

POSTNINA PLACANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORICAL REVIEW

LETNIK XII-XIII
LETO 1958-59
LJUBLJANA

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

XII - XIII

1958-59

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Uredniški odbor:

dr. Bogo Grafenauer, Jože Hainz, dr. Jože Kastelic, dr. Josip Korošec,
dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, dr. France Škerl, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Tiska Triglavsko tiskarna v Ljubljani

KAZALO
CONTENTS — ОГЛАВЛЕНИЕ

- Metod Mikuž, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945) 7— 50
 Les luttes du parti communiste de Yougoslavie pour la frontière occidentale (1941—1945) (49)
 Метод Микуж, Борьба Коммунистической партии Югославии за западные границы (1941—1945)
- Gregor Čremošnik**, Doslej neznani južnoslovanski pečati 51— 74
 Unbekannte südslawische Urkundensiegel (74)
- Грегор Чремошник**, До сих пор неизвестные южнославянские печати
- Josip Korošec, Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih 75—109
 On the Correctness to evaluate Individual Articles and Cultures the Early Middle Ages till the seventh Century as being Slavic (107)
 Йосип Корошек, Правильность определения отдельных предметов и культур раннего средневековья до 7. века по их принадлежности к славянам
- Marjan Britovšek, Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja 111—149
 Die Einführung der neueren Kulturpflanzen in Krain in der zweiten Hälfte des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (149)
 Марьян Бритовшек, Введение новых культурных растений в Крайне во второй половине 18-го и в первой половине 19-го века
- Jože Šorn, Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve 151—241
 Die jugoslawische Papierindustrie bis zur Befreiung im J. 1945 (238)
 Йоже Шорн, Югославская бумажная промышленность до Освобождения

Zapiski

Short Articles — Записки

- Nada Klaić, Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi 242—254
 Die Fragen der Gesellschaftsstruktur der Kvarner-Gemeinden in der neueren historischen Literatur (254)
 Нада Клаич, Вопрос общественного устройства общин в Кварнере в новейшей литературе

Bogo Grafenauer, Vprašanje Hrvatske Krajine v Kvarneru Die Frage der Kroatischen »Mark« im Kvarner (260) Bogo Графенауер, Вопрос Хорватской Краины в Кварнере	254—260
Dr. Ivan Slokar, Združni nagibi pri cehovskih rokodelcih in prva obrtniška zadruga v Ljubljani Die Genossenschaftlichen Neigungen bei den Zunftgewerbsleuten und die erste Gewerbegenossenschaft in Ljubljana (266) Др. Иван Слокар, Кооперативные склонности у цеховых ремеслен- ников и первый кооператив ремесленников в Любляне	260—266
Jože Šorn, Se o mlinih za papir na Slovenskem Noch einmal über die Papiermühlen in Slowenien (272) Йоже Шорн, Ещё о бумажных мельницах	266—272
Ivan Grafenauer, Stolica za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in Slomškovi tečaji v celovškem semenišču Der Lehrstuhl der slowenischen Sprache am Lyzeum in Ljubljana und Slomšeks slowenische Lehrkurse im Klagenfurter Prie- sterseminar (283) Иван Графенауер, Катедра словенского языка в люблянском лицее и курсы Сломшека в духовной семинарии в Целовце	272—285
Franče Škerl, Osmorica Robottijevih talcev Acht Geisel des General Robotti (292) Франце Шкерл, Восемь заложников генерала Роботти	285—292

Problemi za diskusijo
Problems for Diskussion — Дискуссии и обсуждения

Franče Škerl, Problematičnosti v Sajetovi kritiki Франце Шкерл, Проблематичность в критике Ф. Сайе	293—312
---	---------

In memoriam

Bogo Grafenauer, Gregor Čremošnik	313—325
---	---------

Ocene
Reviews of Books — Рецензии

Dietz Otto Edzard, Die »zweite Zwischenzeit« Babyloniens (V. Ko- rošec)	326—327
Sir Leonhard Woolley, Ur in Chaldäa (V. Korošec)	327—328
A. Falkenstein-W. v. Soden, Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete (V. Korošec)	328—329
F. R. Kraus, Ein Edikt des Königs Ammi-saduqa von Babylon (V. Ko- rošec)	329
M. E. L. Malloyan, Twenty-five Years of Mesopotamia Discovery (V. Korošec)	329—330
Adam Falkenstein, Die neusumerischen Gerichtsurkunden (V. Ko- rošec)	330—332
Einar v. Schuler, Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte (V. Korošec)	332—333
Riekele Borger, Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien (V. Korošec)	333

Ernst Weidner, Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger (V. Korošec)	354
Mission de Ras Shamra: Le Palais royal d'Ugarit, publié sous la direction de Claude F. A. Schaeffer, Membre de l'Institut: III. Textes accadiens et hourrites des Archives Est, Ouest et Centrales, par Jean Nougayrol avec des études de G. Boyer et E. Laroche; IV. Textes accadiens des Archives Sud (Archives internationales) par Jean Nougayrol; II. Textes en cunéiformes alphabétiques des Archives Est, Ouest et Centrales, par Charles Virolleaud (V. Korošec)	354—355
Archives royales de Mari (ARM) VII. Textes économiques et administratives par Jean Bottéro (V. Korošec)	355—356
Georges Boyer, Archives royales de Mari III. Textes juridiques transcrits, traduits et commentés (V. Korošec)	356—357
D. J. Wiseman, The Vassal-Treaties of Esarhaddon (V. Korošec) ...	357—358
André Dupont-Sommer avec la collaboration de M. l'abbé J. Starcky, 1. Une inscription araméenne inédite de Sfiré. 2. Les inscriptions araméennes de Sfiré (V. Korošec)	358—359
Erich Ebeling-Ernst Weidner, Reallexikon der Assyriologie, III, 1. in 2. snopič (V. Korošec)	359—340
Johannes Friedrich, Die hethitischen Gesetze (V. Korošec)	340—341
Anna Sadarska, Inscriptions latines et monuments funéraires romains au Musée national de Varsovie (J. Šašel)	341
Monumenta historica ducatus Carinthiae. Fünfter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1269—1286. Sechster Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1286—1300. Herausgegeben von Hermann Wiessner (M. Kos)	342—345
Josip Zontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja (J. Šorn)	345—347
Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline (J. Šorn)	347—351
Janko Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, I. Od početka do 1918 (J. Šorn)	351—354
Danilo Klein, Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije (M. Pivec-Stelev)	354—356
Rab — Živa priča »kulture in civilizacije« italijanskega okupatorja (M. Žgajnar)	356—357
Franc Strle, Med proletarci (M. Žgajnar)	357—358
Disertacije avstrijskih univerz o vprašanjih slovenske zgodovine (J. Šorn)	358—368

Poročila o časopisih
Reviews of Periodicals — Журнали

Starinar, organ Arheološkog instituta SAN. N. S. VII-VIII, 1956-1957 (V. Korošec)	369—371
Vojni istoriski glasnik 1957—1959. Organ Vojno istoriskog instituta JNA (Fr. Škerl)	371—372

Crvena zvezda 1949—1951. Organ Glavnog odbora Saveza boraca NOR (Fr. Škerl)	372—373
Crvena zvezda 1951—1959. List Saveza boraca NOR (Fr. Škerl)	373—375
Arhiv za pravne i društvene nauke 1945—1959. Organ Saveza udru- ženja pravnika Jugoslavije (Fr. Škerl)	375—376

Bibliografija

Bibliography — Библиография

Vasilij Melik s sodelovanjem Slavke Kajba, Majde Smole in Eme Umek, Bibliografija slovenske zgodovine (publikacije iz let 1951 do 1958)	377—422
Bibliography of the Slovene History (Publications 1951—1958) Библиография словенской истории (публикации 1951—1958 гг.)	

Metod Mikuž

BOJI KOMUNISTIČNE PARTIJE JUGOSLAVIJE ZA ZAHODNE MEJE (OD 1941 DO 1945)

Zaradi vsestranske obsežnosti tega vprašanja se bomo omejili samo na boje KPS (kot sestavnega dela KP J) za zahodno mejo, in še to le v času od začetka NOB do tako imenovanega beograjskega in devinskega sporazuma junija 1945. Izpustili bomo boje KPS za naše severne meje in boje po obeh gori omenjenih sporazumih do pariške mirovne konference in državne pogodbe z Avstrijo. Res je, vsi ti boji predstavljajo celoto, vendar je bilo borbeno in revolucionarno reševanje pravične zahodne meje v letih NOB združeno s tolikimi posebnostmi, da te po vsej pravici zaslužijo posebno razpravo.

1. Združena Slovenija

Kot je znano, srečamo začetke uresničevanja Združene Slovenije leta 1848, ki seveda v takratnih okoliščinah niso mogli uspeti. Prvo *revolucionarno* idejo o njeni uresničitvi so si postavile pod vodstvom Kominterne šele KP Jugoslavije, Italije in Avstrije. Te so se v aprilski Izjavi leta 1934 izrekle brez pridržka za pravico samoodločbe slovenskega naroda do odcepitve od imperialističnih držav Jugoslavije, Italije in Avstrije in so hkrati poudarile, da naj bi se to uresničilo z bojem za združitev slovenskega naroda ter da bodo ta boj podpirale in ga hkrati vezale »z bojem proti lastni buržoaziji, za upostavitev slovenske delavske in kmečke oblasti«.¹

Skoraj točno tri leta za tem moremo brati v ustanovnem manifestu KPS med drugim tudi tole: »Treba je podpreti boj slovenskih narodnih manjšin v Italiji, Avstriji in drugod za njihove narodne pravice, kajti slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojemu staremu cilju: ZDRUŽENI IN SVOBODNI SLOVENIJI.«² Dve leti za tem je zapisal Sperans še konkretnješe: »Na jugoslovanski del Slovencev je padla zdaj

¹ Izjava Komunistične stranke Jugoslavije, Komunistične stranke Italije in Komunistične stranke Avstrije k slovenskemu vprašanju, Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 1, str. 66—68.

² Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 1, str. 72.

bolj kakor kdaj koli poprej naloga, da postane matica, zbirališče vseh sil slovenskega naroda v boju za zahteve, ki jih je postavilo že 1848 leto.»³

Tako se je na predvečer druge svetovne vojne pridružila programu KPS nova revolucionarna naloga, združitev slovenskega naroda v okviru Jugoslavije, kar je »ustrezalo takratni politični situaciji in kot se je v praksi potrdilo med narodnoosvobodilno vojno kot edino možno in pravilno stališče.«⁴ V polni veljavi je ostala tudi Izjava treh KP iz aprila leta 1934, torej prepričanost KPI in KPA o nujnosti borbe za Združeno Slovenijo in obveznost internacionalistične pomoči obeh v boju KPS za Združeno Slovenijo.

Tako je postala NOB naših narodov in še posebej slovenskega naroda za Združeno Slovenijo tudi stvar obeh omenjenih Partij.

Na tem mestu bi se ne dotikali razvoja NOB na Primorskem in Koroškem. Pač pa bomo pregledali nekaj meritornih izjav, iz katerih je jasno razvidno, da je bil boj za Združeno Slovenijo sestavni del NOB vseh jugoslovanskih narodov. Že v prvem pozivu na boj povezuje CK KPS konec aprila 1941 ta boj z bojem za osvoboditev in združitev slovenskega naroda.⁵ Isto ponavlja Slovenski poročevalec v svoji prvi številki, maja leta 1941, dne 8. junija 1941 pa je zapisal, da je Partija takoj po okupaciji poklicala slovensko ljudstvo v boj za osvoboditev vsega slovenskega naroda, tudi Korošcev in Primorcev. V pozivu, katerega je izdal CK KPS na dan nemškega napada na Sovjetsko zvezo, je rečeno: »Ko stopamo z vso našo močjo in z vsemi sredstvi ob bok Delavsko-kmečki Rdeči Armadi proti fašističnim napadalcem... se zakolnimo, da v tej naši nacionalni vojni ne položimo orožja iz rok prej, dokler ne bo fašistični tlačitelj popolnoma razbit in uničen, dokler ne bo osvobojena zadnja ped slovenske zemlje od Jadranskega morja do severnih predelov, od Koroške do Sotle.«⁶ Isto misel je ponovil istega dne tudi Slovenski poročevalec in poudaril, da je boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda, vštevši primorske in koroške Slovence, ena od osnovnih zahtev Osvobodilne fronte.

Kardelj je poudaril že avgusta 1941, naj se organizirajo poleg partizanskih enot tudi odbori OF »na vsem teritoriju, kjer žive Slovenci, od Jadranskega morja do severne meje, od Celovca do Velikovca in Kolpe«. Tudi 8. Temeljna točka OF, sprejeta na Vrhovnem plenumu OF v začetku 1942, pravi, da bo v soglasju z Atlantsko izjavo po svoji narodni osvoboditvi »o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam«, kar je le dopolnilo 2. Temeljne točke, sprejete že jeseni 1941, da predstavlja NOB izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev.

³ Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, str. 232.

⁴ Boris Kraigher, O nesoglasjih ob slovenskem narodnem vprašanju, Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 2, str. 19.

⁵ Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 2, str. 73.

⁶ Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 2, str. 76.

⁷ Pot nove Jugoslavije, Ljubljana 1946, str. 217.

Podobne meritorne izjave srečamo tudi leta 1942. V Delu, glasilu CK KPS⁸ je zapisano, da spada v osvobojeno in združeno Slovenijo poleg ozemlja, na katerem še danes živijo Slovenci, tudi ozemlje, ki je bilo potujčeno v zadnji imperialistični dobi. Prav isto je ponovil Slovenski poročevalec 6. julija 1942.

Še v tako težkem razdobju kot je bila jesen 1942, je izjavil IOOF v začetku oktobra 1942: »Prav v teh dneh največjega trpljenja je slovenska partizanska vojska po toliko stoletjih združila ves slovenski narod od Špilja do Trsta, od Velikovca do Kolpe v enotni volji, priboriti si po tisočih letih znova nacionalno svobodo in neodvisnost.« Iste misli je poudarila tudi posebna izdaja Slovenskega poročevalca v začetku oktobra 1942: »Prvič v zgodovini je plamen upora združil vse Slovence vseh pokrajin k enemu in istemu cilju, boju za obstanek in samostojno življenje na vsem svojem ozemlju slovenske domovine... Pest slovenskega partizana začitava meje velike slovenske domovine. Ljubljani, Notranjski, Dolenjski, Gorenjski in Štajerski sledijo Koroška, Primorska, Istra, Goriška, Beneška Slovenija.« Podobno je zapisano v Slovenskem poročevalcu 14. novembra 1942: »Ob bližnjem zlomu fašizma bodo mogle postaviti pravične meje samo sile slovenske vojske«, Kardelj pa je dne 20. novembra 1942 naročil PK KPS za Primorsko, da je treba organizacijsko in politično zajeti vse slovensko področje od hrvaške meje do Rezijske in morja. Tudi Trst sam, Gorico in druga mesta. V pozdravu IOOF prvemu zasedanju AVNOJ je med drugim rečeno tudi to, da bo stopila v novo Jugoslavijo z vsemi pravicami tudi svobodna in združena Slovenija od Trsta do Špilja in od Kolpe do Celovca.

Za drugo obletnico OF je zapisal v Slovenskem poročevalcu Marjan Brecelj: »OF je prvič v zgodovini povezala vse Slovence od Soče do Sotle in od Drave do Kolpe v tesnem bojnem tovarištvu z velikim ciljem Zedinjene Slovenije. Danes Slovenci ne čakamo več, da nam bodo pri zeleni mizi krojili meje naše domovine, danes postavljajo meje naši partizani.« Maja 1943 je zapisal Slovenski poročevalec: »Naše desetletja zaslužjeno Primorje je zajel plamen osvobodilne partizanske vojske tja v Rezijsko in Beneško Slovenijo.« V posebni okrožnici je naročil IOOF 29. julija 1943 vsem odborom OF med drugim: »Prav danes dajajte posebnega poudarka naši zahtevi o združitvi celotnega slovenskega ozemlja s Primorsko in Trstom, s Koroško, Beljakom in Celovcem ter s Štajersko.«⁹

Intenzivnost NOB na Primorskem je bila ob kapitulaciji Italije kronana z velikim uspehom, z osvoboditvijo skoraj vse Primorske in upostavitvijo ljudske oblasti z Narodnoosvobodilnim svetom na vrhu. Tako je mogel Vrhovni plenum OF v svojem proglasu 16. septembra 1943 postaviti prvi temeljni kamen revolucionarne uresničitve ideje Združene Slovenije. Proglas se glasi: 1. Vrhovni plenum OF slovenskega naroda izpolnjuje temeljno, iz naravnih in zgodovinskih pravic izhajajočo zahtevo slovenskega naroda ter proglašja priključitev Slovenskega Primorja

⁸ 1942, št. 2.

⁹ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve, fasc. 432, citiram AMNO, fasc. 432.

2.) Italijanski narodni manjšini na priključenem ozemlju je zajamčena avtonomija, o njeni izvedbi pa bodo razpravljali pooblaščen zastopniki slovenskega in italijanskega primorskega prebivalstva, kakor hitro bodo k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni demokratični Jugoslaviji. dovoljevale razmere.¹⁰ Ko se Narodnoosvobodilni svet zahvaljuje za ta proglas, je poudaril, da je »s tem izbrisana imperialistična meja, ki nas je delila«, in da se uresničuje sen najboljših sinov slovenskega naroda v zadnjem stoletju.¹¹

Tudi proglas Kočevskega zbora poudarja, da je naredila OF »zgodovinski korak, ko je s slovesnim aktom pripojila Slovensko Primorje matični zemlji.«¹² Tito je na drugem zasedanju AVNOJ med drugim dejal: »Eden največjih uspehov naše vstaje, uspeh velikega zgodovinskega pomena je osvoboditev Istre in Slovenskega Primorja po kapitulaciji Italije. Dvajsetletno suženjstvo slovenskega in hrvaškega ljudstva navzlic vsem naporom fašistov ni moglo odvzeti našim zaslužnjem bratom njihovega nacionalnega značaja in oslabiliti njihovih teženj za zedinjenje z brati in ostalimi narodi Jugoslavije.«¹³

Predsedstvo AVNOJ je potrdilo proglas Vrhovnega plenuma in podoben proglas ZAVNOH o priključitvi Istre in hrvaških jadranskih otokov k Hrvaški in je 29. novembra 1943 izdalo naslednji odlok: »V skladu z davno težnjo in borbenimi naporimi slovenskega in hrvaškega naroda v deželah, podjarmljenih od italijanskih imperialistov, Protifašistični svet narodne osvoboditve potrjuje: 1. Odlok SNOO (Vrhovnega plenuma OF) o priključitvi Slovenske Primorske k svobodni Sloveniji v federativni Jugoslaviji. 2. Odlok ZAVNOH o priključitvi Istre, Reke, Zadra in anketiranih delov Hrvatske in hrvaških jadranskih otokov k svobodni Hrvatski v federativni Jugoslaviji. 3. Odlok stopa takoj v veljavo.«¹⁴

S tem odlokom je bil — kot je poudaril Kardelj na prvem zasedanju SNOS v Črnomlju — postavljen temelj za popolno uresničenje starega bojnega gesla slovenskega naroda: svobodna in združena Slovenija. Za tem odlokom ne stoji samo slovenski narod, ampak »preizkušena in oborožena sila nove Jugoslavije.«¹⁵ Ali kot je dejal Kidrič: »S to priključitvijo so se obvezali vsi narodi Jugoslavije in se je obvezala Jugoslavija kot državna celota, da bodo zastavljene vse narodne sile, kar jih premore naša država, za ostvaritev ene izmed najosnovnejših nacionalnih zahtev slovenskega in hrvaškega naroda.«¹⁶

Ena od bistvenih značilnosti vseh teh izjav in odlokov je pač ta, da se nikjer ne postavlja neka točno določena, čeprav seveda upravičena meja proti Italiji ali Avstriji. S tem seveda ni bilo rečeno, da si ne bi bil

¹⁰ Dr. Makso Šnuderl, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana 1949, str. 83.

¹¹ AMNO, fasc. 432.

¹² Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, Ljubljana 1953, str. 162.

¹³ Borba za osvoboditev narodov Jugoslavije, Beograd 1945, str. 159.

¹⁴ Sklepi drugega zasedanja Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije, Ljubljana 1945, str. 23.

¹⁵ Pot nove Jugoslavije, str. 414.

¹⁶ Slovenski poročevalci, september 1944, ljubljanska izdaja.

CK KPS jeseni in še prej že povsem na jasnem, kakšno mejo bo zahteval, ko bo prišel za to primeren čas. Celo Tito ni jasno začrtal meje v svojem znamenitem govoru 12. septembra 1944, v katerem je med drugim dejal: »Danes se bliža ura, ko bo treba govoriti o mejah naše države. Mi o tem v vsej tej vojni nismo nikoli govorili, toda sedaj moramo vendarle spregovoriti nekaj besed. Naše ljudstvo se je borilo za svojo svobodo, za svojo neodvisnost, za boljšo in srečnejšo bodočnost, toda bori se tudi za osvoboditev tistih naših bratov, ki so desetletja vzdihovali pod tujim jarmom. S to vojno morajo biti naši bratje v Istri, na Primorskem in na Koroškem osvobojeni in tudi bodo osvobojeni in živeli bodo svobodni v svoji domovini in skupno s svojimi brati. To je želja nas vseh, to pa je tudi želja vseh njih. Mi tujega nočemo — a svojega ne damo.« Tito je nadaljeval: »Moral sem se dotakniti tega, ker smo bili ves ta čas preskromni v teh vprašanjih. Med vso to vojno nismo o njih govorili, toda naši sosede na drugi strani govore o tem kar preveč in spletajo različne kombinacije. Apelirajo na našo velikodušnost, zaradi katere bi morali naše brate še dalje pustiti pod tujcem. Popravo krivic versajske, rapallske in drugih pogodb, ki jo zahtevamo mi, nekateri v sosednih državah, ki so se še nedavno bojevale z nami, ki so našo državo napadle, katerih armade so rušile naše vasi in mesta ter ubijale tisoče in tisoče sinov naše domovine, imajo za nekak imperializem, za nekaj, kar bi čez nekoliko let zopet moglo izzvati vojno. Zaradi tega menijo, da bi morali mi še naprej pustiti naše brate pod tujčevim jarmom.«¹⁷

Dostojnost, a ostrina tega znamenitega Titovega govora nam bo postala jasna med razpravo. Na tem mestu je treba reči, da je ostrino zahteval ponovni dvig ne samo italijanske, temveč tudi svetovne reakcije, in še dolga vrsta drugih okoliščin. S tem Titovim govorom je bila javna kampanja za uresničitev Združene Slovenije v glavnem zaključena.

Rečeno je že bilo, da se razprava ne bo dotaknila razdobja po beograjskem oziroma devinskem sporazumu. Kljub temu pa je treba poudariti prav na tem mestu znane informbirojevske obtožbe o »nacionalizmu« CK KPJ in kako da je KPJ podrejala razredno stališče, stališče proletarskega internacionalizma nacionalističnemu stališču. Takim in podobnim izmišljotinam so meritorno odgovarjali in odgovorili že naši najodgovornejši partijski funkcionarji. Za nadaljnje razumevanje razprave pa je vsekakor potrebno pojasniti, kaj je nacionalizem, internacionalizem in patriotizem in obenem poudariti, da nima razprava niti najmanjšega namena kakor koli že polemizirati s KPI, ki v letih 1941 do 1945 in ne kasneje kot tudi ne KPA, ni držala svoje obveze od meseca aprila 1934 v celoti. Še manj ima razprava namen polemizirati z belogardističnimi klevetami o izdajstvu Partije nad Slovenskim narodom in še posebej ne z letakom tako imenovanega Slovenskega narodnega odbora v Londonu, Washingtonu in Rimu, ki pravi nekje, da je OF zagrešila narodno izdajo, ker je na Primorskem sklenila pogodbo z Italijani in jim prepustila slovenski Trst in Gorico in da se je OF prav tako izdajalsko vezala na Štajerskem in Koroškem z avstrijskimi komunisti,

¹⁷ Pot nove Jugoslavije, str. 220.

ki so hoteli obnovitev Avstrije z vso Koroško in celo delom spodnje Štajerske.

V govoru na slavnostni seji Slovenske akademije znanosti in umetnosti je Tito dejal, da se lahko v *nacionalizmu* pojavita dva negativna pojava, nacionalni egoizem in nacionalni šovinizem. Ta dva pojava moremo zaslediti ne samo v fašizmu in nacionalnem socializmu, temveč tudi v številnih buržoaznih nacionalizmih, ki ne poznajo pravega *internacionalizma*, ki podpira po svojih močeh napredna gibanja v svetu, ki jim je ta podpora potrebna. Bistvo internacionalizma je torej v pomoči in podpiranju naprednega razreda naprednemu gibanju, če je te pomoči potreben. Iz tega pravega internacionalizma, ki je last naprednega razreda, more in mora izvirati tudi *patriotizem*, ki vsebuje ljubezen do svoje države, svojega naroda in svojih narodov.¹⁸ Lepo je definiral patriotizem CK KPJ v odgovoru Stalinu in Molotovu dne 13. aprila 1948: »Najsi kdo izmed nas še tako ljubi deželo socializma ZSSR, ne sme v nobenem primeru manj ljubiti svoje države, ki tudi izgrajuje socializem, v konkretnem primeru FLR J.«¹⁹

Ta ekskurz je bil potreben, da bomo lažje razumeli naslednje poglavje.

2. CK KPS (CK KPJ) in CK KPI

Poglavje bo pokazalo hude napore CK KPS (CK KPJ), kako bi nudila NOB naših narodov italijanskim tovarišem pomoč v njihovih bojih proti fašizmu in nemškemu okupatorju in kako bi jih prepričal o obveznosti internacionalizma, ne glede na aprilsko izjavo iz leta 1934.

Poverjenik CK KPI Quinto se je mudil v Ljubljani že od leta 1940, kjer ga je vzdrževal CK KPS in mu tudi kasneje nudil finančno pomoč, ko se je poleti 1941 vrnil v ilegalno življenje v Italijo. Iz Kardeljevega pisma Titu od 2. avgusta 1941 je razvidno, da je na energično Kardeljevo prizadevanje pristal Quinto na to, da bi se italijanske partijske organizacije — zaradi uspešnejšega dela — v Primorju povezale s KPS, ki je v tem času poslala na Primorsko že dva svoja predstavnika, da bi začela organizacijo vstaje tudi na Primorskem. Tega bi KPI sama ne zmogla. Quinto je na predlog pristal, ni pa pristal na to, da bi italijanske partijske organizacije prišle pod KPS in je vztrajal, naj bi ostale še naprej pod CK KPI.²⁰

V pismu, ki ga je CK KPJ pisal 1. januarja 1942 CK KPS, je med drugim rečeno: »Ne poročate nič, kako je na Primorskem. Posvetite vso pozornost izgraditvi partijske organizacije na tem področju, ker bo moglo vaše delo v marsičem koristiti KP Italije, kar bo izrednega pomena za

¹⁸ Josip Broz-Tito, Graditev nove Jugoslavije III, Ljubljana 1951, str. 388—389.

¹⁹ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP/b, Ljubljana 1948, str. 19.

²⁰ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom. II, knjiga 2, Beograd 1954, citiram Zbornik II/2, dok. 6, str. 29, op. 7, 8, 11; str. 34, op. 29—30.

razvoj dogodkov na tem področju.«²¹ Tako je bilo doslej vse v redu in proglas CK KPI iz januarja 1942 je odločno poudaril pravico samoodločbe in združitve slovenskega naroda in je med drugim dejal: »Slovenski narod se je kot en sam človek uprl razkosanju in zaslužnjevanju svoje zemlje ter se junaško bori za osvoboditev svoje dežele... za pravico samoodločbe in zedinjenja svoje izmučene zemlje.«²² Ko je poročal Kardelj 29. marca 1942 Titu tudi o tem, da so se začeli s Quintom konkretnjši razgovori glede Primorske in Trsta, je že moral poudariti, da se je začel Quinto upirati. Kardelj pravi: »Mislim, da je to velika nespametnost in popolno nerazumevanje novih razmer, zato sem mu napisal pismo, katero Ti pošiljam v prilogi. Dobro bi bilo, da bi o tem spregovoril nekaj tudi Ded (Dimitrov-Kominterna). Praktično je pravzaprav diskusija brez vsebine, ker nima Mak. (Quinto, KPI) tu (na Primorskem) ničesar, a mi vse. Sporoči nam, kaj misliš.«²³ Na to pismo, ki zaenkrat še ni znano, Quinto do 23. aprila še ni odgovoril, kar je Kardelj posebej poudaril v pismu, ki ga je tega dne pisal Titu in pravi, da pričakuje Quintov odgovor vsak dan. Sporoča pa Kardelj, da je sestavil Quinto nekakšno partijsko vodstvo, ne ve pa kakšno, in pravi: »Res je, zopet poudarjam, vloga slovenskih partizanov je izrednega pomena za Italijo, kajti to, kar se dogaja v Italiji (in izhaja iz Trsta proti Benetkam, Milanu itd. proti jugu), je v veliki meri odmev bojev v Sloveniji in Jugoslaviji.«²⁴

Slab mesec za tem — 18. maja (v času nastajanja velikega osvobodilnega ozemlja v Ljubljanski pokrajini in uspešnega razvoja NOB tudi na Primorskem) — je označil Kardelj Titu Quinto za malomeščana. Mesečno mu je dajal CK KPS preko 30.000 lir, pomagal mu je s kadri, on pa je klevetal KP J, CK, Tita itd. Ni dajal nobenih podatkov o svojem delu, da bi jih CK KPS posredoval Dedu, ker »nimajo zaupanja v KP J«. Delali niso ničesar, izdajali so le neke letake, katere so verjetno brali sami. »Povej« — nadaljuje Kardelj — »kaj naj naredimo? Nagibam se k misli, da bi jim ne dajali več denarja. Vendar bomo (še) poslali, dokler ne dobimo sklepa od Tebe. Mislim, da bi bilo treba to v celoti sporočiti Dedu. Zahtevaj mandat za se, da boš mogel kontrolirati ali razgnati to malomeščanščino.« Znova je poudaril, da se Quinto glede Primorja ni strinjal, toda. »mi imamo sedaj tam PK KPS... močne odbore OF, partizanski odred... Zadnje čase smo obnovili močne zveze v samem Trstu. Naj le on govori, mi bomo delali.«²⁵

Tito je vso zadevo predložil Kominterni in je 1. avgusta v odgovoru Kardelju priložil tudi Dedov odgovor z naročilom, naj pošlje kopijo Quintu. Tito piše, da je iz Dedovega odgovora razvidno, da postavlja Kominterna Quintovo delovanje pod kontrolo CK KP J, da bo odslej dalje Quinto odgovarjal CK KP J, preko katerega bo sporočal o svojem delu tudi Dedu. CK KP J bo Quinto polagal obračun za denar, katerega mu bo dajal CK KPS. Dalje sporoča Tito, da »Ded opravičuje naše delo

²¹ Zbornik II/2, dok. 83, str. 153.

²² Arhiv CK ZKS, fasc. XXIV/1942—1945, citiram Arhiv CK ZKS.

²³ Zbornik VI/2, dok. 34, str. 74. *ob 1. 2. 1942*

²⁴ Zbornik VI/2, dok. 56, str. 137. *Dok. 1. 2. 1942*

²⁵ Zbornik VI/2, dok. 89, str. 234. *Dok. 1. 2. 1942*

v Istri (tu je vsekakor mišljeno celotno Primorje, ki je prišlo po rapalski pogodbi pod Italijo) in glejte, da boste čimbolj intenzivno mobilizirali in delali za splošno vstajo na tem področju.«²⁶

Kominterna je torej postavila delovanje zastopnika CK KPI pod nadzorstvo CK KP J in dala pravico delovanju KPS in KP J v Primorju. Nekako ob istem času, vsekakor pred začetkom italijanske ofenzive na Kočevski Rog, je sporočil Kardelj Loli Ribarju, da se Quinto še ni povsem izjasnil glede Primorja in da mu je predlagal nek skupen proglas KPI in KPS glede tega.²⁷ Ponovno in še odločneje je interveniral Ded 23. avgusta — torej prav v času velike ofenzive na Rog. Ta Dedova brzojavka CK KP J in CK KPS se glasi v prevodu: »Trebaja ustanovljati organizacijske enote KPS v starih italijanskih rajonih, kjer živijo Slovenci in Hrvati — v Istri, Trstu in drugod. Razvijanje partizanske vstaje v teh krajih ni samo potrebno, temveč tudi nujno. Nujno tudi zato, ker bo to povezovalo z italijanskimi tovariši in ker se bodo v Istri, Trstu in na Reki ustanovljale (tudi) organizacije KPI, italijanski delavci pa sodelovali pri organiziranju partizanske vstaje in v antifašistični borbi. Danes na žalost skoraj ničesar ne vemo o stanju in delu italijanskih tovarišev, ki so pri vas... Zakaj ti ničesar ne oddajajo preko vas (namreč sporočajo po vaši radiooddajni postaji)?«²⁸

Kardelj ne poroča v pismu Titu 20. septembra o Quintu drugega, kot da je dosegel v Italiji pomembne uspehe,²⁹ 16. novembra pa je CK KPS naročil PK KPS za Primorsko, da mu zaenkrat ne more dati zveze s KPI in naj si zato pomaga z izjavo KPI o slovenski NOB.³⁰ Po vsej verjetnosti je mišljena zgoraj omenjena januarska izjava CK KPI iz leta 1942.

Konec leta 1942 je torej veljala Dedova direktiva, ni pa bilo zaradi prekinjenih zvez s Quintom jasno, kako je to direktivo sprejel CK KPI. Da jo je sprejel in izvajal CK KPS, ki je neomajno vztrajal na svoji zahtevi po Združeni Sloveniji, je dobro razvidno iz njegovih direktiv, ki jih je poslal 28. januarja 1943 PK KPS za Slovensko Primorje. CK KPS je naročil: 1. Naj PK pomaga pri formiranju organizacij KPI na področjih, kjer živijo Italijani. Te organizacije naj poveže neposredno z vodstvom KPI, PK pa naj ima z njimi najtesnejšo organizacijsko povezavo in naj z njimi najtesneje sodeluje. 2. PK naj omogoči italijanskim komunistom njihov tisk in naj podpira njihovo antifašistično gibanje. 3. Mobilizira naj italijanske komuniste za partizansko vojsko in ustanavlja naj posebne italijanske enote od voda navzgor, ki naj do formiranja lastne italijanske partizanske armade ostanejo pod našo komando. 4. Italijanskemu prebivalstvu je treba pojasnjevati, da ima slovenski narod pravico zahtevati združitev vseh svojih delov. 5. Glede odnosov s KPI naj se PK sporazume z italijanskimi tovariši o naslednjem: »Zahteva po osvoboditvi in združitvi vseh Slovencev obsega vse slovensko ozemlje Primorske s Trstom. Zato bomo na vsem tem ozemlju ustanov-

²⁶ Zbornik II/5, dok. 62, str. 166.

²⁷ Zbornik II/5, dok. 43, str. 242.

²⁸ Fasc. Glavno poveljstvo 1942, ANMO.

²⁹ Zbornik II/6, dok. 53, str. 138.

³⁰ Zbornik VI/4, dok. 93, str. 296 in 298.

ljali tako partijske organizacije KPS kot organe slovenske ljudske oblasti (odbore OF). Zato mora biti akcija KPS in KPI na tem področju čimbolj enotna in zato težite za tem, da se organizacije KPI ustanovljajo samo v večjih italijanskih središčih, dočim raztresene italijanske tovariše v popolnoma slovenski sredini povezuje z organizacijami KPS.« Končno je CK KPS naročil, naj se v organe ljudske oblasti, če bi prišlo do osvobojenega ozemlja, pritegujejo sorazmerno tudi Italijani s tistega področja, še posebej pa je poudaril, da je treba z vso silo zatreti vsak šovinizem na obeh straneh, kakor hitro bi se pojavil.³¹

Že osem dni pred temi direktivami je sporočil PK KPS za Slovensko Primorsko predstavnikom tržaškega OK KPI svoj sklep od 19. januarja 1943, naj se zaradi bodočega sodelovanja organizacije KPI reorganizirajo po načelih Kominterne, naj dobiva OK direktive od CK KPI, dela pa v stalni zvezi s PK KPS, da se izven večjih podjetjih v tržaškem okrožju povežejo slovenski komunisti v celice KPS, italijanski v celice KPI, v večjih podjetjih pa naj se zaradi italijanske večine organizirajo samo celice KPI, v katere naj se vključujejo tudi slovenski komunisti, in da naj se organizira v Trstu zaradi vodenja organizacij KPS Mestni komitet KPS, v okrožju pa OK KPS.

Značilno je, da CK KPI še do maja 1943 ni dal nobenih direktiv za rekrutacijo v partizansko vojsko, ki naj bi jo izvedli slovenski partizani.³² Šele do konca junija so bili storjeni v Trstu »prvi resni koraki« za konsolidacijo italijanske partije, ki je doslej sploh ni bilo. Obstajale so sicer razne skupine simpatizerjev (compagni), ki so pobirali tudi nek denarni prispevek (quota), njihovo politično delo pa se je »vršilo po raznih gostilnah«.³³

Mesec dni po Mussolinijevem strmoglavljenju je poslal Kardelj v imenu CK KPS Quintu eno od najvažnejših pisem. Pismo je datirano z 20. avgustom in pravi v uvodu, da je postavil IOOF na predlog CK KPS zahtevo, »che Trst dovra essere unito alla futura libera e unita Slovenia nella libera e democratica Jugoslavia«. Pismo poudarja, da je prišel čas, ko mora OF to zahtevo sporočiti svojemu narodu in zaveznikom, na koncu pa je rečeno, da je tovariš Bebler pooblaščen za vse razgovore v smislu tega pisma.³⁴ Kot smo že slišali, je ta predlog publiciral IOOF v proglasu Vrhovnega plenuma 16. septembra, katerega je sankcioniral tudi AVNOJ.

Tako je CK KPS že pred kapitulacijo Italije jasno postavil svoje zahteve. Dne 13. septembra so se sporazumeli delegati KPH in KPI za Istro v Pazinu za priključitev Istre k svobodni Hrvaški, kar je potrdil 20. septembra tudi ZAVNOH.³⁵

Zanima nas seveda, kako je na pismo CK KPS od 20. avgusta reagiral Quinto. Ta je odgovoril v imenu sekretariata KPI šele 6. oktobra.

³¹ Zbornik VI/5, dok. 50, str. 89—90; dok. 29, str. 86—87.

³² AMNO, fasc. 534; prim. pismo CK KPS od 9. in 18. maja 1943, AMNO, fasc. 530 in 533.

³³ AMNO, fasc. 535.

³⁴ Arhiv CK ZKS.

³⁵ Arhiv CK ZKS.

Quinto pravi, da je treba razmotriti dvoje vprašanj: o partijski organizaciji v središčih (mestih) z mešanim slovenskim in italijanskim prebivalstvom in o priključitvi Trsta. Glede prvega je Quinto vztrajal, naj bi se pri vsaki taki partijski organizaciji (italijanski) ustanovila posebna slovenska sekcija, ki bi dobivala navodila za delo med Slovenci od KPI, glede priključitve Trsta pa je bil kategorično proti in je zapisal: »Noi dobbiamo manifestarvi il nostro completo dissacordo con voi.« Pristavil je, da zadostuje do nadaljnjega popolnoma priznanje pravice samoodločbe do odcepitve, priznava pa, da je pravilno tudi geslo svobodne in združene Slovenije. Dalje trdi, da ne vidi, »kakšne potrebe vas vodijo, da tako trdovratno vztrajate na priključitvi Trsta«, kar je prezgodaj tudi za Tržačane, zahteva sama pa bi zelo otežkočala podporo italijanskega ljudstva vaši borbi. CK KPI bi lahko brez težave zagovarjal le geslo svobodne in združene Slovenije, torej pravico do odcepitve slovanskih narodov od Italije, vendar le »na temelju splošnega stališča samoodločbe«. To svoje pismo zaključuje: »Ni rečeno, da bomo v vsakem primeru in vedno vztrajali na priključitvi teh skupin (Primorja in Trsta) k Italiji. Če bi bilo treba izbirati med fašistično Italijo in sovjetsko ali demokratično državo, potem je jasno, da bomo podpirali priključitev k tej in ne k oni.« Na vsak način pa naj o vsem tem razsodi Ded.³⁶

Začenjalo se je silno težko razpravljanje z italijanskimi komunisti, ki ga ni otežkočalo samo njihovo oportunistično vztrajanje na strogo teoretični pravici do samoodločbe, temveč tudi silni revolucionarni polet NOB na Primorskem, ki je mogel spričo mladega kadra obeh narodnosti pokazati tudi šovinistične tendence. Tako se je pritožil Quinto CK KPS že 3. novembra, da prihaja med slovenskimi in italijanskimi partizani v Furlaniji do incidentov, da zahtevajo slovenski politični aktivisti, naj se italijanski partizani umaknejo onkraj Tagliamenta, in se pri tem sklicujejo na izjavo iz leta 1934, v kateri je Kominternina priznala KP J le »pravico do teritorialne suverenosti na vsem ozemlju, ki je v etničnem sorodstvu s Slavijo«. Zato je nepravilno zahtevati zasedbo Beneške Slovenije, glede katere ni bilo nobenega sporazuma med obema CK.³⁷ Istega dne je brzojavil Quinto tudi Ercoliju (Togliatti) in Dedu, kjer pravi, da imajo s slovenskimi tovariši velike politične in vojaške težave in kako so pred mesecem dobili predlog Centralnega komiteta KPS Osvobodilni fronti, da se proglasi priključitev Trsta k Sloveniji. Quinto pravi, da so odločno nasprotovali, ker so prepričani, da »za enkrat zadostuje politična dejavnost na podlagi narodne samoodločbe do odcepitve obeh narodov«. Sprejem slovenskega predloga bi spodkopaval podporo italijanskega naroda slovenski NOB, nje same pa bi »postavil v težak položaj v italijanski narodni fronti«. Zato prosi Deda, naj odsvetuje slovenskim tovarišem sedanji sklep o priključitvi Trsta in da naj ostanejo italijanski partizanski bataljoni pod italijansko komando na ozemlju med Čedadom in Gemono.³⁸

³⁶ Arhiv CK ZKS.

³⁷ Arhiv CK ZKS.

³⁸ Arhiv CK ZKS.

Na razna vprašanja Pokrajinskega komiteta je odgovoril CK KPS 26. decembra 1943, torej že po zasedanju AVNOJ. Odgovor o odnosih do KPI je bil sestavljen pod perspektivo, da obstaja nevarnost, da ne bi bile slovenske in italijanske ljudske množice v mešanih predelih prepuščene protiljudski reakciji. Zato je CK KPS poudaril: 1. Mi se ne nameravamo v ničemer odreči upravičenim slovenskim nacionalnim zahtevam, uradno formuliranim v sklepih OF in potrjenim v Jajcu. O tem si morajo biti italijanski tovariši popolnoma na jasnem, kajti vse drugo je italijanski šovinizem in ostanek raznih imperialističnih vplivov. 2. Naše nacionalne zahteve so bile formulirane v svojem splošnem obsegu. Škodljivo bi bilo med množicami ob meji in v mešanih krajih zanetili diskusijo, »kam bo kaj spadalo«, in to sedaj, ko je treba združevati tako slovenske kot italijanske množice na eni sami platformi, borbi proti Nemcem. 3. To seveda ne pomeni, da bi mi v takih predelih ne postavljali svojih narodno-osvobodilnih organizacij in tudi svoje oblasti, če jo le množice, ki so za borbo z Nemci, sprejemajo in če postavljanje naše oblasti ne naleti na dejanski nacionalni odbor italijanskih ljudskih množic. Kjer bi prišlo do kaj takega, je »treba najti način za upostavitev skupne protinemške oblasti! Tudi tam, kjer se že upostavlja oblast OF, je treba k tej oblasti pritegovati italijanske ljudske elemente z vsemi pravicami. Pri italijanskih tovariših je treba razbiti strah pred širjenjem oblasti OF, če jo množice rade volje sprejemajo, kajti ta oblast je v demokratičnem smislu vsekakor naprednejša od kaotičnih razmer v Italiji. 4. Glede stališča italijanskih tovarišev do samoodločbe misli CK KPS in vprašali bomo še CK KP J in Deda, da je v »današnjih okoliščinah in specifičnem italijanskem položaju napačno, ker je abstraktno«. Nimamo nobenega povoda, da bi bili milejši od sklepov moskovske konference. Da, mi smo za samoodločbo in za enakopraven dogovor z italijanskim narodom, toda samo pod pogojem, če bo italijanski narod zares imel, to se pravi, če si bo priboril vse demokratične pravice, da bo sam o sebi demokratično odločal, to se pravi, če bo izkoreninil vse ostanke italijanskega fašizma, s tem pa seveda tudi italijanskega imperializma. Z imperialistično Italijo pa se seveda mi ne bomo pogovarjali na bazi samoodločbe, niti ji ne bomo priznali pravice enakopravnosti. Pogovorite se o tem z italijanskimi tovariši, ne glede na to, kdaj bomo dobili odgovor CK KP J oziroma od Deda. Prepričani smo, da je tako stališče edino pravilno.³⁹ To so bile velike besede, ki jih je v imenu CK KPS, jasno in precizno formuliral veliki Kidričev genij!

Na avnojski odlok, na sklepe Vrhovnega plenuma in ZAVNOH je odgovoril CK KPI dne 5. januarja 1944. Poudaril je, da so izjave o priključitvi zmotne in preuranjene, da vzbujajo šovinizem in otežkočajo sodelovanje in borbeno enotnost. Vse to pa lahko koristi »le manevrom in akcijam vseh naših sovražnikov enotnosti«. Zato je CK KPI »načelno proti priključitvi« in pristaja le »na priključitev tistih slovenskih in hrvaških predelov, ki so jih že zasedle enote NOV«, vendar pa naj bi do

³⁹ AMNO, fasc. 533.

tega prišlo brez posebnih uradnih izjav.⁴⁰ Prav tako in še posebej se je uprla priključitvi Trsta tudi italijanska partijska organizacija v Trstu in je predlagala sestanek delegatov KPS, KPH in KPI. Tako je konec januarja 1944 prišlo do dveh sestankov med delegati PK KPS in delegati komiteta KPI, ki so bili pooblaščenici od CK KPI. Naši delegati so poudarili, da je »Trst del našega narodnega ozemlja in zato spada k Sloveniji in Jugoslaviji, gredo pa tržaškimi Italijanom tudi posebne pravice. To je načelno stališče, ni pa treba že danes javno razglašati, da bo Trst pripadel k Jugoslaviji. Glavna naloga je in ostane skupni boj proti nemškemu okupatorju in fašizmu.«⁴¹ Posledica obeh sestankov je bila ustanovitev posebnega odbora (Comitato di collegamento) iz zastopnikov obeh partij v Trstu z nalogo pobijati šovinizem, pripravljati množice za skupne boje za osvoboditev. Če pa bi se pojavilo vprašanje o bodoči pripadnosti Trsta, se bo to razlagalo »v smislu samoodločbe narodov«. V obratih, kjer ima večino italijanski proletariat, naj se formirajo samo organizacije KPI, kjer so v večini Slovenci, pa organizacije KPS.⁴²

Z zgoraj omenjenim Kidričevim pismom in podobnim Kardeljevim pismom od 2. februarja 1944,⁴³ je bilo seveda takoj seznanjeno tudi vodstvo KPI za Benečijo (Umberto), ki je poslalo 23. februarja CK KPI pripombe glede stališča CK KPS oziroma CK KP J. Umberto je poročal, da je predlagal CK KPS in CK KP J kot temelj sodelovanja med slovenskimi in italijanskimi množicami skupno borbo proti nacifašizmu, da sta kritizirala geslo KPI o pravici do samoodločbe, češ da je abstraktno internacionalistično in da ne upošteva dovolj sedanjega stanja, ki se odraža v konkretni borbi med demokracijo in reakcionarnimi silami. Dalje poroča Umberto, da se KPS ne bo odpovedala pravičnim nacionalnim zahtevam, ki so formulirane v odloku AVNO J, ne bo pa o tem — še v času boja — diskutirala javno med množicami, ker bi to oviralo združevanje antifašističnih sil. Na koncu pravi Umberto, da so odnosi med obema partijama v obmejnih predelih nezdravi in da mora priti do nekega sporazuma med odgovornimi tovariši.⁴⁴

V svojem pismu od 15. marca 1944 je CK KPI sicer osvojil načela Kidričevega in Kardeljevega pisma in je spremenil svoje prvotno stališče, ki je bilo izraženo že v Quintovem odgovoru na Kardeljevo pismo od avgusta 1943, glede avnojskega odloka itd. Priznal je umestnost sklepa Vrhovnega plenuma, ZAVNOH in AVNO J, pravi pa, da bi bilo le boljše reči, da so to »sklenile ljudske množice in ne visoki forumi«. Tako bi ostala nerešena in odgodena za čas po osvoboditvi le še vprašanje meja in usoda tistih predelov, ki so narodnostno mešani, ali pa bi mogli biti kakor koli sporni.⁴⁵

Prav 15. marca je pisal Kardelj ponovno sekretariatu KPI, ko se je iz Slovenije po zasedanju SNOS vračal na sedež CK KP J in bi se zato

⁴⁰ Arhiv CK ZKS.

⁴¹ AMNO, fasc. 436.

⁴² AMNO, fasc. 534.

⁴³ Arhiv CK ZKS.

⁴⁴ Arhiv CK ZKS.

⁴⁵ Arhiv CK ZKS.

ne mogel udeležiti že domenjenega sestanka med delegati CK KPS in CK KPI, ki se je potem vršil v začetku aprila na primorskem osvobojenem ozemlju. Kardelj poudarja v uvodu, da je treba odpraviti vsa nesoglasja, ki so jih povzročile obojestranske napake terenskih organizacij obeh partij (šovinistične tendence itd.). Sodelovanje je potrebno, da se onemogoči razmah šovinističnih tendenc, v katere bi se lahko vgnездila reakcija. NOB obeh narodov bo uspela le tedaj, če se zagotovi vodstvo predvsem proletariatu. Italijanski proletarijat v Julijski krajini predstavlja politični faktor, ki se ne sme ločiti od kmečkega prebivalstva, ki je izključno slovensko. Za enotnost antifašističnih sil pa ni dovolj le enoten program, temveč je potreben tudi enoten oborožen boj.

Treba je — nadaljuje Kardelj — da terenske organizacije obeh partij pravilno postavijo: 1. Priključitev Slovenskega in Hrvaškega Primorja svobodni Sloveniji oziroma Hrvaški. Priključitev je proklamiral Vrhovni plenum OF, potrdil AVNOJ in objavil tudi Radio Slobodna Jugoslavija, ki je bil v Sovjetski zvezi. Noben od teh odlokov ne postavlja nobenih meja, ne omenja nobenih krajev in ne določa nobenih oblik, kako naj bi se ta priključitev izvedla. Smisel teh odlokov je torej konkretizacija pravice slovenskega in hrvaškega naroda do samoodločbe v času in okoliščinah, ko so veliki predeli Primorja osvobojeni ali kontrolirani po oboroženih silah NOV. Dalje je ta akcija oslabila pozicije italijanskega fašizma in reakcije, odloki niso otežili položaja KPI in možnosti antifašističnega sodelovanja obeh narodov v Primorju, odloki niso bili samo pravilni, ampak tudi nujno potrebni. Odlok vključuje tudi Beneško Slovenijo vzhodno od Čedadada in Gemone. Čeprav je odlok to ozemlje priključil, vendar ne govori o mejah, temveč le o slovenski pokrajini, ki je prišla po kapitulaciji Italije pod kontrolo NOV. 2. Glede Trsta piše Kardelj, da je bila diskusija naših tovarišev o njegovi bodoči pripadnosti napačna, napačna pa tudi njegova izločitev kot področja osvobodilnega boja slovenskega naroda, kot so to trdili italijanski tovariši. Danes je važno samo to, da se doseže v Trstu čim večja antifašistična aktivnost obeh narodov in da se ta aktivnost poveže s celotno antifašistično borbo Julijske krajine. Groba napaka je zahtevati od italijanskih antifašistov v Trstu, da bi se izjasnjevali za priključitev Trsta k Jugoslaviji, je pa tudi napačno, če italijanski tovariši ne vidijo, kaj se dogaja v Jugoslaviji in kakšno pomoč so dolžni dati temu dogajanju. Z dnevnega reda je treba postaviti vsako diskusijo o bodoči pripadnosti Trsta. Poglavitno je upoštevati enotnosti tržaškega italijanskega proletariata in slovenskega zaledja.

O organizaciji obeh partij predlaga Kardelj, naj se ustanovljajo v Trstu in drugod komiteti za zvezo, v katerih naj bodo predstavniki obeh partij, soglasni sklepi komitetov pa naj bi bili obvezni za vse organizacije obeh partij. Na koncu sporoča, da sta za bližnje razgovore določena član CK KPS Šentjurčeva in kandidat CK KPS Bebler.⁴⁶

⁴⁶ Arhiv CK ZKS.

Na vprašanja obeh CK je odgovoril Ded Birku (Kardelju) in Quintu 28. marta takole:⁴⁷ »Ščitaem političeski nepravilnym kogda idet borba protiv obščego vraga, obostršče zaim otnošeniš meždu italskimi i slovenskimi partizanami territorialnymi sporami o Trieste ili zone meždu Cividale in Džemonoi, sporb, kitorie dolžnš bšt razrešeni posle razgroma vraga.«⁴⁸

Od 2. do 4. aprila je bil na Primorskem sestanek med delegati CK KPS in CK KPI (Mario in Roberto), ki je sprejel vrsto sklepov. Obe partiji sta se zedinili, da je potrebna skupna osvobodilna borba proti nemškim okupatorjem, italijanskim fašistom in slovenski belo-pravi gardi. Dalje, da danes ni na mestu razpravljanje o razmejitvenih problemih, ker bo končna rešitev odvisna predvsem od splošnega položaja v tem delu Evrope, zlasti pa v Jugoslaviji in Italiji. To seveda ne predstavlja pomislekov proti sklepom Vrhovnega plenuma OF in AVNOJ. Odloženo je samo »vprašanje razmejitve in usode predelov, ki so narodnostno mešani, ali pa morejo biti kakor koli sporni«. Dolžnost obeh partij je skrb za razvoj osvobodilne borbe v Italiji po zgledu NOB jugoslovanskih narodov.

V sklepih o obliki sodelovanja je poudarjena potreba primerne anti-šovinistične kampanje v partizanih in množičnih organizacijah ter v tisku in popularizacija NOB obeh narodov in njihovih voditeljev (Tito — Togliatti). Potrebna je medsebojna pomoč obeh partij. V krajih s strnjanim italijanskim ali slovenskim prebivalstvom se formirajo organizacije italijanske oziroma slovenske KP, v narodnostno mešanih krajih pa organizacije obeh in je vsaka popolnoma samostojna. Za koordinacijo se ustanovijo posebni odbori. V obratih z italijansko večino delavcev se osnujejo celice KPI, kjer pa so v večini Slovenci, pa slovenske. Pride naj do najtesnejšega sodelovanja med organi VOS (naša Varnostno obveščevalna služba) in GAP (gruppi azione patriottica), neke vrste italijansko Narodno zaščito.

V narodnostno mešanih krajih naj se ustanovljajo oblastni (borbeni politični) organi obeh narodnosti, v podjetjih pa odbori Delavskega bratstva v osvobodilnem boju.

Med ukrepi za vojaško sodelovanje je najpomembnejši sklep, da se ustanovi v Slovenskem Primorju garibaldinska brigada Trieste kot sestavni del italijanskih garibaldinskih brigad. Dokler ta operira na področju 9. korpusa, je podrejena komandi garibaldinskih brigad in štabu 9. korpusa, ki se obvezuje, da bo brigado podpiral kot ostale italijanske enote z orožjem in vsemi sredstvi. Za obmejno področje (Brda, Beneška Slovenija in Furlanija), kjer operirajo slovenske in italijanske enote, se postavlja mešani operativni štab.⁴⁹

Kljub sporazumu nevšečnosti niso prenehale in jih je bilo poleti in jeseni vedno več. Jedro vsega tega je bilo nepravilno pojmovanje patriotizma in internacionalizma. Že 16. avgusta je poročal italijanski CK

⁴⁷ Citiram depešo tako kot jo je dešifriral naš dešifrant.

⁴⁸ Arhiv CK ZKS.

⁴⁹ Arhiv CK ZKS in AMNO, fasc. 577.

slovenskemu, da obstajata dve nevarnosti šovinizma. Od italijanske strani se sliši: bojmo se slovanskega maščevanja zaradi fašističnega zatiranja, od slovenske strani pa: če se hočejo Italijani boriti z Nemci, naj gredo iz naših krajev in naj se bojujejo v Italiji.⁵⁰ CK KPS je predlagal nov sestanek in Šentjurčeva piše CK 20. avgusta, da je treba nujno rešiti z italijanskimi tovariši več vprašanj.⁵¹

Kardelj je pisal 9. septembra delegatu CK KPI Vittoriju, ki je prišel na sedež 9. korpusa. Pismo zaenkrat ni znano, moremo ga pa zelo dobro rekonstruirati s pomočjo izredno ostrega odgovora, ki ga je poslalo Vittoriju vodstvo KPI za Severno Italijo. Po tem pismu naj bi dal Kardelj 9. korpusu nalogo, naj zasede Trst, Gorico itd. pred angloamerikansko vojsko in čim več Furlanije. To Kardeljevo pismo je bilo posledica sestanka članov CK, AVNOJ in Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS, ki je bil 9. septembra na bazi 80 na Rogu in kjer se je razpravljalo o bodočih slovenskih mejah. Prvi elaborat o bodočih slovenskih mejah je predložil Znanstveni inštitut predsedstvu SNOS že februarja 1944, o katerem je bila potem diskusija 20. marca v Semiču. Na tem sestanku je zmagalo načelo, da se bodo naše maksimalne ali minimalne teritorialne zahteve ravnale po tem, kakšna bo oblika vladavine v danem trenutku pri naših sosedih. Zato je dobil Znanstveni inštitut nalogo, naj izdela take meje, ki se bodo zahtevale v vsakem primeru, to je etnografske, a s tistimi korekturami, ki jih narekujejo gospodarske in strateške potrebe.⁵²

Na sestanku 9. septembra je poudaril Kardelj, da je naša minimalna meja etnografska meja z vključitvijo ozemlja, potujčenega v imperialistični dobi in z upoštevanjem manjših korektur zaradi nujnih prometnih, gospodarskih in strateških momentov. Po dolgi debati je bil sprejet sklep, naj izdela prof. Zwitter svoj elaborat glede zahodne meje tako, da vključi v že izdelano mejno črto še železnico Gorica—Krmín in da vključi Čedad, Fojdo, Ahten, Neme, Rtin, Humín, Puško ves in Možac, general Avšič pa je dobil nalogo izdelati načrt za strateško mejo.⁵³

Vittorio je odgovoril Kardelju 15. septembra in je na začetku poudaril, zakaj ni obvestil o tako važnih sklepih Ercolija in da sam ne more ničesar odločati. Pravi, da je zadeva »komplicirana tudi zato, ker sodeluje KPI v vladi in ima skupen bojni načrt z ostalimi strankami«. Nate poudari Vittorio veliko zmoto, da namreč imperializem v Italiji ne bo znova zmagal, ker je »italijanski narod, ki je strmoglavil fašizem, dokazal, da ga ni več pripravljen prenašati v kateri koli obliki«. Očita Kardelju, zakaj ga ni obvestil o teh sklepih in o presoji položaja v Italiji že pred meseci, ko sta se srečala, prizna pa, da so si naši narodi »priborili sakrosanktno pravico do popolnega zedinjenja vseh narodov Jugoslavije v svobodni, nedeljivi in popolnoma zedinjeni Jugoslaviji«.⁵⁴

⁵⁰ Arhiv CK ZKS.

⁵¹ AMNO, fasc. 534.

⁵² Iz Bevkovega pisma POOF za Slovensko Primorje od 30. marca 1944, AMNO, fasc. 519.

⁵³ AMNO, fasc. 457.

⁵⁴ Arhiv CK ZKS.

Spričo naglo se razvijajočih vojnih dogodkov je bilo možno predvidevati angloameriško izkrcanje nekje v Severni Italiji in Istri. Zato je bilo treba na Primorskem pohiteti in je bil 17. septembra po skrajšanem postopku izvoljen PNOO za Slovensko Primorje, to je, najvišji neposredni predstaviški organ ljudske oblasti na Primorskem. Ta dogodek je močno vplival na Vittoria, ki je še istega dne pisal Togliattiju, da je do tega prišlo zaradi Sforzinih izjav, angleških manevrov itd., pa »tudi zato, ker aprilaska pogodba (med obema partijama) ni bila vseh našim slovenskim tovarišem«. Vittorio kritizira tudi postavljanje mešanih oblastnih organov, ne da bi se hkrati odločala njihova državna pripadnost. To bi bilo opravičeno le takrat, če bi reakcionarne sile v Italiji s pomočjo Angloamerikancev uspele, kar pa je — zopet usodna zmeta! — po njegovem mnenju popolnoma izključeno.⁵⁵

Pređen bomo pregledali Togliattijev odgovor od 19. oktobra, poglejmo direktive CK KPI od 24. septembra, depešo IOOF, pismo CK KPI Kardelju in pozdrave CK KPI jugoslovanski osvobodilni vojski.

Smo v razdobju silovitega odmeva že omenjenega Titovega govora doma in v svetu. Dne 24. septembra je izdal CK KPI zaupne direktive vodstvu tržaške, goriške in videmske federacije KPI, kjer v uvodu podarja, da je nastala Titova Jugoslavija v triletni krvavi osvobodilni vojni in da je »molto piu progressiva di quanto abbiamo potuto raggiungere nell'Italia del Sud«. Nepravilno bi bilo odrekati slovenskemu narodu pravico svobodne združitve. Naša dolžnost je skupna borba s Titovo Jugoslavijo proti skupnemu sovražniku. Takoj je treba izvesti: 1. Vse italijanske enote na področju 9. korpusa morajo operirati samo pod njegovo komando, in to zaradi nevarnosti, da bi jih zavezniki ne razorožili, ko bodo prišli na to področje, kot to delajo z vsemi italijanskimi partizanskimi enotami. Deveti korpus pa je sestavni del NOV in POJ in ta sestavni del zavezniške sredozemske armade. Italijanske enote bodo v sestavi 9. korpusa obdržale popolno avtonomijo. 2. Kolikor je potrebno, naj postavi KPS in KPI skupno oblast antifašističnih sil.⁵⁶

Te direktive ne gredo preko aprilskega sporazuma in ne omenjajo zahteve iz Kardeljevega pisma od septembra. V depeši IOOF od 1. oktobra je bil POOF in Oblastni komitet KPS za Slovensko Primorje močno kritiziran zaradi »počasnosti pri izvajanju množične kampanje na Titov govor o naših mejah«. IOOF zahteva, naj se v tej kampanji jasno podari, da so Primorje, Trst in Slovenska Koroška naši.⁵⁷

Vittorijev odgovor 17. oktobra pa že meri na zahteve v Kardeljevem pismu. Javno je CK KPI sicer pozdravil bližajočo se NOV, o kateri pravi, da bo začela, podprta od Rdeče armade, »operacije velikega obsega za izgon Nemcev in fašistov tudi iz Julijske krajine in iz ozemlja severovzhodne Italije... Titove vojake moramo sprejeti ne samo kot osvoboditelje, kot sprejemamo v osvobojeni Italiji angloameriške vojake, temveč kot starejše brate, ki so nam pokazali pot upora in zmage proti naci-

⁵⁵ Arhiv CK ZKS.

⁵⁶ AMNO, fasc. 534.

⁵⁷ AMNO, fasc. 534.

fašističnim okupatorjem«. ⁵⁸ Vittorio pa v pismu istega dne izraža »presenečenje nad sklepi CK KPS«. Očita odločitev za aneksijo mešanih ozemelj, okupacijo popolnoma italijanskega ozemlja, ne da bi bil CK KPI prej o tem obveščen, da bi odločali sporazumno. ⁵⁹

Vtem pa je prišlo do sestanka med Kardeljem in Togliattijem. Uspehi tega sestanka so razvidni iz Togliattijevega pisma Vittoriju 19. oktobra z naslednjimi direktivami: 1. Pozitivno bo, če bodo Titove čete zasedle Julijsko krajino, kajti to bo pomenilo, da tod ne bo angloameriške okupacije in ne upostavitve reakcionarne italijanske uprave. Ustvaril se bo torej drugačen položaj kot je sedaj v osvobojenih predelih Italije. 2. KPI mora aktivno sodelovati z jugoslovanskimi tovariši pri postavljanju ljudske oblasti v vseh predelih, ki jih bodo osvobodile Titove čete, pa tudi že pred osvoboditvijo povsod, kjer so Italijani in naše organizacije. To velja predvsem za Trst. V soglasju z jugoslovanskimi tovariši in spričo posebnega položaja moramo danes navajati italijanske množice, da prevzamejo vodstvo nad življenjem Trsta. Na čelu tega vodstva morajo biti naše napredne sile, ki morajo najtesneje sodelovati s slovenskim osvobodilnim gibanjem in NOV. 3. Izvesti je treba čim širšo mobilizacijo za italijansko partizansko vojsko, ki naj ohrani svoj narodnostni značaj, a naj postane sestavni del NOV in POJ. To je »edino sredstvo, s katerim boste preprečili razorožitev teh enot po izgonu Nemcev«. Končno je še naročil, da je treba ustvarjati čim boljše pogoje za sporazumno reševanje vseh vprašanj med obema narodoma. ⁶⁰

Togliattijeve direktive, to je uradno stališče CK KPI, so bile jasne: pristanek na zasedbo Julijske krajine po enotah NOV in POJ, upostavitve ljudske oblasti, sodelovanje vseh antifašističnih sil v Trstu in podreditev garibaldinskih enot 9. korpusu. Kot je razvidno iz Babičevega pisma od 28. oktobra, so te direktive zelo ugodno vplivale v Trstu, ⁶¹ kjer je bil v začetku decembra ustanovljen skupni Obkom, novi mestni odbor vseh tržaških antifašističnih organizacij in skupni mestni odbor OF, ki bo »v danem trenutku prevzel oblast v Trstu«. ⁶²

Sredi decembra pa so se stvari znova zakomplicirale. V depeši, ki jo je poslal 15. decembra Vittorio Dedu, je rečeno, da se CK KPS ni držal aprilskega sporazuma, in da je bil brez predhodnega sporazuma izvoljen PNOO in da je Kardelj v pismu od septembra zastopal »una cosa completamente errata che Trieste sia slovena«. Zato prosi Deda za intervencijo in naj vpliva na jugoslovanske tovariše, naj bodo »piu ragionevoli, meno rigidi ed intransigenti«. ⁶³

Tudi začetek 1945 ni prinesel izboljšanja. Dne 15. januarja je sporočil sekretariat KPI za Severno Italijo slovenskemu CK, da bi pomenilo postavljanje vprašanja priključitve Trsta k Jugoslaviji ne le onemogočiti vsak sporazum s CLNAI (Comitato di liberazione Alta Italia, vodstvo

⁵⁸ AMNO, fasc. 534.

⁵⁹ Arhiv CK ZKS.

⁶⁰ Arhiv CK ZKS.

⁶¹ ADNO, fasc. 534.

⁶² Pismo Šentjurčeve od 5. decembra 1944, ANMO, fasc. 534.

⁶³ Arhiv CK ZKS.

italijanske rezistence za Severno Italijo), temveč povzročilo tudi intervencijo tega pri zaveznikih, da bi ti zasedli Trst in na ta način prehiteli NOV in POJ.⁶⁴

Vittorio je, kot je 18. januarja sporočil CK KPS, izdal dnevno povelje za spojitev vseh garibaldinskih čet v Julijski krajini z NOV in POJ, da »ne bi ostali na repu«, istega dne pa je sporočil Togliattiju, da z Jugoslovani v marsičem ne soglaša. V pismu CK KPS 15. februarja poudarja, da njihovo stališče o priključitvi Trsta, Istre in Primorja »ni bilo in ni posledica neke načelne razlike, temveč zgolj taktična razlika z ozirom na poseben italijanski položaj in tudi glede na to, da zahteva združitev (ne priključitev) Trsta in ostalih mešanih predelov globljo in boljšo politično akcijo kot je bila tista pred oktobrom 1943 zlasti na Primorskem«. Dalje pravi, da pa razume stališča slovenskih tovarišev, ki jim ga narekuje domači in mednarodni položaj kot tudi zunanja pasivnost KPI.⁶⁵

Vendar je CK KPS v soglasju z Vittorijem izdal posebne smernice glede odnosa do Italijanov v Trstu, kjer je rečeno, da je treba mobilizirati vse sile, utrditi oblast in ustvariti tako stanje na Primorskem, ki ne bo dopuščalo nobenega dvoma o dejanski pripadnosti te zemlje.⁶⁶

Iz vsega povedanega moramo reči, da je bila prva faza bojov CK KPS za Slovensko Primorje ustanavljanje organizacij KPS. Prvo nerazumevanje od strani CK KPI je odstranila Dedova intervencija in veliki vojaški uspehi NOV in POJ. Po kapitulaciji Italije se je začela druga faza z izdajo avnojskega odloka, ki zadene na »taktično«
nerazumevanje od strani Vittoria. Tretja faza pa se je začela z zahtevo CK KPS po zasedbi vse Primorske s Trstom in Slovensko Benečijo po enotah NOV in POJ.

3. CK KPS (CK KPJ) in CLNAI in CLV

Potreben je kratek pregled organizacijske strukture italijanskega odporiškega gibanja (resistenza) in poudariti je treba nekaj momentov iz njenega razvoja, potrebnih za razumevanje razprave. Italijanska rezistenca je bila — gledano s stališča italijanskih buržoaznih strank — posledica antifašističnega gibanja, ki se je izoblikovalo že pod fašističnim režimom. To gibanje, ki je bilo spočetka razcepljeno in se je razvijalo v okviru posameznih demokratičnih strank, se je začelo sredi 1941 združevati in na pobudo KPI je bil ustanovljen oktobra 1941 v Toulousu (torej v emigraciji) antifašistični odbor za združitev italijanskega naroda med vodstvom KPI, socialistično stranko in tako imenovano akcijsko stranko (partito d'azione). Prva v Italiji dosežena antifašistična enotnost med komunisti, socialisti, akcionisti in demokristjani pa je bila ustanovitev odbora narodne fronte jeseni 1942 v Torinu (Stalingrad in anglo-

⁶⁴ Citira Lev Modic, Iz dokumentov o odnosu KP Italije do vprašanja Trsta, Slovenskega Primorja in Istre, Delo, glasilo CK KPS, 1949, št. 6-7, str. 83.

⁶⁵ Modic, str. 81.

⁶⁶ AMNO, fasc. 534.

ameriško izkrcanje v Severni Afriki!), kmalu za tem pa tudi v Rimu in Milanu.

Pod vplivom velikih svetovnih in domačih dogodkov (veliki štrajki) spomladi in poleti 1943 je italijanska visoka buržoazija strmoglavila Mussolinija, v vodstvu rezistence pa je prišlo do še tesnejšega borbenege sporazuma. Po kapitulaciji Italije je bilo vodstvo rezistence postavljeno pred nove naloge, pred borbo z nemškim okupatorjem. V Rimu je bil ustanovljen ilegalni centralni odbor narodne osvoboditve (Comitato di liberazione nazionale — CLN), ki je napovedal vojno fašizmu in Nemcem, po deželi pa se je začela ustanavljati velika mreža CLN, od občinskih do pokrajinskih, a vsi v strogi koalicijski obliki v CLN združenih antifašističnih strank. V vsakem CLN je vladalo strogo paritetno načelo, za vsak veljaven sklep je moralo biti doseženo soglasje vseh strank in vsaka stranka je imela pravico veta. Levičarske stranke so bile za takojšnjo borbo, desničarske pa bolj za pasivni odpor ali pa za strogo povezavo te borbe z zavezniškimi operacijami. Da se italijanska rezistenca pod takimi pogoji ni mogla spremeniti v revolucionarno gibanje ljudskih množic, je jasno.

Vodstveno vlogo v rezistenci na okupiranem ozemlju onkraj Apeninov je kmalu prevzel odbor za narodno osvoboditev Severne Italije (Comitato di liberazione nazionale di alta Italia — CLNAI), ki je bil sestavljen enako kot centralni CLN v Rimu. Največ zaslug je imela v tem odboru KPI, kajti njen taktični borbeni program — uničevanje fašizma in upostavitev demokratičnega režima — ji je prinašal veliko popularnost. Za KPI je bila najpomembnejša akcijska stranka, ki se je razvila iz ilegalne antifašistične skupine *Giustizia e libertà* iz leta 1930. Njene pristaše moremo najti tako kot italijanske komuniste tudi v internacionalnih brigadah v Španiji. Stranka je bila mešanica nekakšnih progresivnih demokratov in liberalnih socialistov in je imela velik vpliv zlasti na mlajšo inteligenco. Prav ta stranka je bila prva, ki je postavila v CLN vprašanje monarhije ali republike in se je odločno izrekla za republiko, ki naj bi zrasla iz prenovljenih sil italijanskega naroda. V tej republiki naj bi prišlo do velike dekoncentracije administrativne oblasti, ki naj bi se prenesla na pokrajine in občine. Stranka je zahtevala nacionalizacijo velike industrije, temeljito agrarno reformo itd. Tretja stranka po pomembnosti je bila italijanska socialistična stranka, ki je zahtevala socialistično republiko delavcev. Nadaljna stranka je bila demokristjanska stranka kot obnovljena antifašistična klerikalna stranka iz 1924, a pomnožena z mlajšimi silami predvsem iz Katoliške akcije. Zahtevala je obnovev parlamentarizma, decentralizacijo centralne oblasti in ohranitev korporacijskega sistema, kar je zlasti zahtevala mladina iz Katoliške akcije. Manj pomembna pa je bila liberalna stranka, ki so je sestavljali Giolittijevi demokrati in Nittijevi radikali. Zahtevala je vrnitev demokratičnih svoboščin in obnovo države pred nastopom fašizma. Bila je predstavnik bogate buržoazije in intelektualcev, kot je bil na primer Croce. V stranki demokracije dela (*partito della democrazia del lavoro*) je bila glavna osebnost Bonomi, italijanski framasoni, visoka

birokracija in bogati svobodni poklici. Njen program je bila mešanica liberalizma in dirigiranega gospodarstva.

Kljub veliki heterogenosti je bila dosežena naslednja koalicijska platforma: (1) Obnova demokratičnih svoboščin in parlamentarizma, (2) odprava fašizma kot nacionalističnega in totalitarističnega sistema, državnega sindikalizma in dirigiranega gospodarstva ter odtrganje Italije od nemškega nacizma in njena vrnitev k tradicionalni svobodoljubni politiki, (3) ne načenjati sovražne politike do Vatikana, ker je sklenil s fašizmom lateransko pogodbo leta 1929. (Za to uslugo se je Vatikan oddolžil centralnemu CLN s tem, da je dajal njegovim desničarskim članom varno bivališče v svojih eksteritorialnih prostorih na via Cernaria.⁶⁷)

Eno najtežjih vprašanj za centralni CLN je bilo, kakšen odnos naj zavzame do italijanskih vlad (Badoglio-Bonomi), odnosno kakšno nalogo naj bi imela oba. Vnele so se hude politične borbe in spomladi 1944 je grozil celo razpad CLN. Končno je bilo sklenjeno sodelovanje z vlado do popolne osvoboditve Italije.

Konec januarja 1944 je dobil CLNAI nalogo od centralnega odbora, naj organizira partizansko vojsko, vzdržuje preko Švice zvezo z zavezniki in pošlje stalno zastopstvo v Lugano. Še večji pomen je dobil CLNAI po osvoboditvi Rima in je postal po posebnem pismu predsednika italijanske vlade v začetku avgusta predstavnik italijanskega osvobodilnega gibanja na okupiranem ozemlju. Dne 7. decembra 1944 je bil sklenjen sporazum med CLNAI in zavezniškim generalom Wilsonom, v katerem se je CLNAI zavezal voditi tako borbo, kateri se bodo mogle priključiti vse antifašistične sile in stranke, da bo ob izgonu sovražnika vzdrževal red in mir do prihoda zavezniške vojske, ki bo takoj postavila zavezniško vojaško upravo, in končno, da bo izvrševal vsa zavezniška vojaška navodila. Zavezniki pa so se zavezali, da bodo dali visoko denarno pomoč, njihove vojaške misije pri italijanskih partizanskih enotah kot pri CLNAI so dobile značaj posvetovalnih organov. Konec decembra je priznala italijanska vlada CLNAI za organ antifašističnih strank na neosvobojenem ozemlju in za svojega delegata v osvobodilni vojni. Meseca marca 1945 pa je poslala svojega delegata v CLNAI v Milan, s katerim je bil sklenjen sporazum, naj vodi CLNAI in komanda italijanske partizanske vojske vojno po lastni presoji, a v skladu z navodili zaveznikov. Varuje naj pred uničenjem veliko industrijo v Severni Italiji, od splošne vstaje in osvoboditve pa do upostavitve zavezniške vojaške uprave naj izvaja po svojih odborih vso oblast po italijanskih zakonih izpred leta 1915. Kmalu zatem je bila ustanovljena v okviru CLNAI enotna komanda italijanske partizanske vojske, neposredno pred začetkom splošne vstaje v Severni Italiji pa je bil ustanovljen v okviru CLNAI še poseben Comitato insurrezionale.

Do pomladi 1945 ni bilo enotne italijanske vojske, temveč je bila to le vojska strank, vključenih v italijansko rezistenco. Hrbtenico te koalicijske vojske so sestavljale komunistične garibaldinske brigade (35

⁶⁷ R. Cadorna, *La riscossa*, Milano 1948, str. 90–91.

do 40 % vse italijanske partizanske vojske), katerih komandni kader (komandant, politkomisar itd.) je bil izključno iz članov KPI. Po svoji moči so bile na drugem mestu enote Giustizia e libertà (brigatte gieliste), sestavljene iz pripadnikov akcijske stranke, ki so sestavljale skupaj s socialističnimi enotami (brigatte Matteotti, Popolo in Mazzini) do 25 % italijanske partizanske vojske. Ostalo so sestavljale enote drugih strank.

Italijanska partizanska vojska se je delila na gorjansko in ravninsko. Prvo so sestavljale čete, bataljoni, brigade, divizije in grupe, drugo pa enote, podobne nekoliko naši partizanski Narodni zaščiti in sabotažnim skupinam, in to GAP (gruppi di azione patriotica) in SAP (squadre azione partigiana). Spomladi se nekako ustvari — le formalno — enotna italijanska partizanska vojska, ki se je začela imenovati Korpus prostovoljcev svobode (Il corpo volontari della liberta — CVL).

Kot piše prvi in zadnji komandant CVL, general Cadorna, italijanska partizanska vojska spóčetka ni poznala gverilske taktike, kolikor se tega niso naučili kasnejši italijanski partizani kot italijanski okupatorji v borbi z NOV in POJ, in da so bili le politični cilji strank gibalo za osvobajanje večjih ozemelj, kjer so lahko pokazale stranke vzorec vladanja po osvoboditvi.⁶⁸ Druga zanimiva Cadornova ugotovitev (kolikor ni prva cinična!) govori o odnosih partizanov do zaveznikov. Ti so po kapitulaciji Italije sprva zelo spodbujali Italijane k čim večjemu odporu proti nacizmu in fašizmu in so te začetke zelo budno spremljali iz svojega obveščevalnega središča v Švici. Toda, pravi Cadorna, italijanska rezistenca se je v Severni Italiji razrasla proti pričakovanju zaveznikov in začeli so pošiljati k vsaki večji enoti zvezne oficirije, da bi se v Italiji ne ponovil »grški slučaj«.⁶⁹

Italijansko partizanstvo se je začelo šele po kapitulaciji Italije, in to zelo počasi in je vprašanje, ali bi se kdaj koli razvilo do pomembnejših sil brez KPI, ki je prva začela ustanavljati garibaldinske enote in kateri so potem sledile še druge stranke. Kljub dokajšnji začetni nemški reakciji so nastala spomladi 1944 prva osvobojena ozemlja, še večja pa poleti, katera je vsa uničila velika nemška jesenska ofenziva. Jeseni 1944 je italijanska partizanska vojska preživljala hudo krizo, ko je postalo jasno, da bo velika zavezniška ofenziva obtičala na Apeninih in ko je 13. novembra pozval general Alexander italijanske partizane, naj prenehajo z akcijami in odidejo domov. Ni pa povedal general, kako naj bi se vrnilo domov nad 100.000 partizanov, da ne bi padli v roke naci-fašistom. Temu pozivu se je odločno uprla predvsem KPI in za njo celoten CLNAI in začela se je trda borba za dviganje globoko padle morale v partizanskih vrstah. V teh kritičnih časih je izdala KPI pogumno in pomembno geslo: dovolj smo močni sami in ne računamo na pomoč od zunaj!

Tako je ostala italijanska partizanska vojska onkraj gorske linije v glavnem nedotaknjena, Cadorna pa poudarja, da so jo zavezniki

⁶⁸ Il corpo volontari della liberta v Il secondo Risorgimento, Roma 1955, str. 270—271.

⁶⁹ Prav tam, str. 271—273.

gledali že dalj časa z nezaupanjem.⁷⁰ Pomembna je bila Cadornova misija spomladi 1945 pri zaveznikih v Švici, Franciji in v Caserti. V Lyonu je prišlo do sporazuma z zavezniki, da komandanta CVL imenuje CLNAI, spada pa pod zavezniško vrhovno komando in je bil za vodstvo operacij odgovoren obema. Še pomembnejše so bile Cadornove pogodbe z zavezniki v Caserti, kjer je bilo rečeno, da se morajo zbrati italijanski partizani po osvoboditvi določenega ozemlja v posebna taborišča, kjer se bodo razorožili, po treh do štirih tednih pa se bodo začeli spuščati domov.⁷¹

Za pogajanja z Nemci odnosno z generalom SS Wolfom o nemški predaji CLNAI ni bil pooblaščen od zaveznikov in se je z Wolfom razgovarjal njihov obveščevalni center v Švici. Pač pa se je pogajal CLNAI z Mussolinijem po posredovanju milanskega kardinala Schusterja, a šele tistega dne, ko se je v Milanu že začevala splošna vstaja. Zastopniki CLNAI in CVL so od Mussolinija zahtevali brezpogojno kapitulacijo, a so se pogajanja končala brez uspeha.⁷²

Vrnimo se k vprašanju odnosov med CK KPS in CLNAI (CVL). Za urejevanje teh odnosov se je posluževal CK KPS delegata OF tovariša Vrana, prof. Urbana (dr. A. Vratuša). Čeprav se ni mogel CLNAI v nobenem primeru primerjati z AVNOJ, je bilo vendar zelo pomembno, da so se tudi z njim navezali potrebni stiki, da bi se čimprej in čim boljše opravila temeljna obveznost vseh antifašističnih sil, združevanje teh sil za čim hitrejšo in popolnejšo zmago. Že v odnosih med CK KPS in CK KPI smo opazili nekatere težave in jasno je — če upoštevamo značaj in vlogo CLNAI — da ni bilo brez težav tudi tod, čeprav je zlasti na začetku kazalo zelo dobro. Do prvih stikov med CK KPS in CLNAI je prišlo že dosti zgodaj, na prelomu 1943/44. Znana je izjava CLNAI od 7. februarja 1944, s katero pozdravlja CLNAI boj jugoslovanskih narodov, obljublja ureditev odnosov s slovenskimi in hrvaškimi osvobodilnimi odbori in poudarja potrebnost skupnega boja »e il fraterno regularmento dei raporti fra popolo italiano ed i popolo sloveno e croato«. Istočasno je izdal CLNAI tudi oklic italijanskemu narodu, v katerem ostro obsoja nekdanjo fašistično politiko do Jugoslavije in poveljuje NOB jugoslovanskih narodov, ki je dala zgled tudi italijanskim borcem za svobodo. Oklic poudarja, da še ni primeren čas za kakršno koli razpravljanje o teritorialnih vprašanjih, katera se bodo reševala po vojni in bo njihova rešitev odvisna od takratnega političnega in gospodarskega položaja v Evropi. Poziva Italijane, naj ustanavljajo v italijanskih krajih CLN;

⁷⁰ La ricossa, str. 201.

⁷¹ La ricossa, str. 218—241.

⁷² Leo Valliani, *Tutte le strade conducono a Roma*, Firenze, str. 337—345; Cadorna, *La ricossa*, str. 249—252. Za podrobnejše poznavanje italijanske rezistence prim. poleg že omenjenih knjig še zbornik *Il secondo Risorgimento*, Roma 1955; Massimo Salvadori, *Storia della Resistenza Italiana*, Venezia 1955; Luigi Longo, *Un popolo alla macchia*, 2. izd., Verona 1952; *Una lotta nel suo corso* (z uvodom Ferucija Parrija), Venezia 1954; Roberto Battaglia, *Storia della Resistenza italiana*, 1953; Bruno Coceani, *Mussolini, Hitler e Tito alle porte orientali d'Italia*, 1948; Michelle De Maggi, *Chronache senza regime*, 1953.

v mešanih pa slovensko-italijanske in hrvaško-italijanske osvobodilne odbore za uspešno skupno borbo proti skupnemu sovražniku. Dolžnost italijanskega naroda je, da se vključuje v italijanske partizanske enote, ki se borijo samostojno, ali pa v tiste, ki se borijo pod operativnim poveljstvom NOV in POJ v »naših krajih« za osvoboditev. Armada maršala Tita je sestavni del velike zmagovite armade združenih narodov, zato naj se borijo italijanski borci skupaj z njo kot bi se borili na strani svojih bratov.⁷³ V skrajšani obliki omenja ta oklic tudi Valliani,⁷⁴ ki poudarja, da ima ta oklic »mednarodno veljavo«. Ponovno poudarja CLNAI v izjavi od 27. marca 1944 potrebnost sodelovanja z NKOJ, potrebnost koordinacije vojaških akcij in najtesnejšo povezavo obeh narodov. Skupna borba bo temelj trajnega sporazuma: po zmagi in ureditve spornih vprašanj v duhu pravičnosti, spoštovanja obeh narodnosti z upoštevanjem njune volje in življenjskih potreb obeh dežel.⁷⁵

Odmev vseh teh izjav se je začel praktično kazati na terenu, in to v več sporazumih zlasti med štabom Briškobeneškega odreda in štabi garibaldinskih brigad, ki so operirale v Slovenski Benečiji. Kljub točnim pogodbam je prihajalo do nesporazumov zlasti glede Beneške Slovenije.⁷⁶

Od 16. do 19. julija je prišlo v Milanu do ponovnega sestanka med delegatom OF in delegati CLNAI in tržaškega CLN. Da bi se doseglo enotno stališče med tržaškim CLN in CLNAI, je bil najprej sestanek med delegati teh dveh, kjer je tržaški komunistični delegat poudarjal, naj se prizna veljavnost avnojskega odloka za vse kompaktno naseljene slovenske in hrvaške kraje v Primorju in Istri. Po dolgih razpravah je bilo sklenjeno, da ni primeren ne čas in ne sestanek merodajen za kakršno koli sklepanje o tako delikatnih mejnih zadevah in da je treba vpreči vse sile obeh narodov za skupno borbo.⁷⁷ Na sestanku vseh delegatov je slovenski delegat poudarjal upravičenost avnojskega odloka in razložil njegovo pravo vsebino v smislu že omenjenega odgovora CK KPS italijanskemu CK. Do nekega formalnega sporazuma to pot ni prišlo, mešana redakcijska komisija pa je izdelala osnutek sporazuma, katerega naj bi sprejelo vodstvo OF in CLNAI.

Osnutek poudarja na začetku ugotovitev OF in CLNAI, da so cilji osvobodilne borbe obeh narodov isti in je zato potrebno še večje sodelovanje in učenje na izkušnjah bojev jugoslovanskih narodov. Temeljna naloga bojev obeh narodov je popolna osvoboditev, zato naj CLN za Benečijo in POOF za Slovensko Primorje mobilizirata kar največ partizanov. Oba ta dva politična predstavnika naj odstranita vse, kar bi hromilo skupne boje in naj poudarita, da bi bilo v tem času škodljivo vsako razpravljanje o mejah in bodočnosti mešanih krajev, ker je jasno, da bo možna končna rešitev narodnostnih in ozemeljskih vprašanj šele po vojni, in to v skladu s samoodločbo narodov in splošnim položajem v tem delu Evrope. Da bi se okrepil skupni boj, naj bi se OF in CLNAI

⁷³ Arhiv CK ZKS.

⁷⁴ Tutte le strade, str. 192.

⁷⁵ Arhiv CK ZKS; AMNO, fasc. 535; Valliani, str. 259.

⁷⁶ Arhiv CK ZKS.

⁷⁷ La voce libera 11. februarja 1946, sestavek Le trattive fra il CLN e l'OF.

zedinila na naslednjih organizacijskih in vojaških merah: 1. Na pravilni antifašistični kampanji, na borbi z imperialističnimi in šovinističnimi tendencami in na razkrinkavanju zločinske politike okupatorja, njegovih fašističnih hlapcev in belogardistov ter plavogardistov. Oba bosta popularizirala osvobodilni boj obeh narodov in njegove uspehe v obeh deželah. CLNAI bo seznanjal italijanski narod z avantgardno vlogo NOB in NOV jugoslovanskih narodov pod vodstvom maršala Tita za osvoboditev evropskih narodov izpod nacifašističnega jarma, ki sta s svojim zgledom poklicala vse okupirane narode v oboroženi upor proti nacifašističnemu režimu. Prav tako bo OF seznanjala jugoslovanske narode z uspehi italijanske rezistence. 2. Obe strani si zagotavljata organizacijsko in tehnično pomoč. Postavljali bosta take borbene organizacijske oblike, ki bodo omogočale čim večjo mobilizacijo ljudskih množic, in to predvsem rekrutacijo v partizane. 3. V krajih z mešano narodnostjo naj se ustanovljajo osvobodilni odbori (OF in CLN) obeh narodnosti, v tovarnah in podjetjih odbori Delavske enotnosti, ki naj zajamejo delavce vseh narodnosti. Dva člana iz OF, dva iz CLN in dva iz DE naj sestavljajo koordinacijski odbor. Tem organom je treba dati značaj ljudske oblasti, ki naj prevzamejo oblast takoj po osvoboditvi. Na koncu potrjuje osnutek sporazum, ki je bil sklenjen med komando italijanske partizanske vojske in štabom 9. korpusa o sodelovanju in pomoči na podlagi sporazumov med enotami 9. korpusa in enotami garibaldincev.⁷⁸

Posledica teh vojaških sporazumov in milanskih razgovorov je bilo pismo, ki ga je poslala komanda italijanskih partizanov 19. julija maršalu Titu, kjer je med drugim rečen: »In occasione della stipulazione di accordi tra le colaborazione militare tra il IX Corpo NOVJ e il Corpo Italiano volontari della libertà... invia il suo saluto ed esprime la sua ammirazione al Marescialo Tito.«⁷⁹ Prav tega dne je bil v sklopu teh milanskih razgovorov zadnji sestanek, na katerem je bil sprejet ves organizacijski del predloga OF o sodelovanju z italijanskimi partizani in odbori rezistence predvsem v obmejnem pasu. Vran poroča v poročilu št. 18, da ta dogovor po mnenju italijanskih delegatov ni popoln. Na naši strani sta bila le dva delegata POOF za Slovensko Primorje, delegati CLNAI pa so bili — kot so izjavljali — pooblaščen za razgovore od italijanske vlade, in so tako nastopali v imenu vsega italijanskega naroda. Po Vranovem mnenju je bil dogovor nepopoln zaradi več vzrokov. Italijanski antifašisti so se bali avnojskega sklepa itd. Vran poudarja, da zaradi oportunitizma KPI večini antifašistov ni bilo znano, kaj je Slovensko Primorje, in so mislili, da je to del Slovenije izven imperialistične Italije itd.⁸⁰

Jasno je, da so že začele nastajati razpoke, vendar je prišlo 4. septembra do ponovnega sestanka v Milanu, kjer je bil sklenjen in podpisan sporazum in posebna izjava CLNAI. V izjavi ugotavlja CLNAI najprej enakost borbenih ciljev obeh narodov. Zato je treba poglobiti borbena

⁷⁸ AMNO, fasc. 534.

⁷⁹ Arhiv CK ZKS.

⁸⁰ AMNO, fasc. 534.

enotnost obeh narodov in se pri tem posluževati triletnih borbenih izkušenj jugoslovanskih narodov, ki so dali občudovanja vredne primere hrabrosti. Skupen boj bo odpravil sleherno nestrpnost in bo privedel do prijateljskega sožitja med obema narodoma. Za sedaj bi bila vsaka diskusija o končnih mejah in državni pripadnosti narodnostno mešanih krajev nepotrebna in škodljiva in CLNAI je prepričan, da bo končna rešitev vseh teh vprašanj možna po vojni v skladu s samoodločbo narodov. CLNAI najslavesneje izjavlja, da priznava in da bo branil enotnost in narodno neodvisnost slovenskega in vseh jugoslovanskih narodov, ki sta bili izbojevani v NOB. Z zadovoljstvom sprejema na znanje izjavo slovenskega delegata, da je italijanski narod odkritosrčno obsodil nekdanjo imperialistično politiko Italije in da se je uprl z orožjem nacističnemu okupatorju. CLNAI pozdravlja tovariše iz OF in vse borce za svobodo in demokracijo.

Tekst sporazuma je po vsebini isti kot že omenjeni osnutek. Spremenjeno je le določilo o sestavi koordinacijskega odbora.⁸¹

Zanimivo je, kako je ocenil ta sporazum veliki povojni sodni proces proti garibaldincem v Lucchi. Sporazum je omogočal — je rečeno v sodnih aktih — tesno sodelovanje med NOV in POJ in italijanskimi partizanskimi enotami v skupni borbi proti skupnemu sovražniku in je dajal italijanskim borcem možnost vstopa v enote NOV in POJ. V CLNAI ni naletel na nobeno negodovanje in ga je v celoti potrdila tudi seja italijanske vlade, na kateri so bili navzoči ministri Casati, Solari, De Gasperi, Saragat, Cianca, Sforza in Togliatti. Tudi Roberto Battaglia, dober poznavalec italijanske rezistence, pripisuje tem političnim in vojaškim sporazumom zelo veliko veljavo. Pravi, da so se maja 1944 začeli razgovori med italijanskimi in francoskimi partizani ter med italijanskimi in slovenskimi partizani glede obmejnih pokrajin. Ti razgovori so imeli dve fazi. Prvo so predstavljali direktni razgovori med partizanskimi enotami, drugo pa razgovori med političnimi forumi. Battaglia trdi, da je bil že prvi sporazum (maja 1944 med BBO in garibaldinci) prva mednarodna zmaga italijanske rezistence, ker so slovenski partizani priznali te sporazume za polnoveljavne in so dajali italijanskim partizanom popolnoma drugačen značaj kot samo značaj sobojevnikov (cobeligeranti). V teh sporazumih so nastopali italijanski delegati enakopravno in ne kot delegati uradne Italije, ki je ta dva naroda (slovenskega in francoskega) napadla.⁸²

Sporazum je bil le malo časa v veljavi. Mesec september je bila odločilna prekretnica v italijanski rezistenci, in to v slabo smer. Dvigati je začela glavo domača in svetovna reakcija, ki je poskušala uničiti za razvoj italijanske rezistence koristne zveze z NOB naših narodov. Zanimivo je, kako je to uničevalno vlogo prevzela akcijska stranka in njene partizanske enote, ki so kot enote Osoppo operirale tudi v Beneški Sloveniji. Že 25. septembra je pooblaščen delegat OF sporazum odpovedal. Odpoved je utemeljeval, da je bilo izročenih CLNAI že več protestov

⁸¹ Arhiv CK ZKS; AMNO, fasc. 541.

⁸² Storia della Resistenza Italiana, str. 318—322.

zaradi nedemokratskih izpadov in ciljev tako poedincev kot celih skupin, vključenih v CLNAI. Kljub temu ti izpadi zlasti od strani akcijske stranke niso prenehali. Dostavlja pa, da jugoslovanski narodi ne bodo nikdar odrekli sodelovanja in pomoči pravim borcem za svobodo, demokracijo in napredek sosednega naroda in bodo kot doslej odločno branili svoje pravice, priborjene v krvavi triletni borbi.⁸³

4. Zavezniki in italijanska vlada

Vprašanje je dosti zapleteno in nanj zaradi občutnega pomanjkanja virov za najodločilnejše trenutke ne bomo mogli odgovoriti povsem zadovoljivo. Poskušali pa bomo narediti kratek prerez odnošajev in bojev za Slovensko Primorje s Trstom, ki so se včasih razvijali celo na najvišjem nivoju.

Najprej nekaj o znanem »fifty-fifty«, ki je imel brez dvoma pomembno vlogo v bojih za naše zahodne meje. Kolikor nam o tem pove Edward Stettinius,⁸⁴ odlomki memoarskih zapiskov Cordella Hulla⁸⁵ in znani Churchillovi spomini, je bil njegov razvoj nekako naslednji: Dne 30. maja 1944 je vprašal britanski ambasador Halifax v ZDA zunanjega ministra Hulla, kako bi reagirala vlada ZDA, če bi prišlo med Veliko Britanijo in Sovjetsko zvezo do sporazuma, po katerem bi nosila glavno vojaško odgovornost v Romuniji Sovjetska zveza, v Grčiji pa Velika Britanija. Ta sporazum bi veljal le za čas vojne in ne bi v nobenem primeru prejudiciral sklepov mirovne konference. Hull je na to odgovoril, da je treba stvar dobro premisliti, da se ne bi zdelo, da predstavlja sporazum delitev Balkana »na interesne sfere«. Če gre res za strogo vojaške zadeve, bi bilo to mogoče, vendar tudi te ne smejo tangirati pravic in odgovornosti treh velesil pri sklepanju miru. Naslednjega dne je prosil Churchill Roosevelta, naj bi odobril tak sporazum, na katerega je Stalin načelno pristal sredi maja 1944 s pristavkom, da bi bil zaželen tudi Rooseveltov pristanek. Tudi Churchill pristavlja, da bi sporazum ne pomenil delitve Balkana na interesne sfere in bi se nanašal le na »vojne okoliščine«. Znova je Churchill poudaril isto 6. junija s pristavkom, da se mu zdi umestno, da bi Rusi — kolikor se tiče vojaških zadev — za časa vojne skrbeli za Romunijo in Bolgarijo, Velika Britanija pa za Grčijo in Jugoslavijo, ki ležita v angleškem operacijskem področju in sta stari zaveznici Velike Britanije. Roosevelt je odgovoril 10. junija, da če je že neka vlada odgovorna za vojaške operacije v neki deželi, naj seveda dela in odloča tako, kot zahteva to vojaški položaj. Je pa nevarno, da bi se ti vojaški ukrepi ne raztegnili na politično in gospodarsko področje in da bi se zaradi tega ne začel deliti Balkan na interesna področja. Bil bi bolj naklonjen temu, da bi se ustanovilo posebno posvetovalno telo, ki bi urejalo zadeve Balkana. Churchill je odgovoril že naslednjega dne,

⁸³ Arhiv CK ZKS; AMNO, fasc. 534.

⁸⁴ Roosevelt in Rusi, Zagreb 1952, str. 13—22.

⁸⁵ Trideset dana VII, avgust-september, str. 58—61.

da bi tako telo zaviralo aktivnost in predlaga sklenitev predlaganega sporazuma najprej poskusno za tri mesece, na kar je Roosevelt pristal 12. junija. State Departement je ponovno vprašal 1. julija sovjetski ambasador Gromiko, kakšno je njegovo stališče do Balkana, in ta je odgovoril, naj sklene sporazum poskusno za tri mesece, a je odločno poudaril, da je proti sporazumu glede interesnih sfer.

Tako je prišlo med julijem in oktobrom do sporazuma (ni jasno, ali do samo poskusnega, da pa je bil v veljavi še maja 1945, bomo videli) in oktobra istega leta sta Churchill in Stalin v Moskvi ta sporazum razširila še na druge dežele in opredeli ta vpliv, morda res samo v vojaških zadevah, v znanih odstotkih: Sovjetska zveza je dobila v Bolgariji 75 %, a Velika Britanija 25 %, na Madžarskem in v Romuniji je bilo 80 proti 20, v Jugoslaviji 50 proti 50, v Grčiji pa je imela Velika Britanija vseh 100 %. Spričo tega so ZDA zahtevale, da se bodo morali reševati povojni problemi na konferenci treh velikih, predvsem pa od Sovjetske zveze in Velike Britanije jamstvo, da bo prišlo po vojni v Evropi do svobodnih volitev in postavitve takih vlad, ki bodo resnični predstavniki narodov.

Koliko je šlo v tem sporazumu res samo za »vojaške zadeve«, moramo zaenkrat sklepati le iz dveh znanih izjav. Dne 5. decembra 1944 je izjavil Churchill v spodnjem domu glede Grčije (še pred državljansko vojno), da je ta v zelo težkem gospodarskem in finančnem stanju. Glavno breme nosi Anglija, ker je Grčija »v naši sferi, to je v vojaški sferi, glede katere smo se sporazumeli z našimi zavezniki«. ⁸⁶ V Jalti pa je Stalin dejal v diskusiji o Grčiji, da popolnoma zaupa angleški politiki v Grčiji.

»Fifty-fifty«, kot je bil zamišljen, vsekakor pomeni procentualno določeni vpliv okupacijske zavezniške politike v omenjenih deželah, in to ne samo v času od osvoboditve pa do sklepanja mirovnih pogodb, temveč tudi preko (prim. grško državljansko vojno in njen konec). V tem času naj bi obe zavezniški pogodbenici v moči odstotkov (ki so se lahko tudi prekoračili, kot bomo še videli) tako vplivali na narode, osvobojene okupatorjevega jarma, da bi se — teoretično vzeto — lahko izoblikovali taki režimi, ki bi v teh deželah »procentualno« ustrežali povojni politiki Sovjetske zveze in Velike Britanije. Ker pa se je Jugoslavija, čeprav z zavezniško pomočjo, *osvobodila sama* (revolucija!), fifty-fifty po vojni ni imel takega pomena kot prekoračenje te pogodbe s strani Sovjetske vlade recimo na Madžarskem in v Romuniji.

Osnovno vprašanje v odnošajih med zavezniki, italijansko vlado in CK KP J (NKOJ) glede Primorske je bilo dolgo časa v tem, ali bo po dokončnem zlomu nacistične Nemčije na zahodu Jugoslavije obveljala do mirovne pogodbe rapalska meja, ali pa bo to podrla ob osvoboditvi in zasedla vse slovensko etnično ozemlje na zahodu NOV oziroma Jugoslovanska armada. To temeljno vprašanje je seveda sprožilo drugo vprašanje, kdo bo ob osvoboditvi, ob kapitulaciji Nemčije dejanski gospodar vsega tega slovenskega ozemlja in Trsta, Istre s Pulo, Reke in Zadra? Že 14. marca 1944 je pisal takratni italijanski zunanji minister De-Ga-

⁸⁶ Settinius, str. 45.

Gasperi veleposlaniku ZDA, da bi želel pozitiven odgovor na vprašanje, ali bodo zavezniki zasedli vso Julijsko krajino. Michelle De Maggi poroča, da je dobil De Gasperi pozitiven odgovor.⁸⁷

Na sestanku s Titom v južni Italiji je general Wilson predložil dne 12. avgusta 1944 memorandum, kjer je bilo rečeno, da bo vrhovni komandant v Sredozemlju, če bodo zavezniške sile zasedle severno Italijo, Avstrijo in Madžarsko, uvedel zavezniško vojaško upravo (Allied Military Government — AMG) tudi na ozemlju, ki je bilo pod italijansko oblastjo pred začetkom vojne, ki je avtomatično suspendirala to italijansko suverenost. AMG bo potrebna zaradi zavarovanja baz in komunikacij, preko katerih se bodo preskrbovale zavezniške sile iz tržaškega pristanišča. Zato bodo morale biti nujno zavarovane komunikacije Ljubljana—Maribor—Graz, vrhovni komandant pa želi pri vsem tudi sodelovanje jugoslovanskih oblasti. Tito je protestiral ustno in pismeno na znanem sestanku s Churchillom, ki mu je hitel pojasnjevati, da je to le vojaško vprašanje, ki potrebuje še veliko študija in posvetovanja z Rooseveltom, in je nasprotno kot Wilson trdil, da je ves slovenski in hrvaški etnični kompleks, ki je prišel po rapalski pogodbi pod Italijo (Churchill rabi sicer samo izraz »Istra«, a je iz vsega konteksta razvidno, da gre za vso slovansko zemljo), še vedno italijanski, ki pa bi ga bilo dobro odtegniti italijanski suverenosti. Toda to se more zgoditi le na mirovni konferenci, »if there none, by a meeting of the principal Powers, at which Yugoslavia could state her claim«.⁸⁸ Dalje je dejal Churchill, da je britanska vlada proti izpolnjevanju teritorialnih zahtev med vojno, ne sme pa tudi prestrašiti Italijanov, ki so sedaj začeli doprinašati koristen delež k tej vojni. Najboljša rešitev bi bila, če pride to ozemlje ob osvoboditvi pod AMG. Churchill dalje poroča in o tem piše tudi C. R. S. Harris,⁸⁹ da je Tito odločno protestiral proti uvedbi AMG, je pa načelno pristal, da more imeti vrhovni komandant neko splošno operativno kontrolo nad ozemljem s tržaškim pristaniščem vred in da bi bila navzočnost zavezniških sil potrebna za varstvo komunikacij. Odločno je vztrajal, da na tem ozemlju pripada oblast le enotam NOV in POJ ter ljudskim odborom, ki popolnoma kontrolirajo velik del ozemlja, o katerem se razpravlja. Zakaj se je Tito tako odločno uprl upostavitvi AMG? Pravkar smo omenili, da je bilo to ozemlje v veliki meri že kontrolirano od enot NOV in POJ in da so bili že skoraj povsod izvoljeni organi ljudske oblasti, NOO. Pri upostavljanju AMG v Italiji, že osvobojeni od zavezniške vojske, pa so se zavezniki držali točno kodificirane prakse, po kateri je AMG najprej razorožila italijanske partizanske enote, nato je ozemlje v vsakem pogledu »pacificirala«, nato pa ga izročila italijanski administraciji (prefektom, kvestorjem itd.).

Pred tem že je poslala 10. junija italijanska vlada zaveznikom memorandum, v katerem jih je opozorila na nujnost, naj bi poslali ob prvih

⁸⁷ Chronache senza regime, str. 96.

⁸⁸ Winston S. Churchill, The second World War VI, London 1954, str. 82, citiram Churchill, str. 82.

⁸⁹ Allied Military Administration of Italy 1943—1945, London 1957, str. 328 in 329.

znakah nemškega zloma italijanske vojne pomorske enote v Trst, Pulo, Reko in Zadar, italijanske suhozemske sile pa v glavna mesta Julijske krajine in Beneške Slovenije. Isto željo je izrazila italijanska vlada 15. avgusta tudi šefu zavezniške kontrolne komisije v Italiji admiralu Stoneju, ki je 11. septembra odgovoril, da bo vrhovni komandant postavil v Severni Italiji AMG v italijanskih provincah Bolzano, Trentino, Reka, Pula, Trst in Gorica, o mejah pa se bo sklepalo po vojni.⁹⁰ Ponovno je vroče spominjal zaveznike na Slovensko Primorje in Trst takratni predsednik italijanske vlade Bonomi 14. septembra⁹¹ (dva dni po znamenitem Titovem govoru!), že 21. avgusta pa je Sforza postavil znane zahteve, naj dobi Društvo narodov mandat nad Reko, Trst in pristanišče pa naj se internacionalizira.⁹²

Bolj ko se je bližalo leto 1944 h koncu, bolj so zavezniki postavljali zahtevo po upostavitvi AMG na Primorskem in varstvo svojih komunikacij. Maršal Alexander, novi vrhovni komandant v Sredozemlju, je sklenil obiskati Tita, a vprašanje je bilo tako tesno povezano s političnimi vprašanji, da je prišlo do dolgotrajnih posvetovanj na najvišjih zavezniških forumih. Uspehi teh pogajanj so razvidni iz Alexandrovega poročila vrhovnemu komandantu kombiniranih štabov (Eisenhowerju) od 27. septembra, da se bo kot poy sod tudi v Julijski Benečiji (Venezia Giulia) uvedla AMG. Dodal pa je Alexander pomembno pripombo, da se v teh krajih — čeprav se drugod — potem uprava ne bo izročila italijanski vladi, temveč bo AMG ostala vse dotlej, dokler »ne bo določeno drugače«. Poleg organov AMG bodo mogli pod kontrolo AMG obstajati tudi »lokalni oblastni organi« (praktično torej komande enot NOV in PO J, odbori OF, NOO in CLN), a ostati mora status quo v političnem razmerju med Italijani in Slovani. Na tem ozemlju bo ostalo v veljavi italijansko pravo, izključena pa mora biti vsaka diskriminacija nasproti Slovanom.⁹³

V britanskem in ameriškem zunanjem ministrstvu je prišlo do novih komplikacij, kajti nastalo je vprašanje, ali naj se raztegne AMG na *vso* Julijsko krajino (do rapalske meje) ali le na določena področja, glede katerih naj bi bil sklenjen nek sporazum z Jugoslavijo. Alexander je bil mnenja, da je potrebna absolutna kontrola na vsem prostoru zavezniških komunikacij Trst—Avstrija in pristanišča v Puli in naj bi prišel ves prostor *zahodno* od teh komunikacij pod AMG, jugoslovanske enote na tem prostoru pa pod njegovo komando. Toda temu so ostro nasprotovala različna politična stališča zaveznikov, zlasti pa mnenje, da bi se potemtakem na ozemlju *vzhodno* od teh komunikacij že priznavala jugoslovanska državna suverenost. Obstajal je tudi predlog, naj bi se razdelila Julijska krajina na trojno kontrolo, katere tretji partner naj bi bila Jugoslavija.⁹⁴

⁹⁰ Harris, Allied Military Administration, citiram Harris, str. 329.

⁹¹ Chronache senza regime, str. 96—99.

⁹² Archiv der Gegenwart (ADG) 1944, str. 6459.

⁹³ Harris, str. 329.

⁹⁴ Harris, str. 329—330.

V začetku februarja 1945 je predlagal na sestanku na Malti — na poti v Jalto — Eden Stettinius, naj bi ZDA, Sovjetska zveza in Velika Britanija sporočili maršalu Titu, da bo ostala v veljavi rapalska meja do mirovne pogodbe, s čemer je Stettinius soglašal.⁹⁵ Na konferenci v Jalti je vprašal 10. februarja na sestanku zunanjih ministrov Eden Molotova in Stettinusa, ali naj se potegne preko Julijske krajine neka začasna demarkacijska črta, po kateri bi del dežele prišel pod kontrolo maršala Tita, drugi pa pod kontrolo vrhovnega komandanta v Sredozemlju. Na to Eden ni dobil odgovora,⁹⁶ vprašanje avstrijsko-jugoslovanske in italijansko-jugoslovanske meje pa je bilo odloženo »za kasnejšo diskusijo po konferenci v Jalti«.⁹⁷ Na zgoraj omenjeno Edenovo vprašanje je odgovoril State Departement šele 21. marca, in to negativno. Bil je tudi proti novemu Alexandrovemu memorandumu, ki je predvideval dve alternativni. Po prvi naj bi se dežela razdelila na dve operativni coni, od katerih bi se vzhodna prepustila maršalu Titu, po drugi pa naj bi se uvedla AMG v vsej Julijski krajini, v njej pa naj bi sodelovala tudi Jugoslavija. State Departement je poudaril, da bi taka enostranska delitev prejudicirala končno ureditev in je zato bolje, če se postavi AMG v vsej Julijski krajini pod komando vrhovnega zavezniškega komandanta (Eisenhowerja).

Točno mesec dni poprej — 21. februarja — je prišlo v Beogradu do sestanka med Titom in Alexandrom. Harris⁹⁸ piše, da je imel Alexander pripravljeno demarkacijsko črto (Alexandrova črta), a je ni predlagal, ker se ZDA z njo niso strinjale. Ta črta bi tekla južno in vzhodno od Trsta, približno 15 milj od mesta, od tod proti severu in severovzhodu do vzhodno od ceste Ajdovščina—Gorica—Kobarid—Trbiž—avstrijska meja. Alexander je na tem sestanku sporočil, da bo zahteval, če bodo njegove sile zasedle Avstrijo, za varstvo komunikacij vse ozemlje s Trstom zahodno od rapalske meje. Harris pravi, da je Tito načelno pristal na AMG le v coni komunikacij, a s poudarkom, da tod ostane tudi civilna oblast OF, glede katere bi bil pripravljen pristati, da bi bila odgovorna AMG. Poudaril pa je, da ne vidi potrebe zavezniške okupacije Istre zato, da bi bile zavarovane komunikacije z Avstrijo. Ponudil je zaveznikom celo komunikacije preko Ljubljane, čeprav so te ležale povsem na jugoslovanskem ozemlju. Po takratnem Reuterjevem poročilu je Alexander le predlagal demarkacijsko črto in da je bila določena tudi koordinacija vojaških operacij, določena zavezniška pomoč ter postavljeni administrativni ukrepi za čas, ko se bosta srečali armadi obeh maršalov.⁹⁹ Zanimivo je, kako je pojasnil vsebino beograjskih razgovorov maršal Alexander generalu Cadorni konec marca v Caserti, kjer je dejal, da bo Trst zavezniška vojaška baza, da pa je temeljno zavezniško načelo, da vojaška okupacija katerega koli ozemlja ne prejudicira končne rešitve na mirovni konferenci in da se vsi zavezniki strinjajo, da je vprašanje

⁹⁵ Roosevelt in Rusi, str. 95.

⁹⁶ Harris, str. 330.

⁹⁷ Roosevelt in Rusi, str. 163.

⁹⁸ Str. 331—332.

⁹⁹ ADG 1945, str. 112, 235.

Trsta in vzhodnih italijanskih pokrajin zelo kočljivo, zlasti še zaradi nemške in fašistične okupacije tega ozemlja.¹⁰⁰

Kljub beograjskim razgovorom je bilo še veliko debat med angleško in ameriško vlado, kajti Tito je vztrajno branil pridobitve NOB. Cas Ća je tekel in Harris poudarja, da je bil maršal Alexander vedno bolj postavljen pred naslednje vprašanje: če Jugoslavija ne pristane na AMG v vsej Julijski krajini, ali bi bili britanska in ameriška vlada pripravljeni upostaviti jo s silo? Tega vprašanja sami ni mogel rešiti, obe vladi pa sta dajali različne odgovore.¹⁰¹

Dne 26. aprila (začetek vstaje v Severni Italiji!) je izdal Alexander brez slehernih višjih instrukcij načrt, po katerem naj bi zavezniške sile zasedle vse tiste predele v Julijski krajini, ki so potrebni za njihove vojaške operacije, vključivši Trst in komunikacije, ki vodijo iz Trsta v Avstrijo. Obenem naj zavezniške sile okupirajo tudi Pulo. Na vsem tem ozemlju naj se postavi AMG na običajen način, če je le mogoče, pa naj bodo okupacijske sile in njih oficirji sestavljene v enaki meri iz Angležev in Amerikancev. AMG naj se poslužuje primernih ljudi, Italijanov kot Jugoslovanov. Preden bodo zavezniške sile stopile v Julijsko krajino, bo o vsem tem obveščen tudi maršal Tito kot tudi o tem, da bodo morale nekatere njegove sile, ki bodo ostale na tem področju, preiti pod njegovo komando.¹⁰² Dan za tem je brzojavil Churchill Trumanu, da se mu zdi življenjsko važno dobiti Trst in da bi bilo nekaj velikega biti tam prej, preden bi ga okupirala Titova gverila. Sedaj ni moč čakati niti minuto več in hvaležen bi bil, če bi se Truman osebno pozanimal za to.¹⁰³

Izgleda, da je ta brzojavka silno hitro delovala. Že 28. aprila je dobil Alexander navodila od Eisenhowerja, naj upostavi AMG v vsej Julijski krajini, vključivši Reko, kvvarnerske otoke brez Zadra, v Trbižu in na ozemlju, ki je bilo pred 1919 del Avstrije (to se pravi na vsem ozemlju zahodno od rapallske meje). Vojake in oficirje za AMG bosta preskrbeli ameriška in angleška vlada, sovjetska konkurenca pa, četudi bi jo jugoslovanska vlada iskala, se mora odstraniti z vso silo iz Julijske krajine. Sodelovanje jugoslovanskih čet pri zasedbi te dežele mora Alexander takoj sporočiti Eisenhowerju. Začasna uprava Zadra in dalmatinskih otokov, ki jih je dobila Italija po prvi svetovni vojni, a so sedaj priključeni k Jugoslaviji (!), se bo izvajala v imenu zaveznikov.¹⁰⁴

Ko so 30. aprila vdrle v Trst enote 4. jugoslovanske armade, v Trstu pa je prišlo do splošne vstaje, je Alexander sporočil Titu, da bo zasedel vso Julijsko krajino in da bodo nekatere enote JA v teh krajih prišle pod njegovo komando. Upostavil bo AMG, ki bo sodelovala s tisto krajevno oblastjo, ki jo bo našla in ki bo predstavljala resnično oblast. Na koncu je prosil, naj mu Tito sporoči svoje načrte.¹⁰⁵ Na neko doslej še nepoznano Churchillovo pismo je istega dne odgovoril Truman, da se

¹⁰⁰ La ricossa, str. 237.

¹⁰¹ Harris, str. 333.

¹⁰² Harris, str. 333.

¹⁰³ Churchill, str. 480—481.

¹⁰⁴ Harris, str. 333—334.

¹⁰⁵ Harris, str. 335.

strinja, da ni treba spraševati Rusov (glede Trsta in Julijske krajine) sedaj, ko so operacije v teku. Priporoča pa, naj Alexander, preden bo prodril s svojimi silami v Julijsko krajino, svoj načrt razloži Titu, kateremu naj jasno predoči, da morajo priti vse jugoslovanske sile na tem področju pod njegovo komando. Če bi Jugoslovani odrekli sodelovanje in bi se zato morale operacije razvijati drugače, mora Alexander te nove načrte sporočiti Eisenhowerju. Zelo važno pa je, je poudaril Truman, izogniti se temu, da bi se morali Amerikanci spopasti z jugoslovanskimi enotami, ali da bi se kakor koli že uporabljali v borbah na Balkanu.¹⁰⁶

Dejstvo, da so enote jugoslovanske vojske vdrle v Trst že 30. aprila, kjer so se ogorčeno bojevale še 1. in 2. maja, je danes splošno priznано in so povsem potrjene ugotovitve našega vojnega zgodovinopisja.¹⁰⁷ Silno važno je namreč bilo takrat — kar zelo poudarja tudi Harris,¹⁰⁸ ki je zelo dober poznavalec takratnih okoliščin in ki je imel na vpogled dragocene dokumente — kdo bo prišel v Trst poprej, Jugoslovani ali zavezniki.

Dne 1. maja ob treh popoldne so se srečale enote Jugoslovanske armade in predhodnica 2. novozelandske divizije zahodno od Tržiča in general Freyberg je sporočil komandantu 4. jugoslovanske armade, da bo nadaljeval pot proti Trstu.¹⁰⁹ Istega dne je sporočil Alexander Churchill, da je upati, da bodo sile 8. armade (general Clark) dosegle Trst najkasneje v 24. urah. Njihova naloga bo zavarovati Trst, pristanišče v Puli in komunikacije med Italijo in Avstrijo, pri srečanju z regularnimi silami Jugoslovanske armade pa bodo morale zelo paziti, da ne bi prišlo do uporabe orožja. Kmalu zatem je še istega dne poročal Churchill, da se Titove regularne sile že bijejo v Trstu in da so osvobodile že velik del Istre (verjetno Julijske krajine in Istre). Dalje pravi, da je trdno odločen ne umakniti svojih sil, pa naj bi mu to ukazal kdor koli, razen če bi mu tega ne ukazali Rusi. Na Eisenhowerjev ukaz bo zasedel vsa Julijsko krajino in zato z gotovostjo predvideva spopad z jugoslovansko vojsko, ki bo imela pri Rusih vsaj moralno podporo. Preden bi se pa spopadli, bi bilo dobro preveriti razpoložanje zavezniških enot glede tega. Enote namreč močno občudujejo Titovo partizansko armado in imajo do nje velike simpatije zaradi njene borbe za svobodo. Na mestu je torej velika previdnost, preden bi bilo rečeno Titu, naj se obrne stran od skupnega zavezniškega sovražnika in se začne boriti s svojimi zavezniki. Končno poudarja Alexander, da noče predvidevati in tehtati tudi reakcije, ki bi spričo tega nastala v ZDA in Veliki Britaniji.¹¹⁰

Dne 1. maja je razložil Alexander svoje načrte tudi Titu in poudaril, da so podobni tistim, o katerih sta razpravljala v Beogradu. Predpostavlja, da bodo prišle enote Jugoslovanske armade pod njegovo komando

¹⁰⁶ Churchill, str. 481.

¹⁰⁷ Oslobodilački pohod na Trst četrte Jugoslovenske Armije, Beograd 1952, str. 251 dalje; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, II. knjiga, Beograd 1958, str. 601 sl.

¹⁰⁸ O. c., str. 334.

¹⁰⁹ Harris, str. 334; Churchill, str. 482.

¹¹⁰ Churchill, str. 481.

in je prepričan, da bo Tito na to pristal.¹¹¹ Zanimivo je, kaj je zapisal 1. maja v svoj dnevnik komandant 8. armade, general Clark. Pravi, da je Julijska krajina kamen spotike med Jugoslovani in Italijani in da Alexander ve, da se Tito ne bo upiral prodiranju zavezniških sil v to pokrajino in zasedbi Trsta, Pule in pristanišč na zahodni obali Istre. Za zasedbo Julijske krajine je določil Clark novozelandsko (britansko) in 91. ameriško divizijo in ukazal, da tudi če bi se Jugoslovani upirali zavezniškemu napredovanju, v nobenem primeru ne sme priti do oboroženega spopada. Če bi se Jugoslovani začeli upirati, naj se operacije takoj ustavijo, komandanti višjih enot pa naj pridejo takoj v njegov štab.¹¹²

Dne 2. maja so prišle okrog štirih popoldne novozelandske sile v Trst, katerim se je — kot poročča Harris — predalo okrog 7000 Nemcev. Posebno dnevno povelje maršala Alexandra pa govori le o okrog 2500 nemških ujetnikih.¹¹³ Novozelandske sile so zasedle doke in pristanišče, ostali del pa je ostal v rokah Jugoslovanov, ki so ga zasedli že poprej. Harris pravi, da je bila to odločitev, »which does not appear to have been altogether fortunate«. ¹¹⁴ Istega dne je dobil Alexander zapoznelo Titovo sporočilo (poročilo je datirano s 30. aprilom), da so jugoslovanske sile prodrle v nemško obrambno črto, da se borijo v Trstu in na področju Reke in da so osvobodile skoraj vso Istro. Tito je poudaril, da so se okoliščine od beograjskih razgovorov bistveno spremenile in da je njegov načrt, ki se sedaj izvaja, osvoboditev vse Jugoslavije. Osvobodila se bo Istra, Trst in Tržič (Monfalcone) ter ozemlje ob Soči in preko nje ter do avstrijske meje. K Jugoslaviji naj pridejo tudi predeli Koroške. Operacijsko področje njegovih sil sega potemtakem do ustja Soče—Gorica—Tolmin—Trbiž. Je pa pripravljen dati v smislu beograjskih razgovorov v uporabo pristanišče v Trstu in Puli kot tudi komunikacije zaradi preskrbe zavezniških sil v Avstriji in pristati, da pridejo njegove regularne in partizanske enote zahodno od Soče pod Alexandrovo komando.¹¹⁵

Stvari so se silno zakomplicirale. Tito je namreč pravilno postavil meje svojega operacijskega področja na črto Soča—Gorica—Trbiž, katero je moral zasesti — zaradi varstva komunikacij — general Clark. Na Titovo poročilo od 2. maja je Alexander častital Titu na sijajni zmagi, pismo pa se je križalo s Titovim protestom od 2. maja zaradi zasedbe krajev v Julijski krajini, ki so jih že osvobodile enote Jugoslovanske armade.¹¹⁶ Na Titov protest je Alexander odgovoril, da svojih sil ne bo umaknil iz Trsta, Tržiča in Gorice in predlaga, da bi poslal šefa svojega generalnega štaba, generala sira W. D. Morgana, Tito pa naj bi poslal načelnika generalnega štaba JA in uravnali se bodo vsi nesporazumi. Tito je odgovoril, da osvoboditev Julijske krajine nima samo vojaškega, temveč tudi velik politični pomen, ker je bila ta pokrajina krivično priključena Italiji po prvi svetovni vojni. Tito je sprejel predlog o sestanku

¹¹¹ Churchill, str. 481.

¹¹² General Mark Clark, Svijesni riziko (prevod), Zagreb 1954, str. 436.

¹¹³ ADG 1945, str. 216; Churchill, str. 482.

¹¹⁴ O. c., str. 334.

¹¹⁵ Harris, str. 335.

¹¹⁶ ADG 1945, str. 215.

obeh šefov generalnih štabov in predlog, naj bi se vsi problemi še enkrat prediskutirali z generalom Morganom v Beogradu.¹¹⁷

Dne 4. maja je izjavila italijanska vlada, da rešitev spornih vprašanj med Jugoslavijo in Italijo ne morejo prejudicirati sedanje vojaške operacije in naj pride Julijska krajina, kot je poprej vsa Italija, pod AMG v smislu 10. točke kapitulacijske listine.¹¹⁸ Dne 5. maja je bil general Clark na konferenci z generalom Hardingom in Freybergom v Trziču in je obiskal tudi Trst, kjer so imeli zavezniki in enote JA zaseden vsak svoj del mesta in so se dobro razumeli. Prišlo pa je, pravi general, do »trenja na višjih mestih, kjer se je prav dobro čutil vpliv političnih problemov«. ¹¹⁹ Ker je general Clark predvideval težave, je poslal vso 91. ameriško divizijo v Trst in Gorico, 56. britansko divizijo pa na področje vzhodno od Soče in je še istega dne telefoniral maršalu Alexandru, mu pojasnil napet položaj in mu svetoval, naj razčisti s Titom vprašanje, kako naj Clark s svojimi silami zaščiti tržaško pristanišče in komunikacije čez Gorico in Trbiž v Avstrijo in naj se jugoslovanskim silam prepove prehajanje preko Soče. Clark pravi, naj se obramba komunikacij upostavi ali s silo ali pa naj se zavezniki umaknejo iz Julijske krajine in preskrbujejo svoje čete v Avstriji preko Benečije.

Istega dne je sporočil Alexander Churchill, da je Titov vojaški položaj, ki ga je predvideval na sestanku v Beogradu, močan in da ga hoče sedaj izkoristiti. Tito misli ostati v Trstu in Alexandru tod dovoliti nekaj, kar je tudi njegova pravica. Ne smemo pozabiti, pravi Alexander, da je bil Tito po beograjskih razgovorih v Moskvi. Churchill je Alexandru odgovoril 6. maja. Na začetku je izrazil veselje, da so zavezniki prišli v Trst, Gorico in Trzič. Tito, podprt od Rusije, se bo temu seveda upiral, ni pa verjetno, da bi zaveznike napadel. Če Alexander ne more skleniti s Titom nekega zadovoljivega in uspešnega sporazuma, se mora vsa zadeva sporočiti obema vladama. Ne more se še sklepati sporazuma o priključitvi teh delov k Jugoslaviji, ker je usoda tega sveta prihranjena za mirovno konferenco, na kar je treba Tita opozoriti. Da bi pa Tito in njegovi komandanti ne prihajali v kakšne skušnjave, bi bilo potrebno držati solidno množino sil na tem področju.¹²⁰

General Morgan je predlagal 9. maja Titu, naj bi se sklenil sporazum v duhu beograjskih razgovorov. Zavezniki naj bi dobili tržaško pristanišče in komunikacije iz Trsta preko Gorice in Trbiža. Julijska krajina zahodno od te črte, ki je bila predložena že pri beograjskih razgovorih — kasneje je dobila ime Morganova črta — bi prišla pod zavezniško komando kot tudi vse pomorske, zračne in kopenske sile. Tod naj bi se postavila AMG, ki se lahko poslužuje tudi jugoslovanske civilne oblasti, če bi ta funkcionirala zadovoljivo. Da bi se olajšalo delovanje sporazuma, naj bi maršal Tito potegnil do 11. maja svoje sile v predele, ki so na priloženi karti označeni z dvojno črto. Na področju zahodno od predla-

¹¹⁷ Harris, str. 335—337.

¹¹⁸ ADG 1945, str. 213.

¹¹⁹ Svijesni riziko, str. 438.

¹²⁰ Churchill, str. 482.

gane črte naj bi izročile zaveznikom orožje vse partizanske (iregularne!) enote in bodo razpuščene, sicer pa naj bi se potegnile s tega področja. Da bi bila omogočena varna plovba v severnem Jadranu in še posebej pomorska pot do Trsta, naj bi bila pristanišča v Puli in pristanišča na zahodni istrski obali odprta za neomejeno zavezniško uporabo. Sporazum naj bi bil prvenstveno vojaške narave in naj bi v ničemer ne vplival na končno razdelitev Julijske krajine.

Tito je ta osnutek odločno odklonil. Načelno je pristal le na uporabo tržaškega pristanišča in komunikacij, odločno pa je vztrajal, naj na vsem ozemlju Julijske krajine izvajajo oblast organi ljudske oblasti in je dostavil, da bo na mirovni konferenci zahteval ne samo to, temveč še mnogo zahodnejše ozemlje. Sugeriral pa je nekaj novega, naj bi se namreč postavila v Trstu neka komisija za zvezo, ki bi urejala z jugoslovansko vojaško in civilno oblastjo vse vojaške zadeve v Trstu in ob komunikacijah.¹²¹ Ta predlog je Alexander odklonil in je dostavil, da bo vso sporno zadevo predložil britanski in ameriški vladi, medtem pa bo uporabljal tržaško pristanišče in komunikacije. Harris dodaja, da se je vedno bolj začelo pojavljati vprašanje, kako Tita *prisiliti*, da bi omogočil Alexandru nemoteno kontrolo nad komunikacijami. Harris¹²² omenja Trumanovega svetovalca admirala Leahyja, ki pravi, da se je Truman odločil *za silo*, »even if it should result in hostilities between Anglo-American and Yugoslav troops«, pristavlja pa, da ne more povsem točno reči, ali je Truman zahteval umik JA iz vse Julijske krajine ali le iz nekega dela kot tudi, da je zelo verjetno, da je admiral Leahy poslal v Trumanovem imenu neko brzojavko Stalinu, v kateri ga prosi pomoči pri Titu. Končno trdi Harris, da se zdi, da je bil ta Stalinov pritisk uspešen in odločilen, medtem ko tega Churchill v svojih spominih ne omenja.

Tako se je torej začel na Tita pritisk, ki se je stopnjeval. Dne 10. maja je izjavil minister Law v spodnjem domu, da se pravkar vršijo pogajanja med maršalom Titom in maršalom Alexandrom in da je dobil general Morgan nalogo pripraviti nek čisto vojaški sporazum, ki ne bo prejudiciral kasnejših političnih odločitev, kajti stališče britanske vlade je, da se bo uredilo vprašanje suverenosti tega ozemlja na mirovni konferenci. Bolj ostra je že bila izjava, ki jo je podal istega dne ameriški sekretar Grew, ki pravi, da so ZDA proti uvedbi jugoslovanske oblasti v Trstu in da se usoda Julijske krajine ne more odločati enostransko, v duhu zmagoslavja pijanih dejanj. ZDA so za to, da pride do teritorialnih sprememb po temeljitem študiju in posvetovanju vlad, ki prihajajo v poštev.¹²³ Še bolj očitno so pokazali zavezniki zobe glede Slovenske Koroške in 11. maja je sporočil Alexander Titu, da je dobil ukaz od britanske in ameriške vlade zasesti ozemlje avstrijskih pokrajin Štajerske in Koroške. Zato bodo zavezniške sile zasedle Celovec in Beljak in tam upostavile AMG. Od Tita je zahteval, naj prepove svojim silam

¹²¹ Harris, str. 337—339; Clark, str. 439; ADG 1945, str. 255.

¹²² O. c., str. 340.

¹²³ ADG 1945, str. 223.

preiti avstrijsko mejo, sile pa, ki so že na Koroškem, mora takoj potegniti nazaj.¹²⁴ Ukaz zasesti Koroško je dobil naravnost iz Washingtona tudi general Clark, kar pa mu je bilo takrat, kot pravi sam, še zagonetno.¹²⁵

Dne 12. maja je pisal Truman Churchill, da je vedno bolj vznemirjen zaradi Titovih akcij v Julijski krajini in da se mu zdi, da Tito nima namena izprazniti to ozemlje in čakati, da bi se to staro sporno vprašanje rešilo šele po vojni. Odločiti se moramo, pravi Truman, braniti reševanje temeljnih načel ozemeljskih pogodb proti sili, zastraševanju in izsiljevanju. Če bi Tito uspel tod, bo verjetno zahteval tudi dele južne Avstrije, Madžarske in Grčije. Čeprav bi prišli v nevarnost trdnost Italije in Titovi odnosi z Rusijo, se moramo vendar odločiti, ali bosta obe vladi dovolili svojim zaveznikom grabljenje dežel in take taktike, ki preveč spominjajo na Hitlerja in Japonsko. Jugoslovanska okupacija Trsta bi lahko imela daljnosežne posledice in vztrajati moramo, da obdrži maršal Alexander popolno in izključno kontrolo nad Trstom, Pulo in na komunikacijski črti čez Gorico in Trbiž ter da si na dovolj velikem ozemlju zavaruje lastno upravno oblast. Truman poudarja, da bosta skupaj pretresla vso zadevo in naredila potrebne korake, da se bo Tito umaknil. Zato dodaja pismu osnutek memoranduma, ki naj ga izročita ambasadorja Velike Britanije in ZDA v Beogradu, svetuje pa obvestiti Stalina o vseh teh načrtih, ki so v soglasju z razgovori v Jalti, in zaključuje: »Če bomo trdno vztrajali na tej naši zahtevi, kot smo vztrajali pri Poljski, smemo upati, da se bomo izognili še velikemu številu podobnih prilaščanj.«¹²⁶

Churchill mu je odgovoril še istega dne, da soglašja z vsako njegovo besedo in da bo odločno vztrajal na njegovem predlogu, da se prepreči prelivanje krvi, sicer bodo zastoj vsi sadovi zmage. Naročil je ambasadorju v Beogradu, naj sporoči Titu vse smernice in naj se poveže z ambasadorjem ZDA ter naj izročita noto skupaj ali posamič. Vse to je Churchill sporočil tudi Alexandru, kateremu je poudaril v posebnem pismu, da je prejel zelo »krepko in vzpodbujajoče pismo« od Trumana, kateremu je zatrdil, da bo podpiral njegovo politiko. Zato naj Alexander računa na pomoč šestih britanskih, eno brazilsko, sedem ameriških in dve poljski diviziji. Churchill pravi Alexandru: »Morete biti resnično veseli ob pogledu na tako veliko pomoč, ki nam jo dajejo veliki zavezniki in novi predsednik. Če bomo izvedli to akcijo z vso odločnostjo, bomo dobro odstranili obnovitev svetovne vojne.«¹²⁷

Kljub temu je Tito vztrajal, da je Trst jugoslovanski in ni hotel umakniti svojih sil. Dne 14. maja je Truman izjavil, da je treba glede akcije proti Jugoslaviji počakati poročila o uspehih obeh ambasadorjev v Beogradu. Počakati je treba tudi na končno določitev števila sil, ki jih bodo uporabili, če bodo napadeni. Če bi pa Tito ne napadel, je nemogoče, da bi se ZDA zapletle v novo vojno.¹²⁸ Prav istega dne je izjavila itali-

¹²⁴ ADG 1945, str. 236.

¹²⁵ Svijesni riziko, str. 439.

¹²⁶ Churchill, str. 483–484.

¹²⁷ Churchill, str. 484.

¹²⁸ Churchill, str. 485.

janska vlada, da jugoslovanska zasedba Julijske krajine močno prejudicira rešitev vprašanj, katerih rešitev so združeni narodi pridržali mirovni konferenci. Zato vlada nujno prosi, naj pride zasedba in uprava v roke tistih velesil, s katerimi je bilo sklenjeno premirje in ki morejo edine zagotoviti nepristranost upravljanja.¹²⁹

Tako sta 15. maja izročila oba ambasadorja v Beogradu noto, v kateri je demarkacijska črta vključevala v območju AMG poleg Trsta še Pulo, zahodna istrska pristanišča, Gorico in Trbiž in s pristavkom, da morajo priti vse sile JA na teh področjih pod zavezniško vrhovno komando. Tito te nove črte ni hotel priznati in je poudaril črto, ki jo je predlagal v Alexandrovem imenu general Morgan. Harris pravi, da je bil proti nepotrebnim zasedbam Pule tudi zavezniški generalni štab, toda na tem je vztrajal zlasti Truman, čeprav je Eisenhower sporočil Alexandru, naj Pule ne zasede, če bi se temu Tito upiral.¹³⁰ Istega dne je zagrozila tudi italijanska vlada, da bo takoj odstopila, če bi prišel Trst pod jugoslovansko kontrolo. De Gasperi je poudaril, da bodo Jugoslovani začeli preganjati Italijane in bo tako kasnejši plebiscit le farsa. Zahteval je, naj Trst zasedejo zavezniki, Italija pa bi bila pripravljena prepustiti slovenski upravi občine s slovensko večino.¹³¹

Truman je še 16. maja ponovno poudaril Churchill, da je proti temu, da bi se ZDA zapletle v vojno z Jugoslavijo, če bi ta ne napadla. Če pa bi napadla, naj bi jo zavezniške sile vrgle dovolj daleč nazaj, da bi se preprečile vse nadaljne agresije.¹³²

Toda, ali bi Jugoslavija res napadla? Dežela z milijon in pol žrtev, porušena in opustošena, dežela z armado in Partijo, ki ni bila in ne bo nikdar agresor. To sta dobro vedela tudi Truman in Churchill. In vendar je bilo treba spričo doslednega in junaškega Titovega vztrajanja na pravičnih zahtevah in spričo velikanskega ugleda, ki si ga je priborila Jugoslavija med ljudskimi množicami vsega sveta — tudi v ZDA in Veliki Britaniji — najti lažnive vzroke in razloge za umik JA iz Trsta in zahodno od neke demarkacijske črte, na katero je moral Tito načelno in v okoliščinah, ki so se vedno bolj zaostrevale — in ki jih je zaostrevala svetovna reakcija — končno le pristati. Začelo se je pravo fabriciranje vzrokov in nekaj jih navaja tudi Churchill, kot na primer, da je prišel Alexander do prepričanja, da bi Jugoslovani, ki bi ostali zahodno od demarkacijske črte, ovirali premikanje zavezniških sil itd. Prištejmo še fašistično propagando proti Jugoslaviji in že omenjeno Trumanovo trditev, da je jugoslovanska »agresija« podobna Hitlerjevi in Japonski, in bomo razumeli odlomek iz Alexandrovega pisma Churchill, da je razpoloženje za Jugoslavijo vedno manjše in bo še manjše ter da postaja jasno, da je nemogoče sodelovanje z jugoslovanskimi enotami, partizani in njihovo administracijo.¹³³ Tako je ukazal 16. maja general Clark svojim podrejenim pripravljenost »izvršiti v najkrajšem času operacije za

¹²⁹ ADG 1945, str. 227.

¹³⁰ Harris, str. 340—341.

¹³¹ ADG 1945, str. 227.

¹³² Churchill, str. 485.

¹³³ Churchill, str. 485.

izgon sil maršala Tita iz južne Avstrije in vse severovzhodne Italije ali njenih delov.«¹³⁴

Jugoslovanske sile so se s Koroške začele umikati same, kar je sporočil Tito 19. maja obema zavezniškima ambasadorjema v Beogradu.¹³⁵ Na Trumanovo pismo od 16. maja je Churchill odgovoril 19. maja, da tudi on ne misli na vojno z Jugoslavijo, vendar sili Titov negativni odgovor na skupno noto na »neposredno akcijo«, sicer bi izgledala vsa prizadevanja kot blefiranje. Mnenja je, da je treba ostro nastopiti z zavezniškimi silami na frontni črti, kar bi seveda še ne pomenilo vojne z Jugoslavijo.¹³⁶ Harris omenja Leahyjev zapis od 19. maja, da je dan prej, preden je bil poslan telegram Stalinu, ki naj bi pritisnil na Tita, obvestil ameriški ambasador v Beogradu svojo vlado, da je Tito pripravljen potegniti svoje sile iz Julijske krajine.¹³⁷ Ni torej jasno, kdaj je bil poslan telegram Stalinu in ali je bil sploh poslan. Dejstvo je, da je 20. maja ukazal general Clark, naj se zaradi zaščite železniške proge Trst—Trbiž premaknejo zavezniške sile na vsej fronti za nekaj kilometrov proti vzhodu.¹³⁸

Harris poroča, da je Tito pristal na vse bistvene zahteve 21. maja. Tega dne je namreč sporočil jugoslovanski zunanji minister zavezniškima ambasadorjema, da jugoslovanska vlada pristaja na upostavitev AMG pod komando maršala Alexandra onkraj demarkacijske črte, ki jo je predlagal Alexander, a pod pogojem, da se v AMG sprejmejo predstavniki JA, da na tem področju ostane enota JA pod vrhovno zavezniško komando in če bo AMG sodelovala povsod z jugoslovansko civilno oblastjo, kjer ta že obstaja. Jugoslovanska vlada je tudi predlagala, naj bi se vse to uredilo z neposrednimi pogajanjmi. Zaradi občutnega pomanjkanja virov, ki bi mogli popolnoma razčistiti ta bistveni preokret, se moram, žal, strinjati s Harrisovo pripombo: »Haw far this volte face was dictated by Allied diplomatic pressure or by Russian insistence must be left for future historians to determine.«¹³⁹

Truman ni bil zadovoljen in je pisal Churchill 21. maja, da je treba odkloniti jugoslovanski odgovor in da je treba takoj okrepiti vojaške sile, in to tako, da bodo Jugoslovanom jasne njih namere. Predlaga, naj se priredi demonstracija zračnih in suhozemskih sil, ki naj nekako sovpada z odklonilnim Titovim odgovorom. Mnenja je, da bo taka močna demonstracija dala Titu vedeti, da, če bo začel s sovražnostmi, se te ne bodo mogle več smatrati kot obmejni incidenti. Churchill je Trumanu odgovoril takoj in tudi poudaril, da bo močna vojaška demonstracija pripeljala k rešitvi vprašanja brez boja. To trdno zadržanje bo imelo svojo vrednost tudi pri razgovorih s Stalinom, s katerim se je treba sestati čimprej.¹⁴⁰ Še istega dne je dobil Alexander Eisenhowerjevo povelje, naj

¹³⁴ Svijesni riziko, str. 440.

¹³⁵ Spoljnopolitiška dokumentacija, 1953, str. 289.

¹³⁶ Churchill, str. 486.

¹³⁷ O. c., str. 341.

¹³⁸ Svijesni riziko, str. 441.

¹³⁹ Harris, str. 341.

¹⁴⁰ Churchill, str. 486—487.

okrepi svoje sile na spornem prostoru,¹⁴¹ 21. maja pa se je začela umikati JA s Koroške.¹⁴²

Dne 22. maja so se začele premikati angloameriške sile proti dotandani frontni liniji in jo pod osebnim vodstvom generala Clarka tudi prešle. Na vprašanje jugoslovanskega generala, zakaj vse to početjete, je general Clark zvičajno odgovoril, da so »samo na manevrih«.¹⁴³ Tako šele sedaj lahko popolnoma razumemo Titove besede v dveh njegovih govorih. V Zagrebu je 22. maja dejal, da smo prišli s silo svojega orožja na Sočo in Furlanijo prav tako, kot so zavezniki premagali s silo svojega orožja sovražnika v Afriki in tudi prišli na Sočo. Nismo prišli v Istro, v Trst in na Sočo, da bi postavili zaveznike pred dovršeno dejanje in si prisvojili te kraje, temveč zato, da uničimo in pomagamo uničiti največjega sovražnika civilizacije — fašistično Nemčijo. Imamo pravico, da ostanemo tam kot zavezniki, ker hočemo, da se nam priznajo zavezniške pravice, kakor so nam bile priznane dolžnosti. »Če so zavezniki imeli prej kak dogovor o okupacijskih conah, ne more to biti razlog, da ne bi mi zavarovali svojih zaslužjenih bratov.« Tito je nato dejal, da sta se z generalom Alexandrom že prej dogovorila, da bodo del tamkajšnjega ozemlja zasedle njegove čete, vendar JA je bila prva. Nato se Tito sprašuje: »Zakaj nekateri tako radi uporabljajo v svojih računih slovanski živelj kot drobiž?«¹⁴⁴ V Ljubljani pa je Tito 27. maja poudaril, da nima Jugoslavija nobenega namena osvajati s silo in da je glede Primorske prišlo do nesporazuma, češ da hočemo postaviti zaveznike pred dovršeno dejanje. Nato je dejal: »Nočemo plačevati tujih računov! Nočemo biti drobiž za podkupovanje! Nočemo, da nas mešajo v neko politiko interesnih sfer!«¹⁴⁵

Na Titove predloge od 21. maja sta 28. maja odgovorili britanska in ameriška vlada, da postane na ozemlju zahodno od demarkacijske črte in na komunikacijah preko Julijske krajine v Avstrijo maršal Alexander ne samo vrhovni komandant, temveč tudi vojaški guverner.¹⁴⁶ Dne 2. junija sta predlagala zavezniška ambasadorja v Beogradu jugoslovanski vladi v ostrem in ultimativnem tonu sklenitev vojaškega sporazuma,¹⁴⁷

¹⁴¹ Harris, str. 341.

¹⁴² ADG 1945, str. 236.

¹⁴³ Svijesni riziko, str. 441.

¹⁴⁴ Josip Broz-Tito, Graditev nove Jugoslavije I, Ljubljana 1948, str. 17 do 19.

¹⁴⁵ O. c., str. 24—35. Opozarjam, da je zadnji odstavek v tej izdaji izpuščen in ga je treba iskati v Slovenskem poročevalcu od 27. maja 1945. Kot je znano, je na te znamenite Titove besede reagiral sovjetski ambasador v Beogradu Sadčikov že 5. junija 1945 in dejal, da smatrajo Sovjeti ta govor »za sovražni izpad proti Sovjetski zvezi, pojasnilo tov. Kardelja pa za nezadovoljivo... Recite tov. Titu, da bomo, če še enkrat napravi tak izpad proti Sovjetski zvezi, prisiljeni mu odgovoriti s kritiko v tisku in ga dezaudirati«. (Pisma CK VKP(b), Ljubljana 1948, str. 43.) Na te besede je ostro reagiral tudi CK VKP(b) dne 4. maja 1948, na začetku informbirojevske gonje proti Jugoslaviji. Ta trdi, da so Angloamerikanci odklonili predlog Sovjetske zveze, naj bi Trst izročili Jugoslaviji in bi ga Sovjetska zveza ne mogla dobiti za Jugoslavijo drugače, kot če bi napovedala vojno, česar pa takrat ni mogla (Pisma, str. 42—43).

¹⁴⁶ ADG 1945, str. 246.

¹⁴⁷ ADG 1945, str. 264; Churchill, str. 448.

ki je bil potem sklenjen 9. junija in je dobil ime beograjski sporazum. Po tem sporazumu je prišel del Julijske krajine zahodno od demarkacijske črte, ki se je začela imenovati Morganova črta (torej po načelniku Alexandrovega generalnega štaba, čeprav je njen avtor pravzaprav maršal Alexander), Pula in pristanišča na zahodni obali Istre pod komando in upravo vrhovnega komandanta za Sredozemlje. Ta Morganova črta je tekla južno in vzhodno od Trsta in nato proti severu ob železniški progi Trst—Gorica—Sv. Lucija (Most na Soči) in od tod nad cesto ob Soči nad Kobaridom in Bovcem ter čez Predil in Trbiž do avstrijske meje.¹⁴⁸ Po tem sporazumu so prišle pod komando vrhovnega komandanta za Sredozemlje vse pomorske, suhozemske in zračne sile na tem prostoru. Jugoslovanske sile morejo ostati na tem področju, biti morajo omejene na odred regularnih sil, ki ne sme presegati števila 2000. Te sile bo vzdrževala AMG in bodo zasedle prostor, ki ga bo izbral zavezniški vrhovni komandant zahodno od Morganove črte, in se ne bodo smele premakniti na drugo področje. Upravo nad področjem zahodno od črte, nad Pulo in nad zahodno obalo Istre bo, kolikor bo smatral za potrebno, izvajal zavezniški vrhovni komandant s pomočjo AMG. V štab 8. zavezniške armade more priti kot opazovalec manjša vojaška jugoslovanska misija. AMG bo sodelovala z vsakim tistim civilnim administrativnim organom, ki opravlja svoje posle po mnenju vrhovnega komandanta na zadovoljiv način. Maršal Tito bo potegnil vse ostale regularne enote zahodno od demarkacijske črte do 12. junija, vse iregularne sile (partizanske enote) pa bodo ali položile orožje, ali pa se umaknile preko črte. Jugoslovanska vlada se zavezuje, da bo vrnila na od zaveznikov zasedeno ozemlje vse osebe, ki so bile aretirane ali deportirane, izvzemši tiste, ki so bili jugoslovanski državljani leta 1939. Prav tako bo vrnila vse imetje, ki je bilo rekvirirano ali odnešeno s tega ozemlja. Dalje je rečeno, da je sporazum začasen in da v nobenem primeru ne prejudicira končne rešitve in končno, da pride ozemlje Julijske krajine vzhodno od demarkacijske črte pod jugoslovansko nadzorstvo.¹⁴⁹

Na določilo, da more AMG uporabljati katero koli civilno oblast, ki jo bo našla zahodno od demarkacijske črte, je jugoslovanska vlada vložila verbalno noto, katere pa zavezniški vrhovni komandant ni sprejel. Dalje je bilo v tej noti rečeno, da je bilo prebivalstvo tega ozemlja kompaktno organizirano v NOB na strani zaveznikov proti italijanski armadi že pred kapitulacijo Italije in da je upostavilo in obdržalo do sedaj svojo civilno oblast. Obstaja tudi nevarnost, da se ne bi obnovila stara oblika italijanske civilne uprave, zato vztraja jugoslovanska vlada na tem, naj se AMG poslužuje le jugoslovanskih oblastnih organov in če ne bi bila AMG z njimi zadovoljna, bo PNOO kot prvi podrejeni organ AMG dolžan odpraviti vse nepravilnosti na njegovo zahtevo.¹⁵⁰ Glede celotnega sporazuma pa je izdala jugoslovanska vlada noto, kjer je po-

¹⁴⁸ Prim. Fr. Zwitter, Julijska Krajina po drugi svetovni vojni, Geografski vestnik 1947, št. 1—4, str. 15—16.

¹⁴⁹ Istra i Slovensko Primorje, Beograd 1952, str. 585; Harris, str. 342—343; ADG 1945, str. 264.

¹⁵⁰ Harris, str. 344.

udarila, da se zelo dobro zaveda, kako zelo so prizadeta čustva in koristi jugoslovanskega prebivalstva na tem ozemlju, ko zahtevajo naši zavezniki umik JA. Naše koristi so oškodovane tembolj, ker so vsi ti kraji — razen Trsta — poseljeni v veliki večini z jugoslovanskim prebivalstvom. Na sporazum je pristala jugoslovanska vlada samo zato, da bi onemogočila vsak možen konflikt v tem delu Evrope in ker želi ohraniti dobre odnose z zavezniki. Odločno pa računa na to, da s tem sporazumom niso na noben način prejudicirane upravičene zahteve Jugoslavije in prebivalcev Istre, Trsta in Slovenskega Primorja. Ti ljudje so doprinesli zelo velike žrtve za zavezniško stvar in so zelo jasno izrazili svojo svobodno voljo priključiti se demokratični Jugoslaviji. Jugoslovanska vlada upa, da se bodo sporna vprašanja rešila v korist slovenskega in jugoslovanskih narodov in tudi ob tej priliki izjavlja, da jugoslovanske oblasti na tem ozemlju niso zaplenile nobenega imetja in ne izvršile nobene deportacije ali aretacije, kolikor ni to šlo za čisto vojaške mere ter za notorične fašiste in vojne zločince.¹⁵¹

Tako je prišlo ozemlje zahodno od Morganove črte 16. junija pod AMG, ki se je poslužila nekoliko drugačnih oblik kot v severni Italiji. V veljavi je ostalo italijansko pravo (!), izvzemši fašistično zakonodajo proti Židom in drugim neitalijanom, odpravljene so bile vse naredbe fašistične republike in nemške okupacijske odredbe, pa tudi odredbe jugoslovanske vojne uprave. Sodišča so sodila po italijanskem pravu, ni pa bila mogoča apelacija v Rim in tudi ni bilo finančne povezave z Rimom.¹⁵²

Kakor koli že je bil sporazum slab, nepravilčen in nezaslužen, je vendar imel eno dobro drobtinico — upošteval je seveda, da je na mirovni konferenci Morganova črta le vplivala na končno odločitev — padla je rapalska meja. Dne 20. junija sta podpisala v devinskem gradu general Morgan in načelnik generalnega štaba JA tako imenovani devinski sporazum kot dopolnilo beograjskega sporazuma. Devinski sporazum je dokončno začrtal Morganovo črto, ki se je začela na jadranski obali severno od Kopra, tekla okrog 10 kilometrov proti vzhodu, nato naredila koleno in se obrnila na sever in tekla nato severovzhodno do vzhodnega mestnega roba Gorice, nato vzhodno od Soče do pritoka Idrijce, nato preko Soče in okrog 6 km po Soči in nato proti severu, kjer je 5 kilometrov vzhodno od Trbiža dosegla avstrijsko mejo. Dalje je devinski sporazum določal zasedbo Pule, njenega pristanišča in letališča ter pristanišč v Kopru, Poreču in Rovinju. Dva dni zatem je objavil maršal Alexander časnikarjem v Milanu, da ta demarkacijska črta predstavlja začasno razdelitev okupiranih con in da je rešen problem Trsta do dokončne rešitve na mirovni konferenci.¹⁵³

Iz Churchillovih spominov¹⁵⁴ je razvidno, da mu je pisal Stalin dne 21. junija in da je poudaril, da so prišli razgovori glede Trsta na mrtvo točko, čeprav je jugoslovanska vlada sprejela predlog britanske in ame-

¹⁵¹ ADG 1945, str. 346.

¹⁵² Harris, str. 346.

¹⁵³ ADG 1945, str. 283; Harris, str. 234.

¹⁵⁴ Str. 487.

riške vlade. Stalin poudarja, da predstavnik maršala Alexandra (general Morgan) ni hotel upoštevati niti najmanjših jugoslovanskih želja, čeprav so Jugoslovani osvobodili to ozemlje, kjer je jugoslovansko prebivalstvo v večini. Da se ne bi stvari še bolj zakomplicirale — nadaljuje Stalin — ne bi hotel omenjati obnašanje maršala Alexandra, nikakor pa ne more sprejeti njegovega ošabnega tona do Jugoslovancov, ki se ga je poslužil maršal ob neki priliki v svojih razgovorih. Absolutno je nesprejemljivo, da si je dovolil maršal Alexander v javnem in uradnem sporočilu primerjati maršala Tita s Hitlerjem in Mussolinijem. Taka primerjava je nepravilna in sovražna Jugoslaviji. Dalje pravi Stalin, da graja sovjetska vlada ultimativni ton note, ki sta jo predložila zavezniška ambasadorja 2. junija in se sprašuje, ali je mogoče s takimi načini doseči solidne in pozitivne uspehe. Na koncu izraža upanje, da se bo glede Trsta in spornega ozemlja le ugodilo legitimnim jugoslovanskim zahtevam, in to zlasti zato, ker so Jugoslovani pomagali zaveznikom.

Churchill je odgovoril Stalinu 23. junija. Takoj po zahvali za pismo je poudaril, kako sta se zedinila oktobra 1944 v Moskvi, »that the Yugoslav business should work around 50—50 Russian and British influence«. Nato se Churchill pritožuje, da se je sedanji medsebojni »business« v Jugoslaviji zreduciral že na 90 za Sovjetsko zvezo in le na 10 za Veliko Britanijo in »še teh borih deset je pod močnim pritiskom maršala Tita«. Ta pritisk je tako močan, da sta morali pognati ameriška in britanska vlada v premikanje preko 100.000 vojakov, da bi se branili, če bi bili napadeni od maršala Tita. Dalje govori Churchill o nepravilnostih Jugoslovancov do Italijanov v Julijski krajini, kamor so prišle njihove lahke enote, ki pa ne bi prišle, če bi ne bilo velikanskega in dobrodošlega ruskega prodiranja od vzhoda in severa in če ne bi maršal Alexander vezal 27 sovražnih divizij na italijanski fronti in jih ne bi končno prisilil tudi k predaji. Zato ni mogoče reči, da je maršal Tito sam osvobodil to ozemlje, temveč gibanje daleko večjih sil na zahodu in vzhodu, ki je prisililo Nemce k strateškemu umiku z Balkana. Če je Tito sprejel zahtevano črto, ni s tem prejudicirano še ničesar, medtem pa se bomo o vsem pomenili skupaj v Berlinu. Izrazi maršala Alexandra v telegramu so bili v glavnem vzeti iz Trumanovega poročila. Ne vidim razloga — pravi Churchill — zakaj bi se prepirali, in to še posebej zaradi naroda, kateremu smo pomagali, in to pomagali prej, preden ste bili v stanju vi z njim upostaviti kakršno koli zvezo, in ne vidim razloga, da bi se opravičeval zaradi maršala Alexandra, čeprav niti ne vem, ali je res natanko tako brzojavil.¹⁵⁵

Tako smo pregledali potek na začetku postavljenega si vprašanja o bojih Partije za naše zahodne meje v letih 1941—1945, to je do konca oborožene borbe. Dalje zaenkrat — zaradi prostora — ne bomo šli in ne bomo obravnavali boja Partije za naše meje tudi pri vseh pripravah in končno na mirovni konferenci sami. Rekli bomo samo še to, da je javno postavil zahteve po naši zahodni meji prvič takratni podpredsednik jugoslovanske vlade Edvard Kardelj na seji sveta zunanjih ministrov

¹⁵⁵ Churchill, str. 488—489.

18. septembra 1945 v Londonu. Kardelj je v glavnem zahteval etnično mejo, to je mejo med strnjeno naseljenim slovenskim podeželskim prebivalstvom in med naselbinami z romansko večino podeželskega prebivalstva. Meja, ki naj bi po drugi svetovni vojni ločila Jugoslavijo od Italije in ki naj bi zajela vse Slovence na njihovem narodnostnem ozemlju, naj bi tekla takole: od avstrijsko-italijanske meje na Rosskoflu (Monte Cavallo, 2239 m) proti jugu do razvodja Bele in Aupe, od tod na Monte Cullar (1746 m) in Zuc del Boor (2197 m), nato preko Bele med železniškima postajama Na Beli in Možancem na Monte Plauris (1959 m), od tod na Monte Lavera (1907 m) in Monte Cadin (1800 m) in od tod do razvodja med reko Tero in Tagliamentom na Cuel de Laniz (1631 m) in Monte Quaorana (1372 m). Od tod proti jugovzhodu in naj bi obsegala Tarčent ter vse ozemlje občin Neme, Ahten, Fojda, Lanež in Čedad, vključujoč cesto Čedad—Krmín, od tod na reko Idrijo in po njej do bivše italijansko-avstrijske meje in nato po meji med goriško in videmsko pokrajino po Soči do severne in zahodne meje občine Gradež in do Jadranskega morja.¹⁵⁶

Razprava je pokazala, da se Partija tudi v borbi za zahodne meje ni angažirala samo v organiziranju in vodenju oborožene borbe in NOV, ki je po kapitulaciji Italije na Primorskem narasla v 9. korpus, temveč je vodila tudi silno intenzivno, dosledno in načelno — čeprav ne takrat dostikrat tako vidno — borbo s KPI, CLNAI, italijansko vlado, predvsem pa z zavezniki. Posebno zanimivi so bili boji z velikimi zavezniki, ki nam pa zaradi pomanjkanja virov še vedno niso popolnoma jasni. Reči je treba, da je imela Partija-Tito v tej borbi — kljub nedoseženi etnični zahodni meji — le velike uspehe. Rapalska meja je odpadla in prišli smo do Gorice in v predmestje Trsta. Vendar ideja Združene Slovenije še ni dosežena.

LES LUTTES DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE POUR LA FRONTIÈRE OCCIDENTALE (1941—1945)

Résumé

En traitant le problème de la solution révolutionnaire des revendications proclamées en 1848 (programme de la Slovénie Unie), l'auteur divise son étude en quatre parties. Dans la première partie, il étudie le développement des revendications théoriques du Parti communiste de Slovénie (Parti communiste de Yougoslavie) qui voulait obtenir une solution révolutionnaire de cette question; la phase décisive de cette lutte se situe dans les années de la Guerre de Libération (1941—1945) et se termine par la solution révolutionnaire du problème en mai 1945.

Dans le deuxième chapitre, l'auteur analyse les rapports entre le PCY et le PCI de 1941 à 1945 en ce qui concerne la lutte de libération et le destin définitif des territoires slovènes et croates que le traité de Rapallo avait donnés à l'Italie. Lorsque toutes les forces progressistes étaient engagées dans le combat contre le fascisme et le nazisme, l'internationalisme et le patriotisme obligeaient le PCI de se joindre au combat des peuples yougoslaves contre l'agression fasciste et national-socialiste pour collaborer à la réalisation de la déclaration

¹⁵⁶ Prim. Fr. Zwitter, Julijska Krajina po drugi svetovni vojni, Geografski vestnik 1947, št. 1-4, str. 17.

sur la Slovénie Unie formulée en avril 1934 par les partis communistes de Slo-
vénie, d'Italie et d'Autriche.

Dans la troisième partie, l'auteur analyse les rapports entre les dirigeants de la lutte de libération yougoslave et les dirigeants de la résistance italienne de l'Italie septentrionale qui étaient bons au début, mais qui cessèrent lorsque les forces réactionnaires italiennes et internationales eurent repris de l'influence. Le quatrième chapitre donne un résumé succinct des relations entre la nouvelle Yougoslavie et les grands alliés en ce qui concerne le Littoral slovène, l'Istrie et Trieste. Après la rencontre Tito—Churchill à Caserte (été 1944), ce problème passa par plusieurs phases. La solution finale, qui abolit déjà en 1945 (donc avant la conférence de paix à Paris en 1947) l'ancienne frontière fixée par le traité de Rapallo et qui donna à la Yougoslavie une frontière occidentale plus juste, fut relativement favorable, mais la frontière ethnique proposée par les Yougoslaves ne fut pas accordée, et de ce fait le programme de la Slovénie Unie formulé en 1948 ne se trouve toujours pas réalisé.

En conclusion de son étude, l'auteur constate que, dans la lutte pour les frontières occidentales, le PCY ne s'est pas engagé seulement en organisant et en dirigeant la lutte armée, mais qu'il a poursuivi en même temps une lutte intense, conséquente et fondée sur des principes contre les dirigeants du PCI, la résistance italienne, le gouvernement italien et les grands alliés, pour imposer une solution juste des revendications territoriales yougoslaves qui avaient pour objet le Littoral slovène et croate et la région de Trieste.

DOSLEJ NEZNANI JUŽNOSLOVANSKI PEČATI

Večji del južnoslovanskih pečatov je objavil v slikah in s kratkimi opisi Aleksa Ivić,¹ toda je že Jireček opozoril na pomanjkljivosti tega drugače zaslužnega dela.² Ivić je namreč svoje gradivo črpal oziroma objavil pečate samo z onih južnoslovanskih listin, ki so bile leta 1833 iz dubrovniškega arhiva prenesene v Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju in tamkaj ostale vse do leta 1921,³ in še te precej površno, tako da je tudi s teh listin ostalo nekaj pečatov neobjavljenih.⁴ Ko je Avstrija leta 1833 dala prenesti dubrovniške arhivalije na Dunaj, je ostalo nekaj listin, predvsem pa pisma južnoslovanskih vladarjev in velefevdalcev, vse do danes v Dubrovniku, in na teh pismih so važni pečati, ki jih Ivićeva zbirka ni zajela. Prav tako Ivić tudi s Sv. Gore nima nobenih pečatov, čeprav so tudi tamkaj važni, še neznani primerki. V naslednjem bomo skušali sopolniti vsaj glavne vrzeli Ivićeve zbirke.

I. Srbski pečati

1. *Nemanjići*. Prvi srbski voščeni pečat na nedatirani, toda med leti 1214 in 1217, verjetno leta 1215⁵ izdani listini velikega župana, pozneje kralja Štefana Prvovenčanega, je poznan samo po kratkem opisu K. Jirečka.⁶ Od pečata je ohranjena samo desna gornja četrtina, toda tudi ta zadostuje, da se vidi njegove glavne značilnosti. Že ta prvi srbski voščeni pečat je imel obliko ploče, ki ostaja tipična oblika srbske državne pisarne od Prvovenčanega do despota Jurija Smederevca, medtem ko druge južnoslovanske pisarne uporabljajo poleg ploče tudi druge

¹ A. Ivić, Stari srpski pečati i grbovi. Knjige Mat. Srp. 40, Novi Sad 1910.

² V Arch. f. slav. Phil. 33, str. 289 sl.

³ O usodi teh arhivalij prim. St. Stanojević, Istorija srpskog naroda u srednjem veku. I Izvori i historiografija. Pos. izd. Srp. kr. akad. 121, Beograd 1937, str. 26 in 313 sl.

⁴ Tako so n. pr. naši pečati št. 7, 10, 14—21, 23 in 24 z dokumentov, ki so se od 1833 do 1921 nahajali v Haus-, Hof- und Staatsarchivu na Dunaju.

⁵ O datiranju te listine prim. V. Foretić, Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina. Rad JAZU 283, str. 83.

⁶ Glasnik Srp. uč. dr. 47, str. 305, in AfslPh. 33, str. 289.

oblike (n. pr. skodelice, polkrogle oziroma poljabolka, celo čolna itd.). Ploča Štefanovega pečata je debela 0,8—1,1 cm in verjetno ni bila čisti krog, ampak oval s širino ca. 4—4,5 in višino 5,5—6 cm. Pečatno polje je po vzoru bizantinskih svinčenih bul izpolnjeno samo z napisom, ne pa s kako podoba, kakor je to bila navada pri zahodnoevropskih pečatih. Jireček je čital na pečatu ime *Стефан*, toda od vseh črk bi se dalo z gotovostjo identificirati samo Φ , ostalih črk ni mogoče določiti (sl. 1).

Od Štefanovih sinov Radoslava, Vladislava in Uroša I. ter Uroševe žene Jelene so pečati ohranjeni.⁷ Iz časa vlade Uroša I. se nahaja v dubrovniškem arhivu pobotnica Uroševega poslanca Grdomana Šumetića od 14. septembra 1252, s katero potrjuje prejem 1200 perperjev vojne odškodnine, ki jo je Dubrovnik moral izplačati Urošu.⁸ Na pobotnici visi Grdomanov pečat, ki je za našo sfragistiko nenavadno zanimiv in važen, prvič zato, ker je to edini ohranjeni srbski privatni pečat iz dobe Nemanjićev, drugič v kulturnozgodovinskem pogledu zato, ker zelo preseneča dejstvo, da je navaden srbski fevdalec Grdoman, ki gotovo ni član kake ugledne vefevdalne rodbine, imel leta 1252 že svoj lastni pečat. V tem času pečati še niso kaj navadnega. Dubrovniški pečat na primer se prvič omenja šele leta 1235 in ga Dubrovnik gotovo ni imel mnogo prej, ker bi ga notar presbiter Pascalis de Capalu, ki ga prvič omenja in ki je v službi že od leta 1228 dalje, v kateri svojih številnih prejšnjih listin vsaj omenil, če že ne rabil. Ohranjen je ta dubrovniški pečat šele na listini iz leta 1248. Ali n. pr. ko Ulcinj leta 1242 sklepa pogodbo z Dubrovnikom, ima od Ulcinjanov samo škof Marko svoj pečat, in ko mora pogodbo zapečatiti tudi glavni posvetni predstavnik Ulcinja, mora uporabiti škofov tipar, ker svojega ali občinskega še nima. Končno n. pr. Split še leta 1254 izdaja Dubrovniku javnopravno listino, ki ni overjena s pečatom, ker ga verjetno Split tedaj še nima.⁹ Pri takih splošnih razmerah je v kulturnozgodovinskem pogledu zelo zanimivo, a tudi nepričakovano dejstvo, da ima navadni srbski fevdalec svoj lastni pečat. Za kulturno zaostalost to dejstvo vsekakor ne govori.

Grdomanov pečat ni bizantinskega tipa, t. j. ne vsebuje samo legendo, ampak ima v polju nek heraldični znak, a okoli heraldičnega znaka so v krogu razmeščene cirilske črke »П[ечатъ] Грдомана«.¹⁰ Heraldični znak v polju pa je tako slabo ohranjen, da se je težko odločiti, kaj naj

⁷ Ivić, sl. 1, 4—6, 8 in 12. Pri Iviću sta sliki 9 in 10 napačno pripisani Urošu I., v resnici sta ta dva pečata z listin Uroša II. Milutina. Ivićeve zmote je kriv Miklošič, ki obe nedatirani listini (M 51, ki ustreza Ivićevemu pečatu 10, in M 54, ki ustreza pečatu 9) pripisuje Urošu I., toda je v času, ko je Ivić objavil slike, dejansko stanje glede na ti dve listini bilo že znano. Prim. Jireček v AfslPh. 33, 292.

⁸ Tekst pobotnice v Rad JAZU 1, 134, in Smičiklas, Cod. dipl. 4, 508. Smičiklas napačno tolmači dokument kot pobotnico za posojilo. V resnici gre za vojno odškodnino. Prim. M. Dinić, Dubrovački tributi. Glas SKA 168, 224.

⁹ O teh problemih prim. moj »Original povelje bana Kulina« v GZM 1957, str. 202.

¹⁰ Rački in Smičiklas na omenjenih mestih citata legendo kot »ГРДОМАИИ«, kar pa nima smisla. Na sliki se vidi pred začetno črko F steblo neke črke, toda to ne bo zadnji del brezsmiselnega И, ampak črke И (okrajšava И za »pečat« je tudi drugače v splošni rabi).

predstavlja. Zdi se, da predstavlja osrednja podoba žensko z okraskom na vsaki strani, toda prav tako je mogoče, da predstavlja podoba samo krog z žarki navzgor in navzdol (verjetneje bo drugo, kajti ženska podoba v pečatu ne bi imela smisla).

Tipar je vtisnjen v naravni vosek ovalne oblike, nekoliko vdolbene pločice, široke ca. 2,6 cm, visoke ca. 2,2 cm in debele desno 0,8, levo pa 1 cm. V to ovalno pločico je vtisnjen Grdomanov tipar, ki pa je čisti krog s premerom 1,5 cm. Pločica je danes zlomljena na dva dela, levi približno $\frac{2}{5}$, desni $\frac{3}{5}$ celotne površine (sl. 2).

Pečat Uroševega sina Dragutina ni ohranjen, toda se o njem lahko sklepa, kakšen je bil. Njegova listina Dubrovniku iz leta 1281 (M 57, S 33) je bila namreč zapečatenena z njegovim velikim pečatom, ki pa je z nje ukraden (z listin dubrovniškega arhiva je namreč neki nepoznan nepoštenjak še pred Miklošičem — morda je bil to isti Đorđe Nikolajević, ki je kradel tudi listine — odrezaval najboljše pečate). Dragutinov pečat je bil pritisnjen na srbski način, t. j. na zarezi v pergamentu, tako da ni visel pod listino, ampak je ležal na njej.¹¹ Čeprav je tat pečatov izrezal zarezo, na kateri je bil pečat pritrjen in zija sedaj na tem mestu samo velika luknja, je vosek, ki je stoletja ležal na pergamentu, zapustil na njem jasne rumenkastorjave sledove, ti pa predstavljajo krog s premerom približno 6,2 cm. Pečat je torej moral biti krog 6,5 do 7 cm premera.

Kratek opis Dragutinovega pečata se bržkone nahaja v nekem aktu dubrovniškega arhiva iz leta 1323. Tega leta Milutinov sin Štefan Dečanski še ni gospodar cele Srbije, ampak se na severu, v oblasti svojega očeta, še drži Dragutinov sin Vladislav. Ta izdaja svojemu zakupniku, Dubrovčanu Klimi Držiću eno od tistih pogostih potrdil, da je Klime uredil in poravnal vse račune (take pobotnice je zahtevala dubrovniška vlada od vseh svojih državljanov, ki so se ukvarjali v sosednji Srbiji ali Bosni z zakupom carin, rudnikov itd., da ne bi imela pozneje sitnosti z reklamacijami sosednjih vladarjev). Dubrovniški notar, ki vnaša Vladislavovo pobotnico v knjigo *Diversa Cancellariae 1323*, jo opisuje »presentavit litteras seu privilegium domini regis Vladislavi sigillatas sigillo cere albe, in quo sigillo erat ymago unius teste cum capello super capud (!), in quo erant scolpita in lingua sclavonica infrascripte littere videlicet: Stephan a dio fidele servus.«¹² Ker ni verjetno, da bi si bil pretendent Vladislav v kratkem razdobju svoje vlade nabavil lasten tipar, je že Jireček smatral, da je Vladislav uporabljal očetov tipar,¹³ tem prej, ker bi pri Vladislavu pričakovali v napisu ime »Štefan Vladislav«, kakor ga je imel njegov stric Vladislav starejši, ne pa ime Štefan, ki ga brez izjeme in brez dodajanja narodnega imena »Dragutin« uporablja Vladislavov oče Dragutin. V primeru Vladislavovega pečata bi imeli torej enega tistih primerov, pogostih pri nas in pri ostalih narodih, da sin uporablja očetov tipar.

¹¹ Bolj podrobno o srbskem načinu pritrjevanja prim. v mojih »Studije iz srpske paleografije i diplomatike«. Glasnik Skop. nauč. dr. 21, 1940, str. 9.

¹² M. Pucić, Spomenici srpski II, 3.

¹³ AfslPh. 33, 292.

Notarjev opis pa je tokrat verjetno zelo nezanesljiv. Po besedah »ymago unius teste« bi šlo samo za podobo glave, medtem ko imajo tiparji vseh drugih srbskih vladarjev, od Radoslava do Dušana, podobo stoječega ali pa na prestolu sedečega vladarja. Dalje »capellus super capud« vsekakor ne bo klobuk, ampak krona bizantinske oblike, in končno vzbuja napis »Stephan a dio fidele servo« tudi dvom, kajti preveden nazaj v srbsčino bi se glasil »Стефанъ въ бога вѣрни рабъ«, a iz srbskih intitulacij oziroma devocij smo navajeni na stalne fraze »Благовѣрни рабъ Христу« ali »рабъ Христу Стефанъ«. Kakor se vidi, nudi opis dubrovniškega notarja prav toliko dvomov kakor konkretnih podatkov.

Medtem ko je pečat kralja Milutina ohranjen (Ivić, sl. 9 in 10), imamo pri njegovem sinu Štefanu Dečanskem isti primer kakor pri Dragutinu. Listina Dečanskega Dubrovniku iz leta 1326 (M 81, S 47) je bila zapečaten na isti srbski način, pečat pa je z nje ukraden enako kakor z Dragutinove. Tudi na listini Dečanskega je ostal okoli izrezane luknje rumenkastorjav krog od voska, ki je ležal na pergamentu. Premer kroga znaša ca. 7 cm, pečat sam je moral biti torej nekoliko večji, verjetno ca. 7,5 cm, kakor znaša tudi premer tiparja Milutina. Tudi o pečatu Dečanskega se nahaja v dubrovniških knjigah kratek opis. Notar, ki vnaša v Div. canc. 1326 pobotnico Dečanskega zakupniku Dubrovčanu Luki Lukareviću, pravi o pobotnici »apoveliam ipsius domini regis sigillo ipsius domini regis pendentem munitam cum cera gialla et seta rubra, in quo sigillo erat scolpita quedam ymago regalis.«¹⁴ Pečat, viseč na rdeči svileni vrvi s podobo kralja, bo verjetno isti veliki pečat Dečanskega, kakor je bil na njegovi prej omenjeni listini Dubrovniku iz leta 1326.

Veliki pečat kralja, pozneje carja Dušana, je ohranjen (Ivić, sl. 13 in 14), a o njegovem majhnem pečatu, ki ni ohranjen, se nahaja v dubrovniških arhivalijah tako točen opis, da se lahko na podlagi numizmatike zlahka rekonstruira. Ko dubrovniški kancelar Sofredo vnaša Dušanovo pobotnico bratoma Marinku in Mihi Buniću iz leta 1342, pravi o pečatu »sigallatam cum cera, quasi in medio intus sculta una cimera cum cruce, palla desuper et super pallam ramos arborum.«¹⁵ Jireček razlaga izraz »cimera« kot »ein Schild, worauf ein Kreuz«,¹⁶ toda cimera ni ščit, ampak »imposita summae galeae figura«,¹⁷ torej heraldični znak, ki so ga vitezi nosili na vrhu čelade, a to so lahko bila peresa, krila, rog ali dva roga, štirikotne tablice itd.¹⁸ Beseda je živa še danes v istem pomenu pri Italijanih (cimiero), Francozih (cimier) in Nemcih (Helmkleinod ali Zimier). Sofredov izraz palla lahko pomeni žogo (Ball), zemljino kroglo ali pa tudi državno jabolko kot insignijo. Od teh Sofredovih izrazov bi bilo malo koristi, ker pomenijo preveč različne stvari, toda med Dušanovimi denarji se nahaja vrsta, ki docela ustreza Sofredovemu

¹⁴ Pucić, l. c., 6, št. 7.

¹⁵ K. Jireček, Spomenici srpski. Spomenik SKA 11, 100, št. 19.

¹⁶ AfslPh. 33, 291.

¹⁷ Du Cange, Glossarium pod cimera.

¹⁸ Hauptmann Felix, Wappenkunde. Handbuch d. ma. u. neueren Gesch. IV, München-Berlin 1914, 30 sl.

opisu, namreč denar, ki ima na aversu samo heraldične znake.¹⁹ Na vseh teh denarjih je upodobljena spodaj čelada, nad njo tablica — ali je Sofredo pod cimiera mislil na čelado in tablico skupaj, ali samo na tablico, se ne bo moglo dognati — nad tablico je krog — palla — včasih prazen, včasih izpolnjen z rozetami, krožci itd., a nad krogom ramos arborum, torej po Sofredovem mnenju vejice, a po našem bi to prej bila peresa. Verjetno je Dušanu izdelal isti graver oziroma zlatar matrice za njegov denar s heraldičnimi znaki (razen tega ima Dušan seveda še celo vrsto denarja z drugačnimi averzi) in za mali pečat, ki je samo imitacija denarjeve matrice, ali pa morda obratno denar samo imitacija podobe s pečata.

Od Dušanovega sina carja Uroša ni ohranjen noben voščeni pečat, pač pa je njegov mali tipar dvakrat, toda zelo kratko opisan v dubrovniških arhivnih knjigah. Prvič omenja dubrovniški kancelar »littera domini imperatoris cum bulla leonis«,²⁰ drugič pa »litteras autenticas domini imperatoris suo vero sigillo cum figura leonis sigillatas.«²¹ Iz obeh kratkih opisov se da povzeti samo to, da je car Uroš kot prvi uvedel v našo srednjeveško heraldiko leva, ki je kot simbol že tedaj v Evropi zelo pogost,²² a se tudi pri nas hitro širi od carja Uroša naprej.

Ob tej priložnosti naj omenimo majhno pomoto velikega Jirečka, ki v oceni Ivičeve knjige prav ob govoru o pečatih Dušana in carja Uroša pravi: »Erst in der Despotenzeit werden Einflüsse der Heraldik des Westens auch in Serbien bemerkbar. Dass man von einer serbischen Heraldik nach strengen wissenschaftlichen Begriffen kaum sprechen kann, wird auch von Ivić hervorgehoben.«²³ V tem pogledu se je Jireček zmotil. Sicer ni čisto pravilno tolmačil Sofradov opis Dušanovega pečata, toda tudi pri tolmačenju *cimera* kot *ščit* bi se moralo reči, da je ščit kat' exohen heraldični znak zahodnega viteštva. Dalje je Jireček sam opozoril na leva v pečatu carja Uroša, a lev postaja ena od najbolj priljubljenih figur zahodne heraldike. Razen teh dveh primerov pa imamo že pred časi despotovine precej drugih heraldičnih emblemov pri naših fevdalcih. Tako n. pr. Balšići v Zeti že leta 1368, torej v časih carja Uroša, uporabljajo v svojih pečatih merjasca kot svojo heraldično figuro (Ivić, sl. 20), Vuk Branković ima v pečatu iz leta 1387 (seveda ga je imel pa tudi že davno prej) podobo centavra (Ivić, sl. 27), Sankovići v Hercegovini imajo leta 1391 v svojih pečatih sidro kot svoj znak (Ivić, sl. 28 in 29), enako sliko sidra pa je dal narisati na svoje pismo Sanko sam že pred letom 1369, torej tudi v časih Uroša, in sidro, toda nekoliko drugačne oblike, uporablja tudi Urošev velefevdalec Vojislav Vojnović.²⁴ Iz vseh teh primerov, v katerih gre za heraldične znake, ki so očitno importirani z zahoda, se vidi, da je zahodna heraldika na Balkanu živo posnemana

¹⁹ S. Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca. Zagreb 1875, 92 sl., in tab. VI. št. 22—24, ter tab. VII, št. 1—13.

²⁰ Mon. shSm 28, 69.

²¹ K. Jireček v Jagićfestschrift, Berlin 1908, 540.

²² Hauptmann, l. c., 22.

²³ AfslPh. 33, 291.

²⁴ Prim. GZM 1951, 83.

že od časov Dušana naprej. Drugače tudi ni moglo biti, saj ima Dušan v svoji vojski cele oddelke konjenikov-najemnikov z zahoda, med njimi grofa Ortenburga s Koroškega, kranjskega viteza Kraftina z Lipniškega gradu pri Radovljici, Dietricha z Dunaja, Rafa iz Steyerja, Palmana iz Letinberga itd.²⁵ Da je to zahodno viteštvo močno vplivalo na srbsko v vseh pogledih, tudi v heraldičnih, je razumljivo in se torej o južno-slovanski heraldiki lahko govori že davno pred časi despotovine v Srbiji. Edino to bomo v naslednjem večkrat ugotovili, da se pri nas člani posameznih rodbin ne držijo strogo istih rodbinskih heraldičnih emblemov, ampak namesto rodbinskih uporabljajo svoje lastne individualne.

2. *Srbski dinasti po Nemanjićih.* Od srbskih dinastov po Nemanjićih je doslej ostal nepoznan pečat najbolj poznanega od vseh dinastov, namreč kneža Lazarja. Odtisnjen je na treh dokumentih, na njegovih listini samostanu sv. Pantelejmona na Sv. Gori,²⁶ na pismu Dubrovniku 31. avgusta 1388²⁷ in na listini njegove vdove Milice in sinov Štefana in Vuka samostanu sv. Atanasija na Sv. Gori iz leta 1395.²⁸ Prvi in tretji pečat sta viseča, drugi pa je natisnjen (impresum); prav ta poslednji pa je zelo zanimiv ne samo za našo, ampak tudi za občo sfragistiko. V sfragistiki namreč še sedaj ne vlada enotnost glede na vprašanje, kako so izdelovali pečate, ali s pritiskom tiparja na vroči vosek ali obratno s tem, da se je vosek nalil na zvrnjeni tipar, se gnetel na njem in nato tipar z voskom vred pritisnil na podlago. Že v 13. stoletju pravi Konrad Mure o pečatu »sigillum quandocumque dicitur typarium, cui cera imprimitur sigillaris«.²⁹ Nekateri raziskovalci se slepo držijo besed Mureja in so mnenja, da so se pečati brez izjeme oblikovali na zvrnjenem tiparju, drugi pa predvsem pri natisnjenih pečatih (impresumih) dopuščajo tudi izdelovanje s pomočjo pritiska tiparja na vosek. Jasno je, da velikih pečatov s premerom 7–14 cm niso mogli izdelovati drugače kakor z gnetenjem voska na tiparju, kajti s pritiskom tako velikega tiparja na vosek tudi najmočnejša roka ne bi mogla doseči čistega in reliefnega odtiska. Na drugi strani si n. pr. pri pismih ni mogoče predstavljati, da bi se jih bilo zapečatilo na ta način, ampak si po pravici predstavljamo, da se je najprej nakapal vosek na tisti prostor, kamor je moral priti pečat, in nato se je na vosek pritisnil tipar, seveda ne velik, ampak srednji ali majhen. Tako se je postopalo pač pri večini pisem.

Pečat na Lazarjevem pismu Dubrovniku pa obenem s pečatom Kostadina Balšića (prim. str. 60) jasno dokazuje, da se je včasih celo na pismih izdeloval pečat tako, da se je najprej nalil vosek na zvrnjeni tipar, zgnetel na njem in nato tipar z voskom vred pritisnil na pismo.

²⁵ Mih. Dinić, O vitezu Palmanu. Zgod. časopis VI—VII, 1953, 398.

²⁶ Šafarik v GSUD 24, 1868, in Novaković, Zak. spom. 515.

²⁷ Pucić II, 39, in S 128.

²⁸ Anastasijević v Spomenik SKA 56, 9, in Novaković, Zak. spom. 495. Anastasijević daje opis pečata »o crvenom gajtanu visi pečat od žutog voska«, a čitanje napisa na pečatu daje Anastasijević nepopolno.

²⁹ Ilgen Th., Sphragistik (Grundriss d. Gesch. wiss. I/4) 21, op. 163, in Ewald Wilh., Siegelkunde (Handb. d. ma. und neueren Gesch. IV) 166.

Lazarjev pečat ima zelo tanek, niti 1 mm debel sloj voska črnorjave barve in je pravilen krog s premerom 4,4 cm. Krožna črta ob obodu pečata oziroma voska je tako čista krožnica, tako brez vsakega najmanjšega sledu voska izven te krožnice, da absolutno ni mogoče, da bi bil Lazarjev dijak, ki je delal pečat, najprej nalil vosek na pismo in nato pritisnil tipar. V takem primeru bi bilo ostalo voska tudi izven krožnice, kakor ga v resnici ostaja pri stotinah podobnih pečatov na pismih. Tudi če bi bil skušal dijak naknadno obrezati in odstraniti vosek, ki bi bil ostal izven krožnice, mu to ne bi bilo uspelo nikdar tako popolno in na papirju bi se poznali sledovi obrezovanja in tudi sledovi voska. V resnici se na Lazarjevem pismu ne vidi izven krožnice absolutno nobenih ostankov niti sledov. Edina možna razlaga je torej, da je dijak nalil vosek na zvrnjeni tipar, že na tiparju skrbno odstranil ves nepotrební vosek s tiparjeve krožnice in šele nato pritisnil tipar z voskom oziroma pečatom vred na pismo. Kakor rečeno, pri pismih ta način izdelave pečatov ni v navadi, toliko bolj zanimivi so potem posamezni izjemni primeri, kot je prav ta Lazarjev.

Lazarjev pečat je ohranjen samo zahvaljujoč previdnosti in skrbnosti tistega dubrovniškega kancelarja, ki je odpiral pismo. Ker bo tudi pozneje govora o takih pečatih, ki so ohranjeni na pismih, naj navedemo način zlaganja in pečatenja srednjeveških pisem — Lazarjevo pismo je prav tipičen primer za eno od treh vrst zlaganja in pečatenja. Papir pisma ima dimenzije 22×16 cm, je torej četrtnina pole formata »reçute«, ki v celoti meri $0,315 \times 0,450$ m.³⁰ Zloženo je na šest polj, in sicer je najprej od celotne širine upognjeno 4,7 cm od zgoraj navzdol, nato pa oba pregiba z desne strani 6 cm, z leve pa 7 cm navznoter. Ker na ta način obe srednji polji ostajata po 9 cm široki, se stranski polji ne prekrivata popolnoma, ampak ostaja od enega polja 3 cm ali pa 2 cm neprekrivito (odvisno je od tega, ali se vzame ožje ali pa širše stransko polje kot gornje). Vosek za pečat se je lahko nalil z vsake strani roba gornjega polja in nanj pritisnil tipar ter je s tem pismo bilo zaprto in tajnost zajamčena. Ta preprosti način je bil v rabi posebno v Bosni in je med bosenskimi pečati lepo število tako pritrjenih. Drugi način pa je bil ta, da je dijak napravil skozi zloženo pismo (t. j. skozi vseh šest polj) enega ali dva ozka prereza, skozi pa potegnil ozek trak papirja, ga ovil okoli celega pisma in na sestav obeh koncev traku nalil vosek ter nanj pritisnil tipar. Pri prvem načinu pečatenja se je moral pečat pri odpiranju pisma prelomiti na dva dela, pri drugem načinu pa ni bilo treba lomiti pečata, ampak se je prerezal samo trak papirja, potegnil iz zarez in pismo je bilo odprto. Lazarjevo pismo je bilo zapečateno na drugi način s pomočjo ene same zarez in traku. Pečat je prišel ves na levo polje in ostal popolnoma nepoškodovan.

Lazarjev pečat ima v polju samo grb, namreč v levo obrnjen šlem, iz katerega se dvigata v loku navzgor dva roga kot »cimeria«. Podobna slika dveh v loku navzgor zavitih rogov se nahaja tudi na enem delu

³⁰ O papirju prim. Vladimir Mošin, Filigranologija kao pomoćna historijska nauka. Zbornik Hist. instituta Jugoslav. akad. I, 58.

Lazarjevih denarjev,³¹ a ostaja v grbu Lazarevićev tudi pozneje, tako da se vidi, da je šlem z rogovoma pri Lazarevićih rodbinski heraldični znak, ki ga je uporabljal Lazar gotovo že v mladosti, t. j. v času carja Uroša — torej še en podatek za srbsko heraldiko. Šlem pod rogovoma je v srednjem delu nenaravno izbočen skoraj v trikot, toda so takšni šlemi tudi v zahodni Evropi tedaj pogosti.³² Izpod šlema je nakazan še prehod od glave oziroma vratu na prsa z nekaj divergirajočimi črtami. Vsa risba šlema, rogov in prehoda dela vtis primitivnosti in neizurjenosti.

Tem boljši vtis dela napis, ki teče v krožnem prstanu ob obodu pečata. Črke napisa so po 6—7 mm visoke, torej razmeroma zelo velike, pri tem zelo ozke in tankih potez. Kjer je bilo mogoče, so po dve ali tri črke vezane v ligature. Ves napis dela na prvi pogled vtis sorodnosti z načinom pisave, ki je v latinski paleografiji znana pod imenom »ograjna pisava« (Gitterschrift). Sicer se pri Lazarjevem pečatu ne more govoriti o pravi ograjni pisavi, toda, kakor rečeno, napis spominja nanjo. Napis se glasi:

ПО МЛОСТ БЖН СФНЬ ВЪ ХЪД БЛАГОВЪРНЪ КНЕЗ ЛАЗАРЬ . t. j.

ПО МИЛОСТИ БОЖИЕЙ СТЕФАНЫ ВЪ ХРИСТА БОГА БЛАГОВЪРНИ
КНЕЗ ЛАЗАРЬ

Drugi doslej neznan pečat dinastov je od Vuka Brankovića. Oa Vuka sta doslej znana dva pečata, prvi na njegovi listini Dubrovniku od 20. januarja 1387 (M 196, S 140), ki ima kot heraldični znak centavra in okoli njega napis (Ivić, sl. 27), drugi pa je ohranjen šele na listini njegove vdove Mare in njenih sinov Gregorja, Jurija in Lazarja Dubrovniku z dne 29. decembra 1405 (M 252, S 155), ki pa se vrača na stare bizantinske vzore in mu vso površino izpolnjuje samo ime »ВЛІРЬ« (Ivić, sl. 36). Vuk Branković je moral biti velik ljubitelj pečatov, kajti razen teh dveh tiparjev je ohranjen še tretji, namreč na njegovem pismu Dubrovniku avgusta 1388 (S 141), torej samo dobro poldrugo leto po njegovi listini iz leta 1387, na kateri se nahaja prvi tipar. Vukovo pismo veličine 22 × 10 cm je zloženo enako kakor Lazarjevo na šest polj, skozi vseh šest polj je napravljen majhen vertikalni prerez, skozi njega poteg-njen ozek trak papirja in omotan okoli pisma, a na sestav obeh koncev traku je nalit vosek in nanj vtisnjen tipar. Od papirnatega traku je ostal majhen košček na notranji strani levega polja, torej pod pečatom in papirjem pisma. Vosek pa je bil nalit tako, da ga je bilo približno dve petini na levem, tri petine pa na desnem polju pisma. Na ta način je

³¹ Petrović Jozo, Novac despota Stefana Lazarevića 1389—1427. Nar. Starina IV, tab. 1, št. 4 in 5.

³² Hauptmann, l. c., tab. 1, št. 4 in 5.

³³ Pucić II, str. 29, št. 39, je pri izdaji Lazarjevega pisma pečat krivo opisal kot »u srijedi nekakav lik kao spasiteljev ili kojeg sveca, ali se ne može dobro raspoznati« in enako krivo prečital napis kot »ПО МИЛОСТИ БОЖИЕЙ СТЕ-ФАНЫ ВЪ... БЛАГОВЪРНИ КНЕЗ«.

bilo pismo zaprto dvakrat, in sicer z omotanim papirnatim trakom in z voskom, ki je razlit preko levega in desnega polja. Ko so v Dubrovniku odpirali pismo, je kancelar zopet pazil in prelomil pečat točno vzdolž roba levega polja, ter je na ta način pečat sicer prelomljen na dva dela, toda drugače razmeroma dobro ohranjen.

Lik v polju je zopet Brankovićev centaver kakor na pečatu iz leta 1387, toda oba pečata se močno razlikujeta med seboj. Prvi tipar ima premer samo 1,9 cm, drugi pa 2,1 cm, na prvem tiparju je centaver obrnjen v desno, na drugem pa v levo, pri prvem je rep dvignjen nekoliko zaviti kvišku, pri drugem pa je položen v obliki cirkumfleksa , vzdolž centavrovega hrbta vse do vratu oziroma prednjih nog. Napis se na drugem glasi sicer enako kakor na prvem »† Сиа печать Влька Бранковица«, toda na prvem tiparju se napis začinja zgoraj nad centavrovo glavo, na drugem pa pod centavrovima prednjima nogama (v. sl. 4). Razlik je torej toliko, da ne more biti dvoma, da gre za dva različna tiparja, toda ker sta ohranjena edino na teh dveh dokumentih, se ne da ugotoviti, ali je Vuk Branković tistega iz leta 1387 zgubil in dal napraviti novega, ali je oba uporabljal istočasno. Prav tako se ne ve, zakaj in kdaj si je nabavil še tretji, zgoraj omenjeni tipar s samim imenom »ВЛЪКЪ«.

Končno obstaja iz dobe dinastov še pečat Lazarjeve vdove kneginje Milice, ki predstavlja edinstven primer med našimi pečati srednjega veka. Leta 1395, ko je izdajala skupaj s sinovoma Štefanom in Vukom listino samostanu sv. Atanasija, je uporabljala še pečat svojega padlega moža Lazarja, ki je opisan spredaj z Lazarjevega pisma Dubrovniku iz leta 1388 (v. sl. 3). Ko pa je kmalu po tem letu vstopila v samostan, si je kot nuna dala izdelati svoj lasten tipar. To je v naši sfragistiki edinstven primer. Ravno istih let 1395—1398 ostane Jelena, vdova bosenskega kralja Dabiše, sama na bosenskem prestolu, toda si ne da napraviti lasten tipar, ampak na svojih pismih (listina ni od nje ohranjena nobena) uporablja pečat svojega pokojnega moža.³⁴ Pol stoletja pozneje uporablja Cecilija, vdova hercega Stjepana, na svoji pobotnici Dubrovniku z dne 28. maja 1467 tudi pečat svojega pokojnega moža.³⁵ Prav tako uporablja Katarina, vdova predzadnjega bosenskega kralja Štefana Tomaša, pečat svojega, leta 1461 umrlega moža, še leta 1471 v begunstvu v Italiji.³⁶ Končno Mara, hči despota Jurija Smederevca in vdova turškega sultana Murata, nima svojega lastnega pečata, ampak uporablja pečat svojega pokojnega očeta Jurija (pri Iviću sl. 74). Na ta način je Lazarjeva vdova kneginja Milica pri južnih Slovanih edina žena, ki si je kot vdova, toda šele kot nuna, dala napraviti svoj lasten pečat. Edini ohranjeni primer tega pečata je na listini, ki jo je izdala ona sama, brez svojih sinov, samostanu sv. Atanasija 1. avgusta 1398.³⁷

Miličin pečat je voščena ploščica premera ca. 3 cm, vanjo je vtisnjen okrogli tipar premera 1,8 cm. Polje pečata nima nobenih heraldičnih

³⁴ Prim. GZM 1949/50, str. 146, št. 31 in 32, ter str. 147, št. 34.

³⁵ Prim. pozneje o malem pečatu hercega Stjepana, str. 70.

³⁶ Prim. prav tako pozneje o pečatu kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, str. 69.

³⁷ Tekst listine v Spomenik SKA 56, 10, in Novaković, Zak. spom., 496.

znakov, ampak zopet po bizantinskem vzoru samo napis, v štirih vodovrstnih vrstah besede:

ΕΘΥΜΙΑ / ΜΟΝΑΧΙ / ΝΑ ΚΝΕΓ / ΗΝΙΑ

Pisava je strogo majuskulna, tako da niti črka X, ki gre drugače v vseh primerih majuskule pod osnovno črto, nima te na pol minuskulne oblike, ampak ostaja na osnovni črti. Drugače izdelava črk ne kaže kake izurjene roke (v. sl. 5).

Tudi pri balšičkih dinastih v Zeti sta poleg štirih doslej znanih pečatov (Ivić, sl. 20, 23,³⁸ 24 in 26) še dva, ki ju Ivić ni uvrstil v svojo zbirko, od katerih je posebno zanimiv drugi.

Prvi neznani balšički pečat je na pismu Jurija II. Sracimirovića Balšića iz avgusta 1388 (S 115). Temnozeleni vosek je prosto nalit na zadnji pregib zloženega pisma in na vosek je vtisnjen tipar ovalne oblike dimenzij $1,4 \times 1,6$ cm. V ta okvirni oval pa je vrisan štirikotnik in šele v štirikotniku je heraldični znak Balšićev, merjaščeva glava, ki ima v našem primeru pokončen položaj. Napis ni šel ob obodu ovala, ampak okoli štirikotnika, toda je vosek pečata tako zamečkan, da se vidijo samo sledovi posameznih črk (v. sl. 6).

Drugi balšički neznani pečat, ki predstavlja edinstven primer tudi med svetovnimi pečati, je na listini, ki jo je izdal Dubrovniku Kostadin, sin Jurija I. Balšića, v Uljarih pri Skadru v novembru 1395 (M 216, S 248).³⁹ Listina je pisana na papirju, pečat pa ni namenjen za zapiranje listine, ampak samo za njeno overitev, in je na prednji strani listine pod tekstom. Takšne, na prednji strani pritrjene natisnjene pečate (impresume), ki so posebno v 15. stoletju pogosti, se je skušalo napraviti čim odpornejše na vse mogoče načine, n. pr. s tem, da se je skozi dva majhna prereza v papirju potegnil ozek trak papirja in vosek nalil na oba konca traku (podobno torej, kakor pri zloženih pismih), tako da sta bila vosek in papir čvrsto spojena s tem trakom, ki je tičal prav v vosku, ali Dubrovčani n. pr. s tem, da so v papir vrezali večkrat po dva poševna vreza v obliki trikotnika, zavili vrhe trikotnikov kvišku in nanje nalili vosek (na zadnji strani takih listin se vosek seveda vidi v praznih trikotnikih) itd. Kostadinov pečat pa ne uporablja nobenih takšnih sredstev za ojačevanje, ampak je pritrjen prosto na papir brez vseh pripomočkov.

Enako kakor zgoraj omenjeni pečat kneza Lazarja iz leta 1388 je tudi Kostadinov pečat napravljen tako, da je dijak nalil vosek na obrnjeni tipar, ga pritiskal tako, da je vosek izpolnil vsako najmanjšo potezo negativa, nato z roba tiparja skrbno odstranil ves nepotrební vosek in šele potem tipar z voskom vred pritisnil na dokument (ali morda obratno,

³⁸ To sliko Ivić deklarira, zopet sledeč Miklošiču, kot »Grgur (Miklošič ima vsaj pravilno ime »Georgius«, ki ga Ivić spreminja v Grgurja), vlastelin v Konavljju«, listina pa je v resnici od Jurija Balšića. Cf. izdajo v Lj. Stojanović, Stare. srp. povelje i pisma I, 107, št. 109.

³⁹ O Kostadinu prim. Jireček, Ist. Srba I², str. 333. Jireček govori o »gospodinu Konstantinu«, medtem ko se Balšić sam v tekstu listine in v pečatu doledno naziva »gospodin Kostadin«.

dokument na obrnjeni tipar). Enako kakor pri Lazarjevem pečatu so namreč tudi pri Kostadinovem robovi pečata tako ostro odrezani in ni nikjer izven oboda pečata niti najmanjšega sledu voska, da bi bilo to nemogoče doseči pri obratnem postopku, kjer bi se vosek nalil na papir in na vosek pritisnil tipar.

Kostadinov tipar je edini med našimi in tudi med svetovnimi tiparji zato, ker ima obliko pravičnega sedmerokotnika. Ewald v svojem delu našteva in prikazuje slike 18 vrst tiparjev (okrogli, ovalni več vrst, ščitasti, trikotni itd.),⁴⁰ Ilgen celo 20 vrst,⁴¹ toda sedmerokotnega ni niti pri enem niti pri drugem. Ako bi Ewald in Ilgen izdajala nove izdaje svojih del, bi lahko že itak precejšnje število tiparskih vrst povečala še za eno, zahvaljujoč se originalnosti Črnogorčevega tiparja.

Stranice sedmerokotnika so po 1,8 cm dolge, a 4 mm pod zunanji stranicami tečejo notranje, ki so zobčaste. Med obema stranicama je napis v lepih kapitalnih črkah brez vsake okrajšave »+ Сиа печать господина Костадина«. Polje je izpolnjeno s štiridelno rozeto, ki je upodobljena z izbočenimi črtami, a v rozeti je ščit, katerega osnovna črta ni ravna, ampak nekoliko uleknjena. Šele v ščitu se nahaja Kostadinov heraldični znak, toda medtem ko vsi drugi Balšići uporabljajo kot heraldični znak glavo merjasca v eni ali drugi obliki, uporablja Kostadin kot svoj heraldični znak dvoglavega orla, katerega peruti so nakazane samo s tremi navpičnimi črtami (peresi). V tem primeru imamo torej prvi primer, da se posamezni člani rodbin ne držijo rodbinskega tradicionalnega heraldičnega emblema, ampak si izbirajo iz neznanih vzrokov svoj posebni znak. Pri Kostadinu je morda vzrok v tem, da je gospodar prostranih albanskih oblasti in je morda njegov orel neke vrste koncesija Albancem, toda to je samo možna razlaga, ni pa gotova. Nad Kostadinovima orlovskima glavama je bila še neka druga podoba, toda vosek je na tem mestu tako utrt, da se ne vidi več, kaj bi mogel lik predstavljati. Prav tako je tudi spodnji del orla ob krempljih zamečkan, tako da so posameznosti zabrisane (v. sl. 7).

Z balšićkega ozemlja je ohranjen tudi pečat nekega podrejenega uradnika, kefalije Radiča, ki je bil upravnik Konavljja v kratkem obdobju, ko so Balšići držali to pozneje dubrovniško dolino. Radič se s pismom z dne 11. aprila 1374 pritožuje dubrovniški vladi, da mu je neki Pribil Suetulia iz Zatona (dubrovniško ozemlje) odvedel po nagovoru Milete, dijaka pokojnega župana Sanka Miltenovića (umrl okoli leta 1370),⁴² nekega konja, ki ga zahteva nazaj.⁴³ Svoje pismo je Radič zapečatil z majhnim pečatom, ki pa je zelo pomanjkljiv. Na papir je

⁴⁰ L. c., 181.

⁴¹ L. c., 15.

⁴² Doslej ni opaženo, da ta dijak nosi isto krstno ime kakor Mileta Popović, dijak Sankovega sina Radiča Sankovića, pisar Radičeve listine Dubrovniku od 25. avgusta 1399 (M 229, S 135). Ali gre tu za isto osebo, bi bilo težko reči, kajti Radič ima osem let prej drugega dijaka po imenu Raška, pisarja Radičeve listine Dubrovniku od 15. maja 1391 (M 205, S 130), toda čisto izključeno ni, da je Mileta iz leta 1374 ista oseba kakor Mileta Popović iz leta 1399.

⁴³ Pri Jirečeku, Spomenici srpski (Spomenik SKA 11), str. 36, št. 21, bolj kakor pri Lj. Stojanoviću, št. 123.

namreč dijak nalil premalo voska, tako da na vosku ni odtisnjen ves tipar, ampak manjka majhen del desno spodaj in levo pri vrhu pečata. Vseeno se vidi, da je bil pečat ovalne oblike, dimenzij ca. $1,2 \times 1,6$ cm. V ovalnem polju je ščit, sedaj popolnoma zamečkan, v nepokvarjenem stanju bi se v ščitu verjetno nahajal kak heraldični znak. Ob obodu je napis, a ohranjene so le posamezne črke »Се п[ечатъ] [ке]фали[е Радича?]«. Izdelava tiparja je skrbna in priča o roki dobrega mojstra. Ker je tipar brez dvoma izdelan v enem izmed naših primorskih mest (Dubrovnik, Kotor, morda Skadar, najvažnejše mesto Balšičev), je Radičev pečat dragocen prispevek za poznavanje višine materialne kulture našega srednjega veka (v. sl. 8).

3. *Despotovina Srbija*. Kakor je ostal neznan najvažnejši pečat iz dobe dinastov, namreč pečat kosovskega heroja kneza Lazarja, tako je ostal neznan tudi najvažnejši pečat iz dobe despotovine Srbije, namreč drugi pečat despota Štefana Lazarevića.

Lazarjev sin Štefan uporablja kot knez leta 1395 skupaj z materjo Milico in bratom Vukom še pečat svojega očeta (primerjaj zgoraj str. 59). Ko postane despot in vlada skupaj s svojim bratom Vukom, si da napraviti nov pečat, ki pa je v bistvu samo nekoliko povečana, toda glede na podobo v pečatnem polju nič zboljšana imitacija očetovega tiparja. Črke napisa pa, ki zavzema dva kroga in v katerem prihaja do izraza sovladarstvo Vuka, so še mnogo bolj grobe in neokusne, kakor so bile na očetovem tiparju (glej pri Iviću sl. 35).

Ko pa se Štefan kmalu po letu 1405 oddeli od svojega brata Vuka, si da napraviti nov, doslej neznan pečat, ohranjen samo na njegovih listinah samostanu sv. Atanasija od 5. januarja 1407 in iz l. 6923 (= 1. septembra 1414—31. avgusta 1415).⁴⁴ Ta novi Štefanov pečat postane vzor za vse poznejše despotске pečate, za pečat njegovega naslednika — nečaka Jurija Brankovića (pri Iviću slika št. 56) in za Jurijevega sina despota Lazarja (Ivić, št. 63). Izdelan je tako mojstrsko, da je nepričakovani skok od njegovega prvega grobega na nov okusni in v vsakem pogledu popolni tipar težko tolmačiti. V prvem hipu bi se mislilo, da ga je dal izdelati kje v inozemstvu, kjer je bila v 15. stoletju graverska večina že na stopnji prave umetnosti, toda tej misli se upira napis v cirilici. Črke napisa so namreč tako večče vrezane in ligature tako spretno izkoriščene, da delajo vtis, da je tipar delo nekega mojstra, ki je temeljito poznal cirilico, a takih se zunaj, n. pr. v Italiji, Ogrski ali na Dunaju, ki imajo že pol stoletja prej pečate mojstrske izdelave, gotovo ni moglo najti. Ne preostaja torej drugega, kakor predpostavka, da je bil izdelan ali doma, da je torej že Srbija imela prvovrstne zlatarje oziroma graverje, ali pa morda v Dubrovniku, ki ima v tem pogledu že stoletno tradicijo za seboj.

Karakteristika Štefanovega novega pečata je poleg dovršene izdelave prvič v tem, da sicer ohranja vse stare sestavne dele očetovega pečata, t. j. šlem in dva kvišku v lok zavita roga, toda ti stari sestavni deli niso

⁴⁴ Izd. od Anastasijevića v Spomenik SKA 56, str. 11 in 13.

več izdelani v grobi in primitivni obliki kakor pri očetovem ali tudi še pri prvem Štefanovem pečatu, ampak je izdelava dovršena, drugič pa v tem, da starim očetovim elementom dodaja nove, namreč ščit pod šlemom, blazinico nad šlemom, ogrinjalo okoli šlema in ščita, ter orla med rogovi (v. sl. 9).

Prvi stari sestavni del, šlem, na novem pečatu ni več v profilu, ampak en face in je po obliki tako imenovani Kübelhelm, ki je v 15. stoletju tudi na zahodu v modi⁴⁵ — zopet dragocen prispevek h kulturni zgodovini v tem pogledu, da se vidi, da je naš svet v srednjem veku prav tako šel za zahodno modo kakor dandanes in na ljubo modi zapuščal stare oblike in uvajal nove »moderne«, obenem pa dokaz, kako se bo tudi o južnoslovanski heraldiki lahko govorilo in znanstveno razpravljalo, ko bo poznan ves tozadevni material. Šlem je upodobljen tako, da se dve poševni ploskvi stekata spredaj v brid (Kante). Prerez za oči je v šlemu napravljen tako visoko, da se vidi, da pada šlem prav do ramen. S tem je odpravljen prejšnji nerodni prehod od glave do ramena, nakazan s 5 oziroma 6 divergirajočimi črtami navzdol. Tudi drugi stari sestavni del, oba roga, sta izdelana okusno in dimenzionirano ter tvorita čisti, zgoraj malo odprti krog. V spodnjem delu, ki je pravilno nekoliko odebeljen, sta roga okrašena z majhnimi zarezi.

Prvi novi sestavni del, ščit, ni postavljen »strokovno«-heraldično na svoj vrh, ampak na osnovnico, in v tem pogledu predstavlja strokovno napako v smislu pravil zahodne heraldike. V ščitu je bil gotovo upodobljen nek heraldični znak, toda vosek je v tem delu tako zamečkan, da se ne more ugotoviti karakter tega znaka. Vendar pa o tem ne more biti dvoma, kajti Štefanov naslednik, nečak Jurij Smederevac, ima v istem ščitu povprečni tram z navzkrižnimi črtami, a nad in pod tramom po eno lilijo (gl. Ivić, sl. 56), Jurijev sin Lazar pa grifona (gl. Ivić, sl. 63). Prav zaradi različnosti znakov v ščitih Štefanovih naslednikov se lahko z gotovostjo sklepa, da je bil nek heraldični emblem tudi v ščitu Štefana, toda ali je bil to kak geometrični ornament ali kake živalske figure, ostaja negotovo.

Drugi novi element predstavlja blazinica nad šlemom, nakazana s štirimi nabori. Rogova ne izhajata direktno iz šlema kot na očetovem tiparju, ampak iz te blazinice. Od blazinice navzdol pada z obeh strani strani šlema in ščita tretji novi element, ogrinjač (pokrivač), ki je v sredini višine ščita prevezan oziroma zvezan s povprečnim trakom, od tukaj pa prehaja počasi v stilizirano vejico, ki se v loku vzpenja zopet kvišku v stransko polje pečata. Končno se kot četrti novi sestavni del nahaja v krogu, ki ga tvorita oba roga, lik dvoglavega orla z razprostrtimi krili, emblem torēj, ki je v tedanji fevdalni družbi kot emblem prav tako pogost kakor lev, grifon itd.

O pisavi v napisu smo že omenili, da je izvedena tako mojstrsko, da se more iz tega sklepati, da je bila graverju cirilica čisto domača. Razen tega v pisavi preseneča dejstvo, da ji je kot vzor brezdvomno služila

⁴⁵ V. Ewald, l. c., tab. 30, sl. 6, in tab. 31, sl. 4, 5, 6 (posebno sl. 4 z istimi rogovi).

pisava očetovega pečata, ne pa pisava prvega Štefanovega pečata. Tudi novi Štefanov pečat ima napis v pisavi, ki spominja na ograjno pisavo, t. j. črke so enako ozke in visoke ter ligature uporabljene, kjer je mogoče. Ker so črke napisa v pečatu Štefanovega naslednika Jurija Brankovića iste vrste (prim. pri Iviću slika 56), se še bolj utrjuje prepričanje, da so ti pečati izdelani doma v Srbiji ali vsaj v Dubrovniku, a v tem primeru se mora ugotoviti ogromen napredek v tehniki upodabljanja heraldičnih znakov v primeri s primitivno izdelanimi pečati Lazarja in še prvega pečata Štefana. Napis se glasi:⁴⁶

† ВЪ ХР[И]СТА Б[О]ГѦ БЛ[А]ГОВѢРНН Н ХР[И]СТОЛЮБНВН
Г[О]СПОД[И]НЪ СРБЛѢМЪ Н ПОДЪНДВНЮ ДЕСПОТЬ СТЕФАНЪ

II. Bosensko-humski pečati

1. *Pečati banov in kraljev.* Tudi pri bosensko-humskih pečatih je še precej neznanih,⁴⁷ kot prvi med njimi pečat bana Tvrtka. Tvrtkov pečat je ohranjen zelo slabo na njegovi listini velefevdalca Vlatku Vukosaliću iz leta 1357,⁴⁸ zelo dobro pa na Tvrtkovi listini Dubrovniku z dne 1. junija 1367 (M 159, S 80). Tvrtkov tipar je tako do pičice enak tiparju njegovega strica — predhodnika Štefana II. Kotromanića (slika pri Iviću št. 17; Ivić ga napačno deklarira kot Tvrtkovega, ker slučajno visi na Tvrtkovi listini Dubrovniku iz leta 1356), da ni dvoma, da je Tvrtko dal spremeniti samo ime strica v napisu. Ne gre torej za novi tipar v pravem smislu besede, ampak samo za adaptacijo stričevega tiparja. Mojster zlatar oziroma graver je dobil stričev tipar in od njega napravil odlitek, toda na njem ni mogel delati nobenih sprememb, ker je odlitek bil pozitiven s konveksnimi črkami in podobami. Šele pri drugem odlitku, ki je moral biti v mehkem materialu, je lahko iz napisa odstranil imeni »STEPHI« in »СТЪПААНЪ«, ter jih zamenjati s Tvrtkovim imenom. Tretji odlitek s tega sedaj Tvrtkovega pečata je bil seveda pozitiven in je zato mojster moral napraviti še četrti odlitek, sedaj v trdem materialu, in šele to je bil sedaj pravi Tvrtkov tipar. Postopek je bil kompliciran, toda vseeno je čudno, kako dolgo je trajal, kajti Tvrtko celi dve leti (1354 do 1356) uporablja stričev tipar, ki je zadnjikrat odtisnjen na Tvrtkovi latinski listini Dubrovniku z dne 14. marca 1356 (Ljubić, Mon. III, št. 462, in Smičiklas, Cod. dipl. XII, št. 250), medtem ko se prvi odtis njegovega lastnega pečata nahaja na zgoraj omenjeni Tvrtkovi listini Vlatku Vukosaliću iz leta 1357. Ne ve se, ali je dal Tvrtko pečat tako pozno v delo, ali je izdelava trajala toliko časa.

⁴⁶ Prim. malenkostne razlike v čitanju pri Anastasijeviću, Spomenik 56, 11.

⁴⁷ Opise teh pečatov, toda brez slik, sem dal v deskriptivnem delu »Bosanske i humske povelje srednjega vijeka« v GZM 1948—1952 in 1953.

⁴⁸ Izd. od Lj. Thalloczyja v GZM 18, 1906, str. 410 in tab. X.

Tab. 1

1

2

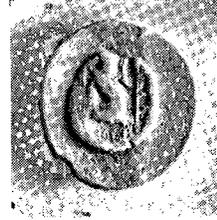
3

4

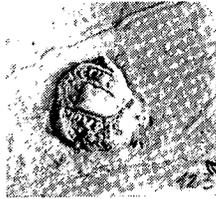
5

6

7

8

9

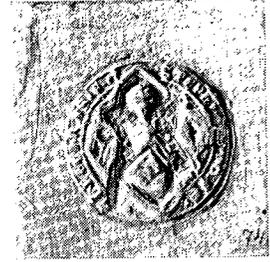
Tab. 2

11

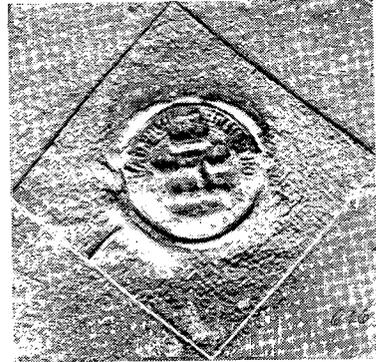
10

12

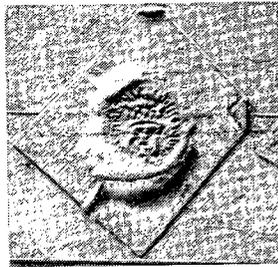
13

14

15

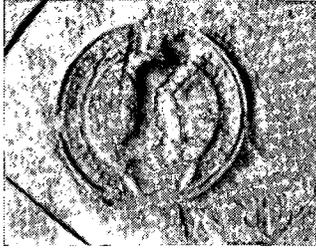

16

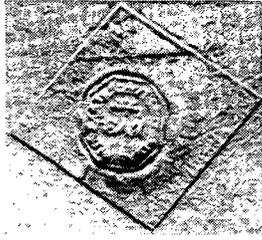

17

Tab. 5

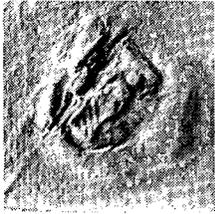
18

19

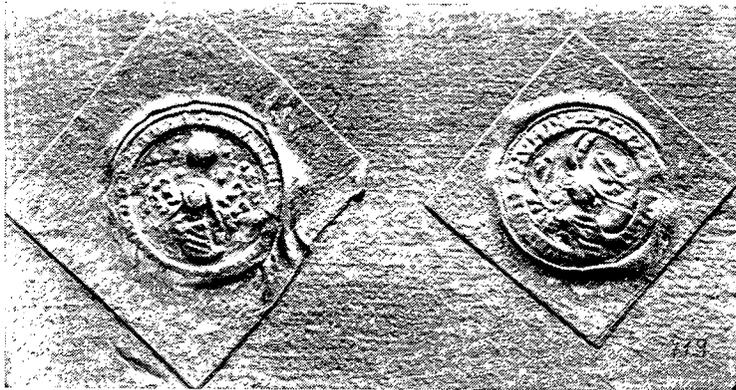
20

21

22

23-24

Tvrtkov pečat ima v zunanjem krogu ob obodu latinski napis: »+⁴⁹ S[igillum] MIN[us] TVERTKI D[e]I GRA[tia] TOTI[us] BOSNE BANI«. Iz izraza »Sigillum minus« bi se moralo sklepati, da je Tvrtko tudi kot ban imel še en večji pečat, toda takšen ni ohranjen na nobeni njegovi listini. Verjetno so besede »sigillum minus« samo mehanično prevzete s stričevega pečata, čeprav tudi druga možnost, da je imel zares tudi večji tipar, ni popolnoma izključena. Pod latinskim napisom so v notranjem krogu v desni gornji četrtini med jezdečevo glavjo in konjskim repom besede napisane v cirilici »Г[осподи]Н БАН«, a spodaj pri dnu med konjskimi zadnjimi in prednjimi nogami ime »ТВЕРТКО«.

Podoba v polju pečata je ista kakor pri stričevem tiparju in ista kakor pri nešteti zahodnoevropskih tako imenovanih »Reitersiegel«, namreč podoba oboroženega viteza na konju v močnem zaletu na levo. Pri tem bosenskem banskem pečatu pada v oči nesorazmerno visok vitezov šlem, ki ima na vrhu še perjanico. Podobnega šlema ne najdemo pri nobenem drugem našem grbu, ampak je tipično bosenski, v Bosni pa je v navadi vse od bana Štefana II. Kotromanića do zadnjih kraljevskih prestolnih pečatov, na katerih reversu je vitez upodobljen z enakim čezmerno visokim šlemom. Od šlema nazaj vihra šlemov pokrivač enako kakor tudi majhna zastavica s kopja, ki ga vitez drži naperjenega v rokah. Ob levi strani vitezovih prsi je ščit, v katerem je gotovo bil nek heraldični znak, toda sedaj je vosek na tem mestu zamečkan. Vitezov konj je odet od vratu do repa s pokrivačem, od katerega se vidijo posamezni nabori (v. sl. 10).

Kot kralj si je dal Tvrtko napraviti tri nove kraljevske tiparje, prvi največji, tako imenovani prestolni pečat (sigillum maiestatis, Majestäts-siegel), ohranjen samo na listinah njegovih poznih naslednikov Štefana Tomaša in Štefana Tomaševića (pri Iviću slike št. 54, 55, 59, 60, 66 in 67; prim. GZM 1949/50, str. 124), drugi srednji, ki je doslej neznan oziroma neobjavljen, in tretji najmanjši, tako imenovani tajni pečat (sigillum secretum), ohranjen na njegovi listini Dubrovniku od 2. decembra 1382 (Ivić, sl. 25).

Njegov srednji, doslej neobjavljeni pečat je ohranjen na Tvrtkovi listini Benetkam od 23. avgusta 1385⁵⁰ in na šestih pismih Tvrtka Dubrovniku (z dne 3. novembra 1385, 20. oktobra 1387, 28. septembra 1388, 25. novembra 1388, 19. maja 1389 in 12. junija 1389; prim. GZM 1949/50, str. 132, 133, 135, 136 in 137), najbolje na pismu z dne 19. maja 1389. Tvrtkov srednji, doslej neobjavljeni pečat glede na luksuzno izdelavo sicer zaostaja za njegovim prestolnim pečatom, ki je tako dovršen in popoln izdelek graverske umetnosti, da se je le malo evropskih držav

⁴⁹ Zanimivo je, da napis na pečatu pri obeh, pri Štefanu in pri Tvrtku, začenja s križem, medtem ko niti ena njihova listina nima na začetku križa kot simbolično invokacijo, ker Bosanci kot bogomili križa niso uporabljali (prim. A. Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst? GZM 1948, 81 sl.), toda uporaba križa na teh dveh pečatih bo bržkone šla na rovaš katoliškega mojstra in je skoraj gotovo, da ga niti Štefan niti Tvrtko ne bi bila naročila.

⁵⁰ Prim. moje Originalni dokumenti južnoslovenskih vladara u mletačkom arhivu. Spomenik SKA 93, 127.

moglo meriti z njim, toda tudi srednji pečat je izdelek prvovrstnega mojstra (zanimivo in nepričakovano je, da sledi vodijo na Dunaj, medtem ko sem prvotno — prim. GZM 1949/50, 126 — pomišljal na Francijo; o tem bom bolj obširno razpravljal v GZM 1958). Ob obodu teče med dvema krogoma samo latinski napis (na banskem pečatu je bil napis vsaj deloma dvojezičen) z besedilom » • STEPHI • TVERTCHO —⁵¹ NI • D[ei] • G[ratia] • REGI • RASIE • E [etc]«. Pada v oči, da se je graver, verjetno po Tvrtkovi želji, izognil začetnemu križu s tem, da je gornji šilek gotskega okvira izvedel prav do vrha zunanjega oboda in je na ta način šilek zavzel tisti začetni prostor na vrhu, kjer po navadi stoji križ (isti trik je uporabljen tudi pri Tvrtkovem prestolnem pečatu).

Polje pečata zavzema osmerokotna gotska rozeta, v katero je vrisana druga notranja z dvema na znotraj upognjenima ogloma. Na dnu se v rozeti nahaja ščit, položen nekoliko v levo. Od levega kota ščita je poševno navzdol potegnjen povprečni tram, a pod njim in nad njim so po trije kvadratiči. Na desni ogel ščita je postavljen šlem, ki se zaključuje pri vrhu v trozobo kraljevsko krono, kar se tudi v zahodni Evropi od 14. stoletja naprej nahaja pogosto. Šlem ima na levi strani prerez za gledanje (vizir), z vsake strani pa se po ščitu spušča šlemov pokrivač. Iz kraljevske krone se dviga še perjanica (Helmbusch) okrogle oblike z nekoliko majhnih zrn (v. sl. 11).

Tvrtkov srednji tipar je služil za vzor samo njegovima prvima naslednikoma, Dabiši in Ostoji. Dabišin pečat je poznan (Ivić, št. 30) in je popolna kopija Tvrtkovega, le ime »TVERTCHONI« je spremenjeno v »DABISSE«. Med obema vlada torej isto razmerje kakor med pečatom Štefana II. Kotromanića in banskim pečatom Tvrtka I. Pri spreminjanju imena TVERTCHONI v DABISSE je nastala težava, ker šteje Tvrtkovo ime 10 črk, Dabišino pa samo 7. Graver je namesto prvih osem črk TVERTCHO v desni polovici pečata vstavil vseh 7 črk Dabišinega imena in je to šlo brez težave. V levi polovici napisa pa namesto obeh črk NI ni imel ničesar na razpolago in je ta prazen prostor izpolnil z zvezdico.⁵²

Srednji pečat kralja Ostoje, ki je tudi imitacija Tvrtkovega, doslej ni objavljen, razlikuje pa se od Tvrtkovega mnogo bolj kakor pravkar omenjeni Dabišin. Ohranjen je na njegovi listini Dubrovniku od 4. decembra 1409 (M 254, S 445) in pismih z dne 20. novembra 1414 (S 451), 28. oktobra 1416 (S 452 in 453), iz decembra 1416 (S 454) in iz februarja 1418 (S 455 in 456). Tudi pri Ostojinem je ime spremenjeno v »OSTOIE«, prav tako je v levi polovici vstavljena zvezdica, ker je Ostojino ime še krajše od Dabišinega, toda razen teh malih sprememb je dal Ostoja tudi v ščitu spremeniti heraldični emblem. Namesto Tvrtkovega

⁵¹ Spodnji šilek gotične rozete razdeljuje Tvrtkovo ime na tem mestu na dva dela.

⁵² Prim. isto zadrego graverja pri spreminjanju imena na Tvrtkovem prestolnem pečatu v GZM 1955, 139. V resnici bi se bil lahko ta prazen prostor izpolnil s črkami na ta način, da bi bila ali kratica D (Dei) izpisana v celoti, ali pa kratica G (Gratia) razširjena v GRA, toda graverju je bilo enostavneje v prostor vstaviti zvezdico kakor nove črke.

in Dabišinega povprečnega trama in treh kvadratičev nad tramom in pod tramom je Ostoja dal ves prostor ščita izpolniti s kraljevsko krono. Na isti način je spremenil heraldične znake tudi na velikem prestolnem pečatu. Zopet se vidi, kakor smo omenili že pri pečatih Balšićev, da heraldični emblemi še niso bili neki *nespremenljivi državni grbi*, ampak je vsak vladar izbiral heraldične znake po svoji volji in okusu (v. sl. 12).

Medtem ko se Tvrtkov in Dabišin srednji tipar pozneje ne uporablja nikdar več in se zdi, da sta bila po njuni smrti uničena ali pa sta izginila ob priliki njihovega spreminjanja na nova imena, je Ostojin srednji pečat ostal v bosenski državni pisarni in imel čudno usodo. Že to je nenavadno, da ga je po Ostojini smrti uporabljal njegov bivši tekmeč in naslednik Tvrtko II. na treh svojih pismih Dubrovniku (z dne 13. februarja 1424, 26. marca 1438 in 22. junija 1443; prim. GZM 1949/50, 177, 182 in 183), nenavadno ne zato, ker bi bila uporaba predhodnikovega pečata po nasledniku nekaj posebnega ali redkega, ampak zaradi tega, ker je imel Tvrtko II. kar tri svoje tiparje na razpolago, pa je vseeno brez vidnega vzroka uporabljal Ostojinega. Edinstveno ne samo v naši, ampak verjetno tudi v svetovni sfragistiki pa je to, da uporablja Ostojin tipar še 40 let po njegovi smrti njegov tretji naslednik kralj Štefan Tomašević. Zastonj bi ugibali o vzroku tega edinstvenega pojava, dejstvo je samo to, da so zadnji štirje dokumenti bosenske državne pisarne, izdani Dubrovniku od Štefana Tomaševića 25. novembra 1461 (M 392—395 oziroma S 738—741), overjeni z Ostojinim srednjim tiparjem.

Ostojin tekmeč in naslednik Tvrtko-II. se je izneveril stoletnim tradicionalnim oblikam bosenske sfragistike in uyedel v svoji pisarni dva doslej poznana tiparja, prvega samo s cirilskim napisom (Ivič, sl. 34), drugega samo z latinskim (Ivič, sl. 46), ki sta oba precej različna od prejšnjih bosenskih pečatov, poleg teh pa še tretjega, manjšega, ki je bil do nedavna sploh neznan. Ugotovil sem ga v zelo nejasnih odtiskih na dveh dokumentih kralja Štefana Tomaša (na trgovski pogodbi kralja s trogirskim knezom Nikolo z dne 3. februarja 1449 in na Tomaševem pismu Dubrovniku iz leta 1453; prim. GZM 1949/50, str. 188 in 191) in ga seveda pripisal Štefanu Tomašu. Tem večje je bilo presenečenje, ko sem v arhivu frančiškanskega samostana v Ljubljani odkril original listine Tvrtka II. bosenskim frančiškanom z dne 25. januarja 1436 (tekst listine je bil poznan že v 18. stoletju, toda za original se ni vedelo, da se nahaja v Ljubljani) in videl, da na listini visi pečat, na katerem je odtisnjen isti tipar, ki sem ga prej pripisoval Štefanu Tomašu. Frančiškanski samostan v Ljubljani ima poleg te originalne Tvrtkove listine tudi fotografijo njegove listine italijanskemu frančiškanku in papeževemu legatu sv. Jakobu de Marchia iz leta 1433 (Fermendžin, Acta Bosne, str. 139, št. 711) in po fotografiji se vidi, da je impressum na tej listini izdelan z istim tiparjem Tvrtka II. kakor na njegovem visečem pečatu iz leta 1436, tako da je ta tipar na Tvrtkovih listinah ugotovljen dvakrat in torej ni Tomašev, kakor je bilo videti v začetku, ampak Tvrtkov.⁵³

⁵³ Prim. moje Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije. Radovi Nauč. dr. Bih. III, str. 33, in 37.

Ta pečat na listini Tvrтка II. iz leta 1436 je sicer močno poškodovan, ker je odlomljen njegov gornji del, toda glavni in karakteristični njegovi elementi so ohranjeni in od vseh štirih poznanih odtiskov tiparja je odtisek na tej naši listini iz leta 1436 še najbolj jasen. Na vseh drugih listinah, na Tvrtkovi listini fra Jakobu de Marchia, na Tomaševih listinah Trogirčanu Nikoli⁵⁴ in na Tomaševem pismu Dubrovniku, odtisek tiparja ni napravljen neposredno na vosek, ampak je na znani srednjeveški način čez vosek najprej položen štirikot vlažnega papirja in tipar udarjen na ta papir. Takšni odtiski tiparjev so redkokdaj jasni in tudi tozadevni odtiski Tvrtkovega tiparja so v vseh primerih tako nerazločni, da so sicer vidni sestavni deli pečatne podobe, toda črke napisa je nemogoče dešifrirati, zaradi česar sem ga na Tomaševih listinah pripisal Tomašu. Edino na našem pečatu iz leta 1436, na katerem je tipar vtisnjen naravnost v vosek, so črke razločne, seveda kolikor jih je ohranjenih.

Ta tretji tipar Tvrтка II. ima premer 2,4 cm, zaostaja torej občutno za njegovimi srednjimi tiparji, še bolj občutno pa prekaša njegov mali tipar, ki je oval 1,2 × 1,5 cm (Ivić, sl. 42; slika je obrnjena narobe; prim. GZM 1949/50, str. 173). Po svojih sestavnih delih je tipar Tvrтка II. delna imitacija srednjega tiparja očeta Tvrтка I., toda med obema je v izvedbi toliko razlik, da delajo na prvi pogled vtis nesorodnosti. Tudi tipar Tvrтка II. ima samo latinski napis v krogu ob obodu, ohranjene pa od njega samo črke »ERTCON [reg]IS BOS[ne]«. Črke niso več v lepi in razločni kapitali kakor pri Tvrtku I., ampak v gotski majuskuli, ki obliko črk zelo spreminja. Tvrtko II. je obdržal tudi očetov gotski osmerokotnik, toda spremenjen, ker je spodnji del namesto šiljastega loka izpadel, tako da je podoben že štirikotniku. V tem štirikotniku se nahaja poševno v levo položen ščit, vsebina ščita pa je popolnoma drugačna kakor pri Tvrtku I., Dabiši ali Ostoji, enaka pa ščitú na srednjem tiparju Tvrтка II. iz leta 1433 (Ivić, sl. 46) in predvsem enaka heraldičnim emblemom na denarju Tvrтка II.⁵⁵ Na dnu ščita je namreč velika začetna črka T njegovega imena, stranski potezi črke pa segata skoraj do osnovne črte. V gornjem delu ščita je trizoba kraljevska krona, ki je n. pr. pri Ostoji izpolnjevala vso površino ščita. Nad ščitom je šlem, ki prehaja, enako kakor na očetovem srednjem tiparju, v drugo kraljevsko krono, iz katere se dviga perjanica. Na našem pečatu iz leta 1436 je sicer ta druga kraljevska krona uničena, toda je dobro vidna na vseh treh ostalih odtiskih istega tiparja (v. sl. 13).

Usoda tega tiparja Tvrтка II. je prav tako zanimiva kakor usoda Ostojinega. Kakor se vidi, je tipar po smrti Tvrтка II. ostal v državni pisarni in je služil njegovemu nasledniku Štefanu Tomašu. Po Tomaševi smrti pa ni ostal več v pisarni, ampak ga je vzela Tomaševa vdova, kraljica Katarina, mačeha Tomaševega sina in naslednika Štefana Tomaševiča (ki je Tomašev sin iz prvega zakona z Vojačo), Štefan Tomašević pa je moral uporabljati, kakor smo videli, tipar kralja Ostoje. Ko

⁵⁴ Prim. reprodukcijo listine pri VI. Mošin, Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije II. Reprodukciije. Zagreb 1952, str. 116, sl. 133.

⁵⁵ Prim. I. Rengjeo, Novci bosanskih banova i kraljeva. GZM 1943, 382.

je po zavzetju Bosne kraljica Katarina zbežala v Rim, je vzela ta prvotno Tvrtkov tipar s seboj in še leta 1471 je zapečatila neko svojo prošnjo vojvodi Ludviku Gonzagi v Mantovi s tem tiparjem!⁵⁶ Bolj drastične ilustracije založenosti razmer v Bosni v zadnjih letih pred končnim propadom si ni mogoče zamisliti, ko kralji niso več niti toliko kralji, da bi zmogli svoje lastne pečate, ampak se morajo posluževati pečatov svojih prednikov.

2. *Pečati vefevdalcev*. Največ neznanih bosenskih pečatov imamo med bosenskimi vefevdalci.

Od vojvode Radosava Pavlovića sta doslej poznana dva tiparja, njegov mali s premerom 1,8 cm (Ivić, sl. 43 in 44)⁵⁷ in veliki s premerom 4 cm (Ivić, sl. 45), neznan pa je ostal njegov srednji tipar, ki je odtisnjen kot viseči pečat na Radosavovi pobotnici Dubrovniku z dne 31. januarja 1437 (M 327, S 613), toda v tako poškodovanem stanju, da je ohranjena samo njegova leva tretjina (pač pa ta v nenavadno jasnem odtisku), a kot impressum na njegovi pobotnici Dubrovniku iz januarja 1439 (M 333, S 614) in na njegovem trgovskem privilegu Dubrovniku z dne 10. aprila 1441 (M 337, S 616). Na obeh zadnjih dokumentih odtisek tiparja ni na vosku, ampak na papirju, ki je položen preko voska, zaradi česar sta oba odtiska precej nejasna.

Radosavov srednji tipar je popolna, samo zmanjšana kopija njegovega velikega tiparja s premerom 2,5 cm. Med dvema koncentričnima krogoma teče ob obodu dobesečno isti napis kakor na velikem »+⁵⁸ СИ ПЕЧАТЬ ВОЕВОДЕ РАДОСАВА ПАВЛОВИКА«. Črke napisa na srednjem tiparju niso niti za ½ mm manjše od črk na velikem tiparju, so pa zato mnogo bolj ozke in stisnjene kakor na velikem. V pečatnem polju se nahajajo zopet isti sestavni deli kakor na njegovem velikem tiparju, namreč trije stolpi, srednji, najvišji, s 5 zobci (Zinnen), oba stranska pa nižja in samo s po 3 zobci. Vrata v grad, ki ga predstavljajo stolpi, so samo pod srednjim stolpom (v. sl. 14).

Mnogo več neznanih pečatov je ohranjenih iz pisarne Kosač, gospodarjev Huma. Od treh bratov, Sandalja, Vuka in Vukca, je Ivić objavil samo pečate prvih dveh (Ivić, sl. 40 in 41), čeprav je na istih dveh listinah, na katerih sta pečata Sandalja in Vuka (M 268 in 272 oziroma S 314 in 322) tudi Vukčev pečat. Verjetno ni opazil, da se Vukčev pečat precej razlikuje od Vukovega. Kosače imajo v prvih dveh generacijah, t. j. do hercega Stjepana, izključno samo tako imenovane monogramске pečate (najbrž so imeli enake monograme v rodbini že prej, toda od prejšnjih članov rodbine, n. pr. od Sandaljevega strica, Tvrtkovega znanega voj-

⁵⁶ Njegovo risano sliko prim. pri Lj. Thalloczy, Studien zur Geschichte von Bosnien und Serbien im Mittelalter, Wien 1914, str. 299, a tekst prošnje str. 115, opomba 1.

⁵⁷ Ivićeva št. 43 je z Radosavove listine Dubrovniku od 24. aprila 1421 (M 277, S 591), isti tipar pa je uporabljen tudi na Radosavovi listini od dne 7. aprila 1423 (M 283, S 599), toda je odtisek tiparja tako nejasen, da ga je Ivić, misleč, da gre za novi tipar, objavil pod št. 44 še enkrat, medtem ko Radosavovega srednjega tiparja ni upošteval.

⁵⁸ Čeprav je Radosav bogomil, se križ nahaja na vseh njegovih pečatih.

skovodje Vlatka Vukovića, ni ohranjen noben pečat). Tako ima n. pr. Sandalj v pečatnem polju samo začetni črki »CÁ«, ki sta obkroženi z napisom, vojvoda, poznejši herceg Stjepan, črke obkrožene z napisom. Prav tako imata tudi Vuk in Vukac v polju samo začetni črki in napis okoli njih, toda kljub enakim monogramskim črkam sta črki v zelo različni obliki. Vukov znak je izveden v nesorazmerno visokih, a ozkih črkah, Vukčev pa v nizkih in širokih. Črka ima pri Vuku obliko (obrnjeni veliki R), pri Vukcu pa spodaj trebušast krog, iz katerega sredine se dviga »ižica«. Poleg tega imata Vukčevi monogramski črki še znak skrajšanja nad seboj, česar Vukovi črki nimata. Znak skrajšanja ni v obliki premočrtne ali zavite »title« (ali) , kakor ga navadno vidimo v rokopisih, ampak v obliki klobuka (; v. sl. 15).⁵⁹

Od Vukčevega sina Stjepana sta poznana oba vojvodska tiparja (Ivić, sl. 51 in 52), od njegovih herceških pa srednji tipar s cirilskim napisom okoli monograma (Ivić, sl. 61 in 62),⁶⁰ njegov veliki z latinskim napisom in heraldičnimi znaki namesto monograma (Ivić, sl. 73)⁶¹ in njegov mali tipar, ki pa je ohranjen šele na listini njegove vdove Cecilije Dubrovniku od 28. maja 1467 (M 409, S 777; Ivić, sl. 70; slika je obrnjena narobe). Toda ta mali tipar ni edini mali tipar hercega Stjepana, kajti na njegovi pobotnici Dubrovniku od 13. oktobra 1461 (M 390, S 670) je uporabljen drugačen mali tipar kakor je na Cecilijini listini. Sicer so vse posameznosti pri obeh popolnoma iste, pri obeh v polju monogram , nad njim črka , na njej herceška krona, a ob obodu napis »+ СИА ПЕЧАТЬ ХЕРЦЕГА СТИЕПАНА«, toda dimenzije so pri obeh različne, kajti Stjepanov iz leta 1461 meri samo 1,6 × 1,8 cm, Cecilijin iz leta 1467 pa 1,8 × 2,2 cm. Žal je odtisek tega najmanjšega, doslej neznanega tiparja hercega Stjepana precej nejasen, toda vsaj glavne karakteristike so vidne (v. sl. 16).

Tudi od obeh sinov hercega Stjepana, Vladislava in Vlatka, niso poznani vsi pečati. Od Vladislava je poznan njegov srednji okrogli (Ivić, sl. 68) in veliki okrogli pečat (Ivić, sl. 69), neznan pa je ostal njegov mali ovalni in drugi srednji okrogli pečat.

⁵⁹ Da je Vukac poleg malega tiparja imel še enega večjega, ki ga je Ivić (sl. 58) napačno pripisal Vuku, prim. GZM 1952, str. 295.

⁶⁰ Zopet daje Ivić v sl. 61 in 62 isti tipar. Prvi odtisek z listine od 19. julija 1453 (M 368, S 667) je izpadel zaradi napačnega pritiska bolj nejasen, je pa isti kakor drugi z listine od 10. aprila 1454 (M 371, S 669), ki je bolj razločen.

⁶¹ Ivić ga pripisuje Stjepanovemu sinu Vlatku, ker visi na Vlatkovi listini Dubrovniku od 26. julija 1470 (M 433, S 774), toda napis na pečatu se glasi »Ilus[trissimil] d[omi]ni ducis Stephani S[an]c[t]i Sabe et regni Bosne«, a Vlatko nikdar ni uporabljal ime Stefan, ampak izključno samo Vlatko (v. pozneje str. 71 sl.). Gre torej očitno za enega od pogostnih primerov uporabe očetovega tiparja po sinu.

Vladislavov mali pečat je ohranjen edino na njegovi pobotnici Dubrovniku z dne 17. junija 1469 (M 431, S 709). Odtisek tiparja v vosku je žal tako slab in tako zamečkan, da se lako ugotovi samo to, da je bil visokoovalne oblike in da je Vladislav edino v tem pečatu ostal zvest rodbinski tradiciji, namreč monogramskemu tipu. S srednjim in velikim pečatom je Vladislav prešel na tip heraldičnih pečatov, v malem pa je obdržal samo monogram in napis okoli njega, kakor je bilo v navadi pri vseh Kosačah do latinskega tiparja hercega Stjepana. Tudi Vladislavov ima v polju samo črke »ВЛА«, ne vidi pa se, ali je nad črkami bila tudi krona, kakor pri Stjepanu in Vlatku. Ob obodu je napis, od katerega pa so ohranjene samo črke »...ВОЕВО[ДЕ ВЛА]ДИСЛА[ВА]« (v. sl. 17).

Proti koncu svojega življenja si je dal Vladislav napraviti drug srednji tipar, bodisi da se mu je prvi zgubil, bodisi da je postal preveč obrabljen. Drugi srednji tipar je ohranjen samo na njegovi pobotnici Dubrovniku z dne 27. oktobra 1487 (M 458, S 712), razlikuje pa se od starega (Ivić, sl. 68) edino v tem, da na obeh straneh šlema ni stiliziranih vejic, ki se na starem vijejo v desno in levo pod šlemom, ampak je ostalo polje na obeh straneh prazno. Drugače je ostala nespremenjena velikost in heraldični emblemi (v. sl. 18).

Od drugega Stjepanovega sina, hercega Vlatka, je doslej poznan samo njegov večji cirilski tipar (Ivić, sl. 71), neznana pa sta ostala, podobno kakor pri Vladislavu, njegov mali in večji latinski tipar. Mali tipar je ohranjen na petih pobotnicah (M 411/XI, 411/XII, 411/XIII, 411/XIV in 411/XIX oziroma S 763, 764, 765, 766 in 771), ki sta jih izdajala Dubrovniku oba brata, Vlatko in njegov najmlajši brat Stjepan, poznejši poturčenec Ahmed beg Hercegoglu. Pobotnice so izdajane v imenu obeh bratov in se v resnici na njih nahajata v večini primerov pečata Vlatka in mladega, komaj 14-letnega Stjepana (slika njegovega pečata pri Iviću, sl. 72), raziskovalci pa niso opazili, da se na prej omenjenih petih pobotnicah ne nahaja Stjepanov, ampak Vlatkov mali pečat. V teh primerih je šlo verjetno za zlorabo s strani Vlatka,⁶² toda to za sfragistiko ni važno, pač pa je važno to, da je Vlatkov mali pečat sploh ohranjen.

Enako kakor Vladislav se tudi Vlatko v svojem malem tiparju drži tradicije Kosač, t. j. monogramskega pečata. V polju so samo črke »ВЛА«, nad njimi po očetovem vzoru črka T, a nad njo herceška krona. Toda medtem ko je pri očetu krona velika, je njegova tako majhna, da se komaj opazi. Ob obodu pečata je napis »+ П[ечатъ] СВИТЛОГА ХЕРЦЕГА ВЛАТКА«. Oče je imel v napisu »ГОСПОДИНА ХЕРЦЕГА«, sin pa »СВИТЛИ ХЕРЦЕГЪ«. Tudi oblika tiparja je stari, tipično kosački pokončni osmerokotnik, samo nekoliko večjih dimenzij, kakor je bil pri Sandalju, Vuku in Vukcu, kajti pri Vlatku meri 1,5 × 1,8 cm. Zato so črke napisa večje in bolj jasne kakor so bile pri prejšnjih kosačkih tiparjih (v. sl. 19).

Od leta 1470 naprej Vlatko ne uporablja več niti svojega večjega niti malega tiparja (zdi se, da je oba izgubil že pred 26. julijem 1470, ko mora svojo zgoraj omenjeno pobotnico Dubrovniku zapečatiti z oče-

⁶² Podrobneje o tem prim. GZM 1952, str. 312 in 319.

tovim latinskim tiparjem), ampak je iz teh poznejših let ohranjen samo njegov večji latinski tipar, ki doslej ni bil objavljen. Nahaja se kot impressum na njegovih pobotnicah Dubrovniku z dne 17. avgusta 1476 (M 441, S 775) in 5. oktobra 1478 (S 776). Na prvi pogled je latinski tipar točna kopija njegovega večjega cirilskega tiparja, pri natančnejšem pregledu pa se vidi, da so med obema tudi druge razlike, ne samo glede na jezik napisa. Že premer latinskega tiparja je za 1,5 mm manjši od cirilskega in meri samo pičla 2,7 cm. Še bolj pada v oči to, da je grb v pečatnem polju sicer popolnoma enak grbu na cirilskem tiparju, toda je obrnjen v nasprotno smer kot na cirilskem. Ščit in zmaj sta na cirilskem obrnjena v levo, na latinskem pa v desno. Medtem ko je premer kroga pri latinskem za 1,5 mm manjši, je grb v tem krogu za dober milimeter višji kakor na cirilskem. Posledica tega je, da na latinskem grb ne prebija napisa samo pri dnu kroga kakor na cirilskem, ampak tudi pri vrhu, kjer napis začenja desno od zastave v zmajevih šapah, a končuje levo od zmajeve glave. Pri cirilskem tiparju se začenja napis s križem, pri latinskem je brez križa, in končno, pri cirilskem si sledijo besede ena drugi brez vmesnih znakov, pri latinskem pa so besede deljene ena od druge z majhnimi krožci. Napis se glasi: ° SIGIL ° VLATCHI ° — DUCIS ° S ° SABE ° (v. sl. 20).

Od rodbine bratov *Vlatkovičev*, ki so po ženski liniji (po Stani, hčerki kralja Dabiše) potomci Kotromaničev in zaradi tega uporabljajo za pečate rdeč vosek, ni znan noben pečat, čeprav so ohranjeni štirje.

Prvi je ohranjen na pobotnici sedmih bratov in enega bratranca Dubrovniku z dne 25. marca 1458 (M 383, S 715). V imenu vseh osmih lastnoročno piše in pečati pobotnico Žarko Vlatković verjetno s svojim osebnim pečatom. Ker je šel pregib papirja čez levo stran pečata, je ta precej poškodovan in tudi odtisek na papirju, položenem čez vosek, ni jasen, toda vidi se, da je visokoovalne oblike, velikosti ca. 1,6 × 2,2 cm. Od heraldičnih znakov v polju se opaža samo ščit pri dnu, ki je položen nekoliko v levo, a v njem tri poševne prečke. Nad ščitom je bil verjetno šlem in nad šlemom perjanica, toda vse to je v zelo nejasnih obrisih. Na desni strani pečata je opaziti sledove črk, na levi pa je pečat zlomljen in se ne vidijo niti njihovi sledovi, čeprav so gotovo bile (v. sl. 21).

Drugi pečat je ohranjen na pobotnici bratov Ivaniša, Žarka, Avgustina in Tadije Dubrovniku z dne 4. oktobra 1482 (S 718). Pobotnica je pečatena s štirimi pečati, ki so pritrjeni v eni vrsti pod tekstom. Od vseh štirih je krajnji desni odpadel in se vidijo v papirju samo prerezi za papirnati trak, trije pa so ohranjeni, toda na vseh treh se nahaja odtisek enega samega tiparja, vendar pa nobeden ni dobro odtisnjen, tako da kljub trem odtisom napis ni v celoti čitljiv. Tipar je krog s premerom 1,7 cm. Od napisa se vidijo na desni strani črke »SI(gillum) DOMINI«, na levi strani se ime ne more dešifrirati. Po izrazu »domini« bi sodili, da je bil tipar od enega samega brata, a da je veljal za vse štiri (gotovo tudi na četrtem, sedaj odpadle pečatu, ni bil uporabljen drug tipar kakor pri ohranjenih treh; v. sl. 22).

Napis je prekinjen pri vrhu in pri dnu grba, ki sega od spodnjega do zgornjega oboda. Grb ima spodaj ščit, nekoliko nagnjen v levo kakor

pri zgoraj omenjenem prvem pečatu, in prav tako tri poševne prečke. Nad ščitom je šlem, izpod katerega se vijejo desno in levo v polje stilizirane vejice, a iz šlema se dvigata do pečatnega oboda dve peresi.

Tretji in četrti pečat sta eden poleg drugega na pobotnici Avgustina Vlatkovića od 19. aprila 1488 (M 459, S 719; zakaj je pobotnica, ki jo izdaja Avgustin sam, pečatena z dvema pečatoma, ni jasno) in na pobotnici Žarka in Tadije iz istega dne (M 460, S 720), a levi pečat je razen tega še sam, brez desnega, na pobotnici Žarka in Tadije z dne 27. marca 1493 (S 723). Iz uporabe teh tiparjev se vidi, da se v srednjem veku ni strogo gledalo, čigav je tipar, ampak da je bilo glavno, da je na dokumentu pečat, a vseeno čigav (v. sl. 23—24).

V obeh primerih, kjer sta na pobotnicah po dva pečata, je desni Avgustinov. Od napisa ob obodu kroga s premerom 2,7 cm se namreč lahko razpoznajo črke gornje polovice pečata, medtem ko so črke spodnje polovice na obeh straneh in na obeh odtisih tako nejasne, da je čitanje nemogoče. Na desni polovici je od napisa čitljivo ime »+ AUGUSTI...«, na levi pa »... HUMINI«. V polju pečata je isti grb kakor na obeh malih pečatih, t. j. spodaj v levo nagnjen ščit s tremi poševnimi prečkami, na njem šlem, iz katerega se vijeta v desno in levo dve stilizirani vejici, a iz šlema navzgor dva v loku zavita roga. Dimenzije vseh sestavnih delov so na večjem pečatu seveda mnogo večje kakor na malih, toda v bistvu so vsi deli popolnoma enaki. V spodnjem delu pečata ščit prebija napis in sega prav do roba tiparja, v zgornjem delu pa segata oba roga samo do notranjega kroga in ne delita napisa.

Levi pečat je nekoliko večji krog s premerom 2,9 cm. Med obema koncentričnima krogoma je napis, toda od vsega napisa je viden samo križ na začetku, nadaljnjih črk ni mogoče dešifrirati na nobenem od treh odtisov pečata. Verjetno je bil tipar že tako obrabljen, da črke pri odtisu niso bile več zaznavne. V polju pečata sta spodaj ista sestavna dela kakor na obeh malih in na večjem Avgustinovem pečatu, namreč v levo nagnjen ščit s tremi poševnimi prečkami, nad ščitom šlem, izpod katerega se vijeta desno in levo v polje stilizirani vejici, ki sta na tem pečatu drugačne oblike kakor na ostalih tiparjih. Iz šlema se na zadnjem tiparju ne dvigata dva roga, kakor na ostalih, ampak perjanica v obliki krogle, ki ima na vrhu pet jezičkov. Vsaj po zamisli je perjanica podobna perjanicam na bosenskih kraljevskih srednjih pečatih Tvrta I., Dabiše in Ostoje, čeprav je izvedba nekoliko različna. Na obeh straneh perjanice so v polju po tri pike.

Močno pada v oči, da so spodnji deli pečatov tako pri obeh zadnjih Kosačah, Vladislavu in Vlatku, kakor pri Vlatkovići enaki. Kosače in Vlatkovići imajo spodaj isti ščit, nagnjen v levo, enako prečkan s tremi poševnimi prečkami, in pri enih in drugih leži na ščitu šlem, izpod katerega se vijeta v desno in levo polje stilizirani vejici. Edino zgornji deli so pri Kosačah drugačni kakor pri Vlatkovići, kajti Kosače imajo nad šlemom zmaja, Vlatkovići pa dva roga oziroma perjanico. Ni verjetno, da bi bila identičnost spodnjih delov grba, namreč ščita in šlema z okrasnimi vejicami, samo slučajna. Graverji pač niso izdelovali tiparjev po svoji zamisli ali inspiraciji — a oba večja tiparja Vlatka, Vladislavov

srednji in Avgustinov večji, so izdelani tako enako, da se vidi, da jih je delala ista roka ali vsaj ista šola — ampak so jih izdelovali po naročilu. Če pa so Kosače naročili iste spodnje sestavne dele kakor Vlatkovići, so morali obe rodbini vezati ne samo isti sestavni deli grbov, ampak tudi ista rodbinska podlaga, z drugimi besedami, Kosače in Vlatkovići, sodeč po njihovih grbih, izvirajo iz istega rodu.

UNBEKANNTE SÜDSLAWISCHE URKUNDENSIEGEL

Zusammenfassung

D. Verf. veröffentlicht neun noch unbekannte Siegel der serbischen (1: Stephan d. Erstgekrönte u. 1215; 2: Grđoman 1252; 3: Knez Lazar 1388; 4: Vuk Branković 1388; 5: Kneginja Milica als Nonne Euthymia 1398; 6: Georg II. Sracimirović Balšić 1388; 7: Kostadin Balšić 1395; 8: Kephalia Radić 1374; 9: Stephan Lazarević 1407—1415) und fünfzehn der bosnischen Herrscher und Magnaten (10: Tvrtko 1357—1367; 11: Tvrtko 1389; 12: Ostoja 1409—1418; 13: Tvrtko II. 1436; 14: Radosav Pavlović 1437; 15: Vukac Kosača; 16: Herzog Stjepan Kosača 1461; 17—18: Vladislav Kosača 1469 bzw. 1487; 19—20: Vlatko Kosača; 21: Žarko Vlatković 1458; 22: Die Brüder Vlatkovići 1482; 23—24: Augustin Vlatković und der Siegel seiner Brüder 1488—1495).

Josip Korošec

PRAVILNOST OPREDELJEVANJA POSAMEZNIH PREDMETOV
IN KULTUR ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA DO 7. STOLETJA
KOT SLOVANSKIH

Po drugi svetovni vojni se je izredno naglo začel razvijati del arheologije, katerega naloga je raziskovati materialno in duhovno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka. Vzpon tega raziskovanja je bil nagel in tudi obširen, da bi se na ta način dohitel zamujeni čas prejšnjih let. Ni dvoma, da se je pri tem marsikaj zagrešilo. Raziskovalci tega obdobja, želeč napraviti čim več, istočasno pa tudi izpolniti praznino v slovanskih kulturah zgodnjega srednjega veka, so včasih tudi nehote padali v romantizem. Marsikaterikrat je bil tudi videz takšen, da drugega tolmačenja na temelju obstoječih arheoloških najdb ni bilo mogoče postaviti. Velikokrat je bil vzrok napakam tudi premajhno poznavanje drugega arheološkega gradiva. Na vsak način je bilo vzrokov dovolj, da se je postavila mogočna, na videz že dokončana osnovna stavba, ki naj bi prikazovala materialno kulturo Slovanov v zgodnjem srednjem veku. V novejšem času so se pa z daljnim raziskovanjem pokazale razpoke v tej stavbi, ki jih ni mogoče zamašiti s posameznimi domnevami, temveč le z daljnim raziskovanjem in novimi materialnimi dokazi. Marsikateri znanstvenik je že poprej dvomil v stodstotno pravilnost skepov, ki so bili postavljeni. Nekateri so celo posamezne sklepe zanikovali in postavljali nova vprašanja v zvezi z raznimi problemi. Vendar je bil velik del raziskovalcev, ki so se ukvarjali s tem obdobjem, vesel, da se je našla vsaj približna, če že ne popolna rešitev teh vprašanj. Mnogi so razne takšne sklepe sprejeli brez kakršne koli kontrole, ker jih pogosto pač niso mogli niti kontrolirati. Toda čeprav je danes popolna kontrola še nemogoča, saj smo v glavnem navezani le na literaturo in na pomanjkljivo dokumentacijo, moramo vendar priznati, da je prišel čas, ko bo nujno potrebno razčistiti marsikatero probleme, popraviti napake in postaviti stvari brez kakršnih koli predsodkov na pravo mesto. Težko je predvideti, ali bo takšen uspeh že sedaj popoln. Ne smemo se pa še naprej varati, ker bistvo arheološkega raziskovanja ne leži v nekakšnih idealnih slikah, temveč v pravilnosti tolmačenja, čeprav je mogoče to negativno za marsikatero vnaprej postavljene hipoteze. To pa toliko prej, ker se z novimi raziskovanji odkrivajo novi momenti, ki stare sklepe zopet močno ogrožajo.

Nakazal bom samo nekaj spornih točk, ki danes zahtevajo temeljito revizijo, čeprav so bile nekatere dvomljive že nekdam. Na samo gradivo se pri tem zopet ne morem popolnoma naslanjati, ker ga v veliki meri ne poznam, pač pa se lahko naslonim le na publikacije in dokumentacijo, kolikor je iz literature razvidna. Ne mislim izvajati kakršnih koli končnih sklepov, ki danes niso niti mogoči. Smatram pa za potrebno, da naštejemo nekaj preuranjenih sklepov, ki se bodo morali potrditi ali pa povsem ovreči. Pri tem moramo upoštevati tudi razna gledišča, dotikajoča se teh problemov, ki so še vedno heterogena in pogostoma popolnoma nasprotujoča, kakor so bila to že nekdam. Vendar se pa število tistih arheologov, ki želijo revizijo dosedanjih gledišč, stalno veča. To je opazno tudi v sovjetski literaturi, kjer se je postavila vrsta arheologov na gledišče, da ne bo mogoče več vztrajati na nekdanjem stališču glede vprašanja slovanske materialne kulture, pa naj bo to še tako idealno.

Lužiška kultura

Med probleme, ki zadevajo zgodnjo slovansko kulturo, spada tudi problem lužiške kulture. Znana so razna starejša gledišča glede na vprašanje etnične pripadnosti lužiške kulturne skupine. Teh gledišč, ki so jih podali razni slovanski in neslovanski znanstveniki od Niederla in Kostrzewskega pa do Filipa in Böhma, ni potrebno ponavljati. Ne zanima nas mnenje tistih, ki so lužiško kulturo pripisovali recimo Germanom ali Ilirrom itd., temveč tistih, ki so jo pripisovali Slovanom.¹ Stanje tega vprašanja je tudi danes še nejasno. Lahko trdimo, da se še vedno uporabljajo isti argumenti, posebno s strani poljskih znanstvenikov, kakor so se tudi doslej. Novih momentov pa do danes nimamo nobenih.² Zanimivo je pa gledišče, ki ga danes zavzemajo sovjetski znanstveniki glede na hipoteze, ki zagovarjajo slovanski značaj lužiške kulturne skupine. Starejše sovjetsko gledišče ni bilo dovolj jasno formulirano. Danes pa sodijo, da je stališče poljskih arheologov pravilno, vendar s to omejitvijo, da velja lužiška kultura kot temelj za slovansko formiranje ozi-

¹ Niederle, Rukovět slovanské archeologie, Praha 1931, 9 sl. — Böhm, Puvod Slovanu ve světle nové české literatury prehistorické, Brno 1948. — Filip, Počátky slovanského osídlení v Československu, Praha 1946. — Korošec, Úvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952, 12 sl. — Kostrzewski, Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Poznań 1923. — Neustupný, Pravěk lidstva, Praha 1946, 337 sl. — Neustupný, Pravěké dějiny Lužice, Praha 1947, 56 sl. — Poulik, Staroslovanská Morava, Praha 1948, 103 sl. — Revue des études Slaves 1948, 129 sl. — Šimek, Západní Slované a Germáni, Brno 1947. — Böhm, Kronika objevného věku, Praha 1941, 323 sl. — Lehr-Splawinski, Początki Słowian, Krakow 1946, 11 sl. — Lehr-Splawinski, O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946, 162 sl. — Slavia antiqua I, 278 sl. — Przegląd archeologiczny, Poznań 1945, 66 sl. — Jażdżewski, Atlas do pradziejów Słowian, Łódź 1948, 1949. — Poulik, Jižní Morava, země dávných Slovanu, Brno 1948—1950, 39 sl. — Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Lwów 1927. — Itd.

² Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach, Warszawa-Wrocław 1955, 94 sl. — Czekanowski, Wstęp do historii Słowian, Poznań 1957, 431 sl. — Itd.

roma kot neka pre slovanska kultura le za zahodne Slovane, ne pa tudi za vzhodne. Tako Artamonov priznava, da je geneza slovanske kulture še temna. Toda ako je, kakor pravi on, poljska arheologija uspela povezati Slovane s pševorsko kulturo, a potom nje tudi z lužiško kulturo, pri reševanju vprašanja prednikov vzhodnih Slovanov takšnih povezav nimamo. Le korčevatska kultura v svoji pripetski varianti bi se mogla tolmačiti kot praslovanska, podobno kakor tolmačijo pševorsko kot praslovansko za zahodne Slovane.³ Po vsemu pa se zdi, da tudi Artamonov ni popolnoma prepričan o resničnosti te hipoteze. Čeprav daje korčevatski kulturi isto vlogo kakor pševorski, dela tako pač zato, ker ne more analizirati pravilnosti gledišč poljskih arheologov, ki iščejo daljni izvor v lužiški kulturi. Že poprej je bilo njegovo gledišče v zvezi s slovansko etnogenezo dokaj jasno. Današnji narodi, meni Artamonov, niso čisto mehanična zmes, temveč zlitina, ki ima svoje posebnosti in ki se razlikuje od svojih sestavnih delov. Zato tudi sodi, da današnji narodi niso tudi prvotni narodi. Na vsem področju od srednjega Dnjepra pa do Rena, pravi Artamonov, so se nekdanj nahajala poljedelska plemena, v katerih je mogoče gledati prednike raznih evropskih plemen. Med temi evropskimi plemeni so tudi predniki slovanskih plemen.⁴ To Artamonovo gledišče je dokaj sorodno Böhmovemu,⁵ čeprav se v posameznostih razdvajata.

Ostali sovjetski arheologi se glede lužiške kulture izražajo dokaj podobno in prevzemajo lužiško kulturo kot slovansko.⁶ Kljub temu, da so takšne hipoteze zelo zanimive, so vendar tudi zelo problematične. Nesporno je, da se Veneti in tudi druga slovanska plemena kasneje nahajajo na mestu, kjer se je širila tudi lužiška kultura. Vedno se pa mora postaviti tudi vprašanje, ali je res mogoče lužiško kulturo etnično opredeljevati. Obstoj lužiškega prebivalstva na začetku nove ere, kakor je to dokazoval Filip, bi bil dragocen fakt. Nikjer pa ni dokazano, da so to v resnici bili še vedno stari, nespremenjeni nosilci nekdanje lužiške kulture. Z drugimi besedami namreč pomeni, da so se tudi ti morali skozi stoletja mešati z drugimi kulturami in etničnimi skupinami. Tako je pač verjetno, da na začetku nove ere lahko tukaj iščemo nosilce nekdanje lužiške kulture, vendar pa že v etnično drugačnem sestavu, kakor se kaže tudi v kulturnem pogledu. V širokem smislu besede je pač mogoče ostanke nosilcev lužiške kulture, toda v novi sestavi, povezovati s pomorjansko kulturo. Vendar mislim, da kljub temu ne smemo nekdanjo lužiško kulturo kratko malo označevati kot praslovansko in njene nosilce samo kot prednike Praslovanov, ker so njeni nekdanji nosilci tudi v raznih drugih etničnih skupinah.

³ Važarova, Slavjano-blgarskoto selišče kraj selo Popina, Sofija 1956, 9 sl.

⁴ Voprosi istorii 1948, št. 9, 97 sl.

⁵ Böhm, Puvod Slovanu ve světle nové české literatury.

⁶ Mongait, Archeologija v SSSR, Moskva 1955, 310 sl. — Očerki istorii SSSR, Moskva 1956, 369 sl. — Narisi starodavnoi istorii Ukrainskoi RSR, Kiiv 1957, 318 sl. — Itd.

Skitska plemena v odnosu do Slovanov

Nekdanje hipoteze in povezovanja skitskih plemen s Slovani nekateri še vedno vzdržujejo, čeprav so bila zvečine odklonjena. Poleg tega pa jih skušajo tudi podkrepiti z novimi argumenti.

Arcihovski sodi n. pr. še vedno, da je potrebno zgodnjim Slovanom prišteti prebivalce, ki so v Herodotovem času živeli ob zgornjem toku Dnjestra in Buga ter ob srednjem toku Dnjepra. To naj bi bila neskitska poljedelska plemena Neuri, Melanhleni in drugi. Dalje sodi Arcihovski, da so v žarnih grobiščih okoli nove ere bili pokopani potomci poljedelskih Skitov ter potomci Neurov in Melanhlenov.⁷ Tako vidi Arcihovski še vedno direktne slovanske prednike na eni strani v nosilcih grobišč z žarami in dalje v poljedelskih Skitih, kakor so jih označili posamezni avtorji.

Podobno sodijo tudi še nekateri drugi sovjetski znanstveniki. Med njimi tudi Tretjakov ni spremenil svojega nekdanjega gledišča.⁸ On in nekateri drugi mislijo, da so bližnji sosedi Skitov v pokrajinah okoli Visle, dalje ob zgornjem toku Dnjestra ter v zgornjem in srednjem toku Dnjepra bila plemena, ki so predstavljala potomce pastirskih indoevropskih plemen 2. tisočletja pr. n. št. in ki naj bi bili predniki Slovanov. Tako v ekonomskem kot tudi v kulturnem in socialnem pogledu so ti prebivalci bili na visoki stopnji, ki je bila zelo blizu ekonomski, kulturni in socialni stopnji skitskih plemen. Dalje pripisujejo zgodnjim slovanskim plemenom 1. tisočletja Neure in Melanhlene. Tista slovanska plemena, ki naj bi stanovala blizu Skitov, so pa od teh prevzela dobršen del kulture, ki se v posameznostih razlikuje od skitske. Medtem ko so Skiti pokopavali svoje mrlične neupepeljene, so slovanska plemena obdržala tudi še dalje sežiganje. Slovanskim plemenom naj bi pripadali skitski kurgani v kijevskem okraju, dalje na Voliniji in v zgornjem toku reke Dnjestra.

Isti znanstveniki pripisujejo zgodnjeslovanskim plemenom tudi tako imenovano kulturo zgodnjednjeprovskih gradišč, ki se nahaja ob Pripetu in v zgornjem toku Dnjepra, dalje kulturo Juhnovskih gradišč v bazenu reke Desne. Nosilci teh kulturnih skupin so sicer sežigali svoje mrlične, vendar jih niso pokopavali v gomilah, temveč na planih grobiščih. Zgodnjeslovanska plemena 1. tisočletja pred n. št. naj bi po teh raznih hipotezah stanovala od Labe na zahodu do Oke na vzhodu in od Karpatov na jugu do Baltiškega morja na severu. Glavna karakteristika vseh teh plemen naj bi bila grobišča z žarami. Kjerkoli na tem področju nahajamo žarna grobišča, je videz, kakor sodijo nekateri sovjetski znanstveniki, da so tu bili Slovani.⁹

Ob koncu 1. tisočletja bi po mnenju sovjetskih znanstvenikov Slovani v SSSR zavzemali v glavnem prejšnje pokrajine. Na severu segajo do izvirov Dnjepra in Volge, na vzhodu pa do zgornjega toka reke Oke, prav tako pa tudi v bazen Desne in Seima, na jugu pa so se slovanska

⁷ Arcihovski, *Osnovi arheologii*, Moskva 1955, 188 sl.

⁸ Tretjakov, *Vostočnoslavjanska plemena*, Moskva 1953, 20 sl. — Očerki istorii v SSSR, 363. — Po sledam drevnih kultur, *Drevnjaja Rus*, 1953, 17 sl.

⁹ Očerki istorii v SSSR, 364 sl.

plemena pomaknila južneje od srednjega Podneprovja nekako v kijevsko in žitomirsko pokrajino. Tukaj je prišlo tudi do asimilacije med Slovani in skitskim poljedelskim prebivalstvom. Dokaz naj bi bil, da se med pokopi v žarah, ki je po mnenju sovjetskih znanstvenikov tradicionalen slovanski obred, najdejo tudi skeletni pokopi, ki so bili v navadi pri zgodnejših skitskih plemenih. Poleg tega naj bi bili v materialni kulturi južnih slovanskih plemen 2.—1. stoletja pred n. e. tudi drugi skitski elementi. Proces same asimilacije naj bi trajal nekaj stoletij. Poleg tega trdijo sovjetski strokovnjaki, da starejši raziskovalci niso tega procesa niti opazili. Ta proces asimilacije med Slovani in Skiti so opazili šele sovjetski znanstveniki v zadnjih letih, kakor sami trdijo. Odkritje tega pa je razsvetlilo tudi skitsko-slovanske zveze, ki so že davno obstajale in bile domnevane od zgodovine in arheologije. Nekatere splošne črte naj bi bile v skitski in kasnejši slovanski kulturi. Zato so tudi nekateri strokovnjaki, kakor I. E. Zabelin in D. I. Ilovaiskii, sodili, da so Slovani neposredni potomci Skitov. Drugi, posebno jezikoslovci, so zopet tem sklepom ugovarjali. N. J. Mar in njegovi učenci so bili mnenja, da so Skiti postali Slovani zaradi stadialnega procesa. V novejšem času se, kakor pravijo sovjetski strokovnjaki, vprašanje skitsko-slovanskih odnosov približuje rešitvi. Na temelju arheoloških elementov, pravijo oni, lahko sklepamo, da so nekatera skitska plemena sodelovala pri etnogenezi vzhodnih Slovanov. Skiti niso neposredni in glavni predniki Slovanov, temveč le posredni predniki. Del skitskih plemen so Slovani asimilirali v prvih stoletjih pred našo ero. Skitski jezik je doživel poraz, vendar je mogoče, da so posamezni elementi skitskega jezika prešli tudi v slovanski jezik. Kultura skitskih plemen je izginila, a samo posamezni elementi so se obdržali v slovanski kulturi zadnjih stoletij.¹⁰

Mnenja, da so poljedelski Skiti Slovani, niso samo sovjetski znanstveniki, temveč včasih tudi drugi.¹¹ Vendar se danes tudi že med sovjetskimi znanstveniki javljajo nekateri, ki zavzemajo več ali manj negativno gledišče k tem vprašanjem. Oni namreč sodijo, da kulture v obrobni skitskih pokrajinah, kakor je n. pr. juhnovska kultura, ni mogoče opredeljevati.¹²

Glede na vse hipoteze, ki so postavljene, je mogoče trditi, da arheološko ni mogoče dokazati povezave med Skiti in Slovani. Osnovna napaka je v tem, da se vsa žarna grobišča enostavno pripisujejo Slovanom oziroma Praslovanom. Ekspanzija nosilcev žarnih grobišč je po teh hipotezah logično tudi ekspanzija Slovanov. S tem v zvezi bi takšno gledišče potrjevalo poleg tega tudi še domnevo v slovanskem poljedelstvu že od 3. tisočletja dalje. Razumljivo je, da bi pri tem morali tudi Skiti dati svoj delež, vsaj po zamisli nekaterih sovjetskih strokovnjakov. Ker pa nimamo nikakršnih, niti najskromnejših materialnih dokazov za podobne trditve, je za sedaj vsako teoretiziranje brezpredmetno.

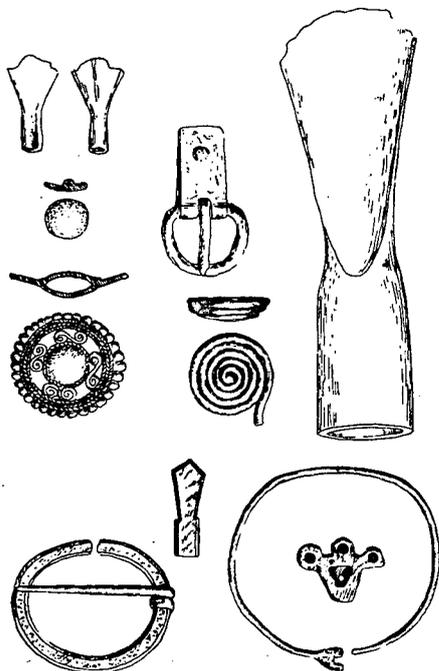
¹⁰ L. c., 520 sl. — Tretjakov, Vostočnoslavjanska plemena, 110 sl.

¹¹ Wiadomości archeologiczne 1954, 218.

¹² Kratkie soobščeniija Instituta istorii materialnoi kulturi 65, 1956, 31 sl., 41. — Itd.

Djakovska kultura

Nekaj časa so djakovsko kulturo, obsegajočo gradišča na zgornji Volgi in Oki, pripisovali prav tako zgodnjeslovanski kulturi. Posebno sovjetski znanstveniki so to kulturo tako rekoč do včeraj, bodisi direktno ali indirektno povezovali s Slovani. Smatrali so, da so prebivalci djakovskih gradišč bili tudi soudeleženi pri slovanski etnogenezi.¹³ Toda v novejšem času se je tozadevno gledišče že v marsičem spremenilo. Danes

Sl. 1. Del gradiva iz bereznjakovskega gradišča (po Gorjunovi)

namreč iščejo povsem pravilno tudi sovjetski znanstveniki v nosilcih djakovskih gradišč prednike Merov, Mordvov, Muronov in drugih ugrofinskih plemen. Prav tako zastopajo mnogi gledišče, da Slovani pred sredino 9. stoletja sploh niso prišli na zgornji tok Volge. Vendar pa tudi sedaj še ni vsa problematika okoli tega vprašanja popolnoma razčiščena. Čeprav ne sodijo več za vsa kulturo, vendar nekateri sovjetski strokovnjaki še vedno sodijo, da je ta kultura vsaj delno pripadala tudi Slovanom.¹⁴ Tako na primer misli Arcihovski, da so s Slovani genetično po-

¹³ Tretjakov, *Kostromskie kurgani*, Leningrad, 54 sl. — Ribakov, *Remeslo drevnei Rusi*, 1948, 96 sl. — *Istoriski glasnik*, Beograd 1948/1, 24 sl. — L. c., 1948/2, 44 sl. — Korošec, *Uvod v materialno kulturo*, 28. — Itd.

¹⁴ Očerki istorii SSSR, 530 sl. — Tretjakov, *K istorii plemen Verhnego Povolžja v I tisjačletii n. e. (Materiali i isledovanija po arheologii SSSR*, 5, 1941.) — O. N. Bader, *Drevnie gorodišča na Verhnei Volge (Materiali i isledovanija*, 1950). — *Kratkie soobščeniija* 65, 1956, 3 sl. — Mongait, *Arheologija v SSSR*, 316.

vezana plemena djakovskih gradišč na zgornjem toku Volge, sodeč po gradišču v Bereznjaki (3.—4. stotletje n. e.), ki ga zaradi načina pokopa na tem gradišču pripisuje Slovanom.¹⁵ V zvezi s tem gradiščem pa tolmači tudi djakovska plemena na zgornjem toku Volge kot slovanska, s tem, da je del teh predstavljal tudi prednike Merov in nekaterih drugih neslovanskih plemen.¹⁶

Te hipoteze ne zastopa le Arcihovski, temveč tudi nekateri drugi. Prav glede gradišča v Bereznjaki so mnenja dokaj deljena. Medtem ko nekateri sodijo, da je to zgodneslovansko 3. do 5. stoletja, mislijo drugi, da tudi to gradišče pripada prednikom Merov.¹⁷ V resnici ima tudi to gradišče popolnoma značaj ostalih djakovskih gradišč in ni nikakršnega vzroka, da bi se zaradi nekega momenta izključilo in pripisalo neki drugi etnični skupini. Momenti, zaradi katerih pripisujejo to gradišče Slovanom, naj bi bili način pokopavanja, dom za sežiganje mrličev, hiše, zgrajene iz pokončno stoječih stebrov ter nekatere oblike posod.¹⁸ Ne smemo pa poleg tega pozabiti, da je to še zelo zgoden čas, ko v resnici slovanske kulture sploh še ne poznamo. Vendar pa kljub temu nekateri sovjetski strokovnjaki stoje na gledišču, da imajo že v tem času djakovska gradišča, ki se širijo proti zahodu in se približujejo dnjeprovskemu bazenu, mešan djakovsko-slovanski značaj in da tu prebivalci niso bila fino-ogrska plemena, temveč Slovani ali pa Letolitvanci, katerih kultura naj bi bila na temelju raznih elementov sorodna slovanski.¹⁹

Iz vsega tega je jasno, da tudi v sovjetski znanosti še vedno iščejo izhod iz nejasnosti. Že odnos slovanske kulture do letolitvanske ob začetku naše ere danes ni mogoče ugotoviti. Identifikacija nekaterih starejših kultur s Slovani danes tudi ni nikjer dokazana. Po vsem tem se moramo priključiti pač tistim znanstvenikom, ki odrekajo djakovski kulturi kakršnokoli zvezo s Slovani in jo pripisujejo prednikom kasnejših plemen, kakor so Meri, Murovi, Vesi, Mordvi in druga. Da obstajajo tudi v djakovski kulturi posamezne lokalne skupine, je popolnoma razumljivo. Da so na naselbine, ki so v bližini dnjeprovskega bazena, vplivale tudi kulture žarnih grobišč, je ne samo mogoče, temveč tudi verjetno. To pa še ne opravičuje zahodni del djakovske kulture enostavno pripisati Slovanom, posebno če vzamemo v poštev, da ne moremo danes niti kulture žarnih grobišč enostavno identificirati s Slovani.

Černjahovska kultura

Del kulture nosilcev žarnih grobišč, imenovane černjahovska kulturna skupina, ki se javlja na Dnjepru nekako v 2. stoletju in traja do 4. oziroma do 5. stoletja nove ere, je po mnenju nekaterih znanstvenikov genetično povezana z zarubinsko-korčevatsko kulturo, dalje pa tudi z li-

¹⁵ Arcihovski, Osnovi arheologii, 190 sl.

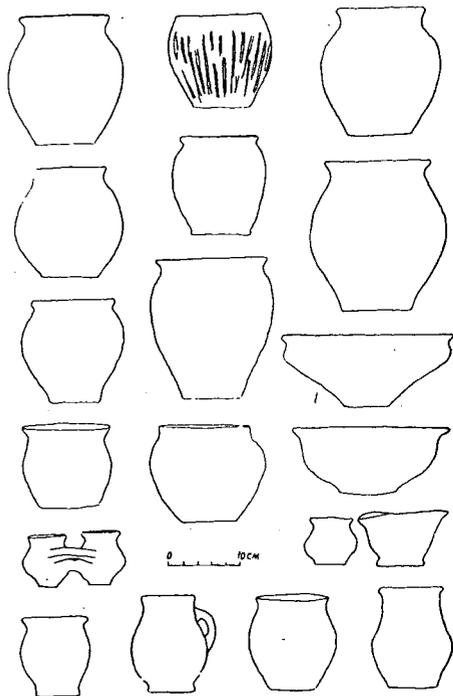
¹⁶ L. c., 191.

¹⁷ Mongait, Arheologija v SSSR, 316 sl.

¹⁸ Očerki istorii SSSR, 530.

¹⁹ L. c., 531.

piško in pševorsko. Nekateri sovjetski znanstveniki jo pripisujejo Slovanom oziroma slovanskim prednikom.²⁰ Gledišča te vrste so bila že davno prej nakazovana in so doživljala razne kritike in odklanjanja.²¹ Današnja mnenja, ki se javljajo v zvezi s tem vprašanjem, so zelo različna. Tako je n. pr. Tretjakov voljan vsa grobišča z žarami na področju Rusije pripisati Slovanom. Toda ne samo grobišča nove ere, tem-

Sl. 2. Oblike prostoročno izdelanih posod črnjahovske kulture ob spodnjem Dnjepru (pó Simonoviču)

več tudi vsa žarna grobišča pred novim štetjem. Tako sodi Tretjakov, da »zgornejdnjeprovska gradišča«, ki pripadajo sredi 1. tisočletja pred novim štetjem in okoli katerih se nahajajo tudi grobišča z žganimi pokopi, pripadajo zgodneslovanskim plemenom. Isto sodi za »juhnovska gradišča«, ki se nahajajo v bazenu Desne in ki pripadajo nekako 4. stoletju pred n. e. ter časovno segajo do 2. stoletja n. e.²² Podobno gledišče je

²⁰ Mongait, Arheologija v SSSR. — Dokladi VI nauč. konf. inst. arheologii AN USSR, Kiiiv 1953, 60 sl., 82 sl. — Arheologija IV, Kiiiv 1950, 56 sl. — Celotno literaturo glede tega problema navaja Kudlaček v svoji študiji o črnjahovski kulturi (Slovenská archeológia V, Bratislava 1957, 363 sl.). Kudlaček sprejema celotno datacijo in etnično opredeljuje črnjahovsko kulturo kot slovansko.

²¹ Korošec, Uvod v materialno kulturo, 21 sl. (glej tam tudi starejšo literaturo).

²² Očerki istorii SSSR, 365 sl.

Tretjakov zagovarjal že poprej.²³ Na temelju hipoteze, da žarna grobišča pripadajo protoslovanskim ali zgodnjeslovanskim plemenom, je popolnoma razumljiv tudi njegov sklep, da so slovanska plemena postopoma prodirala v skitske pokrajine in da jih zato nahajamo tam, kjer so poleg skeletnih pokopov tudi žgani.²⁴

Sl. 3. Posode černjahovske kulture (po Narisi starodavnoi istorii)

Tudi Arcihovski, ki med drugim še vedno pripisuje tako imenovane poljedelske Skite, Nevre in Melanhlene Praslovanom, sodi, da pripadajo žarna grobišča v Rusiji Slovanom. Pri tem jih deli na zgodnejše, ki jih pripisuje Venetom, in kasnejše, ki jih pripisuje Antom.²⁵ Ribakov in

²³ Tretjakov, *Severnie vostočnoslavjanske plemena*, 1941.

²⁴ *Očerki istorii SSSR*, 521.

²⁵ Arcihovski, *Osnovi arheologii*, 188 sl.

nekateri drugi pripisujejo žarna grobišča ob Dnjepru Antom.²⁶ Nekateri drugi sovjetski znanstveniki prav tako sodijo, da so vsaj nekatera grobišča z žganimi pokopi slovanska, čeprav te svoje domneve prinašajo pod znakom vprašanja.²⁷ Tozadevno je zanimivo tudi gledišče Kuha-

Sl. 4. Nakitni predmeti černjahovske kulture (po Narisi starodavnoi istorii)

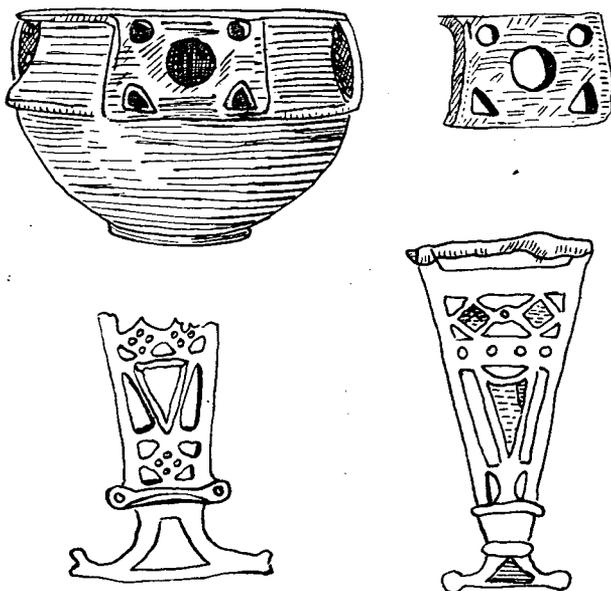
renka, ki trdi, da se v pripetskem Polesju (Pripeter Waldgebiet) po prenehanju zarubinske kulture ne javlja černjahovska, temveč tako imenovana žitomirska kultura, ki ima baje nekatere keramične oblike sorodne praškemu tipu. To žitomirsko kulturo datira Kuharenko od konca 4. do

²⁶ Sovjetskaja arheologija XVII, 1953, 44. — Arheologija VII, Kiiv 1952, 22 sl.

²⁷ Mongait, Arheologija v SSSR, 311.

9. stoletja.²⁸ O nekem povezovanju med žitomirsko keramiko in praškim tipom pa ne more biti govora.²⁹

Da bi se nekatera žarna grobišča, predvsem ta černjahovskega tipa, mogla pripisati Slovanom, je bilo potrebno spremeniti tudi datacijo. Tako je Arcihovski znižal datacijo žarnih grobišč ob Dnjepru, ki so se postavljala do 4. oziroma 5. stoletja, in sodi, da naj bi trajala celo do

Sl. 5. Černjahovska posoda in moščinske fibule
(po Ę. v. Mahnu)

8. stoletja.³⁰ To so storili tudi nekateri drugi.³¹ S tem so skušali ti znanstveniki dokazati, da obstaja kontinuiteta s kasnejšo slovansko kulturo, oziroma da je kultura žarnih grobišč prešla v kulturo kijevske Rusije.

Kot slovansko označujejo znanstveniki tudi tako imenovano romensko-borševsko kulturo, ki je prav tako kultura grobišč z žganimi pokopi. Nahaja se v Podneprovju, datira se pa v 8. stoletje. Da bi se našla povezava med starejšo černjahovsko in mlajšo romensko-borševsko kulturo, so nekateri skušali doseči z zvišanjem datacije zadnje, in sicer v čas od 6. do 8. stoletja. Na ta način jo imajo danes tudi za temelj vzhodno-

²⁸ Kratkie soobščeniya 57, 1955, 33 sl.

²⁹ Skepsa o tem vprašanju se je jasno pokazala tudi na sestanku slovanskih arheologov v Krakovu leta 1957.

³⁰ Arcihovski, Osnovi arheologii, 188 sl.

³¹ Braičevski, Dokladi VI nauč. kong. inst. arheologii AN USSR, Kii v 1953, 60 sl. — Mongait, Arheologija v SSSR, 314. — Narisi starodavnoi istorii ukraïnskoï RSR, Kii v 1957, 322 sl. — Arheologija IV, Kii v 1950, 27 sl., 56 sl. — Itd.

slovanske kulture.³² Nekateri drugi so to kulturo začeli pripisovati Severjanom.³³

Zanimivo je tudi, kako skušajo nekateri vključiti v okvir černjahovske kulture tudi nekatere druge najdbe, da bi jih na ta način privedli v zvezo s Slovani. Tak primer je tudi s fibulami moščinskega tipa. Kljub raznim poskusom, da bi se fibule z jamičastim emajlom identificirale s černjahovsko kulturo, to ni dovolj verjetno, na vsak način pa ni nikakor dokazano.³⁴

Vzrok vsem takšnim in podobnim poskusom je v želji, da bi se nekako izpolnila praznina, ki je vladala pri dosedanji dataciji černjahovske kulture, t. j. nekako od konca 4. stoletja pa vse do začetka romensko-borševske kulture 8. stoletja. Resnici na ljubo pa je treba povedati, da je takšno povezovanje med černjahovsko in zgodnjėslovansko kulturo, kakor tudi zniževanje datacije ene in zviševanje datacije druge (romenske), bilo le plod želja brez materialnih dokazov. Edini zagovor, ki ga prinašajo razni znanstveniki, je podoben zagovoru, s katerim se želi lužiška kultura pripisati Slovanom oziroma njihovim prednikom. Če tega ne storimo, tako pravijo, nimamo na Dnjepru nikakršnih materialnih dokazov za obstoj Slovanov v tem kraju pred 8. stoletjem.³⁵ Toda tudi v sovjetski znanosti je že precejšen odpor proti takšnim neargumentiranim poskusom. Tako tudi Ljapuškin sodi, da na srednjem Dnjepru izgine kultura žarnih grobišč s prihodom Hunov. Naslednja kultura, ki bi jo bilo mogoče povezati s Slovani, pa je šele romensko-borševska kultura 8. stoletja. Med eno in drugo, misli Ljapuškin, ne obstaja nikakršna zveza, temveč imamo vakuum od 6. do konca 7. stoletja. V tem vmesnem času pa niso tu ugotovljene nikakršne ustrezajoče kulturne ostaline.³⁶ Še ostreje se zgornjim glediščem in sklepom upira M. I. Artamonov. Sodi, da se je v sovjetski znanosti ukoreninilo že po gledišču Hvojke mnenje, da grobišča z žganimi pokopi, posebno neke njihove oblike černjahovske kulture, pripadajo Slovanom. Sam Artamonov pa izrecno pravi, da se doslej še nikomur ni posrečilo dokazati genetične povezave med černjahovsko in zgodnjėslovansko kulturo. Zgodnjėslovanska kultura, s katero se Slovani javljajo na zgodovinskem prizorišču, nima nič skupnega in tudi ne more veljati kot nadaljevanje černjahovske kulture. Poleg tega obstaja med černjahovsko in zgodnjėslovansko tudi hiatus, ki obsega tri stoletja. Zato pravi Artamonov, da je tudi nepravilno istovetiti černjahovsko kulturo z Anti.³⁷

³² Arheologija IV, Kiiiv 1950, 27 sl., 56 sl.

³³ Arheologija VIII, Kiiiv 1953, 28 sl.

³⁴ Kratkie soobščēnija 62, 148 sl. — Ribakov, Remeslo drevnei Rusi, 50 sl. — Zbornik »Černigiv i pivnične Livoberezja«, Kiiiv 1927, 100 sl. (delo mi ni dostopno). — Spicīn, Predmeti s viemčatoi emalju, 1903, 183 sl. (delo mi ni dostopno).

³⁵ Mongait, Arheologija v SSSR, 314.

³⁶ Sovetskaja arheologija XIII, 1950, 25 sl. — Sovetskaja arheologija XXII, 1955, 63 sl. — Kratkie soobščēnija XII, 1946, 117 sl.

³⁷ Važarova, Slavjano-blgarskoto selišče kraji selo Popino, 8 (Artamonov uvod na tem mestu).

Artamonov sodi dalje, da se černjahovska kultura tako teritorialno kakor kronološko veže z gotsko politično upravo oziroma državo, ki je bila po njegovem mnenju zelo heterogena po svoji etnični sestavi. Tu so bili stari geto-dakijski naseljenci v Prikarpatju, dalje sarmatsko-alanska plemena iz podnjeprovskih step, nosilci korčevatske kulture srednjega Podnjeprovja, ki so mogoče slovanskega izvora, in končno tudi Goti. Poleg tega pa imajo v černjahovski materialni kulturi pomembno vlogo tudi provincialno rimski elementi, ki se širijo tudi še dalje na zahod.³⁸ Popolnoma pravilno sodi Artamonov, da je imela dediščina černjahovske kulture skupaj s starimi sarmato-alanskimi tradicijami severnih črnomorskih stepnih krajev pomembno vlogo pri formiranju plemen, katerih nosilci so kasneje stanovali v stepnih in gozdnostepnih predelih vzhodne Evrope, in dala žig kulturam vseh narodov, ki so prišli iz teh krajev, kakor Avari, Prabolgari in Madžari. Na ta način je mogoče pojasniti tudi sorodnost med prabolgarsko in saltovsko kulturo, ker imata obe isti izvor.³⁹

Ko so černjahovsko kulturo uničili Huni, je bila gozdna stepa vzhodne Evrope zapuščena in se je začela naseljevati s Slovani šele kasneje — kakor misli Artamonov — ne prej kakor v 7.—8. stoletju. V ta čas datira tudi začetek romenske kulture vzhodno od srednjega Dnjepra in v tem času se javljajo tudi slovanske naselbine na srednjem Dnjestru.⁴⁰

Ne glede na razna mnenja o etnični opredelitvi černjahovske kulture in ne glede na čas njenega datiranja je treba imeti v vidu tudi njene kulturne ostaline. Te kažejo izredno napredno kulturo. Keramika je izdelana na lončarskem kolesu, poleg tega imamo tudi prostoročno izdelano keramiko, ki je dokaj sorodna z zarubinsko-korčevatsko kulturo, delno tudi s pševorsko. Zanimive so razne samostrelne fibule, glavniki, noži, srpi, zaponke, nakit itd. Pri keramiki je zanimiv številčni odnos med keramiko, delano prostoročno in izdelano na lončarskem kolesu. Tako je E. A. Simonovič v nekaterih naselbinah černjahovske kulture ob spodnjem Dnjepru ugotovil, da se na tistih, ki pripadajo 2.—3. stoletju, nahaja 52 % prostoročno izdelane keramike, medtem ko se na naselbinah, ki pripadajo 3.—4. stoletju, nahaja komaj še 9 % prostoročno izdelane, ostala pa je izdelana na lončarskem kolesu.⁴¹ Karakter celotne materialne kulture, vključno tudi keramike, je popolnoma v duhu delno provincialno rimske kulture, delno pa tudi še starejših tradicij. Poleg tega imamo poleg sarmatskih tudi še germanske elemente, kar je končno ugotovil že Niederle,⁴² a na kar kažejo v novejšem času tudi nekateri drugi.⁴³ Iz teh vzrokov černjahovske kulture tudi ne moremo za sedaj

³⁸ L. c., 8.

³⁹ L. c., 8 in sl.

⁴⁰ L. c., 9.

⁴¹ Kratkie soobščeniija 68, 14.

⁴² Niederle, Rukovět slovanské archeologie, 28 sl.

⁴³ Obniždenie voprosa o genezise feodalizma v Rosii i o vozniženii drevneruskogo gosudarstva (Voprosi istorii 1956). — Važarova, Slavjano-blgarskoto selišče, 8 sl. — Vznik a počátky Slovanu I, Praha 1956, 67.

etnično opredeliti niti kot gotske niti kot slovanske niti kako drugače. Pritrditi moramo pač tistim znanstvenikom, ki trdijo kategorično, da doslej ni povezave med černjahovsko in slovansko kulturo 8. stoletja — z drugimi besedami, da še vedno obstaja hiatus dveh do treh stoletij v materialni kulturi. Ne gre za vprašanje, ali so bili Slovani v času černjahovske kulture že na področju Dnjepra, temveč koliko lahko to kulturo Slovanom tudi pripišemo. Prav zato danes nimamo nobenih dokazov. Na eni strani je že omenjeni hiatus preveč velik, na drugi strani pa černjahovska kultura ne kaže nobenih elementov, ki bi jo mogli povezati s kasnejšo, nam znano slovansko kulturo. Poleg tega pa je černjahovska tudi veliko naprednejša, tako civilizacijsko kakor kulturno, kakor nam znana najstarejša slovanska.

Moščinski emajl

Vprašanje pripadnosti moščinske kulture in pripadnosti emajla na predmetih te kulturne skupine se je že neštetokrat obravnavalo, a je trenutno še vedno odprto. Povezovala se je v raznih kombinacijah in tudi različno datirala, od 3. pa vse do 9. stoletja. Niederle jo je tolmačil kot vpliv z zahoda in datiral v 6.—8. stoletje.⁴⁴ Tako bi se ta po mnenju Niederla nahajala v okviru slovanskega etnosa, posebno kar se tiče predelov ob Dnjepru.

Danes težišče problema ne leži več toliko na dataciji in pripadnosti same moščinske kulture kot celote, temveč na že omenjenem emajlu, ki ga nahajamo na posameznih predmetih. Problematiko tega je načel v novejšem času Ribakov; čeprav je pri tem upošteval tudi same predmete, jih vendar uporablja le bolj v drugorazrednem pomenu.⁴⁵ Danes se zopet jamičasti emajl in nakitni predmeti s prebitimi ornamentami, ki so se pripisovali moščinski kulturni skupini, v veliki meri povezujejo s černjahovsko kulturo.⁴⁶ Na drugi strani pa so černjahovsko kulturo pripisovali in jo še vedno pripisujejo slovanskim kulturam.⁴⁷ Tako bi moščinski emajl, povezan s černjahovsko kulturo, moral nesporno biti tudi slovanski. To gledišče zastopajo marsikateri znanstveniki, ki vidijo v izdelovalcih emajla in ostalih izdelkov Slovane oziroma Ante.⁴⁸ Medtem je Ribakov izrecno trdil, da spada cvetoča doba izdelovanja emajla na Dnjepru v pogotski čas, t. j. v čas po letu 375, ko so Goti odšli na zahod.⁴⁹ S tem se je dokaj približal Niederlejevi dataciji. Ako pa moščinski emajl povežemo s černjahovsko kulturno skupino, podobno kakor tudi objekte, na katerih se takšen emajl javlja, nastane vprašanje, kaj je pravzaprav lastno moščinski kulturni skupini in koliko bi v tem primeru mogli

⁴⁴ Niederle, Rukovět, 122 sl.

⁴⁵ Ribakov, Remeslo, 48 sl.

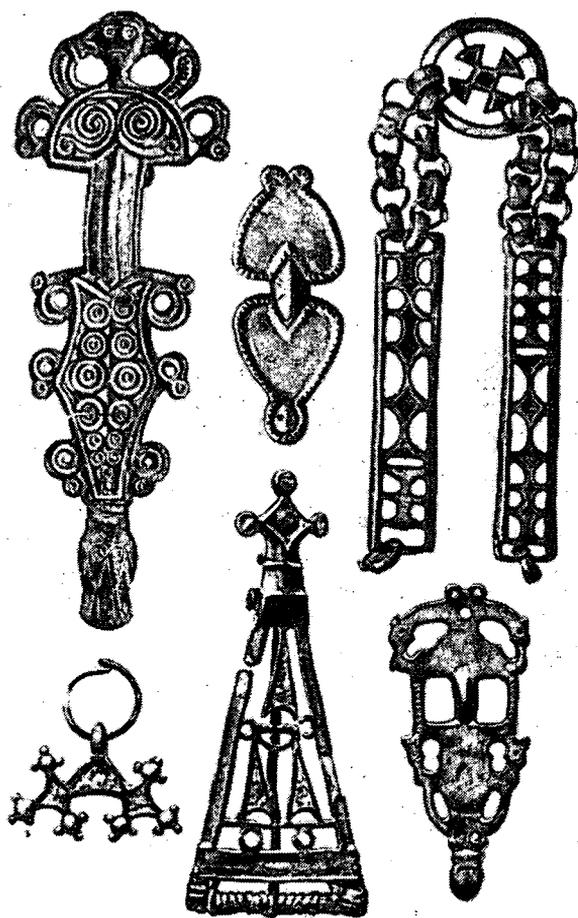
⁴⁶ Kratkie soobščeniija 62, 1956, 148 sl. — L. c. 60, 1955, 145 sl.

⁴⁷ Makarenko, Borzenski emali i stari emali Ukraini (Zbornik »Černigiv« i pivnične Livoberezja), Kiiiv 1927, 84 (delo mi ni dostopno). — ltd.

⁴⁸ Kratkie soobščeniija 62, 1956, 151.

⁴⁹ Ribakov, Remeslo, 50 sl.

računati na Slované, bodisi kot nosilce ali pa kot izdelovalce. S povezo-
 zovanjem moščinske in černjahovske kulture bi časovno po raznih da-
 tacijah in raznih mnenjih karakteristični predmeti moščinske kulture in
 moščinskega emajla sovpadali z žarnimi grobišči, t. j. tudi s černjahovsko
 kulturno skupino. Toda danes ne moremo glede na sedanjo objavo gra-

Sl. 6. Kovinski okrasí sredine prvega tisočletja (po Narisi
 starodávnoi istorii)

diva trditi, da so takšni emajlirani predmeti res mogli biti v okviru
 černjahovske kulture. Da so te našli na nekem grobišču, ki je bilo upo-
 rabljano skozi nekaj stoletij, še ni zadosten razlog niti dokaz za to. Prav
 tako ni zadosten dokaz mnenje posameznih znanstvenikov, ki se opirajo
 na nekatere motive in pri tem uporabljajo skoraj nemogoče kompara-

cije.⁵⁰ Zaradi tega danes ni mogoče trditi, da je kultura žarnih grobišč tipa černjahovske kulture uporabljala tudi emajliranje. Za takšne trditve bi morali imeti zaključene najdbe.⁵¹ Dozdeva se mi, da emajlirane fibule moščinkega tipa niso bile najdene v okviru grobov izrazitega černjahovskega tipa. Ribakov je sicer svojo hipotezo postavil na temelju najdb emajliranih fibul v Černjahovu in v Romaškah, na drugi strani pa tudi na dozdevni korelaciji emajla in črno zglajene keramike žarnih grobišč. Pri tem pa sam izrecno pravi, da najdbe emajliranih fibul v Černjahovu in Romaškah niso verodostojne. Prav tako Ribakov priznava, da so sicer bile emajlirane fibule in črno zglajene posode razširjene v matični deželi na srednjem Pričrnomorju, vendar so same najdbe fibul slučajne.⁵² Na temelju tega pač lahko sklepamo, da je cela hipoteza postavljena samo kot domneva, pri kateri se je skušalo povezati nekatere arheološke momente, ki pa so nezadostno dokumentirani. V tem primeru ostane ta domneva, kljub raznim kasnejšim poskusom podati večjo dokumentacijo,⁵³ le hipoteza, ki ima več ali manj verjetnosti, ne predstavlja pa še dokaza. Na podlagi vsega bi mogli danes pač reči, da bi fibule moščinkega tipa oziroma emajlirane fibule že glede na razno datacijo po raznih avtorjih od nekako 3. do celo 9. stoletja mogle biti uporabljene tudi v času žarnih grobišč. Vendar pa danes ne moremo trditi, da so last nosilcev teh grobišč ali boljše ljudstva černjahovske kulture. Po vsej priliki so takšne fibule mogle nastati v kijevskem okraju, kakor je tudi ostala kultura mogla nastati tu pod nekim severozahodnim vplivom oziroma trgovskimi stiki ali pa celo z migracijo v kijevski okraj, ako bi upoštevali Niederlovo mnenje. O tem nam bodo kaj več mogli povedati le ruski znanstveniki.

Martinovska kulturna skupina

Med najpomembnejše probleme, ki se dotikajo tudi naših krajev, spada vprašanje martinovske kulturne skupine. Z njo v zvezi stoji tudi vprašanje Gotov in njihove države. To vprašanje je sicer bolj vprašanje zgodovine, vendar so tudi razni arheologi podali svoja mnenja. Tako je začetno gledišče sovjetskih arheologov bilo, da ni nikdar obstajala gotska država, ki bi obsegala večja področja, n. pr. tudi srednjednjeprovske kraje.⁵⁴ Danes so mnenja sovjetskih znanstvenikov dokaj različna. Marsikateri znanstvenik še vedno zanikuje v svojem delu kakršen koli pomen Gotov.⁵⁵ Arcihovski n. pr. tudi danes vztraja pri tem, da so bili Goti zelo maloštevilni in da niso nikdar ustvarili velike gotske države, o kateri govori gotski pisec Jordanes, in zavrača, da bi Gotom pripadali

⁵⁰ Kratkie soobščeniija 62, 1956, 149 sl., sl. 53.

⁵¹ Monografije najdišč te kulture manjkajo. Kolikor so pa izšla razna poročila, tudi niso vsa dostopna.

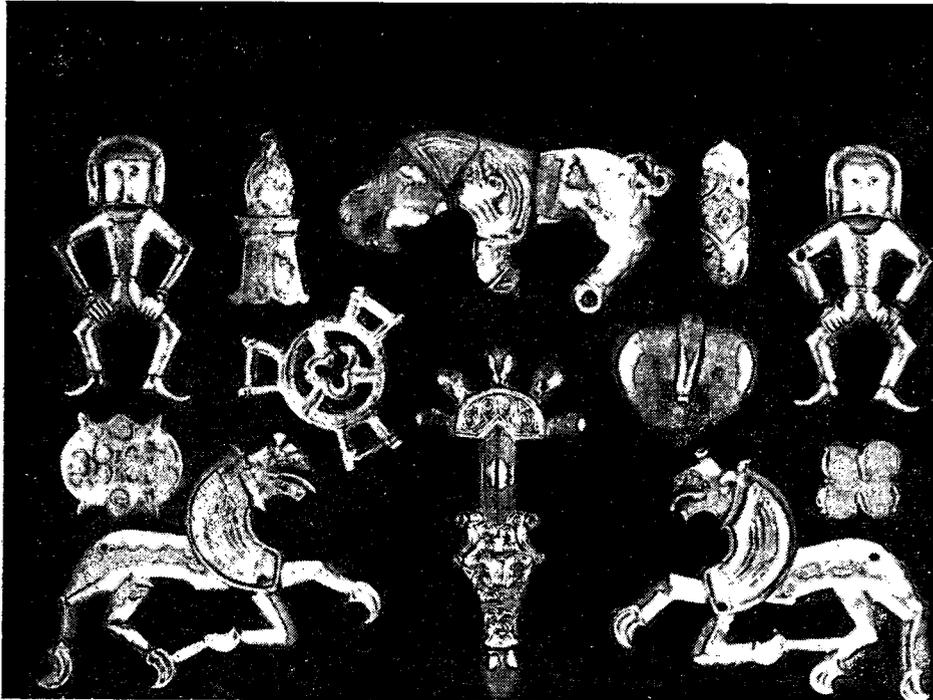
⁵² Ribakov, Remeslo, 53.

⁵³ Kratkie soobščeniija 62, 149 sl.

⁵⁴ Tretjakov, Vostočnoslavjanska plemena 1948, 63 sl. — Korošec, Uvod v materialno kulturo, 29 sl. — Itd.

⁵⁵ Narisi starodavnoi istorii ukrainskoi RSR, Kiiv 1957, 348 sl.

razni zlati izdelki, inkrustirani s poldragulji, in bronasti izdelki, inkrustirani s steklom. Itd. Iz vseh svojih dognanj prihaja tudi do sklepa, da so naselbine in grobišča, ki naj bi pripadala veliki gotski državi, neznana.⁵⁶ Takšnih in podobnih mnenj, kakor jih postavlja Arcihovski, je še več.

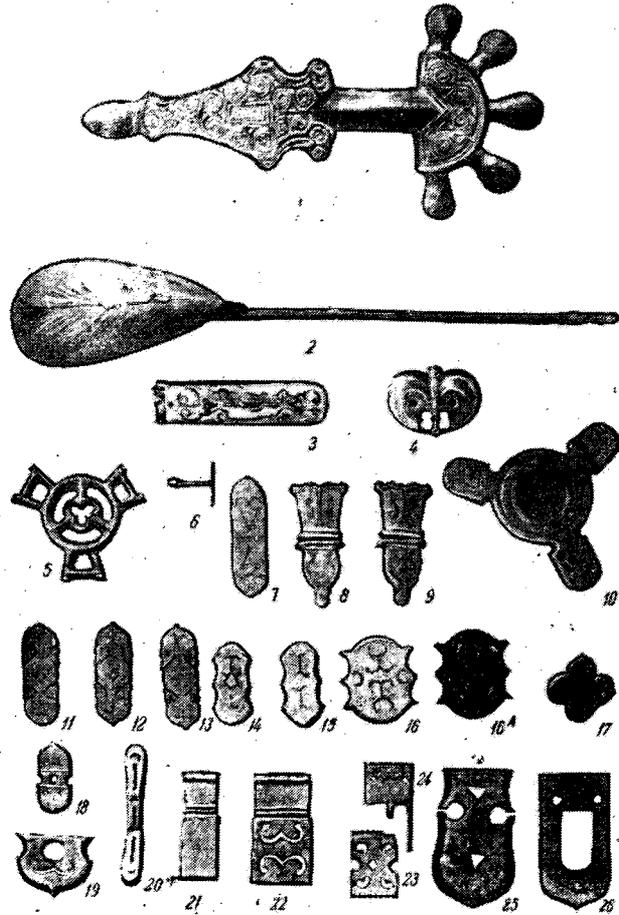
Sl. 7. Del martinovskega depota (po Narisi starodavnoi istorii)

Na drugi strani so zopet znanstveniki, ki nekoliko drugače označujejo vprašanje Gotov. Tako Artamonov sodi, da so bili Slovani prvotno v okviru gotske države, kasneje pa v okviru hunske politične tvorbe. Šele z uničenjem Hunov je začela slovanska ekspanzija.⁵⁷ V zvezi s tem sodi tudi, da so imeli Slovani v času selitve edinstveno in skupno kulturo, ki pa naj bi ne bila primitivna in lesena, temveč kultura, ki je nastala na temelju razvitega poljedelsko-živinorejskega gospodarstva z ustaljenimi oblikami kulta in ustaljenim načinom življenja. Materialna kultura naj bi obsegala kovinske izdelke in keramiko v obliki prostoročno izdelanih posod, lončkov, skodel in ponev. Prostoročno izdelana keramika pri zgodneslovanskih plemenih naj bi bila v skladu tudi z naravnim značajem njihovega gospodarstva. Vsaka gospodinja naj bi izdelovala

⁵⁶ Arcihovski, Osnovi arheologii, Moskva 1955, 195 sl.

⁵⁷ Važarova, Slavjano-blgarskoto selišče, 9.

posodo za svojo potrebo. Šele z razvojem lončarske obrti — t. j. z večjim omejevanjem naravnega gospodarstva in z razvojem zamenjav — se je izvršila tudi zamenjava prostoročno izdelane keramike s keramiko, ki so jo izdelali lončarji na lončarskem kolesu. Ta proces naj bi se po mnenju

Sl. 8. Del predmetov iz martinovskega depota (po Ribakovu)

Artamonova začel najbolj zgodaj na jugu, kjer so Slovani prišli v stik z živimi tradicijami kasnoantične kulture.⁵⁸

Ako pregledamo martinovsko kulturno skupino kot celoto, oziroma predmete tistih najdišč in depotov, katere ji nekateri pripisujejo (kakor so Hacki, Martinovka, Malaja Pereščepina, Zalesije, Mali Ržavec, Čadjava in drugi), bomo videli, da je zelo heterogena. Nesporno je, da večino

⁵⁸ L. c., 9.

takšnih najdb ne bi smeli niti mogli tolmačiti kot identične. Na to je indirektno opozoril tudi že Ribakov, ki je ne glede na kronološke in etnične momente razdelil gradivo v Rusiji na več pokrajin oziroma skupin.⁵⁹ Na vsak način je nekatere najdbe te vrste mogoče med seboj tudi ožje povezati, medtem ko drugih zopet ne moremo. Res je tudi, da imajo vse neke skupne splošne poteze. Če pri tem upoštevamo tudi najdbe izven Rusije, bomo videli, da je stanje podobno.

Ni se mogoče tu spustiti v analiziranje vsakega depota in vsake najdbe posebej. Za nas je poleg tega pomembnejša kronološka in etnična opredelitev. Po mnenju Ribakova bi te najdbe pripadale času od 6. do 7. stoletja, a nekatere celo od 5. do 7. stoletja.⁶⁰ Etnično bi po mnenju istega avtorja pripadale raznim slovanskim plemenom oziroma plemenom, ki so sodelovala v ruski plemenski zvezi 6.—7. stoletja. Ribakov sodi tudi, da niso znane v gozdnostepnih predelih, kjer se je nahajala ruska plemenska zveza, nobene nomadske ostaline (avarske, bolgarske, hazarske). Odsotnost materialne kulture nomadov tolmači Ribakov s tem, da ruski bojevniki niso dopuščali nomadom dostopa v svoje kraje.⁶¹ Znano je tudi gledišče Wernerja, ki je voljan večino teh najdb pripisati Slovanom 7. stoletja, ne pa nomadam.⁶² Tem glediščem so se priključili, kar zadeva kronološko in etnično opredelitev martinovske kulture, tudi mnogi drugi — posebno slovanski — arheologi.⁶³ Mnogi znanstveniki so prav tako že poprej podajali razna zgornjim nasprotujoča stališča, ki se še vedno v veliki meri upoštevajo. Med drugimi je najpomembnejši Fettich, ki se je poleg tega od tujih znanstvenikov tudi največ ukvarjal s temi ostalinami.⁶⁴ Tako Fettich tolmači martinovsko kulturo kot kasno hunsko. Pri formiranju martinovske kulture naj bi po mnenju Fetticha sodelovali poleg nekaterih narodov hunske države — kakor Kutriguri, dalje domorodno prebivalstvo, potomci nekdanjih Skitov, sedmograški Gepidi, krimski Goti — tudi razni tuji vplivi, kakor so sasanidska in bizantinska kultura ter gotlandski in skandinavski trgovci.⁶⁵ Če vzporedimo to kasnohunsko kulturo, nastalo po padcu Hunov, s kulturo Atilove države, kakor je označil pravo hunsko kulturo Werner,⁶⁶ vidimo, da obstajajo nekateri skupni, vendar v celoti le splošni

⁵⁹ Sovjetskaja arheologija XVII, Moskva 1953, 63 sl.

⁶⁰ L. c., 50 sl.

⁶¹ L. c., 101.

⁶² Reinecke Festschrift, Mainz 1950, 170 sl. — Werner, Slawische Bronzefiguren aus Nordgriechenland, Berlin 1953, 5.

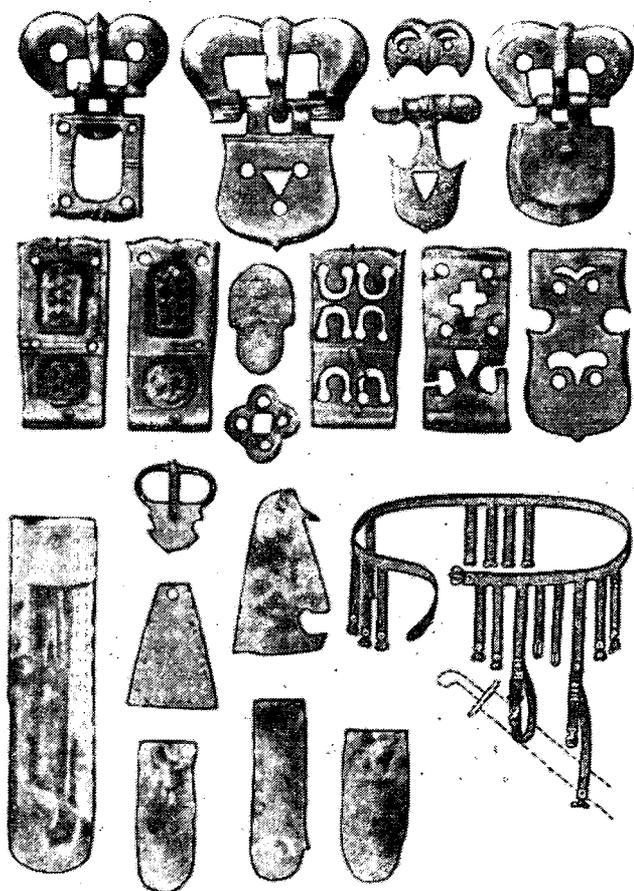
⁶³ Zgodovinski časopis VIII, Ljubljana 1954, 7 sl. — Itd.

⁶⁴ Fettich, Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grund der ungarländischen Denkmäler, Praha 1929. — Fettich, Der Fund von Čadjavica (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 1942/43). — Fettich, Archäologische Studien zur Geschichte der späthunischen Metallkunst (Archaeologia Hungarica XXXI). — Fettich, Metallkunst der landnehmenden Ungarn (Archaeologia Hungarica XXI). — Csallány, Grabfundē der Frühawarenzeit, 1939. — Alföldi, Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde (ESA IX, 286 sl.). — Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Panonien II, Leipzig 1926. — Itd.

⁶⁵ Fettich, Archäologische Studien zur Geschichte der späthunischen Metallkunst, 131 sl., 134 sl., 141.

⁶⁶ Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, München 1956.

elementi. Na ta način bi bila Fettichova hipoteza o sodelovanju raznih etničnih činiteljev pri formiranju kasnohunske kulture, ki v resnici predstavlja povsem novo materialno kulturo, popolnoma točna. Časovno postavlja tudi Fettich martinovsko kulturo — kot kasno hunsko kulturo

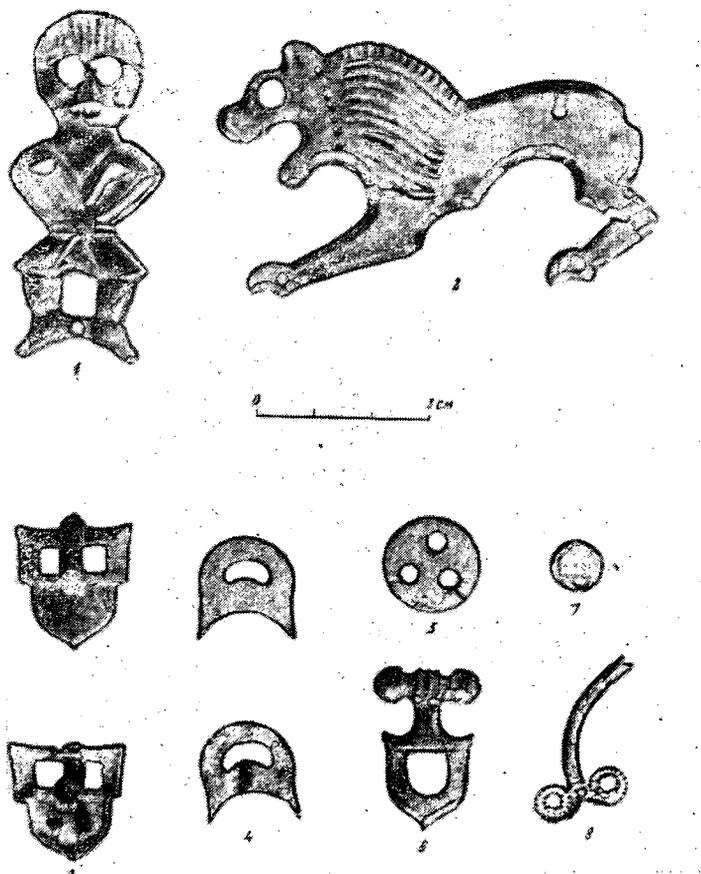
Sl. 9. Depot iz Mackija (po Ribakovu)

— v glavnem v 6.—7. stoletje. Glede na naturalističen stil, posebno kar zadeva likovne upodobitve v martinovski kulturi, pa predlaga, naj bi se imenovala »neoskitska«, kar naj bi predstavljalo delno ponovitev motivov nekdanje grško-skitske umetnosti.⁶⁷ Po vseh sklepih Fettich ni nikakor voljan martinovsko kulturo etnično pripisati Slovanom.

Ne glede na pravilnost enih in drugih gledišče — t. j. pripisovanja martinovske kulture Slovanom ali drugim etničnim skupinam, čeprav

⁶⁷ Fettich, *Archäologische Studien*, 141, 188 sl.

moramo priznati verjetnost Fettichovim izvajanjem — leži bistvo pomanjkljivosti v vseh razpravah, da vsi obravnavajo le dragocenejši material, ki pripada kasnohunski aristokraciji, kar je glede na Fetticha omenil že Harmatta.⁶⁸ Podobno lahko trdimo za posamezna ruska dela,

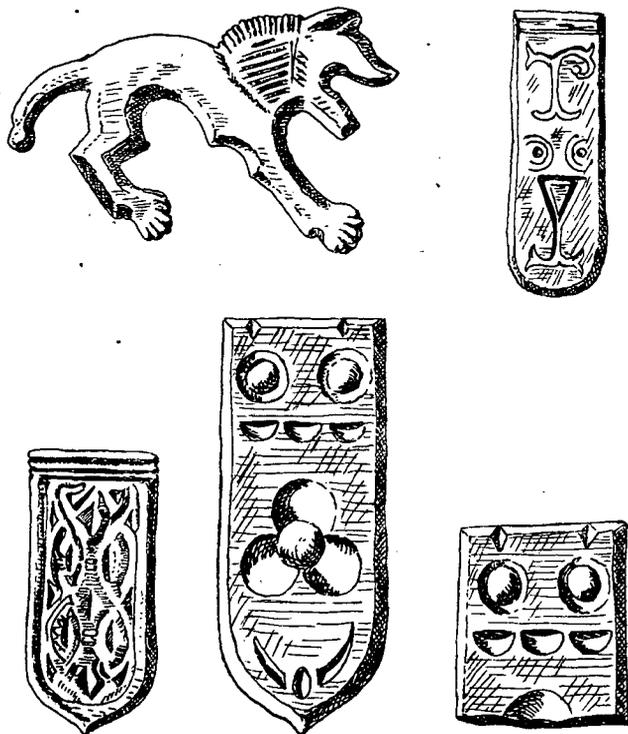
Sl. 10. Del predmetov iz Pregradnoi (po Minaevi)

ki prav tako v glavnem obravnavajo razne srebrne depote in le bogatejše najdbe te vrste.

Videli smo že, da je identifikacija martinovske kulture s černjahovsko zgrešena. Poleg tega pa bo treba pojasniti še marsikatero druge momente in najdbe, če bi res hoteli martinovsko kulturo pripisati Slovanom. Med takšne spada vsekakor leta 1953 po naključju odkrita

⁶⁸ L. c., 103 sl.

najdba v bližini vasi Pregradnoi v okraju Krugloe Jara na reki Urupi, levem pritoku Kubana. Najdba obsega nekaj zelo zanimivih objektov, ki se danes nahajajo v Stavropolskem muzeju. Poleg raznih steklenih jagod, bronaste ploščice, fragmentov bronastih ploščic, bronastih zaponk itd., se najaha tudi srebrna, na kalupu odtisnjena človeška figura in podobno izdelana figura leva.⁶⁹ Če bi že pustili vnmear zaponke in

Sl. 11. Del predmetov za odtiskovanje iz Fönlaka
(po Hamplu)

ploščice, ki imajo sicer izredno veliko podobnost s podobnimi izdelki na Dnjepru in v drugih krajih, pa nikakor ne moremo prezreti obeh figur. Minaeva, ki je objavila to najdbo, je etnično sicer ne opredeljuje, pač pa jo datira. Kot komparacijo uporablja razna najdišča na severnem Kavkazu, dalje najdišča na Krimu in v Ukrajini. Tako navaja Minaeva analogije za ploščice in zaponke ter okove za pasice Borisovsko grobišče, dalje tudi Agoinsko in Suuk-Su grobišče. Za človeško figuro in figuro leva navaja depot iz Martinovke na reki Rosi. Prav tako se Minaeva

⁶⁹ Minaeva T. M., Nahodka bliz stanici Pregradnoi na r. Urupe (Kratkie soobščenija 68, 1957, 133 sl., sl. 52).

sklicuje na podobnost nekaterih predmetov iz Pereščepinskega depota.⁷⁰ Glede na datacijo vseh analogij, kakor borisovskega grobišča iz 6. stoletja, pereščepinskega depota iz 7. stoletja in martinovskega depota iz 6. stoletja, sodi Minaeva, da pripada tudi nova najdba 6. stoletju n. e. Ne glede na datacijo ni nobenega dvoma, da lahko v isto skupino vstavimo tudi še nekatere druge najdbe, posebno tiste, ki se najbolj ujemajo z novim najdiščem ali pa tudi z martinovskim depotom. Takšne so Hacki,⁷¹ dalje Fönlack⁷² itd. Kakor sem že omenil, ne smemo pri vseh depotih in pri vseh ostalih najdbah zahtevati popolnoma identične stvari. Že oddaljenost med njimi je včasih tolikšna, da tega ne moremo niti pričakovati. Na eni strani se nahaja danes Transkavkazija, na drugi Ukrajina, na tretji pa Panonska ravnina. Kljub temu so podobnosti med posameznimi predmeti novega najdišča in ostalimi tako osupljivo, da jih ni mogoče zanemarjati. Tukaj moramo sklepati tudi o isti kulturni skupini. Pri tem pa ni treba računati istočasno tudi na isto etnično skupino. Če zato vzoredimo človeške figure iz Martinovke in figuro iz najdišča v Pregradnoi, vidimo, da ni nikakršne bistvene razlike med njimi. Razne odstopajoče malenkosti, kot so predrte oči za pritrjevanje na figuri iz Pregradnoi, ne pridejo v poštev. Vse figure so enake tako v legi rok, položaju nog in tudi po ostali koncepciji. Tega ne spremeni niti dejstvo, da je figura iz Pregradnoi odtisnjena na kalupu, medtem ko so figure iz Martinovke lite. Pomembnejše je, da so vse služile istim namenom kot okrasne ploščice, bodisi na pasici ali pa na kakih drugih jermenih. Isto je tudi s figuro leva, ki ga tako lahko imenujemo glede na dosedanje poimenovanje podobnih figur. Ta figura predstavlja stilizirano žival z grivo in odprtim gobcem. Takšne predstave imamo sedaj v Pregradnoi, dalje v Martinovki, v Fönlaku, a tudi na Kavkazu, n. pr. leva iz Kamunte.⁷³ V osnovi so vse te figure popolnoma iste, z le neznatnimi razlikami, včasih z večjim, včasih z manjšim številom detajlov. Lahko trdimo, da so si levi iz Fönlaka in iz Pregradnoi najbolj podobni, čeprav v tem pogledu ne zaostajajo niti levi iz Martinovke niti lev iz Kamunte. Razlika je pač v tem, da leva iz Fönlaka ne predstavljata gotovih izdelkov, temveč sta le modela za odtiskovanje, kar bi jih na drugi strani še bolj približalo odtisnjenemu levu na podobni matrici iz Pregradnoi. Levi iz Martinovke so pa, kakor sem že omenil, liti.⁷⁴

Werner v svoji študiji o bronastih figurah v Tesaliji, ki jih pripisuje Slovanom, daje v krog takšnih likovnih predstav tudi še leva iz Malaje Pereščepine.⁷⁵ Vendar se ta dva leva lahko vzporejata samo po vsebini, nikakor pa ne po načinu predstave. Bolj podobna prejšnjim je na vsak

⁷⁰ L. c., 136 (glej tudi literaturo, ki jo navaja).

⁷¹ Reinecke Festschrift, Taf. 43.

⁷² *Archaeologia Hungarica* 1, 1926, T. 5, 22–23. — Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* II, 750, sl. 13; 393, sl. 15.

⁷³ Werner, *Slawische Bronzefiguren aus Nordgriechenland*, T. I, 7.

⁷⁴ Ni mi znano, kakšen je bil lev iz Kamunte, ker tozadevne literature nimam.

⁷⁵ Werner, *Slawische Bronzefiguren*, T. 5, 7.

način bronasta figura leva iz Tesalije.⁷⁶ Žal je za sedaj še dokaj dvomljivo datiranje te figure v ta čas, posebno glede na spremno gradivo, ki danes nima nikjer analogij.⁷⁷ V resnici je kljub ostroumnemu Wernerjevemu tolmačenju malo verjetno, da bi te tesalske figure, čeprav zanje nimamo nikakršne druge dobre razlage, mogle pripadati Slovanom 7. stoletja.

Nova najdba iz Pregradnoi nas danes postavlja še bolj očitno pred vrsto problemov, med katere na vsak način spada na prvo mesto pravilnost opredeljevanja martinovske kulture kot slovanske. Res da je trenutno mogoče novo najdbo tolmačiti še na razne načine, n. pr. kot trgovsko blago, dospelo iz slovanskih krajev, ali kot vojni plen ali kot last vojnih ujetnikov itd. Vendar nas takšne razlage glede na celotno problematiko ne morejo več zadovoljiti. Pričakujemo lahko, da bodo v Transkavkaziji z intenzivnejšim raziskovanjem tamkajšnjih krajev našli še več identičnega gradiva. Ker tam v 6. in 7. stoletju nimamo Slovanov, bodo tudi nosilci teh in podobnih predmetov predstavniki drugih etničnih skupin oziroma tamkajšnji nomadi. Povsem ne moremo danes izključiti možnosti, da bi v okviru martinovske kulture v Ukrajini ne bili tudi Slovani. Izključiti pa ne moremo tudi vrste drugih etničnih skupin, nahajajočih se na tem prostoru.

V zvezi z najdbo v Zemianský Vrbovok na južnem Slovaškem, kjer so našli depot, obsegajoč zapestnice, ogrlico, uhan itd., najdbo, ki jo moramo prav tako vključiti v martinovsko kulturno skupino, je Svoboda pri analizi materiala prišel do zanimivih sklepov. Tako povezuje to najdišče z depotom v Zalesiu.⁷⁸ Vendar navaja tudi sorodnosti v posameznih elementih z vsemi ostalimi najdišči martinovske kulturne skupine oziroma tudi z najdišči, kjer se je našel le kak identičen predmet, ne glede na to, ali pripada v celoti martinovski skupini ali ne. Sama najdba bi po mnenju Svobode pripadala nekemu bizantinskemu zlatarju 7. stoletja, ki je prišel v Podonavje iz Carigrada, glede na mirne zveze med Bizantom in Avari v tedanjem času. Ker je to mirno razdobje prenehalo s prihodom Bolgarov od leta 679 dalje, je po mnenju Svobode z nastopom mirnih časov bizantinski zlatar pobegnil in po vsej priliki želel priti na Dnjeper. Ob tej priložnosti naj bi nekje okoli leta 670 ali med leti 677—681 zakopal svojo imovino na imenovanem mestu v Zemianský Vrbovok. Na koncu vseh sklepanj je prišel Svoboda do prepričanja, da je stara rimska provinca Panonija, tudi še v avarskem času sredi 7. stoletja vse do prihoda Bolgarov predstavljala del velike bizantinske kulturne pokrajine in imela zveze celo s Carigradom. Glede povezovanja z ostalim delom martinovske kulture sodi Svoboda, da ima najdba iz Malaje Pereščepine poleg bizantinskih importov in pontskih imitacij tudi sasanidske in domače izdelke. Povsem pravilno sklepa Svoboda dalje, da teh najdb etnično ni mogoče opredeliti.⁷⁹

⁷⁶ L. c., T. I, 1.

⁷⁷ Zgodovinski časopis 1954, 17 sl. — Arheološki vestnik, Ljubljana 1954, 183.

⁷⁸ Památky archeologické, Praha 1953, 33 sl.

⁷⁹ L. c., 89 sl.

Ako bi hoteli sumirati Svobodino razlaganje, bi prišli do tega, da on velik del predmetov, na katere se opirajo danes nekateri arheologi, češ da so slovanski izdelek, v resnici pripisuje kot direkten izdelek bizantinskim zlatarjem, ki so delali v Panonski ravnini, po vsej verjetnosti pa tudi Pontu. Nekateri teh izdelkov bi bilo mogoče tolmačiti kot import, druge pa kot izdelane pod bizantinskim vplivom. Pri najdbi v Zemi-anský Vrbovok je tudi že Eisner videl močan bizantinski vpliv.⁸⁰ V martinovski kulturi kot celoti vidi Svoboda sasanidski vpliv, dalje stare domorodne elemente itd., kar je povsem točno.

Danes je nesporno pač to, da martinovske kulturne skupine ni mogoče etnično opredeljevati. Prav tako ni mogoče etnično opredeljevati posameznih depojskih ali drugih najdb te vrste, pa najsi se te nahajajo v Ukrajini ali v srednji Evropi ali v Panonski ravnini ali pa na Balkanu. Morda je še najboljša Fettichova označba teh najdb kot kasnohunska kultura, čeprav pri tem nehote zaidemo na misel o glavni soudeležbi Hunov in hunske kulture. Vendar nam kljub temu daje nek vsaj približni časovni okvir, ki ni omejen na neko ozje področje. Mislim pa, da glede samega naziva danes še ni potrebno razpravljati, dokler se ne bodo napravile vse potrebne analize in revizije, ki so v zvezi s to problematiko.

Z vprašanjem martinovske kulture je povezano tudi vprašanje ločnih fibul ali psevdofibul tako imenovanega dnjeprovskega tipa. Prvi jih je izločil Ribakov, za njim pa Werner.⁸¹ Oba sta jih pripisala Slovanom. Prvotno jih je Ribakov obravnaval neodvisno od martinovske kulturne skupine, podobno kakor tudi Werner. Da se pa te morajo vključiti v kompleks martinovske skupine, je nakazal že Fettich.⁸² Tudi nekateri drugi so povezovali te psevdofibule in martinovsko kulturo, kar je kasneje storil tudi Ribakov.⁸³ Ker so takšne fibule dejansko ozko povezane z martinovsko kulturo, je vprašanje njihove etnične pripadnosti ozko povezano z vprašanjem etnične pripadnosti martinovske kulture. Na tem mestu je prav zaradi tega potrebno omeniti neka druga gledišča, ki so se pojavila v zvezi z ločnimi fibulami oziroma s psevdofibulami, najdenimi v posameznih krajih. Tako tolmači D. I. Palla ločne fibule v Grčiji, katere je Werner označil kot sled slovanske ekspanzije, le kot bizantinski izdelek.⁸⁴ Zanimivo je tudi gledišče H. Kühna, ki je voljan celo ločne fibule v Mazuriji, katere je Werner prav tako označil kot slovanske, pripisati Herulom. V Mazurijo naj bi omenjene fibule prišle potom Thürinžanov, in sicer iz frankovskih dežel. Kühn smatra tudi ostale fibule v Podonavju in v južni Rusiji za germanske.⁸⁵ Zanimivo pa je, da Kühn sploh ne omenja Ribakova, čigar dela ni mogoče ignorirati in čigar datiranja posameznih tipov ni mogoče izpustiti.

⁸⁰ Eisner, Devinská Nová Ves, Bratislava 1952, 309 sl.

⁸¹ Ribakov, Remeslo, 56 sl. — Reinecke Festschrift, 150 sl.

⁸² Fettich, Metalkunst der landnehmenden Ungarn. — Fettich, Archäologische Studien, 132 sl.

⁸³ Sovjetskaja arheologija XVII, 1953, 54 sl.

⁸⁴ Ellenika 14, Thesalonike 1953, 87 sl.

⁸⁵ Documenta archaeologica, Bonn 1956, 79 sl.

Praški tip keramike

Kot znak nekakšne splošne zgodnje slovanske kulture so nekaj časa šteli tudi tako imenovani praški tip keramike. Temelje temu tipu je postavil Borkovský in ga tudi označil kot najstarejšo slovansko keramiko.⁸⁶ Je to prostoročno izdelana oblika lončka, zelo groba, neornamentirana in z zelo nizkim vratom. Borkovský je zbral tudi vse tedaj razpoložljivo gradivo in vse analogije, na katere je upal, da se more nasloniti. Število takšnega in podobnega gradiva se je doslej že v veliki meri povečalo in izzvalo tudi razne sklepe, od katerih so nekateri identični ali pa vsaj sorodni mnenju Borkovskega, drugi pa različni oziroma včasih celo nasprotni. Znana so mnenja, ki so jih poleg Borkovskega podali Poulík, Filip, Hensel in drugi⁸⁷ in ki zastopajo gledišče, da je to slovanska keramika I. stopnje. Znana so pa tudi razna gledišča, ki so bila že od nekdanj nasprotna.⁸⁸ Danes se razna gledišča niso bistveno spremenila, čeprav opažamo nekaj novih, nadvse zanimivih momentov. Tako so predvsem nekateri češkoslovaški znanstveniki postali dokaj oprezní pri ocenjevanju takšne keramike, čeprav priznavajo njeno pomembnost in njen značaj kot najstarejše keramike. Pač pa se delno omejujejo glede njene razširjenosti. Tako omejuje teritorialno Eisner praški tip keramike nekako do bratislavskih vrat in sodi, da je karakterističen in razširjen samo pri delu zahodnih Slovanov, in sicer v krajih, kjer so bili Lužiški Srbi, Čehi in Slovaki, delno pa tudi na Poljskem.⁸⁹ Čeprav začetek te keramike Eisner po predlogu Poulíka postavlja celo pod konec 5. stoletja, je vendar mnenja, da naj bi se takšni lončki v posameznih krajih zadržali tudi še dalje, ponekod celo v drugo polovico 8. stoletja.⁹⁰ Toda na drugi strani imamo tudi druga gledišča in druge sklepe. Tako so nekateri začeli iskati v Rusiji tip keramike, ki naj bi bil identičen praškemu lončku in ki naj bi na temelju tega pripadal najstarejši splošni slovanski keramiki. Tako je J. V. Kuharenko v pokrajini okoli Pripeta odkril žgane grobove z grobo neornamentirano, prostoročno izdelano keramiko, ki jo je označil kot žitomirski tip. Čeprav sodi, da bi ta tip predstavljal povezavo s praškim tipom, so tudi češkoslovaški arheologi skeptični glede takšnih izvajanj. Mislijo, da bi žitomirska keramika mogla biti sorodna praškemu tipu,⁹¹ vendar bi pa predstavljala povsem novo, večjo skupino v vzhodnoslovanski sredini. Imamo tudi znanstvenike, ki danes iščejo praški tip v drugih krajih, tako v Romuniji,⁹² v

⁸⁶ Borkovský, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, Praha 1940.

⁸⁷ Poulík, *Staroslovanská Morava*, 15 sl. — Korošec, *Uvod v materialno kulturo*, 186 sl. — Filip, *Počatky slovanského osídlení v Československu*, Praha 1946, 47 sl. — Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1956, 286 sl. — Itd.

⁸⁸ Mijatev, *Slavjanska keramika v Belgarija i neinoto značenje za slavjanskata arheologija na Balkana*, Sofija 1948, 34 sl.

⁸⁹ Eisner, *Devínska Nová Ves*, 252.

⁹⁰ L. c., 250 sl.

⁹¹ Poulík, *Der prager Typus in der Tschechoslowakei* (šapirografirano predavanje na sestanku slovanskih arheologov v Krakovu 1957).

⁹² *Studii și cercetari de istorie veche VIII*, 1957, 267 sl.

Jugoslaviji⁹³ in Bolgariji.⁹⁴ Videti pa je, da se danes večina prostoročno izdelane keramike oziroma lončka obravnava kot celota, ne glede na to, kje se nahaja in kakšnega izvora je. Na drugi strani tudi ni vedno jasen prehod od takšne keramike k drugi, ki je delana na lončarskem kolesu. Na to je opozoril tudi že Mijatev in v zvezi s tem prišel do sklepa, da so bolgarski Slovani sprejeli svojo keramiko šele pri prihodu na Balkan. Prostoročno izdelana keramika naj bi bila nastala na severu, tista pa, ki je izdelana na lončarskem kolesu, na jugu. Tako misli Mijatev, da je vsaka od teh vrst keramike nastala neodvisno ena od druge.⁹⁵ Kljub vsemu razni poskusi, ki povezujejo praški tip keramike z različnimi, včasih sicer podobnimi, vendar pa ne identičnimi keramičnimi oblikami v Jugoslaviji, Romuniji in drugod, ne bodo imeli nikake realne osnove. Posebno prihaja v tem primeru v poštev Jugoslavija.⁹⁶ Toda ako analiziramo tudi keramiko iz Romunije, ki jo nekateri žele povezati s praškim tipom,⁹⁷ prihajamo do sklepa, da to nikdar ni praški tip, ki ima svoj izraziti žig. Zato tudi ni mogoče gledati slovanske ekspanzije izza Karpatov na temelju takšne keramike, sorodne praškemu tipu, čeprav se zdi, da danes posamezni znanstveniki to žele.

Vrsta znanstvenikov sklepa zopet, da je ta tako imenovani praški tip keramike v Romuniji, kjer se istočasno sklicujejo tudi na nekatere najdbe v Bolgariji,⁹⁸ posledica slovanske migracije z zahoda, in sicer na Balkanski polotok in v Donavsko dolino v 7.—8. stoletju.⁹⁹ Ker ta keramika, kolikor jo dandanes poznamo v Romuniji in tudi v Bolgariji, ni identična s praškim tipom ter kaže samo neke splošne sorodnosti s slovansko keramiko predgradiščanskega in gradiščanskega tipa, ako uporabimo že nekoliko zastarelo termonologijo in ki jo drugače nahajamo na Balkanu in tudi v srednji Evropi v 9. in 10. stoletju, jo nikakor ne moremo povezovati z nekakšnimi migracijami, čeprav bi te tudi obstajale. Pričakovati bi namreč bilo, da takšna keramika predstavlja res materialni dokaz o migraciji, kar v našem primeru ni naključje. Predvsem se tukaj nahajajo velike teritorialne praznine, ki kažejo odsotnost praškega tipa tako v vsej Panonski ravnini, dalje v vzhodnoalpskih krajih in tudi v Jugoslaviji. Pritrditi moramo pač češkoslovaškim znanstvenikom, ki sodijo, da so Bratislavska vrata najjužnejša točka, do koder je prodrla keramika praškega tipa.

Danes lahko v splošnem trdimo, da je bila prvotna slovanska keramika delana prostoročno. Kljub temu pa nam niso znane še prvotne

⁹³ *Archaeologia Jugoslavica* I, 1954, 71 sl.

⁹⁴ Važarova, *Slavjano-blgarskoto selišče*, 6 sl.

⁹⁵ Mijatev, *Slavjanska keramika* 18.

⁹⁶ V Jugoslaviji doslej nimamo nobene keramike, ki bi jo mogli povezati s praškim tipom, čeprav so to skušali nekateri avtorji storiti (*Archaeologia Jugoslavica* I, 71 sl. — Zbornik Filozofske fakultete II, Ljubljana 1953, 98 sl. — Godišnjak muzeja grada Beograda II, 1955, 24 sl.).

⁹⁷ *Studii și cercetari de istorie veche* IV, 1953, 85 sl., sl. 15. — *Studii l. c.* VI, 1955, 510 sl., sl. 11/2—3. — *Studii l. c.* V, 1954, 299, sl. 33. — *Studii l. c.* II, 1951, T. VIII/2. — *Studii l. c.* VIII, 1957, 268.

⁹⁸ Gradivo še ni objavljeno.

⁹⁹ *Studii și cercetari* VIII, 1957, 267.

oblike. V tem pogledu nismo še napredovali kljub vsem poskusom dalje od sklepov, ki jih je podal Niederle in ki še vedno obstajajo kot suponorirana možnost, čeprav le kot možnost brez materialnih konkretnih dokazov.

Kar zadeva sam praški tip keramike, je treba omeniti tudi Preidlovo mnenje, ki sodi, da za to keramiko ni treba iskati praforme samo v neposrednih stikih z rimsko kulturo. On stoji tudi na gledišču, da so praforme za keramiko praškega tipa izdelovale razne etnične skupine srednje Evrope po vzoru provincialne rimske keramike. In iz takšnih prototipov naj bi se kasneje razvil praški tip.¹⁰⁰ Ni nobenega dvoma, da Slovanov ne moremo izključiti, da ne bi uporabljali keramiko, označeno kot praški tip ali kot slovansko keramiko I. stopnje. Vendar danes ne moremo vsak lonec praškega tipa tudi etnično opredeliti, posebno ako za to nimamo nikakršnih drugih indicij in spremnega gradiva. Tako je tudi Poulík prvotno napačno pripisal znani grob iz Žurana na temelju posode praškega tipa Slovanom.¹⁰¹ Povečini pa lončki praškega tipa, uporabljeni kot žare, nimajo nikakršnega drugega spremnega gradiva. Celo pri raznih naselbinah in naselbinskih najdbah je keramika praškega tipa izločena od večine ostalih najdb. Tako imamo ponekod posamezne tako imenovane kulturne jame, kjer se nahaja keramika praškega tipa, medtem ko je ostalo gradivo izven jam iz kasnejšega časa.¹⁰² Kar moremo danes nesporno ugotoviti, je le to, da je v srednji Evropi keramika, znana kot praški tip, starejša od keramike, označene kot slovanska gradiščanska keramika.

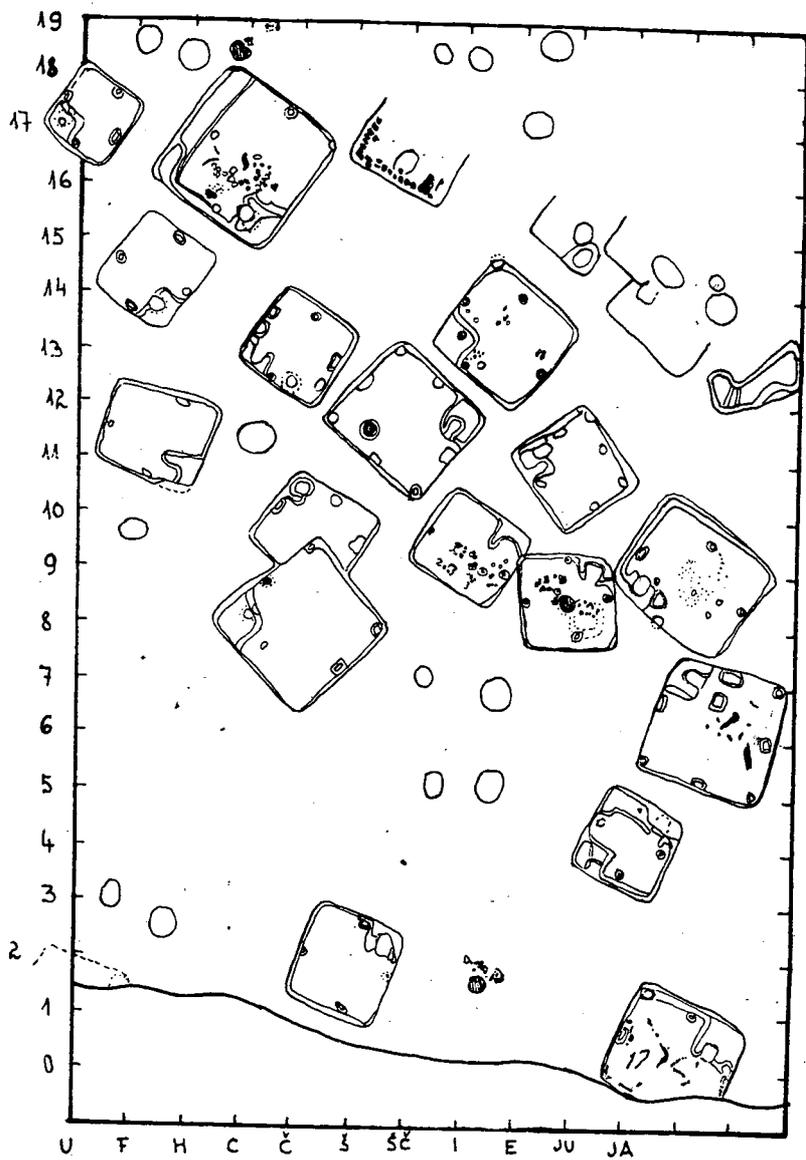
Patriarhalni dom

Med raznimi ugovori, ki se javljajo v zadnjem času na arheološkem področju, je treba omeniti vsaj problem okoli postavljanja stanovanjskih objektov v zgodnjih slovanskih kulturah in njih tolmačenja. Ako pregledamo tozadevne objave, ki so nam na razpolago, in s temi v zvezi razne sinteze, prihajamo do dveh možnih sklepov. Tako je mogoče, da so popolnoma napačno interpretirane najdbe oziroma opazovanja pri raziskovanjih. Druga možnost je, da se je vnaprej postavila sinteza, ki je šla v prilog tem ali onim sklepom in so se zato tudi spreminjala nekatera dejstva. Naj bo tako ali tako, vendar niti prvi niti drugi način nista z arheološkega gledišča pravilna, čeprav so bili takšni sklepi znanstvenikov sprejeti celo v učbenike. In teh ni ravno malo. Po raznih objavah vidimo, da je Ljapuškin ugotovil, da se je ukoreninilo mnenje, da je v lesostepnih predelih, kjer so živeli Slovani v 8.—10. stoletju, bil v navadi karakterističen kompleks poluzemunic oziroma hiš, ki so bile

¹⁰⁰ Preidel, Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens I, 58 sl.

¹⁰¹ Poulík, Jižní Morava země dávných Slovanu, Brno 1948—1950, 42 sl. — Archeologické rozhledy 1949, 10 sl., sl. 2. — Korošec, Uvod v materialno kulturo, 78 sl.

¹⁰² Památky archeologické 1957, 70 sl.

Sl. 12. Novotrickoe gorodišče, del naselbine (po Ljapuškini)

med seboj vezane s prekritimi prehodi.¹⁰³ To gledišče so zastopali tudi Ribakov, Tretjakov, Guščin, Arcihovski, Karger in drugi. Ljapuškin misli, da je v veliki meri na to vplival tudi spis Psevdo-Mavrikija, ki govori, da so Slovani in Anti imeli koč z večjim številom izhodov.¹⁰⁴ Vendar je sam Ljapuškin pri raziskavanju naselbin vzhodnih Slovanov 8.—10. stoletja prišel do popolnoma drugih sklepov. Tako ni mogel ugotoviti na raznih gradiščih in naselbinah, kakor so Opošnjanskoje gorodišče, dalje naselbina v Poltavi, naselbine v vasi Bližnjaja Melnica, Novotroickoe gorodišče itd., ki spadajo v skupino tako imenovanega romensko-borševskega tipa, notranjih prehodov pri hišah v obliki poluzemunic. Vse hiše so bile ostro oddeljene ena od druge. Tudi ako primerjamo načrt raziskovanj, ki jih je napravil Ljapuškin na Novotroickom gorodišču,¹⁰⁵ vidimo upravičenost njegovih prigovorov, na drugi strani pa tudi nezanesljivost podajanja nekaterih drugih avtorjev.¹⁰⁶ Tudi načrti nekaterih stanovanjskih hiš iz Monastirišča, Borševskoga gorodišča itd. kažejo podobno sliko kakor Novotroickoe gorodišče. Ljapuškin, ki je po načrtih analiziral raziskovanja teh gradišč in naselbin, je s pravico opozoril, da ne obstajajo nikakršni sledovi in znaki nekakšnih prekritih prehodov med posameznimi stanovanjskimi objekti.¹⁰⁷ Ti sklepi so pa toliko bolj pomembni, ker se je na temelju povezave stanovanjskih objektov s pokritimi prehodi sklepalo o patriarhalni družinski skupnosti pri vzhodnih Slovanih v 8.—10. stoletju. Ljapuškin na temelju novih ugotovitev zopet sodi, da imamo tedaj individualne majhne družine, ki so bile povezane v vaško občino. Poleg tega se je Psevdo-Mavrikijevo poročilo tudi napačno interpretiralo, ker ta nikjer ne govori o pokritih prehodih med stanovanjskimi objekti.¹⁰⁸

Sledovi slovanske ekspanzije na Balkanu in v Panonski ravnini v 7. stoletju

V trenutku, ko se je pojavil dvom v pravilnost etničnega opredeljevanja martinovske kulturne skupine, nastane tudi vprašanje o pravilnosti dosedanjega opredeljevanja raznih predmetov, ki naj bi predstavljali sled slovanske ekspanzije na Balkan in v Panonsko ravnino v 7. stoletju. Takšnih sledi je bilo že doslej zelo majhno število in so se v glavnem omejevale na kulturne ostaline martinovske skupine, kot so najdbe v Čadjavici, dalje v Fönlaku, v Cosovenii-de-Jos, v Maros Gambasu, v Tesaliji in v Biskupiji. Poleg teh najdb moramo prišteti sem tudi nekatere zvečine slučajne najdbe raznih ločnih ali psevdofibul. Toda tudi teh

¹⁰³ Kratkie soobščeniija 68, 1957, 3 sl. — Gosudarstvenaja akademija istorii materialnoj kulturi 1951, 7 sl. — L. c. 1954, 109 sl. — Problemi istorii dokapitaličeskikh obščestvi 1935, 270 sl. — Itd. (Glej tudi literaturo, ki jo navaja Ljapuškin.)

¹⁰⁴ Kratkie soobščeniija 68, 4 (glej literaturo, ki jo navaja Ljapuškin, in objave raziskovanj).

¹⁰⁵ L. c., risbe 1 in 2.

¹⁰⁶ Marsikakšna raziskovanja doslej niso objavljena.

¹⁰⁷ Kratkie soobščeniija 68, 5 sl.

¹⁰⁸ L. c., 12 sl.

ni bilo veliko število.¹⁰⁹ Nekatero najdbu te vrste so bile tudi že doslej zelo dvomljive in jih ni kazalo povezovati s Slovani. Tak primer je bil n. pr. s tesalskimi figurami.¹¹⁰ Glede ostalih najdb se je pa večina jugoslovanskih arheologov zedinila, da v resnici predstavljajo slovansko delo.

Nekateri drugi znanstveniki se niso strinjali s takšnim stališčem že glede na to, da so tudi drugače opredeljevali martinovsko kulturno skupino. Tako n. pr. Fettich, ki je že nekdanj Čadjavico pripisal Kutrigurom,¹¹¹ tudi danes sodi, da stoji ta najdba v zvezi s prvimi kutrigurškimi priseljenci. Medtem ko misli tudi, da so bili starejši predmeti s tega najdišča napravljeni že v Rusiji, misli, da so nekateri drugi bili izgotovljeni tudi že v novi domovini.¹¹² S prihodom Avarov v Karpatsko kotlino pa je martinovska kultura po mnenju Fetticha doživela popolnoma drug razvoj.¹¹³

Ne glede na mnenje, ki ga zastopa Fettich, je danes treba z vso rezervo sprejemati dosedanje hipoteze o martinovski kulturi kot sledu ekspanzije Slovanov na Balkanu in v Panonski ravnini, dokler ne bo izvršena nadrobna revizija. Danes sicer res ne moremo popolnoma izključiti Slovanov, da ne bi mogel kak predmet ali kakšna najdba pripadati tudi njim, čeprav predpostavimo, da spada cela martinovska skupina v kasnohunsko periodo. Ne gre sedaj niti za njen nastanek niti za čas, kdaj se je formirala, niti za elemente, ki so služili kot temelj pri njenem razvoju, temveč gre tu za to, ali so mogli biti tudi Slovani njeni nosilci, nahajajoč se v tem času tako na področju Ukrajine kakor tudi Panonske ravnine. Artamonov je mnenja, da je slovanska ekspanzija začela v vse smeri tako proti jugu kakor tudi proti vzhodu in severu v istem času, t. j. v 6.—7. stoletju.¹¹⁴ Če poleg tega upoštevamo mnenje Fetticha, ki sodi, da ima keszthelyska kultura dokaj elementov martinovske kulture, posebno kar zadeva tako imenovano abstraktno smer, kakor jo imenuje,¹¹⁵ potem bi mogli misliti, da so jo tudi Slovani uporabljali. Ker pa je ta kultura doslej zajeta le bolj z gledišča višje stoječe socialne plasti oziroma z gledišča aristokratske kulture, ne pa celotne kulture ljudstva, moramo gledati tudi v tem pogledu, v kolikor so bili nosilci tudi Slovani, le višji socialni razred. Kakšna je bila pa kultura slovanskega ljudstva tega časa, nam znanstveniki doslej še niso uspeli povedati, niti nam tega danes ne kažejo arheološke najdbe. Na vsak način so razne predmete martinovske kulture mogli uporabljati tako Kutriguri, Avari in tudi drugi narodi in etnične skupine, pri čemer niso

¹⁰⁹ Werner, *Slawische Bronzefiguren* 1953. — *Reinecke Festschrift*, 150 sl. — *Zgodovinski časopis* 1954, 7 sl. — *Itd.*

¹¹⁰ Werner, *Slawische Bronzefiguren*. — *Zgodovinski časopis* 1954, 17 sl. — *Arheološki vestnik* 1954, 183 sl.

¹¹¹ *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 1942/43, 59 sl.

¹¹² Fettich, *Archäologische Studien*, 139.

¹¹³ *L. c.*, 189 sl.

¹¹⁴ Važarova, *Slavjano-blgarskoto selišče*, 9.

¹¹⁵ Fettich, *Archäologische Studien*, 189 sl.

izvzeti tudi Slovani. Z drugimi besedami — teh najdb ne moremo etnično opredeljevati, posebno še, če imamo opravka recimo le z eno samo fibulo brez spremnega gradiva. Žal tudi ostale najdbe te vrste ne kažejo glede na današnje stanje raziskavanja na večjo možnost etničnega opredeljevanja. Upoštevati moramo tudi, da so nam znane slovanske kulture kasnejšega časa na Balkanu in v Panonski ravnini, kakor so belobrdska, kōtlaška, dalmatinsko-hrvatska in makedonska, ki pa so drugačnega značaja. Le tu in tam zasledimo mogoče kakšne starejše elemente, ki bi se mogli vezati za starejšo keszthelysko, avaroslovansko kulturo. Medtem pa z martinovsko skupino v tem pogledu ne bi bilo skoraj nikakršne zveze, izvzemši mogoče nekaj zelo problematičnih elementov, ki se pojavljajo samo sporadično in ki še niso niti popolnoma dokazani. Omeniti moram, da bi bilo tudi razumljivo, ako bi se takšni elementi v bodočnosti res pojavili. Kasnohunška kultura se je mogla zadržati in služiti kot temelj tudi še v kasnejšem času, podobno kakor so se ohranili posamezni provincialno rimski in bizantinski elementi tudi kasneje.

Kakor vidimo, je danes zopet stopilo v ospredje vprašanje etnične pripadnosti posebno nekaterih naših izrazitih najdb 7. stoletja, kakor so Čadjavica ter nekatere ločne fibule. Prav tako je, lahko rečemo, nesigurnost tudi v etnični opredelitvi modelov za tiskanje v Biskupiji pri Kninu, kljub dosedanjim mnenjem Karamana, Wernerja in drugih.¹¹⁶ Le časovna opredelitev bo točna, t. j. 7. stoletje, medtem ko etnična opredelitev ni več povsem sigurna.

Ob tej priložnosti se moramo dotakniti še enega momenta, namreč dela balkanske keramike. Gre tu za keramiko tako imenovanega gradišćanskega tipa v Bolgariji. Ta se je doslej tolmačila kot slovanska. V novejšem času pa so nastali dvomi o takšni opredelitvi. Prvi jo je skušal sedaj povezati s saltovsko kulturo Artamonov.¹¹⁷ Za njim danes to delajo tudi drugi. V najnovejšem času je Stančo Stančev pri obravnavi keramike iz Novega Pazara zvečine klasificiral podobno keramiko v severovzhodnem delu Bolgarije kot prabolgarsko.¹¹⁸ V glavnem nahajajo takšno keramiko, kakor pravi Stančev, v treh velikih centrih prve bolgarske države, v Pliski, v Preslavu in v Madari ter v okolici teh centrov. Čeprav se posamezne analogije nahajajo tudi na Ogrskem in v Romuniji, povezuje Stančev bolgarsko keramiko s saltovsko, ki se širi na Doncu, na Azovskem morju in v severnih delih Kavkaza. Pripada pa sarmatoalanski kulturi. Časovno stavlja Stančev bolgarsko keramiko v 8. stoletje.¹¹⁹ Tudi za tisto keramiko v Bolgariji, katere pa je manj in ki kaže nesporno sorodnost s slovansko, misli Stančev, da prej pripada Prabolgarom kakor pa Slovanom.

Kakor vidimo po vsem tem, se tudi glede zgodnjerednjeveške keramike na Balkanu mnenja in sklepi zelo hitro menjajo. Danes še ni mo-

¹¹⁶ Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 1940, 20 sl. — Werner, Slawische Bronzefiguren, 4 sl. — Starohrvatska prosvjeta 6, 1958, 29 sl.

¹¹⁷ Važarova, Slavjano-blgarskoto selišče, 8 sl.

¹¹⁸ St. Stančev, Nekropolt do Novi Pazar, Sofija 1957, 46 sl., 57 sl.

¹¹⁹ L. c., 93 sl.

goče kontrolirati novih sklepov in gledišč. Vendar bi po današnji oceni prišli do tega, da v 8. stoletju vsaj v severovzhodnem delu Bolgarije nimamo slovanske keramike, temveč le prabolgarsko. Koliko je to točno, pa bo pokazala bodočnost.

ON THE CORRECTNESS TO EVALUATE INDIVIDUAL ARTICLES AND CULTURES FROM THE EARLY MIDDLE AGES TILL THE SEVENTH CENTURY AS BEING SLAVIC

Summary

After the Second World War various hypotheses have frequently been proposed in which various cultural groups that occurred at the beginning of the first millennium of our era or even during the first millennium before our era have been explained as Slavic. Frequently such hypotheses have been accepted without any control. Yet the time has come when it is necessary to submit to revision various viewpoints which, to be true, have been occasionally proposed as ideas without any material support or at least with insufficient material support. In the article here quoted the present author refers to some of the most actual problems without wishing to come to final conclusions.

One of the problems that touch the early Slavic culture is the problem of the Lusatian culture. To the earlier viewpoints that have been proposed by Kostrzewsky, Filip, Böhm, and others, new evaluations have been added, above all those of soviet scholars. In this respect the earlier soviet viewpoint was not satisfactorily formulated. Presently, however, the soviet scholars accept mainly without control the viewpoint of Kostrzewsky and consider the Lusatian culture to be the basis on which the later Slavic culture has developed, with the one limitation that this is true for the Western Slavs only. In spite of this the problem of the Lusatian culture and its connection with the Primitive Slavs remains exceedingly problematic since we find descendants from this culture also in other ethnic groups.

Some scholars still maintain the hypotheses which connect the Scythian tribes with Slavs. Such scholars are Arcihovski, Tretjakov, and others. They use as basis for their conclusions the attribution of cremated burials to Slavs, because Scythians did not bury the cremated human remains. Since in some places that are close to Scythian areas burial places occur where we find buried both cremated and not cremated bodies it is believed that the former belonged to Slavs and the latter to Scythians. Here should be the contact between the Scythian and Slavic cultures, and of the latter it is considered that it has received many elements from the Scythian culture. In this way it is supposed that individual Scythian tribes, that is the agricultural Scythians, have also contributed to the ethnogenesis of Slavs. There are even some scholars who believe that some elements of the Scythian language have been accepted into the Slavic language. In spite of these suppositions which are supported by some soviet scholars as well as by some others, there have recently been even among soviet scholars such that maintain viewpoints contrary to these hypotheses. The latter believe that it is impossible to classify cultures in the Scythian border areas, as this is e. g. the case with the Yukhnovo culture. Anyhow, we are presently unable to prove any material connection between the Scythians and Slavs. The basic mistake which occurs in all opinions of this kind is that they simply attribute all cremation burial places to Slavs.

Over a long time the hypothesis has been problematic that classified the culture of the Djakovo fortified places as Slavic, or that at least the representatives of this culture participated in the formation of Slavic tribes. Presently the situation has been changed in so much that the representatives of this cul-

ture are now considered as ancestors of individual Ugro-Finnic tribes as e. g. Merians, Mordvinians, Muromians, and others. Nevertheless there are some scholars who still wish to attribute individual fortified places belonging to this culture to Slavs. This is e. g. the case with the fortified place at Bereznjaki. Yet the explanations proposed by such scholars are also too problematic so that they simply cannot be accepted.

The problem of the ethnic classification of the Tchernyakhovian culture still continues to be actual. It belongs to the period between the second and fourth or fifth centuries. Some scholars place it into an ethnical connection with Slavs or they even attribute it to Ants. In order to make possible the connection between the Tchernyakhovian culture and Slavs, and with regard to the so far known Slavic culture, there have been some scholars who also lowered its antiquity and believed that this culture could have lasted even as long as the eighth century. Thus it could come into a temporal connection with the Romenian-Borshevian culture of the eighth century, while on the other hand they also try to increase the antiquity of the latter and in this way they place it into the sixth century already, with a continuation down into the eighth century. The reason for all these viewpoints lies in the desire to fill up the void that exists in the material culture of Slavs in a period of about three centuries. The documentation available for such suppositions is humble. The only justification seems to lie in the fact that in case that the Tchernyakhovian culture is not attributed to Slavs no proofs remain that the Slavs lived in the Dnieper area before the eighth century. Nevertheless there is even among soviet scholars a considerable opposition to such attempts that are not proved by arguments. Some scholars judge correctly that with the arrival of Huns the culture of cremation burial places ended in the central Dnieper area. And there is a hiatus of several centuries between the Tchernyakhovian and the now known Slavic cultures. The Tchernyakhovian culture itself contains very heterogeneous elements, and its ethnic composition must also have been very heterogeneous. Thus we find here the old Geto-Dacian elements, further the Sarmato-Alanian tribes, the representatives of the Korchevian culture, Goths, and also the Roman provincial elements. Artamonov has rightly supposed that the legacy of the Tchernyakhovian culture, together with the old Alano-Sarmatian traditions, had an important role in the formation of tribes whose representatives later lived in the steppe or in areas covered with wood and steppe of Eastern Europe, as e. g. Avars, Primitive Bulgarians, and Hungarians. The wood steppe of Eastern Europe was deserted after the annihilation of the Tchernyakhovian culture by Huns until the Slavs began to resettle it, which did not happen before the seventh to eighth centuries. The analysis of the Tchernyakhovian culture shows that this was much more developed than the later and nevertheless so far the oldest Slavic culture.

Some scholars would also like to connect the Moshchinian enamel with the Tchernyakhovian culture. In spite of the fact that there is a considerable variety of opinion with regard to its dating we can nevertheless not attribute this enamel to the Tchernyakhovian culture. The corresponding findings are casual only and do not represent a documentation.

There are several problems connected with the Martinovka cultural group. The soviet authors have above all put forward as a problem the existence of a large Gothic state. Presently this question is still unclear and the corresponding opinions vary considerably. The finding places that are attributed to the Martinovka culture and lie situated in Ukaria, in the Pannonian plain, and in the Balkan, show in their composition a great heterogeneity. It is wrong to identify the Martinovka culture with the Tchernyakhovian. Wrong is also the supposition that this culture as a whole could be attributed to Slavs. Moreover, the material which has been discussed so far represents only the most precious part of it, the one which belonged to the higher social stratum, the aristocracy. Fettich characterizes this culture as Late Hunnian. According to him it had developed on various elements, as e. g. Kutrigurian, the aboriginal inhabitants, the descendants of the former Scythians, Transylvanian Gepidae, Goths, Sas-

sanid and Byzantine influences, etc. The best proof that it cannot be considered as Slavic is the recently discovered related finding at Pregradnoi in the Kuban valley. The pseudofibulae that are occasionally also found in the Pannonian plain and in the Balkan stand also in connection with the problem of the Martinovka culture. We cannot ethnically classify these pseudofibulae, exactly as we cannot similarly classify the Martinovka culture.

The still actual problem of the Prague type of pottery has, as a matter of fact, no new moments to register. The opinion of the Czechoslovak scholars seems to be precise who believe it to be spread as far as the Bratislava crossroads. The pottery found in Yugoslavia, Rumania, and Bulgaria and designated as the Prague type does not belong to it and has no connection with it.

The soviet scholars have also developed controversial opinions regarding the so called »zadruga« house. This opinion has developed on the basis of an interpretation proposed by various scholars that in many settlements and fortified places the houses which were half built into the soil were mutually connected by means of covered passages. An analysis of such interpretations has shown that we have no such passages and that we have in fact here individual dwelling houses belonging to individual families.

In connection with such problems the doubt has arisen that the viewpoints are correct which see in Čadjavica, Biskupija, and other similar places traces of a Slavic expansion in the seventh century.

Marjan Britovšek

UVAJANJE NOVIH KULTUR NA KRANJSKEM V DRUGI POLOVICI 18. IN V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

Pravna emancipacija in individualizacija podložnega kmeta v drugi polovici 18. stoletja je imela svoje korenine v novih fiziokratskih gospodarskih pogledih, ki so težili za dvigom kmetijske proizvodnje. Fiziokratska zakonodaja je začela reševati podložniško vprašanje s poizkusi, da utrdi in izboljša posestne pravice podložnikov. Na eni strani je bila usmerjena v to, da čim bolj zrahlja osebno odvisnost kmetov od zemljiške gosposke, na drugi strani pa je težila za tem, da zagotovi dednost kmetij. Številni zakonski patenti so urejali vprašanje podložniških dajatev zemljiški gosposki in določali višino državnih davkov.¹ Posebno jožefinska agrarna zakonodaja je predstavljalala smel poizkus, da z reformami o odpravi nevoljništva, z reformami v administraciji in sodstvu, z uredbami o zemljiški lastnini in dediščini ter z novim davčnim sistemom osvobodi podložnika varstva zemljiškega gospoda. Postopno je prevladalo fiziokratsko načelo, da je blaginja države odvisna predvsem od osebne prostosti in od lastninske pravice podložnih kmetov.² Splošno prosperiteto je bilo po mnenju fiziokratov možno doseči z dvigom agrarne produkcije. Ta prizadevanja so se kazala predvsem v propagiranju uvedbe racionalnejših oblik kmetovanja, v uvajanju in širjenju novih kultur ter krmnih rastlin, v agitaciji za razdeljevanje srenjskih zemljišč, v uvedbi hlevske reje itd.

Zaostala fevdalna agrarna struktura na Kranjskem pa ni bila najbolj prikladna za realizacijo teh načrtov. Z uvedbo novih kultur: krompirja in koruze se je bistveno izboljšal način prehrane prebivalstva, uvedba detelje pa je omogočila hlevsko rejo. Pred uvedbo teh kultur so na graščinskih in podložnih poljih Kranjske prevladovali predvsem posevki strniščne ajde, ovs, ječmena, prosa, rži, pšenice, repe, korenja, lanu, konoplje, pire, sirka, graha, bob, fižol, cizare itd. Z uvedbo novih kul-

¹ Za Kranjsko je urejal to vprašanje patent z dne 12. avgusta 1747, dopolnjevali in pojasnjevali pa so ga naslednji patenti: z dne 23. aprila, 20. avgusta, 6. in 13. septembra, 26. in 29. oktobra ter 28. novembra leta 1748; dalje patenti z dne 17. marca in 28. septembra leta 1749 ter patenta z dne 12. julija in 18. septembra 1756.

² Grünberg Karl, Die Bauernbefreiung I, str. 255.

tur se je struktura posevkov znatno spremenila. Vendar je bilo potrebno mnogo časa, preden so se te kulture udomačile in našle svoje mesto v strukturi posevkov. Prav to razdobje naj osvetli naslednja razprava.

Uvajanje krompirja

Zgodovinarji menijo, da je bila pradomovina krompirja v Peruju in Mehiki, od koder se je razširil po Južni in Severni Ameriki. V času kolonialnih zavojevanj so ga poznali že v raznih ameriških predelih. Južnoameriški Indijanci so ga navadno na soncu dobro posušili in ga nato stekli v moko, iz katere so pekli kruh. V Evropo naj bi krompir po mnenju zgodovinarjev prišel med leti 1560 in 1570. Sporno je, kdo ga je prvi prinesel: Walter Raleigh, Franz Drake ali Španci.³ Sprva so krompir gojili le na botaničnih vrtovih, od koder je potem zašel kot eksotična redkost na vrtove nekaterih posameznikov, ki so ga gojili kot lepotno rastlino. Iz Anglije in Španije je nova rastlina počasi prodirala v ostale evropske države. Ob koncu 16. stoletja so jo sadili skoraj po vseh vrtovih Nemčije, Španije, Burgundije in v nekaterih predelih Italije.⁴ Širjenje krompirja pa je v primerjavi s koruzo in tobakom v 17. stoletju zelo počasi napredovalo zaradi obveznega poljskega reda, nepoznavanja nove rastline in zaradi predsodkov, ki so jih do njega gojili. Kmetijski priročniki, ki so jih v 17. stoletju hranili zemljiški gospodje na Kranjskem v svojih knjižnih zbirkah, novo rastlino še zelo površno opisujejo, kar je znak, da je bil krompir kot lepotna rastlina še vedno omejen le na vrtove. Colero ga je v svojem delu »Oeconomia ruralis et domestica« navedel še kot vrtno rastlino med bučami in kumarami,⁵ Böckleri pa ga je omenil v svojem delu »Nützliche Haus- und Feld-Schule« kot rastlino, ki je bila že vsakemu poznana.⁶ Mnogo več pozornosti mu je posvetil Hohberg v svojem delu »Georgica curiosa aucta, dass ist umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem adelichen Land- und Feld-Leben«. Navedel je dve vrsti krompirja: »Tartouffles« ali »Papas Indorum« in »Adenes canadenses«, ki sta bili že razširjeni.⁷ Prvo vrsto z rdečimi cvetovi so po njegovih navedbah tedaj šele pričeli uvajati po Evropi in se je dobro obnesla; en sadež je dal tudi po 50 gomoljev. Edina slabost te vrste je bila, da ni bila dovolj odporna napram mrazu. Navadno so krompir novembra izkopal in spravili v kleti, ali pa so ga pustili preko zime zunaj in pred mrazom zaščitili s slamo ali zemljo. Sadili so ga s celimi gomolji. Za drugo vrsto krompirja »Adenes canadenses« je bilo značilno, da se je zelo hitro razrastel, kjer so ga posadili. Jeseni so ga izkopal le toliko,

³ Berchtold Friedrich, Die Kartoffeln, deren Geschichte, Charakteristik, Nützlichkeit, Kultur, Krankheit etc. mit ausführlichen Angaben ihrer industriellen Anwendung. Praga 1842, str. 9.

⁴ Berchtold F., ibidem str. 41.

⁵ Colero, Oeconomia ruralis et domestica, Mainz 1615, str. 234.

⁶ Böckleri, Nützliche Haus- und Feldschule, Nürnberg 1678, str. 609.

⁷ Hohberg, op. cit. Nürnberg 1695, str. 639.

kolikor so ga rabili preko zime, ostalega pa so običajno pustili pod zemljo. Vsakdanja uporaba krompirja pri kuhi je bila neznatna.⁸

Iz Nemčije se je pričel širiti krompir tudi po sosednih deželah. Za časa tridesetletne vojne se je krompir začel širiti tudi po avstrijskih deželah, toda šele v drugi polovici 18. stoletja se je povsem udomačil na poljih.⁹ V Notranji Avstriji so ga kot vrtno kulturo poznali že v prvi polovici 18. stoletja, v drugi polovici istega stoletja pa so ga pričeli uvajati na poljih. Kdaj je prišel prvi krompir na Kranjsko, je težko točno dognati. Valvasor ga v »Slavi vojvodine Kranjske« ne omenja. Prva priporočila glede saditve krompirja segajo v dobo Karla VI. Po patentu iz leta 1740 naj bi dobila vsaka hiša od svoje gosposke po 6 krompirjev za seme.¹⁰ V koliko se je to res izvajalo, je zaradi pomanjkanja arhivskih virov težko ugotoviti. Dognano pa je, da so ga pričeli zaradi slabih žitnih letin sredi 18. stoletja ponekod saditi na poljih ali srenjskih zemljiščih. Upravno-administrativni organi: gubernij, deželno glavarstvo, okrožja in celo stanovi so se prizadevali, da bi se nova rastlina na Kranjskem čim hitreje razširila. Deželno glavarstvo je razposlalo že leta 1767 okrožnim uradom poduk o sajenju krompirja, s katerim naj bi se seznanile zemljiške gosposke.¹¹ Velike zasluge za uvajanje in pospeševanje nove rastline je imela prva Kmetijska družba, ki se je imenovala »Die Gesellschaft des Ackerbaues und der nützlichen Künste«.¹² Z letaki in brošurami se je prizadevala, da bi se nova kultura čimprej uvedla in razširila. Profesor agronomije Ghill je v ta namen napisal pouk, kako naj se goji in uporablja krompir.¹³ Leta 1770 je družba izdala posebno brošuro o gojitvi krompirja in hkrati razpisala denarne nagrade v višini dveh dukatov za tiste, ki bi posadili po navodilih brošure določen kos svojega zemljišča.¹⁴ Kmetijska družba je zavračala prisilne ukrepe za sajenje krompirja, ker je menila, da se je razširil že do take mere, da prisilni ukrepi niso več potrebni. Uvajanje krompirja pa je ponekod zelo počasi napredovalo, posebno še v Beli Krajini. Še leta 1787 je pisal župnik Mihelič iz Podzemlja novomeškemu okrožnemu uradu, da se krompir na metliških tleh zelo počasi razširja. Predlagal je, da bi za to področje razpisali

⁸ Hohberg, ibidem str. 640.

⁹ Blum Jerome, *Noble Landowners and Agriculture in Austria 1815—1848*. Baltimore 1947, str. 107—108.

¹⁰ Mal J., *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1928, str. 112.

¹¹ DAS, AgS., 1767, 23/6 K. R., lit. E 1/1.

¹² Prva kmetijska družba je bila ustanovljena 28. X. 1767 v Ljubljani, z delom pa je prenehala leta 1787. Njeno delovanje je bilo omejeno pretežno na zelo ozek krog fevdalcev, uradništva terezijanske dobe, predstojnikov večjih samostanov, oskrbnikov zemljiških gospostev in nekaj duhovnikov. Podložni kmetje v družbi niso bili zastopani in je bil zato njen vpliv na kranjskega podložnega kmeta le neznaten. Delovanje družbe je bilo usmerjeno na mesečna, letna in splošna zborovanja ob priliki največjih letnih sejmov v Ljubljani. Domačo zaostalost in izoliranost so skušali premestiti z dopisovanjem in izmenjavo mnenj. Razpisovali so nagrade za dobro napisana dela iz področja kmetijstva. Posebno pažnjo so posvečali raziskovanju naravnih bogastev dežele in z zbiranjem gradiva gojili smisel za zgodovino.

¹³ DAS, AgS., 1769, 28/2 K. R., lit. E 1/1.

¹⁴ DAS, AgS., 1770, 3/4 K. R., lit. E 1/1.

nagrade za sajenje krompirja.¹⁵ S pristankom novomeškega okrožnega urada je Kmetijska družba nagrade razpisala in obljubila podložnim kmetom toliko grošev, kolikor mernikov krompirja bi pridelali prvo leto. Kmetje so morali predložiti potrdilo okrožnega urada in svoje gosposke.¹⁶ V glavnem lahko trdimo, da so uvajanje krompirja pospešile predvsem slabe žitne letine v letih od 1785—1787. Na področju novomeškega okrožnega urada so bili primorani številni podložniki zaradi pomanjkanja prositi svoje gosposke za denarno pomoč, da so si nakupili žitaric.¹⁷ Oskrbnik graščine Vinica je poročal 29. III. 1787 upravi državnih posestev v Gradec, da obstoji zaradi slabih letin v zadnjih treh letih resna nevarnost, da bo tretjina podložnikov podlegla lakoti, ako ne bi dobili pomoči. Ponekod so bili podložniki prisiljeni peči kruh iz koruze in grozdnih tropin.¹⁸ Enaka poročila o slabih žitnih letinah so pošiljali guberniju tudi naborni komisarji za naborne okraje; Kostel, Kostanjevica, Trebnje, Krško, Šrajbarski Turn itd.¹⁹ Stanje na področju postojnskega okrožja pa ni bilo nič boljše. Iz poročila postojnskega okrožnega urada guberniju 7. IV. 1786 je razvidno, da kmetijska proizvodnja na njegovem področju še zdaleka ni krila domačih potreb. Večina podložnikov se je preživljala s prevozništvom, ki jim je omogočalo, da so si za domačo uporabo nakupili koruze in pšenice na Hrvaškem in v Trstu.²⁰ Zaradi nizke kmetijske proizvodnje in stalnih slabih žitnih letin, ki so povzročale lakoto, je gubernij zahteval od postojnskega in novomeškega okrožnega urada, da se pri večjih dominijih zanimata za mnenje, kakò bi bilo mogoče izboljšati položaj. Večina dominijev je bila mnenja, da bi bilo mogoče lakoto omejiti predvsem z uvajanjem krompirja. Pomen in veljavo nove rastline nam najjasneje prikazujejo prav odgovori teh zemljiških gosposk. Oskrbnik postojnske zemljiške gosposke je predlagal guberniju, naj bi podložniki posadili s krompirjem večje površine, ker bi edino to preprečilo lakoto ali jo vsaj omejilo. Zavzemal se je, naj bi krompirjeve posevke razširili tudi na deželnosodne pašnike in privatne travnike, ki so jih uporabljali za pašo. Soseske naj bi takšna zemljišča podelile revnim podložnikom in kočarjem, ki so imeli le nekaj krp zemljišča ali pa so bili sploh brez zemlje. Večkrat se je dogajalo, da so morali revnejši podložniki krasti pridelke po poljih, če so si hoteli pred lakoto rešiti življenje. Letna kmetijska proizvodnja postojnskih podložnikov je krila po navedbah oskrbnika njihove potrebe le četrt do polovico leta.²¹ Zemljiška gosposka Prem se je pritoževala, da so podložniki zelo zane-

¹⁵ St. stan. arhiv, fasc. 315.

¹⁶ DAS St. stan. arhiv, fasc. 315.

¹⁷ DAS, Gub. arhiv, Poročilo deželnega gubernija združeni dvorni pisarni z dne 7. VI. 1786.

¹⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis oskrbnika graščine Vinica upravi državnih posestev v Gradec z dne 20. V. 1787.

¹⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopisi zemljiških gosposk: Kostel, Kostanjevica, Trebnje, Krško, Šrajbarski Turn novomeškemu okrožnemu uradu.

²⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis postojnskega okrožnega urada guberniju z dne 7. VI. 1787.

²¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Postojna postojnskem okrožnemu uradu z dne 28. IX. 1787.

marjali saditev krompirja. Navadno so ga sadili na najslabša zemljišča, kar je znatno zmanjšalo njegov donos. Zemljiška gosposka se je zavzemala, da bi ga podložniki sadili v večjem obsegu in na boljših zemljiščih.²² Na področju pazinske grofije so pričeli krompir uvajati prav v teh letih, vendar brez večjega uspeha. Po navedbah zemljiške gosposke je pričel prvi s poizkusi saditve krompirja finančni uradnik Gabrijel Martinjak. Zaradi peščenih tal, suše in premajhne rose pa mu krompir po trikratnih poizkusih ni obrodil. Enakih poizkusov so se lotili podložniki tudi v ostalih predelih grofije, vendar prav tako brez uspeha. Zemljiška gosposka se je zato zavzemala, da naj podložniki raje zasejejo na ne preveč kamenitih razdeljenih srenjskih pašnikih koruzo, sirek in piro, ki so na tem področju dobro uspevale.²³ Devinska zemljiška gosposka je bila mnenja, da na njihovem področju ni pogojev za sajenje krompirja, ker so vsi dotedanji poizkusi propadli. Podložniki niti ob najboljših letinah niso pridelali dovolj za svoje potrebe in so bili prisiljeni žitarice uvoziti iz Hrvaške, Ogrske in iz Benečije. Zemljiška gosposka se je pritoževala nad razdrobljenostjo zemljišč, ki je povzročala ogromno škodo kmetijski proizvodnji.²⁴ Zaradi neugodnih pedoloških pogojev se krompirjevi posevki tudi na Vipavskem niso preveč razširili. Obsežni posevki koruze, sirka, repe, fižola, korenja itd. so šteli podložnike pred lakoto, ki je bila po navedbah zemljiške gosposke na tem področju bolj redek pojav. Zemljiška gosposka je podložnikom priporočala predvsem setev koruze in sirka, ker sta v teh predelih dobro obrodila.²⁵ Zemljiška gosposka Bistra je 15. XI. 1787 poročala postojnskemu okrožnemu uradu, da so krompir na njihovem območju pričeli sejati pred petimi leti. Odtlej naprej pa ga sade vedno več in postaja v prehrani prebivalstva vedno pomembnejši.²⁶ Na območju zemljiške gosposke Planina so se krompirjevi posevki v tem času že zelo razširili. Gosposka je bila mnenja, da je nova rastlina podložnike že večkrat rešila pred pomanjkanjem.²⁷

Položaj podložnikov na območju novomeškega okrožnega urada ni bil bistveno drugačen. Pogoste slabe letine je stalno spremljala lakota, ki je imela za posledico podhranjenost prebivalstva. Nizka kmetijska proizvodnja še zdaleka ni krila domačih potreb. Okrožni urad je menil, da bi bilo mogoče z ustanavljanjem tkalnic in predilnic ublažiti težki položaj revnejšega podložnega prebivalstva in ga z dodatnim zaslužkom rešiti pred stalnim pomanjkanjem živeža. Priporočal je podložnikom, naj posadijo čim več krompirja. V tej zvezi je okrožni urad tudi opozoril na

²² DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Prem postojnskemu okrožnemu uradu z dne 3. XII. 1787.

²³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis grofije Pazin postojnskemu okrožnemu uradu z dne 3. IX. 1787.

²⁴ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Devin okrožnemu uradu Postojna z dne 10. IX. 1787.

²⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Vipava postojnskemu okrožnemu uradu z dne 19. IX. 1787.

²⁶ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Bistra postojnskemu okrožnemu uradu z dne 19. IX. 1787.

²⁷ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Planina postojnskemu okrožnemu uradu z dne 17. II. 1787.

plodno prizadevanje prve Kmetijske družbe glede uvajanja nove rastline. Odnos podložnikov do nove okopavine pa je bil na področju posameznih gosposk zelo različen. Metliška komenda je bila mnenja, da se večina podložnikov na novo kulturo še ni privadila, ker so mislili, da krompir za prehrano ljudi ni primeren. Gosposka se je trudila, da bi se krompirjevi posevki razširili.²⁸ Zemljiška gosposka Čretež se je pritoževala, da njihovi podložniki skoraj vsako leto trpijo pomanjkanje in je zato poročala, naj podložniki izboljšajo živinorejo in bolje gnojijo predvsem tista polja, ki so za določene kulture najprikladnejša. Glede krompirja pa je bila zemljiška gosposka mnenja, naj bi ga sejali v večjem obsegu.²⁹ Tudi na območju zemljiške gosposke Mokronog so se krompirjevi posevki že precej udomačili. Krompir so sadili že v številnih krajih navedene gosposke. V plodoredu pa je zavzemal še zelo nestalno mesto.³⁰ Na Kočevskem se je velika večina podložnikov ukvarjala s trgovino, prevozništvom, izdelovanjem domače robe, v manjši meri pa s poljedelstvom. Oskrbnik kočevske grofije se je pritoževal, da je na podložnih poljih mogoče pridelati nekaj le s prekomernim gnojenjem. Med kulturami sta najbolj uspevala oves in proso, pa tudi krompir je že pričel zavzemati med posevki važno mesto.³¹ Zemljiška gosposka Podbrezje je bila mnenja, da bi bile nagrade najučinkovitejše sredstvo za pospeševanje sajenja krompirja in detelje ter za razvoj čebelarstva in živinoreje.³² Enakega mnenja je bila tudi zemljiška gosposka Otočec.³³ Na področju rakovniške zemljiške gosposke so podložniki že pričeli s saditvijo krompirja, vendar je bil donos še zelo majhen.³⁴ Zemljiška gosposka Poljane je poročala novomeškemu okrožnemu uradu, da krompir v slabih letinah na njihovem področju sploh ne uspeva. Ostala kmetijska proizvodnja pa je krila le polovico letnih potreb podložnikov.³⁵ Boštanjnska zemljiška gosposka je bila mnenja, da so krompirjevi posevki zelo izčrpali polja in je običajno dolgo trajalo, preden se je zemlja popravila. Gosposka se je pritoževala nad brezbriznim odnosom podložnikov do poljedelstva. Polja so puščali skrajno zanemarjena. Noben nasvet jih ni pripravil do tega, da bi uvedli racionalnejše oblike obdelave tal. Edino skrb so posvečali

²⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis komende Metlika novomeškemu okrožnemu uradu z dne 14. XII. 1787.

²⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Čretež novomeškemu okrožnemu uradu z dne 19. IX. 1787.

³⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Mokronog novomeškemu okrožnemu uradu z dne 16. IX. 1787.

³¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis grofije Kočevje novomeškemu okrožnemu uradu z dne 22. XI. 1787.

³² DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Podbrezje novomeškemu okrožnemu uradu z dne 21. XI. 1787.

³³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Otočec novomeškemu okrožnemu uradu z dne 30. XII. 1787.

³⁴ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Rakovnik novomeškemu okrožnemu uradu z dne 26. XI. 1787.

³⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Poljane novomeškemu okrožnemu uradu z dne 5. XII. 1787.

donosnemu prevoznistvu.³⁶ Na področju zemljiške gosposke Čušperk so krompirjevi posevki zavzeli v 80-tih letih 18. stoletja že velik obseg. Krompir so sadili za prosom, ovsom, ržjo in strniščno ajdo.³⁷ Žužemberški podložniki so se zaradi potrebe večkratnega okopavanja upirali saditvi krompirja. Krompirjevi posevki so bili zato na tem področju še prava redkost. Zemljiška gosposka je priporočala, naj celaki posadijo letno na svojih poljih vsaj dva mernika krompirja. V poročilu se navaja poleg nemškega tudi slovensko ime — krompir.³⁸ Zemljiška gosposka Krupa je poročala novomeškemu okrožnemu uradu, da se v okolici Ribnice preživlja s krompirjem okoli 510 družin, ki so nekoč beračile za kruh, hkrati pa je priporočala podložnikom, naj ga sadijo v večjih količinah.³⁹ Višnjegorska zemljiška gosposka je predlagala, naj celaki posadijo $\frac{3}{4}$ orala polja s krompirjem, manjši posestniki pa parcele v sorazmerju s svojo posestjo. Letni pridelek 20 mernikov krompirja bi po mnenju gosposke mnogo izdatneje podprl podložnike kot mernik pridelka pšenice, ki bi ga pridelali na enaki površini.⁴⁰ Na področju zemljiških gosposk Kostel in Kostanjevica so krompir šele pričeli uvajati.⁴¹ Po navedbah kostanjeviške zemljiške gosposke so se krompirjevi posevki na področju zemljiških gosposk Ribnica in Kočevje že tako udomačili, da ga celo v višjih legah ni bilo več mogoče pogrešati. Zemljiška gosposka je tarnala, da je bil položaj dolenjskih podložnikov ob slabih letinah mnogo težji kot gorenjskih in deloma tudi notranjskih, posebno še zato, ker so bili brez dodatnega zaslužka.⁴² Nova kultura se je zelo hitro širila v okolici Stične in zavzela med posevki važno mesto. Obdelava polj na tem področju je bila po navedbah gosposke zelo racionalna.⁴³ Tudi zemljiške gosposke Klevevž, Pleterje, Slatnek, Bajnof, Mokrice, Črni potok in Šrajbarski turn so priporočale podložnikom, da naj posadijo čim več svojih zemljišč s krompirjem.⁴⁴ Zaradi pogostih slabih letin in velikega pomanjkanja, ki so ga trpeli podložniki, je dvorna pisarna predlagala vsem

³⁶ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Boštanj novomeškemu okrožnemu uradu z dne 6. XII. 1787.

³⁷ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Čušperk novomeškemu uradu z dne 8. XII. 1787.

³⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Žužemberk novomeškemu uradu z dne 9. I. 1787.

³⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Krupa novomeškemu okrožnemu uradu z dne 13. XII. 1787.

⁴⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Višnja gora novomeškemu okrožnemu uradu z dne 16. XII. 1787.

⁴¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Kostel z dne 9. januarja 1788 in zemljiške gosposke Kostanjevica novomeškemu okrožnemu uradu z dne 8. I. 1788.

⁴² DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Kostanjevica novomeškemu okrožnemu uradu z dne 8. I. 1788.

⁴³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Stična novomeškemu okrožnemu uradu z dne 10. I. 1788.

⁴⁴ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopisi zemljiških gosposk novomeškemu okrožnemu uradu: iz Klevevža z dne 25. XII. 1787; iz Pleterja z dne 20. XII. 1787; iz Slatneka z dne 4. XII. 1787; iz Bajnafa z dne 20. XII. 1787; iz Mokric z dne 20. XII. 1787; iz Črnega potoka z dne 12. VIII. 1787; iz Šrajbarskega turna z dne 1. I. 1788.

notranjeavstrijskim okrožnim uradom, naj se pri zemljiških gosposkah ustanove posebni žitni magazini, da bi pomagali podložnikom v težavah. Večina zemljiških gosposk na območju ljubljanskega okrožnega urada je temu predlogu nasprotovala; izgovarjale so se, da je na Kranjskem letni pridelek žitaric znatno premajhen za ustvarjanje takih zalog.⁴⁵ Okrožni uradi in zemljiške gosposke so se lotile samo agitacije za pospešeno saditev krompirja. Vlada je izdala v ta namen poseben odlok, po katerem so bila oproščena desetinskih dajatev vsa zemljišča, ki so jih podložniki posejali s krmnimi rastlinami ali s krompirjem.⁴⁶ Stalne slabe letine so vplivale na podražitev kruha, kar je še huje prizadelo podložnike. Okrožni uradi so skušali omiliti položaj s tem, da so podložnikom priporočali peko kruha iz krompirjeve moke po posebnih navodilih, ki jih je napisal župnik Roy.⁴⁷ Z odobrenjem združene dvorne pisarne je celovski urad izdal Royeva navodila o saditvi krompirja in peki kruha v nakladi 8500 izvodov; od tega je bilo 4000 izvodov natisnjenih tudi v slovenščini. Za Kranjsko so določili le slovenske izvide.⁴⁸ Celovski okrožni urad je predlagal guberniju, da bi z razpisom posebnih nagrad pospešili saditev krompirja. Združena dvorna pisarna pa je izrazila v svojem odgovoru guberniju mnenje, naj se povpraša štajerske in kranjske stanove, če bi bili pripravljeni določiti nagradne zneske iz fondov, ki so bili nekoč namenjeni za dvig kmetijstva. Kranjski stanovski odbor je predlagal guberniju, naj se od 1000 florintov, namenjenih za pospeševanje kmetijstva, podeli pridelovalcem za mernik krompirjevega posevka po 3 kr. nagrade, a le v tistih krajih, kjer se nova kultura ne bi razširila na škodo žitnih posevkov. Stanovski odbor se je zavzemal, naj bi prevzeli in razširili tudi na ostala okrožja isti način nagrajevanja, ki ga je uvedla že prva Kmetijska družba za metliško področje. Zemljiške gosposke naj bi poslane sezname nagrajencev s potrdili prič glede verodostojnosti podatkov okrožnim uradom, le-ti pa stanovskemu odboru v potrditev.⁴⁹ — Štajerski stanovski odbor je predlagal podobno, naj se nagradijo le tisti podložniki, ki bi posadili s krompirjem predvsem nezasejane površine, toda ne po količini posajenega krompirja. Za površino, ki so jo lahko obdelali v enem dnevu (ein ganzer Tagbau), so predvideli nagrado dveh florintov, za polovico te površine po en florint, za četrtno pa po 30 kr. Za zemljišča, na katerih bi lahko posejali žitarice, so prevedevali le

⁴⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24. Dopis ljubljanskega okrožnega urada guberniju z dne 23. VII. 1788. Primerjaj tudi dopise zemljiških gosposk: Goričane z dne 26. VIII. 1788, Radovljica z dne 26. VIII. 1788, Loka z dne 5. IX. 1788, Velešovo z dne 5. IX. 1788, Križ z dne 6. IX. 1788, Bela peč z dne 6. VII. 1788, Brdo pri Kranju z dne 4. VI. 1788, Ponoviče z dne 7. VI. 1788.

⁴⁶ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Odlok notranjeavstrijske gubernije z dne 6. VII. 1788.

⁴⁷ DAS, Gub. arhiv, fasc. 23. Poročilo notranjeavstrijskega gubernija združenim dvornim pisarni z dne 26. III. 1788.

⁴⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Dopis notranjeavstrijskega gubernija celovškemu okrožju ter ostalim okrožjem in stanovskemu odboru z dne 12. IV. 1788.

⁴⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Bericht an die vereinigte Hofstelle über die Äusserung des krainerischen ständischen Ausschusses in Hinsicht der auf die Erdäpfelerzeigniss zu bestimmenden Belohnung 18. VI. 1788.

polovično nagrado. Koroški stanovski odbor je bil mnenja, naj se nagrajujejo krompirjevi posevki na neposejanem zemljišču predvsem glede na obseg površine posevka.⁵⁰ Združena dvorna pisarna se je najbolj strinjala s predlogom štajerskega deželnega odbora in ga uzakonila v posebnem patentu z dne 9. oktobra 1788. V dodatni okrožnici notranjeavstrijskega gubernija se saditev ponovno priporoča zlasti v tistih predelih, kjer so bili podložniki najbolj izpostavljeni lakoti. Nagrajevanje je bilo predpisano za dobo dveh let, ker so menili, da bodo podložniki v tem času sami spoznali velike prednosti nove okopavine. Nagrade so veljale le za podložnike, ne pa za zemljiške gosposke.⁵¹ Kranjski stanovi so se novim predpisom nagrajevanja prvotno upirali, vendar so jih slednjič morali priznati.⁵² Po poročilih novomeškega okrožnega urada so leta 1788 krompirjevi posevki zavzeli največji obseg na območju okrajnih gosposk Poljane, Kostel, Kočevje, Ortnek, Turjak in Čušperk. Mnogi podložniki so letno pridelali od 100 do 200 mernikov krompirja. Mnogo počasneje se je nova rastlina uveljavila na področju ob Savi proti Krškemu. Okrožni urad še je zavzemal, da bi ga pričeli saditi tudi na metliških tleh, v goratih predelih ob Štangarskem gozdu, na področju Šmartna, Polhovice, Sv. Križa in Svibnega. Predlagal je, naj preskrbijo naborni komisarji nekaj mernikov krompirja za tiste kraje, kjer bi ga bili podložniki pripravljene uvesti. Komisarji naj bi ga razdelili predvsem tistim podložnikom, ki so bili brez sredstev, in to pod pogojem, da ga vrnejo isto količino od svojega pridelka. Imenske sezname podložnikov, ki so jim dodelili krompir, z navedbo letnega pridelka pa naj bi dostavili okrožnim uradom. Na Dolenjskem bi bili po mnenju okrožnega urada takšni predeli predvsem na območju graščin Slatnek, Turn pri Galenštajnu, Klevevž, Radeče, Mokronog, Lanšperk, Trebnje, Boštanj, Rakovnik, Mirna, Soteska, Ruperč vrh, Metlika in Črnomelj.⁵³ Ljubljanski okrožni urad je prav tako sporočil okrajnim komisarjem, naj pospešijo sajenje krompirja zlasti v hribovitih in ostalih predelih, kjer so posevki žitaric, posebno strniščne ajde, zaradi pozebe večkrat odpovedali.⁵⁴

Nova rastlina se je najhitreje udomačila na Dolenjskem, v manjši meri pa na Gorenjskem. Ribniška vrsta krompirja se je pričela uveljavljati celo na področju celjskega okrožja.⁵⁵ Ob koncu 18. stoletja je širjenje krompirja zlasti pod vplivom slabih letin zelo hitro napredovalo.

⁵⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Bericht des Innerösterreichischen Guberniums in betreff der zu bestimmenden Belohnungen für die Erdäpfelbau pflegenden Landleuthe am hoch. vereinigten Hofkanzley 24. IX. 1788.

⁵¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Kurenda notranjeavstrijskega gubernija z dne 23. X. 1788.

⁵² DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Dopis gubernija novomeškemu okrožnemu uradu z dne 3. XII. 1788.

⁵³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Poročilo novomeškega okrožnega urada notranjeavstrijskemu guberniju z dne 21. XII. 1788.

⁵⁴ DAS, Ljubljanska kresija, fasc. 1 (Kreisamtsagende). Okrožnica ljubljanskega okrožnega urada komisarjem nabornih gosposk z dne 1. IX. 1789.

⁵⁵ DAS, Gr. arhiv, V. Ribnica, fasc. 35 (Korespondenca).

V prvi polovici 19. stoletja se je krompir že tako usidral, da ga ni bilo mogoče več odpraviti. Med posevki pa je začel zavzemati prvo mesto.

Proti koncu 18., zlasti pa še v prvi polovici 19. stoletja, so podložniki zašli v ostre spore z desetinskimi gospodi, ki so zahtevali, da jim plačujejo desetino tudi od krompirja. Podložniki pa so se temu upirali, izgovarjajoč se, da krompirjeva desetina ni vpisana v nobenem urbarju. Dokler so ga podložniki pridelovali v manjših količinah na vrtovih ali prašnih poljih, t. j. na zemljiščih, ki niso bila podvržena desetini, gosposke niso smele zahtevati od njega desetine. Po predpisih dvornega dekreta z dne 12. oktobra 1769 se od krmnih rastlin na prahi ali ledini desetina ni smela pobirati. V posebnem patentu z dne 27. aprila 1784 so med krmne rastline šteli tudi krompir. Ko so pa podložniki pričeli saditi krompir tudi na njivah, ki so bile podvržene desetini, je prihajalo do stalnih prepиров med podložniki in desetinskimi gospodi, zlasti v dobi, ko so odšli iz naših krajev Francozi. Spravljivejši zemljiški gospodarji so se skušali s podložniki pogoditi, zlasti še zato, ker krompir ni bil vpisan v urbarjih. Ribniška zemljiška gosposka se je 9. aprila 1817 pritožila novomeškemu uradu, da so se ortneški podložniki uprli dajanju krompirjeve desetine, na kar pa okrožni urad sploh ni reagiral. Zemljiška gosposka je izrazila bojazen, da bodo prihodnje leto odpovedali plačevanje krompirjeve desetine tudi ribniški podložniki, zlasti še, ker upornikov višji uradi niso niti grajali niti kaznovali. Zahtevala je od novomeškega okrožnega urada, naj izda posebno okrožno kazo, v kateri naj bi predpisali plačevanje krompirjeve desetine.⁵⁶ Novomeški okrožni urad je sporočil ribniškemu dekanu, naj objavi, da morajo podložniki še nadalje plačevati krompirjevo desetino desetinskemu gospodu in da jih od tega nobena uredba ne odvezuje.⁵⁷ Podobnih pritožb zemljiških gosposk je bilo zelo mnogo. V začetku se gubernij v te spore ni vtikal. Ko pa so se spori glede desetine preveč zaostri, se je gubernij obrnil na Kmetijsko družbo s prošnjo, naj pojasni, ali se obravnava krompir kot letna ali vmesna kultura in ali naj ga uvrstijo glede plačevanja desetine med veliko ali majhno poljsko desetino.⁵⁸ Kmetijska družba je vprašala za svet profesorja kmetijstva dr. Vernerja, ki je predlagal, naj se oddaja od krompirja desetinskemu gospodu trideseti del pridelka. Kmetijska družba s tem predlogom ni soglašala, ker je mislila, da je tridesetina nekoliko premajhna, zlasti še, ker se je od koruze zahtevala desetina, čeprav je terjala za gojitev enako visoke izdatke kot krompir, razen tega pa je bil krompir manj podvržen klimatskim pogojem kot koruza.⁵⁹ Z istim vprašanjem so se ukvarjali tudi kranjski deželni stanovi, od katerih je dvorna pisarna zahtevala, da zberejo vse zakone, statute in podatke glede pobiranja desetine na Kranjskem.⁶⁰ Na zborovanju de-

⁵⁶ DAS, Grašč. arhiv, A/V. Ribnica, fasc. 34. Dopis zemljiške gosposke Ribnica novomeškemu okrožnemu uradu z dne 9. IV. 1817.

⁵⁷ DAS, Grašč. arhiv, A/V. Ribnica, fasc. 34.

⁵⁸ DAS, AgS, E/2. Dopis gubernija Kmetijski družbi z dne 19. V. 1820.

⁵⁹ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe guberniju z dne 16. IX. 1820.

⁶⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 6—7. Dopis dvorne pisarne deželnim stanovom in guberniju z dne 24. VI. 1819.

želnih stanov leta 1821 je prevladalo spravljivo stališče. Mnenja so bili, naj se odrajtuje polna desetina od krompirja samo tam, kjer sta se desetinski gospod in podložnik tako pogodila; kjer pa se desetina od krompirja ni odrajtovala, naj se oddaja od krompirja samo dvajseti del pridelka.⁶¹ Da bi se vprašanje oddajanja krompirjeve desetine dokončno uredilo, se je gubernij ponovno obrnil na Kmetijsko družbo s prošnjo, naj mu odgovori, kolikšni so izdatki za krompirjeve posevke v primerjavi z žitaricami in v kakšnem razmerju so ti posevki do žitnih površin.⁶² Kmetijska družba je v svojem odgovoru 22. februarja 1822 navedla, da so polja na Kranjskem pred setvijo žitaric običajno dvakrat preorali in večino žitnih polj, razen posevkov ajde, opleli, snope pa spravili v kozolce, jih omlatili, žito prečistili in spravili v kašče. Polja, ki so jih določili za krompirjeve posevke, so predhodno dvakrat preorali, nato so krompir sadili z roko v brazde, večkrat so ga okopavali, osipali in pleli. Posebno skrb so posvečali saditvi krompirja na ilovnatih tleh. Po mnenju družbe bi bilo prikladneje primerjati krompir s korenjem, repo ali stročnicami kakor z žitaricami. Obseg krompirjevih posevkov je bil enak posevkom repe, korenja in zelja, z izjemo Kočevske, kjer so ga sadili v večjih količinah. Po navedbah Kmetijske družbe se je krompir večidel že povsod udomačil. Njegovi posevki so zavzemali sorazmerno majhne poljske površine. Na področju hribovitih predelov so ga sadili predvsem na novonastalih lazih ali krčevinah. Pričeli so ga uporabljati za živinsko krmo v enaki meri kot repo ali korenje, kar je imelo za posledico, da so se v hribovitih krajih znatno zmanjšali posevki korenja in repe. Kmetijska družba se je bala, da bi plačevanje desetega dela od krompirjevega pridelka zelo omejilo obseg posevkov. Zmanjšanje pridelovanja krompirja pa bi pomenilo veliko škodo za take dežele, kakršna je bila Kranjska, kjer je bil krompir ob mnogih slabih letinah predmet prodaje. Kmetijska družba je predlagala, naj se enako kot od koruze tudi od krompirja pobira dvajsetina.⁶³ Spor okoli krompirjeve desetine je bil rešen šele z dvornim patentom 18. februarja 1833. Po tem patentu so pobirali po njivah, ki so bile podvržene desetini, dvajseti del pridelka, kjer pa bi se dalo dokazati pravno pridobljene pravice na višjo izmero ali kjer so si podložniki pridobili pravno oprostitev od desetine, naj bi to ostalo še nadalje v veljavi. Po predpisih dvornega dekreta so krompirjevo dvajsetino pobirali na naslednji način: podložnik je javil desetinskemu gospodu, da namerava izkopati krompir, nakar je desetinski gospod odmeril vsako dvajseto vrsto zase, kjer pa teh ni bilo, pa vsak dvajseti seženj. Desetinski gospod je moral krompir izkopati in zvoziti domov na svoje stroške. Ako desetinski gospod v roku 24 ur potem, ko mu je podložnik javil, da bo kopal krompir, svojega deleža ne bi odmeril, je bil podložnik upravičen poklicati sodnika in dva zaprisežena moža, da so odmerili delež desetinskemu gospodu, nakar je smel podložnik svoj delež izkopati, delež desetinskega gospoda, t. j. vsako dvajseto vrsto

⁶¹ Teply B., *ibidem*, str. 112.

⁶² Teply B., *ibidem*, str. 112—113.

⁶³ DAS, AgS, E/2. Odgovor Kmetijske družbe guberniju z dne 22. XII. 1822.

oziroma vsak dvajseti seženj, pa je pustil neizkopan. Od dvajsetine so odpisali še peti del, ki so ga uvedli Francozi kot popust na vse pridelke, ki so bili podvrženi desetini. Fevdalci pa niso bili zadovoljni niti z načinom pobiranja niti z odmero, kakor jo je predpisoval ta dekret. Zato so se na seji deželnih stanov (15. oktobra 1833) ponovno pritožili zoper ta dekret. V svoji pritožbi so navedli, da se je krompirjev pridelek že tako povečal, da ga znaten delež izvažajo preko Trsta v Grčijo, ali pa ga uporabljajo za kuho žganja in za krmljenje svinj. Kmetijska družba se s to pritožbo ni strinjala. Menila je, da je plačevanje dvajsetega dela od pridelka za desetinskega gospoda in podložnike najprimernejša rešitev.⁶⁴ Desetinski dominiji, zlasti večji, ki so imeli pravico do pobiranja krompirjeve desetine v raznih župnijah, so se pritoževali predvsem, da jim jo je nemogoče z omejenim številom služinčadi pobrati v predpisanem roku, ker je bilo spravilo krompirja skoraj povsod istočasno. Velike zemljiške gosposke, ki so imele po več sto desetinskih upravičencev daleč naokrog, niso mogle izkopati krompirja v tako kratkem roku. Kmetje pa so njive kmalu preorali in pripravili za jaro setev; večkrat tudi ne glede na neizkopani desetinski krompir. Fevdalci so zahtevali, da bi bilo treba točneje določiti čas za izkop desetinskega krompirja. Po mnenju fevdalcev bi bilo istočasno spravilo krompirja pri številnih desetinskih upravičencih z najeto delovno silo dražje kot bi znašala vrednost samega pridelka. Desetinski obvezanci v oddaljenih predelih so odklanjali relucijo ter izkoriščali nemoč desetinskega gospoda. Fevdalci so se zato zavzemali, da bi se upoštevale pri pobiranju desetine tudi njihove koristi. Predlagali so, naj bi desetinski gospod poslal 8 do 14 dni pred spravilom pridelka v vsako desetini podvrženo občino svoje uradnike, ki naj bi skupno z rihtarjem in zaprisežencem pregledali krompirjevi desetini podvržena polja in ocenili njihov donos. Šele po tem pregledu bi imel desetinski obvezanec pravico do spravila krompirja, desetinskemu gospodu pa bi odrajtal desetino iz že pospravljenega pridelka na osnovi cenitvenih podatkov komisije. Pri dostavi desetinskega krompirja graščini naj bi se podložniki ravnali po istih predpisih, ki so veljali za žitno desetino, t. j. da so jo spravljale domov graščine same ali podložniki. Predstavniki meščanov in duhovščine so na stanovskem zborovanju podprli koristi kmetov in so temu predlogu nasprotovali. Fevdalci so se nato pritožili v posebni spomenici dvorni pisarni; zavzemali so se, naj bi se tudi krompirjeva desetina dajala v zakup tako kot žitna desetina.⁶⁵ Dvorna pisarna predlogov v spomenici ni upoštevala in je s posebno uredbo z dne 20. junija 1835 predpisala, naj se pobiranje krompirjeve desetine opravlja po že omenjenem patentu, hkrati pa je opozorila, naj se pri tem upoštevajo še ostali patenti in okrožnice, ki so predpisovale način in postopek pobiranja ter kazni za prekrške.⁶⁶

⁶⁴ DAS, AgS, E/2. Odgovor Kmetijske družbe guberniju z dne 28. VIII. 1834.

⁶⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 6—7. Spomenica plemstva cesarju z dne 15. januarja 1834.

⁶⁶ Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Herzogthum Krain, IV. zv., 1824, str. 475—490.

Kuhanje žganja iz krompirja na Kranjskem ni zavzelo večjega obsega, prav tako ga niso sadili za industrijske namene, n. pr. za pridelovanje škroba ali špirta.⁶⁷ Uporabljali so ga predvsem za kuho in za živinsko krmo.

V prvem desetletju 19. stoletja je bilo na Kranjskem razširjenih že več vrst krompirja. V vsakdanji kmečki govorici so ga poimenovali po njegovih zunanjih znakih ali po njegovem krajevnem izvoru.⁶⁸ V aktih naletimo na naslednja imena za krompir: »podzemski hruška«, »podzemljica«, kar je dobeseden slovenski prevod iz »Grundbirne«. Pohlin je krompir v svojem delu »Kmetom sa potrebo inu pomozh« imenoval »krožici«, kar pa se v živi govorici ni nikjer ohranilo.⁶⁹ Na Tolminskem in v Ziljski dolini so krompir imenovali čompe, kar ima svoj izvor v nemškem »Klumpen«. Na Koroškem ga še danes imenujejo laška repa ali repica, iz česar je mogoče sklepati, da so ga dobili iz Italije. Ime korun je prišlo k nam po letu 1810. Bleiweis ga je uporabljal v »Novicah«, med kmeti pa se ta izraz ni udomačil.

Na Kranjskem je bil najbolj razširjen tako imenovani rumeni ribniški krompir, ki je prišel v letih 1810—1815 iz okolice Reke na Ribniško. Ta vrsta krompirja je v nekaj letih povsem spodrinila prvotno razširjeno rdečkasto sorto. Krompir so navadno pred setvijo razrezali na kose in so le rekodaj sadili celega; v času lakote v letih 1816/17 pa so sadili le očesa. Zaradi krompirjeve bolezni je Kmetijska družba priporočala, naj sadijo zaradi večje odpornosti cel krompir. V kolobarjenju si je krompir priboril mesto za žitaricami, zlasti za strniščno ajdo in ovsom. Večkrat se je dogajalo, da so izkopavali še ne dovolj dozorel krompir, kar je imelo za posledico slabljenje krompirjevih sadik in izredno nizek donos.⁷⁰

Prve točnejše podatke o razprostranjenosti nove kulture je mogoče razbrati iz katastralnih cenitev letnega donosa v franciscejskem katastru. Prav iz teh podatkov si je mogoče ustvariti predstavo glede strukture posevkov, predvsem krompirja in ostalih okopavin ter krmnih rastlin, ki so v prvi polovici 19. stoletja našle mesto v kolobarju, in v primerjavi z ostalimi kulturami že zavzele važno mesto. Po katastralnih cenitvah iz leta 1844 je bil pridelek krompirja na prvem mestu. Letno so ga pridelali 2.124.073 mecnov.⁷¹ Na Gorenjskem, kjer je bilo 76.927 oralov in 749 klf. orne površine, je znašal letni pridelek krompirja 365.146 mecnov. Krompirjevi pridelki se navajajo na območju vseh katastralnih občin Gorenjske, z izjemo davčnih okrajev Velesovo in Smlednik. Na področju velesovskega davčnega okraja so jih navedli le v petih od 51 katastralnih občin, na področju smledniškega davčnega okraja pa so ga omenili le v eni od 17 katastralnih občin. V posameznih katastralnih občinah je

⁶⁷ DAS, AgS, 1769, 30/ K/R lit 1/1.

⁶⁸ DAS, AgS, fasc. E/2.

⁶⁹ Pohlin, Kmetam sa potrebo inu pomozh ali uka polne vesele inu shallostne pergódbte te vasy Mildhajm sa mlade inu stare lud. Utisnenu na Dunaju 1789, str. 71—75.

⁷⁰ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe guberniju z dne 2. VI. 1846.

⁷¹ 1 vagan = mecen = 2 mernika; en mernik = 23 kg.

bila količina pridelka zelo različna. Nad 3000 mecnov so ga pridelali le redkokje.⁷² Na območju postojnskega okrožja so bili krompirjevi posevki kljub manjši poljski površini, ki je merila 35.280 oralov in 493 klf., znatno večji kot na Gorenjskem. Letni pridelek je tu znašal 422.399 mecnov.⁷³ Na Notranjskem so bili krompirjevi posevki razširjeni po vseh katastralnih občinah, razen na Vipavskem, kjer so jih omenjali v petnajstih od 29 katastralnih občin. V posameznih katastralnih občinah na območju Notranjske so krompirjevi pridelki kolebali od 1000 do 3000 mecnov, ponekod so ga pridelovali tudi v večjih količinah, v nekaterih primerih celo nad 8000 mecnov.⁷⁴

Največ krompirja so pridelovali na Dolenjskem. Med vsemi poljskimi pridelki, ki so jih sadili ali sejali na 117.639 oralih in 745 klf., je krompir zavzel prvo mesto. Celotna letna proizvodnja je znašala 1 milijon 346.528 mecnov. Povprečna količina pridelka pri posameznih katastralnih občinah je nihala od 2000 do 4000 mecnov, ponekod pa je bil pridelek tudi znatno višji. Skoraj vsak podložnik ga je posadil 2 do 4 mernike na površini $\frac{1}{4}$ orala svojih njiv.⁷⁵

V 40-ih do 50-ih letih 19. stoletja je zaradi krompirjeve bolezn pridelok krompirja zelo upadel. Prvi znaki te bolezn so se pojavili na krompirjevini. Sredi julija so se na listju naredile rjave pege, nakar so pričeli gniti gomolji, deloma že na polju, razširjajoč hud smrad, deloma pa šele v kletih. Novice so to bolezen imenovala krompirjevo gnilobo. Iz Nemčije se je ta bolezen pričela širiti tudi na Kranjsko. O vzrokih bolezn ni nihče vedel ničesar zanesljivega. Obstajala so najrazličnejša ugibanja, ki pa kažejo na veliko neznanje biologije. Kmetijska družba je prvotno menila, da je treba iskati vzrok krompirjeve bolezn v degeneraciji krompirja, ki se razmnožuje samo z gomolji, ne pa po naravni poti s semenom. Poskusi na poljanskem vrtu, ki ga je družba imela v svoji lasti, pa so pokazali, da je tudi iz semena vzgojeni krompir začel gniti. Zaradi velike razširjenosti krompirjeve bolezn, ki je ogrozila pridelovanje krompirja, se je za bolezen začela zanimati tudi osrednja vlada na Dunaju. Znanstvenim zavodom je dala naročilo, naj bolezen preiskujejo in skušajo najti njen vzrok.⁷⁶ Posamezne kmetijske družbe so stalno poročale deželnim vladam o razširjanju bolezn in o tem, v kakšnih okoliščinah se zlasti pojavlja. Poročila so podružnice dobivale od svojih podeželskih dopisnikov. V štiridesetih in petdesetih letih se je krompirjeva bolezen na Kranjskem zelo razširila. Prvi znaki bolezn so se pojavili leta 1844 na področju kranjske in kamniške podružnice.⁷⁷ Leta 1845

⁷² DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Ljubljana, 10. IV. 1844.

⁷³ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Postojna, 10. IV. 1844; primerjaj tudi Darstellung der Endresultate der Catastral-Schätzung nach Kreisen und im Ganzen in der Provinz Krain, Ljubljana, 4. IV. 1844.

⁷⁴ DAS, Veranschlagung zu Gelde... Postojna, 10. IV. 1844.

⁷⁵ DAS, Veranschlagung zu Gelde... Novo mesto, 19. IV. 1844.

⁷⁶ Teply B., ibidem, str. 114.

⁷⁷ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe deželni vladi z dne 28. XI. 1852.

pa je bil zaradi boleznih pridelek krompirja za tretjino manjši kot navadno. Dopisniki iz Kamnika, Radovljice, Loža, Postojne, Idrije, Bele peči, Vrhnike, Kočevja, Ljubljane-okolice, Planine, Višnje gore, Mokronoga itd. so se pritoževali, da se tudi na njihovem področju že najdejo sledovi krompirjeve bolezni.⁷⁸ V naslednjih letih se je bolezen že tako razmahnila, da je pričela resno ogrožati pridelovanje krompirja. Okrožni urad Novo mesto je poročal, da je bilo na Dolenjskem zlasti na območju okrajev Krško in Kočevje leta 1848 uničenega nad polovico pridelka. Na področju okrajev Turjak, Kostanjevica, Trebnje, Žužemberk, Mirna, Višnja gora, Poljane, Boštanj in v okolici Novega mesta pa je krompirjeva bolezen pričela zavzemati vedno večji obseg. Na območju postojnskega okrožnega urada je zaradi krompirjeve gnilobe propadlo nad $\frac{3}{4}$ pridelka. Posebno prizadeta so bila področja Idrije, Snežnika, Vrhnike, Senožeč, Vipave, Planine in Bistrice. Novice so o boleznih objavile vrsto prispevkov. Kmetijska družba je dala jeseni 1846 natisniti v 1500 izvodih letak z naslovom: »Kratek in lahko razumljiv poduk, kako krompir saditi in z njim ravnati, da se bo prihodnjič gnilobe obvaroval.« Letak so brezplačno razdelili med kmete na Kranjskem in Primorskem.⁷⁹ V njem so priporočali, naj sade samo zdrav krompir, in to zlasti na peščenih zemljiščih, ne pa na ilovnatih in vlažnih tleh, ki pospešujejo gnilobo krompirja. Glede spravljanja so bili mnenja, naj vketijo predvsem docela dozorel krompir ob lepem vremenu. Zaradi vedno večje razprostranjenosti krompirjeve bolezni je Kmetijska družba ponovno zahtevala (1. oktobra 1851) od svojih podružnic podrobnejša pojasnila glede vpliva lege in kakovosti zemljišča na krompirjevo bolezen, o vrsti krompirja, ki je bila gnilobi najbolj podvržena, in podatke o obsegu bolezni v primerjavi s preteklim letom. Družba je zahtevala od podružnic hkrati tudi predloge, kako bi preprečili krompirjevo gnilobo. O vzrokih bolezni so vladali pri posameznih podružnicah najrazličnejši nazori. Krška podružnica je navedla, da je iskati vzrok bolezni v zemlji. Bolezen bi po mnenju podružnice ponehala šele, ko bi se zdrav krompir prilagodil bolni zemlji.⁸⁰ Glede pridelka in obsega bolezni so bila poročila zelo različna. Ljubljansko-vrhniška podružnica je bila mnenja, da bo bolezen postopno prenehala, priporočala pa je, da bi namesto krompirja sadili več koruze. Postojnska in vipavska podružnica sta poročali, da so si kmetje na najrazličnejše načine prizadevali, da bi odpravili krompirjevo gnilobo. Pričeli so sejati neke vrste zgodnji krompir, ki je bil po njihovem mnenju najbolj odporen proti bolezni.⁸¹ Na območju višnjegorske in stiške podružnice je pridelek zaradi bolezni zelo upadel. Celak, ki je prej ob dobrih letinah od šestih mecnov posevka pridelal 30 do 40 mecnov, je sedaj dobil le 10 mecnov pridelka ali pa še manj.

⁷⁸ DAS, AgS, E/2. Poročila dopisnikov Kmetijske družbe glede krompirjeve gnilobe z dne 4. XI. 1845.

⁷⁹ Teply B., *ibidem*, str. 114.

⁸⁰ DAS, AgS, E/2. Dopis krške podružnice Kmetijski družbi z dne 14. oktobra 1851.

⁸¹ DAS, AgS, E/2. Dopis postojnske podružnice Kmetijski družbi z dne 10. VIII. 1851 in vipavske z dne 15. X. 1851.

Večina podružnic je bila mnenja, naj se zaradi boleznih omejijo krompirjevi posevki na račun koruze in stročnic.⁸² Kmetijska družba se je povsem skladala s pogledi svojih podružnic in sporočila vladi (2. novembra 1851), da doslej še nikomur ni uspelo odkriti vzrokov krompirjeve plesni. Podložnikom pa je priporočala, naj raje sade koruzo, ker so nekatere vrste dobro uspevale v hladnejših predelih, ter stročnice, t. j. bob, fižol, lečo in grah, ki so predstavljale v času pred uvedbo krompirja in koruze glavno prehrano prebivalstva. Družba se je zavzemala prav tako za saditev raznih vrst pese (bele, rumene in burgundske), kolerabe itd. Glede krompirja pa je Kmetijska družba navedla, da ga v začetku podložniki niso hoteli poznati in so ga morali v mnogih predelih s silo uvajati. Prvotno so ga uporabljali le za svinjsko krmo. Za časa krompirjeve boleznih pa so se ga ljudje oprijeli že v takem obsegu, da se mu niso mogli več odreči in so se neradi lotili pridelovanja stročnic na račun krompirja. Glede uvrščanja krompirja v kolobar je družba priporočala, naj ga sadijo za deteljo, lanom, konopljo ali zeljem.⁸³ V času krompirjeve boleznih je pridelek krompirja padel skoraj za 70 %. Po podatkih iz leta 1849 je proizvodnja krompirja na Kranjskem znašala le 636.326 mecnov, in to na območju ljubljanskega okrožja 160.785 mecnov (t. j. 56 % manj kot leta 1844), na območju postojnskega okrožja 33.681 mecnov (t. j. 92 % manj) in na območju novomeškega okrožja 441.860 mecnov (t. j. 68 % manj kot leta 1844).⁸⁴ V mnogih krajih ga niso pridelali dovolj niti za seme. Številni predlogi glede preprečevanja krompirjeve plesni, ki so jih Novice stalno objavljale, so se izkazali kot brezuspešni.⁸⁵ Leta 1863, ko je krompirjeva bolezen že dokaj upadla, so Novice priznale, da vzrok boleznih še zmeraj ni znan. Opozarjale so kmete, da bolezen prav malo in redko napade zgodnji krompir in tudi zgodaj vsajeni pozni krompir ter da je krompir na mastni in rodovitni zemlji boleznih mnogo bolj podvržen kakor na pustih in peščenih zemljiščih. Novice so odsvetovale saditev krompirja na pravkar pognojeno njivo. Pravi vzrok boleznih pa so odkrili šele leta 1877. Povzročitelj je bil bacil, imenovan »peronospora infestans«.⁸⁶

Kot je razvidno iz letnih poročil dopisnikov Kmetijske družbe, so krompirjevi pridelki v razdobju od leta 1850 do 1882 stalno naraščali.⁸⁷ Po Schollmayerjevi statistiki za Kranjsko iz leta 1870 je krompir zavzemal največ orne zemlje v davčnih okrajih Kočevje (25,5 %), Senožče (24 %), Ribnica (22 %), Ilirska Bistrica (21,5 %), Postojna (20 %), Planina

⁸² DAS, AgS, E/2. Dopisi podružnic Kmetijski družbi iz Mirne-Mokronoga z dne 12. X. 1851; iz Planine z dne 14. X. 1851; iz Smlednika-Kamnika z dne 15. VIII. 1851; iz Trebnjega-Žužemberka z dne 13. X. 1851; iz Podpeči z dne 11. X. 1851; iz Bele peči z dne 25. VIII. 1851; iz Kočevja z dne 14. X. 1851.

⁸³ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe deželni vladi z dne 2. XI. 1851.

⁸⁴ DAS, AgS, S/5. Statistični podatki kmetijske proizvodnje za Kranjsko z dne 28. VI. 1849.

⁸⁵ Novice 1843, št. 2; 1845, št. 46, 48; 1846, št. 27, 38, 40, 42, 52; 1847, št. 2, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 33, 42 itd.

⁸⁶ Teply B., ibidem, str. 115/16.

⁸⁷ DAS, AgS, S/5. Letna poročila o stanju letine od leta 1850 do 1882.

(20 %) in Lož (16 %), najmanj pa v vipavskem davčnem okraju (4 %).⁸⁸ V tem obdobju se je jasno pokazalo, da krompirja ni mogoče povsem nadomestiti z drugimi sadeži. Kmetijska proizvodnja na Kranjskem celo v najrodovitnejših letih ni krila potreb in so bili primorani letno uvoziti do 200.000 mecnov žitaric. Iz Ogrske in Hrvaške so letno uvozili do pol milijona mecnov žitaric na 450—500 ladjah po Savi, od koder so več kot polovico žita pripeljali v tržaške mline, ga zmleli in od tam izvažali v Italijo.⁸⁹

Kot vidimo iz historičnega prikaza, se je krompir na Kranjskem v drugi polovici 18. ter zlasti v prvi polovici 19. stoletja povsem uveljavil in postal skoraj glavna hrana podeželskega in mestnega prebivalstva. Z njim se je ponekod kosala tudi koruza, ki ji pa dolgo ni uspelo, da bi zavzela pomembnejše mesto med posevki in je ponekod, zlasti v prvi polovici 19. stoletja, zaostajala daleč za krompirjem.

Uvajanje koruze

Začetki uvajanja koruze v posameznih evropskih državah segajo v drugo polovico 16. stoletja. K njenemu hitremu razširjanju je nedvomno mnogo pripomogla cvetoča kolonialna trgovina ter odkritje tiskarskega stroja, ki je omogočil, da so se opisi nove kulture hitreje razširjali. Z uvajanjem nove kulture so jo pričeli mnogi naravoslovci istovetiti s sirkom. Pri tem so se sklicevali na Plinijev nepopolni opis sirka (*Milium indicum-Holcus serghum*).⁹⁰ V pradomovini je skoraj vsako indijansko pleme koruzo imenovalo drugače in tudi v Evropi so jo poimenovali z najrazličnejšimi imeni. Naravoslovci so jo imenovali v 16. in 17. stoletju v svojih spisih »Fruementum indicum« ali »Maiz«. Linné pa jo je preimenoval v »Zea«. V Franciji so jo po raznih pokrajinah različno poimenovali: v Languedocu »blé d'Espagne« ali »milia«, v južnih in zahodnih provincah »blé de Guinee«, »blé d'Inde«, »gros millet des Indes«, v vzhodnih predelih pa »blé de Turquie«. V Italiji so jo navadno imenovali »formen-tone« ali »grano turco«; v Lombardiji »surgo turco«, »melgone«, v Toscani pa »grano siciliano«; v južnih in vzhodnih predelih Nemčije »türkischer Weitzen«, v Švici in Porenju »Welsch Korn«, v severnih in zahodnih predelih Nemčije »španska ali indijanska pšenica«. V Angliji so jo imenovali »Indian corn«, pri ostalih evropskih narodih: Holandcih, Švedih, Dancih, Čehih, Poljakih itd. se je udomačil naziv turška pšenica. V Turčiji pa se je uveljavilo ime »Kukuruz«, ki se je nato razširilo po sosednjih deželah. Na Ogrskem so jo imenovali »Kukuricze« ali »Tengeri«, v Avstriji »Kukurutz«, na Kranjskem, v Istri in na Goriškem ter v severni Sloveniji se je udomačilo ime »koruza«, ki je turškega izvora.

⁸⁸ DAS, AgS, S/5. Schollmayerjeva statistika z dne 16. XII. 1870.

⁸⁹ DAS, AgS, S/5. Dopis Kmetijske družbe ministrstvu za kmetijstvo z dne 28. VI. 1849.

⁹⁰ Burger J., *Vollständige Abhandlung über die Naturgeschichte, Cultur und Benützung des Mais oder türkischen Weizens*. Wien 1809, str. 5.

Že iz samega imena je mogoče sklepati, da se je razširila koruza znatno hitreje v južnih predelih Evrope, ki so jih podjarmili Turki, kot pa drugod. Od tod se je širila pod imenom turška pšenica tudi v ostale predele. Številni pisci in kronisti iz 16. stoletja so v svojih delih opisovali uvajanje nove okopavine. Agostino Gallo, italijanski pisec mnogih ekonomskih spisov iz 16. stoletja je navedel v svojem delu, da so pričeli okoli leta 1560, t. j. 68 let po odkritju Amerike, saditi koroza na otoku Rovigo.⁹¹ Od tod se je nato pričela širiti po beneških deželah in Lombardiji. Leta 1571 se je v Lombardiji že tako udomačila, da so jo revnejši ljudje pričeli uživati kot polento; ki je postala glavna prehrana revnejših slojev. Okoli leta 1610 so zavzeli koruzni pridelki že tako velik obseg, da so pričeli z njo na lombardskih in beneških tržiščih trgovati. Iz Benečije se je pričela širiti tudi na Goriško, v Istro in na Vipavsko. Valvasor jo je v svoji »Slavi vojvodine Kranjske« navedel pod imenom »türkisch Korn«, »türkische Weitzen«, »turska psheniza«. Po njegovih navedbah so jo sadili le v nekaterih krajih Notranjske in Dolenjske. Donos koroze je znašal po njegovih navedbah 1 : 30 zrn. Ponekod so koruzno moko uporabljali tudi pri peki kruha. Na splošno lahko trdimo, da so bili v 17. stoletju na Kranjskem posevki koroze še prava redkost. Bila je omejena predvsem na vrtove in je na poljih še ne navajajo. Kot je razvidno iz računov zemljiških gosposk in samostanov ter pregleda graščinskih zapuščinskih aktov, se koruzni pridelki tudi še v drugi polovici 17. stoletja zelo poredko navajajo. V prvi polovici 18. stoletja se koruzni posevki navajajo že med poljskimi kulturami. Obseg teh posevkov pa je bil še vedno neznaten. V patentu za Štajersko (z dne 1. avgusta 1732) so tudi koroza podvrgli desetinskim dajatvam. Predpisali so, naj se dodeli desetinskemu gospodu dvajseti del pridelka. Enaka uredba je izšla tudi za Kranjsko, iz česar je mogoče sklepati, da so jo ponekod pričeli saditi tudi na zemljiščih, ki so bila podvržena desetini. Vendar ohranjeni desetinski registri iz prve polovice 18. stoletja koruzne desetine med dajatvami še ne navajajo. Prve statistične podatke o razprostranjenosti koruznih posevkov na graščinskih in podložnih poljih si je mogoče ustvariti šele iz rektificiranih dominikalnih aktov in rustikalnih tabel, v katerih je tabelarično prikazana struktura posevkov. V urbarjih, desetinskih registrih in računskih knjigah so bile te navedbe zelo pomanjkljive in ne dajejo točnejšega pregleda o uveljavljanju nove kulture v odnosu do ostalih posevkov. Iz pregleda žitnih tabel v rektificiranih aktih je razvidno, da se je nova okopavina do srede 18. stoletja najbolj udomačila na Dolenjskem in Notranjskem; na Gorenjskem je ne navajajo niti na graščinskih niti na podložnih poljih. Kolikor so jo uporabljali za prehrano, so jo uvozili iz Benečije ali Hrvaške, vendar so bile te količine neznatne. Na Dolenjskem se je koroza uveljavila v večjem obsegu na dominikalnih-graščinskih zemljiščih, znatno manj pa je bila razširjena na podložnih zemljiščih. V razmerju z ostalimi posevki je pretežno zavzemala zadnje mesto, ali pa je s posevki pire in sirka

⁹¹ Gallo Agostino, *Le venti giornate dell'agricoltura e de piaceri della vita*. 2da Edizione, Brescia 1775, str. 534.

zavzela eno zadnjih mest v strukturi posevkov. Količina koruznih posevkov na območju posameznih graščin in njihovih podložnikov je bila zelo različna. Pri podložnikih kostanjeviškega samostana so koruzo navedli le v treh od 39 vasi, in še to v dveh vaseh le po $\frac{1}{16}$ in v tretji $\frac{1}{4}$ mernika posevka, kar je znak, da so jo šele pričeli uvajati. Posevki sirka in pire so koruzo še daleč nadkriljevali.⁹² Na graščinskih poljih kostanjeviške zemljiške gosposke so jo sejali nekaj nad pol mernika. Letni pridelek je kolebal od 15 do 40 mernikov. Oskrbnik kostanjeviške zemljiške gosposke se je pritožil dvorni pisarni (5. oktobra 1755), da so cenitveni komisarji v kalkulacijskih tabelah previsoko ocenili letni donos koruze na 40 mernikov, ker je bil v resnici mnogo manjši, zlasti zaradi škode, ki so jo povzročali koruznim posevkom ptiči. Koruzo so uporabljali predvsem za krmljenje perutnine. Podložniki so jo sadili le ob robovih zeljnikov, in še to le v nekaterih od 33 vasi.⁹³ Na poljih graščine Ruperč vrh so je sejali le pol mernika; v primerjavi z ostalimi posevki je bila na zadnjem mestu, podložniki pa je sploh še niso sadili.⁹⁴ Pri graščini Grundelj so sejali le $\frac{3}{16}$ mernika, t. j. le nekaj prgišč. Med podložniki pa so jo sejali le nekateri posamezniki. Celotno površino koruznih posevkov so cenili le na $\frac{17}{16}$ mernika, kar je bilo zelo malo.⁹⁵ Mnogo bolj je bila koruza razširjena na metliških tleh. Na dominikalnih poljih metliške komende so je od enega mernika posevka pridelali 40 do 50 mernikov, podložniki pa, ki so bili raztreseni v 25 vaseh, so je posejali na svojih poljih le po nekaj prgišč.⁹⁶ Na dominikalnih poljih zemljiške gosposke so zavzemali koruzni posevki v primeri z ostalimi kulturami tretje mesto. V letih od 1744 do 1751 so je sejali na graščinskih poljih od enega do dveh mernikov. Pridelki pa so bili iz leta v leto zelo različni, vendar znatno boljši od pridelka ajde, ovska ali sočivja, čeprav so te posejali v večjih količinah.⁹⁷ Pomembno mesto so zavzemali koruzni posevki tudi na podložnih zemljiščih. Navajali so jih skoraj v vseh vaseh, kjer so bili raztreseni metliški podložniki. Celoten posevek je znašal 15 osmink mernika, kar je bilo v tem času zelo mnogo. Podložniki so jo že od 17. stoletja dalje dodobra spoznali in je prav v tem treba iskati vzrok, da se krompir v naslednjih desetletjih na Metliškem ni

⁹² DAS, fasc. 3, RDA in BT. Samostan Kostanjevica.

⁹³ DAS, fasc. 4 RDA in BT. Zemljiška gosposka Kostanjevica.

⁹⁴ DAS, fasc. 4 RDA in BT. Zastavna zemljiška gosposka Ruperč vrh.

⁹⁵ DAS, fasc. 6, RDA in BT. Graščina Grundelj.

⁹⁶ DAS, fasc. 8, RDA in BT. Komenda Metlika.

⁹⁷ DAS, fasc. I, RDA in BT. Zemljiška gosposka Metlika. Posevki in pridelki koruze na graščinskih zemljiščih v letih od 1744 do 1751:

Leto	posevek mernikov	pridelek mernikov
1744	2	73
1745	1	22
1746	2	95
1747	1½	77
1748	2	35
1749	2	77
1705	2½	60
1751	2	37½

tako hitro uveljavil. Na področju klevevske zemljiške gosposke se je nova kultura prav tako hitro udomačila. Na graščinskih poljih so posejali na leto po 2 mernika koruze, celoten posevek na podložnih zemljiščih pa je znašal 8 mernikov.⁹⁸ V mnogo manjši meri je bila nova okopavina razširjena na območju posesti novomeškega kapitlja. Od 243 podložnikov, ki jih je imel kapitelj v 63 vaseh, so koruzo sejali le redki podložniki, saj je znašal celoten posevek na podložnih zemljiščih kapitlja le 5 mernikov. Kapitelj pa je na svojih pristavah posejal le pol mernika koruze.⁹⁹ Podložniki stiškega samostana so pričeli koruzo sredi 18. stoletja šele uvajati. V rektificiranih aktih se navajajo koruzni posevki le v nekaterih od 159 vasi, kjer so živeli stiški podložniki. Po teh navedbah je znašal celoten posevek koruze na podložnih zemljiščih le 8 mernikov, kar je ob dobrih letinah dalo okoli 240 mernikov pridelka, v slabih pa so je pridelali komaj za seme. Vendar je koruzo sadila le dobra osmina od 882 podložnikov. Na samostanskem zemljišču so od mernika posevka dobili povprečno 22 mernikov pridelka, ki so ga uporabili predvsem za krmo perutnine in konj.¹⁰⁰ Najbolj razširjena je bila koruza na območju zemljiške gosposke Podbrežje, kjer so je na graščinskih poljih sejali po en do dva mernika, na podložnih zemljiščih pa 26 mernikov, kar je bilo v primerjavi z ostalimi graščinami največ. Nekateri posamezniki so je posadili tudi po pol do enega mernika. Koruza je na tem območju prešla že v vsakodnevno prehrano podložnega prebivalstva.¹⁰¹ Na območju zemljiške gosposke Mokrice je pridelovala koruzo že velika večina podložnikov, vendar so bili pridelki zelo majhni. V strukturi posevkov je zavzemala še vedno zadnje mesto.¹⁰² Na območju mokronoške zemljiške gosposke je od 374 podložnikov sejala koruzo le dobra sedmina; celoten posevek je znašal okoli 14 mernikov, na graščinskem zemljišču pa le $\frac{1}{4}$ mernika.¹⁰³ Od 213 podložnikov rakovniške gosposke jo je sejala le dobra petina, vendar so bile to neznatne količine, saj je celoten posevek na podložnih zemljiščih znašal le 13 mernikov.¹⁰⁴ Na dominikalnih zemljiščih zemljiške gosposke Kostel so jo sejali od enega do treh mernikov, kar je dalo 30 do 80 mernikov pridelka. Sejali so jo že po poljih in ne le po vrtovih in zelnikih, vendar se med podložniki še ni povsem udomačila; od 294 podložnikov jo je sejalo le okoli 60, količina posevka pa je v celoti znašala le 7 mernikov.¹⁰⁵ Na območju graščine Škrljevo je koruzo sejala že več kot polovica od 76 podložnikov, res pa je, da so bili posevki zelo majhni, saj je prišlo na posamezne hube le nekaj prgišč; na graščinskih poljih so jo iz pol mernika posevka pridelali 10 do 15 mernikov.¹⁰⁶ Na ostalih zemljiških

⁹⁸ DAS, fasc. 7, RDA in BT. Zastavna zemljiška gosposka Klevevž.

⁹⁹ DAS, fasc. 11, RDA in BT. Kapitelj Novo mesto.

¹⁰⁰ DAS, fasc. 12, RDA in BT. Samostan Stična.

¹⁰¹ DAS, fasc. 130, RDA in BT. Zemljiško gosposka Podbrežje.

¹⁰² DAS, fasc. 155, RDA in BT. Zemljiška gosposka Mokrice.

¹⁰³ DAS, fasc. 156, RDA in BT. Zemljiška gosposka Mokronog.

¹⁰⁴ DAS, fasc. 151, RDA in BT. Zemljiška gosposka Rakovnik.

¹⁰⁵ DAS, fasc. 150, RDA in BT. Zemljiška gosposka Kostel.

¹⁰⁶ DAS, fasc. 136, RDA in BT. Zemljiška gosposka Škrljevo.

gospokah na področju Dolenjske in pri njihovih podložnikih so bili koruzni pridelki tako neznatni, da so komaj vredni omembé. Na Kočevskem so jo sejali le v nekaterih vaseh, uvajati pa so jo pričeli tudi na krčevinah.¹⁰⁷ Na območju gosposke Krupa je celoten posevek na podložnih poljih znašal nekaj nad 7 mernikov. Po posameznih vaseh so nekateri sejali koruzo predvsem kot vrtno okrasno kulturo; na graščinskih poljih pa so jo pridelali na leto 20 do 30 mernikov.¹⁰⁸ Na območju gosposke Krško so jo sejali že po številnih vaseh. Celoten posevek posameznih vasi je znašal od $\frac{1}{4}$ do 1 mernika.¹⁰⁹ Na graščini Impolca so je sadili četrt mernika, podložniki pa nekaj nad dva mernika.¹¹⁰ Na poljih gosposke Stari grad so koruzni posevki zavzemali že večji obseg. Nova kultura se je v primerjavi z ostalimi posevki uvrstila na tretje mesto. Na podložnih zemljiščih pa se še daleka ni udomačila; le redki posamezniki so jo sejali po $\frac{1}{16}$ mernika.¹¹¹ Na dominikalnih zemljiščih graščine Rožek so jo sadili po en mernik; njihovih 57 podložnikov skupaj pa le nekaj nad en mernik.¹¹² Podložniki rekštajnske graščine so jo pričeli šele uvajati, saj se koruzni posevki navajajo le v nekaterih od 23 vasi, kjer so bili raztreseni rekštajnski podložniki.¹¹³ Nekoliko bolj razširjena je bila koruza na območju graščine Gradec, vendar je bila še vedno bolj vrtna kultura kot nenadomestljiva okopavina. Celoten posevek je znašal le 8 mernikov, kar je dalo največ 240 mernikov pridelka.¹¹⁴ Skoraj enako sliko glede obsega koruznih posevkov nudita zemljiška gosposka Bogenšperk in graščina Zbure, kjer so na podložnih njivah posadili 4 mernike koruze.¹¹⁵ Žužemberški podložniki so posejali nekaj nad tri mernike koruze, podložniki z. gosposk Boštanj in Šrajbarski turn pa le nekaj nad dva mernika.¹¹⁶ Podložniki gosposk Črnomelj, Višnja gora, Struga in Grm so koruzo sejali ponekod le za okras, saj je znašal celoten posevek pri posameznih graščinah le nekaj nad mernik posevka.¹¹⁷ Na številnih podložnih in graščinskih zemljiščih pa se koruza še ni udomačila; posevki se le redko ali sploh ne navajajo. Sem spadajo zlasti zemljiške gosposke in graščine Poganci, Turjak-Nadlišek, Spodnji Radeljci, Raka, Na Golem, Selo, Grič pri Primskovem, Luknja, Poljane, Prapreče, Zalog, Ribnica, Radeče, Trebnje in Vinica.¹¹⁸

¹⁰⁷ DAS, fasc. 135, RDA in BT. Zemljiška gosposka Kočevje.

¹⁰⁸ DAS, fasc. 125, RDA in BT. Zemljiška gosposka Krupa.

¹⁰⁹ DAS, fasc. 141, RDA in BT. Zemljiška gosposka Krško.

¹¹⁰ DAS, fasc. 146, RDA in BT. Zemljiška gosposka Impolca.

¹¹¹ DAS, fasc. 119, RDA in BT. Zemljiška gosposka Stari grad.

¹¹² DAS, fasc. 170, RDA in BT. Zemljiška gosposka Rožek.

¹¹³ DAS, fasc. 172, RDA in BT. Zemljiška gosposka Rekštajn.

¹¹⁴ DAS, fasc. 173, RDA in BT. Graščina Gradec.

¹¹⁵ DAS, fasc. 173, RDA in BT, graščina Bogenšperk; fasc. 181, RDA in BT, graščina Zbure.

¹¹⁶ DAS, fasc. 183, RDA in BT; zemljiška gosposka Žužemberk; fasc. 174, zemljiška gosposka Boštanj; fasc. 195, zemljiška gosposka Šrajbarski Turn.

¹¹⁷ DAS, fasc. 194, RDA in BT, zemljiško gosposka Črnomelj; fasc. 205, RDA in BT, Višnja Gora; fasc. 190, RDA in BT, graščina Struga; fasc. 180, RDA in BT, graščina Črni potok; fasc. 188, RDA in BT, graščina Grm.

¹¹⁸ DAS, fasc. 161, RDA in BT, graščina Poganci; fasc. 121, RDA in BT, grofija Turjak-Nadlišek; fasc. 234, RDA in BT, Sp. Radeljci; fasc. 120, RDA in

Na splošno lahko trdimo, da je bila sredi 18. stoletja koruza na Doljenjskem že precej razširjena, vendar je ostala še vedno le vrtna kultura in ji je le redkokje uspelo, da se je uvrstila med poljske posevke. Koruzni pridelki so bili še tako neznatni, da niso bistveno vplivali na način prehrane podložnega prebivalstva. Pira, sirek in soržica so še vedno zavzemali pomembnejše mesto kot koruza, ki je bila v primerjavi z drugimi na zadnjem ali predzadnjem mestu.

Na Notranjskem se je koruza hitreje udomačila in so jo že ob koncu 17. in v začetku 18. stoletja pričeli vključevati v vsakdanjo prehrano. Nedvomno je temu mnogo pripomogla živahna trgovina z Benečijo in izredno ugodni klimatski pogoji za razvoj te kulture, za katere rast je važna predvsem topli pomlad in sončna jesen. Glede toplote so njene zahteve precej enake zahtevam vinske trte, vendar je nekoliko skromnejša. Na Primorskem so jo že zgodaj pričeli saditi skupaj s trto. Zaradi pomanjkanja koruznih vrst, ki bi bile odpornejše nasproti mrazu, se je v notranjost dežele zelo počasi razširjala. Najbolj razširjena je bila v obmorskih predelih. Na tržaškem področju so zavzemali koruzni posevki že v prvi polovici 18. stoletja med posevki prvo mesto.¹¹⁹ Sredi 18. stoletja so podložniki zemljiške gosposke in kapitlja Kastav s podružnicama Moščenice in Veprinac pridelovali znatno več koruze kot pšenice.¹²⁰ Glede pridelovanja koruze niso mnogo zaostajali za njimi podložniki iz pičenske škofije, opatiije sv. Jakoba v Preluki, samostana sv. Petra v Gozdu, graščine Slap, zemljiške gosposke Podgrad ter številni podložniki primorskih župnij in podružnic.¹²¹ Zelo hitro se je nova kultura razširila v okolici Reke, kjer so koruzni pridelki pričeli zavzemati že v prvi polovici 18. stoletja med posevki prvo mesto. Na primer podložniki avguštinskega samostana na Reki so posejali in pridelovali med posevki največ koruze, ki jim je postala vsakodnevna hrana.¹²² Mnogo počasneje se je nova kultura uveljavila v notranjosti dežele. Najprej se je razširila v tistih predelih Vipavske in Goriške, kjer so ji klimatski pogoji še najbolj ustrezali. Podložniki vipavske zemljiške gosposke in cerkvene posesti s podružnicami so jo sejali že v velikih količinah. Navadno je v strukturi posevkov zavzemala takoj za pšenico drugo mesto.¹²³ Ugotoviti pa moramo, da se koruzni posevki na Notranjskem v 18. stoletju

BT, graščina Raka; fasc. 131, RDA in BT, graščina Na Golem; fasc. 184, graščina Selo; fasc. 139, Grič pri Primskovem; fasc. 150, RDA in BT, graščina Luknja; fasc. 162, RDA in BT, zemljiška gosposka Poljane; fasc. 164, RDA in BT, dvorec Prapreče; fasc. 225, RDA in BT, dvorec Zalog; fasc. 169, zemljiška gosposka Ribnica; fasc. 168, RDA in BT, zemljiška gosposka Radeče; fasc. 193, zemljiška gosposka Trebnje; fasc. 202, RDA in BT, graščina Vinica.

¹¹⁹ DAS, fasc. RDA in BT, tržaška škofija z župniščem Dolina; fasc. 11, RDA in BT, samostan sv. Ciprijana v Trstu.

¹²⁰ DAS, fasc. 1, RDA in BT, zemljiška gosposka in glavarstvo Kastav; fasc. 30, RDA in BT, kapitelj Kastav z župnišči Moščenice in Veprinac.

¹²¹ DAS, fasc. 8, RDA in BT, pičenska škofija; fasc. 4, opatiija sv. Jakoba v Preluki; fasc. 9, RDA in BT, samostan sv. Petra v Gozdu; fasc. 152, graščina Slap; fasc. 107, RDA in BT, zemljiška gosposka Podgrad.

¹²² DAS, fasc. 12, RDA in BT, samostan sv. Avguština na Reki.

¹²³ DAS, fasc. 164, RDA in BT, zemljiška gosposka Vipava; fasc. 165, graščina Vipava; fasc. 25, RDA in BT, župnišče Vipava s podružnicami.

izven klimatsko ugodnejših predelov niso razširili v večjem obsegu. Pri številnih graščinah in njihovih podložnikih se nova rastlina sredi 18. stoletja še ni udomačila, ponekod pa je sploh še niso sejali, ker ni bilo na razpolago primernih koruznih vrst, ki bi se laže prilagodile slabšim klimatskim pogojem.

Na območju zemljiške gosposke Senožeče jo je sejala od 493 podložnikov le dobra tretjina, in še to le neznatne količine.¹²⁴ Na področju zemljiške gosposke Planina so koruzo pridelovali v petih od 46 vasi.¹²⁵ Nekoliko bolj razširjeni so bili koruzni posevki na območju graščine Potok, kjer se nova kultura omenja že skoraj v vseh vaseh, vendar je bila omejena pretežno le na vrtove.¹²⁶ Na graščini Orehek in dvorcu Roženik so jo sejali na graščinskih in podložnih zemljiščih le nekaj prgišč.¹²⁷ Prav tako neznatni so bili posevki nove kulture na graščini Lože in pri njihovih podložnikih.¹²⁸ Na področju postojnske zemljiške gosposke navajajo koruzne posevke le v treh od 38 vasi, in še to v neznatnem obsegu.¹²⁹ Pri številnih ostalih zemljiških gosposkah in graščinah ter njihovih podložnikih, ki so bili raztreseni po hribovitih ali močvirnih zemljiščih, se kuruza še ni uveljavila in je niso pričeli sejati niti po vrtovih. To so bile predvsem zemljiške gosposke in graščine: Polhov Gradec, Ravne, Zaplata, Gutnek, Snežnik-Lož itd.¹³⁰

Zaradi pomanjkanja odpornejših koruznih vrst se na Gorenjskem nova rastlina v drugi polovici 18. stoletja še ni udomačila, celo v prvi polovici 19. stoletja so je pridelovali še zelo malo. Po podatkih iz listinskega gradiva (predvsem graščinskih arhivov, gubernijskega arhiva, arhiva okrožnih uradov ter arhiva Kmetijske družbe) lahko ugotovimo, da se je pričela nova okopavina uveljavljati na poljih v večjem obsegu šele v drugi polovici 18. stoletja, kar pa je vodilo do sporov z desetinskimi gospodi, ki so pričeli vedno ostreje postavljati zahteve, da se tudi od kuruze prične pobirati desetina. Podložniki so se ponekod izgovarjali, da desetinske dajatve od kuruze niso nikjer predpisane. Teh pritožb je bilo zlasti mnogo v tistih predelih, kjer so bili koruzni posevki najbolj razširjeni. Zaradi stalnih pritožb podložnikov in zemljiških gosposk pri okrožnih uradih se je pričel za to vprašanje zanimati celo notranjeavstrijski gubernij. Zahteval je od svojih okrožnih uradov, naj mu sporočijo, na kakšni osnovi so gosposke dotlej pobirale koruzno desetino in v kakšnem obsegu: ali so desetinski gospodje jemali deseti ali dvajseti del od pridelka in če so pri tem izvajali silo. Gubernij je prav tako zahteval od okrožnih uradov, naj izdelajo predloge, kako bi bilo mogoče

¹²⁴ DAS, fasc. 148, RDA in BT, zemljiška gosposka Senožeče.

¹²⁵ DAS, fasc. 114, RDA in BT, zemljiška gosposka Planina.

¹²⁶ DAS, fasc. 157, RDA in BT, graščina Potok.

¹²⁷ DAS, fasc. 131, RDA in BT, graščina Orehek; fasc. 131, RDA in BT, dvorec Roženik.

¹²⁸ DAS, fasc. 120, RDA in BT, zemljiška gosposka Lože.

¹²⁹ DAS, fasc. 98, RDA in BT, zemljiška gosposka Postojna.

¹³⁰ DAS, fasc. 2, RDA in BT, samostan Bistra; fasc. 134, RDA in BT, zemljiška gosposka Polhov Gradec; fasc. 143/144, RDA in BT, graščina Ravne; fasc. 129, RDA in BT, graščina Zaplata; fasc. 112, RDA in BT, zemljiška gosposka Gutnek; fasc. 119, RDA in BT, zemljiška gosposka Snežnik-Lož itd.

omejiti stalne prepire med desetinskimi gospodi in podložniki.¹³¹ Deželni glavar za Kranjsko, grof Liechtenberg, je odgovoril 26. septembra 1783 guberniju, da je koruza na Kranjskem razširjena le v nekaterih predelih. Glede pobiranja koruzne desetine se je skliceval na desetinski red, ki je predpisoval po njegovem mnenju pravično odmero. Podložniki so morali povezovati koruzne pridelke z desetinskih njiv v svežnje po deset koruz, od katerih je vsaka deseta pripadla desetinskemu gospodu. Slamo pa so pustili podložnikom za krmo ali steljo.¹³² Pravda med podložniki in desetinskimi gospodi glede desetega ali dvajsetega dela pridelka še zdaleč ni bila končana, ampak se je stalno razvnela in zaostrovala posebno v prvi polovici 19. stoletja, odkar so začeli saditi v večjem obsegu tudi krompirjeve posevke na desetinskih zemljiščih. V prvi polovici 19. stoletja so tudi za koruzo predpisali, da se plačuje desetinskemu gospodu le dvajseti del od pridelka, t. j. od dvajsetih po ena koruza.¹³³

Med glavne vzroke za počasno uvajanje nove okopavine so spadali poleg že navedenih slabih klimatskih pogojev in majhne izbire sortnih vrst tudi veliki izdatki, ki so bili potrebni za obdelavo. Preden se je koruza uveljavila na poljih, so jo sadili z lopato ali motiko po vrtovih ali puščah, vendar je bilo to bolj za okras kot za resnično uporabo. Ko pa so jo v drugi polovici 18. stoletja pričeli saditi v večjem obsegu po poljih, je bilo to zelo zamudno delo; način sajenja pa je bil zelo drag, saj je poljski delavec v desetih urah lahko prekopal le trideset kvadratnih klafter, za cel oral pa je uporabil nekaj nad 53 dni, kar je v denarju znašalo skupno 26 gld 40 krajcarjev, računajoč po 30 krajcarjev na dan. Nedvomno taki stroški niso bili najbolj vzpodbudni za širjenje nove kulture. Povsem razumljivo je, da so se mnogi podložniki v prvih desetletjih upirali saditvi koruze in krompirja predvsem zaradi velikega števila delovnih dni, potrebnih za obdelavo. Po cenitvah franciscejskega katastra iz leta 1834 sta novi rastlini potrebovali za saditev, obdelavo in spravo največ delovnih dni med vsemi posevki. Za en oral koruze je bilo potrebnih po teh cenitvah povprečno še vedno 38—48 delovnih dni, za krompir pa 35—50 delovnih dni. Pri ostalih posevkih so bili obdelovalni stroški mnogo manjši. Za en oral posevka detelje so računali 10—14 delovnih dni, za pšenico 15—18, za rž 14—17, za oves 12—15, za ajdo 10 do 13, za proso 14—18, za repo, korenje ali peso pa 15—17 dni.¹³⁴ Tako nizka delovna storilnost poljskega dela je povsem ustrezala primitivnemu načinu obdelave polj ter pogojem tlačanskega dela. Preden se je detelja povsem uveljavila v kolobarju, so koruzo ponekod sadili po 8 do 9 let nepretrgoma na istem mestu. Obdelovalni postopek je bil zelo pre-

¹³¹ DAS, AKR Lit. ZN 3/1. Dopis notr. avstr. gubernija okrožnim uradom z dne 7. VI. 1783.

¹³² DAS, AKR PP Lit. Z 3/1. Dopis deželnega glavarja Liechtenberga notr. avstr. guberniju z dne 26. IX. 1783.

¹³³ Sammlungen der politischen Verordnungen und Gesetze für das Krain. 1835, str. 379—382.

¹³⁴ DAS, Uibersicht des materiellen und zu Gelde berechneten Culturaufwandes dann Darstellung des Reinertrages beim Ackerland, Wies und Weinland, Bezirk Crupa, Landstrass, Treffen, Sauenstein itd.

prost. Sadili so jo na preorana polja tako, da so brez vsake simetrije polagali v izkopane jamice skupaj s prgiščem gnoja po nekaj semen. Donos pri takšni obdelavi je bil sorazmerno majhen; v najboljšem primeru je znašal 16 mecnov na oral. V prvi polovici 19. stoletja so se koruzni posevki na Kranjskem že precej razširili, v skladu s tem pa se je izpopolnil tudi obdelovalni sistem. Večjo pozornost so pričeli polagati na somernost posevkov, razdaljam med vrstami in gostoti posevkov. Ponekod so označevali linije s posebno vrvico v razmaku dveh do treh korakov, ob teh linijah pa so nato v določenih razdaljah polagali zrna v izkopane jamice. Donosnost na teh poljih se je celo podvojila. Tak način sajenja pa je zahteval veliko delovne sile. Za posaditev enega orala so rabili 14 poljskih delavcev. Tak način obdelave se je udomačil predvsem na velikih graščinskih obratih, kjer so izkoriščali tlačansko delovno silo. Podložniki in številne graščine pa so navadno sejali koruzo na preorana polja in jih nato pobranali ali podorali. Gosteje zrastle sadike so poruvali in jih uporabili za živinsko krmo. Na večjih posestvih so pričeli uporabljati že v prvi polovici 19. stoletja Bürgerjeve sejalnike, ki so omogočili setev koruze tudi na večjih površinah, vendar so bili omejeni le na graščinsko posest, podložniki pa so ostali pri sejanju koruze, kar je ostalo ponekod še danes v veljavi.¹³⁵ Uvajanje raznih vrst sorte koruze je zlasti mnogo pripomoglo k širjenju nove kulture v predele, kjer je dotlej še niso sejali, ali pa zelo malo. Velike zasluge za to je imela Kmetijska družba, ki je na svojem vrtu na Poljanah preizkušala najrazličnejše koruzne vrste in jih nato kmetovalcem priporočala ali odsvetovala. Najprej sta se na Kranjskem udomačili dve vrsti koruze. Označevali so ju kot veliko in malo. Tam, kjer velika koruza ni uspevala oziroma dozorela, so pričeli sejati »cinkvantin«. V prvi polovici 19. stoletja so se koruzne vrste že zelo razširile. Ponekod so uspevale močne in visoke sorte, drugod pa sorte nizke rasti z manjšim številom listja.¹³⁶ Proti koncu 18. stoletja je pričela koruza dobivati važnejšo vlogo v blagovni izmenjavi in se je pojavljala na tržiščih v vedno večjih količinah. Na primer v razdobju od leta 1796 do 1812 so povprečne letne cene koruze na ljubljanskem Elizabetnem tržišču kolebale od 2 do 3 fl.¹³⁷ Poudariti pa moramo, da koruza v primerjavi s krompirjem še daleč ni dosegla tistega obsega obdelane površine kot krompir, čeprav so jo kot vrtno kulturo pričeli uvajati že mnogo pred krompirjem. Ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja so se koruzni posevki razširjali predvsem na račun sirka, soržice in ajde. Ko se je nova rastlina pričela uveljavljati med poljskimi posevki, so jo pričeli uvrščati zgolj slučajno v plodo-

¹³⁵ Burger J., profesor kmetijstva na liceju v Celovcu, je bil ploden pisec vrste člankov, razprav in del s področja kmetijstva. S svojim delom »Vollständige Abhandlung über die Naturgeschichte, Cultur und Benützung des Mais oder türkischen Weizens, Wien 1809, je mnogo pripomogel k razširjanju koruze tudi v naših predelih. Glej tudi AgS P/11, Poročilo prof. Vesta na zborovanju Kmetijske družbe z dne 3. V. 1824.

¹³⁶ DAS; AgS, P/1, Annali der k. k. Landwirtschaftsgesellschaft in Krain 1826/27, str. 36—37; 1828, str. 37; 1828/29, II. zv., str. 47.

¹³⁷ DAS, St. stan. arhiv, fasc. 3. Aussweiss über den Genneral Preiss vomn nachstehenden Jahren.

red. Z uvajanjem detelje v kolobar pa je našla stalnejše mesto v vrstenju kultur. Na področju posameznih davčnih okrajev so jo sejali v zelo različni količini. Bogato gradivo franciscejskega katastra nam daje lep vpogled o razprostranjenosti nove kulture posebno še za predele, kjer je pred nekaj leti še ni bilo. Na področju mokronoškega davčnega okraja so jo leta 1834 sejali že v 13 od 16 katastralnih občin. Večidel so jo sejali za ajdo ali ržjo.¹³⁸ Letni pridelek je znašal povprečno 3443 mecnov; na območju posameznih katastralnih občin pa je kolebal od 100 do 600 mecnov. Tudi na področju poljanskega davčnega okraja, kjer je sredi 18. stoletja še niso sejali, so jo pričeli v drugi polovici 18. in v prvih desetletjih 19. stoletja pridelovati v večjem obsegu. Posevki se navajajo okoli 1834 že v osmih od 13 katastralnih občin. Sejali so jo navadno za prosom. Njen donos na oral pa je znašal na boljšem zemljišču 24 mecnov, na srednjem in slabem pa je kolebal od 16 do 18 mecnov.¹³⁹ Po podatkih iz leta 1844 je celoten letni pridelek znašal 2076 mecnov. Na območju posameznih katastralnih občin so je letno pridelali od 200 do 480 mecnov.¹⁴⁰ Zelo počasi se je nova kultura uveljavila na območju stiškega davčnega okraja. Sejali so jo le v petih od 25 katastralnih občin. V plodoredu je navadno zavzemala mesto za strniščno ajdo ali deteljo.¹⁴¹ Celotni letni pridelek pa je znašal 1125 mecnov.¹⁴² V primerjavi z ostalimi posevki je bila na zadnjem mestu. Prvo mesto v strukturi pridelkov je daleč pred ostalimi kulturami zavzemal krompir, za njim so se uvrstili pridelki ovsa, ozimne pšenice, ajde, prosa, ozimne rži in repe.¹⁴³ Na Ribniškem so pričeli saditi koruzo po poljih v večjem obsegu šele v drugi polovici 18. stoletja. V prvi polovici 19. stoletja pa so se koruzni posevki že tako razširili, da je tekmovala s krompirjem za prvo mesto. V večjih količinah so jo pridelovali v 14 od 26 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal 1384 mecnov. Pri posameznih katastralnih občinah pa je kolebal od 50 do 350 mecnov.¹⁴⁴ Udomačila se je neka vrsta zgodnje koruze, ki so jo sejali v zadnji tretjini aprila; v kolobarju pa je zavzemala mesto za deteljo. Sejali so jo navadno več let zaporedoma na isto pognojeno njivo, kar se je mnogokje še do danes ohranilo.¹⁴⁵ Skoraj v istem času se je udomačila tudi na poljih trebanjskega davčnega okraja, sejali so jo v omejenem obsegu, saj je celoten letni pridelek znašal le 519 mecnov, in to v vaseh Šavnica (189 mecnov), Ponikve (31 mecnov), Češnjevek

¹³⁸ DAS, Uibersicht des materiellen und zu Gelde berechneten Culturaufwandes dann Darstellung des Reinertrages beim Ackerland, Wies und Weinlande, Bezirk Nassenfuss, 1834.

¹³⁹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Pölland, 1834.

¹⁴⁰ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Class und Cultur Gattung, Kreis Neustadtl den 10. IV. 1844.

¹⁴¹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Sittich, 1834.

¹⁴² DAS, Veranschlagung zu Gelde..., Kreis Naustadtl den 10. IV. 1844.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ DAS, Uibersicht..., Bezirk Reifnitz, 1834; Veranschlagung zu Gelde..., Kreis Neustadtl den 10. IV. 1844.

¹⁴⁵ Annali, Einige Notizen über den Maisbau in der Umgebung von Reifnitz, 1844, str. 80.

(93 mecnov), Velika Loka (42 mecnov) in Zgornje Medvedje (164 mecnov).¹⁴⁶ V ostalih občinah so bili pridelki tako majhni, da jih pri cenitvah donosa niti niso vzeli v poštrev. V plodoredu so jo sejali za deteljo ali strniščno ajdo.¹⁴⁷ Koruzni posevki na območju Žužemberka se omenjajo že v prvi polovici 18. stoletja, v večjem obsegu pa so jih pričeli uvajati šele v drugi polovici istega stoletja. V prvi polovici 19. stol. se je kuruza razširila v 19 od 20 katastralnih občin; količina pridelka po posameznih občinah pa je kolebala od 100 do 650 mecnov.¹⁴⁸ V plodoredu so jo navadno uvrščali za detelnimi posevki.¹⁴⁹ Na področju kostanjeviškega davčnega okraja se je nova rastlina v prvi polovici 19. stoletja že močno zasidrala. Sejali so jo v osmih od 17 katastralnih občin. Celoten pridelek je znašal 6993 mecnov. Koruzni pridelki po posameznih katastrskih občinah so bili sorazmerno visoki in so presegali 1000 mecnov.¹⁵⁰ Poprečen donos kuruze na oral boljšega zemljišča je kolebal od 22 do 28 mecnov, na srednjem zemljišču od 18 do 20 mecnov, na slabšem pa od 16 do 18 mecnov.¹⁵¹ V neverjetno velikem obsegu se je razširila nova kultura na področju davčnega okraja Krupa. V prvi polovici 19. stoletja se koruzni pridelki navajajo že v 40 od 46 katastralnih občin. Največ so pridelali kuruze na območju občin Podzemelj (1691 mecnov), Lokvica (1429 mecnov) in Metlika (3788 mecnov). V ostalih občinah pa je količina letnega pridelka nihala od 199 do 700 mecnov.¹⁵² Napredek je bil dosežen v prvi polovici 19. stoletja tudi na področju davčnih okrajev Šrajbarski Turn in Boštanj: na območju prvega so jo pridelovali v štirih od 17 katastralnih občin s povprečnim donosom 20—24 mecnov na oral. Sejali pa so jo za prosom ali strniščno ajdo.¹⁵³ Na območju drugega davčnega okraja se je razširila le v dveh od 14 katastralnih občin, in še to le z 277 mecnov letnega pridelka.¹⁵⁴

Kmetijska družba je preko svojih časopisov stalno vzpodbujala kmete, naj sejejo kuruze v čim večjem obsegu. Mnogi pa so se pritoževali, da imajo s pridelavo kuruze večje izdatke kot donos, posebno še zaradi uspešne konkurence banaške in hrvaške kuruze, ki so jo v velikih količinah uvažali na Kranjsko, in to predvsem na Gorenjsko in Notranjsko. Na priporočilo Kmetijske družbe so jo ponekod pričeli sejati tudi za klajo.¹⁵⁵ Po navedbah franciscejskega katastra je znašal celoten pridelek kuruze leta 1844 na Kranjskem 93.523 mecnov, kar je bilo v primerjavi

¹⁴⁶ DAS, Veranschlagung..., Neustadtl den 10. IV. 1844.

¹⁴⁷ DAS, Uibersicht..., Bezirk Treffen, 1834.

¹⁴⁸ DAS, Veranschlagung..., Neustadtl den 10. IV. 1844.

¹⁴⁹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Seisenberg, 1834.

¹⁵⁰ DAS, Veranschlagung..., Neustadtl den 10. IV. 1844; na območju nekatereh katastralnih občin so je pridelovali več kot krompirja. N. pr.: kat. občina Zerina 1078 mecnov, Čatež 1123 mecnov, Bregana 1001 mecnov, Velika dolina 1544 mecnov.

¹⁵¹ DAS, Uibersicht..., Neustadtl den 10. IV. 1844.

¹⁵² DAS, Uibersicht..., Bezirk Thurn am Hart, 1834.

¹⁵³ DAS, Uibersicht..., Bezirk Sauenstein, 1834.

¹⁵⁴ Annali, 1840/41, Leskovic, Aneiferung zum Anbaue des Maises als Körnerfrucht und als Futterpflanze, str. 32—38.

s krompirjem zelo malo. Izmed treh okrožij so je pridelali najmanj na Gorenjskem, kjer je letni pridelek znašal le 7202 mecnov. Tu je bila razširjena le na območju davčnih okrajev: Bela peč in Radovljica. V prvi so jo sejali v 7 od 12 katastralnih občin, v drugi pa v 26 od 41 katastralnih občin. Na območju ostalih davčnih okrajev Tržič, Škofja Loka, Velesovo, Mekinje, Smlednik, Podpeč, Krumperk, Ponoviče, Ljubljana-okolica so sejali tako malo koruze, da posevkov sploh niso vzeli v cennitev.¹⁵⁶ Na Notranjskem so jo pridelovali v znatno večjem obsegu kot na Gorenjskem. Celoten letni pridelek na območju postojnskega okrožja je znašal okoli 20.482 mecnov. Največ so je pridelali na območju vipavskega, premskega in postojnskega davčnega okraja. Na Vipavskem so jo sejali v 16 od 29 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal okoli 20.482 mecnov; največ so jo pridelovali na področju katastralnih občin Vipava, Gornje polje in Št. Vid, kjer je pridelek znašal od 2000 do 3000 mecnov; na področju katastralnih občin Šturje, Slap, Podraga, Planina, Lože in Budanja pa nad 1000 mecnov. Na območju premskega davčnega okraja so jo sejali v 16 od 33 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal le 2310 mecnov. Največ so je pridelali v katastralni občini Trnovo (375 mecnov), nad 200 mecnov pa v občinah Bistrica, Jasen in Koseze. V ostalih občinah pa so bili pridelki znatno manjši. Z veliko težavo se je nova kultura uveljavljala na Postojnskem. V večjih količinah so jo sejali le v petih od 21 katastralnih občin. Povprečen letni pridelek v navedenih občinah je nihal od 300 do 500 mecnov. Na območju davčnega okraja Planina se je nova okopanina udomačila le v petih od 28 katastralnih občin. Izmed teh petih občin so je pridelali največ v Spodnji Planini, in sicer 166 mecnov na leto. Celoten pridelek na območju senožeskega davčnega okraja je znašal 847 mecnov. Sejali so jo le v sedmih od 20 katastralnih občin. Največ so je pridelali v občinah Britof (307 mecnov), Gorenje Vreme (191 mecnov) in Famle (143 mecnov), v ostalih občinah pa je bil pridelek manjši. Na območju idrijskega davčnega okraja so jo pridelovali le v treh od 12 katastralnih občin, in to v Zgornji Idriji (167 mecnov), v Spodnji Idriji (87 mecnov) in v Spodnjem Kanomlju (172 mecnov). Zaradi neugodnih pedoloških in klimatskih pogojev se koruzni posevki na območju davčnih okrajev Bistra in Snežnik na poljih v prvi polovici 19. stoletja še niso uveljavili.¹⁵⁷

Najbolj je bila nova kultura razširjena na območju novomeškega okrožnega urada. Celoten letni pridelek je znašal 50.883 mecnov. Največ so jo pridelovali na območju davčnih okrajev Krupa, Krško, Žužemberk in Mokronog. Na območju krškega davčnega okraja so jo v večjih količinah sejali v štirih od 17 katastralnih občin, kjer je letni pridelek znašal 8922 mecnov. To so bile predvsem vasi Drnovo (3534 mecnov), Leskovec (1079 mecnov), Krška vas (3887 mecnov) in Cerklje (423 mecnov). V znatno manjšem obsegu je bila razširjena na področju davčnih okrajev

¹⁵⁶ DAS, Veranschlagung ..., Kreis Laibach, 10. IV. 1844.

¹⁵⁷ DAS, Veranschlagung zu Gelde ..., Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844.

Turjak, Kočevje, Kostanjevica, Mirna, Stična, Trebnje, Poljane, Višnja gora in Boštanj. V turjaškem davčnem okraju so navedli koruzne posevke v devetih od 15 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal 1384 mecnov. V primerjavi z ostalimi posevki je zavzemala koruza zadnje mesto; navadno so jo sejali za deteljo.¹⁵⁸ Vrednost meca koroze so cenili na 1 fl. in 16 kr.¹⁵⁹ Na Kočevskem je bila koruza v prvih desetletjih 19. stoletja še vedno omejena le na nekatere vasi.¹⁶⁰ Celoten pridelek je znašal 3384 mecnov. Sejali so jo le v petnajstih od 45 katastralnih občin. V posameznih občinah so je pridelali od 100 do 500 mecnov. Nova okopavina se je širila zlasti na račun ajde, ki jo je ponekod povsem spodrinila. Na območju mirskega davčnega okraja so jo pridelovali v šestih od 25 katastralnih občin, in sicer 942 mecnov na leto. Zelo počasi se je nova kultura uveljavljala na področju višnjegorskega davčnega okraja, saj so jo okoli leta 1844 pridelovali le v dveh od 24 katastralnih občin in je celoten pridelek znašal le 277 mecnov.¹⁶¹ V nekoliko večjem obsegu so pričeli sejati korožo ob času krompirjeve bolezni, vendar domača proizvodnja ni nikoli krila potreb in so bili primorani uvažati korožo v velikih količinah iz Hrvaške in Benečije. Po količini je zavzel uvoz koroze med vsemi žitaricami prvo mesto.¹⁶²

V večjem obsegu so jo pričeli pridelovati šele v drugi polovici 19. stoletja. Po statističnih podatkih iz leta 1869 je koruza zavzemala največ orne površine v območju naslednjih davčnih okrajev: Vipava 65 %, Mokronog 30 %, Novo mesto 20 %, Črnomelj 20 %, Metlika 20 %, Radovljica 18 %, Ribnica 16 %, Kranjska gora 15 %, Vrhnika 14 %, Planina 12 %, Stična 12 %, Litija 10 %, Kostanjevica 10 %, Idrija 9 %, Ilirska Bistrica 7 %, Postojna-Senožeče 6 % in Kočevje 6 %. V ostalih davčnih okrajih so bili pridelki koroze mnogo manjši.

Kljub vsem težavam se je v drugi polovici 19. stoletja utrdilo spoznanje o veliki vrednosti koroze in so jo kmetovalci pričeli gojiti na svojih poljih v večjem obsegu. V nekaterih predelih sta koruza in krompir pričela tekmovali med posevki za prvo, drugo ali tretje mesto. Mnoge žitarice in stročnice, ki so nekoč zavzemale pomembno mesto v strukturi posevkov, kot na primer grah, leča, sirek, pira in cizara, so se v tem razdobju povsem umaknile z naših njiv. Grah se je obdržal le v vrtovih, lečo, sirek, piro in cizaro pa sta novi okopavini in detelja povsem spodrinili. Vrstni red glede na obseg posevkov se je v drugi polovici 19. stoletja na Kranjskem zelo spremenil. Po Schollmayerjevi statistiki iz leta 1870 sta zavzemala glede na površino koruza tretje, krompir pa četrto mesto, glede na pridelek pa je bil krompir na prvem, koruza pa na drugem mestu.¹⁶³ Z gotovostjo lahko trdimo, da je ne samo uspešno

¹⁵⁸ DAS, Veranschlagung zu Gelde..., Kreis Adelsberg. 10. IV. 1844.

¹⁵⁹ DAS, ibidem.

¹⁶⁰ DAS, ibidem; 4. DAS, ibidem.

¹⁶¹ DAS, AgS, S/5. Dopisi podružnic Kmetijski družbi.

¹⁶² DAS, št. 29 (I. bc). Ernte-Statistik von Krain 1869.

¹⁶³ Kmetijska proizvodnja na Kranjskem je bila leta 1870 naorni površini 1.731.770 in 534 kv. klf. naslednja:

uveljavljanje menjalnega gospodarstva, ampak tudi velika razprostranjenost novih kultur pripomogla, da si je kmetijska proizvodnja utrla pot iz utesnjenosti, ki jo je vanjo uklepal sistem triletnega kolobarjenja, in se sprostila v racionalnejših oblikah kmetovanja v razdobju individualiziranega kmetijstva pomarčne dobe. Z novima okopavinama se je znatno dvignila možnost za prehrano še večjega števila prebivalstva.¹⁰⁴

Uvajanje detelje

Razdeljevanje srenjskih pašnikov je bilo v 18. stoletju tesno povezano s splošnimi fiziokratskimi prizadevanji za uvedbo hlevske reje in krmnih rastlin, posebno detelje, kar je prineslo v poljedelstvo velike spremembe. Uvajanje detelje na strniščna in prašna polja je imelo za posledico omejevanje ali ukinitvev paše na strniščnih oziroma prašnih poljih. Šele tedaj je bilo mogoče do kraja opustiti obvezni poljski red in preiti iz sistema triletnega kolobarjenja na racionalnejšo kolobarno gospodarstvo. Poljedelstvo je bilo na Kranjskem vse do prve polovice 19. stoletja usmerjeno predvsem na pridelovanje žita, kar je bilo tesno povezano z agrarnim režimom sistema triletnega kolobarjenja. Slaba stran tega sistema je bilo nezadostno gnojenje polj, saj so jih navadno gnojili po enkrat v štirih letih, kar pa je imelo za posledico izredno nizko kmetijsko proizvodnjo. V času pašniškogospodarskega sistema je bilo pridobivanje krme na polju še neznano. Jesenska paša na strniščih

Kulture	Posevki v oralih	Povprečni pridelok v centih
oves	32.653	162.157
pšenica	32.025	234.237
koruza	29.582	325.177
krompir	28.600	1.800.129
ajda	28.192	169.889
detelja in ostale krmne rastline	26.516	877.914
rž	26.238	137.238
ječmen	24.407	186.395
proso	21.728	259.405
pesa, korenje	18.414	702.784
fižol	4.882	38.483
zelje	2.001	167.110

DAS, AgS, S/5, Schollmayerjeva statistika z dne 16. XII. 1870; tabele I—II.

¹⁰⁴ Zanimiva je Hlubekova primerjava hranljivosti rži v primeri s krompirjem in koruzo ter z ostalimi kulturami, ki so zavzemale tedaj važno mesto v prehrani prebivalstva. Po njegovih navedbah ima:

- 5 mecnov krompirja enako hranljivost kot 1 mecen rži,
- 4 mečni koruze enako hranljivost kot 5 mecnov rži,
- 9 mecnov pšenice enako hranljivost kot 11 mecnov rži,
- 16 mecnov ječmena enako hranljivost kot 13 mecnov rži,
- 2 mečna ajde enako hranljivost kot 1 mecen rži,
- 25 mecnov prosa enako hranljivost kot 27 mecnov rži,
- 9 mecnov stročnic enako hranljivost kot 10 mecnov rži.

Hlubek F., Die Landwirtschaft des Herzogthumes Steiermark als Festgabe für die Mietglieder der X. Versammlung Deutscher-, Land- und Forstwirthe, Gratz 1846, str. 74—75.

in trznini ter slama je bila edina krma, ki so jo dajala polja. Uvajanje detelje je pomenilo izboljšanje sistema triletnega kolobarjenja, obenem pa se je z boljšim krmljenjem živine in izboljšanjem živinoreje pripomoglo k večjemu pridobivanju gnoja ter s tem tudi posredno k izboljšanju poljedelstva.¹⁶⁵ Za živinorejo je detelja postala neprecenljive važnosti, ker vsebuje obilo lahko prebavnih hranil, zlasti beljakovin. Po ocenah kmetijskih strokovnjakov je deteljno seno glede beljakovin štirikrat več vredno kot navadno travniško seno. Šele z uvedbo detelje je bilo mogoče uvesti hlevsko rejo. V drugi polovici 18. stoletja so pričeli deteljo na Kranjskem najprej uvajati v plodored na graščinskih posestvih, na podložnih zemljiščih pa se je pojavila v večjem obsegu šele v prvi polovici 19. stoletja. Z individualizacijo kmetijstva v drugi polovici prejšnjega stoletja pa je povsem prevladala na poljih. Uvajanje detelje na posameznih področjih pa je potekalo zelo počasi. Graščine in podložniki so jo na Kranjskem poznali že v poznem srednjem veku, le da ji niso posvečali kot krmni kulturi posebne pažnje. V 16. in 17. stoletju se omenja v kmetijskih priročnikih travniško poljedelskih kultur, ki so jih hranili skoraj na vsaki graščini, že več deteljnih vrst.¹⁶⁶ V rektificiranih dominikalnih aktih in rustikalnih tabelah iz srede 18. stoletja so morale zemljiške gosposke izpolniti za vsako graščino in podložno posest posebno rubriko o količini posevka detelje in o njenem letnem donosu. Iz teh podatkov je razvidno, da so bili deteljni posevki v 18. stoletju na območju Gorenjske precej razširjeni. Graščinska in podložna posest, ki bi detelje med svojimi posevki ne omenjala, je bila zelo redka, vendar je bil obseg teh posevkov kljub razširjenosti zelo majhen. Pri posameznih graščinah in na podložnih posestvih so navadno posejali 3—5 osmin mernika deteljnega semena, kar je dalo največ enega do dva fudra detelje, t. j. enega do dva majhna voza.¹⁶⁷ Navadno pa je bil pridelek znatno manjši, vendar jo je nad polovico podložnikov že sejalo na svojih poljih. Na Notranjskem pa so bili deteljni posevki še prava redkost.¹⁶⁸ Na Gorenjskem se je udomačila navada, da so jo sejali med ječmen in ozimne žitarice ali na prašnih poljih. Marsikje so jo celo sušili za zimsko krmo. Za razliko od Gorenjske je na Dolenjskem na prašnih in strniščnih poljih sredi 18. stoletja ne omenjajo; praho so izkoriščali še vedno le za pašo. Oskrbnik graščine Grič je navedel, da na

¹⁶⁵ Valenčič V., Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958, str. 51.

¹⁶⁶ DAS, Zapuščinski inventarji graščin in zemljiških gosposk, fasc. A/1-Z/LIV. Glej graščinske knjižnice. Beck H., Krauterbuch darinn der Kreuter vnderscheid (Namen vnd Würckung) so in vnsern Teutschen Landen wachsen, Strassburg 1622, str. 194—196.

¹⁶⁷ Seno in slamo so merili na peljaje (Fuder). Te količine so težko opredeljive; včasih je peljaj označen kot enovprežen, včasih kot dvovprežen. Ob davčni rektifikaciji so cenili enovprežen peljaj na 3 ali 4, dvovprežen pa na 5 do 8 stotov (glej Valenčič, ibidem, str. 68).

¹⁶⁸ DAS, RDA in BT, glej sezname posevkov za dominikalno in rustikalno posest. Primerjaj v rektificiranih dominikalnih aktih v posebnih pojasnilih »Respectu dominicalis et rusticalis« odgovore na vprašanja o posevkih detelje na posameznih graščinskih in podložnih posestvih.

Dolenjskem še nikogar ni videl, da bi kosil deteljo ali travo na prašnih ali strniščnih poljih.¹⁶⁹ V drugi polovici 18. stoletja so si okrožni uradi in Kmetijska družba posebno prizadevali za uvajanje raznih deteljnih vrst. Leta 1764 je deželno glavarstvo preko okrožnih uradov razdelilo zemljiškim gosposkam brošuro z navodili o krmljenju živine z lucerno in turško deteljo.¹⁷⁰ Vlada si je prizadevala, da bi razširjenje deteljnih posevkov dosegla tako, da bi za 12 let oprostila davkov in desetih vsa tista zemljišča, ki bi jih posejali z deteljnimi posevki.¹⁷¹ Pri tem pa je strogo prepovedala spreminjanje gozdnih površin v travnike. Zaradi razdrobljenosti zemljišč in majhnih parcel, ki so komaj zadoščale podložnemu kmetu za preživljanje, v številnih primerih pa niti to ne, je uvajanje detelje v večjem obsegu zelo počasi napredovalo. Kmetijska družba je pričela deteljno seme brezplačno deliti tistim, ki so jo hoteli sejati.¹⁷² Vlada je priporočala, naj jo sejejo tudi na peščenih tleh.¹⁷³ V posebnem patentu je izdala navodila o pridobivanju deteljnega semena in o načinu setve. Priporočala je, naj jo sejejo zgodaj spomladi med ozimne žitarice, ker jo je tako mogoče večkrat kositi.¹⁷⁴ Izmed deteljnih vrst so posebno priporočali setev »ogrske detelje«, ki je bila po njihovem mnenju donosnejša kot navadna detelja ali lucerna.¹⁷⁵ Vlada je pozivala zemljiške gosposke in podložnike, naj se s patriotično vnemo zavzemajo za širjenje te kulture.¹⁷⁶

K uveljavljanju novih pogledov na kmetijstvo je pripomogel tudi Pohlino prevod Beckerjevega dela: »Kmetam sa potrebo inu pomozh ali uka polne vesele inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm sa mlade inu stare lud. Utisnenu na Dunaju 1789.«¹⁷⁷ To je bilo v slovenščini eno prvih del, ki je seznanjalo bralce s Schubertovimi uspešnimi poskusi na njegovem posestvu v kraju Wyrchvic pri Zaisu.¹⁷⁸ To delo je zlasti priporočalo setev rdeče ali španske detelje, lucerne in turške detelje (esparzete). Rdečo ali špansko deteljo, danes imenovano laško deteljo ali inkarnatko, naj bi sejali med jare žitarice in ječmen v času kalitve, kosili

¹⁶⁹ DAS, fasc. 136, RDA in BT, graščina Grič.

¹⁷⁰ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1.

¹⁷¹ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dvorni dekret deželnemu glavarstvu z dne 28. X. 1766.

¹⁷² DAS, AKR, KK Lit. G 1/1. Poročilo komerčnega konsesa z dne 20. I. 1769.

¹⁷³ DAS, AKR, KK Lit. G 1/1. Dopis dvorne pisarne deželnemu glavarstvu z dne 14. VII. 1769.

¹⁷⁴ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dopis dvorne pisarne deželnemu glavarstvu z dne 11. IV. 1770.

¹⁷⁵ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dopis dvorne pisarne deželnemu glavarstvu in Kmetijski družbi z dne 4. V. 1774.

¹⁷⁶ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dvorni dekret deželnemu glavarstvu z dne 9. VIII. 1770.

¹⁷⁷ Primerjaj tudi Becker, Not und Hilfsbüchlein oder lehrreiche Freuden und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim, Gotha 1787.

¹⁷⁸ Zasluga za širjenje in poznavanje detelje v srednji Evropi je pripadala J. K. Schubertu von Kleefeldu (1734–1787), ki se je v svojih delih »*Ökonomisch kameralische Schriften*« (16 zv.), Leibzig 1783/84, in »*Oeconomische Briefwechsel*« (4 zv.), Leibzig 1784, zavzemal za uvajanje krmnih rastlin, predvsem detelje, in za intenzivnejše menjalno gospodarstvo.

pa naj bi jo pred razcvetom v jutranjih urah, da se preveč rosna ne bi na soncu vnela. Priporočali so, naj jo pokladajo živini skupaj s slamo. Napajanje živine po krmljenju z deteljo so odsvetovali. Za seme so priporočali deteljo iz drugega leta. Rdeča detelja ali inkarnatka je bila doma iz krajev ob Sredozemskem morju. Šele v 18. stoletju je prodrla globoko v zaledje, kjer se je uveljavila, ko je odpovedala domača detelja ali lucerna. Kot strniščna detelja je v celoti zmagala in se je udomačila kot nepogrešljiva kultura v kolobarju. Mnogi kmetje so jo pričeli sejati na ječmenišča ali strnišča in jo spomladi kositi za prvo zeleno krmo. Rdeča detelja zahteva obilo toplote, zato v visokih predelih ni uspevala. Zanja je bila prikladna plitka zemlja, kjer se lucerna ni obnesla. Setev domače (kranjske ali štajerske) detelje se je prav razmahnila šele v drugi polovici 18. stoletja, to je tedaj, ko so postopoma pričeli opuščati nezasejani prevor in prehajati k menjalnemu gospodarstvu na polju in k pravilnemu kolobarjenju na njivi, vendar se je povsem uveljavila na polju in v kolobarnem gospodarstvu šele v 19. stoletju.

Med deteljami gotovo najstarejša je bila lucerna, ali kot jo danes imenujejo, nemška detelja ali metelka. Pohlin jo je prevedel kot deteljo »is plavemi glavizame«.¹⁷⁹ V drugi polovici 18. stoletja so jo pričeli hkrati z ostalimi deteljnimi vrstami uvajati tudi na Kranjskem.¹⁸⁰ Njena donosnost je bila odvisna predvsem od zemljišča in priprave polj. Zaradi stalnega prizadevanja Kmetijske družbe se je obseg deteljnih posevkov pričel postopoma širiti predvsem na Gorenjskem. Kmetijska družba je z nakupom Poljanskega vrta (1824) in z njegovo preureditvijo v vzorno posestvo pričela s preizkušanjem kultur iz raznih kmetijskih panog. Rezultate preverjenih poskusov je nato objavila ter posamezne kulture priporočila ali odsvetovala. Po njeni zaslugi so se razne vrste detelje, preizkušene na Poljanskem vrtu, deloma udomačile tudi na Kranjskem.¹⁸¹ V poročilu izvršnega odbora Kmetijske družbe je upravnik Poljanskega vrta dr. Hlubek dne 20. oktobra 1834 napisal, da je razveseljivo videti, kako se je na Gorenjskem detelja razširila in uvrstila med stalne posevke.¹⁸² Na področju posameznih katastralnih občin so jo navadno sejali za ovsom, ječmenom ali ržjo v naslednjem zaporedju: 1. leto ječmen, 2. leto detelja, 3. leto pšenica, 4. leto rž, 5. leto oves, 6. leto krompir, 7. leto ječmen, oves; ali: 1. leto ječmen, jara pšenica, 2. leto rž, 3. leto detelja, krompir, oves; ali: 1. leto rž, 2. leto detelja, ječmen, 3. leto krompir, oves; ali: 1. leto pšenica, 2. leto rž, ajda, 3. leto ječmen, 4. leto detelja, 5. leto koruza, 6. leto pšenica, 7. leto rž, ajda, 8. leto krompir.¹⁸³

¹⁷⁹ Becker R. Z., Kmetam sa potrebo inu pomozh ali ukapolne vesele inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm sa mlade inu stare lud. Utisnenu na Duneju leta 1789, str. 285—286.

¹⁸⁰ DAS, AKR, KK. Dopis komerčnega konsesa Kmetijski družbi z zahtevo, da mu pošlje rezultate prvih poizkusov o uvedbi lucerne z dne 16. IX. 1765.

¹⁸¹ DAS, AgS, P/1. Plan zur Bewirtschaftung des der löblichen k. k. Landwirtschaft gehörigen Polanahofs, Ljubljana, 16. X. 1834.

¹⁸² DAS, AgS, P/1. Poročilo izvršnega odbora Kmetijske družbe z dne 20. X. 1834.

¹⁸³ DAS, Uibersicht..., Bezirk Veldes, 1834; Uibersicht..., Bezirk Radmansdorf, 1834.

Na Dolenjskem so se deteljni posevki razširili zlasti v prvi polovici 19. stoletja, sejati so jo pričeli na območju številnih občin, kjer je pred nekaj desetletji sploh še ni bilo. Na področju davčnega okraja Ruperč vrh jo sredi 18. stoletja navajajo le na graščinskih poljih, v naslednjih desetletjih se je že tako razširila, da so jo pridelovali na območju že skoraj vseh 40 katastralnih občin. V kolobarju je zavzemala mesto za krompirjem, ječmenom, strniščno ajdo ali pšenico. Najbolj razširjen kolobar na tem področju je bil naslednji: 1. leto krompir, 2. leto pšenica, ječmen, strniščna detelja, 3. leto detelja, 4. leto pšenica, strniščna ajda, 5. leto proso, 6. leto pšenica, strniščna ajda, 7. leto rž, strniščna ajda, 8. leto proso; ali: 1. leto pšenica, strniščna detelja, 2. leto detelja, 3. leto proso, 4. leto pšenica, strniščna ajda, 5. leto krompir, 6. leto pšenica, strniščna ajda; ali: 1. leto proso, krompir, 2. leto pšenica, ječmen, strniščna ajda, 3. leto proso, strniščna detelja, 4. leto detelja, 5. leto pšenica, strniščna ajda.¹⁸⁴ Na Kočevskem se je nova krmna rastlina zelo hitro udomačila. V prvi polovici 19. stoletja so jo sejali že skoraj na območju vseh katastralnih občin kočevskega davčnega okraja. V 6-letnem ali 8-letnem plodoredu je zavzemala mesto za krompirjem, ovsom ali ječmenom.¹⁸⁵ Stiški podložniki so deteljo že zgodaj poznali, vendar je niso znali primerno izkoriščati za živinorejo in poljedelstvo. Že sredi 18. stoletja so jo posejali 51 mernikov, kar je dalo 718 vozičkov detelje. Glede na obsežno posest, ki je štela 882 podložnikov, je bilo to zelo malo. Sejali so jo na prašna polja, ne glede na vrstenje kultur. Pravo mesto v kolobarju je dobila šele v prvih desetletjih 19. stoletja, t. j. v času, ko si je Kmetijska družba prizadevala, da tudi manjša posestva preidejo na kolobarno gospodarstvo. Na področju stiškega davčnega okraja si je detelja priborila v vrstenju posevkov mesto za ržjo, ajdo ali ječmenom, in to v petletnem ali šestletnem kolobarju, ki sta se ustalila na območju katastralnih občin navedenega davčnega okraja.¹⁸⁶ Na območju Ribnice je bila detelja sredi 18. stoletja podložnikom večidel nepoznana. Celoten posevek je bil ocenjen po rektifikacijski komisiji na 10 mernikov, kar je dalo na leto 331 vozičkov detelje. Ob koncu 18. stoletja in v prvih desetletjih 19. stoletja so jo pričeli sejati v večjem obsegu navadno za krompirjem, ječmenom ali pšenico. Na ribniškem področju je bil najbolj raz-

¹⁸⁴ DAS, Uibersicht..., Bezirk Gotschee, 1834. Vrstenje kultur na območju kočevskih katastralnih občin je bilo leta 1834 naslednje: 1. leto proso, krompir, 2. leto pšenica, ječmen, str. detelja, 3. leto detelja, 4. leto pšenica, str. ajda, 5. leto proso, 6. leto pšenica, str. ajda — ali 1. leto krompir, 2. leto oves, 3. leto detelja, 4. leto proso, 5. leto pšenica, 6. leto oves, 7. leto ječmen, str. ajda.

¹⁸⁵ DAS, fasc. 12, RDA in BT, samostan Stična; Uibersicht..., Bezirk Sittich, 1834. Najbolj ustaljen kolobar na območju stiškega davčnega okraja je bil naslednji: 1. leto pšenica, str. detelja, 2. leto detelja, 3. leto ječmen, proso, ajda, 4. leto rž, repa, 5. leto ječmen, ajda — ali 1. leto ječmen, ajda, 2. leto rž, ajda, 3. leto krompir, 4. leto pšenica, str. detelja, 5. leto detelja in 6. leto proso.

¹⁸⁶ DAS, fasc. 12, RDA in BT, samostan Stična; Uibersicht..., Bezirk Sittich 1834. Najbolj ustaljen kolobar na področju stiškega davčnega okraja je bil naslednji: 1. leto pšenica, strniščna detelja, 2. leto detelja, 3. leto ječmen, proso, ajda, 4. leto rž, repa, 5. leto ječmen, ajda — ali 1. leto ječmen, ajda, 2. leto rž, ajda, 3. leto krompir, 4. leto pšenica, strniščna detelja, 5. leto detelja in 6. leto proso.

širjen 5—6-letni plodored, in sicer so se vrstili posevki v naslednjem zaporedju: 1. leto proso, 2. leto pšenica, 3. leto krompir, 4. leto oves, strniščna detelja, 5. leto detelja; ali: 1. leto koruza ali proso, 2. leto pšenica ali proso, 3. leto ječmen ali strniščna repa, 4. leto krompir, 5. leto pšenica, oves ali strniščna detelja, 6. leto detelja.¹⁸⁷

Podložnikom trebanjske zemljiške gosposke je bila detelja v prvi polovici 18. stoletja v glavnem nepoznana, čeprav so jo nekateri poedinci posejali na strniščih, vendar tako malo, da je komaj omembe vredno. Celotni letni posevek je znašal le dva mernika, kar je dalo okrog 10 do 20 majhnih voz detelje. V poznejših desetletjih pa se je tako razmahnila, da jo najdemo pretežno v vseh katastralnih občinah trebanjskega davčnega okraja. Navadno so jo sejali za prosom, strniščno ajdo ali repo.¹⁸⁸ Na področju zemljiške gosposke Žužemberk in Boštanj je rektifikacijska komisija leta 1753 ocenila, da je znašal deteljni posevek na graščinskih poljih po en mernik.¹⁸⁹ V nadaljnjih desetletjih pa se je nova kultura tako razmahnila, da so jo sejali že skoraj po vseh vaseh in so bili redki tisti podložniki, ki bi je ne vključili v kolobar. Na območju žužemberškega davčnega okraja so jo sejali predvsem za strniščno ajdo, ječmenom, strniščno repo ali pšenično;¹⁹⁰ na območju boštanskega davčnega okraja pa za strniščno repo, krompirjem ali strniščno ajdo.¹⁹¹ Zelo uspešno se je v prvi polovici 19. stoletja uveljavila v poljanskem davčnem okraju. V znatno manjših količinah pa so jo sejali v davčnih okrajih Šrajbarski Turn, Mokronog, Kostanjevica in Krupa.¹⁹² Med deteljnimi vrstami je bila v prvi polovici 19. stoletja na Dolenjskem in Notranjskem najbolj razširjena štajerska detelja, v znatno manjši meri pa lucerna. Kmetijska družba je stalno priporočala svojim dopisnikom, naj spodbujajo kmetovalce k čim širšemu uvajanju te kulture. Večina dopisnikov je bila mnenja, da je vzrok za počasno uvajanje lucerne predvsem v njeni večji zahtevnosti in v veliki razdrobljenosti posesti, ki je manjšim posestnikom onemogočala, da bi jo vključili med posevke. Dopisniki iz Polhovega Gradca, Planine, Blok, Semona, Medvedjega brda, Ribnice, Kočevje, Poljan, Rakovnika, Žužemberka, Boštanja in Št. Vida pri Stični so poročali Kmetijski družbi, da so posevki štajerske detelje, zlasti pa lucerne, na območjih njihovih okrajnih gospodsk še vedno premajhni, da bi lahko

¹⁸⁷ DAS, fasc. 169, RDA in BT, zemljiška gosposka Ribnica; Uibersicht... Bezirk Reifniz, 1834.

¹⁸⁸ DAS, fasc. 195, RDA in BT, zemljiška gosposka Trebnje; Uibersicht... Bezirk Treffen, 1834.

¹⁸⁹ DAS, fasc. 185, RDA in BT, zemljiška gosposka Žužemberk; fasc. 174, RDA in BT, zemljiško gospodarstvo Boštanj.

¹⁹⁰ DAS, Uibersicht..., Bezirk Seissenberg, 1834.

¹⁹¹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Sauenstein, 1834.

¹⁹² DAS, Uibersicht..., Bezirk Pölland, 1834; Uibersicht..., Thurn am Hart; Uibersicht..., Bezirk Nassenfus; Uibersicht..., Bezirk Landstrass; Uibersicht..., Bezirk Crupp, 1834.

resneje vplivali na razvoj živinoreje in poljedelstva.¹⁹³ Poněkod je bil celo donos lucerne manjši od donosa štajerske detelje.¹⁹⁴ Dopisnika z Blok in iz Št. Vida pri Stični sta se zavzemala za izdajo poljudne brošure o pomenu in koristi deteljnih posevkov, posebno lucerne. Dopisnik iz Planine pa je bil mnenja, da bo novi način krmljenja in hlevske reje mogoče uvesti le na zemljiškogospodarskih in večjih podložnih posestvih, medtem ko je za ostalo posest pri prehodu na hlevsko rejo predvideval velike težave zaradi zanikrnega gospodarjenja. Po njegovih navedbah so kmetje puščali živino v hlevih brez jasli, zato je živina krmo navadno pohodila in ponesnažila.¹⁹⁵ Okoli leta 1842 se je lucerna udomačila tudi na Dolenjskem; v večjem obsegu so jo sejali okrog Novega mesta, Črnomlja in Metlike. Na Notranjskem se je zaradi plitkosti živice in ornice na skalnatih, peščenih tleh težko uveljavila. V ugodnih pogojih je v primerjavi z domačo deteljo dala navadno večji pridelek in zgodnejšo prvo košnjo. Hranljivost lucerne so proti navadni štajerski detelji ocenjevali kot 1 : 2.¹⁹⁶ Turška detelja je dajala eno ali dve košnji na leto. Prenašala je več vročine, suše in več mraza kot lucerna, vendar se ni niti do danes dodobra udomačila.

Po cenitvah franciscejskega katastra je znašal leta 1844 letni deteljni pridelek na Kranjskem 673.099 centov. Največ so je pridelovali na Gorenjskem, nato na Dolenjskem, najmanj pa na Notranjskem. Na območju posameznih okrožnih uradov je bil pridelek naslednji:

na Gorenjskem	332.939 centov
na Dolenjskem	294.082 centov
na Notranjskem	46.078 centov
	<hr/>
	673.099 centov ¹⁹⁷

Na Gorenjskem so jo sejali skoraj v vseh katastralnih občinah. Letni pridelek na območju posameznih katastralnih občin je kolebal povprečno od 100 do 1000 centov, pri mnogih občinah pa je bil znatno višji.¹⁹⁸ Na

¹⁹³ DAS, AgS, L/2. Dopisi Kmetijski družbi iz Polhovega gradca z dne 30. III. 1836, iz Planine z dne 12. XI. 1837, z Blok z dne 27. X. 1837, iz Semena z dne 28. X. 1837, iz Medvedjega brda z dne 15. X. 1837, iz Ribnice z dne 31. X. 1837, iz Kočevja in Poljan z dne 8. XI. 1837, z Rakovnika z dne 19. X. 1837, iz Žužemberka z dne 4. XI. 1837, iz Boštanja z dne 28. X. 1837, iz Št. Vida pri Stični z dne 19. X. 1837.

¹⁹⁴ DAS, AgS, L/2. Dopis Kmetijske družbe iz Kočevja in Poljan z dne 8. XI. 1837 in z Rakovnika z dne 19. X. 1837.

¹⁹⁵ DAS, AgS, L/2. Dopis Kmetijske družbe iz Planine z dne 12. XI. 1837.

¹⁹⁶ Hlubek F., Krains naurlicher Reichtum aus dem Pflanzenreiche, Carniola, Vaterländische Zeitschrift V. Jhr. vom 1. Mai 1842, str. 162—163.

¹⁹⁷ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Kreis Laibach den 10. IV. 1844; Veranschlagung . . . , Kreis Neustadtl den 10. IV. 1844; Veranschlagung . . . , Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844.

¹⁹⁸ DAS, Veranschlagung . . . , Kreis Laibach den 10. IV. 1844. Davčni okraj Bela peč: od 12 katastralnih občin so je pridelovali pri kat. občini Dovje 1580 centov; davčni okraj Tržič: od 10 katastralnih občin so je pridelovali pri kat. občinah Duplje 2205 centov, Žiganja vas 1539 centov; davčni okraj Radov-

Dolenjskem so jo sejali na območju skoraj vseh davčnih okrajev: Turjak, Ribnica, Ruperče, Mirna, Žužemberk, Stična, Trebnje, Višnja gora, Kočevje in Krupa. Izjemi sta bili le davčna okraja Krško in Kostanjevica, kjer se posevki detelje še niso udomačili. Obseg teh posevkov je bil zelo različen. Na področju številnih katastralnih občin so pridelali znatno nad 1000 centov.¹⁹⁹ Zaradi neugodnih pedoloških in delno tudi klimatskih pogojev so jo na področju postojnskega okrožnega urada sejali sorazmerno malo. Pridelovali so jo le na območju davčnih okrajev Planina, Idrija in Bistra, medtem ko je pri ostalih okrajih Senožeče, Postojna, Prem in Snežnik skoraj niti ne omenjajo. Na področju planinskega davčnega okraja so jo letno pridelali 13.446 centov. Sejali so jo le v enaj-

ljica: od 41 katastralnih občin se je pridelovalo pri kat. občinah: Ribno 1105 centov, Zeleče 1275 centov, Brezje 1080 centov; davčni okraj Škofja Loka: od 51 kat. občin so pridelovali pri kat. občinah: Stara Loka 1122 centov, Stara Oslica 1318 centov, Dorfarje 1869 centov, Godešiče 1578 centov, Žabnica 2855 centov, Stari Dvor 1994 centov, Suha 1446 centov; davčni okraj Velesovo: od 51 kat. občin so pridelovali pri kat. občinah: Podbrezje 1411 centov, Bitnje 2965 centov, Britof 1218 centov, Jama 1276 centov, Kokrica 1504 centov, Kranj 2849 centov, Mavčiče 1136 centov, Naklo 1217 centov, Podrečje 1764 centov, Predoslje 1236 centov, Primsko 2415 centov, Strazišče 1877 centov, Strahinj 1182 centov, Cirčiče 1198 centov, Babin vrt 1261 centov, Šenčur 4200 centov, Grad 1894 centov, Hrastje 1836 centov, Češnjice 1058 centov, Luže 2185 centov, Smartno 1573 centov, Velesovo 3166 centov, Zgornji Bernik 3206 centov, Viševak 1460 centov, Breg 1568 centov, Suha 1027 centov, Tupaliče 2220 centov, Spodnji Bernik 2825 centov, Bela 1599 centov, Voglje 5366 centov, Cerklje 3515 centov; davčni okraj Mekinje: od 17 kat. občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Domžale 1094 centov, Homec 1034 centov, Jarše 1158 centov, Kaplja vas 2555 centov, Loka 1014 centov, Lahoviče 4788 centov, Mengeš 3213 centov, Moste 1029 centov, Nasoviče 1461 centov, Podgorje 1141 centov, Zalog 1860 centov, Šmartno 1064 centov, Špitalič 1607 centov, Zgornji Tuhinj 1077 centov, Kamnik 1023 centov; davčni okraj Smlednik: ob 16 kat. občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Smlednik 1321 centov, Hraše 1158 centov, Moše 1132 centov, Polje 1024 centov, Zapoge 1293 centov, Trboje 2161 centov, Sp. Pirniče 1105 centov, Vodice 1679 centov, Bukovca 1252 centov; davčni okraj Podpeč in Krumperk: od 35 katastralnih občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Glogovica 2183 centov, Zlato polje 1089 centov, Koreno 1164 centov, Prevoje 1068 centov, Trojane 1259 centov, Čemšenik 1122 centov, Sp. Koseze 1713 centov, Dob 1398 centov, Beričevo 1020 centov, Podrečje 1178 centov; davčni okraj Ponoviče: od 23 kat. občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Sv. Andrej 3534 centov, Drtija 1261 centov, Velika vas 1680 centov, Sv. Mohor 1484 centov, Vrhpolje 1459 centov, Zgornje Koseze 1940 centov, Sv. Valentin 1212 centov, Ržiše 1349 centov, Hotiče 1857 centov, Kandrše 3178 centov, Kolovrat 2198 centov, Kotredeš 1200 centov, Šent Lambert 1415 centov, Peč 2904 centov, Konj 1162 centov, Rovišče 1414 centov, Zabava 1328 centov, Zagorje 1340 centov, Vače 2902 centa; davčni okraj Ljubljana-magistrat: od 8 kat. občin so jo pridelovali le na območju šempetrskega predmestja 1178 centov, Tomišelj 1248 centov, Dravljje 1606 centov, Zgornja Šiška 1374 centov, Preska 1096 centov, Stanežiče 1246 centov, Šentvid 1125 centov, Brezovica 1748 centov, Dobrava 1793 centov, Dobrunje 1353 centov, Gameljne 1716 centov, Ježica 1956 centov, Kašelj 1480 centov, Lipoglav 111 centov, Moste 1584 centov, Orle 1124 centov, Podgorica 1853 centov, Štepanja vas 1135 centov, Stožice 2116 centov, Šujica 1324 centov, Črnuče 1174 centov, Spodnja Šiška 1097 centov, Vič 1129 centov in Bizovik 1189 centov.

¹⁹⁹ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Kreis Neustadtl den 10. IV. 1844. Davčni okraj Turjak: od 15 kat. občin so jo pridel-

stih od 28 katastralnih občin. Ponekod so jo pridelovali tudi nad 100 centov.²⁰⁰ Na področju bistriškega davčnega okraja je letni pridelek znašal 14.271 centov; sejali so jo v sedemnajstih od 23 katastralnih občin, v desetih občinah so je pridelovali celo nad 1000 centov.²⁰¹ Na območju postojnskega davčnega okraja so jo pridelovali le v eni od 21 katastralnih občin. Na področju Snežnika in Senožec se deteljni pridelki niti ne navajajo, iz česar je mogoče sklepati, da so bili tako neznatni, da jih cenitvene komisije pri sestavljanju franciscejskega katastra niso vzele v poštev.

Zaradi širjenja detelje in njenega vključevanja v kolobar na strniščnih in ostalih zemljiščih, kjer je obstajala skupna strniščna paša, je bilo treba te posevke zaščititi ter omejiti pašne pravice na prašnih

lovali pri kat. občinah: Turjak 1376 centov, Kompolje 1184 centov, Podgora 1571 centov, Zdenska vas 1376 centov, Zagorica 1298 centov, Videm 1293 centov, Cesta 1947 centov; davčni okraj Ribnica: od 26 katastralnih občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Dane 1180 centov, Velike Lašče 1979 centov, Sv. Gregor 1698 centov, Dvorska vas 2290 centov, Jurjevica 1324 centov, Grčarica 1029 centov, Dolenja vas 3536 centov, Gorenja vas 1191 centov, Ribnica 2099 centov, Šušje 1181 centov, Sodražica 1925 centov, Ulaka 1823 centov, Goriča vas 4540 centov, Vinica 1349 centov; davčni okraj Ruperče: od 39 katastralnih občin so jo sejali na območju 32 kat. občin; nad 1000 centov so jo pridelovali pri kat. občinah: Daljni vrh 1112 centov, Dobni dol 1506 centov, Gotna vas 1979 centov, Veliki Poljuben 1093 centov, Mirna peč 2651 centov, Hmeljčiči 2489 centov, Jurska vas 1616 centov, Kandija 3140 centov, Novo mesto 2036 centov, Gorenja Straža 1574 centov, Gorenja Orehovica 3525 centov, Prečna 1658 centov, Smolenja vas 1760 centov, Polhovica 2313 centov, Potov vrh 1330 centov, Zagorica 2080 centov, Stranska vas 1472 centov, Golobinjak 1795 centov, Globodol 1860 centov, Črmošnjice 1507 centov, Podturn 2084 centov, Bršljin 3163 centov, Brusnica 1844 centov, Vinja vas 2561 centov, Št. Rupert 3635 centov, Straža 1886 centov; davčni okraj Žužemberk: od 20 kat. občin so jo sejali v 19 kat. občinah; nad 1000 centov so jo pridelovali pri kat. občinah: Dvor 2087 centov, Šmihel 1691 centov, Gornja Krka 1871 centov, Žužemberk 1907 centov, Vrh 1516 centov; davčni okraj Stična: deteljni posevki se navajajo v 24 od 25 kat. občin; nad 1000 centov so jo pridelovali pri kat. občinah: Bukovica 2819 centov, Dob 1758 centov, Gorenja vas 1408 centov, Veliki Gaber 2488 centov, Jablanica 1266 centov, Liberga 1059 centov, Litija 1191 centov, Muljava 1129 centov, Male Dole 1196 centov, Št. Martin 1465 centov, Podboršt 2461 centov, Radohova vas 1949 centov, Stična 2226 centov, Zagorica 1759 centov, Št. Vid 1961 centov, Velike Peče 2652 centov, Češnjice 1050 centov; davčni okraj Trebnje: od 15 kat. občin so je pridelovali nad 1000 centov pri kat. občinah: Dobrničje 2667 centov, Ajdovica 1151 centov, Lukovec 1635 centov, Ponikve 1441 centov, Sv. Štefan 2038 centov, Šavnica 2486 centov, Trebnje 1421 centov, Korito 1669 centov; davčni okraj Višnja gora: od 26 kat. občin so jo pridelali pri kat. občinah: Stara vas 1094 centov, Dedni dol 1333 centov, Draga 1664 centov, Kresnice 1019 centov, Lanišče 1951 centov, Šmarje 1313 centov, Hudo 1266 centov, Polica 1113 centov, Slivnica 2768 centov, Selo 1996 centov, Ponova vas 1911 centov, Stranska vas 1935 centov, Grosuplje 2992 centov.

²⁰⁰ DAS, Veranschlagung ..., Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844. Davčni okraj Planina: nad 1000 centov so pridelovali detelje v naslednjih kat. občinah: Rovte 3675 centov, Godovič 1917 centov, Medvedje brdo 1069 centov, Petkovec 1421 centov in Žibrše 1601 cent.

²⁰¹ DAS, Veranschlagung ..., Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844. Davčni okraj Bistra: nad 1000 centov so pridelovali detelje v naslednjih kat. občinah: Polhov Gradec 1223 centov, Horjul 1271 centov, Nova Vrhnika 1827 centov, Zaklanec 1119 centov, Zaplana 1101 cent.

oziroma strniščnih poljih, posejanih z deteljo. V ta namen so izdali vrsto patentov, uredb in okrožnic, po katerih so skušali urejati te odnose. Zemljiškim gosposkam je bila prepovedana paša na podložnih zemljiščih, ki so bila posejana z žitnimi posevki in krmnimi rastlinami ter na podložniških travnikih, še nadalje pa jim je bila priznana skupno s podložniki pravica do paše na strniščnih in prašnih poljih.²⁰² Prav tako je bila prepovedana paša neskopljenih svinj na travnikih in svobodna nočna paša z izjemo planin in ograjenih pašnikov ter prašnih polj.²⁰³ Po uredbah z dne 11. februarja in 20. maja 1813 posestnik obdelanega zemljišča ni bil dolžan ograditi svojih njiv, temveč je bila naloga pastirjev, da so pazili na živino; za škodo je bil odgovoren lastnik živine. Lastnik je imel pravico prepovedati pašo tudi na strniščnih in prašnih poljih, če je nasprotovala njegovim koristim in ga pogodbeno ni obvezovala.²⁰⁴ Z zemljiškoodveznim patentom z dne 12. septembra 1848 je bila paša na strniščnih in prašnih poljih ukinjena.²⁰⁵ Takšni predpisi so omogočili hitreje uvajanje deteljnih posevkov. V drugi polovici 19. stoletja se je na Kranjskem setev detelje zelo razmahnila in deteljno seme so pričeli izvažati celo v Nemčijo in Anglijo.²⁰⁶ Iz Nemčije pa so uvažali največ semena lucerne. Uvajanje raznih deteljnih vrst, ki so bile prilagojene raznim zemljiščem, je omogočilo kolobarno gospodarstvo tudi na majhnih posestvih. Prav v to razdobje spada uvajanje zgodnih in poznih deteljnih vrst, ki so jih prilagajali višinskim in klimatskim pogojem. Sejati pa so jo pričeli predvsem za oljnimi rastlinami, za okopavinami in na strniščih. Vzporedno z uvajanjem krmnih rastlin so se ustvarili realni pogoji za prehod pašniškega gospodarstva na hlevsko rejo. Ta proces je sovpadal z individualizacijo kmetijstva, ki je omogočila, da so s pomočjo detelje in ostalih krmnih rastlin (pese, kolerabe itd.) začeli s preosnovo živinoreje iz zaostalih fevdalnih oblik pašništva na racionalnejšo hlevsko rejo.

DIE EINFÜHRUNG DER NEUEREN KULTURPFLANZEN IN KRAIN IN DER ZWEITEN HALFTE DES 18. UND IN DER ERSTEN HALFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Der Verfasser zeigt auf der Grundlage der detaillierten Angaben der Herrschaften (in Verbindung mit den Steuerregulierungen in der Mitte des 18. und in der Mitte des 19. Jahrhunderts) und der Berichten der Landwirtschaftsgesellschaft in Krain die allmähliche Verbreitung des Kartoffels, des Mais und des Klee in diesem Lande.

²⁰² DAS, Graščinski arhiv Krumperk, Normalia V/7, okrožnica notranje-avstrijskega gubernija z dne 20. V. 1789.

²⁰³ DAS, Graščinski arhiv Krumperk, Normalia V/9, dvorni dekret z dne 14. IV. 1787 in dvorni dekret z dne 13. I. 1787.

²⁰⁴ DAS, AgS, G/2, dekret združene dvorne pisarne z dne 24. III. 1819.

²⁰⁵ Novice 1848, št. 37, str. 155; glej tudi RGB 1848, patent z dne 12. IX. 1848.

²⁰⁶ DAS, AgS, P/5, poročilo Kmetijske družbe na občnem zboru z dne 24. XI. 1869.

Jože Šorn

JUGOSLOVANSKA INDUSTRIJA PAPIRJA DO OSVOBODITVE

V Zgodovinskem časopisu VIII, 1954, str. 87—117, sem se v prispevku z naslovom Starejši mlini za papir na Slovenskem ukvarjal z razvojem začetnih oblik proizvodnje papirja, to je z mlini in manufakturami. Sedanji prispevek je direktno nadaljevanje prejšnjega in podaja razvoj proizvodnje na strojni način ter obsega vso državo. Kolikor nisem v prvem prispevku navajal mlinov in manufaktur sosednjih jugoslovanskih narodov, sem to storil sedaj. S tem zaključujem monografijo o zgodovini industrije papirja v fevdalni in kapitalistični dobi jugoslovanske družbe. Tako imamo pred seboj ves razvoj od majhnega protestantskega mlina do zadnjega kartela papirniške stroke.

Pripomnim naj, da se v tej razpravi ne ukvarjam teoretično s karteli, interesnimi skupnostmi itd. iz dveh vzrokov: prvič imamo konkretno jugoslovansko kartelizacijo še premalo raziskano in je moja razprava pravzaprav le donesek k temu važnemu gospodarskozgodovinskemu problemu, drugič so teoretično delo opravili številni drugi pisci, med njimi tudi tisti, ki jih navajam v opombi št. 69 pričujoče razprave.

I. RAZVOJ INDUSTRIJE PAPIRJA V AVSTRO-OGRSKI

1. Oris razvoja tovarn dvojne monarhije

Začetki proizvodnje papirja na ozemlju, ki je pred prvo svetovno vojno pripadalo avstroogrski monarhiji, segajo nazaj v pozni srednji vek. Vendar je dalo večji polet tej proizvodnji šele reformacijsko gibanje v prvih desetletjih 16. stoletja. Tipični predstavnik začetne oblike proizvodnje so bili mlini za papir. Kmalu so se mnogi izmed njih razvili v manufakture, ki so prevladovale skoraj do sredine preteklega stoletja.¹

Prvi stroj za papir s tako imenovanim dolgim sitom je izumil Francoz Louis Robert leta 1799. V rabo je prišel tak stroj šele po štirih letih, ko ga je izboljšal Anglež Bryan Donkin. To je pomenilo pričetek revolucije v industriji papirja; manufaktorni način proizvodnje je bil obsojen na neizbežni propad, z njim pa tudi vse značilnosti starih oblik proizvodnih odnosov. V Avstriji so šele leta 1826 vgradili prvi Bryan Donkinov stroj v znano manufakturno Kaisermühle pri Pragi. Dve leti

pozneje je dobila stroje tudi manufaktura na Reki. Znana graška papirničarska tvrdka Andreja Leykama dediči je kupila stroj leta 1835, na Vevčah so vzgradili Donkinov stroj leta 1843.²

V glavnem je držal industrijski razvoj v dvojni monarhiji korak s splošnim razvojem. Njen položaj v družbi svetovno pomembnih držav-proizvajalcev papirja naj ponazorim s tabelo iz zadnjega mirnega leta pred prvo svetovno vojno (1913):³

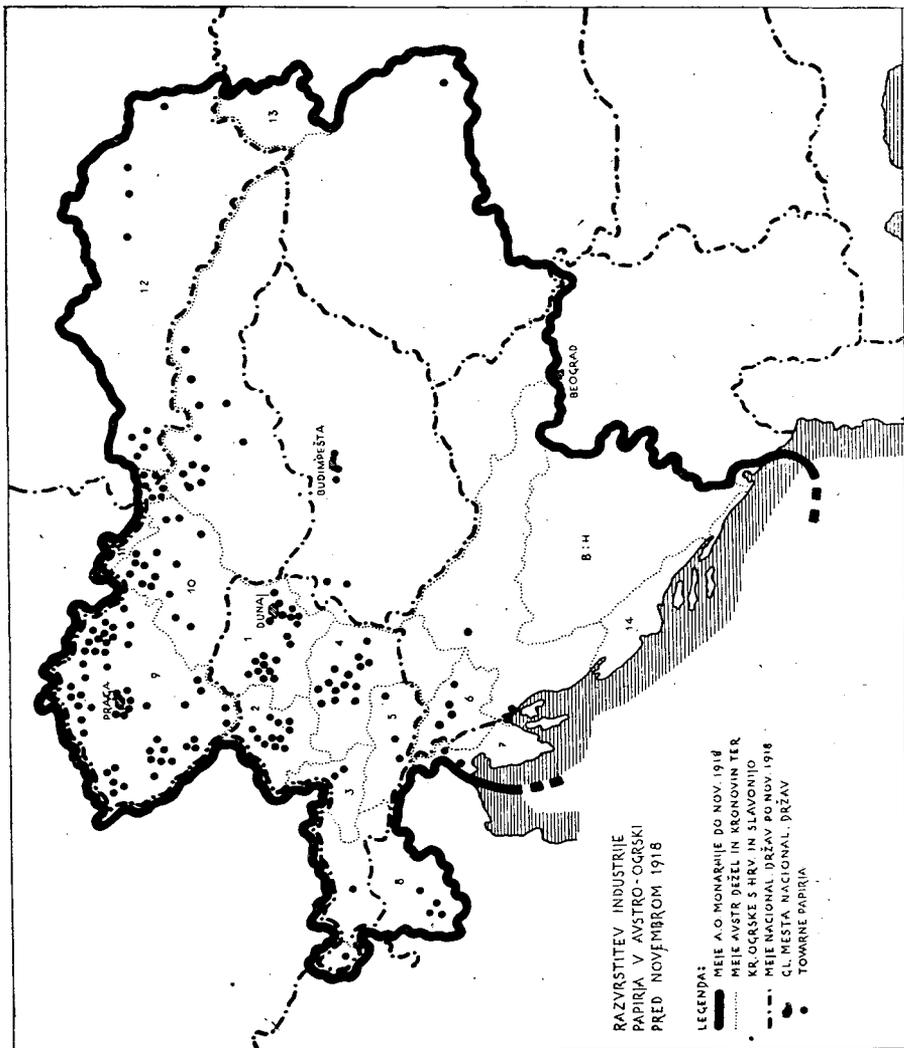
Država	Število tovarn papirja	Število strojev za papir	Proizvodnja v vagonih
ZDA	576	1093	338.920
Nemčija	469	871	161.124
Italija	409	606	28.222
Francija	527	541	72.547
Velika Britanija	266	519	92.214
Avstro-Ogrska	161	289	42.791
Rusija	149	203	19.840
Španija	79	102	11.675
Švedska	51	154	31.930
Kanada	50	106	34.065
Norveška	41	84	33.834
Belgija	37	80	16.355
Japonska	32	68	18.430
Finska	26	61	22.495
Nizozemska	21	51	11.255
Švica	18	58	5.685
Ostale države	114	190	27.658
	2826	5056	969.041

Velja opozorilo, da moramo biti pri tej tabeli zelo previdni, ker šteje statistika v tovarne papirja tudi večje obrate manufakturnega tipa. To se vidi že iz tega, da je uvrščena Italija med najbolj industrijske dežele sveta, med mehanizirano Nemčijo, ZDA, Kanado itd. Če po tej tabeli preračunamo proizvodnjo na en stroj za papir, vidimo, da je znala najbolje izrabiti delovno silo, tehniko in čas Norveška, njej sta sledili Finska in Kanada, nato ZDA, Japonska in Nizozemska, najmanj so v delovnem letu iztislile iz ljudi in strojev Avstro-Ogrska, Francija, Španija, Rusija in končno Italija.

Razvoj industrije papirja v Avstro-Ogrski sami je bil na kratko takle:⁴

	1875	1878	1888	1906	1913
Tovarne papirja	?	161	167	171	161
Stroji za papir	?	177	207	245	289
Proizvodnja v metr. centih	ok. 791.850	1.082.500	1.860.000	3.906.800	4.279.140

Najbolj industrializirani so bili severozahodni predeli Avstro-Ogrske oziroma, da se izrazim bolj splošno, zahodna ali avstrijska polovica monarhije; vsa vzhodna polovica države je premogla približno toliko tovarn in strojev, kolikor jih je imela Spodnja Avstrija sama. Naslednja tabela, sestavljena za leto 1913, nas pouči o tem takole:⁵

Zemljevid št. 1: 1. Spodnja Avstrija, 2. Zgornja Avstrija, 3. Salzburg, 4. Štajersko, 5. Koroško, 6. Kranjsko, 7. Goriško in Istra, 8. Tirolsko s Vorarlbergom, 9. Češko, 10. Moravsko, 11. Slezija, 12. Galicija, 13. Bukovina, 14. Dalmacija, BiH = Bosna in Hercegovina; ne-oštevljena je kr. Ogrska s Hrvaško in Slavonijo

Pokrajina	Tovarne papirja	Stroji za papir	Brusilnice lesa in tovarne celuloze
Češka	51	92	73
Spodnja Avstrija	19	41	52
Moravska	15	21	12
Štajerska	14	28	60
Zgornja Avstrija	11	24	27
Galicija	8	11	5
Šlezija	6	8	15
Tirolska s Vorarlbergom	6	10	9
Kranjska	4	5	4
Koroška	3	6	40
Goriška z Gradiščansko	2	4	1
Salzburg	2	2	4
Kraljevina Ogrska	20	38	28
Bosna in Hercegovina	—	—	1
	161	290.	331

V letu 1913 je bila industrija papirja last 46 delniških družb, od teh 30 v avstrijski polovici države, 15 v ogrski polovici, 1 je odpadla na Bosno in Hercegovino (Drvar, tovarna celuloze). Delniški kapital vseh družb skupaj je znašal 137,442.000 K (109,992.000 K + 24,450.000 K + 3,000.000 K). Največja in najmočnejša izmed vseh papirničarskih družb ne le v avstrijski polovici države, ampak v vsej monarhiji sploh, je bila Leykam-Josefthal A. G. Wien; bila je lastnica 12 strojev za papir, ki so leta 1913 proizvedli 3113 vagonov papirja in 3293 vagonov lepenke in polsurovin (lesovine, celuloze). Leykam-Josefthal je bila najtesneje povezana s papirnicami Pitten (6 strojev za papir), Heinrichsthal (štirje stroji), z Galicijsko (2 stroja) in Mürzthalsko tovarno papirja in lesovine (2 stroja).⁶ Ker je bil glavni lastnik družbe Leykam-Josefthal znani denarni zavod Wiener Bank-Verein, soudeležen pri navedenih papirnicah v obliki posesti znatnih ali celo sploh večinskih paketov delnic, je prav ta nadzoroval posredno ali neposredno seveda delo vseh 26 strojev za papir.

2. Dva avstrijska finančnika industrije papirja

Ko sem tako v širokih potezah prešel pot od svetovne proizvodnje papirja do družbe Leykam-Josefthal, do družbe, ki je morala po prevratu 1918 prepustiti kraljevini SHS del svojih najmočnejših in zelo dobro organiziranih obratov, ki so nekdanj bili last ljubljanskih kapitalistov, se moramo seznaniti podrobneje še z dvema denarnima zavodoma, ki sta imela v avstrijski industriji papirja zelo veliko vlogo, saj sta bila namreč njena lastnika.

V bivšem cesarstvu se je pričel krepiti finančni kapital zlasti po letu 1867, ko je bila država prisiljena, odreči se konservativnim načelom in pustiti liberalni gospodarski politiki prosto pot. Za boljše razumevanje razvoja industrije papirja moramo podrobneje poznati delovanje vsaj dveh bančnih delniških družb, dveh predstavnikov finančnega kapitala, prvega na Dunaju, drugega v Gradcu.

K. k. priv. allgem. Österreichische Boden-Credit-Anstalt, eden izmed najpomembnejših avstrijskih denarnih zavodov, ki je bil ustanovljen leta 1863 z delniško glavnico 24.000.000 gld, ni bil v smislu svojih statutov upravičen ukvarjati se s posli emitiranja in finansiranja industrije. Zato si je glede tega pomagal na ta način, da je leta 1869 ustanovil delniško družbo K. k. priv. Wiener Bank-Verein z glavnico 3.200.000 gld.

To dunajsko bančno društvo je bilo otrok avstrijske verzije crédit mobiliera. Crédit mobilier je bil po izvoru zamisel francoskega špekulativnega kapitala in se je razvil v Franciji Louisa Napoleona (1848—1870, od 1852 do 1870 kot cesar Napoleon III.). Karakterizirajo ga velike investicije zlasti tam, kjer je bilo možno hitro in izdatno obrestovanje. Poleg Francije je bila druga domena crédit mobiliera zlasti Avstrija. Ta je postala že v petdesetih letih 19. stoletja priljubljeno področje za izvoz zahodnoevropskega finančnega kapitala. Proti koncu leta 1868 se je pojavila v Avstriji prava tako imenovana »Gründomanie« (manija ustanavljanja delniških družb). Tu je bil tipičen predstavnik crédit mobiliera prav Wiener Bank-Verein.

Wiener Bank-Verein (kratko: WBV) se je kmalu razvil v nenavadno močnega predstavnika dunajskega oziroma avstrijskega finančnega kapitala. S svojo politiko je krepko vplival na razvoj gospodarskih razmer tudi na Slovenskem. Med njegovimi ustanovami naj navedem: Trboveljsko premogokopno družbo leta 1872, Galicijsko papirniško delniško družbo leta 1907, Heinrichsthalsko papirniško d. d. leta 1908, hrvaško podružnico WBV v Zagrebu leta 1909 itd. Od leta 1870 do 1914 je WBV osnoval ali bistveno sodeloval pri utemeljitvi 50 delniških družb v monarhiji in izven nje; na primer z večjim paketom delnic je bil udeležen pri Mürzthalski d. d. za lesovino in papir, dalje pri mnogih finančnih in industrijskih podjetjih doma, v tujini pa v Italiji, Belgiji, Švici, Bolgariji, Romuniji, Rusiji. Na Dunaju je imel 27 menjalnic in depozitnih blagajn, organiziral si je 42 podružnic in izpostav, nekaj izmed njih v tujini. Tako je leta 1892 ustanovil podružnico v Gradcu, leta 1905 podružnici v Beljaku in Celovcu ter leta 1909 takoj za Zagrebom še v Beogradu. S francoskimi, belgijskimi in drugimi konzorti je sodeloval pri ustanovitvi Banque Balkanique v Sofiji leta 1905, leto dni pozneje v družbi z Anglo-avstrijsko banko ter z vrsto francoskih, belgijskih in romunskih interesentov pri Banque Commerciale Roumaine v Bukarešti, soudeležen je bil pri Banca Commerciale Triestina itd., itd.

Leta 1914 mu je pri delniški glavnici 150.000.000 K izkazoval račun aktive in pasive 1.047.305.697 K, račun dobička in izgube 29.250.551 K.⁷

Österreichische Boden-Credit-Anstalt še ni delovala leto dni, ko se je ustanovila bliže nam na Štajerskem nova banka, ki je tudi močno posegla v slovenske gospodarske razmere. To je bila *K. k. priv. Steiermärkische Escompte Bank*, ustanovljena v Gradcu leta 1864. Podružnice je imela med drugim v Celovcu, Ljubljani, Beljaku, Mariboru, Gorici. Kriza v letu 1873 jo je težko prizadela, in da bi krila izgube, je dvakrat znižala začetno delniško glavnico, ki je znašala 689.000 gld. V času redukcij leta 1874 in 1875 so bile podružnice opuščene. Banka si je kmalu zopet opomogla: delniška glavnica ji je znašala tik pred prvo

svetovno vojno 14,000.000 K. Za nas je zlasti važno to, da je leta 1869 soustanovila Leykam-Josefsthalsko d. d. za tiskarsko in papirniško industrijo. Zaradi navedene krize je oddala svoj paket delnic omenjene papirničarske družbe WBV.⁸

3. Karteli industrije papirja v Avstro-Ogrski

»Društvo avstro-ogrskih tovarnarjev papirja« je bilo sicer ustanovljeno že 7. maja 1872, toda to je bilo čisto strokovno društvo, ki je branilo zgolj interese tovarn kot takih ter njihovih lastnikov in ni imelo funkcij, ki jih imajo navadno karteli. Že v letu ustanovitve sta pristopili k društvu lastnici naših obratov pri Ljubljani in na Sušaku; leta 1880 se je vpisal Valentin Krisper iz Radeč, štiri leta pozneje Moline v Trziču, kot zadnji je pristopil še lastnik Sladkogorske, toda samo za pet let (1890—1895).⁹

Karteli industrije papirja so se pričeli javljati v starem cesarstvu šele več kot dvajset let za navedenim društvom. Zasičenost tržišča se je pojavila najprej v kartonažni stroki. Zaradi tega so se tudi najprej združili proizvajalci lepenke. Leta 1895 so ustanovili pri WBV osrednji prodajni urad, ki je zajemal okoli 70 % skupne proizvodnje. Njim se je priključila šele 1908 skupina koroških tovarn lepenke. Leta 1914 so podaljšali delovanje urada za štiri leta.

Proizvajalcem lepenke so sledili tovarnarji lesovine. Zaradi dobrih cen v letih 1899 in 1900 so nastale številne nove brusilnice lesa: zato je leta 1902 nastala hiperprodukcija. Naslednjega leta se je združilo trideset tovarn v »Zvezo avstrijskih tovarnarjev lesovine«. Leta 1906 so delovanje Zveze podaljšali do leta 1911, potem še za nadaljnjih 5 let.

Leta 1906 so se dogovorile dunajske kartonažne tovarne o splošnih pogojih prodaje in o reguliranju cen. Njim so sledile budimpeštanske kartonažne tovarne.

Leto dni pozneje so si organizirale osrednji prodajni urad tovarne za izdelovanje papirnatih tulcev. Prav takrat so sklenili dogovor o prodajnih pogojih in cenah nemški in avstrijski proizvajalci fotografskega papirja. To je bil prvi avstrijski mednarodni kartel.

Toda važnejši kot vsi ti sporazumi je bil dogovor o kontingentiranju, ki so ga sklenile pod konec leta 1908 vse avstrijske in ogrske tovarne rotacijskega papirja in ustanovile v ta namen »Zvezo tovarn papirja d. z o. z.« s sedežem na Dunaju.

Poslednjo kartelno pogodbo pred izbruhom prve svetovne vojne je sklenilo več tovarn cigaretnege, svilenega in kopirnega papirja, ki so si ustanovile leta 1911 osrednji prodajni urad, ki naj bi posloval do 1922.

Vojne razmere in zaradi tega dvigajoče se cene surovin so prisilile Društvo avstroogrskih tovarnarjev papirja in sploh vse domače proizvajalce, da so se združili v aprilu 1915 v kartel z namenom, da si izoblikujejo enotne cene, medtem ko bi svoje izdelke prodajalo vsako podjetje še dalje samo zase. Za nadzorstvo dogovora, ki ni bil terminiran, je bil izbran poseben odbor. Ogrski proizvajalci papirja so utemeljili kmalu nato svoj lastni skupni prodajni urad.

Kot zadnji so se zedinili glede prodajnih cen v januarju 1916 dobavitelji avtokromskih poštnih kart v Avstriji in Nemčiji.¹⁰

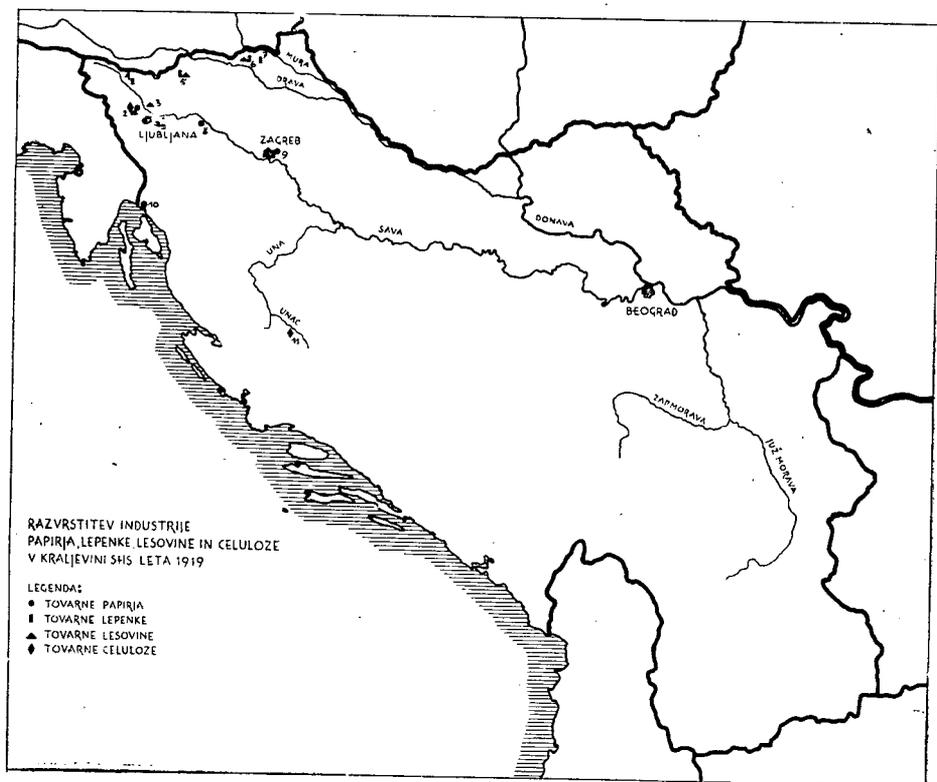
Zaključek prve svetovne vojne in razpad avstroogrškega cesarstva je sam po sebi razveljavil vse kartelne dogovore. Vsaka izmed držav, ki je nastala v srednji Evropi na ruševinah dvojne monarhije, si je poslej »sama« urejala razmere. Popolnoma sama pač ne, ker se je še dolgo čutila neka povezanost oziroma, bolje rečeno, soodvisnost teh držav od določenih pogojev, ki jih je ustvaril sistem graditve industrije v bivši dvojni monarhiji.

II. JUGOSLOVANSKA INDUSTRIJA PAPIRJA, LEPENKE, LESOVINE IN CELULOZE

Z novembrom leta 1918, s porazom imperialističnega avstroogrškega cesarstva, so nastale v srednji Evropi velike spremembe. Staro premoženje je podedovalo sedem nacionalnih buržoaznih držav. Kako je bilo z industrijo papirja?

Primerjava med zemljevidoma št. 1 in 2 nas prepriča, da je odpadlo na kraljevino SHS zelo malo tovarn papirja. Če ne upoštevamo, da so nekatere tovarne ob prevratu ustavile obratovanje, potem vidimo, da je pripadlo Češkoslovaški 80 tovarn za papir, republiki Avstriji 51 tovarn, Poljski 11 tovarn, Italiji 7 tovarn, Jugoslaviji 6 tovarn, Madžarski 5 tovarn, Romuniji 1 tovarna bivšega cesarstva.

Zato je razumljivo, da je v času med obema vojnama naša država najmočnejše občutila konkurenco prvih dveh navedenih republik, CSR in Avstrije. Pritisk obeh držav (ki ju je približno 20 let pozneje zamenjala nacistična Nemčija) je bil tako močan, da ni mogla obvladati jugoslovanska industrija nikdar več kot okoli 60—66 % domačega tržišča, torej dve tretjini ali še manj. Zato je tudi razumljivo, da so jugoslovanski proizvajalci papirja stalno sklepali kartelne pogodbe prav s podjetniki navedenih dveh držav, da bi omejili ali vsaj regulirali konkurenco, se pravi, uredili problem cen in uvozno količino, ne pa na primer z industrijo papirja na Madžarskem, na Poljskem ali v Romuniji in Italiji. Navedenih 7 držav ni podedovalo po starem cesarstvu torej samo industrijo, ampak tudi sistem kartelov kot regulatorjev konkurence. Kakor je po eni strani res, da konkurenca in uvoz znižujeta cene izdelkov, tako ne smemo po drugi strani prezreti, da je treba v uvozu in konkurenci tujih držav ter posledično v kartelizaciji jugoslovanske industrije papirja tudi iskati vzroke za to, da se ni razvila naša domača industrija papirja tako, kot bi se teoretično sicer mogla ter da je s tem slabila moč domačega kapitala. Ves čas moramo imeti pred očmi tudi dejstvo, da je nastala kraljevina Jugoslavija v trenutku, ko je bil po eni strani kapitalizem na najvišji stopnji svojega razvoja in da jo je kaj kmalu potisnil na isto pot razvoja, kakršnega je doživljal sam, na drugi strani pa je Sovjetska zveza imela načelno drugačno povezavo svoje industrije, čeprav se je nekolikokrat vezala na mednarodne pogodbe kartelnega značaja.^{10a}

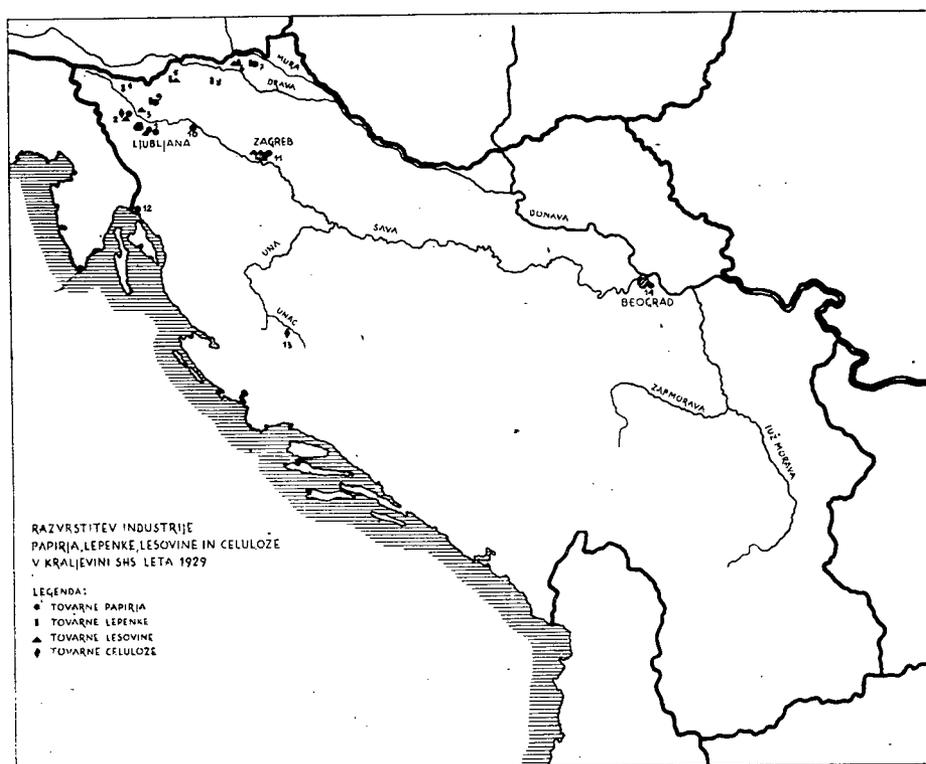

Zemljevid št. 2: 1. Papirnici Vevče in Janezija. 2. Papirnica z obratoma za proizvodnjo celuloze in lesovine, Goričane. 3. Tovarna lesovine, Medvode. 4. Tovarna lepenke, Tržič. — 5. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje. 6. Tovarna lesovine in lepenke, Ceršak. 7. Tovarna lepenke, Sladki vrh. 8. Tovarna papirja, Radeče. 9. Tovarna papirja, Zagreb. 10. Tovarna papirja, Sušak. 11. Tovarna celuloze, Drvar (stanje na dan 1. januarja 1919)

A. Obrati za proizvodnjo papirja

V naslednjih odstavkih boim najprej podrobneje podal po kronološkem redu nastajanja kratek razvoj vsake jugoslovanske tovarne posebej, da bomo laže spoznali njihovo neenotno strukturo in individualno problematiko.

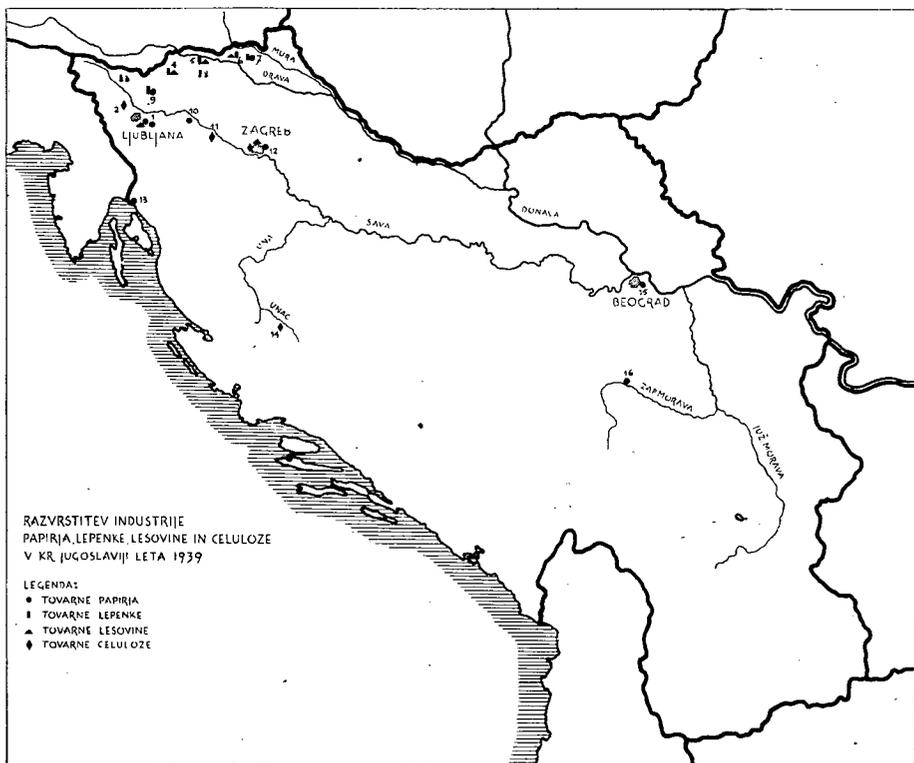
Preden je pričela s strojnim delom prva tovarna za papir na hrvaškem ozemlju in s tem na področju poznejše kraljevine Jugoslavije, je obratovalo že prej nekaj malega mlinov za papir. Baje je prvi stekel konec 17. stoletja v vasi Ocuri pri Golubovcu blizu samostana Lepoglava. Kakor je dvomljiv začetek prvega mlina, tako ni zanesljivo dokazan niti obstoj drugega mlina, ki da je leta 1772 v Zagrebu že proizvajal papir. Tretji je na bolj trdnih nogah: okoli leta 1800 je že zalagal tržišče iz Nove vesi pri Zagrebu, kjer je bil postavljen.^{10b} O četrtem, tistem na Reki, smo poučeni še najboljše.^{10c}

Zemljevid št. 3: 1. Papirnici Vevče in Janezija z velebrusilnico lesa. 2. Papirniča z obratoma za proizvodnjo celuloze in lesovine, Goričane. 3. Tovarna lesovine, Medvode. 4. Tovarna lepenke, Tržič. 5. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje. 6. Tovarna lesovine in lepenke, Ceršak. 7. Tovarna lepenke in lesovine, Sladki vrh. 8. Tovarna lepenke, Mislinja. 9. Tovarna papirja in lepenke, Količevo. 10. Tovarna papirja, Radeče. 11. Tovarna papirja, Zagreb (z obratom za proizvodnjo lesovine). 12. Tovarna papirja, Sušak. 13. Tovarna celuloze, Drvar. 14. Tovarna papirja, Beograd (stanje na dan 1. januarja 1929)

Smith & Meyner, tvornica papira d. d. Sušak

Leta 1821 je zgradil reški patricij Andrej Ljudevit Adamič nekaj sto metrov nad izlivom Rečine v morje mlin za papir, ki ga je že leta 1824 prodal Williamu Molineju.¹¹ V tem času je bila Reka precej znana luka, tudi njen mlin za papir oziroma že manufaktura je slovela zaradi dobre kakovosti papirja, ki je bil delan iz svojevrstne surovine, iz suknenih podplatov copat, kakršne so nosili in jih še danes nosijo domačini v zaledju Reke in v Liki. Podplati so bili napravljeni iz čiste konopljene preje in so se uporabljali kot surovina za najfinejši papir. Angleži so radi kupovali reški papir in se sploh močno zanimali za mali obrat. Zaradi proučevanja trgovskih možnosti dobave te svojevrstne

Zemljevid št. 4: 1. Papirnici Vevče in Janezija z velebrusilnico lesa. 2. Tovarna celuloze, Goričane. 3. Tovarna lepenke, Tržič. 4. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje. 5. Tovarna lesovine in lepenke, Brezno. 6. Tovarna lesovine in lepenke, Ceršak. 7. Tovarna papirja in lepenke, Sladki vrh. 8. Tovarna lepenke, Mislinja. 9. Tovarna papirja in lepenke, Količevo. 10. Tovarna papirja, Radeče. 11. Tovarna celuloze, Videm ob Savi. 12. Tovarna papirja, Zagreb (z obratoma za proizvodnjo celuloze in lesovine). 13. Tovarna papirja, Sušak. 14. Tovarna celuloze, Drvar. 15. Tovarna papirja, Beograd. 16. Tovarna papirja, Čačak (stanje na dan 1. januarja 1939)

surovine v Anglijo je poslalo angleško podjetje Brown, Smith & Cie na Reko svojega namestnika Walterja Craftona Smitha.

W. C. Smith se je tudi sam zanimal za papirnico; v družbi s Francozom Kristijanom Meynierom jo je tudi v resnici odkupil v oktobru 1827. V marcu naslednjega leta sta družabnika prosila oblasti za privilegij, ki naj bi ščitil malo tovarno, in za privilegij, ki naj bi trajal 6—7 let ali pa »večno«, da bi smela razvažati papir brez carin oziroma pozneje za zmerno ceno po Ogrski in sosednjih deželah.¹² Temeljna glavnica družbe je znašala 140.000 zlatih frankov. Kmalu je prišel na Reko Karel Meynier, ki je obrat povečal in vgradil vanj prvi stroj za papir, kupljen v Angliji; Rečina mu je dajala okoli 300 KS energije. Zaposlenih je bilo

sčasoma menda okoli 250 delavcev. Tovarna si je osnovala zastopstvi v Zagrebu in v Trstu.

Leta 1834 je bil postavljen drugi stroj za papir. Tehnični ravnatelj tovarne, Francoz Eugène Frémont, ki je prispel na Reko leta 1838, je izvedel v tovarni modernejšo organizacijo dela. Leta 1848 je dal vgraditi še tretji stroj za papir.

Štiri leta pozneje je Rečina poplavila tovarno in jo poškodovala. Po nesreči je bila izvedena prva tehnična modernizacija obratov: dobavljeni so bili parni stroji, pogonska sila je bila povečana na 600 KS, delniška glavnicna zvišana na 800.000 gld. Leta 1859 je bil pripeljan četrti stroj za papir, leta 1867 še peti tak stroj. Ta je bil kupljen na svetovni razstavi v Parizu, kjer je veljal za mojstrovino. Istočasno z vstavitvijo petega stroja je bila povečana glavnicna na 1.000.000 gld.

W. C. Smith je umrl leta 1860; kot solastnika sta ga nasledila sin Edgar Crafton in nečak Walter Glennie Smith. Ta dva sta leta 1872 izvedla drugo modernizacijo, posvečeno zlasti povečanju zmogljivosti obratov; z zgraditvijo velikega novega jezua na Rečini se je povečala vodna moč na 1200 KS. Do leta 1878 je prodajala tovarna svoje izdelke skoraj izključno v tujino. Šele po tem letu se je močnejše usmerila na domače tržišče; v ta namen sta bili utemeljeni skladišči na Dunaju in v Budimpešti. Tovarna se je udeleževala licitacij za papir za menice, kolke, poštna znamke, obveznice, vrednostne papirje itd.

Večji zastoj za reško papirnico je pomenila splošna vpeljava lesovine v proizvodni postopek. Obrat je obdržal krpe samo še za risalni, litografski, cigaretni papir in podobno. Ko je bila vpeljana leta 1886 v proizvodnjo še celuloza, se je morala preusmeriti tovarna, ki je izdelovala samo papir najboljših vrst, na celulozo, ki jo je kupovala na Koroškem, Sedmograškem, celo na Švedskem, Norveškem itd.

V letih 1897 do 1898 so izpeljali v tovarni tretjo modernizacijo. Najvažnejše delo je bila elektrifikacija obratov. Z deli za preusmeritev na električni pogon so pričeli v septembru 1898; toda že oktobra je nova poplava poškodovala vse naprave. Kriza, ki je nastala zaradi tega, je privedla lastnike do sklepa, naj se podjetje pretvori v rodbinsko delniško družbo; pretvorba se je v resnici izvršila leta 1903.¹³ Toda tovarna je bila last družine Meynier samo tri leta, ko se je vrinila kot solastnik Prva ogrska industrija papirja d. d. v Budimpešti.

Ta ogrska delniška družba za industrijo papirja je bila ustanovljena leta 1882 za dobo 43 let, torej do leta 1925. Do leta 1900 je imela tri tovarne s 5 stroji za papir, brusilnico lesa, tovarno celuloze in tovarno kartona. Prvotna delniška glavnicna 600.000 gld je bila večkrat povečana in je leta 1899 znašala 3.000.000 K. Predsednik družbe je bil dr. Aleksander Matlekovits. Pogodba s tvrdko Smith & Meynier z dne 15. junija 1906 je izročala vodstvo trgovskih in tehničnih poslov Prvi ogrski d. d. Delniška glavnicna je znašala 2.200.000 K. Tvrdka se je imenovala »Smith & Meynier, prva ogrska priv. reška tovarna papirja d. d. Reka«. Velike in

pomembne investicije so bile izpeljane zlasti v oddelku za cigaretni papir. Nova politika se je uveljavila po letu 1910, ko je madžarska družba poslala v tovarno svoje direktorje. Ti so omejili oziroma specializirali proizvodnjo izključno na cigaretni papir (tako je v glavnem ostalo do najnovejšega časa). V letih 1912—1914 je bil demontiran in odpeljan velik del strojev. Obrat je zašel v krizo, ki jo je izbruh prve svetovne vojne še povečal. Kmalu se je stanje toliko izboljšalo, da je proti koncu vojne začela graditi družba nove pogonske naprave.

Po prevratu je italijansko-jugoslovanska meja tovarno razpolovila.¹⁴ Ves tovarniški prostor je obsegal 92.000 m²; na jugoslovanski strani je ostalo 54.178 m² površine z objekti, ki so predstavljali samostojni obrat, se pravi, proizvodjalno enoto; italijansko ozemlje je obsegalo 37.822 m² z objekti, ki so tudi mogli samostojno obratovati. Državna meja je torej še močnejše poudarila oziroma za 25 let fiksirala dejstvo, da je tovarna sestavljena iz dveh obratov, ki moreta samostojno proizvajati iste izdelke.¹⁵

Sl. 1. Vodni znak Smith & Meyniera pred prvo svetovno vojno

Tovarna je imela 4 oddelke: 1. cunjarno, 2. staro tovarno ali tovarno za pisalni papir, 3. novo tovarno ali tovarno za cigaretni papir, 4. Marganovo ali tovarno za ovojni papir. Cunjarna je imela Becherjevo turbino ali Peltonovo kolo s 50 KS, izdelano že leta 1888. Marganovo je imelo 2 Girardovi kotlasti turbini s po 90 in 75 KS, ki nista obratovali že od začetka vojne. Stara tovarna je imela Girardovo kotlasto turbino z ročno regulacijo z 250 KS in 2 špiralni turbini z ročno regulacijo s po 50 KS. Nova tovarna je imela 2 kotlasti špiralni turbini s po 350 KS, dobavljeni leta 1918, neka druga špiralna turbina je bila dobavljena že leto dni prej. Parne sile so potrebovali obrati 950—1000 KS. Proizvajali so jo 4 parni kotli, 2 s po 165 m² kurilne ploskve, 2 s po 250 m² kurilne ploskve. Obratovala sta 2 parna stroja: 1 ležeči Compound, dobavljen leta 1896, s 500 KS, 1 ležeči Compound stroj, dobavljen leta 1918, s 500 KS. Električno silo je dajal 1 vrtilni generator 500 kVA pri 500 V napetosti. Vodno silo je dajala Rečina, vendar zelo neenakomerno: 116 dni v letu po 100 % ali 1300 KS, 81 dni po 50 % ali 650 KS, 66 dni po 0 % ali 0 KS. — Po prevratu so dolgo časa obratovali v novi jugoslovanski tovarni samo 3 stroji za papir.

Leta 1922 se je tovarna preimenovala v Smith & Meynier, tvornica papira d. d. Zagreb. Delniški kapital je tedaj znašal 2.000.000 Kj (5000 delnic po 400 Kj). Lastnik vseh delnic je bila »Jela«, d. d. za industriju papira (ustanova Praštedione). Leta 1925 je bila zvišana delniška glavnic na 10.000.000 din, leta 1927 so zaradi valorizacije povišali glavnic na 15.000.000 din, leta 1939 na 20.000.000 din, končno leta 1940 na 25.000.000 din. Leta 1944 je znašala glavnic 25.000.000 Kn (125.000 delnic po 200 kun). — V času okupacije je tovarna pogosto stala. Račun aktive in pasive je znašal leta 1942 kar 83.658.133 Kn.

Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani

Proizvodnja papirja na Slovenskem ima kar dolgo tradicijo. Za prvim mlinom, ki je pričel z delom leta 1579, se je do prve moderne tovarne zvrstilo še 7 podobnih obratov po raznih delih dežele.¹⁶

Najmočnejšo slovensko in obenem jugoslovansko tovarno za papir je zasnovala družba, ki se je ustanovila leta 1842 v Ljubljani na pobudo glavnega družabnika Fidelisa Terpinca; ostali trije družabniki so bili Jožef Bischof, Franc Gallè, Valentin Zeschko.¹⁷ Z rednim delom je pričel obrat Vevče poleti 1843. Osem let zatem so pričeli proizvajati papir tudi v novem obratu, imenovanem Janezija. Od takrat dalje je tovarna Vevče sestavljena iz obrata Vevče in obrata Janezija; vsak izmed njiju more obratovati popolnoma samostojno. Družba je kupila leta 1861 vodne sile najprej na Verju, leta 1863 še v Medvodah, končno leta 1868 majhno papirnico v Goričanah. Od naslednjega leta dalje so v vseh treh krajih, na Verju, v Medvodah in Goričanah, proizvajali lesovino; v Goričanah poleg tega še papir. — Prvi industrijski kombinat oziroma njen zarodek v slovenski in jugoslovanski industriji papirja je torej nastal zelo zgodaj, že v prvih letih avstrijskega liberalnega gospodarskega sistema. Leta 1870 je bilo vseh 5 obratov prodanih graški papirničarski družbi Leykam-Josefsthall A. G. für Papier- und Druck-Industrie. Delniški kapital je znašal 2.000.000 gld (10.000 delnic po 200 gld); 10 delnic, torej 2000 gld, je imelo 1 glas. Leta 1873 so glavnico povišali na 4.000.000 gld. Člani uprave nove delniške družbe so bili izmed domačinov Valentin Zeschko (izpadel konec leta 1878), Jožef Krisper in Karel Galle (izpadla konec leta 1880).

Družba je vgradila brusilnici na Verju manjši stroj za proizvodnjo papirja, ki je obratoval od 1889 do 1910, ko je požar uničil brusilnico in stroj za papir. Leta 1890 so pričeli v Goričanah proizvajati poleg lesovine in papirja še celulozo.

Po prevratu je leta 1920 odkupila vse obrate te družbe Ljubljanska kreditna banka in ustanovila v ta namen delniško družbo z naslovom Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani. Obrati so se odplačali povečini v gotovini, 39 % odkupnine so plačali z delnicami nove družbe. Zaradi tega in zato, ker je bilo veledelničarjev več (LKB, zagrebška podružnica WBV, Jadranska banka v Ljubljani, »Jela« d. d. Zagreb, Kreditni zavod v Ljubljani, Vladimir Arko iz Zagreba), se je ustanovil dne 10. avgusta 1922 sindikat veledelničarjev, ki se je imenoval tudi večinski sindikat ali bloksindikat, ker so ti člani shranili delnice Združenih papirnic, ki so jim bili lastniki, v Ljubljanski kreditni banki in jih s tem blokirali za pogodbeno dobo, za čas do 31. decembra 1930. Pogodba je predpisovala Združenim papirnicam višino investicij, zvišanje ali znižanje delniškega kapitala, sklenitev kartelnih pogodb z domačimi ali tujimi družbami, nakup drugih tovarn itd.

Še v času veljavnosti pogodbe je LKB počasi prevzemala delnice ostalih manjših deležnikov bloksindikata; po preteku pogodbe je že imela v svojih rokah več kot $\frac{3}{4}$ delnic.

Kombinat Združenih papirnic se je dobro zavedal svojega gospodujočega položaja in ga je mogel dobro izkoristiti zlasti zato, ker je za njim stal eden izmed najmočnejših predstavnikov slovenskega finančnega kapitala, namreč LKB. S stalnimi investicijami in izboljšavami se je obdržala tovarna na primerni višini, čeprav je zaostajala za tujimi modernimi veleobrati. Da niso bili njeni proizvodi dražji, je delno pripisati ceneni lastni električni energiji, lastni tovarni celuloze in lesovine ter 4 strojem za papir, ki so bili sčasoma preurejeni na električni pogon.

Po prevratu so Združene papirnice nabavile od časa do časa celulozo v tovarni celuloze v Rebercah pri Železni Kapli na Koroškem. Za tovarno je imel kombinat že dogovorjen odkup, ki pa je bil vezan na pogoj, da se bo izšel plebiscit v jugoslovansko korist.¹⁸

Tovarna celuloze in papirja Rebrce je bila osnovana leta 1908. Leta 1916 jo je prevzela tvrdka Brüder Kranz, d. d. v Gradcu. Takoj ob koncu prve svetovne vojne je bilo zaposlenih v njej 174 delavcev in delavk, od tega 166 Slovencev in 8 Avstrijcev; predelavcev je bilo 5, vsi so bili Slovenci. Uradnikov je bilo 14, od tega 9 Avstrijcev, 4 Slovenci in 1 Čeh. Pred vojno je znašala zmogljivost okoli 500 vagonov celuloze na leto, med vojno okoli 300 vagonov, čeprav je zmogljivost znašala 600 vagonov.¹⁹

Združene papirnice so imele izvrstno izvedeno tehnično, komercialno in administrativno organizacijo, imele so po državi več pravnih zastopnikov, dobre zveze doma in v tujini in letni »dispozicijski fond« v višini do 200.000 din, ki se je uporabljal, kot pravijo viri, v »diskretne namene«. Imele so po 6 inženirjev (za papirništvo, elektrotehniko, kemijo), po 4 akademsko izobražene komercialiste, po 2 doktorja prava in več srednje strokovno izobraženih uslužbencev in mojstrov, vse samih domačinov, razen tehničnega ravnatelja, ki je bil do leta 1940 Avstrijec Henrik Jahn, ter prva leta po vojni nekaj tujih strokovnjakov.²⁰

Toda v zvezi z Združenimi papirnicami moram omeniti še neko drugo važno aktivnost: trud in tudi uspehe v zvezi z organizacijo strokovne srednje šole papirničarske stroke. Leta 1940 je obstajalo v državi vsega skupaj 25 večjih obratov za proizvodnjo papirja, kartona, lepenke, lesovine in celuloze. Vsa ta podjetja niso imela domačega strokovno srednje izobraženega in šolanega naraščaja, razen kolikor so si ga sama izobrazila, ki naj bi vodil stroje za papir in za celulozo ter prevzel mesta strokovnih mojstrov (satinažni, črtalni, dvoranski, kuhlalni mojstri, hollandski mlinarji itd.), delovodij itd.

Skoraj tri četrtine obratov, po številu točno 18, je delovalo v Sloveniji, med njimi so najmočnejši sestavljali kombinat Združenih papirnic. Ker je imel ta zaradi jakosti tudi največjo potrebo po strokovno šolanem kadru, je razumljivo, da je najprej prav tu vznikla misel o tem, naj se v okrilju Tehniške srednje šole v Ljubljani osnuje vsaj enoletni papirničarski tečaj. Vodstvo tovarne je glede tečaja stopilo v zvezo z ravnateljstvom TSS v Ljubljani že leta 1930. Zamisel se takrat ni mogla uresničiti bolj zaradi pomanjkanja prostorov in materialnih sredstev kot zaradi pomanjkanja predavateljev za to stroko. Delavski, zlasti še delovodski in mojstrski naraščaj, se ni mogel specializirati v papirničarstvu

doma; moral bi iti v tujino, zlasti v Nemčijo in Francijo, kjer so delovali taki zavodi, kar pa je bilo praktično nemogoče. V danih razmerah so si morala podjetja pomagati ali s svojimi priučenimi delavci ali s tujci.

Misel o papirničarski šoli v Ljubljani ni bila zaradi teh težav opuščena. Pozneje, leta 1934 in 1935, so skušale izposlovati Združene papirnice dvosemestralni tečaj pri TSS s pomočjo ljubljanske zbornice za trgovino, obrt in industrijo, vendar tudi brezuspešno. Šele leta 1940 je moglo priti do uresničitve: prvi specialni tečaj za papirniško stroko je bil na TSS od 7. oktobra 1940 do 31. marca 1941. Vsi trije predavatelji so bili iz obrata Vevče. Prvi tečaj je obiskovalo 20 slušateljev. Po uspešnem zaključku se je za prvim zvrstilo še nekaj tečajev z večjim številom obiskovalcev. Po osvoboditvi se je iz njega razvila zvezna papirniška srednja šola s sedežem v Vevčah.²¹

Vprašanje tujih strokovnjakov v predvojni Jugoslaviji je bilo sploh vprašanje zase in je bilo vsedržavnega značaja; mnogo se je govorilo in pisalo o njem. Bilo je v ozki zvezi z razvojem srednjega in višjega strokovnega šolstva ter razvoju domače industrije še pred prevratom. Zato je zasedal vsaj prvo desetletje vodilna mesta v nekaterih industrijskih panogah tuji strokovnjak. Tak je primer tudi z industrijo papirja, ki v Jugoslaviji ni bila številna. Zaradi dragega študija v tujini in sorazmerno skromnega povpraševanja po strokovnjakih papirniške stroke se je odločilo za ta študij le malo domačih študentov.

Zagrebačka dionička tvornica papira

Dne 18. marca 1893 je bila v Zagrebu ustanovna skupščina, ki je utemljila delniško družbo za dobo 50 let z namenom, da zgradi v mestu tovarno papirja.²² Ustanovitelji nove delniške družbe so bili Edvard Prister, Aleksander pl. Weiss, dr. Maks Steiner, Mavro Friedfeld, Josip Siebenschtein. Osnovna glavnica je znašala 600.000 K. Izdalo se je samo 1500 delnic po 200 K, glede ostalih 1500 delnic je bilo sklenjeno, da se bodo izdajale po potrebi. Pet delnic je imelo 1 glas.

Tovarno so pričeli graditi v letu 1894, obratovati je pričela v oktobru 1895 z enim strojem za papir delovne širine 1920 mm (obnovljen v letih 1925, 1932, 1942 v lastnih delavnicah), z enim parnim strojem itd. Leta 1905 je bilo vgrajenih več strojev za izdelovanje papirnatih vreč in še drugi parni stroji. Tovarna je delala izključno s parno silo 450 KS in mestnim električnim tokom; vodne sile ni imela. V prvih letih je znašala proizvodnja okoli 180 vagonov papirja na leto.

Ker je omogočala jugoslovanska čarinska politika v prvih letih po prevratu izdaten uvoz papirja iz tujine, ni bila Zagrebačka nič več konkurenčna in je s 1. novembrom 1924 ustavila obratovanje. Pozneje se je z večjimi investicijami preusmerila v glavnem na izdelavo ovojnega papirja in papirnih vrečic. Proti koncu leta 1925 je spet pričela obratovati, potem ko je lastnik Freund zaman nudil svojo tovarno naprodaj. Maja 1925 je ta namreč predlagal predsedniku Združenih papirnic, dr. Karlu Trillerju, naslednje tri možnosti: 1. odkup Zagrebačke s stroji,

razen tovarne papirnih vrečic, za 12,000.000 din, 2. odkup stroja za papir za 4,000.000 din, 3. osvoboditev Zagrebačke obveznosti, ki so izvirale iz pogodbe o interesni skupnosti z dne 21. decembra 1921 (o tej pogodbi več pozneje). — V vodstvu Združenih papirnic so mnogo razpravljali prav o točki 2, ker so s tem upali dokončno izločiti konkurenco Zagrebačke. Kljub vsemu do odkupa ni prišlo.²³

V poprevertatnih letih je bila lastnik 10 % delnic Zagrebačke pravzaprav Praštediona, ostalih 90 % delnic je imel v rokah zagrebški veleindustrialec Matija Freund, veleledničar »Goluba, prve hrvatske tvornice cigaretnog papira i tuljaka d. d. u Zagrebu« (»Golub« je bil ustanovljen leta 1921. Predsednik družbe je bil Milivoj Crnadak, člani pa: Matija Freund kot direktor, Franjo Latković in drugi. Družba je prevzela to-

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 2. Vodni znak Zagrebačke pred prvo svetovno vojno. — Sl. 3. Vodni znak Zagrebačke pred prvo svetovno vojno

varno, ki je bila prej izključna last Matije Freunda; leta 1922 se je »Golub« udeležil nakupa delnic Smith & Meyniera na Sušaku).

V konjunktornem letu 1929 je bila Zagrebačka izdatno povečana in modernizirana. Zgrajena je bila tudi elektrocentrala s turboagregatom »Škoda« 480 kWA (ustavljena zaradi konstrukcijske napake po letu in pol obratovanja). Podjetje si je pričelo ustvarjati manjši kombinat: leta 1928 je bila dograjena brusilnica lesa z mesečno zmogljivostjo 8 do 9 vagonov (modernizirana leta 1936), končno obrat za izdelavo sulfite celuloze z enim kuhalnikom 90 m³ vsebine (zgrajen leta 1930 z mesečno zmogljivostjo 25 vagonov); vgrajeni so bili razni novi stroji, na primer 1 kalander, 1 rezalec, 1 stroj za izdelovanje katraniziranega papirja s širino 1100 mm in z največjo hitrostjo 40 m papirja v minuti (po obnovitvi 1941 je bil ustavljen in ni več obratoval) itd. Dobavljen je bil drugi stroj za papir, in sicer za natron in ovojni papir z delovno širino 1900 mm ter dva nova holandca. Novembra 1932 je nastal požar v objektu, kjer je bil nameščen stroj I za papir; le-ta je bil tako poškodovan, da so morali za nekaj časa ustaviti izdelavo papirja.

Tretji stroj za papir za svilene in tenke papirje, z delovno širino 1780 mm je bil vgrajen leta 1936. Naslednjega leta je sledila nova modernizacija in povečava: spuščena je bila v pogon električna centrala, sestavljena iz visokotlačnega kotla Babcock-Wilcox z 42 atm (300 m² ogrevalne površine) in 1 kombinirane parne turbine (stari parni kotel Babcock-Wilcox je bil vgrajen že leta 1918); vsaka teh treh parnih turbin

je bila zvezana s posebnim generatorjem. Kupili so četrti stroj za pisalni in tiskovni papir z delovno širino 1820 mm (vgrajen leta 1938, leta 1942 so ga povečali v lastnih delavnicah), 6 holandcev in 1 rezalec. Obrat za proizvodnjo celuloze je dobil nov kuhalnik s 130 m³ vsebine z mesečno zmogljivostjo 35 vagonov (spuščen v pogon leta 1938) in belilnico celuloze, zgrajeno leta 1938 v lastnih delavnicah z največjo mesečno zmogljivostjo 20 vagonov. Tik pred okupacijo so spustili v pogon naprave za oplemenitev celuloze (za izdelavo tako imenovane alfa celuloze) z zmogljivostjo 5 vagonov mesečno; naprave so pričeli graditi leta 1940 v lastnih delavnicah. Še pred tem, leta 1939, so pričele obratovati naprave za kuhanje stipse z zmogljivostjo 1 tone v 8 urah. Industrijski tir normalne širine so zgradili leta 1894 v skupni dolžini tirov 675 m.

Ker se je s pomladjo 1939 pojavil nacistični Tretji rajh že na Karavankah in je bilo kazno, da bo prodiral še naprej do Trsta in Reke, je med jugoslovanskimi Židi nastal preplah. Zato sta bili napredaj meseca aprila 1939 kar dve tretjini delnic Zagrebačke v višini okoli 24.000.000 dinarjev. S prevzemom delnic bi prešli na kupca tudi dolgovi v višini okoli 20.000.000 din. Zakaj je zašla Zagrebačka v take težave? Po smrti Matije Freunda, ki je še razpolagal s premoženjem 80—100.000.000 din, je bila vsa dediščina razdeljena na 4 dele, znaten pomen je imel tudi velik investicijski pohlep obeh mlajših Freundov. Hotela sta namreč tovarno na vsak način povečati in z njo konkurirati Združenim papirnicam. S to željo sta samo pogubila sama sebe.

Ob nastanku »Nezavisne države Hrvatske« je bilo od 50.000 delnic kar 25.500 delnic pri dveh privatnikih v Beogradu, 20.918 delnic sta imela Pavel in Malvina Freund iz Zagreba, ostalo je bilo raztreseno v glavnem po Zagrebu. Delnice obeh Beograjčanov je zaplenila ustaška oblast, ker so bile »protipostavno« odtujene. Zaradi zaplembe židovske imovine so bile zaplenjene tudi delnice obeh Freundov. Delnic vseh teh glavnih lastnikov si ustaši niso mogli prilastiti, ker so zgorele že prej o priliki bombardiranja Beograda. Na skupščini 22. januarja 1944 je bila glavnica povečana od 10.000.000 Kn na 25.000.000 Kn in POHIT (Povlašćeno hrvatsko industrijsko-trgovačko d. d.) je z vpisom 75.000 delnic v vrednosti 15.000.000 Kn postal lastnik 96.064 delnic od skupnega števila 125.000 delnic (torej 77 %).

Med okupacijo se je uprava često menjala. Proizvodnjo so zavirale težave, navadne za vojne razmere: pomanjkanje surovin, premoga, električne energije; delovanje narodnoosvobodilne vojske in s tem v zvezi preganjanje delavcev; poleg tega ni mogla prodati Zagrebačka vseh svojih proizvodov zaradi nestalnega in včasih silno zoženega tržišča (posledica operacij NOV). Pri teoretično največji možnosti 1460 delovnih dni (365 dni × 4 stroji) ali 1300 vagonov papirja letno, so vsi 4 stroji obratovali:

leta 1940	1109 dni ali 76 %
leta 1941	998 dni ali 68 %
leta 1942	1041 dni ali 71 %
leta 1943	819 dni ali 56 %
januar—september 1944 .	261 dni ali 18 %

V tem času so izdelali vsi 4 stroji skupaj:

leta 1940	1064 vagonov papirja ali 82%
leta 1941	892 vagonov papirja ali 69%
leta 1942	994 vagonov papirja ali 76%
leta 1943	791 vagonov papirja ali 61%
januar—september 1944	262 vagonov papirja ali 20%

Dividende so znašale od leta 1918 do 1922 kar 9¹/₂%, zato jih od leta 1923 do 1935 niso izplačevali; od leta 1936 do 1938 so znašale 10 din, leta 1939 zopet 6%.

Obrat za proizvodnjo celuloze je mogel teoretično izdelati 512 vagonov celuloze na leto. Dejansko je proizvedel:

leta 1940	424 vagonov ali 83%
leta 1941	260 vagonov ali 51%
leta 1942	202 vagona ali 40%
leta 1943	133 vagonov ali 26%

Brusilnica lesa je imela zmogljivost 100 vagonov lesovine na leto. Pridobila jo je:

leta 1940	95 vagonov ali 95%
leta 1941	69 vagonov ali 69%
leta 1942	42 vagonov ali 42%
leta 1943	44 vagonov ali 44%

Vsaj od prevrata do okupacije in ustanovitve NDH ni bila komercialna in administrativna organizacija v tovarni nikoli na potrebni višini. Ker ni bilo točnih statističnih podatkov, so bile tudi kalkulacije netočne oziroma slabe, niti se ni mogla ugotoviti točna potrošnja surovin. Vojne razmere so jih prisilile k večji rednosti (statistika, načrtovanje porabe surovin itd.). Račun aktive in pasive ter dobička in izgube kaže za nekatera leta naslednjo sliko:

Leto	Aktiva in pasiva	Dobiček in izguba
1921	17,729.240. Kj	4,124.506 Kj
1940	70,724.451.55 din	24,300.408.52 din
1941	73,678.612.93 Kn	29,894.688.34 Kn
1942	95,500.508.26 Kn	43,700.873.46 Kn
1943	170,798.801.28 Kn	40,808.316.87 Kn

Ker je bila menjava dinarjev v kune izvedena v sorazmerju 1 : 1, je razvidno iz številč spričo padanja proizvodnje, kako je »Nezavisno« zajemala inflacija.

*Bratje Piatnik, tovarna za dokumentni in kartni papir,
Radeče pri Zidanem mostu*

Tovarno za dokumentni in kartni papir v Njivicah je preuredil iz nekdanjega mlina za papir že Valentin Krisper.²⁴ Od njega so jo kupili leta 1907 bratje Piatnik (Ferdinand, industrijec na Dunaju, dalje Adolf star., industrijec prav tam, končno Rudolf). Valentinov sin Anton Krisper, po stroki pravnik, ki se je ves posvetil papirničarstvu, je bil ravnatelj tovarne. V smislu pogodbe je bilo določeno to mesto Antonu do smrti. V času sklepanja kupoprodajne pogodbe je bilo v tovarni zaposlenih 124 delavcev; obratoval je 1 stroj za papir z delovno širino 1300 mm.

Medtem ko so delali delavci pred letom 1907 pri petrolejski razsvetljavi in so sušili papir na soncu, so Piatniki takoj po nakupu

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 4. Vodni znak Janezije (Vevče)
pred prvo svetovno vojno

Sl. 5. Vodni znak Radeč med obema
vojnama

napeljali v tovarno električni tok in vgradili za sušenje papirja sušilne valje; tovarno so torej znatno modernizirali in ji povečali zmogljivost ter sprejeli nove delavce.

Novembra 1908 je bil izbrisan Rudolf, vpisan njegov sin Rudolf ml., industrijec v Budimpešti. Po Ferdinandovi smrti leta 1930 je bil vpisan Ferdinand ml., industrijec na Dunaju, Ludvik in Ivana Brandes rojena Piatnik, nekoliko pozneje še ing. Viktor Piatnik, sin Adolfa star., industrijca na Dunaju. Podjetje v Radečah je bilo vpisano kot javna trgovska družba, v tovarni na Dunaju so nastopali Piatniki kot komanditna družba, v Budimpešti kot delniška družba.

Obrat v Njivicah se je specializiral v proizvodnjo papirja za igralne karte (tako imenovani avers in revers papir), dokumentni papir (papir iz cunj), papir za bankovce in vrednostne papirje ter risalni papir (posnetek Schöllershammerja) itd.

V Jugoslavijo je prinesla tovarna: 1 stroj za papir, 2 turbini (120 in 60 KS), 1 parni stroj Flottmann 60 KS, 1 rezervni parni stroj s 120 KS, 1 generator s 120 KS, 1 kalander itd. Takoj po prevratu je že bilo zaposlenih do 130 delavcev. Tovarna je bila obnovljena leta 1928. Takrat

je znašal podjetniški kapital 2,700.000 din, obratni kapital 1,200.000 din, stroji so bili vredni 7,000.000 din, nepremičnine (stavbe in 30 ha gozda) 2,500.000 din.

Leta 1935 je prišel za dve leti v Radeče ing. Viktor Piatnik. Napravil je načrte za drugi stroj za papir, postopno nakupoval nekatere strojne dele, zopet druge dal izdelati v lastnih delavnicah v Radečah. Stroj je bil spuščen v pogon v letu 1937. Zaradi konstrukcijskih napak je bil leta 1939 obnovljen; po tem času je služil za izdelovanje boljših papirjev in kartonov. Proizvodnja obeh strojev je znašala v najugodnejšem primeru 25 ton papirja na dan. Poleg obeh teh dveh strojev je imela tovarna še tri kalandre, 8 holandcev, 2 stroja za rastriranje, 2 kolodroba, 2 rezalna stroja, več obrezovalnih strojev, 1 parno turbino s 500 KS itd. Proizvodnja se je sukala takole:

leta 1931 . . .	100 vagonov papirja (162 delavcev)
leta 1935 . . .	113 vagonov papirja (131 delavcev)
leta 1939 . . .	156 vagonov papirja (167 delavcev)

Tik pred drugo svetovno vojno se je dvignil podjetniški kapital na 3,000.000 din, obratni kapital je znašal prav toliko, vrednost nepremičnin se je povečala na 8,000.000 din.²⁵ Proti koncu leta 1938 je ponudil Piatnik v odkup svojo tovarno tudi Združenim papirnicam; le-te so ponudbo odklonile. Med okupacijo obrat ni zmanjšal proizvodnje. Da bi ohromili nemško gospodarsko moč, so napadli partizani dne 5. julija 1944 tovarno in jo zažgali; stroje in stavbe so uničili 75-odstotno.

Tovarna je bila ves čas medvojne Jugoslavije lastnina avstrijskega kapitala in ene same družine.

Sladkogorska tovarna papirja in lepenke

Tovarno za lesovino je zgradil na Sladkem vrhu ob Muri leta 1873 Adolf Leopold grof Lucchesi-Palli vojvoda della Grazia.²⁶ Leta 1885 je bila utemeljena kot tovarna lepenke in lesovine. Vojvoda della Grazia je prodal posestvo in tovarno dne 5. julija 1895 lastniku vinogradov Robertu vojvodi iz Parme. Ta je oboje prodal Danielu Feuerlöschnerju dne 5. februarja 1898. Feuerlöschner je moderniziral obrat s tem, da je leta 1905 zamenjal oba dosedanja primitivna brusilca za les na uteži z dvema hidravličnima brusilcema. Ko je leta 1908 lastnik umrl, je tovarno podedoval njegov sin. Takrat je obrat proizvedel že po 200 vagonov lepenke na leto.

Leta 1909 se je podjetje preimenovalo v »Tovarno lepenke d. o. z. v Gradcu«. Sin je vodil obrat do leta 1920, ko ga je prodal Josipu Rosenbergu, grosistu iz Maribora. Pravzaprav se je D. J. Feuerlöschner prvotno odločil prodati tovarno konzorciju, sestavljenemu iz Hrvatske industrije papira d. d. Zagreb, Josipa Rosenberga, »Drave«, lesne industrijske družbe iz Maribora, ter tvrdke Adolf in Aleksander Jacobi z Dunaja. Investicije za jez so bile zelo nujne, toda družabniki niso hoteli sodelovati. Zato je postopno odkupilo vse deleže podjetje Josip Rosenberg. Le-to je dalo tovarno vpisati oktobra 1920. Sicer so jo ponudili v nakup

tudi Združenim papirnicam, vendar je ta družba nakup odklonila. Za stroje se je po svoji strani zanimalo še podjetje Bonač iz Ljubljane.

Po prevratu je tovarna prinesla v novo državo naslednje naprave: 5 strojev za proizvodnjo lepenke, 2 Francisovi turbini (280 in 560 KS), 1 Jonvalovo turbino s 170 KS, 1 parni kotel s 97 m² kurilne ploskve, 2 brusilca za les itd. Proizvodnja je takoj po prevratu znašala 5 ton patentne lepenke in 4 tone lepenke, sušene na zraku. Zaposlenih je bilo 85 delavcev.

Tvrška Rosenberg je vgradila leta 1922 stroj za enostransko gladki ovojni papir s širino 1720 mm in s tem preobrazila obrat v tovarno za papir in lepenko. Lastnik je investiral v podjetje okoli 5—6.000.000 din in zašel zaradi tega v finančne težave. Maja 1924 je ponudil tovarno v odkup Združenim papirnicam za 11.000.000 din, kar je bilo spet odklonjeno. V tem času je tovarna že imela poleg 1 stroja za papir še tri holandce in 1 parni stroj s 60 KS. Proizvodnja je znašala leta 1924: rjave lepenke 90 vagonov, bele lesovine 30 vagonov, superior papirja 225 vagonov. Zaposlenih je bilo že preko 150 delavcev in delavk.

V oktobru leta 1925 je tovarno kupil Rosenbergov nečak mag. pharm. Mavro Sessler iz Zagreba s podporo dunajske Hartmannove družbe, ki je hotela dobiti v tovarni delež. Januarja 1926 je bila vpisana »Sladkogorska tovarna lepenke in papirja d. z o. z.«. Tovarna Voith iz St. Pöltena se je vknjižila kot lastnica strojev v tovarni. V teku leta se je videlo, da obrat nima dovolj vodne sile zaradi slabega stanja jezua. Sessler je jez temeljito predelal in vgradil novo turbino. Denar je iskal pri Praštedioni in pri Kreditnem zavodu v Ljubljani. Bil je povsod zavrnjen, čeprav je bil lastnik gozda v Sp. Brložniku, velikega 140 ha, vseh delnic »Industrije papirnate robe d. d. v Zagrebu« in pozneje 50 % delnic »Prerade papirnate robe d. d. v Zagrebu«. Končno se je bančno navezal na Zadržno gospodarsko banko v Ljubljani.

Zaradi neugodne prometne zveze s Šentiljem v Slovenskih goricah kot najbližjo železniško postajo se je ves promet opravljajl preko železniške postaje Weitersfeld v Avstriji, ki je bila približno desetkrat bliže kot po cesti v Šentilj. Šele leta 1928 so dogradili žičnico (dolgo 6,5 km), ki je vezala tovarno z železniško postajo Šentilj; s tem je prenehala zveza z Avstrijo.

Leta 1927 je znašala proizvodnja 20—22 vagonov superior papirja in 8—10 vagonov lepenke na mesec. Vodno silo je lastnik povečal od 430 na 1200 KS tako, da je dal vgraditi 3 Francisove turbine. Wolfova lokomobila je nudila 175 KS rezerve. Vodna množina je omogočala vsak čas izrabo nadaljnjih 300 KS. Tovarna je bila vredna v tem času 20 milijonov dinarjev, skladišče surovin, porsurovin in izdelkov je bilo vredno do 4.500.000 din.

Ker tovarna ni bila sposobna zadostiti finančnim obveznostim do Zadržne gospodarske banke, je le-ta zahtevala julija 1932 prisilno poravnavo izven stečajja. Tedaj se je pokazala aktiva 43.000.000 din, pasiva 53.000.000 din. Po daljših dogovorih je uspelo skleniti nagodbo na temelju 40-odstotne kvote, plačljive v 12 mesecih. Nagodba je bila potrjena januarja 1933, postopek kmalu nato ustavljen. Na osnovi te rešitve in

z namenom, da se zajamči zanesljivost plačila dolga, je predal Sessler vse deleže tovarne v fiducialno last Zadrुžne gospodarske banke. S tem v zvezi je bil aprila 1934 brisan Sessler tudi kot poslovodja; novi poslovodje so postali vodilni ljudje Zadrुžne gospodarske banke in Zadrुžne zveze. Po izplačilu vsega dolga, ki je znašal 24.000.000 din in je bil plačljiv v 27 letih, bi postal Sessler spet lastnik tovarne in poslovodja.

Dne 12. julija 1934 je bila vpisana tvrdka »Industrija papirja in lepenke Sladki vrh d. z o. z.« s kapitalom 50.000 din, ki je vzela v zakup vse stroje in naprave ter vgradila spomladi 1935 še drugi stroj za papir. Kot edini poslovodja nove tvrdke je bil prvotno vpisan samo Sessler, novembra 1935 je sledil še poslovodja dr. Stanislav Rosenstock iz Zagreba, zaupnik HIP, ki je finansiral izplačilo upnikov v smislu nagodbe. Junija 1936 je bil Rosenstock izbrisan, vpisana ing. Imre Hajdu in Edvard Pichler.

Proizvodnja je nihala takole:

leta 1935 . . .	318 vagonov papirja
	139 vagonov lepenke (224 delavcev)
leta 1938 . . .	477 vagonov papirja
	229 vagonov lepenke (267 delavcev)
leta 1939 . . .	496 vagonov papirja
	272 vagonov lepenke (310 delavcev)

Leta 1940 je imela tovarna 2 stroja za papir, 11 strojev za lepenko, 6 holandcev, 2 brusilca itd. Vsi stroji so bili vredni 17.000.000 din, nepremičnine 20.000.000 din. Obrat je imel 3 vodne turbine s 1200 KS in štiri parne stroje z 200 KS (1 v rezervi s 150 KS).

Že prej, junija 1938, so prenesli sedež podjetja iz Sladkega vrha v Šentilj, pozneje v Zagreb. Ob okupaciji je obrat nekaj časa stal. Junija 1941 se je vodstvo preselilo spet nazaj na Sladki vrh, kjer je bilo pod komando komisarja Leschnigga, bivšega uslužbenca Lešnika.

Tovarna papirja in lepenke Ivan Bonač sin, Količevo

Ivan Bonač je pričel podjetniško pot s knjigoveznicco, ustanovljeno leta 1883 v Ljubljani.²⁷ Pozneje jo je prevzel sin Fran. Da bi jo zalagal z lastno lepenko, si je oče zamislil 1906 zgraditev kartonažne tovarne v Ljubljani. Leta 1920 je sin zgradil tovarno za lepenko, karton in papir v Količevem. Že leta 1921 so bili vgrajeni prvi stroji, ki so vsi dokončno stekli naslednjega leta: to so bili 4 stroji za lepenko, 2 holandca, dve hidravlični stiskalnici, kolodrob itd. Prvi stroj za papir je bil postavljen leta 1924.^{27a} Energijo so proizvajali parni stroj s 120 KS in 2 Francisovi turbini s skupno 12 KS. Parni kotel sistema Dürr-Gehre je imel 75 m² ogrevalne ploskve. V prvih letih je znašala proizvodnja le 1 tona papirja in 1 tona lepenke na dan, ker se je delalo s tretjinsko zmogljivostjo. Če preračunamo na letno količino, dobimo nekako 30 vagonov papirja in prav toliko lepenke. Proizvodnja je zložno napredovala in dosegla

leta 1929 že 185 vagonov papirja, lepenke in kartona na leto. Kartonski stroj je stekel namreč prav tega leta, drugi stroj za papir pa leta 1932.

Zaposlenih je bilo 164 delavcev. Pogonsko silo so dajale 4 turbine s 470 KS, Lanzova lokomobila s 100 KS, parni stroj Flottmann z 80 KS, poleg starega parnega kotla je deloval še Pauherjev parni kotel s 60 m² kurilne ploskve. Ker električne energije vseeno ni bilo dovolj in da bi proizvodnjo še bolj pocenil, se je pogajal Bonač poleti 1934 s Kranjskimi deželnimi elektrarnami za dobavo toka.

Leta 1933 je že bilo zaposlenih 200 delavcev. Pri zmogljivosti 600 vagonov papirja in lepenke na leto je bilo dejansko izdelanih tega leta le 320 vagonov papirja in lepenke. Leta 1935 je bila proizvodnja še manjša: 270 vagonov papirja, lepenke in kartona. Pri tedanji zmogljivosti 900 vagonov skupno je znašala proizvodnja:

leta 1936 . . .	370 vagonov papirja in lepenke (237 delavcev)
leta 1938 . . .	550 vagonov papirja in lepenke (230 delavcev)
leta 1939 . . .	650 vagonov papirja in lepenke (232 delavcev)

Tedaj je znašala osnovna glavnica 12.000.000 din, stroji so bili vredni 10.000.000 din, nepremičnine 5.000.000 din. Vodnih turbin je imela tovarna 5 s skupno 500 KS, dalje parni stroj s 600 KS. Bonačeve izdelke so prodajali HIP in Papieros v Zagrebu ter Podliessnig v Mariboru. Tovarna je imela bančne zveze s Češko industrialno banko, Jugobanko in Kreditno banko, vse v Ljubljani. Tovarna je izdelovala naslednje vrste papirja: tiskovni, klobučni, kopirni papir, pergamyn, pergamentni nadomestek, kartone pa: manila, jacquard, kromonadomestek itd. Na leto je bilo uvoženo iz Nemčije 125 vagonov celuloze in 90 vagonov lesovine. Pred drugo svetovno vojno si je pričel Bonač ustvarjati nekak kombinat s tem, da je zgradil v Vidmu ob Savi tovarno celuloze.

Fabrika hartije Milan Vapa, Beograd

Srbija ne pozna klasičnih mlinov za papir. Načrt iz leta 1809 glede utemeljitve takega obrata ni bil nikoli realiziran.²⁸ Dežela je pričela proizvodnjo papirja kar z moderno tovarno, ki je stekla šele po prvi svetovni vojni, leta 1924. Utemeljil jo je Milan Vapa, ki je pričel svoj vzpon kot knjigovez; pozneje je postal načelnik Državne tiskarne v Beogradu. Leta 1907 je že imel tovarno za predelavo papirja.²⁹

Vapa je med prvimi dobil po prevratu preko dobrih zvez iz nemških reparacij stroje za tovarno papirja v vrednosti 18.000.000 din. Na kredit je dogradil v jeseni 1924 tovarno in se zadolžil za okoli 10.000.000 din. Tovarna je pričela delati z 1 strojem za papir, z 1 parnim strojem s 1000 KS in 1 generatorjem s 500 KS, dalje z dvema parnima kotloma s po 200 m² kurilne ploskve itd. Zaposlenih je bilo takrat 162 delavcev in delavk ter 10 uradnikov. V konjunktornih letih po prevratu je obrat izdelal, čeprav redkokdaj, 12—15 ton finega papirja na dan.

Aprila 1922 je ponudil Vapa udeležbo pri bodoči svoji delniški družbi Združenim papirnicam, LKB, WBV, Praštedioni oziroma »Jeli«, vsem skupaj za 4.000.000 din.³⁰ Da bi si izboljšal položaj, je napravil v decembru 1923 pogodbo z Upravo monopolov, po kateri naj bi sodelovala država v tovarni s 50-odstotno udeležbo. Še istega leta se je osnovala tvrdka Milan Vapa d. d. s kapitalom 40.000.000 din (4000 delnic po 10.000 din). Vendar ni bila tvrdka niti vpisana niti ni izdala delnic. Dogovorjeno je bilo, naj ostane Vapa doživljenjski predsednik te družbe. Med deležnikoma je kaj kmalu prišlo do spora, ker ni hotela država pravočasno prevzeti tovarno. Vapa je dobil svoj obrat nazaj v prosto razpolaganje. Zaradi spora je morala tovarna, komaj je stekla, že začasno prenehati z delom.

Nesoglasja, spori in šibkosti so povzročili, da sta se leta 1926 baje pričela zanimati za tovarno 2 koncerna: Hartmannov in Neusiedlerski, prvi iz Nemčije, ki je bil udeležen tudi v Avstriji, drugi iz Avstrije. Nekaj tednov nato je bil pooblaščen s finančnim zakonom minister za finance dr. Milan Stojadinović, da odkupi še drugi del Vapine tovarne. Stojadinovićev naslednik dr. Perić ni hotel o odkupu nič slišati, ker se je ugotovilo, da je država v celoti vplačala svoj glavniški delež 20 milijonov din, ki se je že porabil za gradnje v tovarni; dalje, da Vapa ni nikoli prepisal podjetje v delniško družbo, pač pa, da je njen edini lastnik on sam; da obstaja torej delniška družba, ki ji je medtem Francosko-srbska banka odprla junija 1927 stečaj zaradi zahtev v višini okoli 13.000.000 dinarjev, samo na papirju.

Navedeni škandal, spor s Francosko-srbsko banko in stečaj so bili končani s tem, da je bankine zahteve priznal Vapa kot svoj osebni dolg in da se je banka v marcu 1928 vpisala za zgoraj navedeno vsoto z 12 % na celotno Vapino imovino. Po tem dogodku je vstopil v podjetje kot tajni družabnik in finančnik znani Laza Marković, minister na razpoloženju, ki je v tovarno investirjal baje okoli 20.000.000 din. Laza Marković je Vapo finansiral preko ravnatelja Jugo-Siemens d. d. v Beogradu. Spor z državo naj bi se zato po Vapini ponudbi poravnal tako, da bi odpisala Uprava monopolov polovico vsote od skupnih 20.000.000 din, drugo polovico naj bi odplačal Vapa v desetih letnih obrokih po 6 %. Za teh 10.000.000 din naj bi se Uprava vpisala na drugo mesto, za banko.

V členu 89 finančnega zakona iz leta 1928/29 je dobil minister za finance potrebno pooblastilo, da sprejme Vapino ponudbo v nekoliko spremenjeni obliki. Člen se je glasil: »Minister za finance se pooblašča, da po sporazumu z ministrskim svetom izvrši likvidacijo tovarne Milan Vapa d. d. s pomočjo poravnanja na ta način, da bo Uprava državnih monopolov odstopila Vapi vse svoje pravice, ki jih ima v tej delniški družbi, Vapa pa bo izplačal (= vrnil) Upravi državnih monopolov na ime kupoprodajne cene 10.000.000 din, to je, protivrednost za polovico delnic, ki niso bile izdane, čeprav jih je monopol vplačal, s 6 % letnih obresti za 10 let v enakih letnih obrokih. Vse dolgove te delniške družbe, tako tiste, ki so zavarovani z zalogo, kot one, ki so osebni, sprejme Milan Vapa nase...« — Ta je zavlačeval s podpisom sporazuma, kajti odplačevanje obresti se je računalo od dneva podpisa, tovarno pa je tako

in tako že imel. Vrednost tovarne se je cenila na 25—30,000.000 din; obtežena je bila z okoli 13,000.000 din. Razen tega je dolgoval Vapa državi okoli 9,000.000 din. Poleg Francosko-srbske banke in države je bila glavni upnik še tvrdka Pantić i drug, beograjska trgovina s papirjem na debelo, ki je finansirala poslovanje in prodajo Vapinih izdelkov.

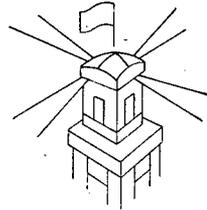
Ker beograjska tovarna ni bila grajena na solidni finančni osnovi, jo je lastnik ponudil leta 1929 v nakup Smith & Meynieru, kar je le-ta odklonil. Proti koncu leta 1934 se je le pričela zanimati za nakup sušaška tovarna v zvezi z neko tujo skupino kapitalistov. Egon Srebre je izposloval od Smith & Meyniera zagotovilo, da bo v tej zadevi delal skupaj z Združenimi papirnicami (torej nič brez nadzorstva najmočnejšega proizvajalca). Določeno je bilo, da bodo Vapino tovarno pregledali strokovnjaki; Smith & Meynier bo poslal Hartlieba, Združene papirnice višjega inženirja Karla Wagnerja iz Münchena.³¹ Vapa je sploh ponujal svojo tovarno naprodaj raznim tvrdkam, vrsto let zaporedoma tudi Združenim papirnicam. Vendar jo je vedno ponujal za previsoko ceno. Zaradi tega in zato, ker je bila pomanjkljivo urejena in zastarela, so Združene papirnice redno odbijale nakup. Zaradi raznih težav in pomanjkljivosti je Vapina tovarna često stala. Pri študiju poslednje kartelne pogodbe iz leta 1938 bomo jasno videli, kako in zakaj je bila sprejeta tudi do- ločba, naj se nadzoruje namestitve novih strojev za papir (tu je gotovo mišljen tudi morebitni nakup Vapinih strojev), iz- gradnjo tovarn in podobno. Če to prenesemo na Vapo, spoznamo, kakšen pritisk je moral prenašati. Brez znatnih udeležb pri državnih nabavah in brez prodajanja po nizkih cenah bi moral tovarno sploh zapreti. V letih okoli 1937 je proizvajal obrat na leto 150—160 vagonov papirja; čeprav je največja zmogljivost znašala 600 vagonov; tovarna je obrato- vala torej s 25—30% zmogljivosti, potemtakem globoko pod mejo ren- tabilnosti.

Maja 1936 so kupile Združene papirnice pri Vapi 3 stroje za izdelo- vanje kuvert, in to zato, da so pritisnile Zagrebačko tvornico papira. Toda o tem več pozneje.

Leta 1938 se je podjetje pretvorilo v delniško družbo, kjer sta poleg Vape sodelovala z velikimi paketi delnic še Vlado Ilić in pivovarnar Vajfert.³² Delniški kapital, ki je prvotno znašal 35,000.000 din, je bil reduciran na 31,000.000 din (3100 delnic po 10.000 din).

Oktober 1938 so zagovarjale vse jugoslovanske kartelirane tovarne papirja nakup Vape kot nujno zlo, ker ta ni bil karteliran in je zato »kvaril« cene kartelu. Razen Piatnika so bile vse ostale pripravljene prevzeti udeležbo pri tem poslu po višini svoje kartelne udeležbe. Za odkup so nameravali pritegniti še delcredere fond kartela, ki bi ga v ta namen lahko uporabljali tudi v bodoče. Na vsak način so hotele imeti v odkupljeni tovarni Združene papirnice absolutno večino.

V začetku aprila 1939 je Milan Vapa umrl. Po oporoki je bila edini dedič vdova Milica, upravnika celotne imovine sta bila podpredsednik

Sl. 6. Vapin vodni znak med obema vojnama

tvrdke Milan Vapa d. d., Đorđević, in solastnik pivovarne Vajfert, Gramperg. Zapuščina je bila voljna tovarno prodati za 25,000.000 din. Faktični vodja obrata je postala vdova ob sodelovanju tehničnega ravnatelja Lehmana, ki ga je zaposlila za honorar 75 RM na dan.

Bilanca je pokazala, da presega pasiva aktivo za 13,200.000 din:

Aktiva		Pasiva	
tovarna . . .	30,000.000 din	delniška glavnica . . .	30,000.000 din
izdelan papir .	1,400.000 din	upniki	15,000.000 din
dolžniki . . .	700.000 din	nedvignjene dividende .	1,500.000 din
surovine . . .	1,800.000 din		<u>47,100.000 din</u>
	<u>33,900.000 din</u>		

Za tovarno so se po Vapini smrti zanimale po ena italijanska, nemška in domača skupina delničarjev (ta nam je že znana), menda tudi še Uprava monopolov. Od kartelirancev je Zagrebačka odklonila sodelovanje pri zadevi, češ da nima denarja, Čačak je bil za sodelovanje, toda s pogojem, da se mu preskrbi kredit, ki bi bil enak njegovi kvoti in bi se odplačeval z menicami v višini 100.000 din na mesec, Sladkogorska ni dala jasnega odgovora, Piatnik je okleval, Bonač se je izrekel za sodelovanje s pogojem, da bo Vapin naslednik obvezno kupoval celulozo v Vidmu; za sodelovanje so bile tudi Združene papirnice, ki so spravile na dan še drugo možnost spričo nihanja in oklevanja ostalih tovarn (oklevanja, ki ga pred Vapino smrtjo ni bilo), da namreč kar same kupijo Vapo, saj so finančno tako močne kot nobena ostala tovarna; o tem so se pravkar prepričale. Zadeva je propadla zaradi odpora Zagrebačke, češ da ne bo mogla privoliti v odstop določenega dela svojega kontingenta na novo pristopivšemu podjetju.³³

Vapa je izdeloval samo brezlesne pisalne in tiskovne papirje, se pravi papirje najboljših vrst; vendar je bilo znano, da se je kakovost iste vrste papirja močno spreminjala in da niti dvakrat ni bila na enaki višini.

Z okupacijo v letu 1941 je zašla tudi ta tovarna v krizo, ker je bil skoraj docela ustavljen dovoz celuloze; proizvodnja je bila zmanjšana na minimum. Račun aktive in pasive je znašal leta 1941 že 54,768.821 din, leta 1942 kar 65,540.649 din; račun dobička in izgube je izkazoval v prvo imenovanem letu višino skoraj 16,000.000 din, v drugem preko 19 milijonov din³⁴ (srbskih okupacijskih dinarjev).

Fabrika hartije a. d. Čačak

Ta najmlajša družba papirničarske stroke se je osnovala leta 1929, torej še v času, ko se je papir dobro prodajal in je imel visoko ceno. S proizvodnjo je pričel obrat poleti 1930, ko se je že kazala kriza. Zato so se morali lastniki močno zadolžiti in ves čas do okupacije niso bile dividende nikoli izplačane. Družba je izšla iz beograjske grosistične

tvrdke za papir Pantić i drug. Predsednik družbe, ki je imela središče v Beogradu, je bil ves čas prof. Ilija Rankić, člani upravnega sveta so bili Risto Pantić, Danilo Pantić in prokurist Milan Pantić.

Delniška glavnica je znašala 10.000.000 din (100.000 delnic po 100 dinarjev). Razni direktorji, tudi tehnični, so se često menjavali. Dolgo časa je obrat zaposloval okoli 120 delavcev; šele s konjunkturo pred drugo svetovno vojno se je povzpelo število na 200 skupaj. Ves čas je obratoval 1 stroj za papir širine 1750 mm. Proizvodnja je znašala približno 1 vagon papirja na dan; v poslovnem svetu ta ni veljal kot dobro izdelan papir.

Večino časa med okupacijo je tovarna stala delno zaradi pomanjkanja surovin, delno zaradi delovanja narodnoosvobodilne vojske. V letu 1941 je izkazoval račun aktive in pasive 44.000.000 din, račun dobička in izgube skoraj 5.000.000 din.³⁵ — Tovarna je bila torej šibkejša oziroma manjša kot beograjska papirnica. Enako njej tudi Čačak ni imel obsežnejšega tržišča. Temu je bila vzrok majhna zmogljivost obeh tovarn, nič manj tudi dejstvo, da so Vapo kot nekarteliranca skušali povsod tolči, medtem ko Čačak sploh ni bil zmožen, da bi dalj časa konkuriral drugim jugoslovanskim tovarnam, kaj šele tujini.

Končno moram omeniti še 3 najmanjše obrate za proizvodnjo papirja, ki jih zaradi skromne zmogljivosti nisem vnesel niti v zemljevide niti jih drugače nikjer ne omenjam in upoštevam. To so:

Papirnica v Višnji vasi pri Vojniku. Ustanovil jo je leta 1870 graščak Stolner iz Višnje vasi. Obrat za proizvodnjo papirja je proizvajal le slabši rjavi papir za zavijanje (rjavi filament). Od leta 1918 do 1925 mu je bil lastnik Josip Winter. Papirja se je izdelalo 1—2 vagona na leto; prodajal se je samo domačim trgovcem v neposredni okolici. Leta 1925 je prevzel papirnico Leopold Klančnik. Obratoval je samo v poletnih mesecih; če je bila takrat suša, je proizvodnja mirovala. Mala tovarna je bila dokončno ukinjena dne 1. marca 1930.³⁶

Drugi mali obrat je deloval v *Zrečah pri Konjicah* ter je leta 1922 že proizvajal ovojni papir slabše vrste in lepenko.³⁷

Umka. To papirnico jugozahodno od Beograda je osnoval beograjski trgovec s papirjem Jovanović sredi leta 1939 in je najprej pričel s proizvodnjo lepenke, pozneje tudi kartona; z naslednjim letom je izdeloval tudi še ovojni papir.³⁸ Prvi delavci so tja prišli iz Bonāčeve tovarne v Količevem.³⁹

B. Obrati za proizvodnjo lepenke in lesovine

Opisal sem že take obrate na Verju, v Medvodah, v Goričanah, v Sladkogorski, na Količevem in v Vevčah. Zato mi preostane še opis naslednjih 6 obratov:

Charles Moline, tovarna lesnih lepenk, Tržič. Tovarna je bila osnovana in je pričela z delom leta 1881 v Slapu nad Tržičem.⁴⁰ Pred prvo svetovno vojno je proizvajala na leto po 140—150 vagonov bele lepenke (skupaj 90 delavcev), med vojno pa okoli 60 vagonov. V začetku je imela

le 2 brusilca lesa, leta 1887. je bil zgrajen manjši pomožni obrat v Čadoljah z 1 brusilcem in manjšo turbino. Ko so leta 1895 zvečali vodni padec v Čadoljah, so pridobili še 40 KS, vendar so mogli vgraditi četrti brusilec šele leta 1902.

Po vojni je obratovala nekaj let s 3 brusilci (1 v rezervi), s 3 stroji za lepenko (1 v rezervi) ter 20 stiskalnicami, za kar je zadostovalo 340 KS. Proizvodnja je padla na 60 vagonov lepenke na leto, kar je proizvedlo 65 delavcev. Tik pred krizo v letu 1930 je postal Molinejev družabnik (pozneje popolni lastnik) njegov nečak Ernest Schallgruber, tržaški Avstrijec. Ta je ostal lastnik še skozi vso okupacijo do osvoboditve.

Proizvodnja se je sukala v glavnem takole:

leta 1932 . . .	58 vagonov bele lepenke
	21 vagonov lesovine
leta 1938 . . .	104 vagonne bele lepenke
	7 vagonov lesovine
	0,5 vagona izolirnih plošč
leta 1939 . . .	95 vagonov bele lepenke
	4800 m ² izolirnih plošč

Tik pred drugo svetovno vojno, v času konjunktore, je bilo zaposlenih okoli 80 delavcev.

Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke, prej Viljem Fürth d. z o. z. Maribor. Tovarno je osnoval leta 1888 Viljem Fürth.⁴¹ Z zgornjim naslovom je bila protokolirana leta 1920. Družabniki so bili Miroslav Auš, Pavla Auš, Jurij Bezuk, Fran Bonač, Mirko Punčuh, Jurij Fürth in Richard Peer (oba Avstrijca). V družbi je bilo 85 % domačega kapitala in 15 % tujega. Tovarna je imela tudi 40 ha gozda. Pred prvo svetovno vojno je znašala proizvodnja rjave lepenke 180 vagonov na leto; po vojni se je sukala takole:

leta 1924 . . .	100 vagonov (100 delavcev)
leta 1932 . . .	144 vagonov (90 delavcev)
leta 1939 . . .	151 vagonov (127 delavcev)

Tovarna je izdelovala z 8 stroji rjavo in sivo patent lepenko, dupleks lepenko, trde lakirane plošče za izdelavo kovčkov, kot stranski proizvod še lesovino (stroje so gnale 3 vodne turbine s 760 KS). Tik pred drugo svetovno vojno je znašala osnovna glavnica družbe 900.000 din, rezerve 220.000 din. Imela je bančno zvezo s Praštediono podr. Maribor in Ljudsko posojilnico v Ljubljani. Skladišča je imela pri tvrdkah Lavoslav Steiner v Zagrebu, Nikola T. Jovanović v Nišu, Dominik Barth v Novem Sadu.

Tovarna lepenke in lesovine Prevalje. Tovarno je zgradil leta 1897 Franc Lahovnik.⁴² Od takrat do leta 1905 so izdelovali samo belo lesovino. Proizvodnja je znašala okoli 20 vagonov te polsurovine, kar je izdelalo okoli 30 ljudi. Leta 1906 so Lahovnikovi dediči prodali obrat

grofu Douglasu pl. Thurnu-Valsassina iz Raven. Od takrat dalje so izdelovali poleg lesovine še belo lepenko, na leto okoli 18 vagonov. V letih po prevratu je imela tovarna 2 stroja za lepenko in 2 brusilca. Proizvodnja se je dvigala takole:

leta 1922 . . .	35 vagonov bele lepenke
leta 1926 . . .	40 vagonov bele lepenke
leta 1939 . . .	50 vagonov bele lepenke

Da bi se lepenka ne sušila samo zračno kot do leta 1927, ampak tudi parno, so zgradili kotlarno in kupili potrebne stroje; staro turbino iz leta 1897 so odstranili. Glavni kupec lepenke je bila tvrdka Rožankovski ter Benčina v Mariboru. Od modernizacije v letu 1927 dalje je bilo zaposlenih preko 40 ljudi. Decembra 1937 sta pogoreli tovarna in žaga; posledica tega je bila ponovna modernizacija. Kupljen je bil nov hidravlični brusni stroj z zmogljivostjo 4 tone zračno suhe lesovine v 24 urah.

Proti koncu leta 1939 je umrl Douglas Thurn, nasledil ga je sin Oton, tudi on po državljanstvu Avstrijec. Podjetje je bilo torej ves čas stare Jugoslavije last tujega kapitala. Zaradi interesov narodnoosvobodilne vojske so napadli dne 29. marca 1943 partizani tovarno in jo zažgali. Obratovanje ni bilo obnovljeno do osvoboditve.

Artur Perger, gozdarska industrija, Mislinja. Podjetje, ki je imelo 2670 ha gozda in lastno žago ter je izdelovalo deske, sode, zaboje in rjavo lepenko, je bilo osnovano leta 1900.⁴³ Vendar se je lepenka pričela proizvajati šele po prevratu leta 1922. Proizvodnja rjave lepenke je znašala:

leta 1924 . . .	40 vagonov
leta 1936 . . .	49 vagonov
leta 1939 . . .	40 vagonov

Vseh delavcev skupaj je imela Pergerjeva gozdarska industrija okoli 150, nepremičnine so bile vredne preko 1.000.000 din, stroji preko 950.000 dinarjev; podjetje je imelo 6 vodnih turbin s 350 KS.

Tovarna lesovine in lepenke Edvard Pogačnik, Brezno. Tvrdka je bila vpisana leta 1931; ustanovil jo je mariborski trgovec in veleposestnik Pogačnik, ki je imel na Pohorju 220 ha gozda.⁴⁴ Tik pred drugo svetovno vojno je znašal podjetniški kapital 8.000.000 din, obratni kapital 1.500.000 din, stroji so bili vredni 4.000.000 din, nepremičnine 3 milijone din. Proizvodnja se je sukala takole:

leta 1932 . . .	49 vagonov bele lepenke
	70 vagonov lesovine
leta 1938 . . .	102 vagona bele lepenke
	82 vagonov lesovine

Vsega skupaj ni imel podjetnik nikdar preko 110 delavcev.

Izmed najmanjših obratov za proizvodnjo lepenke naj omenim tri obrate: Zreče in Umka sta nam že znana, tretji je bil »internega« značaja.

Za izdelavo škatel za čevlje si je omislila *trrdka Bat'a* manjši obrat, ki je bil nameščen v kombinatu Borovo. Podatki o proizvodnji lepenke in podobno nam niso znani.⁴⁵

C. Obrati za proizvodnjo celuloze

Dva izmed teh obratov že poznamo: prvi, v Goričanah, je bil last kombinata Združene papirnice, drugi je pripadal Zagrebački.

Tretji, ki je bil glede na čas nastanka druga najstarejša tovarna za proizvodnjo celuloze, je bil utemeljen leta 1905 kot stranski obrat velike O. Steinbeisove gozdne industrije in se je imenoval *Tovarna celuloze Drvar*.⁴⁶ S proizvodnjo celuloze so pričeli leta 1907. V najbolj konjunkturinem letu pred prvo svetovno vojno, leta 1913, je obrat baje proizvedel 1300 vagonov celuloze. V kraljevino Jugoslavijo je prinesla tovarna pet kuhalcev celuloze s po 140 m³ ali 10 ton vsebine, dalje parne sile za 1000 KS; z vodno silo ni obratovala. Največja zmogljivost je znašala 1800 vagonov celuloze na leto. Tovarna je večkrat stala. Tako ni pogosto obratovala med leti 1930 in 1936, kajti Švicar Simonius, ki je bil njen lastnik, je zahteval znižanje cen lesa od okoli 60 din/m³ na 40 din/m³. Država mu ni ustregla, zato je delo ustavil.

Maja 1936 so raznesli časniki vest, da namerava kupiti tovarno neka švicarska skupina pod Tillovim vodstvom. To bi bila velika nevarnost za domačo industrijo papirja, zato so jugoslovanski proizvajalci bili pripravljene preprečiti nakup. Združene papirnice so pooblastile svojega komercialnega ravnatelja, naj bi se pogajal s Simoniusom, ki je imel v svojih rokah 50,5 % delnic, in z ministrom Ulmanskim kot generalnim ravnateljem državnega podjetja Šipad d. d. Tillova skupina je nameravala po nakupu postaviti v Drvarju obrat za umetno svilo in vgraditi stroj za proizvodnjo papirja. Državo kot skoraj polovičnega lastnika Drvarja je bilo treba pridobiti za načrt domače skupine, ki bi prevzela Simoniusov delež v naslednjih razmerjih: po 10 % bi prevzele Sladkogorska, Količevo, Sušak, 15 % bi prevzel Čačak, 55 % Združene papirnice, ki so junija 1936 organizirale to domačo skupino s pritegnitvijo Praštedione. Najvišja kupna cena je znašala 600.000 švicarskih frankov; tovarno so ocenili prof. Lehmann iz Münchena, inž. Frank iz Sladkogorske in dr. Horovic iz Združenih papirnic (obrat Goričane).⁴⁷ Svoje strokovno mnenje k nakupu je dal tudi tehnični ravnatelj Združenih papirnic, češ da znaša zmogljivost Drvarja dnevno 6 vagonov celuloze ali okoli 1800 vagonov na leto. Ker je stal Združene papirnice 1 kg celuloze 1,90—2 din pri povprečni ceni lesa 156 din/m³ (torej je bil Šipadov les v Drvarju približno trikrat cenejši od slovenskega lesa), bi jih drvarska celuloza stala okoli 1 din/kg, seveda pri ceni 40—60 din/m³ lesa. Zato so bile jugoslovanske tovarne papirja načelno za odkup Simoniusovega deleža oziroma za nakup Drvarja, toda le s pogojem, da jim Šipad ne bo dvignil cene lesa in da bo komercialno vodstvo Drvarja v rokah domače skupine delničarjev.

Julija 1936 se je država odločila, da bo sama prevzela ves paket delnic za 630.000 švicarskih frankov in 800.000 din. Šipadov generalni ravnatelj je še tik pred tem ponudil Združenim papirnicam samim, da morejo kupiti Simoniusov delež za 700.000 šv. frankov. Ker so le-te odklonile tak pogoj, je Šipad odkupil švicarski delež sam in s tem postal 100-odstotni lastnik tovarne. Kmalu nato so ponudili Združenim papirnicam zakup tovarne, toda spet je bilo to odklonjeno, ker je Ulmanski zavrnil zahtevo, da bi dajal Šipad Združenim papirnicam cenen les.⁴⁸

Nekaj mesecev po Šipadovi potezi je začel Drvar s proizvodnjo. Vso količino celuloze je prodal v Ameriko in Francijo; za domače tovarne, ki so, razen Združenih papirnic in delno Zagrebačke, kupovale celulozo v tujini, ni rezerviral blaga. Kot odgovor na to so pričele Združene papirnice proučevati možnost, da bi se lotile v Goričanah izdelave celuloze za prodajo,⁴⁹ tovarnar Bonač pa je razmišljal o novi tovarni za celulozo, ki bi jo sam postavil. Oktobra 1937 se je že vedelo, da se je odločil za Videm ob Savi.⁵⁰

Prav takrat se je ukvarjal neki nemški koncern, za katerega je posredoval Wirtschaftsamt, z mislijo o ustanovitvi velike tovarne za celulozo, ki bi bila vsa namenjena za izvoz. Podjetje bi izkoriščalo samo bosenski les (znano je bilo, da bosenski iglavci niso dajali tako dobro celulozo kot slovenski iglavci) in izvažalo celulozo po vodi. Ti interesi so že vložili prošnjo za odobritev načrta.

Nemški kapital se je leta 1937 močno zanimal tudi za ustanovitev tovarne za celulozo v Tržiču na Gorenjskem na mestu, kjer je obratovala Bornova elektrarna. Ker si je hotel Born zajamčiti visoko udeležbo samo z aportom brez vnosa gotovine, so pogajanja napredovala le počasi, dokler ni vse skupaj zaspalo.

Tudi Švede so privlačevali bosenski gozdovi. Njihovo podjetje bi prav tako delalo samo za izvoz, celulozo bi vozili po vodni poti. Narodna banka kr. Jugoslavije je tudi njim delala težave glede dovoljenja za transfer dobička.⁵¹

Tik pred drugo svetovno vojno je pričela obratovati *Celuloza d. z o. z. Ljubljana*.⁵² Družba je bila vpisana avgusta 1938. Sestavljali so jo: na prvem mestu tovarnar Fran Bonač, dalje še Marica dr. Pehani roj. Bonač, Lya Pothorn roj. Bonač, Jugobanka podr. Ljubljana. Osnovna glavnica je znašala 2.000.000 din, stroji so bili vredni 20.000.000 din, nepremičnine 7.500.000 din. Tovarna, sezidana v Vidmu pri Krškem ob Savi, je pričela obratovati s 1. januarjem 1940. V prvih 6 mesecih je proizvedla 50 vagonov celuloze, čeprav je znašala največja zmogljivost okoli 600 vagonov beljene in nebeljene sulfitne celuloze. Že po nekaj mesecih obratovanja se je pričel izvoz v Italijo in Francijo. Stroje je gnala 1 parna turbina 1000 KS. Delavcev je zaposlovala 200, tehnično vodstvo je bilo v rokah inž. Fritscha. Bančno zvezo je imela Celuloza z Jugobanko podr. Ljubljana in z Banque Franco-Serbe v Parizu. Ob okupaciji so vso imovino, tako to v Količevem kot ono v Vidmu, zaprle nile nemške okupacijske oblasti.

1. Dva jugoslovanska finančnika industrije papirja

Čisto domače industrije je bilo pred letom 1918 sila malo. Prava jugoslovanska industrija se je pričela tvoriti šele po prevratu z »nacionalizacijo« tujih obratov in z graditvijo novih podjetij. Vprašanje nacionalizacije in »nacionalizacije« v kr. Jugoslaviji je sploh problem zase. V Zagrebu je še v začetku februarja 1920 predlagala Trgovsko-obrtna komora Savezu novčanih zavoda u Zagrebu, naj se izvede »nacionalizacija« s pomočjo »Privilegirane industrijske banke«, ki naj se ustanovi v ta namen. Predlog ni prodrl, češ da je eden izmed najnevarnejših načinov finansiranja industrije prav ta monopolistični način.⁵³ Zato so izvajali »nacionalizacijo« industrije papirja na Hrvaškem prav tako individualno, kot so jo izvajali enako tudi na Slovenskem. V Srbiji kaj takega tako ni bilo potrebno, ker sta bila Vapa in Čačak zgrajena že v kr. Jugoslaviji.

Da sta postala dva najmočnejša jugoslovanska proizvajalca papirja last domačega kapitala, je rezultat teženj dveh močnih denarnih zavodov. Prvi zavod je znana Prva hrvatska štedionica, drugi je Ljubljanska kreditna banka.

Prva hrvatska štedionica d. d. u Zagrebu (kratko: Praštediona) je bila ustanovljena v fevdalnih časih; utemeljili so jo 14. decembra 1846 hrvaški preporoditelji dr. Ljudevit Gaj, Dimitrij Demeter, Anton Mažuranić, Ambroz Vranyczany, Franjo baron Kulmer in drugi z namenom, da dajo preporodnemu gibanju materialno osnovo.⁵⁴

V teku desetletij se je razvil zavod v enega izmed najmočnejših predstavnikov jugoslovanskega kapitala. Prvotna delniška glavica 42.000 gld v srebru se je polagoma zviševala in dosegla tik pred prvo svetovno vojno vsoto 6.000.000 kron. Takrat je imela poleg centrale in menjalnice po raznih krajih Hrvaške še 20 podružnic in 2 izpostavi. Račun aktive in pasive je znašal 157.166.636 K, račun dobička in izgube 8.270.316 K. Dolgo vrsto let ji je bil glavni ravnatelj Milivoj Crnadak, eden izmed najvidnejših predstavnikov jugoslovanskega finančnega kapitala sploh. Poudariti moram, da je stala Praštediona za vsemi važnejšimi proizvajalci, predelovalci in proizvajalci papirja na Hrvaškem.

Prevrat je omogočil Praštedioni nov mogočen razvoj; tik pred drugo svetovno vojno je imela po državi že 37 podružnic, delniška glavica je znašala 95.000.000 din, račun aktive in pasive kar 2.055.380.657 din, račun dobička in izgube 122.023.066 din. Hranila je vrednostne papirje, ki so bili ocenjeni na 375.479.846 din. Nepremičnine je imela po vsej državi; vredne so bile preko 157.000.000 din. Važno je poudariti tudi to, da je imela delnice raznih drugih denarnih zavodov, mnogih industrij (n. pr. tekstilne, mlinске, lesne, papirniške, tiskarske, železarske in strojne, elektrotehnične in sladkorne) ter podjetij (n. pr. gradbenih, rudarskih, trgovskih, prometnih itd).⁵⁵

Ljubljanska kreditna banka (kratko: LKB) je bila ustanovljena leta 1900 s pomočjo Živnostenske banke v Pragi. Po lastnih predpisih je smela opravljati vse bančne posle, še posebej kreditne, v korist domače trgovine in industrije. Njena ustanovitev je seveda imela svoje politično

ozadje: mišljena je bila kot odpor proti dunajskemu ali »avstrijskemu« kapitalu. Čehi se niso borili proti Dunaju le v parlamentu z obstrukcijo, ampak tudi z bankami in industrijo.

Predsednik upravnega sveta je postal Ivan Hribar, župan ljubljanski, v kr. Jugoslaviji senator in minister, podpredsednika sta bila Jožef A. Špitalsky (Čeh) in Miroslav grof Kulmer (predsednik Praštedione); direktorske posle je opravljal Ladislav Pečanka (Čeh), kot podravnatelj je fungiral Alojz Tykač (Čeh).

Delniška glavnica je znašala ob ustanovitvi 500.000 K (1250 delnic po 400 K). Že v naslednjem letu so jo zvišali na 1.000.000 K; leta 1905 so jo podvojili. Naslednja zviševanja so se vrstila takole: leta 1907 na 3.000.000 K, leta 1910 na 5.000.000 K, leta 1911 na 8.000.000 K, leta 1917 10.000.000 K. Takoj po prevratu so zvišali glavnico že na 20.000.000 K. Zaradi velikih potreb po denarju sploh in zaradi »nacionalizacij« še posebej so dvignili delniški kapital leta 1919 na 30.000.000 K, leta 1920 na 50.000.000 K, dokler ni bila leta 1922 dosežena vsota 80.000.000 K.

Podružnice si je LKB snovala takole: 1901 Split, 1907 Trst, 1909 Sarajevo, 1910 Gorica, 1912 Celje, 1919 Maribor, 1920 Ptuj in Brežice, 1921 Kranj in Novi Sad, 1922 Metković itd. Utemeljila je ali se udeležila pri naslednjih ustanovah: 1902 Pivovarna Laško, 1905 Jadranska banka v Trstu, I. hrvatsko-slavonska d. d. za sladkorno industrijo v Sisku, 1906 »Dalmatia« d. d. za paroplovbo, 1907 Prva tovarna orožja v Borovljah itd., po prevratu poleg drugega še pri STIL d. d. Ljubljana, Export-Import d. d. Zagreb, Hrvatska trgovska banka v Zagrebu, Građanska banka v Beogradu, »Danica« d. d. v Koprivnici, Združene papirnice. Kemična tovarna Šoštanj, »Drava«, lesna industrija d. d. Maribor, Brodarski sindikat Beograd, Zagrebška gradbena d. d. Zagreb itd. Tik pred drugo svetovno vojno je imela LKB podružnice v Beogradu, Celju, Kranju, Mariboru, Ptuj, Rakeku, Slovenj Gradcu, Splitu, Šibeniku, Zagrebu.^{56a}

Močnejšo notranjo krizo je preživljala LKB, ki je bila v rokah »starinov« ali stare garde liberalcev, leta 1923. Družba Arko—Praprotnik, oba iz vrst »mladinov« ali mlade garde liberalcev, je namreč priposestvala 26.000 delnic LKB. Ta konzorcij si je znal pridobiti polnomočje za nadaljnjih okoli 15.000 bankinih delnic. S tem so pričeli »mladini« ogrožati osnovno podjetje »starinov«. Arko je dobil kot zet pok. dr. Ivana Tavčarja večji paket delnic, s pomočjo Slavenske banke in Praprotnika pa je kupoval te papirje še neprestano dalje. Zdelo se je, da je hotel dobiti Praprotnik LKB prav tako svoje nadzorstvo, kot sta prišla pod vpliv skupine Arko—Praprotnik dnevnika »Jutro« in »Slovenski Narod«. »Starini« so pričeli protiakcijo s tem, da so zahtevali od močnejših delničarjev, naj pristopijo k sindikatu za obrambo statusa quo.⁵⁶

2. »Jela«, industrija papira d. d., Zagreb

Medtem ko je bilo v Sloveniji sorazmerno zgodaj rešeno vprašanje »nacionalizacij« najmočnejše družbe za proizvodnjo papirja, je potekala »nacionalizacija« na Hrvaškem nekoliko počasneje iz dveh vzrokov:

prvi vzrok je bil ta, da se je najmočnejši predstavnik hrvaškega finančnega kapitala, Praštediona, na široko udeležil kot večinski ali manjšinski delničar pri številnih in najraznovrstnejših podjetjih. To je bila velika obremenitev njegovih finančnih zmogljivosti. Drugi vzrok je bil, da je potekalo zlasti prevzemanje obratov tvrdke Smith & Meynier na Sušaku oziroma Reki s težavo. Stari delničarji si namreč še sami niso bili takoj na jasnem, kako naj eno in isto tovarno, sestavljeno iz dveh delov, varno pripeljejo bodisi v Italijo, bodisi v Jugoslavijo, kajti dogodki na Reki so se razpletali dokaj nepregledno.

Zato je mogla ustanoviti Praštediona marca 1921 z glavnico 48 milijonov KJ (120.000 delnic po 400 KJ) družbo »Jela«, ki je imela nalogo, da pokupi delnice obeh tovarn papirja na hrvaškem ozemlju, Zagrebačke in Smith & Meyniera.⁵⁷

To dolžnost je opravila šele leta 1922. Predsednik »Jele« je postal ravnatelj Praštedione, Milivoj Crnadak; ostali člani direkcije so bili: Matija Freund, Ernest Grünwald, dr. Robert Rosenberger, Franjo Latković, dr. Karel Triller itd. Zaradi obsežnosti poslov in zaradi celotnega poprevratnega razvoja dogodkov se Praštediona ni utegnila še posebej podrobno ukvarjati s težavami obeh tovarn papirja in z obrambo interesov hrvaške proizvodnje in prodaje papirja sploh. Za to je bila tu »Jela«. Ta je pripadala koncernu Praštedione in preko nje tudi obe tovarni. »Jela« je torej fungirala kot njuna krovna družba (holding company, Haltegesellschaft), bila je nekak posrednik med lastnikom koncerna in obema tovarnama.

Po nekaj letih obstoja je ta edina krovna družba jugoslovanske industrije papirja v celoti opravila svoje poslanstvo. Dne 14. decembra 1925 je bil izredni občni zbor »Jele«, kjer je večina delničarjev stavila na dnevni red predlog o njeni likvidaciji. Predlog je bil soglasno sprejet.

III. OSNOVNA POVEZAVA JUGOSLOVANSKE INDUSTRIJE PAPIRJA

Obdobje od prevrata do leta 1920 je bilo posvečeno predvsem organizaciji domačega jugoslovanskega tržišča in reševanju vprašanja »nacionalizacije« ter notranji ureditvi tovarn samih (domači ravnatelji, uvedba nove administracije in knjigovodstva v domačem jeziku itd.).

Položaj in razvoj naše industrije so določale tudi zunanje okoliščine. Prav v letu 1920 je vrednost avstrijske krone ponovno padla. Padec je izzval težko krizo v zahodnih predelih Jugoslavije, tuji proizvodi so postali cenejši od domačih. Ker je proizvajala domača industrija draže, je zašla v krizo; zaradi tega je imela Deželna vlada za Slovenijo dne 20. decembra 1920 splošno anketo. Slovenska industrija papirja je imela kot nadaljevanje te ankete posebni sestanek dne 22. decembra, ki so se ga udeležili: tovarne papirja, tovarne lepenke, kartonažne tovarne, tiskarne in ostali velepotrošniki papirja ter Zveza industrijcev za slovensko ozemlje. Sklenili so prositi ministrstvo za trgovino in industrijo v Beogradu za olajšavo pri nabavi strojev in njihovih delov ter surovin (znižanje oziroma oprostitev carin), prepoved izvoza brusnega lesa, celu-

loze in podobno. Uvoz materiala se je splečal, saj je bilo novembra 1921 vrednih 100 avstrokron = 5,70 jugokron.

Ker je zelo padla tudi vrednost nemške marke, se je bila huda bitka med avstrijsko in nemško industrijo. Nič manjši ni bil boj med avstrijsko in jugoslovansko industrijo papirja. Odločilno vlogo za zmago je imel odnos med svetovno pariteto dinarja in avstrijske krone (prim. tabela izravnavanja). Ko je bila svetovna konstelacija dinarja in krone ugodna za uvoz, se je domači trg poplavljal s tujim blagom, ko pa so bile prilike ugodne za domačo industrijo, se je le-ta znašla pred nalogami, ki jih ni zmogla v tako kratkem času. Če se je blago prodajalo na zalogo, kar se je tudi delalo, je to pomenilo neplodonosen kapital; to je po svoji strani predstavljalo mejo, preko katere podjetje ni moglo iti prav izdatno, ne da bi bil ogrožen njegov obstoj.

Največja zmogljivost jugoslovanskih tovarn papirja je bila leta 1923 naslednja:

Združene papirnice	1000 vagonov na leto
Zagrebačka	240 vagonov na leto
Sladkogorska	190 vagonov na leto
Piatnik	60 vagonov na leto
Smith & Meynier	60 vagonov na leto
	<hr/>
	1550 vagonov na leto

Celuloze je bilo takrat v državi le malo. Proizvajala sta jo samo Drvar in Goričane. Drvar jo je izvažal v Italijo, Goričane so jo potrebovale zase. Vsi ostali, tudi obrata Vevče in Janezija, so jo morali kupovati v Avstriji po izvoznih cenah; te so bile za 25 % višje od cen, po katerih se je prodajala avstrijskim tovarnam. Zaradi znanega izida plebiscita na Koroškem so izgubili slovenski obrati tovarno celuloze v Rebercah. Po plebiscitu je bila tovarna spet pripravljena dobavljati celulozo, če bi se ji iz Jugoslavije dovažala premog in klorovo apno brez carine kot kompenzacija. Slovenske tovarne so vložile v Beogradu prošnjo v tem smislu, toda rešitve ni bilo. Drvar je celulozo marljivo izvažal v Italijo po 3 lire/kg. Mnoge zahteve so šle za tem, naj se prepove izvoz celuloze in brusnega lesa, ker je to dvigalo ceno domačih proizvodov. Tako so bili marca 1923 proizvodni stroški v slovenskih oziroma sploh jugoslovanskih tovarnah papirja za 25 % višji v primeri z avstrijskimi tovarnami papirja. Krivda je bila delno tudi na strani vodstva Jugoslavije same, ker je dovolilo brezcarinsko izvažanje starega papirja in brusnega lesa v valutno dobro stoječe države, na primer v Italijo in Švico. Doma se je plačalo za 1 m³ lesovine 400—500 jugokron, v Avstriji pa 1200 avstrokron, kar je bilo enako 240 jugokronam.

Novinarji oziroma tiskarnarji v državi so bili seveda za uvoz cenelega avstrijskega rotopapirja, tovarnarji papirja pa proti temu. Specialnega stroja za izdelavo rotopapirja v državi takrat ni bilo, ker so bili vsi stroji prirejeni za fini in srednjefini papir. Uzanca na svetovnem tržišču je znašala za rotopapir 50 gr/m², domači je tehtal 56—60 gr/m². Poraba časopisnega papirja sicer res ni bila tako zelo velika, saj je bilo

Tabela izravnavanja

Osnova je cena za 1 kg papirja (tuji računani do meje) po tečaju avstr. krone po relaciji v Beogradu na 15,65 din za 1 švic. frank

VRSTE PAPIRJA	1913										PO STANJU Z DNE 10. OKTOBRA 1923			
	KRALJEVINA SRBIJA			AVSTRIJSKI PROIZVOD							DOMAĆI PROIZVOD			
	SRBSKA CARINA V DIN	CENA V DIN	% VREDNOSTI BLAGA	CENA + VOŽNJA DO MEJE	CARINA + AŽIO		% VREDNOSTI	CENA		ZLATI DIN	ZLATI DIN			
					AVSTR. K	VZLATU		DIN	DIN			DIN	DIN	
1. TISKOVNI STROJNO GLADKI NESATINIRANI - DO 60 gr/m ²	0'11	0'32	33%	4200	0'33	1'35	0'09	27'3%	7 -	0'45				
2. SREDNJE FINI IN NAVADNI KON. CEPTNI SATINIRANI	0'11	0'32	35%	6300	0'49	1'35	0'09	18'4%	8'70	0'55				
3. FINI PAPIR IZ SNOVI "C"	0'11	0'37	30%	7000	0'55	1'35	0'09	16'4%	11'10	0'71				
4. FINI BREZLESNI BELI	0'11	0'39	28%	8100	0'64	1'35	0'09	14 - %	12 -	0'76				
5. FINI BREZLESNI ZA RISANJE IN ZA KNJIŽE	0'11	0'52	21%	9200	0'72	1'35	0'09	12'3%	13'50	0'87				
6. KOT POD 2. REZAN V FORMATE "F"	0'14	0'37	38%	6450	0'51	3'15	0'20	39'2%	8'45	0'54				
7. KOT POD 5. REZAN V FORMATE	0'14	0'54	26%	9500	0'75	3'15	0'20	26'6%	14 -	0'89				
8. KOT POD 4. ZA SOLSKE ZVEZKE	0'50	0'42	119%	9600	0'75	5'85	0'37	49'4%	15 -	0'96				

Tab. 1

Primerjava cen, mezd in davkov za leti 1913 in 1929

	NAZIV	MNOŽINA	CENA V K LETA 1913	CENA V DIN PO PPEVRATU (K+5% x 11)	CENA V DIN LETA 1929	POVIŠEK V %
SUROVINE IN POTREBŠČINE ZA IZDELOVANJE PAPIRJA	CELULOZA BELJENA	100 Kg	27'10	313'06	363'48	48
	CELULOZA NEBELJENA	100 Kg	21'10	243'76	341'44	40
	LESOVINA	100 Kg	12'30	142'12	170'23	20
	KOLOFONIJA	100 Kg	22'60	261'03	657'83	152
	KLOBUČEVINA SUŠILNA	1 kom	1885'-	21771'75	39552'-	82
	KLOBUČEVINA MOČILNA	1 kom	149'51	1724'69	3937'-	128
	SITO	1 kom	384'-	4435'20	12707'30	186
	PREMOG	10 t	132'-	1524'60	1725'96	20
	LES BRUSNI	1 m ³	17'91	206'91	265'60	28
FINALNI IZDELKI	PAPIR PISALNI BREZLESNI	1 Kg	0'41	4'73	9'80	107
	PAPIR TISKOVNI IN PISALNI SREDNJEFINI.	1 Kg	0'38	4'40	8'65	96
	PAPIR KONCEPTNI	1 Kg	0'36	4'16	7'05	69
	PAPIR ROTACIJSKI	1 Kg	0'32	3'74	4'-	7
	POVPREČJE	1 Kg	0'37	4'26	7'38	69
IZDATKI ZA MEZDE	POVPREČNO NA DELAVCA IN URO		0'35	4'07	7'53	85
	SOCIALNE DAJATVE ZA 1 OSEBO NA LETO POVPREČNO		29'30	338'36	619'-	83
DAVČNE DAJATVE	DAVČNE DAJATVE SO SE POVIŠALE V INDUSTRIJI PAPIRJA OD LETA 1913 DO 1929 ZA POVPREČNO 150-200%.					

OPOMBA: PODATKI SE NANAŠAJO SAMO NA OBRATE ZDRUŽENIH PAPIRNIC D. D. V LJUBLJANI

Tab. 2

na primer še februarja 1921 rotacijskih strojev v raznih tiskarnah v državi le 9 (v Ljubljani 3, v Zagrebu 3, v Sarajevu 1, v Novem Sadu 1, v Beogradu 1),⁵⁸ medtem ko so jih imele sosednje države znatno več. Za njihove tovarne je bila izdelava rotacijskega papirja rentabilna, za naše ne.

1. Interesna skupnost in bloksindikati

Interesna skupnost dveh najmočnejših domačih proizvajalcev papirja je prišla do izraza prav kmalu po prevratu. Ker niso bile vključene v interesno skupnost tudi ostale tovarne papirja, je kazno, da sta to skupnost sklenila zgolj dva močna predstavnika jugoslovanskega finančnega kapitala, Praštediona in LKB, ki sta si svoje tovarne za papir pravkar pridobila z »nacionalizacijo«. V obrambo lastnih pridobitev pred domačo in tujo konkurenco v kakršnikoli obliki (mišljena je zlasti krepitev položaja tujih veleledničarjev in morebitno vrivanje domačih »nezaželenih« elementov) sta sklenila interesno skupnost in se med seboj močno povezala.

Dne 21. septembra 1921 je bila sklenjena na Dunaju okvirna pogodba med »Jelo«, Hrvatsko industrijo papira d. d. Zagreb (o njej več pozneje) in Fiducio d. d. Zürich (glavno »Jelino« delničarko) glede načina in potov prodajanja papirja.⁵⁹ Toda komaj tri mesece nato so to prvo pogodbo razširili: dne 21. decembra 1921 so podpisali podobni protokol stari trije deležniki: »Jela«, Fiducia, HIP ter dva nova: Praštediona in Združene papirnice. Protokol je obravnaval:

1. Zastopstveno pogodbo med Združenimi papirnicami in HIP.
2. Udeležbo »Jele« in Združenih papirnic pri HIP (bloksindikat).
3. Menjavo delnic med »Jelo« in Združenimi papirnicami (ali ustvaritev interesne skupnosti med obema delniškima družbama).
4. Kartelno pogodbo med Združenimi papirnicami in »Jelo« (obravnaval jo bom pozneje pri kartelnih pogodbah).

S tem protokolom je izgubila veljavo okvirna pogodba, ki sem jo omenil že zgoraj.

Ad 1. S pogodbo so izročile Združene papirnice HIP zastopstvo za prodajo vseh svojih izdelkov za vso Jugoslavijo razen Slovenije. »Jela«, ki je prenesla svoje generalno zastopstvo že prej na HIP, je vzela na znanje pogodbo glede zastopstva med obema pogodbenikoma. Združene papirnice so bile sporazumne s tem, da je prevzel HIP tudi generalno zastopstvo papirnic v Harmanecu in Slavošovcih in so se strinjale s tem, da bo HIP prodajal samo tisti papir teh dveh tovarn, ki ga ne izdelujeta niti Združene papirnice niti »Jela« oziroma njeni dve tovarni (dalje glej v poglavju Prodajna mreža).

Ad 2. Sindikat veleledničarjev, tudi večinski sindikat ali bloksindikat, je imel namen, onemogočiti za določen čas špekulacijo z delnicami in prepogosto prehajanje večjih paketov teh iz rok v roke; zajamčil je trdnost lastništva veleledničarjev v podjetju. »Jela« je sklenila s HIP prvo tako pogodbo že dne 2. septembra 1921. V smislu te pogodbe se je HIP obvezal, da bo zvišal delniški kapital od 10.000.000 na 15.000.000 KJ zato, da bo zamenjal nastalo razliko 5.000.000 KJ (10.000 delnic po 500 KJ) za 16.875 »Jelinih« delnic z vrednostjo 6.750.000 KJ. Združene papirnice so vzele z decembrsko pogodbo to na znanje in prejele dve opciji: prvo na 5000 delnic od tiste delničarske skupine, udeležene pri HIP, ki sta jo zastopala ravnatelj Armin Klein in dr. Robert Rosenberger, od »Jele« drugo opcijo na 2500 delnic HIP. Ta transakcija se je napravila s nasled-

njimi pogoji: za drugo opcijo, torej 2500 delnic HIP iz »Jeline« posesti, so dale Združene papirnice v zameno 1400 svojih delnic, za prvo opcijo v višini 5000 delnic HIP iz posesti Klein-Rosenbergerjeve skupine pa 3255 delnic. Za zamenjavo potrebne delnice so dobile Združene papirnice z zvišanjem svojega delniškega kapitala za 1,862.000 KJ. — Na prvi pogled se zdi transakcija nekoliko zapletena, vendar v resnici ni: HIP je obvladoval »Jelo« zato, ker je imel za 1,750.000 din njenih delnic več kot ona njegovih. Združene papirnice so obvladale HIP zato, ker so imele 7500 njegovih delnic, dale pa so 4655 svojih delnic (prejele so 3,750.000 din, dale 1,862.000 din; saldo 1,888.000 din).

Združene papirnice so pristopile s svojim skupnim imetjem delnic HIP iz obeh opcij k *sindikatski pogodbi med »Jelo« in skupino Klein-Rosenberger*, in to tako glede zapore delnic kot glede glasovalne pravice; prav na osnovi paketa delnic, ki so si ga tako pridobile, so namreč dobile Združene papirnice zastopstvo v direkciji HIP, kjer so bila mesta od sedaj dalje razdeljena takole: 50 % mest je pripadalo Kleinovi skupini, 25 % »Jelini« skupini in 25 % Združenim papirnicam. Bloksindikat HIP je trajal enako dolgo kot »Jelin« bloksindikat (glej pozneje).

Sicer so smele poslati že pred izvajanjem opcije Združene papirnice po enega zastopnika v direkcijo HIP in v njegov nadzorni svet zaradi učinkovitejše kontrole dogovorov, sklenjenih z njim, toda to poslanstvo ni temeljilo na materialni osnovi, na menjavi delnic. V tem primeru ne moremo govoriti o bloksindikatu.

Ad 3. Razen navedene menjave se je napravila še menjava delnic med »Jelo« in Združenimi papirnicami. Do tega je prišlo takole: Fiducia in Praštediona sta se medsebojno obvezali, da predasta iz svoje posesti »Jelinih« delnic Združenim papirnicam 15.000 komadov (vrednih 6 milijonov KJ) z dividendno upravičenostjo 1. januarja 1922. Združene papirnice so se temu nasproti obvezale, da bodo za 3 »Jeline« delnice izročile skupini Fiducia-Praštediona (v roke Praštedioni) 1 svojo delnico iz bodoče nove emisije delnic s kuponom za leto 1922.

S to menjavo delnic so dobile Združene papirnice $\frac{1}{8}$ »Jelinih« delnic od skupnih njenih delnic v vrednosti 48,000.000 KJ (torej 6,000.000 KJ); »Jela« je imela na izbiro, da si pridobi bodisi $\frac{1}{21}$ tistega »starega« delniškega kapitala Združenih papirnic, ki je bil dvignjen na 42,000.000 KJ (torej 2,000.000 din), bodisi v primeru, da bi izvajale Združene papirnice opcijo na delnice HIP, enako 2,000.000 KJ od »novega« delniškega kapitala 43,862.000 KJ; »Jela« torej ni imela pravice, dobiti delež iz povišane delniške glavnice Združenih papirnic (o razliki 1,862.000 KJ glej zgoraj). Obe skupini sta si medsebojno jamčili vzdrževanje razmerja 1 : 3 v korist Združenih papirnic tudi pri bodočih povečanjih delniškega kapitala ali pri siceršnjih delniških transakcijah. Gornja menjava se je razumela s pogojem, da ostanejo delnice Smith & Meyniera in Zagrebačke v »Jelini« listnici. Vsaka sprememba bi bila vezana na poprejšnjo odobritev Združenih papirnic, ker bi sicer bila menjava delnic »Jela«—Združene papirnice preklicana na zahtevo teh slednjih. Dogovorjeno je bilo, da bosta »Jela« in Združene papirnice medsebojno zamenjali za-

časno po enega člana uprave (določena sta bila Crnadak in dr. Triller). Mogoče bi tudi bilo število pozneje podvojiti. Zamenjava v izvršilnem odboru se ni predvidevala. Združene papirnice so dobile posebno pravico, istočasno poslati po enega zastopnika v upravo Smith & Meyniera in Zagrebačke.

Fiducia in Praštediona sta se dalje obvezali kot glavna »Jelina« delničarja, da bosta pristopili z delnicami Združenih papirnic, ki jih imata, v *bloksindikat Združenih papirnic* (veljal od 10. avgusta 1922 do 31. decembra 1930). Obratno so se priključile Združene papirnice z »Jelinimi« delnicami *bloksindikatu »Jele«* (veljal od 21. decembra 1921 do 14. decembra 1925).

Zamenjava ni šla samo za tem, da doseže zgolj *finančno interesno skupnost* obeh blokov, namreč »Jele« in Združenih papirnic, ampak tudi *komercialno interesno skupnost* z zajamčenjem sodelovanja tako v prodaji papirja kot v nadaljnjem razvoju vseh povezanih tovarn. Zedinili so se še, da se bosta »Jela« in Združene papirnice medsebojno podpirali pri carinskih in trgovskopolitičnih pogajanjih in da bosta obe družbi delovali po skupnih smernicah. V smislu nekakšne *tehnične interesne skupnosti* je bilo dogovorjeno, da se bosta obe družbi trudili, izogibati se konkurence pri vseh bodočih preureditvah svojih tovarn, ne da bi bila pri tem omejena samostojnost obratov ter sposobnost individualnega sklepanja kupčij. Pri novih utemeljitvah podobnih tovarn doma ali pri novih udeležbah sta si družbi obojestransko jamčili pravico udeležbe. Sorazmerje med Združenimi papirnicami in »Jelo« so določili v sorazmerju $\frac{2}{3} : \frac{1}{3}$ v korist Združenih papirnic. Sorazmerje se je nanašalo posebno na gradnjo, pridobitev ali udeležbo pri kaki tovarni za celulozo, klor, polsurovine in pomožne proizvode, enako tudi na zidanje novih tovarn za papir ali podjetij za predelovanje papirja.

Še pred likvidacijo družbe »Jela«, namreč že v septembru 1925, je ustavila Zagrebačka delo. Zaradi tega je bila oproščena vseh obveznosti, ki so izvirale iz podpisa pogodbe o interesni skupnosti iz decembra 1921 in iz podpisa pogodbe o poslovanju skupnega prodajnega urada Ljubljana-Zagreb z dne 28. julija 1924 s pogojem, da bodo vse te pogodbe spet pričele veljati, ko bo steklo delo v tovarni. Če bi se Zagrebačka prodala, bi bile za naslednika pogodbe prav tako obvezne.⁶⁰

Zaradi »Jeline« likvidacije so sklenile Združene papirnice, da bodo zahtevale od nje, naj stornira vso menjavo delnic. Za primer, da bi »Jela« temu nasprotovala, bi jo tožili in bi kot sankcije ne izplačali dividend na njene delnice. Dejansko je vrnila »Jela« 5000 delnic takoj v začetku leta 1926, ostanek 3928 delnic je prevzela Praštediona. — Pripomnim naj, da je prvotno prevzela »Jela« samo 5000 delnic Združenih papirnic, toda z opcijskimi pravicami pri novih emisijah se je število zvečalo na skupno 8928 delnic.

Navedene pogodbe so torej zelo tesno povezale deležnike za dobo štirih poprevratnih let. Ta leta so bila za samo industrijo precej kritična zaradi takratnih neurejenih valutnih in carinskih razmer. Pogodbe so predstavljale obrambo domače industrije pred pritiskom tujih proizvo-

dov, obrambo domačega kapitala pred tujim kapitalom. Poudariti moram še naslednje: Pred prevratom je bila usmerjena Zagrebačka prvenstveno na domače hrvaško tržišče; za prodajo svojih izdelkov si je uredila dobro organizirano prodajno mrežo (predstavljal jo je predhodnik HIP). Družba Leykam-Josefsthal ni bila usmerjena specialno na Balkan in zato tu ni imela dobro razpredene prodajne mreže. Ko so se morale po prevratu preusmeriti Združene papirnice prvenstveno na jugoslovansko tržišče, je bilo nujno, da so se navezale na HIP in da so si z »Jelo« razdelile novi trg. Zato sta 1. in 4. točka pogodbe osnovne važnosti, 2. točka je le posledica učinka 1. točke (Združene papirnice vstopijo v vodstvo prodajne mreže HIP, zato je treba menjati odnose med »Jelo«, Združenimi papirnicami in HIP), 3. točka je pravno in materialno utrdila stanje, nastalo kot posledica 1. in 2. točke; pomeni tudi samobrambo pred tujino. Kartelna pogodba (4. točka) je v bistvu kartel kontingentiranja, ki vsebuje določene poteze kartela rajoniranja.

Interesni trikot, utemeljen s tremi bloksindikati, je obvladal okoli 75 % domače proizvodnje papirja. Močno je zgubil veljavo z »Jelino« likvidacijo. Le-ta pomeni zaključek prve faze razvoja naše industrije papirja. Dokončno je zgubil interesni trikot veljavo pravzaprav z likvidacijo bloksindikata Združenih papirnic. To je zaključek druge faze razvoja. Konkurenca, ki je bila zaradi konjunkturo in razvoja sil v domači industriji papirja regulirana in zadrževana do leta 1930, je prihajala po tem letu — ko je zajela kriza tudi naše gospodarstvo — vse močnejše do izraza. Kot edini preizkušeni izhod se je bolj in bolj uvajala praksa blažitve konkurence s pomočjo kartelov. Ta tretja stopnja, obdobje sorazmerno kratkotrajnih kartelov, je trajala do velikega in temeljitega kartela, ki je pričel veljati z letom 1938 in je predstavljal četrto fazo razvoja. Kar sledi njej, je le razkroj.

Na tem mestu naj omenim še *četrto sindikatno pogodbo*, čeprav ne sodi v obravnavani okvir: sklenjena je bila mnogo pozneje in zaradi izdelave proizvoda, ki je spadal že v predelovalno industrijo; značilna je bila zaradi svojega mednarodnega značaja in pomembna zaradi udeležbe domačih tovarn natron papirja.⁶¹

Natron papir se je uporabljala predvsem za izdelavo cementnih vreč. Pri nas se je za izdelavo teh vreč specializirala tvrdka Jugoslavenski Bates d. d. Zagreb, ustanovljena leta 1934. Družba je bila ustanova NAPIAG (Natron Papier-Industrie AG, Dunaj), Zagrebačke in Sladkogorske. V tovarni, ki je uporabljala prostore, stroje in vodilno osebje Zagrebačke, je bilo zaposlenih okoli 200 delavcev, 8 šivalnih strojev sistema Bates itd. Tvrdka Jugoslavenski Bates je spadala v koncern Bates International Bag Co, New York.

Upravni svetniki so bili: Egon Bjelinski, inž. Laci in Pavel Freund, dr. Joso Poduje (v ostalem tudi pravni zastopnik Združenih papirnic), Edvard Pichler, Mavro Sessler, Lavoslav Steiner, Miroslav Španić ali bivši Spitzer (vseh osem iz Zagreba), Emanuel Hillel, dr. Bruno Rovelli, Ernest Volkmar (vsi trije z Dunaja).

Med navedenimi tremi lastniki Jugoslavenskog Batesa je bila sklenjena dne 14. junija 1934 sindikatna pogodba, ki govori o deponiranju delnic, o pogojih dobave natron papirja in o drugih komercialno-tehničnih posebnostih.

2. Prodajna mreža

Slovenski kapital je bil lastnik najmočnejše tovarne papirja v državi, hrvaški kapital pa je imel najmočnejšo, izvrstno vpeljano in trdno organizirano prodajno mrežo za papir. Ta dva faktorja sta se primerno dobro dopolnjevala. Glavni steber prodajne organizacije je bil HIP.⁶²

HIP je bil vpisan v marcu 1919. Ustanovil ga je Armin Klein, ki je v njem deloval kot ravnatelj, Ernest Grünwald kot predsednik, ostali člani uprave so bili: dr. Robert Rosenberger, Milivoj Crnadak, dr. Heinrich Herz (Zürich), Matija Freund, Josip Rosenberg (Maribor), Lavoslav Steiner. Kmalu po ustanovitvi je družba prevzela podjetji Lavoslava Kleina in Lavoslava Taussiga v Zagrebu. Skupaj z nekaterimi interesenti je sodeloval HIP pri nakupu Feuerlöscherske tovarne lepenke in lesovine poleti 1921; vendar je že julija istega leta odstopil od sodelovanja. Še istega leta je prevzel samoprodajo ter generalno zastopstvo Združenih papirnic in Sladkogorske, dalje samoprodajo »Jele«
odnosno Zagrebačke in Smith & Meyniera ter generalno zastopstvo slovaške tovarne v Slavovševcih (pozneje še one v Harmanecu).

Od septembra do decembra 1921 je imel HIP vlogo pooblaščenega prodajalca samo »Jelinih«
proizvodov. Z decembrsko pogodbo so mu predale zastopstvo in prodajo celokupnih izdelkov za vso državo razen Slovenije še Združene papirnice. V sporazumu z njim so se ustanovila zastopstva v Beogradu za Srbijo (to je za ozemlje bivše kraljevine Srbije), v Sarajevu za Bosno in Hercegovino ter Dalmacijo. Tako je od tega časa dalje fungiral HIP kot glavni zastopnik navedene interesne skupnosti.

Pri organizaciji prvega Prodajnega urada so bili prvotno udeleženi po finančni strani: HIP s 50%, Združene papirnice s 40%, Zagrebačka z 10%. Ko se je kmalu nato Zagrebačka začasno izločila iz pogodbe zaradi prekinitve proizvodnje, se je delež Združenih papirnic in HIP pri finansiranju prodajnega urada spremenil in se ustalil na sorazmerju $\frac{4}{9} : \frac{5}{9}$ v korist HIP. Do septembra 1925 so se razmere predruščile: Združene papirnice so do takrat investirale v ta urad že 13.500.000 din, HIP le 3.100.000 din.

Pogodba Združene papirnice—HIP glede prodajanja vevškega papirja je trajala 3 leta, računajoč začetek z vzvratnim datumom 1. oktobra 1921. V tem času je bil HIP dolžan kriti vso potrebo po papirju pri Združenih papirnicah oziroma pri »Jelinih«
obratih. V tujini je smel kupiti samo tisti papir, ki se ni izdeloval doma, sicer je moral plačati kazen v višini 5% vrednosti fakture. Združene papirnice so se obvezale, da bodo določile v Sloveniji cene trgovcem za najmanj 2%, direktnim potrošnikom za najmanj 5% više od cen, določenih za HIP. Ta je dobil za vse posle, ki jih je opravljal za račun Združenih papirnic po državi

razen Slovenije, 2,5-odstotno provizijo. Določeno je bilo, da se bo nadcena razdelila medsebojno na dva enaka dela.

Zaradi goljufij HIP je razpravljal upravni svet Združenih papirnic sredi marca 1924 o tem, naj bi se odpovedalo generalno zastopstvo HIP ter Near Eastovo in Petrovićevo podzastopstvo; v bližnji bodočnosti naj bi se namreč vzpostavila lastna prodajna organizacija. Ker je HIP sam odpovedal pogodbo z začetkom maja 1924, je s tem nenadoma postalo viseče zastopstvo za Hrvaško in Slavonijo, Bačko in Banat. Pogodba s podzastopstvi za Srbijo ter Bosno in Hercegovino je veljala še naprej do 30. septembra 1925.

Po krajših pogajanjih so vseeno podpisale Združene papirnice, Zagrebačka in HIP pogodbo dne 28. julija 1924 glede novega skupnega prodajnega urada z naslovom Prodajni urad Združenih papirnic in Zagrebačke; le-ta je bil spet organiziran v okviru HIP in naj bi začel delovati dne 1. oktobra 1924. Združenim papirnicam je sedaj zajamčil HIP v ravnateljstvu prodajnega urada 3 mesta ali 50 % namesto dosedanjih 40 % (mesta so zasedli Triller, Seller in Prinzhorn). Veleledničarji HIP Ernest Grünwald, dr. Robert Rosenberger in Armin Klein so položili polovico vseh delnic HIP v Praštediono za račun Združenih papirnic za ves čas trajanja pogodbe, se pravi za čas od 1. oktobra 1924 do 30. septembra 1928. Ob podpisu pogodbe je bil začasno delegiran v poslovno vodstvo novega prodajnega urada dr. Cyril Pavlin. — Z novo pogodbo so potemtakem izsilile Združene papirnice strožji režim pri HIP in omejile malverzacije na najmanjšo možno mejo. Enostranski polog delnic ne moremo imenovati bloksindikata ali podobno; gre le za materialno podano jamstvo o izpolnjevanju pogodbe in o 50-odstotni glasovalni pravici ljubljanskih članov direktorija. To je le materialni pritisk na nekorektnega deležnika k spoštovanju pogodbe.

Po »Jelini« likvidaciji v decembru 1925 bi morala HIP in Združene papirnice seveda menjati delnice. Ker HIP kot protiukrep za enostranski polog ni odstopil delnic, je bilo zastopstvo Združenih papirnic pri njem torej le še gledalec brez pravic, temelječih na materialnih osnovah. Njihovo zastopstvo je postalo brezpredmetno in je bilo odpoklicano iz direktorija HIP.⁶³ S tem je bil končan dolgotrajni spor.

Nasprotovanja, izvirajoča iz čestega nelojalnega ponašanja do Združenih papirnic ter iz kompromitiranja HIP pri licitacijah državnega monopola, so dejansko ukinila skupni prodajni urad v Zagrebu šele z dnem 1. maja 1926, čeprav je že dne 13. marca 1926 razpravljal upravni svet Združenih papirnic o preureditvi prodajnega urada ni sistem ločenih žepov. Torej: HIP naj bi ostal, le kasiral bi vsak zase. Tako se je tudi zgodilo, in to na ta način, da so ob razpustu skupnega prodajnega urada utemeljile Združene papirnice svoj lastni Komercialni urad, ki ga je vodil komercialni ravnatelj Egon Srebre (takrat sprejet prav v ta namen v službo Združenih papirnic), ena izmed najvažnejših osebnosti vse jugoslovanske industrije papirja. S tem je prišlo do zelo važnega dogodka: HIP so spremenili zgolj v zastopstvo ali agenturo Združenih papirnic; nad njim je imel nadzorstvo, kar zadeva prodajo izdelkov Združenih papirnic, Srebretev komercialni urad.⁶⁴

VRSTE PAPIRJA	CENA ZDR. PAPIRNIC FKO NAMEMB POSTAJA DIN/KG	AVSTRIJSKA CENA FKO MEJA OCARIN DIN/KG	SVETOVNI TRG, FOB PRISTANIŠČE DIN/KG
BREZLESNI PAPIR CELOKLEJEN POLKLEJEN	997 945	885 885	320 320
SREDNJEFINI PAPIR („V“ KVALITETA) CELOKLEJEN POLKLEJEN	819 766	779 650	260 260
TISKOVNI PAPIR SATINIRAN NESATINIRAN ROTACIJSKI	577 462 408	487 409 231	180 160 140
OPOMBA: CENE SE NANAŠAJO NA STANJE V APRILU 1933			

Tab. 3

Dogovor o agenturi je stopil v veljavo z dnem 1. maja 1926 in je trajal do 31. decembra 1928 (potem podaljšan za dve leti). HIP je še dalje prodajal vevški papir po vsej državi razen Slovenije in je bil dolžan kriti potrebo po papirju pri Združenih papirnicah; če bi obljub ne mogel izpolniti, bi Združene papirnice pogodbo razveljavile. HIP bi s tem izgubil glavni vir dohodkov, ostala bi mu le še prodaja papirja manjše zagrebške tovarne.

Dne 14. avgusta 1930 so podpisale Združene papirnice nov dogovor s HIP, kajti podaljšana pogodba bi potekla konec leta. Novi dogovor je bil še strožji. HIP se je predalo generalno zastopstvo za vso državo razen Slovenije, le-ta pa se je obvezal, da bo kril vso potrebo po papirju pri Združenih papirnicah. Za čas trajanja dogovora o ovojnih papirjih s Sladkogorsko in Zagrebačko je bilo HIP dovoljeno, da je prodajal proizvode obeh omenjenih tovarn. Iz te pogodbe je bil izključen ovojni papir, ki so ga izdelovale Goričane. Ostrost pogojev se kaže v tem, da so cene in prodajne pogoje določale izključno samo Združene papirnice in da je HIP jamčil za minimalno prodajo v višini 750 vagonov. Ta pogodba ni zadevala izvoz v tujino. Dogovor je stopil v veljavo s 1. januarjem 1931 in je veljal do 31. decembra 1935, vendar s pristavkom, da bo podaljšan za 1 leto, če ne bo odpovedan 3 mesece pred rokom. Važna je tudi določba, da so Združene papirnice upravičene odpovedati dogovor z enomesečnim rokom, če izstopi iz HIP dr. Robert Rosenberger. Ta je bil eden izmed njegovih glavnih stebrov in nekak porok za to, da bo HIP lojalno izpolnjeval pogodbe.

V primeru, da bo HIP predčasno odpovedal dogovor, so imele Združene papirnice namen, da ga s primerno udeležbo tako rekoč prevzamejo; pogoj za tak prevzem bi morala biti popolna Grünwaldova izlo-

čitev,⁶⁵ ker je mož nasprotoval temu, da bi se Združene papirnice na cenen način dokopale do lastništva dobro organizirane prodajne mreže. — Toda v HIP so se pokazale razpoke, ki se jih ni dalo več zaliti.

Ker je HIP d. d. dokončno likvidiral v maju 1936, je bilo treba skleniti z njegovim naslednikom nov dogovor. Z vzratnim datumom 1. januarja 1936 so ga podpisale Združene papirnice, HIP d. d. v likvidaciji in njegovi trije nasledniki: HIP, trgovina s papirjem in lepenko na veliko Robert Robić (prekrščen Robert Rosenberger) v Zagrebu, potem Hartija, trgovina s papirjem in lepenko na veliko Marcel R. Robić v Beogradu (Marcel je bil Robertov sin), končno Trgovina s papirjem in konfekcijo papirnate robe Josip Bretler v Sarajevu. Ta pogodba je ugotavljala, da prevzamejo navedene tvrdke, ustanovljene na novo, posle bivšega HIP d. d. za tisto ozemlje, ki ga je prej imela centrala v Zagrebu oziroma njene podružnice v Beogradu in Sarajevu, končno tudi, da nadaljujejo posle glavnega zastopstva Združenih papirnic za vso državo razen Slovenije. Novo osnovane tvrdke so izjavile, da jim je docela znan odgovor Združenih papirnic s HIP d. d. z dne 29. decembra 1934. Takrat je bil namreč podpisan dogovor, da ima samo HIP glavno zastopstvo za vso državo razen Slovenije in da bo za čas trajanja pogodbe razpečaval ta tudi ovojni papir Zagrebačke in Sladkogorske. Pogodba je veljala do konca decembra 1936; podaljšala bi se za 1 leto, če bi ne bila 3 mesece pred potekom roka odpovedana. Ker je niso odpovedali, je veljala še naprej.

3. Savez papir i karton proizvajajuće industrije

Savez, ustanovljen 2. decembra 1926, je bil strokovna in stanovska organizacija jugoslovanske industrije papirja. Bil je samostojna zveza, ki ni bila član industrijskih zbornic ali drugih podobnih ustanov.⁶⁶ V njih je mogla biti včlanjena vsaka tovarna posebej. Območje delovanja Saveza je bilo precej obsežno. Določeno je bilo, naj se vse delo, ki zadeva trgovskopolitična vprašanja poedinca ali skupine, podvzame samo preko Saveza. Le-ta ni smel ščititi materialni interes posameznika ali hegemonijo poedine tovarne. Biti je moral faktor, ki je z višjega stališča branil interese celote (torej pozneje obramba kartelov!). Savez je opravljal vse posle glede posredovanja pri raznih državnih oblastvih in drugih ustanovah po željah kateregakoli člana. Savez je budno opazoval tudi tržišče (gibanje cen, uvoz in podobno) in o tem poročal članom.

Ta skupni organ industrije papirja naj bi imel še mnogo globlje funkcije. Srebre je na neki seji leta 1936 predlagal, naj Savez nadzoruje izgradnjo tovarn, postavljanje novih strojev za papir itd., posegal naj bi torej globoko v individualne pravice posamezne tovarne. Takrat je nalletela ta težnja na močno nasprotovanje vseh tovarn. V kakšnih okoliščinah, zakaj in kako je bila nekaj pozneje uresničena v drugi obliki, bomo zvedeli takrat, ko bom obravnaval kartelno pogodbo iz leta 1938.

Na Savezovi glavni skupščini, ki je bila 20. avgusta 1935, so obravnavali vprašanje delavskih stavk. Takrat je namreč stavka v Zagrebački že potekala, enako na Količevem, podobne težnje so se kazale tudi v

Sladkogorski in na Vevčah. Po daljši debati je bilo sklenjeno, naj v obrambo svojih interesov nastopa vsa industrija papirja in lepenke složno in naj išče zaščito pri oblasteh, določenih za take primere. Sklenili so, da se bodo o mezdnih gibanjih in o postopkih tovarn medsebojno obveščali, enako bodo obveščali tudi Savez kot tak.

Leta 1936 je predlagal ravnatelj Zagrebačke, Pavel Freund, naj se opravljajo v bodoče vsi razgovori z delavstvom preko Saveza. Ta predlog ni bil sprejet v celoti, pač pa drugi predlog, naj se pošilja Savezu podatke o stavkah in podobno. Dalje je bilo rečeno, da se ne morejo sprejeti v službo brez prejšnjega sporazuma s tovarno, kjer so nameščeni ali so bili nameščeni, naslednji kvalificirani delavci: strojevodje strojev za papir, poslovodje, delovodje, holandski mlinarji in njihovi pomočniki. Sklenjeno je bilo, naj se Savezu prijavi vse tiste nameščence in delavce, ki so se pregrešili proti svojemu podjetju in katerih namestitvev bi bila v škodo industrije papirja. O teh osebah se bo vodila evidenca.

Kako važno je bilo za industrijce »delavsko vprašanje«, se vidi tudi še po tem, da je Savez razpravljal na svoji seji dne 10. aprila 1940 o tem, kako naj se reši vprašanje postopka tovarn do delavskih zahtev za povišanje mezd. Ker zapisnik ni ohranjen, ne vem o rešitvi nič določnega. Nedvomno je res, da je tudi povišanje mezd vplivalo na povišanje cen izdelkov in na splošno problematiko tovarne, toda Savez ni bil poklican za »zavzemanje stališča vnaprej« pri delavskih zadevah.

Od ustanovitve do 20. avgusta 1935 je bil predsednik Saveza tovarnar Fran Bonač, od tedaj dalje do junija 1936 Egon Srebre; Bonač je bil ob tej priliki imenovan za častnega predsednika. Srebre je demisioniral z utemeljitvijo, da je postopala Zagrebačka nelojalno in postavila za hrbotom ostalih tovarn 2 nova stroja za papir. Dejansko je bil storjen izstop popolnoma v smislu potrebe, da si obdržijo Združene papirnice v bodoče v prodajni politiki kolikor mogoče veliko prostost in nepovezanost z ostalimi podjetji papirniške stroke. To je veljalo zlasti glede pisalnih in tiskovnih papirjev, medtem ko so menili pri Združenih papirnicah, da je glede ovojnih papirjev še dalje potrebno skupno sodelovanje.⁶⁷ Skratka: ker ni bil Savez dovolj učinkovito sredstvo v rokah politike Združenih papirnic, ki je šla seveda za tem, da služi interesom njihove dominantnosti na tržišču in ker so zaradi tega hotele imeti le-te čim bolj proste roke, je Srebre z izstopom praktično odvezel vsako veljavo Savezu. Ta naj bi ne bil torej po mnenju najmočnejšega člana zveza enakopravnih članov, pač pa vzvod, s pomočjo katerega bi Združene papirnice uravnavale politiko v industriji papirja čim bolj sebi v prid. Ker so ostale tovarne, zlasti Zagrebačka, to politiko močno zavirale, je Srebre s svojim izstopom razbil Savez.

Njegovi člani so bili: Združene papirnice, Zagrebačka, Smith & Meynier, Bonač, Sladkogorska, Pantić, Piatnik, Ceršak, Moline. Od večjih papirnic pogrešamo predvsem Vapo. Savezov tajnik je bil dr. Schiffrer v Beogradu, ki je bil z Združenimi papirnicami v nekakšnem službenem razmerju, ker je prejemal od njih mesečno 2000 din za razna posredovanja in 0,5-odstotno provizijo za prodajo in inkaso pri državnih dobavah.⁶⁸

IV. KARTELNE POGODBE JUGOSLOVANSKE INDUSTRIJE PAPIRJA

1. Kartelne pogodbe v letih 1920—1930

Pogodbe med domačo industrijo papirja

Prehajam na težišče svoje razprave, na obravnavanje kartelnih pogodb. V naslovu navedeno desetletje obsega obe prvi fazi razvoja naše industrije papirja, o katerih sem pisal že spredaj. V splošnem obsega to desetletje dobo konjunktura.

Prva jugoslovanska uredba o kartelih je izšla dokaj pozno, šele dne 3. avgusta 1934, torej v času gospodarske krize. Karteli so se stavili s tem dnevom pod državno nadzorstvo; tudi tisti, ki so bili sklenjeni v tujini, pa so se nanašali na Jugoslavijo. Vpisovalo jih je ministrstvo za trgovino in industrijo.⁶⁹

Karteli so se pojavili v kr. Jugoslaviji še pred sprejetjem vidovdanske ustave. Po dosedanjih preverjenih podatkih so razpravljali zagrebški denarni zavodi že v februarju 1920 o sprejemu kartelnih kondicij za tekoči račun (kartel kondiciranja). Nekateri denarni zavodi so namreč, da bi pritegnili k sebi čim več koristnikov tekočega računa, dvigali obrestno mero; da bi jo zajezili in trdno določili, so sklenili kartelno pogodbo. Zato so podpisali dne 30. marca 1920 omenjene pogoje vsi zagrebški denarni zavodi razen Gradske štedionice. S tem so ustvarili združbo, znano z imenom »Kartel zagrebačkih novčanih zavoda«.⁷⁰

Industrijci papirja so zaostajali za bančniki za poldrugo leto. Razen zadnjega in najobsežnejšega jugoslovanskega papirniškega kartela so se sklepale vse dotakratne pogodbe za vsako vrsto papirja posebej. Zato se držim istega sistema tudi v svoji razpravi. Le zadnji kartel je v eni pogodbi obsegel vse vrste papirja in jih razvrstil ter kontingental tako, kot to prikazujeta tabeli na straneh 217 in 224.

a) *Kartelizacija pisalnega in tiskovnega papirja*. Videli smo, da je utemeljevala 4. točka decembrske pogodbe iz leta 1921 tudi že prvo in pravo kartelno pogodbo obeh najmočnejših proizvajalcev papirja v državi.⁷¹ Pogodbo ne imenujem kartelno samo zato, ker se čita ta beseda v njenem naslovu, ampak je važna vsebina; ta ima elemente, ki jo točno opredelijo: določajo se prodajni kontingenti, cene izdelkov, nadzorstvo, sankcije itd.

»Jela« in Združene papirnice sta torej sklenili za čas trajanja zastopstvene pogodbe med Združenimi papirnicami in HIP oziroma med »Jelo« in HIP kartelno pogodbo z naslednjimi določili:

A. Celotni proizvodi obeh tovarn se dele v 2 skupini:

1. v skupino finih papirjev (to so bili vsi papirji od brezlesnih navzgor, izključno svileni in cigaretni papir),
2. v skupino vseh ostalih papirjev.

B. Določili so se naslednji prodajni kontingenti: Združenim papirnicam je pripadlo v prvi skupini 66,6% izdelkov, v drugi skupini 75% izdelkov, medtem ko je pripadlo »Jeli« v prvi skupini 33,4% izdelkov, v drugi skupini le 25% izdelkov. Ta način kontingentiranja je veljal zgolj za notranji trg, ker prodaja v tujino ni bila kontingentirana. Razdelitev nalogov se je opravila tako, da je skupno zastopstvo predpisalo te naloge posameznim tovarnam ob upoštevanju kontingentnega ključa in ugodnejših tovarnih razdalj.

Javnih licitacij so se udeleževale tovarne obeh skupin enako kot do takrat skupno. Kolikor so se sklepali neposredni posli, so se tudi upoštevali v kontingentu. Vse prodaje, ki jih je opravilo zastopstvo, so imeli v evidenci zastopniki in tovarne na ta način, da so se vse nadcene (to je cene nad dogovorjeno osnovno ceno) knjižile skupinsko na en račun. Te nadcene so se v sorazmerju kontingentnega ključa pisale v dobro obeh skupin.

V splošnem se je določilo, naj se sodelovanje na zunaj *pojavlja v čim rahlejši obliki* — verjetno z namenom, da bi se izognili protiakciji kongesmentov. Cene so se določale sporazumno vsak mesec. Da so dosegli enotnost stroškov, so se dogovorili, da se kupuje celuloza, lesovina, star papir in klorovo apno po možnosti skupno.

Za izpolnjevanje te kartelne pogodbe so organizirali v sporazumu med Združenimi papirnicami in »Jelo« nadzorstvo, ki so ga podredili HIP. Protokol so podpisali: Združene papirnice, Praštediona, HIP, »Jela«, Fiducia, Prva ogrska d. d. za industrijo papirja (manjšinski delničar Smith & Meyniera).

Pri tej pogodbi moram opozoriti na dve dejstvi: 1. na določbo, naj bosta obstoj in delo kartela nekako prikrita pred javnostjo, 2. na to, da naletimo v njej na rahlo obliko tako imenovanega nabavnega kartela (nakup surovin itd.). Prvo dejstvo je značilno za začetno fazo karteliranja po vsem svetu. Tudi pri nas so prvotno kartele prikrivali. Zakaj? Takrat še ni bilo znano, kako se bo opredelila do osnovanega kartela oblast, ki je nedvomno teoretično vedela za smisel kartelov. Da ga ne bi morda prepovedala, naj bi imel »interni« značaj. Da bi javnost zavzela do njega takoj odklonilno stališče, je bilo jasno, ker je videla v njem vzvod, ki dviga ceno proizvodom. Da bi premagala industrija papirja prve težave po »nacionalizaciji« in si okrepila položaj, je ustanovila kartel, in da bi ga zavarovala pred napadi javnosti in oblasti, ga je prikrivala.

Nabavni kartel tudi ni bil novost v dotakratnem kapitalističnem svetu. Vedno je odraz pomanjkanja ali bojazni za pomanjkanje surovin in polsurovin, pri nas po vojni še posebej. Hud lov za surovinami, ki bi se mogel razviti v brezobzirno borbo, so industrijci sami zaježili s sporazumom, ki je koristil obema podpisnicama. V primeru hude borbe bi se namreč izčrpali obe strani: prva, ker bi ostala brez surovin ali skoraj brez njih (to bi bila Zagrebačka, ki ni imela niti lastnih obratov za proizvodnjo celuloze in lesovine, niti pogodbe z Rebercami), druga zato, ker bi hotela prvi preprečiti nabavo surovin s slepim nakupovanjem vsega, kar potrebuje industrija papirja za obratovanje. S tem bi začela

dvigati cene tudi sama sebi in tako potrošila znatne vsote, ki bi jih mogla uporabiti koristneje drugje.

PROIZVODNJA CELULOZE (V VAGONIH)						
DRŽAVA	1929	1930	1931	1932	1933	1934
ŠVEDSKA	188.200	187.000	164.900	149.800	195.200	217.500
NEMČIJA	120.400	117.500	96.600	96.700	100.800	117.000
FINSKA	62.500	70.500	71.200	86.900	91.900	102.100
NORVEŠKA	44.700	42.100	19.900	41.800	39.300	44.100
JUGOSLAVIJA	POVPREČNO PO 600 VAGONOV LETNO					

Tab. 4

Še en primer: izrazita oblika nabavnega kartela je bil na primer tudi dogovor, sklenjen v marcu 1923 med Združenimi papirnicami in Trboveljsko premogokopno družbo, s katerim sta ustanovila dva največja potrošnika lesa skupno nakupovalno družbo z naslovom »Cenazal d. z o. z. v Ljubljani«. Družabnika sta se obvezala, da bosta nakupovala les v bodoče za svoje potrebe samo preko navedene družbe. Na ta način ju je les stal takrat od 135 do 180 din/m³. Z dogovorom sta preprečila dviganje cen lesa, ki bi se zanesljivo pojavilo, če bi ga nakupovala vsak zase; iz strahu, da ga ne bi »zmanjkalo«, bi se namreč pričelo konkurenčno nakupovanje, ki bi prodajalcem lesa koristilo, potrošnikom pa nikakor ne. Ker prodajalci niso nikdar sklenili medsebojne kartelne pogodbe glede enotne prodajne cene lesa, niso mogli držati vedno enako visokih cen; zbijal jih jim je »Cenazal«.

b) *Kartelizacija ovojnega papirja*. Poleg finih in srednjefinih pisalnih in tiskovnih papirjev so tovarnarji še posebej kartelirali tudi ovojne papirje (superior ali enostransko gladki ovojni papir, navadni papir za zavijanje, papir za izdelavo papirnih vrečk, papir za transportno embalažo itd.).

Važno je podčrtati dejstvo, da se niso vsi dogovori in pogodbe vedno zapisale in podpisale. Čestokrat so bile dogovorjene *ustno*, vendar so prav tako veljale kot vse ostale. Enako moremo tak dogovor vsaj smiselno, če že ne pravno, imenovati kartelno pogodbo, ker vsebuje vse ali nekaj elementov, ki so bistveni zanjo.

Tako vemo za pogodbo glede določitve cen, ki je bila ustno dogovorjena v septembru 1925 med Združenimi papirnicami in Sladkogorsko. Podrobnosti mi niso znane. Ker se je pogajala Sladkogorska, morem zanesljivo trditi le to, da so obravnavali cene za ovojni papir.⁷² Torej prav karteliranje ovojnega papirja pozna za začetek dokaj nenavadno obliko pogodbe.

Velika proizvodnja ovojnega papirja v letih 1926 in 1927 je povzročila padec cen. Da bi se ustavilo kljub znižanju nadaljnje padanje cen, so se vsi proizvajalci ovojnega papirja sestali dne 17. junija 1927 v Ljubljani h konferenci, ki se je končala 30. junija z dogovorom glede skupne in enotne prodaje ovojnih papirjev, torej kartelno pogodbo, ki je veljala do konca leta 1928, ko je bila odpovedana. Dogovorjena nova pogodba z datumom 1. novembra 1928 naj bi trajala do 31. decembra 1931 z možnostjo enoletnega podaljšanja. Vsi trije proizvajalci tega papirja, Zagrebačka, Sladkogorska in Združene papirnice, so sklenile dogovor o izdelavi in skupni prodaji ovojnih papirjev vseh vrst za celotno področje države. Sporazum je bil podaljšan za eno leto, do 31. decembra 1930.⁷³

V smislu te kartelne pogodbe (kartel kontingentiranja) je bilo podpisnicam prepovedano prodajati papir brez poprejšnje dodelitve naloga za izdelavo s strani skupnega prodajnega urada. Nalogi za vso državo razen Slovenije so se zbirali v Zagrebu pri osrednjem prodajnem uradu, ki je razdeljeval naročila po dogovorjenem ključu. Po tem ključu je pripadlo v izdelavo:

Zagrebački	40 % naročil
Sladkogorski	36,5 % naročil
Združenim papirnicam	23,5 % naročil

Za Slovenijo se je ustanovil skupni prodajni urad v Ljubljani, nad katerim je imel nadzorstvo zagrebški urad.⁷⁴ Za ljubljanski urad je bila zastopnik tvrdka Kastelic in drug, ki je tudi sicer prevzela prodajo vseh ostalih proizvodov Združenih papirnic za Slovenijo. Zastopstvena pogodba z njo je bila sklenjena dne 24. junija oziroma 8. julija 1927.⁷⁵

c) *Kartelizacija papirnih vrečk.* Zaradi zajamčenja stalnega odjema ovojnega papirja se je istočasno dosegla tudi pogodba med vsemi tovarnami v državi, ki so proizvajale papirne vrečke. Po njenih določbah so bile kontingentirane in rajonirane vse tvrdke papirniške predelovalne industrije (kartel kontingentiranja, združen s kartelom rajoniranja).

Pri vseh dosedanjih in bodočih pogodbah se ponavlja in se bo ponavljala določba »po vsej državi razen Slovenije«. To ni drugega kot eden izmed bistveno važnih sestavnih delov tako imenovanih kartelov rajoniranja. Združene papirnice so imele Slovenijo za svoje izključno prodajno področje, za bazo, ki jim ni mogla nikoli uiti iz rok; nanjo so mogle vedno računati, kajti vstop v ta predel ali rajon je bil drugim jugoslovanskim tovarnam papirja enostavno prepovedan. V tem področju so imele Združene papirnice monopolni položaj, če si seveda odmislimo uvoz iz tujine, oziroma grosiste, ki so prodajali uvoženi papir. Zaradi monopolnega položaja so nastavile za svoje proizvode v Sloveniji vedno nekoliko višje cene, vendar ne takih, da bi jih tržišče ne moglo več sprejeti. Nevaren nasprotnik Združenih papirnic, prodajalec zlasti avstrijskega papirja, je bila mariborska grosistična tvrdka Podliessnig. O borbi Združenih papirnic proti tej tvrdki bomo več čitali pozneje.

Pogodbe med domačo in tujo industrijo papirja

Videli smo že, da je imel HIP tudi zveze s tujino. Točneje rečeno, jih je moral imeti, kajti porast vrednosti dinarja je oviral domačo industrijo; ta pojav je namreč tuja industrija izkoristila in vdiral v Jugoslavijo z nizkimi cenami. Porastu vrednosti dinarja in tujemu vdiranju je domača industrija papirja mogla biti kos samo ali s pogajanjem ali z lastnim zniževanjem cen. Dejansko se je izvajal tako prvi kot drugi način, večkrat tudi oba skupaj.

a) *Kartelizacija pisalnega in tiskovnega papirja.* Zaradi ureditve uvoza s strani avstrijske industrije papirja je bil dne 7. marca 1925 na Dunaju v prostorih Leykam-Josefsthalske d. d. za industrijo papirja spet razgovor, ki so se ga za HIP udeležili predsednik Ernest Grünwald, direktor dr. Robert Rosenberger, Ernest Prinzhorn (ta istočasno za Združene papirnice in za tvrdko Wilhelm Hamburger, Pitten), za Leykam-Josefsthal upravni svetnik Kraus, direktor dr. Schmeil in skladišni vodja Weiser, dalje direktor Frey za koncern Neusiedler, centralni direktor Hock za Lenzinger Papierfabrik AG, inž. Ervin Kranz za firmo Brüder Kranz, končno direktor Wolf, vodja »Hartije« v Zagrebu. Vsi ti so podpisali »avstrijsko konvencijo« o enakih prodajnih cenah v Jugoslaviji (kartel cen), zastopniki HIP so se tudi še sporazumeli s tvrdko Jacques Asseo, Dunaj, da se bodo podvzemale državne nabave skupno z njo od primera do primera. Dogovor bi prenehel ipso facto z uveljavitvijo zvišane jugoslovanske carine. Na tem sestanku so se sicer dogovorili o cenah, ne pa tudi o plačilnih pogojih; do soglasja je prišlo samo glede dodatka za barvne papirje. Preračunavanje dinarjev v avstrijske krone se je opravljalo z množitvijo dinarske vrednosti s pretvornim koeficientom 1100 (na primer: 1 din = 1100 avstrokron).⁷⁶

Dne 27. in 28. januarja 1926 so bili neobvezni razgovori o določitvi cene in prodajnih pogojev v Jugoslaviji (kartel cen v zvezi s kondicijskim kartelom), ki so se jih udeležili vodilni ljudje Združenih papirnic, dalje domači zastopnik Neusiedler Papierfabrik AG oziroma Neusiedlerskega koncerna sploh, Žika Janković, končno jugoslovanski zastopnik Leykam-Josefsthalske d. d. oziroma Hartmannovega koncerna, Lavoslav Steiner. Sporazumno so sestavili cenik za vse vrste papirja, govorili o kontingentiranju uvoza posameznih vrst papirja in določili ključ za sodelovanje pri državnih dobavah.⁷⁷ Po tem ključu je pripadlo:

Združenim papirnicam	50 % dobav
Neusiedlerski tovarni papirja	30 % dobav
Leykam-Josefsthalski tovarni papirja	20 % dobav

Pri teh dobavah so se določale cene od primera do primera.⁷⁸

Pogodb niso sklepale samo tovarne med seboj, ampak tudi njihove stanovske organizacije, pri nas na primer Savez papir i karton proizvajajoče industrije, toda vedno samo z organizacijo iste stopnje. Zato takih dogovorov ne moremo imenovati kartelne pogodbe v pravem smislu

besede. Iz zgodovine domače industrije papirja navajam naslednji tak primer: Junija 1927 se je Savez pričel neobvezno pogajati glede uvoza rotacijskega papirja z Rotoverbandom na Dunaju, ker je Jugoslavija ukinila carino na ta papir. Septembra je prišlo do pismenega sporazuma med Savezom in Neuer Papierfabriksverbandom. Dodatno so se še ustno sporazumeli, da bo pripadlo kritje višje potrebe vseh tiskarn, dodeljenih Združenim papirnicam (razen beograjskih dnevnikov Vremena in Politike, kjer bo kritje višjih potreb v razmerju 50 : 50), le-tem kot zamenjava za to, da se bodo odrekle morebitni dobavi rotopapirja Madžarski.

Na Dunaju so tudi razpravljali o možnosti vstopa Združenih papirnic v Interotverband (= Interrotverband); to se ni zgodilo, ker so te proizvajale rotacijski papir le od časa do časa in ne kot stalni proizvod.⁷⁹

Zgoraj navedeni dogovori so preprečili nadaljnji padec cen. Iz »rotodogovora« so računali pri Združenih papirnicah na letni finančni prirastek 500.000—1.000.000 din, iz dogovora o ovojnem papirju le 300.000 do 400.000 din.⁸⁰

b) *Kartelizacija ovojnega papirja*. Na omenjeni konferenci, ki je bila v Ljubljani v drugi polovici junija 1927 zastran ovojnih papirjev, je bilo domenjeno, da se bodo sklenili zaradi ureditve cen tega papirja tudi še podobni dogovori z avstrijskimi in češkimi tovarnami, vendar da bo treba počakati, da se bodo najprej sporazumeli Avstrijci in Čehi med seboj. — Končni rezultati mi niso znani.

c) *Kartelizacija papirnih vrečk*. Dne 17. decembra 1927 so se dogovorili jugoslovanski tovarnarji papirnih vrečk o prodajnih pogojih za ta izdelek. Dogovor je veljal 4 leta, torej do 31. decembra 1931. Podaljšan je bil do konca leta 1934.

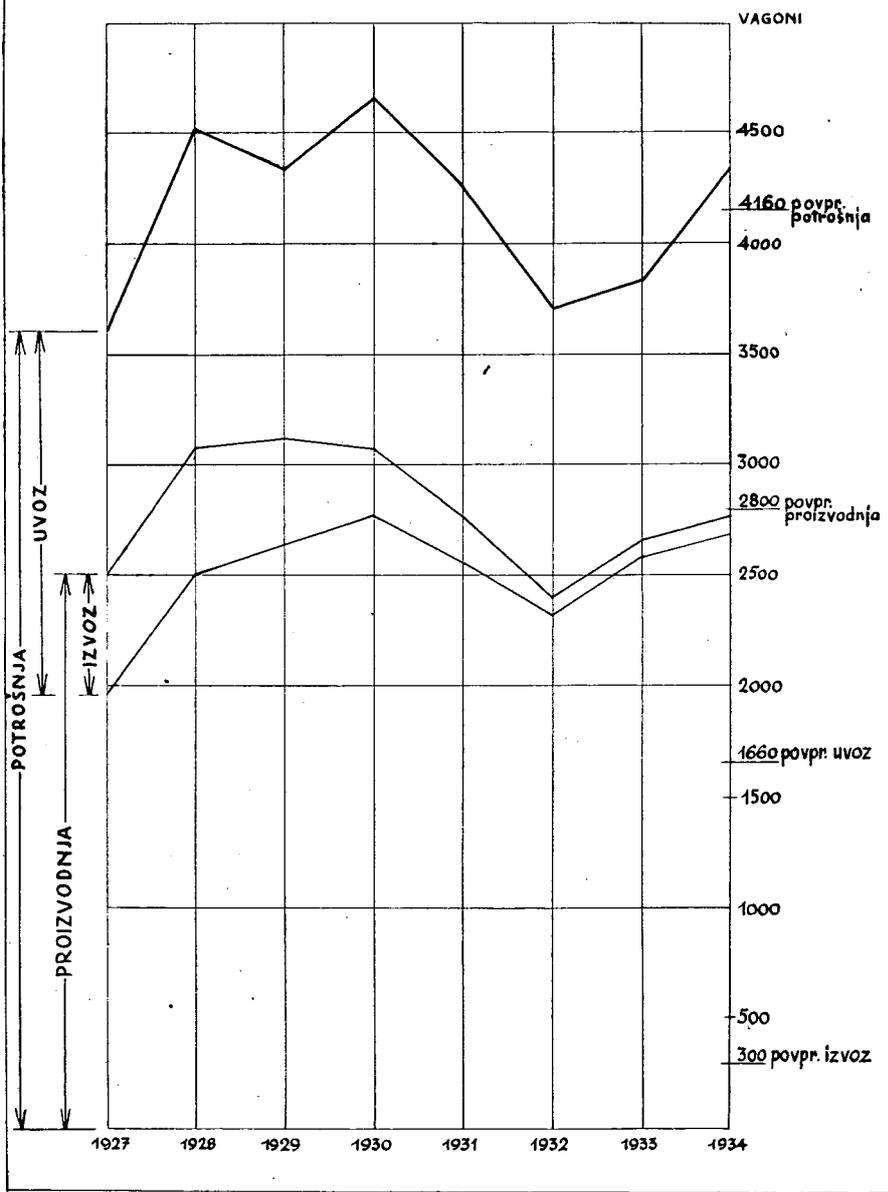
2. Kartelne pogodbe v letih 1931—1937

Pogodbe med domačo industrijo papirja

Ta doba se v industriji papirja v glavnem označuje kot doba kriz s šibkejšimi konjunktornimi dvigi. Zaradi zmanjšanega nakupa je padla tudi proizvodnja papirja; cene so nihale hitreje. Čeprav je svetovni kapitalizem doživel že mnogo kriz, je jugoslovanski kapitalizem doživljal svojo prvo veliko krizo. Razumljivo je, da je kriza vnesla v jugoslovanske vrste znatno bedo in zmedo. Toda ne samo to; nekajletna depresija pomeni istočasno tudi dokajšnjo prekretnico v jugoslovanskem gospodarstvu. Ko je država izšla iz krize, je, prvič, opustila popolni gospodarski liberalizem, k sebi jo je, drugič, močno pritegnilo nemško tržišče. Eno je z drugim ozko povezano. Pred popolno zmedo zaradi krize se je rešil del industrije po svoji strani s kartelizacijo.

Leta 1933 so odgovorile Združene papirnice na vprašanje o kartelih industrije papirja, ki jim ga je zastavila Zbornica TOI v Ljubljani, da je treba »načelno ugotoviti, da kartel papirja ne obstaja; med tovarnami papirja so sklenjeni samo dogovori, ki se tičejo prodajnih pogojev.«⁸¹

DIAGRAM POTROŠNJE PAPIRJA V JUGOSLAVIJI (1927-1934)

Sl. 7

S strogo pravnega stališča je odgovor pravilen, ker takratna jugoslovanska zakonodaja še ni imela definicije za pojem kartela, ker še ni bilo merila za »merjenje kartelnosti« določenih pogodb. Torej de iure kartelov takrat ni bilo. Po drugi strani je zopet res, da je komercialni ravnatelj Združenih papirnic, Egon Srebre, stalno uporabljal naziv »kartel« za pogodbe in da bistvo teksta teh pogodb od prvega dogovora iz leta 1921 dalje zadosti osnovnim pojasnilom o kartelih. Kolikor je bila kaka pogodba manj »kartelna«, bom sproti pojasnil.

a) *Kartelizacija pisalnega in tiskovnega papirja*. S 1. januarjem 1931, ko je potekel bloksindikatski Združenih papirnic in so se zrahljale vse vezi med slovenskimi in hrvaškimi proizvajalci papirja, je pričela veljati nova pogodba med Združenimi papirnicami in Zagrebačko glede proizvodnje in prodaje pisalnih in tiskovnih papirjev.⁸² Določeno je bilo, da ima Zagrebačka pravico proizvajati v letu 1931 skupaj 40 ton papirja na mesec, od tega 30 ton srednjefinega in 10 ton tiskovnega papirja v polah, v letih 1932—1934 pa 50 ton na mesec, od tega 40 ton srednjefinega in 10 ton tiskovnega papirja v polah (kartel kontingentiranja). Prodajalo se je izključno preko HIP. Sklenjeno je bilo, da ne more nobena stranka sklepati z drugimi tovarnami takih dogovorov, ki bi zadevali interese druge stranke podpisnice. Pogodba je bila podpisana 31. decembra 1930 in je veljala do 31. decembra 1934.

Dne 3. in 4. marca 1931 je bila v Zagrebu seja vseh tovarn pisalnega in tiskovnega papirja v državi.⁸³ Sklenjeno je bilo, da bodo zaradi krize in naraščajočega uvoza (tujina je bila v še hujši krizi in je vdirala v Jugoslavijo z zelo nizkimi cenami!) trdneje strnili svoje vrste. Ker je obstajala močna konkurenca tudi v državi sami, je bilo vložnega mnogo truda v to, da bi se s pomočjo zedinjenja združile vse tovarne ter da bi se držale enakih cen, in to nižjih cen. Znižanje cen je imelo za cilj boljše zaposlitev domačih tovarn in omejitev uvoza. Srebre je predlagal, razdeliti Jugoslavijo glede cen v tri področja: 1. Beograd in Podonavje, 2. Sarajevo, Niš, Skopje, 3. vsa ostala država. Zaradi nasprotovanja na sami seji je predlog propadel, češ naj bo vsa Jugoslavija področje enotnih cen.

Na seji so tudi utemeljili »evidenčni biro« (kot tak je fungiral Savez papir i karton proizvajajuće industrije); glavni namen mu je bil nadzorovati točno izvajanje sporazuma glede cen, rabata za grosiste (določen na 4,5 %) in rabata za predelovalce (določen na 2 %). Evidenčnemu biroju so se morali takoj javiti vsi primeri neizvajanja dogovorjenih pogojev za cene in njihovo znižanje, podpiranje tuje konkurence itd. Kot jamstvo za izpolnjevanje določb tega sporazuma je izročil vsak podpisnik (Združene papirnice, Zagrebačka, Piatnik, Vapa, Čačak) pri Savezu v Beogradu v depot menic v višini 100.000 din. V primeru prestopka je odločal in sodil plenum v obtoženčevi odsotnosti. Sporazum je trajal do konca 1932.

Kriza je prisilila tovarne celo k temu, da so število svojih izdelkov skrčile in jih tipizirale. Zato so se dogovorile v septembru 1933, da bodo opustile dosedanje srednjefine papirje kategorij »V«, »Z« in »N« in na-

mesto njih vpeljale novo srednjefino vrsto »25/G« s srednjo ceno, znižale pa ceno za srednjefini »Extrine« papir.⁸³

Zgoraj navedeni sporazum je bil podaljšan še do 1. oktobra 1933.⁸⁴ Da bi se prestala kriza kolikor mogoče brez velikih pretresljajev, se je zlasti v aprilu 1933 močno pospeševalo čim večje zблиžanje in skupno delo tudi vseh grosistov, všteti HIP, pod zaščito in strogim nadzorstvom vseh domačih tovarn.⁸⁵ V ta namen je bila dne 11. aprila 1933 seja v zadevi predloga Združenih papirnic glede konsolidiranja tržnih razmer v Hrvaški. Sklenjeno je bilo, da bodo dvignile tovarne s 1. majem cene za okoli 5 %, istočasno pa ukinile vse rabate grosistom in velepredelovalcem. — Poskus vključitve grosistov in velepredelovalcev ali vsaj znatnega dela teh v kartel je uspel. S tem, da so jim odrekli popust, so jim vzeli večjo ali manjšo gospodarsko samostojnost in jih napravili za svoje lastne trgovce.

Glede rotopapirja je bilo stanje še bolj zapleteno in je dobilo značaj politične borbe, ker so bili solastniki glavnih jugoslovanskih časnikov istočasno vodilni politiki ali vsaj politični ljudje; ti so se sklicevali na tisk kot sedmo silo, ki potrebuje cenen papir, da lahko opravlja svojo pomembno vlogo.

Razpredelnica iz aprila 1933 zadeva cene papirja (str. 194) in kaže, da je bila borba okoli rotopapirja ostra zato, ker so bile cene proizvodov Združenih papirnic nekako trikrat višje kot svetovne cene. Razumljivo je, da so se v takih okoliščinah izkazali veleodjemalci rotopapirja kot nasprotniki domačega podjetja. Po drugi strani nam razpredelnica pričča o nerentabilnosti naprav Združenih papirnic, da ne govorim o ostalih jugoslovanskih tovarnah papirja, ki so bile še na slabšem, ker niso imele svoje električne energije, svoje celuloze in podobno.

Maja 1934 so bila pogajanja za obnovitev pogodbe med Zagrebačko in Združenimi papirnicami, ki ji je konec leta potekel rok. Pozneje se je pogodba razširila še na ostale jugoslovanske proizvajalce papirja. Tako so Združene papirnice, Bonač, Piatnik, Sladkogorska, Zagrebačka, Smith & Meynier in Čačak prijaviли kartel z nazivom »kartel pisalnega in tiskovnega papirja«. Vpisan je bil dne 28. decembra 1935 v ministrstvu za trgovino in industrijo, industrijsko-obrtni oddelek; opolnomočeni predstavnik kartela je bil Egon Srebre.⁸⁶

Taksa za vpis kartela je znašala 28.605 din.⁸⁷ S pomočjo količnika 0,1652, dobljenega po deljenju takse z dobičkom tovarn v letu 1934, izraženega v tisoč din, je bila razdeljena vsota sorazmerno po tovarnah takole:

Združene papirnice	10.488,60 din
Zagrebačka	4.260,60 din
Bonač	3.931,— din
Čačak	2.969,— din
Sladkogorska	2.886,— din
Smith & Meynier	2.838,— din
Piatnik	1.231,80 din
	<hr/>
	28.605,— din

Leto 1934 je bilo za industrijo papirja še vedno kritično leto. Papirniški strokovnjaki so ugotovili, da so se v takih časih odrezale specializirane tovarne vedno slabše kot tiste, ki so proizvajale večje število izdelkov.

Zmogljivost vseh domačih tovarn papirja se je sukala ob koncu leta 1936 okoli 3800 vagonov (1 vagon = 10 ton). Potreba se je gibala, če izvzamem rotopapir, med 2500 in 3000 vagoni. Te številke kažejo, da je bilo smiselno izkoriščanje zmogljivosti posameznih tovarn nemogoče in da je tu delno tudi vzrok za to, da so bile domače cene papirja višje od tujih cen. Kljub tem dejstvom so postavile v letu 1937 kar 3 tovarne nove stroje za proizvodnjo papirja. Zaradi tega so bile tudi Združene papirnice prisiljene, da so povečale svojo konkurenčno sposobnost; to so storile tako, da so modernizirale stroj J za papir. Proizvodna sposobnost vseh jugoslovanskih tovarn je s tem porasla za nadaljnjih okoli 600 vagonov papirja.⁸⁸ Poudariti moram, da se tržišče ni bistveno razširilo; v času krize se je še zožilo.

Ker se je na ta način še bolj povečala razlika med proizvodnjo in potrošnjo, je torej industrija papirja sama sebi slabšala položaj. Da bi slabšanje vsaj zaustavila, je sklepala čvrstejše kartelne pogodbe in natančneje določala kontingente.

Razen kartelizacije so iskale tovarne še druge poti za stabiliziranje dobička oziroma za izhod iz krize. Tako se je na primer ponudila Združenim papirnicam v jeseni 1936 možnost, da se udeleže skupaj s Praštediono, HIP in skupino hrvaških politikov pri zagrebškem tiskarskem podjetju Jugoštampi. Dogovorjeno je bilo, naj bi se osnovala nova delniška družba, ki naj bi prevzela na dražbi nepremičnine, tiskarske stroje in časnik »Novosti«. Združene papirnice so hotele vstopiti v novo delniško družbo zato, da bi s tem dobile veleodjemalca za svoj papir. Ker se niso pustili odriniti Šleglovi dediči, Jugoštamptini lastniki, od podjetja, je zadeva z novo delniško družbo propadla.⁸⁹

Zaradi slabšajočega se stanja ter zaradi poteka dotedanjih dogovorov konec leta 1937, so imele Združene papirnice dve možnosti: da popustijo v ceni in s tem pritegnejo nase veliko odjemalcev, ali da se sporazumejo z ostalimi tovarnami glede kontingentov in cen. Ubrale so prvo pot, vendar je pripeljal razvoj vso zadevo do obsežnega kartela, o katerem bom pisal v naslednjem poglavju.

b) *Kartelizacija ovojnega papirja.* Zastran tega papirja so pripravile Združene papirnice, Zagrebačka in Sladkogorska kartelno pogodbo, ki je bila podpisana dne 31. decembra 1930 in je veljala od naslednjega dne dalje; tu je v bistvu šlo za kontingentiranje proizvodnje in enotno prodajo.⁹⁰ Za Slovenijo so se nalogi zbirali pri skupnem prodajnem uradu v Ljubljani, za področja izven Slovenije v Zagrebu. Še v času priprav na pogodbo med temi tremi tovarnami sta se dogovorili Sladkogorska in Združene papirnice, da bosta dali Zagrebački naslednjo ugodnost: od svoje mesečne vagoške količine bo odstopila.⁹¹

	Sladkogorska ovojnega papirja	Združene papirnice tiskovnega srednjef.	Zagrebačka prejme
1931	2 vag. + 1 vag.	+ 1 vag. + 3 vag.	= 7 vagonov
1932	3 vag. + 1 vag.	+ 1 vag. + 4 vag.	= 9 vagonov
1933	4 vag. + 2 vag.	+ 1 vag. + 4 vag.	= 11 vagonov
1934	5,5 vag. + 2,5 vag.	+ 1 vag. + 4 vag.	= 13 vagonov

Kontingentni ključ za ovojne papirje je bil naslednji:

Zagrebačka prejme v izdelavo	41 %	papirja
Sladkogorska prejme v izdelavo	31 %	papirja
Združene papirnice prejmejo v izdelavo	28 %	papirja

Kontingentni ključ za Havana papir je bil naslednji:

Zagrebačka prejme v izdelavo	72 %	papirja
Združene papirnice prejmejo v izdelavo	28 %	papirja

Ta kartelna pogodba za ovojni in Havana papir je veljala do 31. decembra 1934. S tem je izgubila Zagrebačka možnost, da postopa v pogodbenih papirjih po lastnem preudarku; tako je bila izključena iz konkurenčnega boja v Jugoslaviji. Vse tri papirnice so se dogovorile s HIP, da nanj prenesejo samoprodajo celotne proizvodnje ovojnega papirja za vso državo razen Slovenije. Ker so sporočile Združene papirnice Zagrebački dne 25. septembra 1934, da odpovedujejo z zadnjim decembrom istega leta dogovor z dne 31. decembra 1930 (prijavljen oblastem avgusta 1934), češ da je postala ta pogodba zaradi spremenjenih razmer anahronizem,⁹² je bil sklenjen dne 6. decembra 1934 nov prodajni dogovor med vsemi tremi tovarnami ovojnega papirja; veljal naj bi nadaljnjih 5 let. Iz novega dogovora so dobile Združene papirnice plus-quantum okoli 30 vagonov, od katerega so ponudile Bonaču 10 vagonov s pogojem, da pristopi k dogovoru, 20 vagonov so rezervirale za Smith & Meyniera. Ker je zahteval Bonač zase več, namreč toliko, da bi bili njegovi stroji zaposleni približno 75-odstotno, so se pogajanja z njim nadaljevala.⁹³

Grosistov niso pritegnili samo h kartelu pisalnega in tiskovnega papirja, ampak tudi ovojnega, čeprav leto in pol pozneje. Dne 18. decembra 1934 so sklenile navedene tri tovarne ovojnega papirja dogovor z grosistično tvrdko Podliessnig iz Maribora, čigar bistvo je bilo v tem, da se je Podliessnig zavezal kupovati vse tiste papirje, ki so se izdelovali doma, samo pri pogodbenikih in ne več v tujini, nadalje se je obvezal, da se bo držal domačih prodajnih cen in končno se je podvrget diktatu tovarn glede določitve prodajnega rajona.

Razen Podliessniga so vznemirjali tržišče v Sloveniji še drugi outsiderji-grosisti. Da bi se posel uredil, ker je kriza še vedno trajala, je bila dne 4. septembra 1936 v ta namen v Ljubljani konferenca, ki so ji prisostvovali za Zagrebačko Pavel Freund, za Združene papirnice Egon Srebre, za Sladkogorsko Mavro Sessler, za grosiste zastopniki tvrdk Ivan

Bonač sin, Podliessnig, A. Zeschko, Kastelic in drug. Tu sta se Zeschko in Podliessnig zedinila glede prodaje ovojnih papirjev vseh vrst, da pripada Podliessnigu izključna pravica prodajanja teh papirjev na področju bivše Spodnje Štajerske vključno Celje in te-le stranke v Ljubljani oziroma v prodajnem področju tvrdke Zeschko: Krisper Coloniale, Minka Teršan, M. Bitenc. Skupno s Zeschkom bo Podliessnig zalagal tvrdko Šarabon v Ljubljani. Vse ostale stranke in tvrdko Mastnak v Celju bo zalagal Zeschko. Tako Podliessnig kot Zeschko sta se obvezala, da se bosta strogo držala cen po ceniku, ki je bil priključen ob tej priložnosti zapisniku. — S tem je bil »pomirjen« velik nemirnež Podliessnig, ki je kazil cene domačim tovarnam s tem, da je včasih uvozil celo do 25 vagonov papirja na mesec iz Avstrije ali Nemčije. Take vrste outsider je bila tudi tvrdka Hartl iz Zagreba in vrsta vojvodinskih grosistov, ki so izkoriščali ceneno vodno pot po Donavi in na debelo uvažali papir iz tujine. Krotitev teh grosistov je bila ena izmed najtežjih nalog kartela, ki se je je bilo treba lotiti, ker so le-ti zbijali cene domačih tovarn.⁹⁴

c) *Kartelizacija kuvertnih papirjev.* Že maja 1933 se je posrečilo Združenim papirnicam zjamčiti si s posebno kartelno pogodbo 70 % vse potrošnje kuvertnih papirjev v Jugoslaviji. To se je doseglo s kontingencijo vseh proizvajalcev kuvertnega papirja na osnovi enotne pogodbe, ki je predvidevala tudi 20—40 % povišanja cen izdelanih kuvert.⁹⁵

V papirno konfekcijo se je vrinila tudi Zagrebačka. V odgovor na to so se udeležile Združene papirnice pri »Kuverti« in »Preradi papirnate robe« (ta je začela obratovati 1. aprila 1936). Zagrebačka ni odjenjala; začela si je pod drugimi imeni postavljati po vsej državi lastne tvrdke za prodajo papirja.

Spomladi 1937 je Srebre predlagal, naj se odpove kuvertni kartel, sicer bo v nasprotnem primeru veljal še vse leto 1938. Ker so ostale kartelne pogodbe potekle konec leta 1937, je bila odpoved potrebna zaradi vskladitve pogajanj.

Položaj v proizvodnji kuvertnih papirjev in kuvert se je zelo zapletel s tem, da so dale Združene papirnice v pogon julija 1937 stroje za izdelovanje kuvert, ki so jih odkupile pri Vapi. Beograjska izdelovalnica kuvert je poslovala kot podružnica ljubljanske »Kuverte d. z. o. z.«, čeprav je šlo njeno poslovanje 100-odstotno v korist Združenih papirnic. Pozneje je postala beograjska tvrdka samostojna delniška družba s sto-odstotno udeležbo Združenih papirnic.

Kot se je slabšalo razmerje med Združenimi papirnicami in Zagrebačko, tako je bil napet položaj tudi med »Kuverta« Združenih papirnic in »Lipó Mill« Zagrebačke. S tem, da je »Kuverta« ustanovila podružnico v Beogradu, je bil prizadet »Lipi Mill« hud udarec, ki je slednjo prepričal, da je nujen sporazum s »Kuverta«. Ta se je res dosegel 30. decembra 1937 na osnovi, ki je kulminirala v glavnem v tem, naj se kontingenta obeh tvrdk izenačita v sorazmerju 33,41 % ter da naj se tudi skupna prodaja kuvert osredotoči pri Centropapiru v enakih modalitetah kot pri papirju. Toda o tem več v naslednjem poglavju.

d) *Kartelizacija papirnih vrečk*. V jeseni leta 1933 so odpovedali Bonač in obe tovarni papirnih vrečic Podliessnig ter Krajničanac iz Skopja pogodbo glede izdelovanja papirnih vrečic. Navedeni dve tovarni sta znižali cene papirnih vrečic, da sta imeli večji promet. Njima so sledile glede znižanja vse ostale tovarne vrečic. To bi prvi dve prav kmalu oslabilo v njunem zaslužku, če ne bi Združene papirnice istočasno znižale cene za ovojni papir in jih prilagodile tistim iz tujine. Ob tej priložnosti je podal Bonač lojalitetno izjavo, da ne bo izdeloval papirnih vrečic ali proizvajal papir za vrečice; kolikor bi se predal temu poslu, da se bo spet pričel razgovarjati s kartelom. Ta Bonačeva politika odprtih vrat, kjer si je pridržal pravico ponovnega izdelovanja papirnih vrečic in primernega papirja, ga je zato sprla z Zagrebačko: Bonač je namreč pristopil maja 1934 k pogodbi o prodaji ovojnih papirjev, toda že septembra istega leta je zaradi spora izstopil iz kartela.⁹⁶

Dne 1. januarja 1937 so podpisale Združene papirnice dogovor z zagrebškimi in beograjskimi tovarnami papirnih vrečic zastran kontingentiranja.⁹⁷ Kljub temu je tvrdka »Prerada papirnate robe d. d. Zagreb-Beograd«, ki so jo organizirale Združene papirnice in Sladkogorska z namenom, da ustvarita na eni strani dobrega odjemalca ovojnega papirja, na drugi strani da preprečita, da ne bi postala Zagrebačka premočna v proizvodnji papirnih vrečic, zaključila poslovno leto 1937 z izgubo. Svojo glavno nalogo, biti sredstvo za boj proti Zagrebački, je »Prerada« vseeno izpolnila in pravzaprav ni bilo več pravega povoda za njen nadaljnji obstoj. Izguba je nastala zato, ker se je razlika med nakupno ceno za papir in prodajno ceno za vrečice zmanjšala od 1,50 na 0,90 din.

Marca 1938 je Zagrebačka spoznala nevarno vlogo »Prerade« in ponudila možnost, da bi »Prerado« fuzionirali z »Zagrebačko tvornico kesica« (last Zagrebačke). Združene papirnice bi dobile s tem sicer polovico v »Prerado« investirane glavnice povrnjeno in bi izdatno pocenile izdelavo ter režijo. Res je bil prvotno sprejet Srebretov predlog, naj bi storili tako. Pri fuzionirani firmi bi imele Združene papirnice, Sladkogorska in Zagrebačka vsaka po $\frac{1}{3}$ udeležbe; zato bi sklenili sindikatni dogovor, po katerem naj bi ostalo lastništvo delnic nove fuzionirane družbe vezano do izteka kartelnih dogovorov. Konec koncev so se odločili za drugo politiko: ker je bilo težišče Združenih papirnic v proizvodnji srednjefinih in tiskovnih papirjev, ne pa tudi ovojnih, je resda trenutno izgubila »Prerada« za Združene papirnice svojo pravo vrednost, toda nikakor ni kazalo prekiniti v celoti z njo, ker je bila važno orožje v načelni in praktični borbi proti Zagrebački. Upali so, da se bo stanje zboljšalo in da bo »Prerada« še izkazovala pozitivno bilanco. Fuzija bi pomenila kompromis ter vezane roke in s tem lahen poraz dominantnih Združenih papirnic.

e) *Kartelizacija natron papirja*. Glede proizvodnje in razpečavanja tega papirja sta sklenili Sladkogorska in Zagrebačka poseben sporazum o določanju cen, ki naj bi se opravljalo vedno skupno in sporazumno. Kot osnova za določanje cen je služilo stanje tržišča in upoštevanje tuje

paritete, pri čemer se je seveda težilo k temu, da bi se dosegle po možnosti čim višje cene. Dogovor glede natron papirja je vseboval v glavnem še naslednje določbe: Sladkogorska se je obvezala, da bo kupila v letu 1931 za kritje najmanj polovice svoje potrebe natron papir za vreče v Zagrebački. Ta ji bo zato vrnila 6 vagonov kontingentnih ovojnih papirjev za primer, da količina natron papirja ne bo znašala več kot 15 vagonov, 9 vagonov pa, če se bo prekoračilo navedenih 15 vagonov. V letih 1932 do 1934 si delita obe tovarni naloge za natron papir v enake dele; Zagrebačka je zato vrnila od svojih ovojnih papirjev Sladkogorski za leto 1932 na mesec 10 ton, za leto 1933 na mesec 12 ton, za leto 1934 na mesec 17,5 ton. Pogodba je bila podpisana dne 23. junija 1931 z veljavnostjo za čas od 1. januarja 1931 do 31. decembra 1934. Določeno je bilo, da smeta proizvajati natron papir izključno samo Zagrebačka in Sladkogorska.

Pogodbe med domačo in tujo industrijo papirja

a) *Kartelizacija ovojnega papirja.* Proti koncu leta 1933 se je razbil avstrijski kartel za ovojni papir. Posledice so se kazale v tem, da je prihajal ovojni papir na naš trg za malenkostne cene. Tvrdba Podliessnig jih je razpečavala na drobno po ceni, ki je bila nižja od en gros cen Združenih papirnic. Le-te so računale z dejstvom, da bo treba znižati cene ovojnim papirjem za 5—6 %, ostalim papirjem za največ do 20 %. S pisalnimi papirji je prišla navsezadnje na trg tudi tovarna Smith & Meynier. Edini izhod je bil torej v tem, da se znižajo cene; zaradi tega je postal položaj kritičen.⁹⁸ Decembra 1934 so že tekli razgovori s Čehoslovaki in Avstrijci glede prodaje ovojnega papirja. Tako je na primer Pölser Papierfabrik zahtevala ali kontingent 25—28 vagonov papirja ali odškodnino 0,80 din/kg.⁹⁹

Zaradi jugoslovanske carinske politike in splošne krize ni težko vdiral tuji papir na domače tržišče. Naslednja razpredelnica o carinski zaščiti za papir nas bo dobro poučila o tem:

Vrsta papirja	Carina v Jugoslaviji	Carina v CSR
rotopapir	3,20 %	69 %
tiskovni strojnogladki . . .	34 %	85 %
tiskovni satinirani	44 %	75 %
srednjefini	31 %	57 %
prima superior	38 %	68 %

Seveda ni predmet moje razprave, analizirati staro jugoslovansko carinsko politiko. Dovolj je, da vemo, da bi visoke zaščitne carine povzročile tudi dvig domačih cen, in da je nizka carina pocenila domače izdelke. Tako carinska politika kot kriza sta povzročili, da se je začel oktobra 1936 pogajati Srebro z avstrijsko in češkoslovaško industrijo ovojnega papirja glede ustanovitve medsebojnega kartela. Zaključki so

bili predloženi jugoslovanskemu ministrstvu za trgovino in industrijo, da jih je vzelo na znanje.¹⁰⁰

Prav v zvezi z navedenimi mednarodnimi pogajanjmi se moram na tem mestu na kratko dotakniti še *razvoja češkoslovaških in avstrijskih kartelov*.

V ČSR se je sklenil kartel za papir dne 7. aprila 1927; ustanovil se je Prodajni urad združenih tovarn papirja d. z o. z. v Pragi. Imel je izključno prodajo za domači trg. Obsegal je skoraj vse tovarne in vse vrste papirja. Skupni kontingent za notranjost države je znašal okoli 13 tisoč vagonov; izvoz ni bil kontingentiran. Kartelna pogodba je obsegala tri skupine: rotopapir, grafični papir ter boljši in sivi ovojni papir. Kartel sta vodila dva ravnatelja; prvi je odgovarjal za finančno poslovanje, drugi za komercialno vodstvo. Kartelu je pripadalo poleti 1929 kar 32 tovarn papirja. Pogodba je veljala prvotno dve leti in pol, potem so jo podaljšali do konca 1935. V teku leta 1930, ob pričetku krize, so bila pogajanja z madžarskimi, avstrijskimi in jugoslovanskimi tovarnami papirja zaradi obnovitve srednjeevropske konvencije za papir.

Prodajna organizacija končnih papirnih izdelkov je zajemala predvsem papirne vrečice in ovojni papir; osnovana je bila leta 1928.

Prodajni urad za celulozo se je imenoval »Sulfit d. z o. z.« in je združeval 11 tovarn za celulozo; trajal je do konca leta 1929.

Kartelirane so bile tudi tovarne za lepenko. Od januarja 1926 so bile združene v skupni prodajni urad; le-ta ni urejal samo prodajne cene in pogoje, ampak kontingentiral tudi proizvodnjo.

Stari avstrijski kartel za ovojne papirje se je razbil proti koncu leta 1933, torej sredi krize. Novi kartel za vse vrste papirja je bil utemeljen po dolgih in napornih pogajanjih šele julija 1935. Ustanova se je imenovala Österreichische Papierverkaufsgesellschaft m. b. H. (= Öpa) s sedežem na Dunaju. Osnovni kapital družbe je znašal 100.000 šilingov. Družabnikov je bilo 35 po številu, torej nobenega outsiderja. Öpa je imela pravico komisijske samoprodaje vseh proizvodov karteliranih tovarn.

V Jugoslaviji je bilo vprašanje *kontingentnega ključa* osnovni problem, ki so ga reševale vse kartelne pogodbe; v Avstriji je bila osnova v *politiki cen*. Brž ko je bil kartel organiziran, so se cene pričele takoj dvigati in se dvignile za 40–60%, za nekatere vrste papirja za krajši čas celo za 90%. Ker se je pokazal odpor v obliki stavke potrošnikov, so cene začele padati. Vzrok za visoke cene papirja so bile poleg težnje po dobičku tudi naraščajoče cene domačega, to je avstrijskega lesa.

Tik pred Anschlussom je imela Avstrija 48 tovarn za papir in celulozo, 60 brusilnic lesa in 78 tovarn za lepenko. Leta 1929 so proizvedle tovarne papirja 23.000 vagonov izdelkov; ob istem času so proizvedle češkoslovaške tovarne 24.100 vagonov papirja, torej nekako desetkrat več kot Jugoslavija. Tedaj je odpadlo v Avstriji na osebo 18,6 kg papirja na leto, v ČSR 15 kg; v Jugoslaviji je potrošil vsak državljan le 3 kg papirja v enem letu.^{100a}

3. Kartelne pogodbe v letih 1938—1941

Pogodbe med domačo industrijo papirja

Spomladi 1937 so Vapo spet ponudili Združenim papirnicam. Le-te so nakup odklonile in takoj sklenile, naj se preuredi stroj J za papir, za kar bi investirali okoli 2,000.000 din. To bi prineslo, če računamo takratne cene celuloze in papirja, na leto 5,000.000 din dobička s pogojem, da se dobi za ta stroj najmanj za 20—25 vagonov več naročil za ovojni papir. Srebre je pojasnil, da bi bilo to mogoče v trenutku, ko bi Združene papirnice izstopile iz dotakratnih kartelov in dobile popolnoma proste roke. Eventualno bi služilo teh 5,000.000 din kot rezerva za boj proti domači konkurenci. Za Združene papirnice ni bilo tedaj nobene nevarnosti v tem, če bi izstopile iz kartela, ker je pomenila vezanost najmočnejše tovarne papirja v takratnem položaju večjo prednost za manjše tovarne kot pa za njih. Nevezane Združene papirnice bi bile, po Srebre-tovi izjavi, močnejše kot pa vezane.¹⁰¹

In res so si z nastopom jeseni 1937 zelo prizadevale vse tovarne papirja, njim na čelu Zagrebačka, da bi spravile Združene papirnice z januarjem 1938 zopet v nov kartel. Te načelno niso bile proti kartelu, dale so si samo čas, da bi preštudirale predloge, ki so jih dobile od drugih tovarn. Tudi iz praktičnih razlogov se niso navduševale za kartel, ker je bila to doba konjunktura, ko se je dobro prodalo vse, kar se je proizvedlo. Če pa že kartel, potem tak, da bodo tudi v njem Združene papirnice še vedno gospodujoča sila! Le-te so se zavedale svojega ugodnega položaja: čeprav bi znižale cene, bi še lahko zaslužile, kajti domača konkurenca, ki ni imela lastnih obratov za celulozo in lastne cenene električne sile, bi v tem trenutku že izgubljala. Ker je takrat tovarna Lenzing v Avstriji gradila veliko tovarno za celulozo z zmogljivostjo 3800 vagonov na leto, ki bi imela po predvidevanjih steči z aprilom 1938, so morale Združene papirnice temeljito izkoristiti ugodni čas do pomladi navedenega leta: niso čutile potrebe po tem, da bi se spuščale glede kartela v uvodna pogajanja, ampak so le analizirale predložene zamisli.¹⁰²

Najbolj živahno je bilo dopisovanje z Zagrebačko zaradi njenega poizkušanja, kako bi prišla do nove kartelne pogodbe, ki naj bi nadomestila sedanjo z veljavnostjo do 31. decembra 1937. Zagrebški predlogi so kulminirali v zahtevi po enakopravnem položaju z Združenimi papirnicami, medtem ko je trajajoči kartel še imel odnos sil v razmerju 1 : 2 v korist Združenih papirnic. Zato le-tem ni kazalo iti v novi kartel, dokler je Zagrebačka vztrajala pri tej svoji zahtevi. Zagrebčani so bili v stiski in so upali, da bodo mogli, če bi prišlo do sporazuma, v kratkem roku odplačati svoje dolgove, ki so se menda bližali vsoti 15,000.000 din. Premoženje je tovarna sicer imela, toda bilo je mobilizirano; zato bi se morala prej ali slej ukloniti mnenju Združenih papirnic. Ljubljancani jih niso nameravali udariti v papirju samem, razen v ovojnem, temveč predvsem pri kuvertah in papirnih vrečkah, ker je ležalo v teh izdelkih

težišče zagrebskega zaslužka. Borba v tem področju bi Združene papirnice manj stala kot Zagrebačko, zato so prve napravile svoj vstop v kartel odvisen od sprejema svojih zahtev s strani Zagrebačke.¹⁰³

Novembra 1937 je Zagrebačka že pristala na vse predloge Združenih papirnic. Zato so se 1. decembra istega leta pričela podrobna pogajanja. Bistvo nove pogodbe je bilo v glavnem naslednje: vsa naročila, ki bi se zbirala na osrednjem in skupnem mestu, bi se delila prilično po naslednjem kontigentnem ključu:

Združene papirnice dobe v izdelavo	1085 vagonov na leto
Zagrebačka dobi v izdelavo	718 vagonov na leto
Sladkogorska dobi v izdelavo	322 vagonov na leto
Čačak dobi v izdelavo	255 vagonov na leto
Piatnik dobi v izdelavo	120 vagonov na leto
	<hr/>
	2500 vagonov na leto

Dalje bi bila direktna prodaja karteliranim tovarnam odvzeta, vendar bi fakturirala še vedno vsaka zase. Grosisti bi dobili 5 % rabata. Za »Centropapir«, osrednji prodajni urad, ki bi imel svoj sedež v Ljubljani, poslovne prostore v Zagrebu, bi se prispevalo s strani tovarn po 3 % od prometa s papirjem. V tem znesku bi bila vračunana tudi že provizija za 100-odstotni delcredere. Določitev cen za brezlesni, srednjefini in tiskovni papir ter vse ostalo, kar bi se še nanašalo na te papirje, je bilo prepuščeno Združenim papirnicam, za ovojni papir pa Zagrebački.¹⁰⁴

Organizacijo Centropapira in njegovega poslovanja s tovarnami je prevzel ravnatelj Srebre.

Končno je bil dne 19. januarja 1938 sestavljen v Ljubljani notarski zapis, ki ugotavlja, da je bil s tem dnem ustanovljen Centropapir d. z o. z. s sedežem v Ljubljani in s podružnico v Zagrebu. Namen te družbe je bil centralno posredovanje razpečavanja vseh vrst papirja, lepenke in papirne robe domačega proizvoda s pridobivanjem naročil za domače tovarne, razdelitev naročil med nje in osrednje nadzorovanje domače proizvodnje ter potrošnje predmetov papirniške stroke. Družba je bila ustanovljena za nedoločen čas. Njena osnovna glavnica je znašala 240 tisoč dinarjev in je bila razdeljena takole:

Tovarna	Udeležba v din	Udeležba v %
Združene papirnice	100.800	42
Zagrebačka	64.800	27
Sladkogorska	31.200	13
Čačak	28.800	12
Piatnik	14.400	6

Družba je imela prvo leto dve poslovodji, po tem času je smela določiti še tretjega poslovodjo. Piatniku so namreč priznali pravico, da je smel predlagati kot tretjega poslovodjo inž. Viktorja Piatnika. Prvi dve poslovodji sta bila Egon Srebre in tehnični ravnatelj Zagrebačke inženir

Hans Frankl. Da bi Franklu kot tujcu omogočili stalno delovanje, mu je iz naslova poslovodje odstopila Sladkogorska del svoje udeležbe pri »Preradi papirnatih robe d. d.«; na osnovi te udeležbe bi prišel Frankl tudi v upravni svet navedene delniške družbe. Ker bi postalo zaradi te koopcije tudi za Združene papirnice eno mesto v upravi »Prerade« prosto, so na to mesto izvolili tehničnega ravnatelja Združenih papirnic, Henrika Jahna.

Poslovodstvo v Centropapiru je bilo častno, brez honorarja. Ker Srebre ni hotel biti plačevan od drugih tovarn, so mu Združene papirnice zvišale plačo. Plenumu, ki so ga sestavljali po en delegat vsake kartelirane tovarne, je predsedoval Srebre.

Sklenitev poslednjega kartela jugoslovanskih tovarn papirja ni stekla gladko. Še pred dokončnim podpisom pogodbe sta »nagajala« Vapa in Zagrebačka. Vapa s tem, da je prodajal papir za 6 % ceneje kot je znašala cena večkega papirja po ceniku, Zagrebačka s tem, da je spomladi 1938 montirala nov stroj za papir. Zaradi te vgraditve je ponudila Združenim papirnicam 160 vagonov svojega kontingenta srednje-finih papirjev; v zameno naj bi ji plačale Združene papirnice za vsak kilogram fakturiranega in plačanega papirja 1,60 din. Te so odklonile ponudbo z utemeljitvijo, da je odškodnina previsoka in da bi zadostovalo plačilo 1,30 din/kg.¹⁰⁵

Računali so, da se bo kartel organiziral najpozneje do 31. marca 1938. Mesec dni pred tem, dne 1. marca, sta še podpisali obe glavni tovarni posebno pogodbo, ki je veljala za *zelo tajno*, kjer sta se dogovorili, da bodo sodelovale v kartelu Združene papirnice z okoli 43 % udeležbe, Zagrebačka z okoli 27 % udeležbe. Združene papirnice so se dalje obvezale, da bodo glede zadev o ovojnih papirjih vedno podpirale Zagrebačko in glasovale za vse njene predloge, ki so v zvezi s prodajo oziroma sploh s posli glede tega papirja. Zagrebačka se je temu nasproti obvezala, da bo podpirala Združene papirnice in glasovala za tiste njihove predloge, ki so v zvezi s prodajo oziroma sploh s posli glede brezlesnih, srednjefinih in tiskovnih papirjev. Kot jamstvo za vestno izvajanje obveznosti, izvirajočih iz tajne pogodbe, sta izstavili obe stranki po pet *bianco* akceptov, vsak s po 200.000 din zneska (skupaj torej 1.000.000 din). Ti akcepti so se hranili v zagrebški podružnici LKB. Odškodnina za vsak prekršek navedenih obveznosti je znašala najmanj 200.000 din. — Ta tajna pogodba bi veljala toliko časa, kolikor časa bi trajal sam kartel.

Tu moram še posebej opozoriti na svojevrstni važni način materialnega utemeljevanja pogodbe, ki nam do sedaj še ni bil znan: *bianco akcepti* v znatni višini. Iz tega sledi, da je industrija gradila določene pogodbe na osnovi, ki je omogočala izvajati občutne kazni. Seveda je važen že sam pridevnik *tajna*. Tak način pogoditve je onemogočal najvišjim državnim funkcionarjem in drugim organom vsakršen vpogled v razvoj odnosov med privatno industrijo. Celo vsi sokartelirani člani niso vedeli, kakšne sile vse ustvarjajo določeno kartelno politiko!

Sredi marca 1938 je bila kartelna pogodba perfekcionirana, vendar je veljala z vzvratnim natumom 1. januarja 1938. Formalno se je glasil naslov pogodbe, sestavljene iz XXXIII členov: »Utanačenje o kontingen-

tiranju i zajedničkoj prodaji« (utanačenje = dogovor, pogodba). Razen komercialno-tehničnih določb (fakturiranje, provizije, obligo, delcredere, nadzorstvo itd.) moram opozoriti na naslednje važne posebnosti:

Vrhovna instanca kartela je bil plenum, sestavljen iz po enega delegata vsake kartelirane tovarne (čl. XXIX, odst. 3). Pri glasovanjih je veljal 1 % pravice do deleža pri skupnem kontingentu kot 1 glas (člen XXIX, odst. 2; o odstotkih prim. razpredelnico). — Primer: Če bi pri-tegnile pri glasovanjih Združene papirnice na svojo stran vsaj Čačak, bi preglasovale nasprotnike in kljub enakopravnosti v plenumu zmagale.

Zbiranje vseh nalogov in izključna agenturna prodaja kontingentnega blaga za domače tržišče je bila prepuščena Centropapiru d. z o. z. Ljubljana ali podružnicama v Zagrebu in Ljubljani (čl. I, odst. 3). S tem so se odpovedale tovarne samostojnemu ponujanju ali prodajanju papirja in pogajanjem s potrošniki, razen če je Centropapir to posebej dovolil (čl. I, odst. 5). Navedeni člen je torej zmanjšal oziroma sploh prekinil neposredno zvezo med proizvajalcem in potrošnikom, se pravi, zaradi močne centralizacije poslov v Centropapiru se je povečala razdalja med njima.

Podpisnice kartela so se dalje dogovorile, da bodo odrekle odobrene rabate tistim trgovcem, ki se ne bi držali preprodajnih cen, določenih v sporazumu s Centropapirrom, ali ki bi se umikali njegovemu nadzorstvu (čl. XXXII, odst. 1). — Kartel je torej tudi tokrat segel še preko tovarn in močnejše kot kdajkoli omejil samostojnost grosistov, saj bi le-ti mogli kupovati papir tudi v tujini in s tem konkurirati domačim tovarnam. To so narekovale izkušnje iz časov krize. Zniževanje rabata je bilo prav tisto orožje, ki ga je grosist mogel občutiti kot bič oziroma kazen za nepokornost kartelnemu diktatu.

Kot grožnja grosistom po eni strani in kot bojazen zaradi konkurence po drugi strani morem tolmačiti 2. odstavek istega člena, kjer je rečeno, da sme samo plenum dovoliti ustanavljanje kakršnihkoli tvrdk podobne stroke, dalje grosistov, podjetij za nadaljnjo predelavo papirja in podružnic takih že delujočih podjetij.

Pogodba je prepovedala konkurenco. Tovarne podpisnice so se obvezale, da ne bodo brez odobritve plenuma osnovale v Jugoslaviji v vsem času obstoja kartela nobene nove tovarne istih proizvodov, niti ne bodo sodelovale ali razširile že obstoječe sodelovanje pri kaki novi oziroma že obratujoči tovarni za papir (izjema: dovoljeno je le sodelovanje pri karteliranih tovarnah). Svoje lastne stroje za papir bodo prodale samo z izrecnim dovoljenjem plenuma, razen kadar gre za prodajo strojev neki kartelirani tovarni ali tujini (čl. XXV, odst. 1 in 2). — Ob teh določbah naj opomnim, da je Srebre predlagal nekaj podobnega že leta 1936, vendar je bil odklonjen, ker je takrat Zagrebačka postavljala nove stroje za papir in ni trpela poseganj v svoje pravice. Prav ta tovarna je sedaj gladko pristala na te pogoje, ker je bila zadolžena in ni bila več konkurenčna.

3. in 4. odstavek istega člena obvezujeta kartelirane tovarne, da ne bodo uvažale brez Centropapira tiste papirje, ki jih proizvajajo domače

tovarne, da pa tudi ne bo katerakoli podpisnica proizvajala papirje, ki jih izdeluje druga kartelirana tovarna kot kontingent ali ekskontingent.

V kartelni pogodbi se govori o razširitvi proizvodnje in o racionalizaciji. V zvezi s tem se poudarja, da podpisnice ne bodo razširjale svojih obratov in tudi ne postavljale novih strojev za papir. Spremembe in razširitve z namenom racionalizacije pogona se sme izpeljati samo z izrecnim pristankom plenuma. Če bi se zaradi povečane potrošnje pokazala potreba, razširiti naprave, ker bi sicer tovarne morale prekoračiti 100-odstotno zmogljivost svojih obratov, je bil za to potreben pristanek plenuma (čl. XXVI, odst. 1 in 2).

Če bi podpisnice ne izpolnjevale pogodbe, bi se izvajale sankcije v obliki kazni. Najnižja kazen za prestopke komercialnega značaja je bilo plačilo 150.000 din Centropapiru v gotovini. Za prestopke določb člena XXV (prepoved konkurence) in člena XXVI (razširitev proizvodnje, racionalizacija) je pripadla plenumu pravica, da za vsak posamezni primer odredi plačilo najnižje kazni 1.000.000 din v gotovini, ne glede na druge pravice glede nadomestitve škode.

Kartelna pogodba naj bi veljala 10 let, to je do 31. decembra 1947. Če bi se ne odpovedala 1 leto pred iztekom roka, bi se sama po sebi podaljšala še za 5 let. Ta pogodba bi se mogla razveljaviti tudi v primeru, če bi se v državi ustanovila nova tovarna papirja ali če bi že delujoča tovarna, ki ne bi bila kartelirana, povečala svojo proizvodnjo v taki meri, da bi bil s tem v nevarnosti obstanek ene izmed karteliranih tovarn. Končno bi bila mogoča odpoved pogodbe tudi takrat, ko bi ena izmed članic ugotovila, da so cene, dosežene za njene proizvode, padle nižje kot znašajo njeni proizvodni stroški (čl. XXX).

Člen XXXIII se ukvarja z razsodiščem in z reševanjem sporov med karteliranci. Za razsojanje vseh sporov čisto tehnične narave je odločalo mnenje strokovne komisije, ki so jo sestavljala tehnična vodstva članic kartela. Tovarne podpisnice so tudi sklenile, da se bodo brezprizivno podredile razsodišču v sporih, ki imajo svoj koren v kartelni pogodbi. — Odločitev za interno reševanje sporov je pomenila, da podpisnice niso želele zaradi koristi kartela vlačiti spore v javnost, niti niso hotele, da bi spore reševale javnopravne ustanove, na primer ministrstvo za trgovino in industrijo (ki je bilo v smislu zakona o kartelih vrhovno razsodišče) ali kakršnakoli druga ustanova oziroma korporacija (na primer Zveza industrijcev). Zato je treba ta korak pojmovati kot izrazito težnjo k še večji izolaciji kartela od javnosti.

Ko je bila ta najobsežnejša in najpomembnejša kartelna pogodba naše industrije papirja že sklenjena in podpisana, je Zagrebačka še vedno hotela izsiliti zase čim večji kontingent papirja. Poleti 1938 je utajila baje preko 90 vagonov papirja, od tega ji je bilo dokazano, da je nedvomno utajila 20 vagonov papirja. Kazen, s katero bi bila kaznovana, bi znašala 200—500.000 din. Bati se je bilo, da ne bi zaradi denarne kazni zašla v poravnavo. To bi več škodovalo kot koristilo kartelu, zato ji je bilo določeno, naj plača pogojno 82.000 din, vendar naj se zahteva še pismena izjava njenega vodstva, da se tako ne bo več postopalo in da bo Zagrebačka sama v tem primeru glasovala za to, da bodo smele Združene

TOVARNA		VRSTE KARTELIRANIHI PAPIRJEV						SKUPAJ
		BOLJIŠI KOT BREZLESNI OK 11 DIN / KG	BREZLESNI OK 850 DIN / KG	SREDNJE FINI OK 6 DIN / KG	TISKOVNI OK 380 DIN / KG	OVOJNI OK 5 DIN / KG		
ZDRUŽENE PAPIRNICE	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	26.27 37.— 2.90	192.— 43.44 16.32	347.— 54.65 20.82	332.— 81.98 12.60	180.— 18.— 9.—	1077.27 41.40 61.64	
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN		90.— 20.36 7.65	148.— 23.31 8.88	20.— 4.90 0.76	433.— 43.30 21.65	691.— 26.14 58.94	
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN					322.— 32.20 16.10	322.— 10.81 16.10	
SLADKOĀORSKA ČAČAK	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	4.26 6.— 0.47	80.— 18.10 6.80	105.— 16.53 6.30	53.— 13.12 2.01	65.— 6.50 3.25	307.26 12.63 18.83	
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	40.47 57.— 4.45	80.— 18.10 6.80	35.— 5.51 2.10			155.47 9.02 13.35	
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	71.— 100.— 7.82	442.— 100.— 37.57	635.— 100.— 38.10	405.— 100.— 15.37	1000.— 100.— 50.—	2553.— 100.— 148.86	
SKUPAJ								

Tab. 5

papirnice izstopiti iz kartela.¹⁰⁶ — V tem primeru bi se kartel seveda razšel; pričela bi se brezobzirna konkurenca in silen uvoz, dokler ne bi spet nujno prišlo do novega kartela.

Tako sestav Centropapira kot bistvo kartelne pogodbe sta bila posneta iz avstrijske in češke kartelne pogodbe, le da je bilo vse skupaj seveda prilagojeno jugoslovanskim razmeram. Domačo kartelno pogodbo je pregledal dr. Poduje iz Zagreba, pravni zastopnik Združenih papirnic, z davčnopravnega stališča jo je prekontroliral na skupne stroške pravni specialist dr. Gajer iz Zagreba.

Količinske in profitne odnose med karteliranci prikazuje priložena razpredelnica. Nazorno nam pove, da so Združene papirnice količinsko absolutno dominirale v proizvodnji srednjefinih in zlasti tiskovnih papirjev; Piatnik je bil gospodar izdelovanja papirjev, ki so bili boljši od brezlesnih; edina specializirana tovarna je bila Sladkogorska, vendar je bila šibkejša kot Zagrebačka, ki je relativno dominirala v ovojnih papirjih; Čačak je bil po vrstah proizvajane papirja še najbolj podoben Združenim papirnicam, toda v splošnem nekako štirikrat šibkejši.

V času konjunktura pred letom 1930 so krile Združene papirnice 53 % potreb tržišča. Z nastankom novih tovarn in s kartelizacijo ter seveda z vedno večjim uvozom je njihova prednost počasi padala. Zato opazimo pri vseh sklepanjih kartelnih pogodb, kako se zlasti Združene papirnice borijo za dodelitev čim večjega kontingenta in kako se skozi vse kartelne pogodbe vleče nekakšna rdeča nit: podpišemo kartelno pogodbo, če se nam prizna dominantni položaj! Toda ves razvoj industrije papirja v Jugoslaviji je zdržema zmanjševal kontingentne kvote Združenim papirnicam.

Papir, ki ga je zajemala kartelna pogodba iz leta 1938, se je delil v naslednjih 6 skupin: 1. papir, boljši kot brezlesni, 2. brezlesni papir, 3. srednjefini papir, 4. tiskovni papir, 5. ovojni papir, 6. eksktingenti.

Ad 1. Papirji, ki so bili boljši kot brezlesni, so bili pravzaprav le podskupina brezlesne skupine in so bili na primer: bankpost, kartpost, risalni papir, brezlesni kartoni itd.

Ad 2. Med brezlesne papirje (in ekstrine) so šteli: beljeni papir za tiskanje in pisanje, dalje vse papirje, ki so bili težji od 38 gr/m², ne glede na namen in na to, ali so bili beli ali barvani, satinirani ali nesatinirani, klejeni ali neklejeni.

Ad 3. Za srednjefine papirje so veljali vsi grafični papirji od standardnega »Satindrucka« do največ 75 % celuloze, kartoni za dopisnice, konceptni papirji itd.

Ad 4. Tiskovni papirji so imeli približno tak sestav kot nebarvan in samo malo polklejen rotopapir, dalje mesarski papir.

Ad 5. Papirji za zavijanje in embalažo so bili tako imenovani ovojni papirji.

Ad 6. Eksktingenti so bili specialitete, ki so jih izdelovale samo določene tovarne in so jih tudi samo one prodajale: ti papirji niso bili kontingentirani.

Eksktingenti Zagrebačke so bili: natron papir, surovi papir za smirek, cestni papirji, papir za kable, »šrenc« za valovito lepenko (toda

samo 25 % celotnega kontingenta; ostalih 75 % je pripadlo Sladkogorski). — Ekskontingenti Združenih papirnic so bili cestni papirji (za prekrievanje betonskih cestišč). — Ekskontingenti Sladkogorske so bili: surova strešna lepenka, surovi papir za smirek, dalje vsi papirji, lepenke in kartoni, težji od 30 gr, natron papir in podobno. — Piatnikovi ekskontingenti so bili: papir iz cunj, peresnolahki papirji in kartoni, pravi pergament, pravi biblijski papir, alfa-esparto in podobno. — Ekskontingent Čačka je bil fini dupleks papir.

Število »aktivnih« strojev za papir in njihov porast od prevrata do okupacije naj prikažem z naslednjo razpredelnico:

Tovarna	Število strojev za papir			Opomba
	1919	1929	1939	
Združene papirnice	4	4	3	kartelirani
Zagrebačka	1	2	4	kartelirani
Sladkogorska	—	1	2	kartelirana
Čačak	—	—	1	karteliran
Piatnik	1	1	2	kartelirana
Bonač	—	1	2	kartelirana
Smith & Meynier	3	4	4	kartelirani
Vapa	—	1	1	nekarteliran
	9	14	19	

Glede na prevratno leto 1918 se je število strojev v državi do okupacije nekaj več kot podvojilo. Porast strojev je premo sorazmeren: v prvem desetletju 5 novih strojev, v drugem desetletju 5 novih strojev. Pri Združenih papirnicah je 1 stroj manj; to je bil goričanski, ki je bil stavljen v rezervo in ni več proizvajal od takrat dalje, ko je bila ukinjena proizvodnja v Goričanah.

Navedena kartelna pogodba je za razliko od vseh prejšnjih tiskana v obliki interne brošure¹⁰⁷ in ima v prilogi važne tipkane dodatke:

Tovarni v Čačku se je priznala pravica, da postavi naprave za nadaljnjo predelavo papirja, ali da v takih podjetjih sodeluje, razen za valovito lepenko, kuverte, papirne vrečke, vreče iz natron papirja, smirek itd. Enako pravico je dobil Piatnik, vendar s to razliko, da sme izdelovati »Streichpapier« (pogodba je namreč prepovedovala snovanje takih podjetij brez posebnega dovoljenja plenuma). Na seji plenuma, ki je bila dne 17. oktobra 1938, so izjemoma dovolili Čačku izdelovanje »šrenca« za trdiko Solvay v Lukavcu.

Piatnik je dobil izključno pravico, da določa cene za papir 1. skupine (papirji, boljši kot brezlesni), vendar, kot pripominja pogodba, »lojalno«, da ne bi prišlo do uvoza. Pogodba je tudi dajala možnost Združenim papirnicam in Piatniku, da sklenejo pogodbo o kompenzaciji papirja iz 1. skupine. Združenim papirnicam je pripadla pravica, da po svoji izbiri odstopijo papirje te skupine Piatniku tako, da Piatnik kompenzira vsak kilogram papirja te skupine z 1,3 kg brezlesnega papirja. Te kompenzacije bi se obračunavale v okviru dogovorjenih kontingentov.

Piatniku je bilo dovoljeno postaviti nov, 2100 mm širok stroj za papir namesto docela zastarelega stroja I., potem vgraditev velikega

valja in tretjega kalandra, zamenjava holandcev in dotakratnega stroja za prečno rezanje s krožečim rezalcem. Nadzorni organi iz Centropapira niso smeli pregledovati tehnično ureditev radeške papirnice, razen v primerih posebnega dovoljenja (izdeloval je namreč papir za denar, vrednostne papirje itd.). Vendar bi Piatnik dovolil v primeru potrebe ali • kakega suma proti tovarni vstop le Srebretu. Če bi bil Piatnik v 1. skupini ogrožen zaradi nastanka kake podobne nove tovarne, je imel pravico prekiniti pogodbo ali zahtevati od plenuma ustrezajočo odškodnino. Za Čačak in Piatnika je veljala ta kartelna pogodba od 1. februarja 1938.

Nadalje se je obvezal Čačak v tipkanih dodatkih, da ne bo izdeloval v naslednjih 10 letih »lomspak«, Združene papirnice pa so se sporazumele s Sladkogorsko, da bodo njej odstopile od svojega kontingenta letno količino 36 vagonov tako imenovanega mesarskega papirja.

Za tenke papirje so imeli vse tiste papirje, ki so tehtali manj kot 38 gr/m²; le-ti so bili ekskontingent Zagrebačke in Čačka toliko časa, dokler ne bi pristopila k pogodbi Bonač in Smith & Meynier ali vsaj eden izmed obeh.

V času sklepanja kartelne pogodbe se je izvedelo, da bo povišana carina na tulce za tekstilno industrijo. Zaradi tega so računali, da bo prišlo do znatne potrebe surovega papirja, ki je spadal v skupino ovojnih papirjev. Pri predvidenih dogovorih s tovarnarjem Bonačem so uporabljali količino tega papirja za olajšanje razgovorov z njim. Izključno izdelavo so nameravali prepustiti njemu, če bi se odrekel drugim zahtevam do karteliranih podjetij. Na enak način so hoteli izkoristiti tudi papirne tulce.

Sladkogorska je dala v obrat stroj za proizvodnjo dupleksa in tripleksa, ki so ju določili kot ekskontingent Sladkogorske. Mavro Sessler se je obvezal osebno, da bo te naprave dal na razpolago v borbi proti Bonaču, kolikor bi Bonač imel nesprijemljive zahteve v pogledu svoje zaposlitve.

Čačak je imel stroj za papir širine 1700 mm z dolgim sitom; njegova zmogljivost je znašala 330 vagonov papirja na leto. Dali so mu pravico, da je vgradil v stroj okrogla sita, vendar samo za proizvodnjo finih dupleks papirjev. Če bi Bonač vendarle pristopil h kartelu, bi Čačak pričel s proizvodnjo finih dupleks papirjev šele po 5 letih, računajoč od Bonačevega pristopa dalje.

Taka so torej bila posebna določila, dodana glavni kartelni pogodbi.

S kartelno pogodbo so dobile Združene papirnice, katerih proizvodna zmogljivost je znašala tedaj 1350 vagonov papirja na leto, zase optimum ugodnosti in so tako dobile hegemonijo na papirnem trgu ter nadzorstvo nad 87 % zmogljivosti vseh domačih tovarn.¹⁰⁸

Dobri potrošniki papirja so bila lastna ali priključena podjetja nekaterih tovarn, na primer:

Združenih papirnic:

- a) »Kuverta d. z o. z. Ljubljana«,
- b) »Kuverta d. d. Beograd«,
- c) »Prerada papirnatih robe d. d. Zagreb-Beograd«;

Zagrebačke:

- a) »Zagrebačka tvornica papirne robe V. Matković k. d. Zagreb«,
- b) »Dalmatinska tvornica papirne robe A. Katalinić k. d. Split«,
- c) »Vojvodina«, tvornica papirne robe i veletrgovina papirom Đuka Kon k. d. Novi Sad,
- d) »Artija«, trgovina papirom Đuka Kon k. d. Subotica,
- e) »Lipa Mill«, tvornica kuverata i konfekcija papira d. d. Zagreb;

Čačačke:

- a) Pantić i drug Beograd;

Sladkogorske:

- a) »Prerada papirnate robe d. d. Zagreb-Beograd«.

Istočasno s pogajanjem za kartel papirja so potekala pogajanja za kartelno pogodbo o kontingentiranju in skupni prodaji kuvert, map, vreč in škatal za vso državo. Dogovor so podpisale tvrdke: Kuverta, Lipa Mill, Mursa Mill v Osijeku, Ilić i Čaturilo v Beogradu in Dragutin I. Petrović v Čupriji. Če bi katera izmed podpisnic odklonila brez tehtnega vzroka dobavni nalog, ki ji ga je dodelil Centropapir, bi ta imel pravico, dodeliti naročilo kaki drugi podpisnici kartela in obtežiti celokupno tako imenovano »pravico do kontingentnega deleža« tiste tovarne, ki je navedeno naročilo odklonila, z vsoto, ki jo je navajal nabavni nalog. V kontingent niso spadale vizitke, sporočila o poroki in smrti ter vsi knjigoveški artikli.

Kontingent za kuverte je bil razdeljen po naslednjem ključu:

Kuverta, Ljubljana-Beograd	33,41 %
Lipa Mill, Zagreb	33,41 %
Dragutin I. Petrović, Čuprija	15 %
Mursa Mill, Osijek (Sam Dirnbach)	14,36 %
Ilić i Čaturilo, Beograd	3,82 %

Kontingent za konfekcijo je bil določen takole:

Lipa Mill in Mursa Mill skupaj	93,70 %
Kuverta, Ljubljana-Beograd	9,30 %
Dragutin I. Petrović, Čuprija	7 %

Pogodba Združene papirnice—HIP, ki bi imela trajati do vključno leta 1940, se je ukinila s 1. januarjem 1938; ponovno bi pričela veljati, če bi se kartel razšel v pogodbeni dobi iz kakršnihkoli vzrokov. HIP bi dal za ta primer Združenim papirnicam opcijo, da bi se te udeležile pri njem s 50 %, oziroma da bi ga, če bi jim to ne prijalo, popolnoma prevzele. Vse posle glede državnih nabav bi v bodoče brezplačno opravljal HIP; poleg stalnega rabata 5 % bi mu dovolil Centropapir še 5 % superrabata za lastna naročila do najvišje množine 225 vagonov.

Centropapir je dalje sklenil še izredno važno pogodbo z dr. Robertom Robićem in Marcelom R. Robićem. Imenovana sta namreč preko HIP in s svojim osebnim delovanjem doprinesla k združitvi tovarn ter se istočasno obvezala, da za čas kartelnega dogovora, vendar največ za

10 let, ne bosta osnovala v Jugoslaviji tovarne za papir in lepenko. Za te tri usluge jima je Centropapir izplačeval rento v višini 1 % od skupno doseženega letnega neto prometa vseh karteliranih tovarn. Če bi cena papirja padla izpod 8 din/kg (za osnovo je bila vzeta torej približna cena brezlesnega papirja), bi oba Robića prejela samo 0,75 %. Ker se je računalo, da bo neto promet znašal 120.000.000 din, bi znašal 1 % potemtakem 1.200.000 din in 0,75 % le 900.000 din. Če bi skupni neto promet znašal preko 160.000.000 din, se bo za višek preko te vsote plačala procentualna renta samo v primeru, da bi cena za brezlesni papir znašala vsaj 15 din/kg. Izvzemši ta primer, bi znašala 1 %-na renta 1.600.000 din, 0,75-odstotna renta 1.200.000 din. Renta se je plačevala četrtletno za nazaj. Če bi Centropapir brez razloga odpustil svojega ravnatelja Mirka Bojana (Bojan je bivši Bernstein), bi se Robićema povišala renta za toliko, kolikor je znašala zadnja Bojanova plača in vzporedni prejemki.

Bonač in Vapa sta težila k temu, da ostaneta izven kartela. Z Vapo ni bilo mogoče skleniti pogodbe, ker je prodajal samo, proti gotovini ter zahteval zase preveč brezlesnega papirja. Po Vapini smrti je vdova pismeno sporočila Srebretu, da se namerava podjetje držati tudi pod novim vodstvom ustnega sporazuma glede državnih nabav, ki ga je s kartelom dogovoril njen mož še za življenje. Zato so se zavzeli pogodbeniki predvsem za Bonača in ga skušali pridobiti zase. Srebro je celo izjavil, da kartel ne bo perfekcioniran, dokler bo Bonač zunaj kartela, in da se bodo outsiderjev znebili, preden bo kartel podpisan. Če že ne bi prišlo do kartela z njim, bi vsekakor prišlo do sporazuma glede cen. Tudi izvršilni odbor Združenih papirnic je sklenil januarja 1938, naj se perfekcionira kartel šele tedaj, ko bo prišlo do sporazuma z Bonačem. Vendar so razprave dozorele že v taki meri, da kaže kartelne dogovore kar takoj podpisati, nato šele povabiti Bonača, češ da bo tak kartel močnejši pritisk nanj kot kartel, ki bi bil šele pred zaključkom.¹⁰⁹

Kot pogoj za pristop v kartel je Bonač zahteval udeležbo pri finih in tiskovnih papirjih ter kartonih; kartel mu je prepustil v začetku namreč samo kartone in tenkografske papirje. Za primer, da bi Bonač na ta pogoj ne pristal, je bilo določeno, da bi pričeli Zagrebačka in Sladkogorska s svojimi stroji za kartone boj z Bonačem na račun kartela in ga tako prisilili k popuščanju. Nepričakovano pa se je pojavil nov faktor: Umka. Ker je postal Bonačev monopolni položaj glede kartonov močno ogrožen s proizvodnjo podobnega blaga v tej majhni tovarni, je postajal nekako dostopnejši za pogajanja glede pristopa v kartel.¹¹⁰

Borba z Bonačem za vstop v kartel je bila sploh dolgotrajna, kajti kakor se je po eni strani Bonač branil vstopa, ker bi se mu utegnili zmanjšati kontingenti za njegov papir, tako so se po drugi strani potegovali Združene papirnice in vsi ostali kartelisti za njegov vstop v kartel, ker bi ga mogli s tem imeti pod nadzorstvom, da bi ne mogel s svojo proizvodnjo razbijati kartel. Ker so končno pogajanja v glavnem zadovoljila Bonačeve zahteve in sta bili tako obe strani zavarovani pred morebitnimi »motnjami«, so se dogovori bližali uspešnemu koncu. V podrobnosti so pogajanja potekala takole: Prva faza pogajanj je pri-

padala aprilu 1938. Takrat so se zdeli Bonačevi pogoji »nesprejemljivi«. Njegove zahteve so kulminirale v tem, da je hotel imeti zase 75 % tenkogramskih papirjev in vse fine kartone. Zaradi morebitne njegove odklonitve so v Centropapiru že proučevali predlog o dogovoru med tovarnami, ki so proizvajale tenkogramske papirje, da bi krile potrebe tržišča po teh papirjih brez njega. Srebre je namreč priporočal ostalim karteliranim tovarnam, naj se ga pusti pasti in naj se ne ugoti njegovim zahtevam.¹¹¹ V jeseni 1938 so se pokazali prvi izgledi, da bosta Smith & Meynier in Bonač pristopila h kartelu. Obe tovarni sta se namreč medsebojno že sporazumeli glede tenkogramskih papirjev, glede ostalih pa so se pogajanja nadaljevala. Pozimi 1938/39 so vsi upali, da bo Bonač pristal na vključitev v kartel, obstajale so le še razlike glede trajanja kartela in zaščite skupnih lastnosti (junktim) tenkogramskih oziroma ostalih srednjefinih papirjev. Že pri vstopanju v kartel v aprilu 1939 si je Bonač izgovoril pravico, da bo smel v svoji tovarni celuloze v Vidmu postaviti še en stroj za papir in en donkey stroj, za delo samo za izvoz; to mu je bilo dovoljeno, ker je šlo za ekskontingentno blago.¹¹²

Maja 1939 je pričelo veljati kontingentiranje tudi za Bonača,¹¹³ mesec dni za njim še za podjetje Smith & Meynier. Z vstopom sušaške tovarne so se podelili kontingenti tako, kot to prikazuje tabela na str. 224.

V zvezi z uveljavitvijo novega kontingentiranja so se spremenile tudi udeležbe pri Centropapiru; od tedaj dalje so znašale:¹¹⁴

Tovarna	Udeležba v din	Udeležba v %
Združene papirnice	88.800	37
Zagrebačka	57.600	24
Sladkogorska	26.400	11
Čačak	28.800	12
Piatnik	14.400	6
Bonač	19.200	8
Smith & Meynier	4.800	2

Izbruh druge svetovne vojne dne 3. septembra 1939 je v papirništvu imel med drugim tudi ta učinek, da je Centropapir naročil tovarnam, da se ne sme niti en vagon odposlati kateremukoli odjemalcu brez poprejšnje odobritve Centropapira, ker bo sam posredoval prodajo, in to proti plačilu per cassa, razen odjemalcem, ki jih pozna kot zanesljive stranke. Odjemalec, ki je imel še odprte račune, je moral za vsako novo naročilo položiti dvojno protivrednost, pri čemer se mu je za polovico pologa priznal 3-odstotni kasaskonto. Roke za opomin so skrajšali na manjše intervale.¹¹⁵

Od sklenitve kartela dalje so nadaljevalé Združene papirnice boj z grosistom Podliessnigom v Mariboru, ker je še vedno kupoval cenejše uvoženo blago in je bil sploh podaljšana roka avstrijskih in nemških tovarn papirja. Spomladi 1940 je Podliessnig zaradi pritiska popustil in pristopil h kartelu kuvert.

Pogodba med jugoslovansko in nemško industrijo papirja (o njej več pozneje), pristop Podliessniga v kartel in zaradi velike konjunktore

KARTELI RANE TOVARNE	I RAZDELITEV KONTINGENTOV V% (MAREC 1938)	II RAZDELITEV KONTINGENTOV V% (MAJ 1939)	III RAZDELITEV KONTINGENTOV V% (JUNI 1939)	RAZLIKA MED I IN II V%	RAZLIKA MED I IN III V%	RAZLIKA MED I IN III V%
ZDRUŽENE PAPIRNICE	41.40	38.89	36.55	-2.51	-2.34	-4.85
ZAGREBAČKA	26.14	24.49	24.11	-1.65	-0.38	-2.03
SLADKOGORSKA	10.81	10.11	9.50	-0.70	-0.61	-1.31
ČAČAK	12.63	12.04	12.40	-0.59	-0.36	-0.23
PIATNIK	9.02	8.42	7.92	-0.60	-0.50	-1.10
BONAČ		6.05	7.44	+6.05	+1.39	+7.44
SMITH & MEYNIER			2.08		+2.08	+2.08

Tab. 6

večji promet so bili faktorji, ki so omogočili kartelu, da je dvignil poleti 1939 cene papirja. Opozicija na tržišču je bila sicer velika, toda kartel je dokazoval upravičenost dviga cen pred oblastmi z dejstvom, da so pričele z izbruhom druge svetovne vojne cene surovin naraščati. Tako so strokovnjaki izračunali, da so se cene surovinam povišale: pri brezlesnem papirju za 2,40 din/kg, pri srednjefinem za 1,90 din/kg, pri ovojnem za 1,90 din/kg, pri tiskovnem za 1,40 din/kg. Celuloza, ki je stala v mirnih časih 2,62 din/kg, se je pričela počasi dražiti (za preko 100 %) in je prispela na višino 5,95 din/kg. Zaradi tega so povišale Združene papirnice cene brezlesnega papirja za 1,50 din/kg, srednjefinega za 1,10 din/kg, ovojnega za 1,25 din/kg, tiskovnega za 0,50 din/kg.

Pri Združenih papirnicah niso bile razlike zato tako visoke, ker so te imele lastno tovarno za celulozo in ceneno energijo. To oboje je nekako izravnavalo podražitev surovin. Zato so bile v Jugoslaviji povprečne prodajne cene v prvem polletju 1940 za 0,93 din/kg višje kot v prvem polletju 1939.¹¹⁶

Kartelnih pogodb so se držale v glavnem točno vse podpisnice. Največjo preglavico je delal uvoz. Močna gospodarska vdornost nacistične Nemčije se kaže v tem, da je prodajala v Jugoslavijo uvoženo celulozo po 29 RM, enako količino papirja pa po 27 RM. Razliko je krila s transakcijami doma.

Decembra 1939 je vložil kartel prošnjo pri ministrstvu za trgovino in industrijo za ponovno povišanje cen. Tiskarnarji, zlasti slovenski, so se temu uprli, nakar je ministrstvo prepovedalo povišanje, dokler se ne bi zadeva razčistila. Končala se je dne 27. decembra 1939 s kompromisom: cene so se zvišale za 10—12 % (konkretno na primer brezlesni za 0,90 din/kg, srednjefini za 0,70 din/kg, tiskovni za 0,55 din/kg).¹¹⁷ Tretje in zadnje zvišanje cen pred razsulum države se je izvršilo z dovoljenjem oblasti junija 1940.

Papir so prodajali naslednji grosisti (z navedbo rabata): V Ljubljani — Ivan Bonač sin (2 %), Mercina in drug (4%), »Papirografija« d. z o. z. (5,5 %); 4,5-odstotni rabat so uživali: Podliessnig iz Maribora, »Jadran«, Dane Singer i drug, »Papieros« Nunčić, Fürst i drugovi, Lavoslav Steiner, Friedheim i sin iz Zagreba, Avram Altarac, Simon Katan, Božidar T. Petković iz Sarajeva, »Artija« Oton Pfeiffer iz Osijeka, »Papir-Omnia« Žak. A. Nachmann, Ign. Urban i sin iz Novega Sada, »Hartija« Đuka Kon k. d., Aleksandar Lipšić, Maričić & Janković podružnica iz Subotice, Antonijević & Čuković, Natan B. Baruch, K. S. Horowitz, Maričić & Janković, Pantić i drug iz Beograda; tvrdka G. A. Milisich iz Splita je uživala samo 2-odstotni rabat, medtem ko so uživali rabat »po dogovoru«, torej najugodnejši popust, le: »HIP« Robert Robić iz Zagreba, »Hartija« Marcel R. Robić iz Beograda in Josip Bretler iz Sarajeva.

Takoj opazimo, da so bili grosisti razdeljeni v glavnem v tri kategorije: najbolj privilegirana je bila tista, ki je uživala rabat »po dogovoru«, najštevilnejša je bila skupina 4,5-odstotnega rabata, ostali so uživali 2-odstotni ali 4-odstotni rabat; izjema je bila »Papirografija«.

Jugoslovanski kartel je bil razpuščen na seji plenuma papirnic dne 28. maja 1941 z vzratnim datumom 10. aprila 1941.¹¹⁸ Zaradi te likvidacije je bil razrešen tudi dogovor, tako imenovani »Industrievertrag«, z nemškimi tovarnami z dne 15. junija 1939. Komercialni urad Združenih papirnic se je iz Zagreba preselil v Ljubljano v začetku junija 1941. Zagrebške prostore je moral odstopiti Kulturbundu.

Kot njegovo nadomestilo je bil organiziran v Ljubljani nekak nadomestek. Dne 6. oktobra 1944 je bil vpisan »Papiros d. z o. z. v Ljubljani«, trgovina s papirjem, kartonom in lepenko na debelo. Tvrdka je imela glavno zastopstvo in samoprodajo izdelkov Združenih papirnic. Ukinjena je bila poleti 1945.

Končno moram omeniti še poskus karteliranja vseh jugoslovanskih tovarn celuloze in brusilnic lesa iz leta 1940. Zaradi pritiska tuje konkurence so si tovarne prizadevale ustanoviti skupno nakupovalno centralo v obliki zadruga z omejeno zavezo, ki bi bila oproščena davka. — Do uresničitve ni prišlo.

NAZIV	REGISTRIRANO		IZBRISANO		OSTALO	
	KARTELOV	PODJETIJ	KARTELOV	PODJETIJ	KARTELOV	PODJETIJ
I. INDUSTRIJA						
PREHRANBENA	6	35	—	—	6	35
LESNA	1	5	—	—	1	5
TEKSTILNA	5	25	1	8	4	17
PAPIRNA	6	45	2	12	4	33
KOVINSKA	15	82	2	8	13	74
KAMNA IN ZEMLJE	7	49	2	12	5	37
KEMIČNA	19	52	1	2	18	50
KAVČUKA	1	3	1	3	—	—
ELEKTROTEHNIČNA	1	3	—	—	1	3
II. PROMET						
BRODARSTVO	1	3	—	—	1	3
III. OBRTNİŠTVO	6	167	1	37	5	130
IV. ZAVAROVANJE	3	45	—	—	3	45
V. MEDNARODNI KARTELI						
KEMIČNA IND.	6	14	1	—	5	14
KOVINSKA IND.	1	4	—	—	1	4
VI. PREDSTAVNIŠTVA TUJIH KARTELOV IN PATENTNE SKUPNOSTI	6	6	—	—	6	6
SKUPAJ	84	538	11	82	73	456
STANJE KARTELOV V SEPTEMBRU 1938						

Tab. 7

Pogodbe med domačo in tujo industrijo papirja

Dne 31. decembra 1937 so podpisali pogodbo, ki se je nanašala na proizvodnjo in prodajo superior papirja vseh vrst od 30 gr/m² navzgor (izjema so bili papirji z dodatkom najmanj 50 % beljenih snovi ali z dodatkom najmanj 85 % natron celuloze) naslednji proizvajalci: na eni strani češkoslovaški Prodajni urad zase in v imenu Harmanecke tovarne, Vltavskega mlina bratov Porákov d. d. v Lončovicah, dalje v imenu delniške družbe Češkoslovaških tovarn vžigalic in kemičnih tovarn »Solo« v Ružomberoku, Tovarne papirja Slavošovce, Slovaške papirnice d. d. v Ružomberoku, končno v imenu Češko-krumlovske tovarne, na drugi strani Združene papirnice, Zagrebačka, Sladkogorska, Čačak, Piatnik, Centropapir.

S to pogodbo so se vsi navedeni jugoslovanski proizvajalci odpovedali posrednemu ali neposrednemu uvozu superior papirja v ČSR (to je samo formalna izjava, ker se praktično ni nikdar izvažalo v ČSR). Čehi so se obvezali uvoziti 72 vagonov papirja. Če bi ta kvota ne bila dosežena, bo dobila vsaka češkoslovaška pogodbená tvrdka od navedenih jugoslovanskih proizvajalcev za neuvoženih 10 ton ali 1 vagon papirja izravnavo 3000 din. Razen tega je pripadalo češkoslovaškim podpisnikom še idealnih 36 + 37 vagonov, ki se niso smeli uvoziti, ampak so prejeli češkoslovaški podpisniki za 36 vagonov odkupnino 2000 din po vagonu, za 37 vagonov odkupnino 1500 din po vagonu. Če bi Čehi uvozili v določenem dobavnem obdobju manj papirja kot je bilo določeno, bi plačali Jugoslavlani toliko, kolikor je bilo dogovorjeno. Če bi bila kvota presežena, bi plačali Čehi 6000 din po vagonu pri vsakem presežku. — Nadalje so vzeli Čehi na znanje dogovor med jugoslovanskimi izdelovalci papirnih vrečic in tovarnarji papirja z dne 17. decembra 1927.

Kot domači kartel je tudi ta tuji pričel veljati dne 1. januarja 1938 in naj bi trajal do 31. marca 1942, vendar z možnostjo podaljška na naslednjih 6 let v primeru, da bi bil za isto dobo podaljšán tudi češko-slovaški kartel za papir.

Kmalu nato, namreč dne 27. januarja 1938, je bila na Dunaju seja, ki so se je udeležili kot zastopniki jugoslovanske industrije papirja Mirko Bojan, inž. Hans Frankl za Zagrebačko in Mavro Sessler za Sladkogorsko; kot zastopniki češkoslovaške industrije papirja so bili zastopani generalni direktor Evgen Porák, generalni direktor inž. B. Janata, direktor Franc Sattler in Karel Karásek, direktor Prodajnega urada združenih papirnic d. z. o. z. v Pragi. Na zadnji skupni seji zastopnikov tovarn obeh držav, ki je bila na Dunaju dne 30. septembra 1936, so se zedinili o podaljšanju medsebojnega dogovora še za vse leto 1937. Izkazalo se je, da so leta 1936 uvozili Čehi samo ovojnega papirja 253 vagonov. Leta 1937 je znašal uvoz 244 vagonov, medtem ko je znašala v istem času jugoslovanska proizvodnja okoli 1100 vagonov papirja. Uvoz ovojnega papirja iz ČSR je znašal v tem letu torej okoli 22 % ali dobro petino domače proizvodnje. Na januarski seji so predlagali Jugoslavlani, naj se zmanjša uvoz ovojnega papirja od okoli 108 vagonov na 56 vagonov, kar bi tudi ustrezalo povprečju zadnjih 8 let, potem še to, naj bi se

uvoz ne opravljal sunkovito, ker je tak način razburjal tržišče, končno, naj Čehi prodajajo preko Centropapira. To je bilo potrebno zaradi kontrole uvoza.

Zastopniki češkoslovaških tovarn so zahtevali skupni kontingent 145 vagonov, od katerih naj bi se 72 vagonov učinkovito dobavilo (torej kompromis med 108 in 56 vagoni), glede ostalih 73 vagonov so se dogovorili za gotovinsko izravnavo v 3 stopnjah: 1. v okviru takratnega neizročenelega kontingenta 37 vagonov so zahtevali Čehi gotovinsko izravnavo v višini 1250 din za vsak vagon, pri čemer se je dvignila gotovinska izravnavna vzporedno z dvigom cene do maksima 2250 din; 2. v okviru novega popusta učinkovitega kontingenta (to je $108 - 72 = 36$ vagonov) je znašala gotovinska izravnavna 2000 din za vagon; 3. v okviru kontingenta za učinkovito izročitev, to je v okviru 72 vagonov, naj plačajo Jugoslovani za vsak neefektivno izročeni vagon gotovinsko odškodnino 3000 din.

Jugoslovanski zastopniki so bili s tem sporazumni, le da so predlagali naslednje spremembe: 1. češkoslovaški prodajni urad naj prevzame jamstvo, da ne bo prišlo z njihove strani do motenj dogovora; 2. gotovinske izravnave naj se opravijo na fiksen način, da se odškodnina ne bo dvigala; 3. kot pogoj za dokončni sprejem češkoslovaških zahtev se stavlja predlog, naj posamezne češkoslovaške tovarne nekoliko popuste v gotovini. — Čehi so pristali glede fiksiranja na to, naj se dotakratni kontingent, ki se ni izročil učinkovito, plača s 1500 din za vagon. S tem je odpadlo dviganje v primeru povišanja cen. Dogovorjeno je bilo, naj posluje Centropapir v Zagrebu z majhno provizijo kot generalni zastopnik češkoslovaških tovarn papirja, vendar fakturirajo blago češkoslovaške tovarne same.

Septembra je okupiral Tretji rajh industrijsko najbolj razvit obrobni predel ČSR. Ta okupacija je povzročila, da se je razpustil češkoslovaški kartel za papir, ker je 50% tovarn pripadlo okupatorju. Nasilno dejanje je izzvalo nervozo tudi v jugoslovanski industriji. Gospodarska srednja Evropa je doživljala usodne spremembe. Jugoslovanska industrija papirja je pričela razgovore z Avstriji, že v februarju, toda Anschluss je pogajanja razbil.¹²⁰ Nadaljnja posledica tega dogodka je bila, da so se razveljavile vse pogodbe, ki jih je sklenila Avstrija pred tem — in še nekaj: prodajne cene papirja so se znižale po Anschlusu povprečno za 10%, celuloze za 20—30%.

Aprila 1938 je odpotovala jugoslovanska trgovinska delegacija v Berlin s stremljenjem, da se dotakratni trgovinski dogovor z Avstrijo vključi kot dodatek k trgovinskemu sporazumu z Nemčijo. Delegacija je bila poučena o težnjah Združenih papirnic, ki so šle za tem, da bi se prekomeren uvoz rotopapirja (namreč tistega, ki je dejansko presegal potrebe rotacijskih tiskarskih strojev) v našo državo po nizki carini preprečil, ker bi si s tem zajamčile delo stroja B, ki je bil že pred leti urejen v te namene. Sicer naj bi glede drugih papirjev ostalo vse pri starem.¹²¹ Nemške tovarne so se v jeseni 1938 izjavile, da žele vzpostaviti v Jugoslaviji tako imenovana tovarniška skladišča (Fabriksniederlagen). Dogovorjeno je bilo, da bo Srebro stopil v stik z Reichswirtschaftsstelle

v Berlinu s poizvedbo, če bi se dalo uvoz papirja v Jugoslavijo dogovorno maksimirati in če bi bilo mogoče, da bi vso uvozno kvoto prevzel Centropapir.¹²² Kot zaključek dogovorov so se pričela v marcu 1939 pogajanja med jugoslovanskim kartelom in nemško industrijo, združeno v Wirtschaftsgruppe für Papier und Pappe, Berlin, ki naj bi zavrta nadzorovani uvoz nemškega papirja.¹²³ Pogajanja so se končala dne 25. aprila 1939 s podpisom protokola. Bistvo je bilo v naslednjem: nemška industrija prodaja načelno svoje proizvode sama, vendar bo opravila samo taka naročila, ki jih bosta vidirala Centropapir in nemški zaupnik v Centropapiru. Od celotne jugoslovanske potrošnje se prepusti Nemcem v kritje pri visokovrednih brezlesnih papirjih 10%, pri brezlesnih in srednjefinih 17,5%, pri ovojnih 15%, pri tenkogramskih 5% ter pri kartonih 12%, in to na osnovi povprečnih uvoznih številok za zadnja štiri leta. Nemci so se obvezali, da bodo držali cene. Dobava rotopapirja ostane pridržana Nemcem v doseganju obsegu z izjemo državnih licitacij, Vremena in Tipografije. Mesarski papir ne bodo Nemci več dobavljali. Tako je bila pridržana za domačo industrijo dobava okoli 15% rotacijskega oziroma mesarskega papirja, kar bi ustrezalo pri takratni potrošnji okoli 210 vagonom.

Dogovor je veljal za čas od 24. aprila 1939 do 30. junija 1940. Če bi se do konca marca 1940 ne odpovedal, bi se podaljšal za 4 leta, oziroma pozneje do 31. decembra 1948.¹²⁴ O tekočih zadevah, izvirajočih iz nemškega dogovora, ni odslej več razpravljal plenum jugoslovanskega kartela, pač pa njegov izvršilni odbor, sestavljen iz Bonača, Bjelinskega in Rankića kot članov, iz Sesslerja, Kontija in Ragga kot namestnikov, z nemške strani iz dr. Hahnela, Pettauerja, dr. Rinderknehta kot članov, Freya, Schilteja in Prankaua kot namestnikov. Seje so bile izmenoma v Jugoslaviji (predsedoval Srebre) in v Nemčiji. Da je kak sklep obveljal, je bila potrebna dvetretjinska večina.¹²⁵

Kmalu se je izkazalo, da se Nemci branijo staviti Centropapiru v vpogled izkaz nalogov, ki so jih prevzele njihove tovarne. Posredovanja z jugoslovanske strani niso zalegla.¹²⁶ Ker je torej začel dogovor šepati, je bila dne 28. marca 1940 v Mariboru seja zastopnikov jugoslovanskega kartela in zastopnikov nemške industrije papirja. Nemci so hoteli dotakratni dogovor preurediti tako, da bi pustili grosiste pasti, da bi dotakratno zvezno mesto med Nemci in Jugoslovani izgubilo vpliv na prodajo in bi bilo samo nadzorno mesto, ter da bi se nemški uvoz znatno povečal. Ker so Jugoslovani te misli pobijali, je prišlo do kompromisa: 1. dotakratni dogovor naj bi ostal v veljavi do 31. decembra 1940; odpovedljiv bi bil s 1. septembrom istega leta; 2. nemški uvoz za to razdobje se je določil s 541 vagoni; 3. za primer povečanja potrošnje bi bili soudeleženi Nemci sorazmerno tudi pri povišku.

Iz vsega tega je videti, da se je večal ne samo politični, pač pa tudi gospodarski pritisk nacistične Nemčije na Jugoslavijo; domača industrija papirja se je reševala pred poplavo nemškega blaga s kompromisi, ki so bili vsi kratkorojnega značaja.

Na ves ta razvoj je reagirala Velika Britanija tako, da je preko svojega konzulata uradno obvestila Srebreta, da Britanija za izvoz pa-

pirja iz Jugoslavije ne bo več izstavila navicertov, kajti poučena da je, da daje Jugoslavija na razpolago Nemcem devize, ki jih dobi za izvoz papirja, in da Britanija ve, da ima Jugoslavija pogodbo z Nemci. Srebre je na seji izvršilnega odbora Združenih papirnic 29. marca 1940 kategorično izjavil, da je prvo neosnovano, drugo ni nič naperjeno proti Veliki Britaniji.¹²⁷ Ta je bila takrat seveda z rajhom že v vojnem stanju in je izvajala proti njemu gospodarsko blokado.

Dne 23. in 24. septembra 1940 so bila v Zagrebu pogajanja z nemško industrijo papirja, katerih rezultat je bil, da so dotakratni dogovor podaljšali z nespremenjenimi pogoji do konca leta 1941 z izjemo, da se je nemški uvoznik kontingent ovojnih papirjev zvišal za 50 vagonov. To je zadelo Združene papirnice per saldo z 10 vagoni.¹²⁸

Zaradi vdora nemške vojske v Jugoslavijo v začetku aprila 1941 se je docela razrušil z državo vred seveda tudi gospodarski režim; ipso facto so prenehali veljati karteli, interesne skupnosti itd.

Od slovenskih tovarn so se kmalu po okupaciji preusmerile Združene papirnice na italijansko tržišče, ostale so Nemci vključili v svoj gospodarski sistem. Srbski tovarni sta med okupacijo životarili in često stali, o Zagrebački bom govoril posebej.

4. Kartelne pogodbe v letih 1941—1945

Nemško-hrvaške pogodbe

Takoj po okupaciji in ustanovitvi »Nezavisne države Hrvatske« so nameravali utemeljiti v Zagrebu v smislu načel vodenega gospodarstva prodajno centralo, podobno Centropapiru, ki bi prevzela izključno samoprodajo grosistom in večjim tiskarnam, kar je veljalo tudi za papirno konfekcijo, celulozo in lesovino. Ravnatelj POHIT je ponudil organizacijo centrale Srebretu; ta je delo odklonil.¹²⁹ Kmalu nato, dne 15. junija 1941, je Srebre nenadoma tragično umrl.

Predvsem moram navesti »*Deutsch-kroatischer Industriervertrag*« kot posledico razgovorov med Die deutsche Papierindustrie ter Zajednico za papir, ki so bili v Zagrebu dne 6. avgusta 1941, dalje 13. novembra 1941, končno 30. aprila 1942, a je bila podpisana 13. junija 1942. Pogodba je reševala in rešila vprašanje surovin, cen in statistike cen ter potrošnje in proizvodnje papirja oziroma surovin. Pogodbo je na eni strani podpisala Wirtschaftsgruppe der Papier-, Pappen-, Zellstoff- und Holzstoff-Erzeugung, Berlin, na drugi strani Zajednica za papir, Zagreb.

Na drugem mestu moram omeniti *dve pogodbi glede Batesa*. Dne 1. oktobra 1941 sta sklenili podjetji Zagrebačka kot proizvajalec natron papirja in Bates kot odjemalec istega papirja »Pogodbo o dobavi papirja«, kjer je šlo v bistvu za pogoje dobave, za kakovost papirja in za sankcije v primeru kršitve pogodbe.

Važnejše je to, da sta kmalu nato, dne 9. oktobra 1941, sklenili v Zagrebu NAPIAG in Zagrebačka zaradi skupne posesti Batesovih delnic

sindikatsno pogodbo, s katero sta razveljavili staro *sindikatsno pogodbo*, sklenjeno 14. junija 1934. Dalje je odstopil z njo NAPIAG kot lastnik paketa delnic Sladkogorske pri Batesu iz te količine 280 delnic Zagrebački. Zaradi navedene prepustitve je bilo stanje na dan sklenitve pogodbe naslednje:

NAPIAG ima . . .	2200 delnic po 500 Kn (55 %)
Zagrebačka ima . . .	1800 delnic po 500 Kn (45 %)
	<hr/>
	4000 delnic po 500 Kn = 2.000.000 Kn

Po novem sporazumu je določil NAPIAG 5 članov, Zagrebačka 4 člane uprave. Obe pogodbenici sta izročili delnice v varstvo Štedionici NDH. Končno sta podpisnici izjavili, da bosta složno reševali vse probleme, ki so v zvezi z Batesom.¹³⁰

Splošni pogoji razvoja so onemogočili redno dobavo surovin, tako da je bila pogodba več ali manj popisana in podpisan kos papirja brez prave moči, da bi mogel zadovoljivo urejati v pogodbi nanizana vprašanja. Čestokrat je mogla namreč prodajati tovarna svoje izdelke le v Zagrebu in najbližji okolici, ker je bilo tržišče zaradi operacij narodnoosvobodilne vojske neznatno in nezanesljivo.

OPOMBE

Razprava je grajena manj na literaturi in bolj na virih enostavno zato, ker še nimamo temeljite literature o kartelih nekaterih panog naše industrije med obema vojnama. Prav zaradi dokaj dobro ohranjenega arhiva Združenih papirnic Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani, ključnega obrata papirniške stroke, ki hrani vse bistveno važne kartelne pogodbe, je bilo mogoče podati mnoge finese razvoja naše industrije papirja. Arhiv Združenih papirnic (cit. Vevče) hrani danes Mestni arhiv ljubljanski, medtem ko hrani Državni arhiv LR Slovenije zlasti arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (cit. Zbornica TOI), kjer najdeš temeljite podatke finančnega, upravnega in tehničnega značaja za naše tovarne. Podatke o vpisu ali protokolaciji posameznih podjetij se more dobiti v združnem registru Okrožnega sodišča v Ljubljani. Razvoj ostalih jugoslovanskih tovarn sem mogel rekonstruirati s pomočjo podatkov iz arhiva Vevč, kajti osebni pregled večjih tovarn papirja, lepenke, lesovine in celuloze v Sloveniji (razen tovarne lesovine in lepenke Ceršak) in dopisovanje z ostalimi tovarnami v državi so mi dali dokaj negativne odgovore, le v manjši meri tudi pozitivne.

V prostorih zagrebske papirnice sem mogel pregledati in uporabiti le še kroniko v tipkopisu z naslovom »Opis poduzeća Zagrebačka dionička tvornica papira, Zagreb, Zavrtnica 17« (cit. Zagrebačka, kronika). Kronika ima podatke od ustanovitve tovarne dalje in je sestavljena na osnovi originalov, ki jih ni več. Na koncu tipkopisa je datum 10. novembra 1944. — V Tvornici papira Rijeka mi je sporočil komercialni direktor Ivo Brnčić dne 7. junija 1956, da tovarna ni imela lastnega arhiva, ker je bila centrala v Zagrebu; ta arhiv ni več ohranjen. — Iz Fabrike hartije Beograd so mi odgovorili s pismom z dne 30. junija 1956, da nima tovarna niti starejšega arhiva niti kakršnihkoli drugih zapiskov. — Iz Čačka nisem prejel odgovora. — Papirnici v Radečah je zgorel arhiv o priliki napada partizanov julija 1944. Pismo Ferdinanda Piatnika (današnjega lastnika dunajske tovarne igralnih kart) z Dunaja 4. septembra 1956 mi javlja, da arhiv radeške tovarne niti tam ne obstaja; dne 25. aprila 1957 mi je tovarnar naknadno ustno sporočil na Dunaju, da ni podatkov o Radečah

niti v arhivu dunajske tovarne niti v njihovem privatnem arhivu, ker so bile Radeče samostojna tovarna, ki ni dajala poročil drugim obratom, last družine Piatnik. — Nekaj podatkov o količevski papirnici mi je sporočil s pismom z dne 20. januarja 1958 njen bivši lastnik Fran Bonač iz Ljubljane. — Končno moram dodati, da mi je ves rokopis prečital v dneh od 17. maja do 1. junija 1957 dr. Ciril Pavlin, bivši ravnatelj Združenih papirnic, Ljubljana, mi nudil nekaj stvarnih podatkov in korektur, besedilo o kartelnih pogodbah pa osvetlil, ker je jezik le-teh na nekaterih mestih nejasen.

Bistveno važen glede kartelov in načelne industrijske politike sploh je še arhiv bivšega ministrstva za trgovino in industrijo v Beogradu. Iz vzrokov materialnega značaja ga nisem mogel izkoristiti; prav zaradi tega je pričujoča razprava močno okrnjena.

V upanju, do bom mogel dobiti več podatkov o »Jeli«, Zagrebački in Smith & Meynieru v Zagrebu, sem pregledal od 12. do 16. septembra 1956 arhiv Prve hrvatske štedionice (cit. Praštediona; hrani ga Arhiv grada Zagreba), vendar zelenih podatkov nisem dobil.

1. Alfred König, Die Lokalisation der österreichischen Papierindustrie. Berlin-Wien 1934 (Wirtschaftsgeographie, Heft 6), v celoti. — 2. Viktor Thiel, Geschichte der Papierzeugung im Donauraum, Biberach 1940; Franz Krawany, Geschichte der Papierindustrie der ehemaligen österreichisch-ungarischen Monarchie, Wien 1923; Festschrift zur Feier des 25 jährigen Bestandes des Vereines der österr.-ungar. Papierfabrikanten, Wien 1898. — I. Die österr. Papierindustrie und Ihre Entwicklung unter der Regierung S. M. des Kaisers Franz Josef I. — II. Die Geschichte des Vereines der österr.-ungar. Papierfabrikanten 1872—1898. — 3. Compass, Finanzielles Jahrbuch für Österreich-Ungarn, 1917, II. Bd., Wien 1916, str. 228. — 4. Franz Krawany, Internationale Papier-Statistik, Wien 1911, str. 9 in 27 (za leta 1875, 1878, 1888); isti pisec v Compassu 1908, II. Bd, Wien 1907, str. 687 (za leto 1906); za leto 1915 prim. tudi op. 3. — 5. Gl. op. 3, str. 231. — 6. Ibidem, str. 229. — 7. Compass 1917, I. Bd, Wien 1917, str. 474 sl. — 8. Ibidem, str. 535. — 9. Festschrift zur Feier des 25 jährigen Bestandes ... II. Die Geschichte des Vereines der ... Papierfabrikanten 1872—1898; v celoti. — 10. Compass 1917, II. Bd, str. 235. — 10 a. Johann Schöllhorn, Internationale Rohstoffregulierungen, Berlin-München 1955 (Schriftenreihe des Instituts für Wirtschaftsforschung, 26) navaja na str. 61, da se je tudi Sovjetska zveza udeležila leta 1935 prvega mednarodnega »pšeničnega dogovora« in ga podpisala, na str. 81 pa, da je dve leti pozneje podpisala še »evropsko lesno-izvozno konkencijo«. — 10 b. Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća. Izbor grade. Priredila dr. Miroslava Despot. Zagreb 1957 (Na izvorima historije, svezak 3), str. 27. — 10 c. Prav tam, str. 37. Dalje Kulundžić, Historija pisama, Zagreb 1951, str. 460—462; isti, Frühe Papiermacherei (Papiergeschichte, Darmstadt, Juli 1955, V/3, str. 36—38; v nemškem prevodu dr. Vladimírja Mošina, Zagreb). — 11. Smith & Meynier Papierfabrik AG Sušak — im ersten Jahrhundert ihres Bestehens 1827—1927 [Festschrift]; Rudolf Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951, str. 216, 414, 459. — 12. Arhiv dvorne komore, Dunaj, Commerz Cammer, R 1124, Nr 39. — 13. Mihók'scher Ungarischer Compass 1905/06, II. Tl, Budapest 1906, str. 268 in 286. — 14. Vevče, fasc. 33, ovoj 5: Poročilo, sestavljeno na Sušaku dne 12. junija 1919. — 15. Glej opombi 11 in 14. Razvoj italijanskega obrata med obema vojnama mi ni znan. — 16. Prim. moj članek Starejši mlini za papir na Slovenskem, ZČ VIII, Ljubljana 1954, str. 87—117, dalje moj povzetek istega članka v nemškem jeziku, objavljen v Papiergeschichte, Darmstadt, Juli 1956, VI/3, str. 40—42, končno moj Razvoj Papirnice Vevče, Ljubljana 1956, str. 11—16. — 17. Sestavljeno na osnovi mojega Razvoja Papirnice Vevče, delno uporaben tudi Denkschrift aus Anlass ... der Leykam-Josefsthal Aktien-Gesellschaft für Papier- und Druckindustrie, Wien, Herbst 1925; mnogih podatkov, ki jih navajam v svojem Razvoju, v tej razpravi ne ponavljam, zato je brez poznavanja te knjige pričujoča razprava težje razumljiva. — 18. Dopis dr. Cirila Pavlina, Ljubljana, bivšega ravnatelja Združenih papirnic, naslovljen name sredi junija 1956. —

19. Zbornica TOI, fasc. 511/3; zanimivo je sorazmerje med slovenskimi in avstrijskimi delavci, predelavci in uradniki! — 20. Predsedniki Združenih papirnic so bili: dr. Karel Triller od 1920 do 1926, Fran Bonač od 1927 do 1934, Alojzij Vodnik od 1934 do 1939, Ivan Jelačin od 1939 do 1945; vsi so bili člani predsedstva LKB in kot taki »izvoljeni« v vodstvo Združenih papirnic. — 21. Vevče, fasc. 76, ovoj 1; za šolo oziroma tečaj mi je tudi še dal podatke in pokazal spričevalo nekdanji slušatelj prvega specialnega tečaja Ivo Remiaš, sedanji tehnični ravnatelj tovarne papirja Količevo. — 22. Zagrebačka, kronika; morebitna ostala pomembnejša literatura o Zagrebački mi ni znana. — 23. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta Združenih papirnic z dne 16. maja 1925. — 24. Vevče, fasc. 33, ovoj 4; dalje podatki, ki mi jih je sporočil v pismu z dne 16. junija 1956 inž. Ivan Pribil, Ljubljana, bivši komercialni ravnatelj papirnice Radeče; prim. tudi Poslovni red. Bratje Piatnik, tovana za dokumentni in kartni papir, Radeče pri Zidanem mostu, Celje 1937. — 25. Zbornica TOI, fasc. 309/9, 311/3, 311/6. — 26. Zbornica TOI, fasc. 309/1, 311/3, 311/6, 313; dalje še: Avgust Reisman, Bourboni v Slovenskih goricah, Kronika III/2, 1955, str. 116 in 117; potem članek Sladkogorska tovarna kartona in papirja, objavljen v brošuri Zetev svobode v Sladkem vrhu, Sladki vrh 1956, str. 15—23. — 27. Zbornica TOI, fasc. 309/1, 311/3, 311/6, 313; prim. tudi osnutek kronike, sestavljen leta 1955, ki je shranjen v količevski tovarni. — 27 a. Prim. pismo, ki mi ga je pisal Fran Bonač dne 20. januarja 1958. — 28. Zvonimir Kulundžić, Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje (Knjiga o knjizi, I), Zagreb 1951, str. 460—462; isti, Frühe Papiermacherei in Jugoslawien (Papiergeschichte, V/3, Juli 1953, str. 36—38). — 29. Vevče, fasc. 33, ovoj 5; dalje najdeš podatke v številnih zapisnikih upravnega sveta in izvršilnega odbora Združenih papirnic, glej tudi še Spomenico o proslavi desetogodišnjice udaranja temelja fabrike hartije Milana Vape, 1921—1931 [Beograd 1931]. — 30. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 27. aprila 1922; važno je ugotoviti, da so se vsi prodajalci svojih tovarn najprej zglasili s svojimi ponudbami pri Združenih papirnicah, ker so vedeli, da stoji za njimi močna in solidna banka. — 31. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 6. decembra 1934. Ko bo mogoč podrobnejši vpogled razen drugega še v arhive bivših ministrstev financ ter trgovine in industrije, bo slika Vapinega delovanja še zanimivejša. — 32. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937. — 33. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. Svetniki Združenih papirnic so ob tej priložnosti obžalovali, da niso že prej kdaj kupili Vapino tovarno in s tem odstranili beograjskega konkurenta. — 34. Compass 1944 (Kroatien-Serbien), Wien 1944, str. 569. Podatki pričajo o tem, da je enako kot druge dele zajela tudi Nedićevo Srbijo inflacija, sicer ne bi spričo padajoče proizvodnje izkazovali računni vse večjih števil. — 35. Compass 1944 (Kroatien-Serbien), Wien 1944, str. 567. Ker nista mogli prodajati niti beograjska niti čačaka papirnica svojih izdelkov izven Srbije, je jasno, da je morala biti proizvodnja naravnost malenkostna. — 36. Zbornica TOI, fasc. 187, 311/6; prim. tudi pismo Papirnice in lesnopredelovalne industrije Višnja vas, naslovljeno name dne 31. januarja 1957. V rjavi filament so na primer zavijali žeblje za prodajo na drobno. — 37. Zbornica TOI, fasc. 311/6, 187. Do sedaj nisem mogel ugotoviti, kdaj je papirničar prenehal s proizvodnjo. — 38. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 12. aprila 1940. Proizvodnja je bila skromna, papir slabe kakovosti; številčnih podatkov o proizvodnji ni. — 39. Ustni podatki delavca Sitarja z dne 14. junija 1956 v papirnici Količevo, ki je odšel spomladi leta 1939 delat v Umko s še drugimi količevskimi delavci. — 40. Zbornica TOI, fasc. 309 [črka M], 311/3, 311/6, 313; prim. še Viktor Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič, Tržič 1936, str. 109; dalje tipkopis kronike, sestavljen v tovarni po osvoboditvi. — 41. Zbornica TOI, fasc. 313, 311/6, 311/3, 309/1; v pismu z dne 16. junija 1956 mi sporoča tovarna naslednje: »Delni arhiv podjetja od njegove ustanovitve, ki je bila leta 1888, sicer še obstaja, vendar je nepopoln pa tudi nesortiran...« Te ostaline nisem pregledal. — 42. Zbornica TOI, fasc. 313, 311/3, 309 [črka Š—T]; dalje še tipkopis kronike obrata, sestavljene okoli leta 1950 v tovarni. — 43. Zbornica TOI, fasc. 313, 311/3, 309/9; arhiv podjetja samega ni več

ohranjen. — 44. Zbornica TOI, fasc. 309/9, 311/6; v pismu z dne 14. junija 1956 mi sporoča tovarna, da je leta 1944 tovarno uničil požar in da je ob tej priložnosti zgorel tudi arhiv. — 45. Za ta obrat mi je usno dal podatke dne 17. junija 1956 dr. Ciril Pavlin, Ljubljana; morebitne literature o njem ne poznam. — 46. Vevče, fasc. 35, ovoj 5; Steinbeis je bil eden izmed največjih eksploatorjev lesa na jugovzhodu avstroogrškega cesarstva. — 47. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 28. maja ter 8. in 12. junija 1936. — 48. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 10. junija 1936; ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 5. oktobra 1936. Pojav, da je država gradila ali kupovala razne tovarne, je imenovala privatna industrija »etatizem«. — 49. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 9. februarja 1937. — 50. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937; prvotno se je govorilo, da si bo pomagal Bonač s kapitalom Ehrlicha iz Maribora; v tovarno bi se les dovažal po Savinji in Savi; Bonač sam je izjavil, da bo prenesel v Videm celo vso papirnico s Količevega. — 51. Vevče, fasc. 1, ovoj 2, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937; v teh primerih se kaže pojav, nevaren za gospodarsko šibkejšo državo, ki je znan z imenom »izvoz kapitala«. — 52. Zbornica TOI, fasc. 309/1, 315; iz podatkov je razvidno, da je bila to predvsem rodbinska družba in da je bila banka pritegnjena kot pomoč. — 53. Praštediona, I. zapisnik seje izvršilnega odbora ravnateljstva Saveza novčanik in osiguravajučih zavoda kr. SHS z dne 3. februarja 1920. (Na sejah tega odbora z dne 15. avgusta in 13. decembra 1919 se je zahtevala menjava jugokron v dinarje v relaciji 1 : 2; dalje se je na obeh sejah vztrajalo pri tem, naj zastopniki hrvaških denarnih zavodov brezpogojno zastopajo enako mišljenje tudi v Beogradu na valutni anketi, ki je bila 14. ali 15. decembra 1919.) — 54. Izveštaj Prve hrvatske štedionice za ... godinu 1921 [Zagreb 1922]. Iz arhiva Praštedione je razvidno, da je dolga desetletja dajala hranilnica posojila v pretežni meri zlasti malim hrvaškim ljudem in obrtnikom. — 55. Izveštaj Prve hrvatske štedionice za godinu 1940 [Zagreb 1941]. Izmed vseh jugoslovanskih privatnih bank je bila na prvem mestu kot najmočnejša prav Praštediona. Iz tega in iz drugih vzrokov so imeli gospodarstveniki prav Zagreb za gospodarsko središče države. — 56. Praštediona, dopisi ljubljanske podružnice zagrebški centrali: dopisa z dne 14. septembra in 28. novembra 1923. Banke kot sonosilci oziroma predstavniki finančnega kapitala se seveda niso ukvarjale samo z gospodarskimi posli; čestokrat so, čeprav ne same od sebe, posegle v področja, ki niso imela direktne zveze z denarništvom, razen kolikor je bilo treba neko stvar podpreti z denarjem. Tu mislim na naslednji politični dogodek: septembra 1923 je apeliral takratni kraljevi namestnik za Slovenijo v Ljubljani na ravnatelja LKB, naj bi kot predsednik Društva bančnih zavodov Slovenije vplival na ravnateljstva posameznih bank, da bi poklonila čim večjo vsoto za podporo nacionalne propagande v Koroški proti raznarodovalnim težnjam. V ta namen je LKB podarila 10.000 din, enako vsoto tudi Jadranska banka in Praštediona, polovico manj Kreditni zavod, Trgovska banka itd. Pomoč propagandi je bila strogo tajna in zaupna; denar se je nakazoval naravnost v roke takratnega kr. namestnika. — 56 a. Prim. Letna poročila Ljubljanske kreditne banke, zlasti poslednjega za leto 1940. — 57. Vevče, fasc. 35, ovoj 5, dalje Zagrebačka, kronika. Kje je »Jelin« arhiv, mi kljub poizvedbam v Zagrebškem mestnem arhivu ni uspelo zvedeti. — 58. Vevče, fasc. 17, ovoj 5. Za izdelavo rotopapirja je uporabljala tujina specialne stroje, medtem ko so se morali vevški za to sproti pripraviti oziroma prirediti. — 59. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; kartelne pogodbe. — 60. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 26. septembra 1925. Zaradi pomanjkanja virov mi niso znane transakcije z delnicami Zagrebačke in Smith & Meyniera po razpustu »Jele«, niti mi ni znan odnos Praštedione do obeh tovarn po tem dogodku. — 61. Zagrebačka, kronika. To pogodbo je treba imeti pred očmi tudi še pozneje pri čitanju poglavja o kartelizaciji natron papirja! — 62. Vevče, fasc. 1, ovoj 1 in 2; o HIP je dolga vrsta podatkov v skoraj vsakem zapisniku Združenih papirnic, zato tu zaradi prenatrpanosti opuščam podrobno citiranje posameznih zapisnikov upravnega sveta in izvršilnega odbora. — 63. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega

odbora z dne 3. februarja 1926. Ker arhiv HIP ni več ohranjen, ni mogoče točneje zasledovati njegovega razvoja in odnosa do proizvajalcev papirja. — 64. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 9. junija 1926. Če je že bil HIP po prevratu več ali manj enakopravni faktor z Združenimi papirnicami, ker so ga le-te potrebovale, pa je sčasoma zdrknil na nižjo stopnjo zato, ker si ga je znal s spretnim manevriranjem porediti prav največji proizvajalec papirja kot agenturo. — 65. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 24. maja 1935. — 66. Vevče, fasc. 20, ovoj 8, fasc. 82, ovoj 3 (Savez papir i karton proizvajajuće industrije). Članski doprinosi so se ravnali po prodanih količinah papirja; tako je bilo določeno na glavni skupščini dne 5. decembra 1928, da plačajo doprinos: Združene papirnice 50.000 din, Sladkogorska 8900 din, Zagrebačka 8500 din, Smith & Meynier 7300 din, Radeče 4900 din, Bonač 2900 din; Ceršak in Moline nista plačala doprinosov. — Zveza industrijcev na slovenskem ozemlju kr. SHS v Ljubljani je bila ustanovljena dne 9. februarja 1919; njeni člani so izmed papirničarjev bili: Bonač, Fürth, Moline, Perger, Piatnik, Sladkogorska, Josip Winter, papirnica Zreče pri Konjicah, Združene papirnice in Ceršak. — 67. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 12. novembra 1936. — 68. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. februarja 1937. V Beogradu je bilo osrednje društvo industrialcev Centrala industrialnih korporacija. — 69. Službene novine, št. 190, kos 477, z dne 18. avgusta 1934; dalje Zbornica TOI, fasc. 217 (Karteli 1931—1940). Uporabljena splošna literatura: P. Kypriotis, Les cartels internationaux, Paris 1936 (disertacija); ker pisec ne navaja med kartelnimi pogodbami do 1936 Jugoslavije, bi iz tega sledilo, da naša industrija papirja do takrat ni bila vezana na mednarodne dogovore; Robert Liefmann, Kartelle, Konzerne und Trusts, Stuttgart 1927 (teoretično delo); Rudolf Hilferding, Finansiški kapital, studija o najnovijem razvitku kapitalizma, Beograd 1952 (cir.; teoretično delo); Vladimir Iljič Lenin, Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma, Ljubljana 1946; Wendel Berge, Karteli izazov slobodnom svetu, Beograd 1953 (poljudno prikazovanje ameriških prilik); Arno Sölter, Das Grossraumkartell, ein Instrument der industriellen Marktordnung im neuen Europa, Dresden 1941 (vizija nacistične ureditve Evrope); jugoslovanski pisci: Josip Korać, Karteli i druge asociacije u industriji, posmatrani sa gledišta asociacionističkog shvatanja privrede, Beogr. 1935 (disertacija; teoretično delo); Dimitrije Mišić, Karteli i zanatstvo — referat Beogradске zanatske komore... u Skoplju na dan 16. maja 1934, Beograd 1934 (Izdanje Zanatske komore u Beogradu, 9; ciril.; brošurica polemičnega značaja); Stevan Kukoleča, Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu (Socijalni arhiv, Službeni organ Središnje uprave za posredovanje rada, V/7—8, Beograd 1939, str. 203—237); Hugo Holzmann, Kartelna uredba uz pravilnike, uputstva i kartelni registar — Verordnungen und Vollzugsvorschriften über Kartelle mit Erläuterungen, Zagreb 1937; Stevan Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918—1938, Beograd 1941 (proti koncu knjige obravnava kartele in kartelirano industrijo). — Zelo dobro avstrijsko delo, ki obravnava nastanek in pogoje kartela njihove industrije papirja: Heinrich Salzer, Das österreichische Papierkartell, Wien 1937 (Betriebswissenschaftliche Forschungen des Wirtschaftsverkehrs, 22). — 70. Praštediona, I. zapisnik seje izvršnega odbora ravnateljstva Saveza novčanin i osiguravajućih zavoda kr. SHS, seja z dne 30. marca 1920. — 71. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Protokol« z dne 21. decembra 1921. Točnejšo sliko o začetkih kartelizacije jugoslovanske industrije sploh bomo dobili seveda šele takrat, ko bomo pregledali arhive vseh naših tovarn starejšega datuma. — 72. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 26. septembra 1925. Pri tretiranju mnogih pogodb kot kartelnih bi morda imeli juristi tehtne pomisleke, toda v bistvu je »kartelen« vsak dogovor ali pogodba, ki zadeva kontingentiranje, rajoniranje, regulacijo cen itd. — 73. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 6. decembra 1928. — 74. Vevče, fasc. 1, ovoj 4 (»Sporazum o ovojnih papirjih«). — 75. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. novembra 1927. — 76. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Avstrijska konvencija«. Te pogodbe z Avstrijci vsekakor niso bile obsežne in dolgotrajne oziroma dolgoročne; bolj so reševale trenutne probleme. — 77. Vevče, fasc. 1, ovoj 2;

zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 3. februarja 1926. Pripomnim naj, da je po prevratu prevzela slovenske obrate za proizvodnjo papirja družba Združene papirnice d. d., avstrijska tvrdka pa je, čeprav je izgubila te objekte, formalno še vedno nosila ime »Leykam-Josefsthal AG«; obsegala je seveda samo domače avstrijske obrate; ime tvrdke je ostalo nespremenjeno do danes. — 78. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Razgovori glede zedinitve o konvenciji za ceno in pogoje v kr. SHS«. — 79. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 3. junija in 10. novembra 1927. Čeprav sta se dogovarjali o uvozu papirja v Jugoslavijo dve »stanovski« organizaciji, so dogovori močno podobni kartelni pogodbi. — 80. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. novembra 1927. »Rotodogovor« je šel izključno v dobro Združenih papirnic, sporazum o ovojnem papirju (verjetno gre tu za kak slabši ovojni papir) le delno. — 81. Zbornica TOI, fasc. 217 (Karteli 1931—1940). V tem fasciklu najdeš še nekatere druge uradne in polprivatne izjave o kartelih naše industrije. — 82. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Utanačenje« z dne 31. decembra 1930. — 83. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Protokol seje v Zagrebu«. Videti je, da je bil pri nas nekakšen kartel cen aktualen le v časih krize, v ostalem so sklepali vedno karteke kontingentiranja. — 84. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 12. oktobra 1932. Savez je v časih opravljal po dve funkciji: prvič kot društvo, drugič kot pogajalec s tujino ali »evidenčni biro«, v času delavskih stavk spet kot nekaj informativni urad. — 85. Vevče, fasc. 2, ovoj 2; poročilo komercialnega ravnatelja z dne 17. maja 1933. Kriza je nekako vsebinsko obogatila kartelne dogovore z novim momentom (pritegnitev grosistov oziroma zaostritev odnosov z njimi), ki je bil upoštevan vedno tudi pozneje v pogodbah, ki so jih sklepali v časih konjunktore. — 86. Vevče, fasc. 17, ovoj 2; »Dopisi ministrstvu financ«. Smith & Meynier se je vedno karteliral samo delno, samo toliko, kolikor je proizvajal pisalne papirje; njegov glavni proizvod, cigaretni papir, se ni nikdar karteliral, ker ni imel v državi konkurence in ker je bil njegov edini naročnik en sam, to je Uprava državnih monopolov. — 87. Vevče, fasc. 2, ovoj 2; poročilo komercialnega ravnatelja. — 88. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 9. maja 1938. Če bi bila domača zaščitna carina za papir višja, bi se mogle polno zaposliti vse tovarne; da bi se preprečil dvig cen, bi mogle biti te maksimirane — vendar se kapitalizem le redkeje poslužuje tovrstnih prisilnih sredstev. — 89. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 17. decembra 1936. — 90. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Kartelne pogodbe«. — 91. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 15. decembra 1930. — 92. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; ko bo omogočen vpogled v arhiv bivšega ministrstva za trgovino in industrijo, bodo mnogi momenti dobili bolj poudarjeno ozadje in bodo prišle na dan mnoge podrobnosti, ki mi na osnovi sedanjih virov še niso znane. — 93. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 6. decembra 1934. Bonač se je mogel dolgo časa držati izven kartela zato, ker je proizvajal pretežno kartone in tenkogramske papirje, torej artikle, ki se niso kartelirali. — 94. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; zapleteni odnosi so bili torej tudi med grosisti, zato so jih vezali s karteli rajoniranja in karteli cen; ker je bila Slovenija izključna domena Združenih papirnic, je ta pogodba le enostranska (Združene papirnice: grosisti na Slovenskem). — 95. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 24. maja 1933. — 96. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 12. oktobra 1933 in z dne 29. maja 1934. Z izrazom »papirne vrečke« se v vsem tekstu te razprave pojmujejo »škrniči« za živila in podobno; vrečke iz prosojnega ali »pergamentnega« papirja se niso še kartelirale, nasprotno pa so kartelirali vrečke iz finih in srednje-finih papirjev za prodajo medikamentov, bonbonov in podobno. — 97. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 5. maja 1937. Vidimo, kako se je bila glavna bitka med Združenimi papirnicami in Zagrebačko; ta boj se vleče kot rdeča nit skozi vse glavne kartelne pogodbe; takoj po prevratu sta obe tovarni tesno sodelovali prav zaradi interesne skupnosti, ki sta jo sklenila njuna glavna lastnika. — 98. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 4. januarja 1934. Znano je dejstvo, da karteli dobro funkcionirajo v času konjunktore, razbijejo pa se v času krize: da se podjetja odhrže, znižujejo

cene in vdirajo v tuje rajone; s tem izgubi kartel svoj smisel in se odpove. — 99. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 20. decembra 1934. Če se ne bi pogajali s tujimi tovarnami, bi te vdrle k nam s svojimi cenenimi izdelki in s tem »nervirale« tržišče. — 100. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 5. oktobra 1936. Za to pogodbo glej arhiv ministrstva za trgovino in industrijo! — 100 a. Za češkoslovaške kartele prim. Compass — Čehoslovakei, Praha 1938, str. 1155, za avstrijske kartele pa Compass — Österreich, Wien 1938, str. 995, ter Heinrich Salzer, op. cit., str. 64 sl. — 101. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. aprila 1937. — 102. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937. — 103. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 18. novembra 1937. Pred leti Zagrebačka še ni bila tako šibka; zaradi meni ne dobro znanih momentov se je njeno stanje hitro slabšalo; da bi sploh še bila konkurenčna, se je močno potegovala za kartele, ki naj bi ji zajamčili nek stalni prodajni kontingent papirja. Združene papirnice so dobro izkoristile ta moment. — 104. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 16. decembra 1937. Za ozadje te »prepusitve« bomo zvedeli pozneje! — 105. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 28. aprila 1938. Iz »previsokega« plačila spoznamo težnjo Zagrebačke, da bi čim več zaslužila in se nekako rešila dolgov. — 106. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 8. avgusta 1938. Utajitev je ponoven dokaz o slabem ekonomskem položaju Zagrebačke, ki se je posluževala celo nedovoljenih sredstev za dosego večjega dobička. — 107. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Utanačenje«, dalje še Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 25. januarja 1938; končno Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 9. maja 1938. 108. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 9. maja 1938. Dasi so padle Združene papirnice s stopnje absolutnega obvladovalca jugoslovanskega tržišča, kar zadeva samo proizvodnjo, jim je omogočala kartelna pogodba izvrsten pregled nad vso domačo proizvodnjo, kar je seveda tudi velik uspeh. — 109. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 25. januarja 1938. Kot se vidi iz vseh teh podrobnosti, so bila pogajanja za kartel zelo zapletena; tu naj še posebej opozorim na oba Robića in njune usluge Združenim papirnicam; brez njih bi verjetno kartel niti ne bil tako hitro perfekcioniran niti ne bi bil tak, kakršen je bil. — 110. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 5. maja 1939. Umke same niso nikdar pritegovali v kartel, pač pa jo le uporabljali kot pritisk na Bonača. — 111. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 28. aprila 1938. Bonač je kot nekdanji predsednik Združenih papirnic seveda dobro poznal razmere na tržišču papirja, zato se je usmeril v proizvodnjo papirjev, ki jih te niso izdelovale; po drugi strani je Srebre dobro vedel, da more pričeti Bonač vsak čas s proizvodnjo tudi srednjefinih in tiskovnih papirjev. — 112. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. Prav tu tudi čitamo, da je Uprava državnih monopolov načelno sklenila kupiti eno izmed tovarn papirja. V poštev je prišel zlasti Vapa, vendar je bila pregledana tudi Zagrebačka, menda poleg te še Radeče (torej finančno slabo stoječe tovarne!). Država je nameravala razširiti svojo etatizacijo tudi s tem, da je hotela postaviti dve tovarni za celulozo, prvo v Gorskem Kotaru, drugo v Bosni. Finansiranje bi oskrbela skupina Seligmann. Ti načrti so prizadeli Bonaču velike skrbi; ta si je menda zaradi tega izgovoril pravico postavitve obeh strojev. — 113. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 12. aprila 1940. — 114. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. — 115. Ibidem; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. septembra 1939. Iz podobnih varnostnih razlogov so izvajale enake ukrepe tudi druge tovarne, ker je gospodarstvo zajela velika nervoza. — 116. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega odbora z dne 25. julija 1940. — 117. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 4. januarja 1940. Da se niso mnogo pritoževali ostali jugoslovanski tiskarnarji, je vzrok v tem, da so kupovali cenejši nemški papir, ki je bil pripeljan po Donavi, Slovenja pa je bila izključno področje vevškega papirja. — 118. Vevče, fasc. 1, ovoj 5; zapisnik o likvidaciji

kartela. Mnogih dolgov ni bilo več mogoče izterjati, zato so ostali viseči do konca okupacije, ko je postalo vse skupaj spričo nacionalizacij brezpredmetno. — 119. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. junija 1941. — 120. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 17. marca 1938. O srednji Evropi in Mali antanti se je tudi z gospodarskega stališča mnogo pisalo in se še piše. V tej razpravi se ne morem podrobneje spuščati v analize tega vprašanja, toda iz priloženega zemljevida št. 1 in iz drugih dejstev (n. pr. Razvoj industrije kleja — imam še v rokopisu) je razvidno, da »gospodarska srednja Evropa« ni zgolj fraza. — 121. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 28. aprila 1938. — 122. Ibidem; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 24. novembra 1938. Z okupacijo Avstrije in CSR so Nemci popolnoma obvladovali srednjo Evropo; zdi se, kot da med pogodbo in invazijo niso delali razločka. — 123. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 31. marca 1939. — 124. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 16. maja 1939. Količina je bila konjunktura v Jugoslaviji, se vidi po tem, da so kljub uvozu in zvišanim cenam dobro zaslužili vsi domači proizvajalci papirja. — 125. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. — 126. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršil. odbora z dne 16. novembra 1939. Ignoriranje Centropapira in vse, kar je s tem v zvezi, je dokaz, kako je nemška industrija bolj in bolj pričela imeti Balkan za svoje oziroma »svoje« interesno ozemlje. — 127. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 29. marca 1940. Velika Britanija se je zelo trudila, da bi ločila Jugoslavijo od Nemčije, toda razvoj je šel prav v nasprotno smer. — 128. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 26. septembra 1940. — 129. Ibidem; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. junija 1941. Iz tega in iz drugih primerov bomo jasno spoznali, da ni uspelo ustaškim oblastem skozi vso okupacijsko dobo uspešno organizirati svojega gospodarstva. — 130. Zagrebačka, kronika. Pripomnim naj, da tudi Batesov arhiv ni ohranjen, zato ne vem za podrobnosti njegovega razvoja.

Pripombe k slikam: Zemljevid št. 1 je sestavljen na osnovi podatkov literature v op. 3 in 4; pri tem mi ni šlo za točno lokalizacijo obratov, temveč le za približno razporeditev tovarn, medtem ko je število obratov v vsaki deželi točno. Zemljevidi št. 2, 3 in 4 so grafični posnetek besedila razprave.

Glede podatkov za uvoz papirja je treba vedeti, da so se carinske oblasti držale pri klasifikaciji papirja drugačnih kriterijev kot pa strokovnjaki za industrijo papirja; statistika ministrstva financ (kamor je spadala carina) je vsako leto objavila knjige z naslovom Statistika spoljne trgovine kr. Jugoslavije — Statistique du commerce extérieur du R. de Yougoslavie. Za proizvodnjo prim. še: Statistika industrije kr. Jugoslavije sa adresarom industriskih podjetij, Beograd 1941; podatki, ki se nanašajo na papir, so skrajno nezanesljivi. Enako šibka so tudi naslednja dela: Svetan Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918—1938, Beograd 1941; Joso Lakatoš, Jugoslovenska privreda, Jubilarno izdanje »Jugoslovenskog Lloyd«, Zagreb 1935; L. Strelcov, Naša industrija hartije, Industriski pregled (Beograd), oktober 1935; Narodna privreda, izd. Narodna banka kr. Jugoslavije, odelenje za ekonomska izučavanja, Beograd (od 1931 do 1938 za vsako leto posebna knjiga, sestavljena vsaka iz 4 številok).

DIE JUGOSLAWISCHE PAPIERINDUSTRIE BIS ZUR BEFREIUNG IM JAHRE 1945

Zusammenfassung

Das Schwergewicht dieser Abhandlung liegt auf der Schilderung der Syndikate, der Interessengemeinschaft und der Kartelle, von welchen die Papierindustrie Jugoslawiens zwischen den beiden imperialistischen Weltkriegen, d. h. in der kapitalistischen Phase der jugoslawischen Geschichte beherrscht wurde.

Der Verfasser gibt zuerst einen kurzen Überblick über die Entwicklung und Eigenart aller acht jugoslawischen Papierproduktionsunternehmen: 1. Smith & Meynier, Papierfabrik AG, Sušak (1821 als Papiermühle errichtet, sechs Jahre später in einen Maschinenbetrieb umgewandelt, nach dem Umsturz im Jahre 1922 »nationalisiert«); 2. Vereinigte Papierfabriken Vevče, Goričane und Medvode AG in Ljubljana (1842 von drei Kapitalisten aus Ljubljana gegründet, Hauptinitiatorin und Führende unter den Kartellen, 1870—1920 zum Konzern Leykam-Josefsthal AG für Papier- und Druckindustrie, Wien gehörig); 3. Zagreber Aktien-Papierfabrik (1895 gegründet, zweitstärkste Papierfabrik Jugoslawiens); 4. Brüder Piatnik, Fabrik für Urkunden- und Kartenpapier, Radeče bei Zidani most (als Papiermühle 1745 gegründet, seit 1907 Eigentum der österreichischen Firma Piatnik, 1945 nationalisiert); 5. Papier- und Kartonfabrik der Sladkagora (1873 als Holzstofffabrik gegründet, seit 1920 Eigentum des einheimischen Kapitals); 6. Papier- und Kartonfabrik Ivan Bonačs Sohn, Količevo (gegründet 1920); 7. Papierfabrik Milan Vapa, Beograd (1924 in Betrieb gesetzt); 8. Papierfabrik AG, Čačak (gegründet 1929).

Auf dieselbe Weise wird vom Verfasser das Material über die Karton-, Holzstoff- und Zellstofffabriken bearbeitet, die aber in der Zusammenfassung nicht angeführt werden, weil sie sich nie kartelliert hatten.

Die Fabrik in Sušak wurde »nationalisiert« als die Praštediona (Erste kroatische Sparkasse, Zagreb) den größeren Teil der Aktien, die im ausländischen Besitz waren, erwarb. Die Praštediona war die stärkste Privatbank Jugoslawiens und die Repräsentantin des kroatischen Finanzkapitals. Da sie in den Jahren 1922—1925 Eigentümerin des Unternehmens Smith & Meynier und der Zagreber Aktien-Papierfabrik gewesen ist, wurde zur Kontrolle der beiden Papierfabriken die Holdinggesellschaft »Jela« AG gegründet. — Die Vereinigten Papierfabriken Vevče, Goričane und Medvode AG wurden von der Ljubljanaer Kreditbank »nationalisiert«. Diese Bank nahm ihrer Stärke nach etwa den fünften Rang unter den Privatbanken Jugoslawiens ein und war die Repräsentantin des slowenischen Finanzkapitals.

Am 21. Dezember wurde von der »Jela«, der Fiducia, Zürich (Aktionär der »Jela«), der Praštediona und der Kroatischen Papierindustrie (einer bloßen Verkaufsorganisation) einerseits und von den Papierfabriken V-G-M anderseits ein Protokoll unterzeichnet, welches folgendes enthielt: 1. Vereinbarung zwischen den Vereinigten Papierfabriken V-G-M und der Kroatischen Papierindustrie, daß diese Verkaufsorganisation auch das Papier der Vereinigten Papierfabriken und nicht bloß das der »Jela« verkaufen werde; 2. Beteiligung der »Jela« und der Vereinigten Papierfabriken an der Kroatischen Papierindustrie (Syndikat); 3. Austausch von Aktien zwischen der »Jela« und den Vereinigten Papierfabriken (Gründung einer Interessengemeinschaft der beiden Gesellschaften); 4. Kartellvertrag zwischen der »Jela« und den Vereinigten Papierfabriken. — Da die »Jela« und die Vereinigten Papierfabriken Eigentum zweier Repräsentanten des Finanzkapitals waren, ist klar, daß sie mit der Interessengemeinschaft und mit dem Kartell der ihnen untergeordneten Fabriken ihre eigenen Interessen gesichert hatten.

Zweck der Blockbildung oder des Syndikats der Großaktionäre (auch Mehrheitssyndikat genannt) war, die Spekulation mit den Aktien zu vereiteln. 1921 wurden vier Syndikate ins Leben gerufen: »Jela«-Kroatische Papierindustrie; »Jela«-Vereinigte Papierfabriken; Kroatische Papierindustrie-Vereinigte Papierfabriken; Großaktionäre der Vereinigten Papierfabriken. — Hier sei noch der fünfte Syndikatsvertrag aus dem Jahre 1934, die Jugoslawische Bates AG, Zagreb (die dem Konzern Bates International Bag Company, New York angehörte) betreffend, erwähnt: diesen Vertrag haben die drei Erzeuger von Natronpapier, nämlich die Zagreber Aktien-Papierfabrik, die NAPIAG (Natron-Papier-Industrie AG, Wien) und die Sladkagoraer Papierfabrik im Sinne einer Konzentration der Aktien unterzeichnet. Während der deutschen Okkupation bzw. in der Zeit des »Unabhängigen Staates Kroatien« wurde 1941 zwischen den beiden erstgenannten Unternehmen — die Sladkagora war nicht mehr als

Aktionär beteiligt — ein neuer interner Syndikatsvertrag über die Jugoslawische Bates AG abgeschlossen.

Die »Jela« wurde im Dezember 1925 liquidiert und damit auch die Syndikate »Jela«-Kroatische Papierindustrie und »Jela«-Vereinigte Papierfabriken. Das Mehrheitssyndikat der Vereinigten Papierfabriken und das Syndikat der Kroatischen Papierindustrie-Vereinigte Papierfabriken wurden im Dezember 1930 aufgelöst.

Das Interessendreieck »Jela«-Vereinigte Papierfabriken-Kroatische Papierindustrie beherrschte 75 % der jugoslawischen Produktion (rund 2500 Waggons). Das Kartell aus dem Jahre 1921 hatte bestimmt, daß von den Feinpapiersorten die Vereinigten Papierfabriken 66,6 % und die »Jela« bloß 33,4 %, von den anderen, mittelfeinen Schreib- und Druckpapiersorten die Vereinigten Papierfabriken 75 % und die »Jela« nur 25 %, erzeugen dürften (Kontingentierungskartell). Es wurde ferner vereinbart, daß dieses Kartell vor der Öffentlichkeit möglichst geheimgehalten bleiben solle, um einer Gegenaktion der Konsumenten vorzubeugen. Die Packpapiererzeugung wurde erst im September 1925 kartelliert; dieser Vertrag dauerte — ebenso wie der vorgenannte — bis Ende 1930.

1930 spürte man auch in der jugoslawischen Papierindustrie die große Krise, die dann rund sieben Jahre andauerte. In diesem Zeitraum war die Kartellierung noch intensiver. Das neue Kontingentierungskartell für Schreib- und Druckpapiere zwischen den Vereinigten Papierfabriken und der Zagreber Aktien-Papierfabrik trat am 1. Jänner 1931 ins Kraft und blieb volle vier Jahre gültig. Dem Kartell schlossen sich bald an: Piatnik und Cačak, später noch Bonač, Sladkagora und Smith & Meynier, für eine kürzere Zeitspanne auch Vapa. Auch die Grossisten wurden wegen der Krise kartelliert, wodurch man erzielte, daß keine billigere Ware importiert wurde. Nach dem Terminablauf wurde der Vertrag bis zum 31. Dezember 1937 verlängert. Von den Vereinigten Papierfabriken, der Zagreber Aktien-Papierfabrik und der Sladkagora-Fabrik wurde dann auch das Kartell für Packpapier abgeschlossen, welches am 1. Jänner 1931 ins Kraft getreten und ebenfalls bis Ende 1937 verlängert worden ist. Auch für Natronpapier wurde ein Kartellvertrag unterzeichnet, der vom 1. Jänner 1931 bis Ende 1937 gültig war; Unterzeichner waren die Zagreber Aktien-Papierfabrik und die Sladkagora-Fabrik.

Ende 1937 traten alle Kartellverträge außer Kraft. Mit 1. Jänner 1938 ist ein einziger Vertrag für alle Papiersorten ins Kraft getreten. Auch dieser umfangreiche Kartellvertrag fußte auf der Papierkontingentierung für alle einheimischen Fabriken mit Ausnahme der Firma Vapa, die ein Außenseiter blieb, was sie fast die ganze Zeit zwischen den beiden Kriegen gewesen ist. Dieser, der letzte Kartellvertrag, ist am 10. April 1941 außer Kraft getreten, also unmittelbar nach dem Kriegsausbruch zwischen dem nazistischen Deutschland, dem faschistischen Italien und Jugoslawien.

Der Verfasser behandelt auch die Übereinkommen und Kartelle mit dem Ausland. Kartelle der Papierindustrie und der verwandten Zweige wurden bereits in der österreichisch-ungarischen Monarchie ins Leben gerufen u. zw. in den letzten 15—20 Jahren vor dem ersten Weltkrieg. Nach dem Kriegsende wurde die Kartellierung sowohl in der Republik Österreich als auch in den Staaten, die auf dem Territorium des früheren Kaisertums entstanden waren, lebhaft vorangetrieben. Die jugoslawische Industrie kartellierte sich und schloß Vereinbarungen mit den österreichischen und den tschechoslowakischen Papierfabriken bzw. später mit jenen des nazistischen Deutschlands ab; mit ihm freilich unter ganz anderen Bedingungen.

Im Jahre 1925 schlossen jugoslawischerseits die Vertreter der Vereinigten Papierfabriken, der Kroatischen Papierindustrie und der Grossisten »Hartija« aus Zagreb und österreichischerseits die Vertreter der Gesellschaft Leykam-Josefthal, der Konzerne Neusiedler und Lenzing sowie des Unternehmens Brüder Kranz ein Übereinkommen über einheitliche Verkaufspreise in Jugoslawien ab. Das Übereinkommen hätte ipso facto mit der Durchsetzung erhöhter jugoslawischer Zölle seine Wirkung verloren. 1926 wurden zwischen der Vereinigten Papierfabriken und den Konzernen Neusiedler und Hartmann unver-

bindliche Gespräche über den Preis und die Verkaufsbedingungen für österreichisches Papier in Jugoslawien geführt. Die Vertreter dieser drei Gruppen hatten auch den Schlüssel für die Mitwirkung bei den jugoslawischen staatlichen Lieferungen bestimmt. 1927 wurden Verhandlungen mit dem Rotoverband in Wien wegen der Rotationspapierausfuhr und Verhandlungen wegen der Fixierung der Packpapiereinfuhr seitens der österreichischen und der tschechoslowakischen Industrie geführt. Die Papierindustrien beider Staaten hatten gerade damals ein Übereinkommen über die Menge der Ausfuhr dieses Papiers in andere Länder getroffen. Im Laufe des Jahres 1930, also gerade zu Beginn der Krise, waren Verhandlungen zwischen den tschechoslowakischen, österreichischen, ungarischen und jugoslawischen Papierfabriken wegen der Erneuerung der mitteleuropäischen Papierkonvention im Gange.

Ende 1935 wurde das österreichische Packpapierkartell zerschlagen. Die Folge davon war, daß österreichisches Papier zu Schleuderpreisen auf dem jugoslawischen Markt auftauchte. Daraufhin wurden zwischen den jugoslawischen, österreichischen und tschechoslowakischen Papiererzeugern Verhandlungen über die Einschränkung und Festsetzung der Einfuhr nach Jugoslawien geführt.

Mit dem 1. Jänner 1938 ist der Vertrag zwischen den jugoslawischen und den tschechoslowakischen Papiererzeugern in Kraft getreten; dieser Vertrag hat die Packpapiereinfuhr nach Jugoslawien kontingentiert. Nach dem Anschluß und der Okkupation der CSR hatte die jugoslawische Papierindustrie versucht, die Einfuhr aller Papiersorten direkt mit der nazistischen Industrie zu kontingentieren. Doch das Übereinkommen zwischen den beiden Partnern aus dem Jahre 1939 wurde von den Deutschen ständig verletzt, sie waren unkontrolliert in den jugoslawischen Markt eingedrungen und erpreßten später höhere Einfuhrkontingente.

Mit dem Zusammenbruch des Königreiches Jugoslawien Anfang April 1941 sind alle einheimischen und internationalen Kartelle außer Kraft getreten. Nur die Papierindustrie in dem »Unabhängigen Staat Kroatien« schloß (neben dem bereits erwähnten Vertrag, das Unternehmen Bates betreffend) noch den »Deutsch-kroatischen Industrievertrag« vom 13. Juni 1942 ab, der die Lieferungen der Rohstoffe, die Preise und die Statistik der Produktion und des Verbrauches von Papier regelte. Wegen der bekannten Kriegszustände entbehrte dieser Vertrag jedes realen Wertes.

ZAPISKI

PITANJE DRUŠTVENOG UREĐENJA KVARNERSKIH OPĆINA U NOVIJOJ LITERaturi

Nada Klaić

Od F. Račkoga, koji je u mnogim pitanjima društvenog uređenja u Hrvatskoj utirao putove i rješavao različite probleme, u hrvatskoj su se historiografiji doduše rješavali problemi, ali su se historičari često vraćali na Račkoga. Interes za društvenu problematiku osjeća se nešto više poslije II. Svjetskog rata, ali upada u oči, da je tematika još uvijek dosta ograničena. Pažnju su pisaca uglavnom privlačila dva problema: postanak hrvatskog plemstva i društveno uređenje u Vinodolu. Uza sve to, čini se, da su mišljenja tako različita, da još nisu jasno postavljeni niti svi osnovni problemi. Do velikih je razlika u mišljenjima dolazilo iz više razloga, no jedan od najglavnijih je nesumnjivo taj, što je razvitak društva u Hrvatskoj promatran odvojeno od općeevropske problematike. Samo zato što se nije vidjelo ni cijeli Balkanski poluotok, a kamo li dalje, moglo se tvrditi, da je u Hrvatskoj postojao neki posebni »vlasteoski feudalizam« (Barada) ili da je proces formiranja hrvatske države »možda jedan od najkompliciranijih, koji su dosada poznati u historiji« (Mandić, Bratstvo, 226). Zatim, suviše se često događalo i događa se, da se pristupa rješavanju nekog problema, a da se ne poznaje ni domaća literatura o njemu. Zbog toga su autori često trošili snagu na rješavanje već riješenih problema. Poneki je od njih našao za takav postupak i opravdanje: »Protivna mišljenja, osobito ona u tumačenju V. z., često nisam ni navodio, jer bi me ona preveć zavela u širinu« (Barada, Hrv. vlast. feud. 92). A kako je upravo to bilo štetno, može pokazati današnji rezultat sviju tih ne malih napora: mnogo teorija, a ni jedna sinteza.

Najbolje će to pokazati problem tzv. »samonikle slavenske općine«, »slobodne seljačke općine« ili »hrvatske slobodne općine«, koja se — kako se općenito vjeruje — u svojim ostacima sačuvala u društvenom uređenju Vinodola. Hrvatskog Primorja i Istre, a odražava se u zakonicima ili statutima s tog područja. Kako je Vinodolski zakon, uz Poljički statut, jedan od najvažnijih pravnih spomenika pisanih hrvatskim jezikom u Srednjem vijeku, to je njegovoj analizi posvećena prilična pažnja. Osvrnut ću se u ovom prikazu na sve radove, koji su posredno ili neposredno vezani uz problematiku društvenog uređenja u tom kraju.

Tumačenjem Vinodolskog zakona bavio se u posljednje vrijeme najviše M. Kostrenčić. On je još 1923 (*Vinodolski zakon*, Rad JAZU 227, str. 110—230) prvi put izrazio svoje mišljenje i kod njega uglavnom i ostao. Bitnu prekretnicu u povijesti Vinodola vidi u g. 1225, kad je Vinodol darovnicom Andrije II. došao u posjed krčkog kneza Vida II. Dotada je, prema njemu, Vinodol bio

»savez slobodnih općina«, a tada su Vinodolci postali kmetovi. Govoreći o uređenju općina, on drži, da je njihova organizacija »samonikla« i da je u osnovnim crtama takva od starine. »Mi gledamo u takvoj vinodolskoj općini tip slavenskih općina uopće, i mi ne nalazimo nikakva razloga pomišljati, da ovdje imamo preuzet neki tip *romanske općine*« (200). Nekadašnja »rodovna organizacija« nestaje, jer je njene funkcije preuzela općina (201). Rod je, štoviše, toliko oslabio, da se javlja samo u čl. 32 (202). Sam je pak Vin. zakon »kompromis između knezova vinodolskih i staroga naseljenja« (122). Zbog toga i spada »u onu vrstu pravno-povijesnih izvora, kojima je svrha da se u njima urede odnošaji između *kmetova* i *gospode*« (125), i čini »istu grupu s krčkim, kastavskim, veprinačkim, mošćeničkim i trsatskim zakonom« (125), jer svi ti »izvori uređuju odnose između *vlastele* i *kmetova*« (126).

Istoj se temi vraća i Z. Herkov u predgovoru »*Statuta grada Rijeke iz godine 1530*«, 1948 (vidi rec. u HZ II, 1949, str. 312—314). Polazeći sa stanovišta, da Vinodolski zakon »predstavlja staru hrvatsku općinu« (43), uvrstio je u tu grupu izvora i Riječki statut. Kako se takva organizacija nalazi na području različitih vlastelinstava, autor zaključuje, »da je ono nekad sačinjavalo cjelinu«, koju on naziva »područjem samonikle hrvatske općine« (45). Zbog toga se, tvrdi on, i pravni propisi Riječkog statuta »*temelje u znatnom dijelu na starohrvatskom narodnom pravu*« (46). Dok je Kostrenčić odlučno odbijao misao, da i latinski pisani statuti Istre i Primorja čine isto područje (*Statuti istarskih gradova i otoka*, Savremenik 1919, vidi odgovor N. Žica, *Iz latinskog statuta grada Labina u Istri*, Mjes. prav. društva LXV, 1939, str. 75—84), Herkov povezuje »*općine i gradove Hrvatskog Primorja s općinama i gradovima kraškog područja Istre u jedinstveno hrvatsko pravno područje*« (46; potertao autor). On, štoviše, smatra, »da u tim općinama nije sačuvano samo formalno uređenje stare hrvatske općine, nego je u njima živjelo i staro hrvatsko pravo prilagođeno, dakako, promijenjenim prilikama, no u velikom dijelu oslanjajući pravno shvaćanje na staro hrvatsko pravo« (75—76).

Herkov se, nažalost, nije osvrnuo na raspravu J. Žontara koji je dvije godine prije njegova izdanja riječkog statuta pisao o istoj problematici u raspravi »*Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja*« (Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete XXI, 1945/6, str. 153—219) i rješavao je na sasvim drugačiji način. On gleda na proces nastajanja općina u Kastvu, Veprincu i Mošćenicama kao na proces, koji su uvjetovali ovi momenti: 1. nastajanje kaštelske organizacije; 2. potreba udruživanja stanovnika zbog zajedničkih pašnjaka i šuma i 3. crkvena organizacija župa (153). Polazeći sa stanovišta, da je rimsko i bizantsko razdoblje premalo ispitano, a da bi već sada bilo omogućeno donošenje nekih zaključaka, on analizira samo ranoslavensko doba. Prema njegovu mišljenju, pojavljuje se s uvođenjem franačkog feudalizma grad kao upravno, vojničko i sudsko središte vlastelinstva. Kako stanovništvo, koje se uglavnom bavi stočarstvom, ne može živjeti bez zajedničkih šuma i pašnjaka, i kako je vlastelin upravo za to zajedničko vlasništvo općine dobivao — katkad i stoljećima nepromijenjena — podavanja u određenoj visini, to autor povezuje organizaciju općine s tim elementima. Međutim, u XII. st. počinje iz primorskih gradova Istre i Dalmacije postepeno prodirati komunalni pokret, koji ponekdje u unutrašnjosti mijenja pravni karakter općina. »Istrski razvod ... priča, da je seglo gibanje po osamosvojitvi tudi v notranjost polotoka, v izrazito kmečke predele, kjer ni moglo doseči polnega uspeha« (159). Karta, koju je autor dodao, prikazuje tri tipa općina: seljačke, kako ih autor naziva (na čelu sa županom i općinom) u unutrašnjosti, gradske (u primorskom pojasu) i prelaznog tipa (na pr. Labin), u kojima se ukrštavaju elementi jednih i drugih. Ali, s obzirom na dotadašnje tvrdnje u hrvatskoj historiografiji o pokmećivanju

hrvatske seljačke općine, neobično je važno, kako je protumačio utjecaj komunalnog pokreta na vlast vlastele: on djeluje u smislu razbijanja feudalnih odnosa, a ne obratno! Upravo činjenica, da u nekoj općini nestaju župani i podžupani, upućuje, upozorava Žontar, na proces osamostaljivanja, a ne pokmećivanja! Prema tome, gledajući na razvoj komunalnog gibanja u cjelini — kako je jedino i ispravno — Žontar je mogao naći kriterij, prema kojem se može odrediti stupanj u pravnom razvoju neke općine, a to je njen odnos prema vlastelinu. On konstatira, da je »najvažniji funkcionar bil u obćinah Kastavšćine župan, dočim v Vinodolu in na Krku že v 13. stoletju ni več sledu o županih; na njihovem mestu so bili tam že sodniki« (161). Prema tome je pokret bio u Vinodolu nesumnjivo jači. Bez obzira na to što će kasnija istraživanja dopuniti Žontarove rezultate — osobito pisanje o genezi općine — već je ovo razlikovanje osnovnih problema pravnog razvoja omogućilo dalji rad. Zbog toga je velika šteta što su i historičari i pravnici, koji su poslije 1946 radili na istom području ili mimoišli ili bez razloga odbili njegovo tumačenje.

Mimoišao ga je na pr. *M. Kostrenčić*, koji se 1949 ponovo vratio, prilikom kritike B. D. Grekova, na tumačenje Vinodolskog zakona (*Vinodolski zakon*, HZ II, 1949, str. 131—132). U tom je radu ostao kod svoga prijašnjeg mišljenja, iako je ovog puta osobito isticao »donacionalno-feudalni karakter« vlasti u Vinodolu. »Dosada slobodne općine sa svojim članovima dolaze pod donacionalno-feudalnu vlast nove vlastele vinodolske krčkih knezova, a ta im je vlast dana zato, da ekonomski iskorišćuju vinodolske ljude, te nove kmetove...« (141). Moramo se, dakako, zapitati, kakva se to promjena dogodila u položaju Vinodolaca, da su oni od članova slobodne općine postali kmetovi? I to kmetovi svoje vrste, jer je »sigurno, da je u općinama prevladavalo privatno vlasništvo već i prije, no što su krčki knezovi dobili Vinodol kao kraljevsku donaciju«, a »po Vin. z. vlasnikom je zemljišta otac kao glava inokosne porodice. Poslije smrti oca i matere po baštinskom pravu nasljeđuju zemlju sinovi, a ako njih nema kćeri« (140). Svakako se ne dobiva jasnija slika, ako se postavi tvrdnja, »da je društveno uređenje ovdje počivalo na organizaciji teritorijalnih općina« (159), jer se u prikazu te organizacije govori jedino o općinskim činovnicima. Podatke, naime, koji jasno govore o posebnom pravu »vlastele bribirske« (D. Šurmin, *Acta croatica*, str. 129), autor ne navodi. Uzalud tražimo dakle odgovor na pitanje, u čemu se sastojalo to »starije društveno uređenje«, u čemu »novije donacionalno-feudalno«, a u čemu »najstarije rodovsko-plemensko«! Autor traži doduše izlaz na taj način što tvrdi, da se stupanj raslojavanja može teško odrediti, »jer je upravo u tom pravcu 'novi poredak' u Vinodolu morao proizvesti znatne izmjene u strukturi toga društva«, ali je ipak njegova osnovna misao, da su slobodni ljudi pretvoreni u kmetove. I budući da zamišlja vinodolsko stanovništvo kao jedinstven sloj kmetova, mora priznati, da »nije lako sa sigurnošću utvrditi, tko su bili 'plemeniti ljudi', o kojima je riječ u V. z.« (141).

Kao podloga za ovo posljednje služi obično čl. 31, u kojem je tobože »pobijedio onaj najstariji, rodovsko-plemenski poredak i suprot kasnijeg općinskog i suprot najnovijeg donacionalno-feudalnog poretka« (142). A ako pogledamo sadržaj tog člana — to je dioba vražde za usmrćenog *kmeta* između djece ubijenog, bližika i općine — onda se moramo začuditi nedosljednosti takve teorije o društvenom uređenju. Polazeći, naime, sa stanovišta da kmet u ovom članku znači neslobodnog seljaka — koji prije 1225 nije postojao kao takav! — on je morao zaključiti, da se upravo u tom slučaju knez odbirao svojih prava, jer on ne dobiva od vražde ništa! Zato je mnogo vjerojatnije, da su »kmetovi« u Vinodolu i na Krku u doba donošenja zakona općinski činovnici, kako ćemo to

pokušati izložiti na drugom mjestu (Zbornik Instituta hist. nauka u Zadru III, 1959).

Ne čini se nam dovoljno jasnim ni Kostrenčićev prikaz vinodolske općine. Ako je ta općina »samonikla« i od »starine«, gdje treba tražiti njene početke? A ako je to, nadalje, tip »slavenske općine uopće«, kako je moguće, da se ona nije razvila i izvan mediteranskoga kulturnog kruga? Jer takvo općinsko uređenje ne poznaje niti Hrvatska preko Dinarida, niti Slavonija. Ne poznaje je, štoviše, niti čitava »dalmatinska« Hrvatska, iako su razlozi, zašto je ne poznaje, ovdje nešto drukčiji. Iako je Kostrenčić ovaj rad završio riječima, da su to »u glavnim crtama rezultati, do kojih je došla naša nauka u proučavanju Vinodolskog zakonika« (142), te riječi nisu posve bile točne, jer je nauka ipak otišla nešto dalje. Čini se tako, da »donacionalno-feudalna teorija« nije dala odgovor na pitanje o društvenom uređenju Vinodola u vrijeme izdavanja statuta, kao ni ranije.

Uz sve to se na tu istu teoriju, polazeći doduše s drugih pretpostavaka, vratio i M. Barada u djelu »Hrvatski vlasteoski feudalizam po vinodolskom zakonu«, JAZU 1952. Barada je u *osnovi* gledao na društvene odnose u Vinodolu isto kao i Kostrenčić, jer se i po njegovu mišljenju u »V. z. odrazuje uglavnom slika hrvatskog feudalnog kneštva« (10). Međutim, s obzirom na genezu vinodolskog društva između njihovih je mišljenja golema razlika. Dok je Kostrenčiću polazna tačka »samonikla slavenska općina«, Barada je to »uređenje starohrvatskih županija« (11). »Budući da starohrvatsko uređenje pozna samo županije kao osnovne političke, upravne i gospodarske jedinice, a pokazao sam da je to bio ili županiji pripadao i Vinodol, i on je imao županijsko uređenje, iako se u spomenicima kao županija izravno ne spominje« (21). Kako za Vinodol nema u tom pogledu podataka, on prenosi rezultate dobivene analizom Kliške županije ne samo na Vinodol, već i na čitavu Hrvatsku. U županijama je »glavni i najveći dio bio *regale territorium* u rukama vladarskim, dok je manji dio pripadao seoskim zajednicama (*terrae hereditariae* ili *patrimoniales*)« (30). Glavna su »radna snaga na vladarskim dobrima bili prvotno samo robovi, zatim od svršetka XI. st. dalje i kmetovi«, jer se »od IX. do XI. st. dalje izmijenio društveni položaj robova u gospodarskom odnosu: bespravno staro robovsko stanje postepeno se raspadalo« (31); robovi »se u XI. i XII. st. pretvaraju u kmetove« (32). Župani su »gospodarski, politički i vojnički zapovjednici« (32), koje postavlja vladar, a županije se dijele na manje političke jedinice na čelu s podžupanima (33). Iako je »bilo razlike između pojedinih starohrvatskih županija radi geografskog položaja i morfoloških oblika tla«, ipak se to uređenje može prenijeti i na Vinodol. Prelazeći zatim na analizu društvenih odnosa, Barada smatra, da može utvrditi, da su kmetovi »bili najbrojniji sloj vinodolskog pučanstva« (46). Premda uopće nema izvornih podataka o položaju tih »kmetova«, on tvrdi, da su oni »držali i obrađivali *kraljevske* posjede, oranice sijali, vinograde i vrtove sadili i njegovali« (47; podertala N. K.). No nesumnjivo su i to morali biti kmetovi svoje vrste, jer su oni imali svoje posebno nasljedno pravo, prema kojem je »kmetosko imanje, dok je god bilo moguće, ostalo u rukama izravne muške loze« (49)! Pa ipak je Barada dao o njima ovaj konačni zaključak: »Po svemu vinodolski kmet na smrti nije mogao da slobodno raspolaže ni s najmanjim dijelom svoje pokretne ili nepokretne imovine...« (50). Kako se takvo tumačenje ne može primijeniti i na čl. 31 — u kojem je, kako smo vidjeli, Kostrenčić vidio ostatke rodovskog uređenja — Barada prelazi preko tog člana šutke. Morao bi, naime, objasniti, kako je moguće, da pri ubijstvu takva kmeta, u čijem se položaju odražava »nekađašnje robovsko-kmetosko podrijetlo« (50), knez ne dobiva ništa! Usprkos činjenici, da je Žontar s pravom isticao posebni položaj svećenika u općinama

(n. dj., str. 157) — a o tome svjedoče svi statuti općina — Barada je, kao i Kostrenčić, prema čl. 36 izjednačio »kmetove« i popove. »Zato su i svećenici roda kmetskoga smatrani kao pripadnici kmetske klase« (53). A našao je opravdanje za takav klasni položaj u primitivnosti glagoljaša (54)! Plemeniti su, nastavlja Barada, također posebni sloj u Vinodolu. »Oni nisu drugo nego posjednici vlastitih zemalja, sa kojih knezu ne daju dohodak, i po tomu su oni plemeniti« (55). Autor ima potpuno pravo, što izdvaja plemenite kao poseban sloj, ali da li ih doista karakterizira to, što ne daju podavanja? Naime, i on sam ih izjednačuje s jobagionima castri u Slavoniji; prema tome njihova plemenitost izvire iz karaktera njihove službe. Zato i Senjski statut iz 1388 osigurava, »quod quilibet nobilis de Senia . . . possit seruire cuicumque domino eidem placuerit ad libitum uoluntatis sue« (Š. Mažuranić, Statut grada Senja, Arkiv III, 1854, str. 155). Točno je, da plemeniti uživaju privilegija, ali ne zato što imaju »vlastite zemlje« — jer to imaju svi pučani u Vinodolu! — već zato što ih je vinodolski knez učinio — »plemenitima« (v. na pr. R. Lopašić, Hrvatski urbari I, 1894, str. 384).

Međutim, u tumačenju karaktera vinodolske općine Barada se odvojio od svih svojih prethodnika. Morao je — budući da je »nosiocem sveukupne ordinarne vlasti« u Vinodolu učinio kneza — gotovo negirati postojanje općine, ističući, da »općinski znači opći, općenit, zajednički, javan, ono što pripada općini i sl. Zato pridjev općinski u V. z. dolazi uglavnom u značenju onoga, što se čini javno, u javne ili zajedničke svrhe; pridjev općinski . . . ne sadržava ništa što bi se odnosilo na općinu kao pravnu ustanovu« (85). Napori, da to zaista i dokaže, bili su tako teški, da je morao priznati, kako je »to vrlo sklisko i nesigurno tlo« (85)! Zbog toga se i ne želimo zadržavati više na tom dijelu rasprave. Takav je nazor posljedica autorova nastojanja, da u Vinodolu vidi samo jedan određeni tip kneštva, u kojem ne može postojati neki drugi odnos osim odnosa između kmeta i vlastelina! Nije pritom, nažalost, opazio, da u Vinodolu za postojanje kmetskih odnosa nema ni jedne potvrde, jer su samo općine kao cjelina nastupale prema knezu. Individualni odnos kmeta prema vlastelinu u Vinodolu nije samo nepoznat, nego i nemoguć.

Posve je razumljivo, da je Baradin neispravan način postupanja i s dotadašnjom literaturom i s izvornim materijalom izazvao kritiku. O. Mandić (*O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u Srednjem vijeku*, HZ V, 1952, 1/2, str. 131—158) s pravom upozorava Baradu, da se tip društvenog uređenja kraljevskih županija ne može primijeniti na sve krajeve u Hrvatskoj, jer ni sam Konstantin Porfirogenet ne ubraja Vinodol među županije. No kako to nije bio niti banski teritorij (jer je takvim Porfirogenet označio samo Liku, Gacku i Krbavu), ostaje zasad otvoreno pitanje: tko je tim teritorijem upravljao. Teško će se, naime, naći opravdanje za tvrdnju, da je kraj između Velebita i Raše »vjerojatno doista bio zapadna krajina stare hrvatske države« (152), jer je Baradina identifikacija »marchie Dalmacie« s Krajinom nastala tek u ovom radu kao izraz težnje, da se što bolje utvrdi postojanje Krajine u natpisu Bašćanske ploče. Ne možemo, štoviše — kao što to čini Mandić pozivajući se na Šišića — tvrditi ni to, da je ta Krajina bila pod upravom bana, jer za to nema podloge u izvorima (na Bašćanskoj se ploči kaže, da je Krajinom vladao knez Kosmat). Kako dakle nije sigurno, da je Krajina s tom funkcijom u hrvatskoj državi za narodnih vladara postojala, nema dovoljno podloge ni Mandićeva slika društvenih odnosa u Vinodolu, koja je osnovana upravo na toj činjenici. Pozivajući se na germanske pogranične marke, on tvrdi, »da su u pograničnim područjima starohrvatske države postojale slobodne seljačke općine« (153). Njihovi su stanovnici »svi bez razlike odbijali napade neprijatelja« (153), dakle nisu bili stalna vojska, »kakva bi morala postojati u takvom

„obrambenom tvrđavnom sistemu“ (133). Tome u prilog, kaže Mandić, ide i terminologija: civitas, urbs i oppidani, a ne castrum i milites (133). Međutim, ako se već želi zaključivati na osnovu terminologije, onda je isto tako neispravno tražiti u tim izrazima članove slobodnih seljačkih općina. Ali terminologija je u Srednjem vijeku vrlo slab vodič! Mandić zatim nastoji opravdano pobiti Baradinu »robovsku teoriju«. No njegov postupak nam se ne čini točan iz dva razloga: što ne prikazuje točno kolonat u Rimskom carstvu (on je mnogo kompliciraniji) i što Barada nije ropstvo u starohrvatskoj državi dovodio u vezu s rimskom vlašću na Balkanu, već s terminom *servus* (kao jedinim podlogom za svoje ropstvo!) u izvorima s hrvatskog područja.

I najzad, onim istim razlozima, kojima su već autori prije njega — iako ih on ne navodi — tumačili razvoj od slobodne općine do kmetstva (t. j. »ustanovama iz rodovskog uređenja«; 135), Mandić pobija Baradinu spomenutu teoriju. No dok je Kostrenčić gledao u tim ustanovama samo relikte, Mandić vidi u njima stvarne oblike društvenog života. »Stoga, među kmetovima u Vinodolu XIII. st. *pleme* može vrlo dobro značiti skup rođaka, koji sastavljaju jedno bratstvo i koji su zbog toga solidarno odgovorni za umorstvo, koje bi počinio njihov član« (135)! I opet moramo postaviti pitanje, kakvi su to *kmet*ski odnosi, u kojima kmetovi sačinjavaju bratstvo? Tvrđnjom, da »društveno uređenje u Vinodolu XIII. st. *izravno* potječe od rodovskog uređenja, koje je ondje nekada postojalo«, Mandić se u osnovi vraća na Kostrenčića, samo što ne znamo, da li ga prihvaća ili ne, jer se na njega ne poziva. U biti dakle nije on u diskusiju unio neke nove momente ili poglede.

Iste godine je Baradi odgovorio i *M. Kostrenčić (O radnji prof. dr. Mihe Barade, Hrvatski vlasteoski feudalizam; Predavanja JAZU 10, 1953)*. Oštrinom, koja ispada iz okvira naučne diskusije, on se oborio osobito na Baradinu Krajinu i njegov pojam »hrvatskog vlasteoskog feudalizma«. Način, na koji je odricao vrijednost i točnost svakoj Baradinoj tvrdnji, morao ga je dovesti u drugu krajnost, a prema tome i na pogrešan put. Jer ako je Barada izgradio svoju Krajinu na nesigurnim izvorima, Kostrenčić ju je obarao netočnim tvrdnjama (v. na pr. na str. 15 tvrdnju, da je prema općenitom mišljenju čitav otok Krk pripadao bizantskom tematu). A pritom su, nažalost, i jedan i drugi bili premalo upoznati s općom problematikom, a da bi uvidjeli, da je za pitanje društvenog razvoja doista svejedno, da li je Krajina tada uopće postojala. Ako, naime, *castra* i *castella* postoje i *izvan Krajine* — a o tom nema sumnje — onda njihovo postojanje nije uvjetovano pograničnim utvrđenjem. Zbog toga je Žontar i isticao stvaranje castra kao jedan elemenat u nastajanju općine. U sličan položaj dovodi Kostrenčića i nastojanje, da ukloni svaki trag Baradina »hrvatskog vlasteoskog feudalizma«. *Točno* je da je »prof. Barada počinio daljnju jednu i još veću zbrku time, što je to nasljedno pravo prikazao kao suštinu »hrvatskog vlasteoskog feudalizma« (23), ali općenitim i najpoznatijim karakteristikama feudalnog prava uopće Kostrenčić nije nadomjestio Baradin propust. Kako se Baradi činio razvitak specifičan zbog toga, što je smatrao, da je to nasljedno plemićko pravo bilo karakteristično samo za hrvatsko plemstvo, trebalo je dokazati — što ne bi bilo teško — da to nije bilo tako. Drugo je pitanje, da li su doista Arpadovići i u Hrvatskoj primjenjivali donacionalno-feudalni sistem, kako to tvrdi Kostrenčić (25). Jer je u svoju moderniziranu definiciju feudalizma ubacio vladara zato, da bi spasio »donacionalno-feudalnu« teoriju. Ako već jednom feudalizam definiramo *ekonomski*, a ne samo *pravno-politički* — kako je to činila nekad pravnička škola — onda nam zaista ne treba vladar kao začetnik feudalnih odnosa između feudalca i kmeta. A ipak ima najzad autor pred očima stare nazore kad tvrdi, kao Barada u svom »Postanku hrvatskog plemstva«, da za narodnih vladara gotovo nije bilo odnosa

između feudalca i kmeta (24). Nije nipošto slučaj, što je Barada osjetio neki osobit razvoj plemstva u Hrvatskoj! No taj se nije očitovao u posebnoj nasljednom pravu plemića, niti u posebnoj primjeni »donacionalno-feudalnog sistema«, već u tome, što je izvor moći i vlasti velikaša u Hrvatskoj bila feudalizacija javnih funkcija prije nego se to dogodilo u Slavoniji. Zbog toga za donacionalni sistem nije bilo u Hrvatskoj materijalne podloge.

U posljednjem dijelu kritike Kostrenčić opravdano zamjera Baradi svako negiranje općinskog uređenja u Vinodolu (27—29). I tako ni ta diskusija, koja se kretala u krajnostima, nije mnogo oplodila naučnu problematiku. Kako se s njom završila diskusija o društvenom uređenju Vinodola u doba narodne dinastije i u XIII. st., to je danas još uvijek otvoreno pitanje, kakvo je bilo društveno uređenje i prije i poslije izdavanja Vinodolskog zakona.

Istodobno, ali nažalost sasvim odvojeno i u drugom smjeru, vodi se diskusija i o nekim općinama s istog pravnog područja. To su radovi *O. Mandića*, posvećeni problematici društvenog i pravnog uređenja Kastavštine — *Slobodni seljaci kastavske gospoštije*, Riječka revija II, 1953, str. 31—36; *Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII. stoljeću*, Rad JAZU 306, 1955, str. 75—120; *Neki pravni običaji na području bivše kastavske gospoštije*, Jadranski zbornik I, 1956, str. 119—143, i *Brigača, razvojni put jednog pravnog običaja u Kastavskoj gospoštiji*, Vjesnik drž. arhiva u Rijeci IV, 1957, sep. otisak, str. 7—55, te *I. Beuca o Osorskoj komuni u pravno-povjesnom svijetlu*, Vjesnik drž. arhiva u Rijeci I, 1953, str. 8—161. Osvrnut ću se samo na poglede o društvenom razvoju na tom području u spomenutim radovima.

Već sam naslov Mandićeva priloga o »*Slobodnim seljacima Kastavske gospoštije*« odaje osnovnu autorovu misao: budući da su stanovnici Kastavštine stoljećima slobodni seljaci, treba utvrditi, koji je razlog takva — s obzirom na ostale habsburške zemlje — povlaštenog položaja. Na to pitanje odgovara autor ovako: »Od IX. stoljeća se stanovništvo Kastva, Veprinca i Mošćenica nalazilo u sklopu raznih graničnih područja te toj činjenici ima zahvaliti svoj poseban ekonomski i pravni položaj« (36). Autor se poziva na neka mjesta iz modruškog urbara da dokaže razliku »u odnosu između Frankopana i njihovih kmetova« i navedenih slobodnih seljaka. Nisu li dakle osnovni pojmi nejasni? Modruško vlastelinstvo ima sasvim drugu društvenu strukturu! *Sela* u modruškom vlastelinstvu *nisu seljačke općine, već kmetvska selišta*, t. j. osnovne gospodarske jedinice seljačkog posjeda, od kojih služe vlastelinu »službu«. Zbog toga su i kmetovi na modruškom i ostalim vlastelinstvima u individualnom odnosu prema vlastelinu, a to se odražava i na taj način, što se individualno, a ne kao općine zapisuju u urbar. Usput tek napominjem, da modruški urbar ne može služiti kao podloga za uspoređivanje niti kmetvskog stanja, jer su u njemu popisane *samo zemlje* (selišta) i službe od zemalja, a *nema* drugih dužnosti (na pr. tlake, koja se navodi samo u Saborskom; v. R. Lopašić, Hrvatski urbari I, str. 28). Prema tome — čini se, da je svaka analogija u onom smislu, kako je autor upotrebljava, promašena, jer je struktura kastavskog vlastelinstva, a s njome i dužnosti podložnika, sasvim drukčija. Ondje su općine, a ne pojedini kmetovi. Da ih ne bismo ni smjeli nazivati seljacima, pokazuje najbolje Mandićev primjer. Seljak, kao termin suviše neprecizan, dopušta najrazličitija tumačenja, a ipak smo već sami unijeli u naučnu terminologiju — koliko je to moguće — neke određene termine, koji mogu bar donekle omogućiti klasifikaciju. Ako kažemo, da su spomenuti seljaci podložnici, onda smo tim terminom dobili mogućnost za šire određivanje. A kako sami podložnici u Vinodolu, na Krku i u Kastavštini nazivaju sebe ponajviše *pučani*, nema razloga da taj termin odbacimo. To više, što *samo* taj termin i odgovara stvarnom položaju podložnika u istarskim, primorskim i vinodolskim općinama. Misao, da bi se

stoljetni povlašteni položaj seljaka u Kastavštini zasnivao na osobitom položaju pograničnog teritorija, ne čini mi se također točna. Ta niti tada, kad je Krajina bila stvarno organizirana — ali, kako je dobro poznato, ne na teritoriju kastavske gospoštije, nego u njenom susjedstvu — nisu krajišnici imali položaj »slobodnih seljaka«. A kako su se Kastavci opirali pozivu na obranu od Turaka u XVI. st., pokazao je već Žontar. Niti na treći poziv Barba, iako im je on zaprijetio globom od 400 maraka, nisu htjeli doći i to upravo zbog toga, što se »ta zahteva ni temeljila na kakšni starejši obveznosti prebivalcev iz srednjega veka« (n. dj. str. 181).

Uostalom, prilazeći tri godine nakon toga istom problemu, Mandić je bio primoran da napusti svoje prijašnje mišljenje. Dok 1953 završava prilog riječima: »Sa promjenom političkih odnosa u Srednjoj Europi u XVI. i XVII. st. nestali su uvjeti toga posebnoga položaja tako, da je seosko stanovništvo Kastavske gospoštije bilo *izjednačeno u dužnostima i u pravima s ostalim podložnim seljacima u Habsburškom carstvu*« (36; podcrtala N. K.), u novoj raspravi — *Osnove pravnog uređenja veprinačke općine* — tvrdi: »Iako se u jednom zapisu od 27. studenog 1737. za stanovnike Veprinačke općine upotrebljava naziv 'podlošnici', oni u to doba *nemaju* osebine kmetova iz ostalih zemalja austrijske krune« (98). Oni, tvrdi nadalje, potpuno slobodno raspolažu nekretninama »inter vivos et mortis causa« (100), što znači da mogu slobodno oporučivati. To znači, nastavlja, da »su 'podložnici' općine Veprinac tada, kao i prije u XVI. stoljeću, bili vlasnici zemljišta... a to u istom razdoblju *nije slučaj* sa seljacima u ostalim zemljama Habsburgovaca« (101). Ili: »Pravni se položaj seljaka iz Veprinačke općine u XVIII. st. *uopće ne može usporediti* s onim tadanjih seljaka-kmetova u drugim zemljama austrijske krune« (101; podcrtala N. K.). Koje su dakle tvrdnje točne?

Nije dakako slučaj, da se autor u ovom drugom radu ne poziva na neke svoje prijašnje tvrdnje, iako to inače vrlo često čini. Prešavši preko svoga nedavnog mišljenja o uzrocima posebnog položaja seljaka u Kastavštini, on ovdje piše: »Skrenuli bi s predmeta ovoga rada, kada bi isticali faktore, koji su uvjetovali tu tendenciju prema statičnosti, koja karakterizira društvene odnose u Kastavskoj gospoštiji« (106). Razloge slaboga klasnog raslojavanja traži on u sasvim drugim pojavama. »Ali takva procesa nije bilo u Veprinačkoj općini, kao ni u drugim općinama Kastavske gospoštije, jer je poznato, da u ovom dijelu Istre nije bilo domaćeg plemstva i da su se društveni odnosi ondje vrlo sporo razvijali« (104). No tek ovdje uzima u ruke Žontarevu raspravu, ali odbacuje njegovo mišljenje kao »hipotezu«, koja »nema potvrde u činjenicama« (104). Ne može se ni očekivati, da bi Mandić prihvatio Žontarevo mišljenje, kad se iz onoga, što o njemu govori, jasno razabire, da ga uopće *nije shvatio*. Jer je Žontar, kako je već rečeno, razlikovao *dva procesa*: stvaranje općina i komunalno gibanje, koje u općinsko uređenje unosi neke promjene. Mandić je naprotiv iz Žontareve problematike uzeo samo ono, što mu je svidjelo!

Premda već letimični pregled svih statuta i zakona s ovoga pravnog područja ukazuje na to, da se doista radi o istom pravnom području, Mandić misli, da bi za to bilo tek »potrebno dokazati, da su postojale veze između Krka i Kastavske gospoštije« (105). Kao da je Žontar položio težište na termine, a ne na karakter pravnog uređenja, autor završava ovim riječima: »Prema tome, vinodolske se općine *ne* mogu ubrojiti među 'primorske', a ni među gradske, iz kojih se širio pokret za osamostaljenjem« (105). I kao da je, nadalje, nestajanje župana u općinama samo rezultat utjecaja izvana, a ne odnosa između vlastele i općina, Mandić priznaje, da je samo Rijeka mogla utjecati na Kastav, jer je »u gospoštiji ova jedina općina, koja nema župana« (106). Iz te rasprave nismo dakle mogli dobiti pravu sliku »osnova pravnog uređenja ve-

prinačke općine, jer nas je sam autor ostavio u dilemi, koje od njegovih tvrdnja treba shvatiti kao konačne.

U posljednjem prilogu s tog područja — *Pojava kapitalističkih odnosa u Veprinačkoj općini* (Jadranski zbornik II, 1957, str. 281—291) — Mandić je iznio neke svoje poglede na njegov ekonomski razvitak. Kako autorova ocjena tih kapitalističkih odnosa zadire i u neke osnovne probleme ekonomskog razvoja, to ću se osvrnuti i na taj prilog. Autor naime tvrdi, da se pojava kapitalističkih odnosa očituje u 1. počecima proizvodnje za tržište (trgovina drvetom); 2. završavanju razdoblja »feudalne autarkične ekonomije na tom području« (282); 3. u prodiranju stranaca u općinu i 4. u počecima »prelaza na robno-novčano gospodarstvo«, koje »počinje razbijati ekskluzivnost privatnog vlasništva općine nad zemljištima« (284).

Da je ekonomski razvoj u Veprincu bio doista takav kakvim ga autor prikazuje, onda bismo morali tražiti razloge toj neobičnoj pojavi. Kad bi »prelaz na robno-novčano gospodarstvo« bio uopće kriterij za pojavu kapitalističkih odnosa, onda bismo morali postaviti pitanje, kako je moguće, da se taj prelaz javlja tek u XVI. stoljeću. Naime, prelaz na robno-novčanu privredu javlja se u feudalizmu istovremeno s uvođenjem *novčane rente*, a ta je na ovom području uvedena mnogo ranije (na Krku negdje svršetkom XII. st.; u Vinodolu svakako prije Zakona, a na području Kastavštine svakako prije 1400 — v. M. Kos, Vjesnik drž. arhiva na Rijeci II, 1957, 10, 16; Veprinac daje prema urbaru mjesto svinje, funte voska i papra 1 marku i 40 šilinga). A inače se upravo u tom razdoblju pojava kapitalističkih elemenata na vlastelinstvu očituje zbog sve veće proizvodnje vlastele za tržište u obratnoj pojavi — vraćanjem na radnu rentu. A autorovo uvjerenje da se tek »sa prodiranjem kapitalističkih odnosa u veprinačkoj općini« pojavljuju stranci, počiva na krivoj pretpostavci da je do tog vremena postojalo u tom pogledu bilo kakvo ograničenje i da su se takvim naseljavanjem »smanjivali prihodi feudalnog gospodara« (289). »Stranac«, koji je na području općine nabavio nekretnine, postao je općinar i snosio je terete kao i svi drugi članovi općine. Međutim, trgovina drvetom doista upućuje na kapitalističke elemente, ali se ona, čini se, nije pojavila tek u XVI. stoljeću. Već je Žontar upozorio da su pašnjaci i šume bile od stvaranja općine zajedničko vlasništvo, pa je mogućnost iskorištavanja šuma od strane općinara teoretski postojala i tada (tumačenje 34. čl. veprinačkog statuta nije točno — str. 282; v. Kos, n. dj., 9—10). Trgovinu je svakako uvjetovala potreba da se nocem namire općina in gospodar. A odredbe o šumama što ih donosi Mandić (nažalost tekst je nepotpun) vjerojatno je povezana s šumskim regalom pokrajinskog kneza (Žontar, n. dj., 190). Najzad je knez znao iskoristiti tu trgovinu na taj način, što je u Mošćenicama i Voloskom postavio posebne mitnice. Dakako, da još uvijek ostaje otvoreno pitanje *opsega* te trgovine. Da li ona doista ima »kapitalističko-spekulativne oblike« (R. Bičanić, Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, MHK 6, 1952, str. 8)? Iz fragmenata dokumenata, koje autor donosi, to nije moguće zaključiti. Čini mi se prema tome, da Veprinac nije mogao u XVI. st. predstavljati »tipičan primjer feudalne općine«, u kojoj vlada »stanje autarkije, i to još u XVII. stoljeću« (282), jer nije bilo uvjeta, da se na tom području (kao na pr. u susjednoj Rijeci) iz pojava kapitalističkih elemenata razviju kapitalistički odnosi.

Mnogo je teže rješavati problem razvoja osorske komune, koji je problem uzeo kao predmet raspravljanja *I. Beuc* u djelu »*Osorska komuna u pravno-povijesnom svijetlu*«. Kritika je dovoljno istakla i pozitivne i negativne strane Beučeve rasprave (*F. Čulinović* u Zborniku Pravnog fakulteta, Zagreb, 1954, i *V. Valčić* i *O. Mandić* u HZ IX, 1956), pa ću se osvrnuti samo na neka bitna pitanja, osobito ona, u kojima se s kritikom ne bih mogla složiti.

Osnovni je problem Beuc postavio onako, kako smo to navikli čitati u našoj starijoj historiografiji — a koju Beuc, nažalost, nije uzeo u obzir; naime, »romanskom« *gradskom* naselju, u kojemu se sačuvao kontinuitet još iz rimskog doba, suprotstavlja se hrvatski dio otoka. Taj ima sasvim drukčiji razvitak, jer je *hrvatski* i jer je pripadao hrvatskoj državi. Naglašava se, dakle, isto kao što je već davno učinio V. Klaić (v. na pr. Krčki knezovi Frankopani, 1901, str. 78 i sl.) i drugi, da je etnička pripadnost glavni razlog različitog pravnog uređenja. Kako za osorsku komunu za najstarije doba nema podataka, Beuc je, kako je to već konstatirao Mandić, rješavao probleme analogijama »s poznatim činjenicama iz uređenja starohrvatske države« (HZ IX, 207). Ali baš u tom jest problem, što analogije kopnenih komuna dalmatinske teme ne mogu služiti za usporedbu. Ondje je stari ager bar donekle poznat (v. M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta za histor. nauke u Zadru I, 1955, i Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta III. ser., 5, 1956), a ovdje nisu zasad utvrđeni ni osnovni principi; ondje su poznati privilegiji, a ovdje nije o tome sačuvano ništa! Kako ćemo onda na osnovu istih premisa i ovdje rješavati probleme? Za sve se naime gradove bizantskog temata mora postaviti kao osnovno pitanje postanak gradskog teritorija. Ne čini mi se, da je Beuc dao na to odgovor, koji bi mogao zadovoljiti. On smatra, da je jedina pravna podloga za prisvajanje vangradskog teritorija po samim građanima bilo »uživanje posjeda na vangradskom teritoriju« (14). I to od doseljenja pa sve do raspada Krajine (22). To, drugim riječima, znači, da je — prema njemu — sve do XII. st. Osor ostao ograničen samo na zidine. Gledajući iz te perspektive i same izvore, Beuc je iz zakletve duždu Otu Orseolu (1018) izvukao jedini zaključak, da hrvatski kašteli nisu »spadali pod jurisdikciju bizantskog grada Osora« (14).

No da li je slika društvenog razvitka na ostalom dijelu otoka jasnija? Kako je autor i ovdje upotrebio analogiju, primjenio je neka mišljenja o zadrugama (18), teritorijalnim općinama, pograničnom vojno-odbrambenom sistemu i t. d. Prenosio je, jednom riječju, različita mišljenja, a da pri tom nije ispitivao, da li se ona možda uzajamno ne isključuju. Jer kad je Barada postavljao svoju teoriju o Krku kao territorium regale, onda to uređenje nije povezivao sa slobodnim općinama. Kako je čitav otok bio, prema Beucu, territorium regale, došlo je do »feudalizacije« dva put: jednom u vrijeme kad je otok postao kraljevskim posjedom, a drugi put kad je Venecija zauzela otok. »U normalnom procesu feudalizacije otoka slobodni ljudi teritorijalnih općina postajali su podložnici« (22). S pravom je Mandić odbio kao netočno mišljenje, da bi Osor bio kraljevski posjed u cjelini (HZ IX, 207). Učvršćenje mletačke vlasti bila bi ponovna »infeodacija«; štoviše, »novčana i naturalna podavanja, koja su Osorani morali davati svojim feudalnim gospodarima, potpuno su u skladu s feudalnim pravom, koje je bilo u cvatu« (45). Međutim, lako se može razabrati, da je osorski knez, koga je Venecija ondje postavljala, bio isto takav »feudalac« kao i ostali knezovi-comites u dalmatinskim komunama! Radilo se svagdje o *časti*, koja je spojena s podavanjima i koju je Venecija davala pojedincima ili porodici (na pr. Krk kasnijim Frankopanima ili Osor Maurocenima). Prema tome, ako želimo govoriti o osorskim »podložnicima« i »feudalizaciji« osorskog otoka, onda moramo imati na umu, da ti podložnici imaju svoje općine, statute, činovnike i t. d.

U Beučevu prikazu pravnog razvoja osorske komune od X. st. dalje osjeća se nedostatak zbog nepoznavanja općenite problematike. Budući da je danas utvrđena činjenica, da je grad u mediteranskom pojasu sačuvao u nekim pravnim oblicima kontinuitet i da grad kao *općina* postoji (v. E. Ennen, Frühgeschichte der europäischen Stadt, 1953, 223 i sl.), ne može se, prema mom uvje-

renju, tvrditi, da je početkom XI. st. komuna »već juristički izgrađeni pravni subjekt« (35). A za mišljenje, da je Koloman i Osoru podijelio privilegija »trogirskog tipa«, nema doista nikakve podloge u izvornom materijalu. Najzad, kako nastaju prema Beucu »samostalne komune« na otoku? Bez obzira na činjenicu, da je postojanje Krajine još uvijek problematično, da se Beli 1018 također javlja kao »izgrađena juristička osoba«, on smatra, da se nakon raspada Krajine »raspao i sistem castrorum na otoku Osoru. Iz zajednice stanovnika, koji su obitavali teritorij oko utvrde sa samostalnom podžupanskom jurisdikcijom, razvile su se samostalne komune Cres, Lubenice i Beli, uživajući autodikiju, vlastito pravo i prihode koje su si stvarali iz sudbene djelatnosti i drugih prerogativa komunalnog ustrojstva« (38). U čemu se samo mogla sastojati samostalnost, kad je, kako je to utvrdio Barada (Vlasteoski feudalizam, 15), raspadom Krajine otok došao pod vlast Venecije, pa je ona, prema Beucu, postavljala ondje svog »feudalnog kneza«!

Najzad je i *M. Kos* izdanjem prvog poznatog urbara s područja Kvarnera — *Jedan urbar iz vremena oko 1400 o imanjima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru*, Vjesnik drž. arhiva na Rijeci III, 1957, str. 3—20 — pružio dragocjen materijal, na osnovu kojega se može utvrditi, kakvi su bili stvarni tereti stanovnika općina od Rijeke do Brseća. Kos je dao urbaru i kratki tumač. Njegov postanak stavlja između 1390 i 1405/7, a kao povod za izdanje utvrđuje prelaz kvarnerskih imanja od Devinskih na Walseeovce (?). Iako bi bilo nesumnjivo interesantno utvrditi porijeklo različitih podavanja, zadržala bih se samo na strukturi urbara. Bez obzira na podavanja, koja su, kako je to konstatirao i Kos (7—10), mogla biti pojedinačna i zajednička cijeloj općini, urbar razlikuje općine kao cjeline od poimence navedenih *kmetova* u Japrišću, Podgradu i Orehovlju (18). Zbog toga se u općinama određuju podavanja na osnovu *kuća* (ili, kako ih Kos naziva, kućnih gospodara; 8), a vani na selu na osnovu *huba* ili *selišta*. Već je Kos istakao, da je »za urbar karakteristično, da ne nabraja pojedine kućne gospodare po broju, nego samo visinu daća u pojedinim mjestima. Gospodarska jedinica, od koje se daće i dažbine daju, je jedno cijelo ognjište (gancze feuerstat)« (8). A i sam karakter podavanja — vjerojatno starije podavanje čitave općine i mlađe podavanje po pojedinim kućama — pokazuje, kako se položaj općina prema vlastelinu pomalo pogoršavao. Urbar dakle na svoj način također svjedoči o općinskom uređenju na Kvarneru.

Pokušat ću na kraju izdvojiti iz ove problematike one probleme, koji su, prema mom uvjerenju, još uvijek otvoreni. To je: 1. problem geneze općinskog uređenja uopće; 2. etnički, društveni i gospodarski karakter formiranih općina i 3. problem njihova »pokmećivanja«.

Daleko sam od svake pomisli, da ovdje ne samo riješim, nego i rješavam ove probleme. Za to je kao bitni preduvjet potrebno poznavanje općeg južnoevropskog razvitka. Taj preduvjet još nije, nažalost, ispunio ni jedan od naših historičara niti pravnika, pa su oni u tretiranju spomenutih problema ostali zatvoreni u svoj krug.

Čini se, da bi se problem postanka općinskog uređenja možda lakše postavio, kad se ne bi zadržala podjela na »seljačke« i »gradske« općine. Ako se »seljačka« općina razlikovala od »gradske« samo po tome, što je druga imala samostalniji položaj prema vlastelinu, onda ne bismo smjeli na osnovi te razlike postavljati klasifikaciju: *seljak* — *građanin* i za ono doba, kad je formiranje feudalnog društva bilo već završeno. Ili drugim riječima: određeni društveni položaj pojedinaca osiguran je već time, što su oni članovi općina, bez obzira na to, da li je ona seljačka ili gradska. Vraćamo se dakle na pojam civiteta, koji je karakterističan za Mediteran uopće i za koji je karakteristično, da u

privatno-pravnim odnosima nije činio razliku između pojedinih članova općine. A na takvim vlastelinstvima, kamo općinsko uređenje nije prodrlo, podložnik je ostao u individualnom odnosu prema vlastelinu. »Značljivo je, da najdemo še pozneje povsod tam, kjer so nastale kmečke občine, ozemlje, katerih prebivalci so plačevali skupaj podobne letne davščine v denarju, kakor smo jih omenili pri Kastavščini. Na Krasu pa so bile davščine že porazdeljene na posamezne podložnike« (Žontar, n. dj., str. 159).

Kako baš terminologija »seljačka općina« može lako zavesti, pokazuje Mandićev primjer slobodnih seljaka u Kastavštini. Kad se, naime, u Srednjem vijeku govori o slobodnim seljacima, onda se misli na one podložnike, koji su zbog različitih uzroka riješeni kmetskih dužnosti i tako postali slobodnjaci. Možda bismo imali pravo na primjenu tog termina kad bi gospodarski položaj pučana odgovarao položaju seljaka. Polazeći upravo s toga stanovišta, ne možemo kmetove na frankopanskim imanjima u unutrašnjosti nazvati istim terminom kao i članove primorskih općina. Ta je klasifikacija provedena prema pravnom kriteriju, iako se, po mom uvjerenju, ne može smatrati slučajnom pojavom, da je takav tip općine nastao u onim krajevima, koji nisu dopuštali da se razviju kmetski odnosi.

Još nešto mi se ne čini posve ispravnim: nazor, koji se provlači više ili manje gotovo kroz sva prikazana djela, da su pojedine pravne ustanove — ne samo u doba nastajanja, nego i kasnije — tako vezane uz određene narode, da se može govoriti o dva odijeljena svijeta. Prema tom nazoru, »hrvatska samostalna općina« nema ništa zajedničkog s »romanskim primorskim općinama«, a »hrvatska kaštela« s »romanskim gradom«. Smatrajući, da Hrvati na otoku Osoru nisu mogli imati svoje općine zato jer su bili Hrvati, Beuc je morao postanak »hrvatskih općina« prebaciti u XII. st.; međutim, nije znao što će učiniti s Romanima u kaštelima na otoku, o kojima govori Ivan Đakon g. 1000. »Ubi non modo cives, verum omnes de finitimis tam Romanorum, quam Sclavorum castellis convenientes, tanti ospitis adventum se praevenisse gaudebant« (F. Rački, Documenta, 426). Jednako tako 1018: Omnes habitatores predictae nostre civitatis Cha-Fisole — dakle, nazivaju se kao i Osorani (omnes habitantes in iam supra scripta civitate; Rački, n. dj., 34) — predvođeni satnikom i svećenikom zaklinju se duždu Otu. Razlika je ta, što Osorane zastupa i prior i biskup, što oni plaćaju 40, a Beljani 15 kuninih koža, i što se Beljani povrh toga obavezuju, da će »danju i noću« pomagati prijatelje Mlečane. Ne upućuje li ista terminologija — oba se naselja nazivaju civitates — na to, da su oba općine? Ima li, prema tome, podloge razlikovanje osorskog *građanina* od beljanskog *seljaka-podložnika* 1018. Zašto bismo ovdje na osnovu različitih pretstavnik općina — biskupa i priora, odnosno svećenika i satnika — morali zaključiti, da je i odnos tih općina prema Mlečanima bio različit?

Na slične je poteškoće naišao i Herkov, kad je želio u tumačenju pravnih ustanova Riječkog statuta vidjeti na svaki način »staro hrvatsko pravo« kao njihov izvor. Evo jedan primjer. Pri tumačenju »ustanove prava otkupa, odnosno prvokupa s naslova rodbinske veze i susjedstva«, koja se, kako sam ističe, javlja »u pretežnom dijelu evropskih naroda« (78—79), primoran je, slijedeći svoju osnovnu misao, tvrditi, »da su ove ustanove kod nas u najstarije vrijeme poznate i da se *moraju* smatrati plodom staroga hrvatskoga prava — bez obzira na to, da li su izvorne ili recepirane...« (79). Ako se pravo prvokupa javlja ne samo kod mnogih evropskih naroda, nego kod svih naroda (v. I. Milić, Poriijeklo prava bližika na prvokup i otkup nekretnina, HZ V, 1952, str. 308), onda je doista samo autorova želja učinila tu ustanovu plodom »starog hrvatskog prava«. Isto tako možemo pitati, da li je točnija tvrdnja Herkova, koji i oporuku smatra ustanovom s tog pravnog područja, ili Barade, koji tvrdi, da je oporuka

u »hrvatskom pravu« nepoznata (Lapčani, Rad JAZU 300, str. 535)? Ako i sam autor konstatira, da su u pogledu nasljednog prava žena propisi u *trsatskom, riječkom, poljičkom i splitskom statutu* vrlo slični (85, bilj. 19), onda bi u najmanju ruku morali genezu pravnih propisa u spomenutim statutima tumačiti na mnogo široj osnovi. A da ne govorimo o tome, da nedostaje bilo kakva usporedba između statuta dalmatinskih gradova i onih u Hrvatskom Primorju i u Istri. Ako se naime postavi tvrdnja, da je nešto karakteristično za »hrvatsko pravno područje«, onda se sama od sebe nameće zadaća, da se odredi i ono što nije karakteristično! Da se tako postupalo, vjerojatno bi se došlo do drugih rezultata i s obzirom na genezu općina i s obzirom na posebno »hrvatsko pravo«. Navedeni momenti upućuju na to, da se, po mom uvjerenju, ne mogu određeni pravni i politički oblici vezivati samo uz određene narodne skupine.

I najzad, čini mi se, da se promjene, do kojih je u položaju općina u Istri i Kvarneru došlo s obzirom na vrhovnu vlast, koju su općine priznavale, ne mogu nazvati »pokmećivanjem«, »infeodacijom« ili »tipičnim feudalnim podložništvom«. Koliko se god položaj općina pogoršavao (u smislu povećavanja tereta), po pravnom su položaju njihovi stanovnici ostali *pučani*. Imali su dakle onaj položaj, koji su im osiguravali statuti i zakoni.

DIE FRAGEN DER GESELLSCHAFTSSTRUKTUR DER KVARNER- GEMEINDEN IN DER NEUEREN HISTORISCHEN LITERATUR

Zusammenfassung

D. Verf. gibt eine kritische Übersicht der wichtigsten Theorien und Annahmen in der Literatur, welche nach 1945 erschienen ist und versucht am Ende die noch ungelöste Fragen festzustellen und klar umgrenzen.

VPRAŠANJE HRVATSKE KRAJINE V KVARNERU

Bogo Grafenauer

Barada je svojo zgoraj prikazano obravnavo notranje strukture hrvatskih županij povezal z domnevo, ki je poblizje zvezana tudi s slovensko zgodovino, namreč z razmerjem naših krajišnikov do Hrvatske in s teritorialnim razvojem Istre. Severozahodni del Hrvatske po opisu Konstantina Porfirogeneta — t. j. ozemlje med Liko (Krbava, Lika in Gacka) in Rašo v Istri, o katerega ureditvi nima Porfirogenet nobenega podrobnejšega podatka — je po njegovem mnenju sestavljal posebno »Krajino«, v katero naj bi spadali tudi kvarnerski otoki Krk, Cres in Lošinj (Hrvatski vlasteoski feudalizam, str. 13—23). Središče te »obmejne, pretežno vojaške enote« (13) naj bi bilo na Krku. Dokazovanje je skopo. Imenovanje Trsata ob Erikovi smrti leta 799 kot »Liburniae civitas« (več frankovskih analov) oziroma »Liburnorum urbs« (Saxo, oboje Fr. Kos, Gradivo I, št. 326) mu dokazuje »vojno-obrambeni trdnjavski, tako imenovani sistem castrorum« na celini od Vinodola proti zahodu; glavni dokaz za obstoj Krajine pa so besede v datiranju drugega dela napisa na Baščanski plošči: »v dni Kos'm'ta obladajučago v'su k'rainu«; datiranje vlade tega kneza na Krku gre od konca Zvonimirove vlade (Beuc, Vjesnik drž. ahiva u Rijeci I, 1953,

str. 24) do »pred 1116«, v čemer se po *V. Štefaniću* »strinjajo vsi raziskovalci«, on sam pa vendar dostavlja, da »se to ne sme trditi z gotovostjo« (EJ I, 1955, str. 384—387). Po Baradovem mnenju je ta Krajina mišljena pod imenom *Liburnia* že v frankovskih virih ob Erikovi smrti (Fr. Kos, n. n. m. in 329) ter ob Bornovi smrti leta 821 v frankovskih državnih analih (Fr. Kos, n. d. II, št. 67; ne v vita Hludowici, kot pomotoma trdi Suić, Radovi JAZU u Zadru II, 1955, str. 282), prav tako pa tudi v *Chronicon pictum Vindobonense* (c. 47, Fr. Kos, n. d. III, št. 357, zdaj Szentpéteri, *Scriptores rerum Hungar.* I, 1937, str. 363) pod imenom *marchia Dalmaciae*, ki da jo je okrog 1064 (vsekakor pred 1074) Zvonimir s pomočjo ogrskega kralja Salamona in vojvode Gejza vnovič iztrgal Karantancem, ki so jo bili osvojili. Z obstojem Krajine razlaga tudi sporočilo legendarne rabske *Historiae s. Christophori martyris* (iz začetka 14. stoletja) o »nekem knezu (comes) ogrskega kralja, po imenu Sergiju«, ki je napadel Rab z vojsko, zbrano na Krku, kajti sporočilo, da so bili »pod kraljevo oblastjo... tedaj vsi drugi otoki (sc. razen Raba), pa tudi velik del Hrvatov na kopnem se je pokoril zapovedim istega kneza« naj bi spet dokazovalo Krajino Baščanske plošče (za tekst gl. F. Šišić, *Priručnik izvora*, str. 586—587, 624—625, za datiranje v leto 1116 prav tam, 591—592, in *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, I, 1944, str. 33). Prav ob vojni z Benetkami v letih 1115—1118 naj bi se šele Krajina razbila: otoki so prešli pod benečansko oblast, Istra od Raše do Reke pod oblast nemškega cesarja Henrika, ki je v vojni Benetkam pomagal, ozemlje vzhodno od Rečine pa je ostalo pri Hrvatski. Poleg teh neposrednih navaja še nekaj posrednih »dokazov«, tako cerkveno povezanost Krajine — z izjemo Osora — do 12. stoletja (kakor je namreč spadalo sprva pod škofijo na Krku ozemlje, ki ga je dobila med 1154 in 1168 ustanovljena in 1178 obnovljena škofija v Senju, tako naj bi spadalo k njej tudi ozemlje, ki je prišlo pod škofijo v Pulju), obseg »najbolj živega središča« glagoljaštva na severnem Jadranu in »težnje in prizadevanja krških knezov«, da si pridobe za svojo fevdalno posest dele nekdanje Krajine, kar naj bi izviralo iz tradicije o tej nekdanji enoti. Vsa krajina naj bi bila — zaradi svojega vojaškega značaja — »kraljevska patrimonialna posest« (territorium regale) z isto ureditvijo, kakor so jo — po Baradovem mnenju — imele druge županije.

Posamezne dele Baradove hipoteze o Krajini sta poskusila podpreti vsak na svoj način *Ivan Beuc* (Osorska komuna u pravnopovijesnom svijetlu, *Vjesnik drž. arh. u Rijeci* I, 1953, str. 10—36) in *Mate Suić* (Granica Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2, 1955, str. 279—293), vtem ko je *Vinko Valčić* smatral Baradova izvajanja glede obsega Krajine kot rešitev »z veliko stopnjo verjetnosti«, čeprav še ne definitivno, toda izrazil je rezervo glede drugega njegovega izvajanja (HZ IX, 1956, str. 253—254). *Oleg Mandić* je v svoji kritiki sprejel Baradovo idejo Krajine, pač pa se je uprl njegovim izvajanjem o njeni družbeni ureditvi (HZ V, 1952, str. 131—138). Pač pa je v celoti zavrnil Baradovo teorijo *Marko Kostrenčić* (O radnji prof. dr. Mihe Barade, Hrvatski vlasteoski feudalizam, JAZU, 1953, predavanje 26. maja 1953).

Beuc je Baradovo hipotezo v celoti sprejel in ponovil. Ker je Barada ostal dolžan vsako argumentacijo za enačbo Liburnia = Krajina, ki je v nasprotju s prevladujočim prepričanjem hrvatske historiografije o pripadnosti kvaternerskih otokov in ne le otoških mest k bizantinski Dalmaciji (prim. F. Šišić, *Povjest Hrvata* I, str. 445 in drugje; P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, 1953, str. 108, 116, 121—122, in *Slavenstvo i romanstvo na mediteranskim ostrvima* I, 1950, str. 11—77; G. Novak, *Prošlost Dalmacije* I, 1944, str. 94—96; M. Barada, *Hrvat. enc.* IV, 1942, str. 439—441; drugače je sodil že prej V. Klaić, *Krčki knezovi Frankopani*, 1901, str. 78, in *Povjest Hrvata* I, 1899, str. 32 in 36, brez argumentacije pa sta sedaj spremenila svoje mnenje M. Barada, *Hrvat. vlasteoski*

feudalizam, str. 14, in G. Novak, EJ II, 1956, str. 643), je poskušal Beuc dokazati, da so bila tudi na otokih mesta bizantinska le do svojega obzidja, podeželje pa da je spadalo pod hrvatske vladarje. Tradicionalno stališče hrvatske historio- grafije glede mest na kopnem, ki ga je mogoče podpirati z nekaj podatki Kon- stantina Porfirogeneta, razširja s tem na otoke. Toda dokazi ne vzdrže kritike. Pri davku, ki so ga od 882 plačevala mesta hrvatskemu vladarju, je prezrl, da ne gre za ureditev uživanja katerihkoli posestev izven mestnega obzidja (11—12), marveč za posestva »na celini« (*εις τὴν ἡπειρον*; Rački, Doc., str. 372), ne pa na otokih. Primer Dubrovnika, kjer poznamo to dajatev v poznejšem času (M. Dinić, Dubrovački tributi, Glas SAN 168, 1935, str. 207—223), kaže, da se mogoriš ni plačeval niti za »Otoke« niti za *ovo* Astarejo, marveč le za dolo- čene dele te (Rijeke, Zaton in Poljice na humskem in Žrnovnica-Župa na tre- binjskem ozemlju). Suićevi dokazi o kontinuiteti antične limitacije na zadar- skem in splitskem (salonskem) »polju« (*ager centuriatus*) kažejo celo na verjetnost, da tudi na kopnem mesta niso nikdar izgubila vsega svojega zem- ljišča (Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom Srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., 5, 1956, str. 7—19). Pri dalmatinskih mestih je težišče potemtakem vsekakor na širšem »pomirjenju« mest s Slovani in ne le na konkretnih zemljiščih; le tako je namreč mogoče razložiti dejstvo, da so otoška mesta plačevala skoraj iste zneske kakor mesta na kopnem. Dokazovanje razlik med Osorom kot romanskim mestom in Belim kot hrvatsko »teritorialno vaško občino« z listinama ob priznanju benečanske oblasti leta 1118 (Rački, Doc., str. 34—36, gl. tudi Rad JAZU 45, 1878, str. 134—135, in 48, 1879, str. 222 in 223) je neutemeljeno tako zaradi nezanesljivosti listine o Belem kot zaradi prevelike podobnosti pogojev in previsoke vsote tributa Belega za vaško občino. Reči je mogoče edino to, da so bili leta 1000 na otoku poleg mesta Osora tudi tako *romanski* kakor *hrvatski* »kasteli«, ki pa se niso med seboj v razmerju do mesta prav nič razlikovali (Rački, Doc., str. 426). Še bolj neutemeljeno je izva- janje takšnih zaključkov za otoke na podlagi naslovljencev poslanic papeža Ivana VIII. iz leta 879. Zato pa te teze neposredno nasprotujejo podatku Kon- stantina Porfirogeneta, da so otoki »pod oblastjo Dalmacije« (*ὀπὸ τὴν ἐπιουράτειαν τῆς Δελματίας*), česar glede pomena ni mogoče izenačiti s pripovedovanjem istega pisca o nekdanjem obsegu »teme Dalmacije« na kopnem, ki je prišlo pod slovansko oblast (*ὅπως ἐλήφθη παρὰ τῶν Σκλαβικῶν ἐθνῶν, καὶ κρατηθέντα παρὰ τῶν εἰρημένων Σκλάβων*; Rački, Doc., str. 267 in 405). Nobenega dokaza ni, da bi se od Štefana Držislava dalje, ko se je oblast hrvatskih kraljev raztezala tudi na temo Dalmacijo, ta kdaj teritorialno zmanjšala v korist Hrvatske ali kakega njenega posebnega dela (gl. J. Ferluga, Vizantiska uprava Dalmacije, 1957, str. 87—150). Svoje stališče poskuša dokazati tudi s pomočjo družbene in pravne ureditve. Toda o vaških občinah na Osoru ni nobenih konkretnih podatkov, njihovo opisovanje po bizantinskem »poljedelskem zakonu« (*nómos georgikós*, iz konca 7. ali kvečjemu še iz prvih desetletij, ne pa druge polovice 8. stoletja, gl. G. Ostrogorski, Geschichte d. Byzantinischen Staates, 1952², str. 74 sl.) pa vselej ostane opis po *bizantinskih* in ne hrvatskih virih, kajti teze o slovanskem vplivu na to zakonodajo nikakor ni mogoče razširiti v trditev, da je ta zakon »temeljil na slovanskem običajnem pravu« (20). Skratka, ta del Beučevega izvajanja je prav tako neopravičena generalizacija, kakršno srečamo tudi pri prikazovanju komunalne samouprave Osora v uporabi določb privilegijev tro- girskega tipa (str. 31—36). Vse, kar se da za Osor konkretno dokazati (razpo- laganje vladarja z otokom, nenavezanost kmečkega prebivalstva na grudo, t. j. njegova osebna svoboda, obstoj kastelov, vojaška dolžnost v obliki milice), pa je vsekakor lažje razložiti v okviru bizantinskih pravnih odnosov v okviru teme Dalmacije kakor s »patrimonialno posestjo« hrvatskega kralja. To velja toliko

bolj, ker tako položaj osorskega kneza (dohodki iz javnopравnih dajatev, ki niso spremenjene v dohodke zemljiškega gospoda od njegove zemlje!) in vstevanje kmečkega prebivalstva v sloj pučanov kažeta, da »fevdalizacija« ni bila zaključena do kraja. Hrvatski vpliv, dokazljiv v poznejši dobi, se torej omejuje kvéčjemu le na nekatere funkcije v upravi (podžup, pristav, perman, morda tudi satnik), če ne celo le na nazive teh institucij.

Suić je v svojih stališčih do Baradove »Krajine« previdnejši. Dvomi o teritorialni enakosti Liburnije, *marchiae Dalmatiae* in Krajine, dopušča celo, da bi bilo ime »Krajina« le onomastičen preostanek iz starejše dobe, a vendar dokazuje »predslovanske tradicije tega obrambnega področja«, obstoj posebne pokrajine Liburnije okrog leta 800, ki da je kot takšna prešla pod oblast hrvatskega kneza konec Bornove vlade in v kateri dopušča, čeprav spet morda le kot dediščino preteklosti, »posebno organizacijo« v smislu krajine. Vendar je tudi njegovo dokazovanje trdno le glede antike. Za predrimsko dobo je dokazal, da je Liburnija sprva zajemala severno Dalmacijo med Zrmanjo in Krko z otoki od Raba do Murterja, ob keltskem vdoru v 4. stoletju pa da so se Liburni razširili ob velebitskem primorju proti severu in na kvarnerske otoke (274—279). Ob začetku rimske dobe se je meja Liburnov in Liburnije proti Istri ustalila na Raši (279—281), seveda pa je Liburnija le del rimske province Dalmacije. V spremembo meje na področju Liburnije s tem, da bi bila meja med Dalmacijo in Istro prestavljena med okrog 170 in pred 238 zaradi enotne ureditve obrambe Italije proti barbarskim vdorom (gl. B. Benussi, *Nel medio evo*, 1897, str. 56 ss.; Lj. Hauptmann, *Erläuterungen zum Histor. Atlas d. österr. Alpenländer I/4*, 2. zv., 1929, str. 238; hipoteza je torej že stara in ne šele Degrassijeva iz zadnjega časa, str. 281), *Suić* ne verjame, češ da organizacija *praetenturae Italiae et Alpium* ne zahteva »uklapanje teritorija, što ga ona štiti, u sastav Italije«, marveč se »pretenture uvijek isturaju naprijed, izvan teritorija, koji se želi braniti« (281). Toda »pravilo« tu ne drži! V zvezi z organizacijo te obrambne črte je bila namreč prav tako odvzeta Carnia Noriku in Emona Panoniji ter obe priključeni k Italiji (Lj. Hauptmann, n. d., str. 323—329; o razvoju obrambne črte gl. B. Saria, *Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi*, GMS XX, 1939, str. 134—148; B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, 1952, str. 389—425)! Zakaj naj bi veljalo ob Kvarnerju drugačno načelo, ko gre za isto obrambno organizacijo? Pozneje sicer *Suić* vendarle priznava, da je bil »od rimskih vremena (sc. v 5. stoletju) do 6. stoljeća . . . jedan dio stare antičke Liburnije izdvojen iz teritorija Dalmacije i uključen u obrambeni sistem« (286). Tu se opira na podatke vojaškega seznama *Notitia Dignitatum* o *tractus Italiae circa Alpes* in njihovem poveljniku (*comes [limitis] Italiae*) ter na Kasiodorovo omembo gotskega *comes insulae Curritanae et Celsinae*, kar vse združuje v enoten gotski obrambeni sistem: Pod kvarnerskega gotskega *comesa* je »logično« moralo spadati tudi »susjedno kopno u Kvarneru«, in to je bila pokrajinska celota kot del obrambnega sistema na vzhodni meji Italije. Potrdilo te nove zahodne meje Dalmacije išče tudi pri Ravenskem geografu (6. stoletje!?), po katerem se končuje Italija »negdje oko Tarsatike« (*Suić* očitno misli na področje vzhodno od tega kraja!). Tej pokrajinski celoti naj bi poslej ostalo ime Liburnija in tako naj bi ga spoznali in uporabljali tudi frankovski pisci okrog leta 800. Takšen pomen izraza pri frankovskih piscih še posebej dokazuje z dejstvom, da se lokalizira pri njih v Liburnijo le Trsat, nikdar pa mesta v dalmatinskem delu stare Liburnije med Zrmanjo in Krko. Toda *comes (limitis) Italiae* ni bil »gotški«, kajti zadnja redakcija *Not. Dign.* izvira iz okrog leta 450, poveljuje pa redni rimski vojski (*legiones I—III Juliae Alpinae*)! *Limes Italicus* je v drugi polovici 5. stoletja propadel, Odoakar pa je celo vrnil mejo Italije nazaj na Hrušico in

Rašo in vrnili Panoniji in Liburniji ozemlje, na katerem so stale zapuščene clausurae Alpium, zadnjič omenjene ob hunskem prehodu preko Hrušice v Italijo. Prav Ravenski anonim dokazuje ta povratek meje, ko navaja, da se spuščajo Julijske Alpe, »ki omejujejo samo Italijo«, k Jadranskemu morju »ne daleč od mesta Trsata v provinci Liburniji, v kraju, ki se imenuje Phanas« — torej ne vzhodno, marveč zahodno od Trsata, pri Plominu. Gotski comes na Krku za Teoderikove vlade (do 526) torej s tem sistemom nima nobene zveze. Pa tudi za povezovanje Krka s kopnim ne daje podlage: znan nam je le po formuli o podelitvi časti gotskega comesa v posameznih *mestih* (Formulae comitivae Gothorum per singulas civitates!), ne za »comesa provinciae«. Njegova funkcija je bila torej nedvomno le poveljstvo nad gotsko posadko na Krku in Cresu (W. Ensslin, Theoderich der Grosse, 1947, str. 197—198). Končno je pa prav za zaključek antike v naših krajih, za dobo gotske oblasti in bojev med Goti in Justinijanom okrog leta 535 mogoče dokazati, da je bilo ime Liburnia še živ pojem, in sicer v starem pomenu pokrajine med Krko in Rašo, od Nina do Labina; zdi se celo, da se je pojem Liburnije v velebitskem primorju v tem času vendarle razširil v notranjost vsaj na vso Liko, čeprav bi šla predaleč trditev, da je bila stara Dalmacija kot takšna razdeljena po črti od Krke nekam proti severu med Dalmacijo na vzhodu in Liburnijo na zahodu. Če bi opisoval »provincio« Liburnijo le Ravenski anonim (okrog 700), bi seveda mogli dvomiti. Toda tudi gotovo dobro poučeni sodobnik Prokopij uporablja ime Liburnija za deželo, ki sega do Skradina in Burnuma (Fr. Kos, Gradivo I, št. 19 do 21, in še Prokopij, De bello goth. I, 16, ed. Haury II, str. 85). Tako se vendarle postavlja vprašanje, ali ni izraz Liburnija v frankovskih analih le za karolinško renesanso značilna uporaba antičnega pokrajinskega imena, kakor je mislil že Šišić (Povijest Hrvata, I, str. 307—308). Ob tej možnosti bi Suičev ugovor glede *obsega* Liburnije pri lokaliziranju dalmatinskih mest »v Dalmacijo« ne pomenil ničesar več; konkretne kraje je namreč mogoče lokalizirati le v resnično obstoječe pokrajine. Toda zakaj je pri Trsatu leta 799 drugače? Erikova smrt pri Trsatu je očitno široko odmevala, ne le pri ljudeh, ki so pokrajine ob severnem Jadranu poznali. Geografski priročnik karolinške dobe je bil poleg neke oblike Tabulae Peutingerianae prav Ravenski geograf. Frankovski analisti v resnici ne vedo o Trsatu nič več kot te, kar vsebuje anonimova Kozmografija (Kozmografija: civitate Tarsatica provinciae Liburniae; Annales regni Francorum: iuxta Tarsaticam Liburniae civitatem in podobno drugi). Iz Pavlinove pesmi pa je mogoče sklepati celo, da je Liburnija tudi takrat sestavni del Dalmacije, in to kot resnične politične enote, ki je Erikovi pohodi niso zajeli, marveč je na njeni meji ob Trsatu izgubil življenje (»Ukrotil je najbolj divja barbarska plemena, ki jih opasuje Drava, oklepa Donava, ki jih skriva v mladikah Azovsko morje, ki jih utesnjuje vodovje slanega Črnega morja, ki jih ustavlja meja Dalmacij«; Suičeva razlaga na str. 284 je napačna); ali more biti naključje, da je bil Pavlin pri opisu severnih osvajanj tako radodaren, na jugu pa se je ustavil na meji Dalmacije, kjer je Erik v resnici padel? Pri takšnem stanju pač tudi omembe Liburnije ob opisu hrvatske kneževine, ki se pojavlja le enkrat v frankovskih državnih analih, ni mogoče razlagati drugače kot uporabo antičnega pokrajinskega imena, ki pa stvarno že davno ni več živelo.

Poskusi dopolnitve Baradove argumentacije so torej spodleteli. *Mandić* k razpravi o bistvu vprašanja Krajine ni prispeval ničesar, ker je domnevo o obstoju »zapadne krajine stare hrvatske države« sprejel kot verjetno (132), vse druge pripombe (domneva o »svobodnih vaških občinah« kot njeni družbeni organizaciji; dvom o sistemu castrorum) pa opiral le na teorijo in ne na podatke zgodovinskih virov. Pač pa je *Kostrenčić* zavrnil velik del Baradovega doka-

zovanja. Trdil je, da je po poznejših podatkih o Vinodolu zgrešeno prištevati v Vinodol tudi Trsat in opirati na imenovanje Trsata kot »civitas« oziroma »urbs« domnevo o sistemu castrorum v vsem tem predelu. Izraz »civitas« je za to teorijo gotovo preslaba podlaga, saj sta na razpolago dve manj daljnosežni prirodnejši razlagi: izraz je najbrž prevzet od Ravenskega anonima; sicer pa izraz lahko pomeni tudi le to, da je bilo v kraju še videti ostanke nekdanje zidane rimske naselbine (gl. Fr. Zwitter, Predzgodovina mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, ZC VI—VII, 1952-53, str. 220—224). Seveda pa je prav tako dvomljiva Kostrenčičeva domneva, da gre morda za naselje v »urbani-stičnem smislu« (7), utemeljevana le z analistovim imenovanjem prebivalcev Trsata »oppidani«. Kostrenčič nadalje opozarja, da so razni predeli »Krajine« pripadali različnim pokrajinam: otoki k bizantinski Dalmaciji, le ozemlje na kopnem pa k Hrvatski. Ker sta bili škofiji dve (poleg krške tudi osorska), tudi s cerkvenimi mejami ni mogoče podpirati teze o povezanosti v eno pokrajino. Podatke o Sergiju osporava zaradi značaja vira, izraz »krajina« na Baščanski plošči pa razlaga kot »krajina otoka Krka u suprotnosti s gradom Krkom« (9).

Vendar je pa prav pri vprašanju pomena izraza »krajina«, izhodišču Baradove domneve, ostalo pri dveh domnevah, od katerih nobena ni še dokazana. Vsaj možnost Baradove razlage pa je mogoče vzdržati le tedaj, če je tekla v času kneza Kosmata meja Hrvatske še na Raši. Lj. Hauptmann je že pred tremi desetletji pokazal na dejstva, ki z veliko stopnjo verjetnosti dokazujejo, da je Hrvatska izgubila ozemlje zahodno od Rečine med leti 1064 in 1068, ob vojni, ki jo je z nemške strani vodil kranjsko-istrski krajišnik Ulrik II. Weimar-Orlamünde (n. d., str. 380—387). Že dolgo je znano, da je leta 1102 daroval Ulrik, sin Ulrika II., v bogati darovnici istrskih posestev Ogleju tudi takšna, ki so bila na nekdanjem hrvaškem ozemlju (castra Boljun, »Vranec« = Vranja ali Lovrana, Letaj, Sv. Martin in Kozljak; gl. Fr. Kos, Gradivo IV, št. 5). Od leta 1152 nosi vnuk Ulrika II. (po hčeri Willibrordi) naslov dux de Meran (Meran = ozemlje med Rašo in Rečino!), ki je po Konradovi hčeri prešel na Andeške grofe. Tudi oglejska posest ob Kvarnerju med Plominom in Lovrano, ki jo leta 1153 omenja arabski geograf Idrisi, je z darovnico iz leta 1102 zvezana z Ulrikom II. Edino neznanko, kvarnerske fevde puljske cerkve in razširjenje puljske škofije do Reke pa je nedavno pojasnil E. Klebel (Über die Städte Istriens, zbornik Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens, 1958, str. 56—60). Freisinski škof Ellenhard (1058—1078) je v spisku škofov označen kot »Meranski«; isto redko osebno ime nosi prošt v Schlierseeju na Bavarskem, ki je dokazljiv kot puljski škof med leti 1072—1118; leta 1130 nosi isto ime freisinski stolni prošt in med leti 1143 in 1153 neki Ellenhard Labinski v Kloster-Neuburgu v Avstriji. Tako družinska posest v Labinu kot posvetno in cerkveno razširjenje Pulja ima svoje korenine očitno v času, ko sta se freisinski škof in njegov sorodnik, poznejši puljski škof, udeležila osvajanja hrvaškega dela Istre.¹ Obe črti — Weimar-Orlamündska in Ellenhardska — se torej združujeta v šestdesetih letih 11. stoletja, ko hrani tudi Chronicon pictum Vindobonense spomin na vojno med Karantanci in Hrvati. Kronika sicer trdi, da je Zvonimir povrnil »obmejno ozemlje Dalmacije« (marchia Dalmatie ima pač le samo ta

¹ Freisinski škof Ellenhard je poleg tega pridobil 1062 samostanu sv. Andreja v Freisingu posest v Piranu in Novem gradu, sebi pa 1067 sedem vasi pri Dekanih in Bujah (Fr. Kos, Gradivo III. 1911, št. 223 in 251), hkrati pa je utemeljitelj freisinske posesti ob Krki, kjer se je prav tako širila Kranjska na škodo Hrvatske proti Gorjancem (P. Blaznik, Zemljiška gospodstva v območju freisinsko-dolenjske posesti, SAZU, Razprave razreda za zgodovinske in družbene vede IV/6, 1958, str. 5).

pomen) s pomočjo Salamona in Gejze. Čeprav je bila podlaga tega sporočila zapisana že v 11. stoletju (C. A. Macartney, *The medieval Hungarian Historians*, 1953, str. 135 in 20), pa je ob poznem pisanju sedanje oblike (1308) sporočilo vendarle tako pokvarjeno (Zvonimir se imenuje že rex Dalmatiae, Karantanci pa naj bi osvojili v vojni vso Dalmacijo!), da se na to trditev ni mogoče opreti. Baradova razlaga izraza krajina je torej nemogoča. S tem pa je izgubila svoj pomen tudi njegova razlaga Sergijevega pohoda, ki pa ne glede na legendarni značaj vira itak ne daje nikakršnega podatka o »Krajini«. Saj ni gotovo niti to, kje je bilo težišče Sergijeve oblasti, čeprav je pohod bil pripravljen na Krku. Posredni Baradovi dokazi »Krajine« pa niso takšne vrste, da bi sami zase sploh karkoli dokazovali.

DIE FRAGE DER KROATISCHEN »MARK« IM KVARNER

Zusammenfassung

D. Verf. analysiert die gesamte Beweisführung zu Gunsten des Bestehens einer besonderen Mark des kroatischen Staates am Nordende des Kvarners seit dem 9. bis in den Anfang des 12. Jhdts. (Barada, Beuc, Suić, Mandić); seine kritische Prüfung aller Beweise zeigt, daß diese Annahme fehlerhaft ist und daß das Gebiet von Raša bis Rijeka (Fiume) schon um 1060—1070 als Merania (das Gebiet am Meere) der Markgrafschaft Istrien (und dem mittelalterlichen Deutschen Reiche) angegliedert worden ist.

ZADRUŽNI NAGIBI PRI CEHOVSKIH ROKODELCIH IN PRVA OBRTNIŠKA ZADRUGA V LJUBLJANI

Dr. Ivan Slokar

Kjer ne zadostujejo moči posameznika za premagovanje časovnih nepravil ali pa za zagotovitev življenjskih potreb, se mora človek zateči h kolektivizmu, ki poveča njegovo odporno moč in mu nudi učinkovitejšo zaščito. Ta pojav opažamo celo v živalskem svetu pri nastopih v rojih, jatah, tropih, trumah in krdelih.

V gospodarski zgodovini naletimo pri rokodelcih že v srednjem veku na težnje h kolektivni samopomoči, ki je značilna za poznejše združništvo. K temu je silila obrtnike bojazen pred poslabšanjem življenjske ravni. Dokler ni bilo za obrt nobenega pravnega reda in se je moral pri stanovski družbeni ureditvi vsak stan sam boriti za svoj obstanek, so bile za uspešno obrambo potrebne stanovske organizacije. Kot drugje so nastale tudi v Ljubljani rokodelske korporacije, cehi, ki so imeli svoja pravila ali tako imenovane svoboščine potrjene od deželnega kneza ali vsaj od mestnega zastopstva. S tem so postala pravila zakon za zadevno rokodelsko panogo, zakon, ki je bil obvezen za včlanjene obrtnike kakor tudi za oblasti. Najstarejši ljubljanski ceh je bil krznarski, kateremu so bila potrjena pravila leta 1370, sledili so mu leta 1399 krojaški, leta 1451 kovaški in leta 1478 čevljarški ceh.

Ceh je zagotavljal včlanjenim mojstrom monopolni položaj. Nihče drugi ni smel izvrševati zadevne obrti na območju ceha. Pravila so urejevala medsebojno razmerje mojstrov, ščitila so jih zoper zunanjo konkurenco in zoper

šušmarje, prepovedovala medsebojno nespodobno tekmovanje in skrbela za dobro kakovost in enotne cene izdelkov.

Kljub temu, da so imeli cehi v pogledu kolektivne samopomoči nekaj podobnosti z zadrugami in jih nekateri pisatelji nazivajo zadruge, jih ne moremo prištevati k zadrugnim organizacijam, ker je bilo članstvo prisilno za vse mojstre zadevne panoge.

Posamezne rokodelske delavnice niso prihajale v poštev za množstveno produkcijo. Obširne in nujne dobave je zahtevala vojska, posebno v času vojne. Taka naročila so prevzemali od vojne uprave podjetni trgovci, ki so po sistemu založništva izžemali najrevnejše podeželske domače delavce, ki so predli in tkali za beraško mezdo, medtem ko so podjetniki kot vojaški dobavitelji bogateli. Taki dobavitelji so oskrbovali vojsko tudi z drugo opremo.

Prav dobave za vojsko so dale pobudo za prvi kolektivni nastop cehovskih rokodelcev v Ljubljani, in sicer pasarskih mojstrov. Kazno je, da so vojni dobavitelji, ko je bila Avstrija zapletena v dolgotrajno špansko nasledstveno vojno (1701—1714), pritegnili tudi ljubljanske pasarje k delu za vojaške dobave. Taka obsežna in nujna naročila so si pasarji med seboj razdeljevali. Ker je tak postopek predstavljal edino možnost za prevzem velikih naročil, določajo leta 1714 sestavljena nova pravila ljubljanskega pasarskega ceha v pogledu obsežnih vojaških dobav, da ne sme posamezni mojster prevzeti sam izdelave večjega naročila vojaških jermenov in medeninastih gumbov, pač pa mora izdelavo razdeliti na vse cehovske tovariše. Na tak način so postopali brez dvoma že dotlej, ker so pravila večinoma vsebovala odredbe, ki so potrjevale že obstoječe običaje. To je omogočalo ljubljanskim pasarjem prevzem večjih naročil, ki jih posamezna delavnica sploh ali vsaj pravočasno ne bi mogla dobaviti in zaradi tega niti ne prevzeti. Hkrati je bila s tem izločena medsebojna konkurenca posameznih pasarskih delavnic, kakor tudi tista iz drugih mest. Izključila se je tudi možnost, da bi bila ena delavnica popolnoma ali celo prekomerno zaposlena, medtem ko bi ostalim morda primanjkovalo dela.

V takih primerih je imela cehovska organizacija funkcijo podobno produktivni zadrugi.

Istega načela so se držali pasarji pri dobavah kovinskih gumbov, ki jih je naročal ljubljanski magistrat za uniforme mestnih stražarjev. Iz ohranjenih knjig izdatkov za leto 1734 posnemamo, da je bilo naročilo takih gumbov razdeljeno na vseh 5 pasarjev. Eden, verjetno tisti, ki je dobil naročilo, je dobavil tega blaga za 6 goldinarjev, ostali štirje pa vsak za 5 goldinarjev. Vsem so bili gumbi plačani istega dne.

Tak postopek medsebojnega razdeljevanja naročil je trajal nekaj desetletij. Podoba je pa, da se ni popolnoma obnesel, morda zaradi neenake kakovosti izdelkov ali iz razloga nepravočasne dobave s strani nekaterih mojstrov. V osnutku za spremembo cehovskih pravil iz leta 1753 je bilo namreč predvideno, da mora za tako dobavo jamčiti ceh. Ta namera pa ni obveljala. Nastopilo je namreč obdobje, ko je država na vso moč favorizirala večje obrate in s tem industrializacijo. V tem smislu je bilo v letu 1758 potrjenih novih pravilih pasarskega ceha določeno, da mojster, kateremu je bila poverjena vojaška dobava spriči njegove osebne izvrstne podjetnosti (propter electam personae industriam), ni bil obvezan razdeliti te dobave na druge mojstre. Očitno so se nahajali med pasarji tudi taki, ki so razpolagali z večjimi finančnimi sredstvi in z bolj zmogljivimi delavnicami. Ti so se hoteli znebiti enakopravnega sodelovanja manjših delavnic, ko se jim je nudila možnost, da izvajajo glede cene poljuben pritisk na mojstre, ki bi jih prostovoljno pritegnili k sodelovanju. S tem je bila zagotovljena prednost močnejšim delavnicam in nadaljnja ko-

lektivna samopomoč onemogočena oziroma je postala odvisna od dobre volje in čuta tovariške solidarnosti mojstra, ki je dobil zadevno naročilo.

Tako je končal po 36 letih prvi poskus cehovskega združnega nastopa.¹

Dolga je bila še pot, ki jo je moral gospodarski ustroj prehoditi do uresničenja misli kolektivne samopomoči z organiziranjem prostovoljnih zadrug, ki je pred 19. stoletjem ni mogoče izslediti niti v zarodkih v tedanjih ideoloških doktrinah.

Medtem se je vrtelo kolo gospodarskega razvoja vedno hitreje spričo izboljšanih prometnih poti in ogromnega napredka energetike in proizvodne tehnike. Nastajale so vedno večje kvalitativne razlike med izdelki naprednejših dežel in tistimi zaostalih dežel. Trgovina je dovažala na trg lepše in boljše blago, kot se je izdelovalo doma, ali pa so take boljše izdelke naročali potrošniki sami v krajih, kjer so se izdelovali. Rokodelci v zaostalih mestih so na ta način izgubljali svoje najboljše odjemalce in so se z vedno večjo težavo preživljali.

Vse te okoliščine, v zvezi s splošno gospodarsko depresijo med leti 1811 in 1830,² so dale pobudo k ustanovitvi *prve obrtniške zadruge v Ljubljani*, ki so jo osnovali leta 1826 ljubljanski meščanski mizarji.

Ta panoga je trpela zaradi konkurence podeželskih mizarjev, ki so imeli na razpolago cenejši les in cenejša živila. Premožnejši Ljubljančani so si nabavljali fino in stilno pohištvo z Dunaja. Proletarci sploh niso imeli pohištva razen skrinje za svoja revna oblačila.³ Večina ljubljanskih mizarjev je zaradi tega obubožala in si ni mogla nabaviti niti potrebne zaloge lesa. V celi Ljubljani ni bilo nobene prodajalne pohištva.

V tej nevarnosti popolnega proletariziranja so segli ljubljanski mizarji po kolektivni samopomoči s tem, da so osnovali svojo skupno *prodajno zadruge*. Bila je to prva obrtniška prodajna zadruge ne le na slovenskem ozemlju, ampak verjetno v vsej Evropi, ker je bila osnovana eno leto po poskusu, ki ga je napravil Robert Owen v Ameriki s komunistično proizvodnjo in potrošnjo.

Javnosti se je ta prodajna zadruge predstavila z oglasom v Laibacher Zeitung z dne 13. junija 1826⁴ pod naslovom »Otvoritev skupne zaloge vseh vrst mizarskih izdelkov«. Oglas naznanja, da se je nekoliko tukajšnjih mizarskih mojstrov združilo in postavilo prodajalno svojih izdelkov, ki ima na zalogi izbiro najmodernejšega dobro izdelanega politiranega pohištva. Kupcem zagotavljajo najnižje cene in točno postrežbo.

Prodajalna je bila na Novem trgu št. 171. Danes bi imela ta medtem podrta hiša številko 7 kot podaljšek Naglasove hiše v smeri proti Ljubljani. Prodajalna je bila odprta razen ob nedeljah in praznikih vsak dan od 8 do 12 in od 14 do 18 ure in je prodajala le izdelke članov zadruge. Sprejemala je tudi naročila za vse vrste mizarskih izdelkov, kot je to razvidno iz oglasov iz leta 1826 in 1827.⁵ Ker ni ohranjena združna pogodba, ne vemo, koliko članov

¹ Državni arhiv LRS, Škatla pasarski ceh, in Stanovski arhiv, fasc. 537: Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 18 in 60—66 (1544—1790), Knjige izdatkov 1734, fol. 77. Ljubljanski pasarski ceh je obstajal že v času španske nasledstvene vojne, ker so v Državnem arhivu LRS ohranjeni njegovi protokoli od leta 1682 dalje in je omenjen njegov spor z jermenskim cehom iz leta 1675. Njegova pravila, sestavljena leta 1714, je potrdil vicedom 17. oktobra 1722.

² Slokar, Geschichte der österr. Industrie, str. 64—105.

³ F. W. Lippich, Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach, Laibach 1834, str. 110.

⁴ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 13. junija 1826.

⁵ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 13. junija 1826 in 25. januarja 1827.

je imela zadruga in po kakšnem ključu so bili člani udeleženi na uspehu ali neuspehu poslovanja. Člani so bili bržkone vsi mizarji, njih 15 po številu, ki so se leta 1818 pritožili na dvorno pisarno zoper podelitev dovolila za mizarško obrt Jakobu Colnarju.

Poznejši oglasi skupne prodajalne nosijo podpis »Združeni tukajšnji meščanski mizarški mojstri«.⁶

Niti v Mestnem arhivu ljubljanskem niti v arhivu ilirskega gubernija ni nobenega spisa, ki bi se nanašal na to poslovno združenje ljubljanskih mizarških mojstrov. Tudi v repertorijih ni nikjer omenjeno. Ni si mogoče predstavljati, da bi bila v času Metternichovega absolutizma osnovana ta zadruga brez vednosti oblasti. Saj je objavljala svoje oglase v Laibacher Zeitung, ki je vsebovala tudi uradni list ilirskega gubernija. Očitno so bili mizarški mojstri kakor tudi oblasti mnenja, da za tako skupno prodajalno ni bilo potrebno posebno oblastveno dovoljenje, ker je imel vsak obrtnik pravico do posebnega prodajnega lokala izven svoje delavnice,⁷ kar naj bi potemtakem veljalo tudi za prodajo izdelkov večjega števila obrtnikov iste panoge v skupnem lokalu. Vsekakor je pripisati le pomanjkanju vseh arhivskih virov, da ni nihče od vseh raziskovalcev arhivskega gradiva prišel tej prvi obrtniški prodajni zadrugi na sled.

Mizar Jakob Colnar (Zollner) na Sv. Jakoba trgu št. 139 (v Virantovi hiši na današnjem Levstikovem trgu št. 2) ni bil član »Združenih mizarških mojstrov«, kar je bilo razumljivo, ker je moral zaradi šikanoznih pritožb vseh ostalih mizarjev čakati 3 leta, od oktobra 1815, ko je zaprosil pri magistratu za dovolilo za izvrševanje mizarške obrti, do leta 1818, ko mu je izdal gubernij osebno dovolilo. Pri tem se je gubernij skliceval na kurendo z dne 23. decembra 1814, ki določa, da se oblast ne sme ozirati na monopolistični. cehovski duh. Proti odločbi gubernija so se pritožili vsi ostali mizarji na dvorno pisarno, ki jih je odbila z dekretom z dne 11. junija 1818.

Čeprav so bili cehi v času Napoleonove Ilirije odpravljeni in jih tudi Avstrija po restavraciji na tem ozemlju ni obnovila, je bil na prizivu na dvorno pisarno podpisan en mizar kot načelnik, drugi kot podnačelnik mizarškega ceha, nakar so sledili podpisi ostali 13 mizarjev.⁸

Tudi pozneje so Colnarju delali ostali mizarji težave. Leta 1822 je prosil oblast za zaščito, ker so ga ovirali pri sprejemanju pomočnikov.⁹

Colnar je bil premožen in zelo podjeten. Nastopal je pri javnih licitacijah z nižjimi cenami, tako da mu je bila leta 1818 poverjena izdelava lesenih podov v dvornem poslopju in leta 1834 v stanovanju policijskega ravnatelja.¹⁰

Po ustanovitvi prodajne zadruge »Združenih mizarških mojstrov« je Colnar razglasil v Laibacher Zeitung oktobra 1827, da ima na Sv. Jakoba trgu št. 139, v hiši barona Restnerja, lastno prodajno zalogo vseh vrst mizarških izdelkov, ki ni v nobeni zvezi s tisto ostalih mizarjev. Ponujal je parkete, predalnike, omare, postelje, stole in mize po nizkih cenah ali celo proti plačilu v mesečnih obrokih. Enak oglas je izšel 23. aprila 1829.¹¹ Leta 1835 je že razglasil, da

⁶ Anhang zur Laibacher Zeitung z dne 10. aprila in 5. maja 1835, Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 25. aprila 1837 in 11. februarja 1843.

⁷ Slokar, Geschichte der österr. Industrie, str. 149, 151, 153.

⁸ Državni arhiv LRS, Gubernijski arhiv, fasc. 32, 1817—1818.

⁹ Državni arhiv LRS, Gubernijski arhiv, fasc. 32, 1821—1822.

¹⁰ Državni arhiv LRS, fasc. 14, 1817—1818, in gubernijski arhiv, Präsidiale 1838, N-2078.

¹¹ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 16. in 23. oktobra 1827; Amtsblatt der Laibacher Zeitung z dne 23. aprila 1829.

posoja pohištvo za nedoločen čas proti nizki odškodnini. Na njegove oglase naletimo tudi v letih 1838 in 1839.¹²

Navzlic Colnarjevi ofenzivi je poslovala prodajna zadruga združenih mizarjev. Cehovska prizadevanja teh mizarjev so podpirale krajevne oblasti, ki so celo želele, da bi se cehi obnovili, posebno ker so cehi ostali nedotaknjeni v avstrijskih pokrajinah, ki niso bile priključene francoski Iliriji. Ljubljanski magistrat se je že leta 1817 izjavil za ponovno vpeljavo cehov.¹³ Tudi kranjski deželni stanovi so bili leta 1821 mnenja, da je splošna želja, naj bi se cehi, očiščeni nekdanjih nedostatkov, zopet uvedli.¹⁴

Magistrat je izročil ob priliki kongresa monarhov dne 13. aprila 1821 samemu cesarju prošnjo ljubljanskih obrtnikov, da bi se, čeprav v prikriti obliki, obnovili cehi.¹⁵ S svojo prošnjo niso uspeli. V svojem poročilu z dne 18. julija 1824 je predlagal magistrat guberniju, naj bi se obnovili cehi pri tistih panogah, ki so jih že imele.¹⁶ Medtem so potuhnjeni cehi še vedno obstajali. Kaj malo je zalegal tudi strogi ukaz, ki ga je naslovila dvorna komora dne 13. junija 1834 na ilirski gubernij, naj odločno pazi, da se ne bi kjerkoli tolerirali ilegalni cehi.¹⁷ Še leta 1844 so bili taki ilegalni cehi mnenja, da ne smejo patentirani mojstri, t. j. tisti, ki imajo osebno obrtno pravico, zaposlovati pomočnikov niti sprejemati učencev, češ da nimajo pravice, da bi učence oprasčali.¹⁸

Zunanji politični dogodki v letu 1830 (revolucija v Parizu, v Belgiji in na Poljskem in revolucionarna gibanja v Italiji) so povzročili splošen zastoj v gospodarstvu.

Ko se je leta 1831 pretresalo vprašanje, če in katerim tovarnam naj bi se dovolile prodajalne izven kraja obrata in če ne bi kazalo raztegniti to pravico tudi na obrtnike, ki se posebno odlikujejo, je magistrat v svojem zadevnem poročilu z dne 17. januarja 1832 izrazil zoper to namero svoje pomisleke, češ da bi s tem obrtniki v mestu izgubili svoje vire obstanka in bi padli v breme someščanov.¹⁹ Skrb za meščanske mizarje je zapeljala magistrat celo do odredbe z dne 6. novembra 1833, ki je določala, da je uvoz izdelkov, naročenih od meščanov pri podeželskih mizarjih, dopusten le na podlagi posebnega dovolila, ki ga bo magistrat izdajal za vsak primer posebej in ki bo po preteku označenega roka izgubil veljavo. Gubernij je pa to odredbo magistrata razveljavil, češ da bi omogočala šikane zoper podeželske mizarje in neprilike za meščane, ki bi tako blago naročili.²⁰ Okrožno glavarstvo je dalo magistratu dne 5. aprila 1834 zadevno naslednji pouk: Po obstoječih predpisih je vsakemu na prosto dano, da svojo potrebo po obrtniških izdelkih naroči pri katerem koli pravem obrtniku v katerem koli kraju, kot ima vsak legalen obrtnik pravico, da dobavi svojim odjemalcem naročeno blago na mestu svojega obrata ali kamorkoli izven tega kraja. Ta pravica obrtnikov je pa okrnjena po postopanju magistrata v škodo ne le mestnega prebivalstva, ampak tudi obrtniške dejavnosti izven-mestnih obrtnikov. Ti pa nimajo pravice, da bi svoje izdelke dovažali za prodajo

¹² Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 2. maja 1835, 28. aprila 1838 in 27. aprila 1839.

¹³ Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 211 in 213.

¹⁴ J. Apih, Deželni stanovi Kranjske od 1818 do 1847 v Letopisu Maticе Slovenske 1890, str. 153.

¹⁵ Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 401.

¹⁶ Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 211.

¹⁷ Državni arhiv LRS, Gubernijski arhiv, fasc. 32, 1833, št. 106.

¹⁸ Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 424.

¹⁹ Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 289.

²⁰ Državni arhiv LRS, Gubernijski arhiv 1833/34, fasc. 32 (216).

v mestu, v kolikor niso do tega upravičeni po tržnem redu ali v kolikor jih ne prodajo trgovcem.²¹

Leta 1835 so oglašali združeni meščanski mizarji, da so svojo skupno prodajalno na novo asortirali z najmodernejšim in najokusnejšim pohištvo najboljše kakovosti, ki ga prodaja po najnižjih cenah.²² Oglas iz leta 1837 poudarja, da ima prodajalna na zalogi vedno novo, dobro izdelano pohištvo, kot mize, zofe, stole, postelje, garderobne omare in predalnike in da prodaja vse po kar najnižjih cenah.²³

Pritisku nižjih cen podeželskih mizarskih izdelkov ljubljanski mizarji niso mogli večno kljubovati, ne da bi sami znižali svoje cene. V zadnjem oglasu, ki ga srečamo leta 1843, priporočajo svojo dobro asortirano zalogo sobne opreme po *znatno znižanih cenah*.²⁴ Padec cen je združene mizarje tako prizadel, da je njihova prodajna zadruga brzkone kmalu nato prenehala, ker se nikjer več ne omenja. Obstajala je torej polnih 17 let.

Ta prvi kolektivni nastop obrtnih mojstrov, ki naj bi jih obvaroval obubožanja, ni rodil zaželenih uspehov, ker ni ničesar doprinesel k dvigu kakovosti izdelkov, s čimer bi se povečala potrošnja. Celo »Kmetijske in rokodelske Novice za pospeševanje domače obrti« so leta 1844 resignirano poudarile, da je spričo teh okoliščin res potrebno, da ima Ljubljana zalogo mizarskih izdelkov iz Gradca in da Ljubljančanom ni zameriti, če dobivajo pohištvo z Dunaja.²⁵

Konkurenca izvenljubljskih obratov se je še povečala, ko je dekret dvorne komore z dne 20. aprila 1846 izločil razne obrtniške panoge, med temi tudi mizarstvo, iz seznama policijskih in jih uvrstil med komercialne obrti.

Kljub vsem težavam se je število mizarjev v Ljubljani začasno pomnožilo. Leta 1840 jih je bilo 20, leta 1846 pa 26. Vedno so se ponavljale njihove pritožbe zoper konkurenco podeželja in Dunaja.²⁶

V revolucionarnem letu 1848 se je življenjska raven ljubljanskih mizarjev tako poslabšala, da je magistrat v posebnem uradnem razglasu pozval vse hišne posestnike in graditelje, naj gledajo pri oddaji mizarskih del na svoje someščane, ki živijo v največji bedi, ker izdelujejo in dobavljajo zunanji obrtniki stavbne mizarske izdelke in ker ni nobenega povpraševanja po pohištvu.²⁷

To stisko ponazoruje tudi padec števila mizarskih delavnic od 26 v letu 1846 na 18 v letu 1851. Neugodno je vplivala tudi leta 1849 odprta železniška zveza Ljubljane s severom, ki je olajšala dovoz pohištva iz Gradca in z Dunaja.

K neuspehu te prve obrtniške prodajne zadruge je prispevalo razen že omenjenih okoliščin tudi dejstvo, da si mizarji niso mogli preskrbeti kredita za nakup lesa in za efektuiranje večjih naročil. V Ljubljani ni bilo denarnega zavoda, ki bi obrtniku v primeru denarne zadrege dovolil posojilo. Leta 1820 ustanovljena Kranjska hranilnica takih kreditov ni dovoljevala. To stanje se je spremenilo šele, ko je bila ustanovljena v Ljubljani leta 1856 (v Celovcu že leta 1851) pomožna blagajna za obrtnike in rokodelce,²⁸ pri kateri je imel včlanjeni rokodelci v primeru stiske pravico do primernega posojila. Ta prva

²¹ Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 287.

²² Anhang zur Laibacher Zeitung z dne 30. aprila 1835 in Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 5. maja 1935.

²³ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 25. aprila 1837.

²⁴ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung z dne 11. februarja 1843.

²⁵ Novice 1844, št. 43.

²⁶ Mestni arhiv, Reg. I, fasc. 423 in 559.

²⁷ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung od 11. julija 1848.

²⁸ Dolfe Schauer, Naša prva zadruga, Ljubljana 1940; isti, Prva doba našega združništva, Ljubljana 1945.

obrtniška kreditna zadruga je bila osnovana 30 let po prvi obrtniški prodajni zadrugi.

Medtem ko je zadržno gibanje v Angliji in v Franciji izviralo iz prizadevanja delavskega razreda, da bi si izboljšal svojo življenjsko raven, je imela prva obrtniška zadruga v Avstriji, to je prodajna zadruga ljubljanskih mizarjev, namen obvarovati samostojne rokodelske mojstre pred pauperizacijo, kar ji pa ni uspelo.

Zanimivo je, da je bila tudi prva obrtniška zadruga, ki jo je ustanovil leta 1849 prvoboritelj združništva Schulze v Delitschu v Nemčiji, osnovana od 13 *mizarskih* mojstrov za skupno nabavljanje surovin. Minilo je pa še nekaj časa, preden se je zakonodaja zavzela za združništvo, ki se je borilo proti pritisku kapitalizma na malega človeka in proti oderuštvi.

Za slovenske dežele je uredil pravne razmere zadrug šele avstrijski zakon o gospodarskih zadrugah z dne 9. aprila 1873, ki je stopil v veljavo leta 1874.

DIE GENOSSENSCHAFTLICHEN NEIGUNGEN BEI DEN ZUNFTGEWERBSLEUTEN UND DIE ERSTE GEWERBEGENOSSENSCHAFT IN LJUBLJANA

Zusammenfassung

D. Verf. zeigt den Versuch, daß die Meister des Gürtlerzunftes in Ljubljana i. d. J. 1722—1758 nach der damals geltenden Gürtlerzunftordnung die Bestellungen von der Seite der Armee gemeinschaftlich übernehmen sollten. Die Tischler aus Ljubljana gründeten i. d. J. 1826 die erste Verkaufs-Gewerbege-nossenschaft, in welcher aber starke Zunftneigungen zu bemerken sind. Die Genossenschaft konnte gegen die niedrigeren Preise der selbständigen Tischler nicht dauernd bestehen und stellte i. d. J. 1843 ihre Arbeit ein.

ŠE O MLINIH ZA PAPIR NA SLOVENSKEM

Jože Šorn

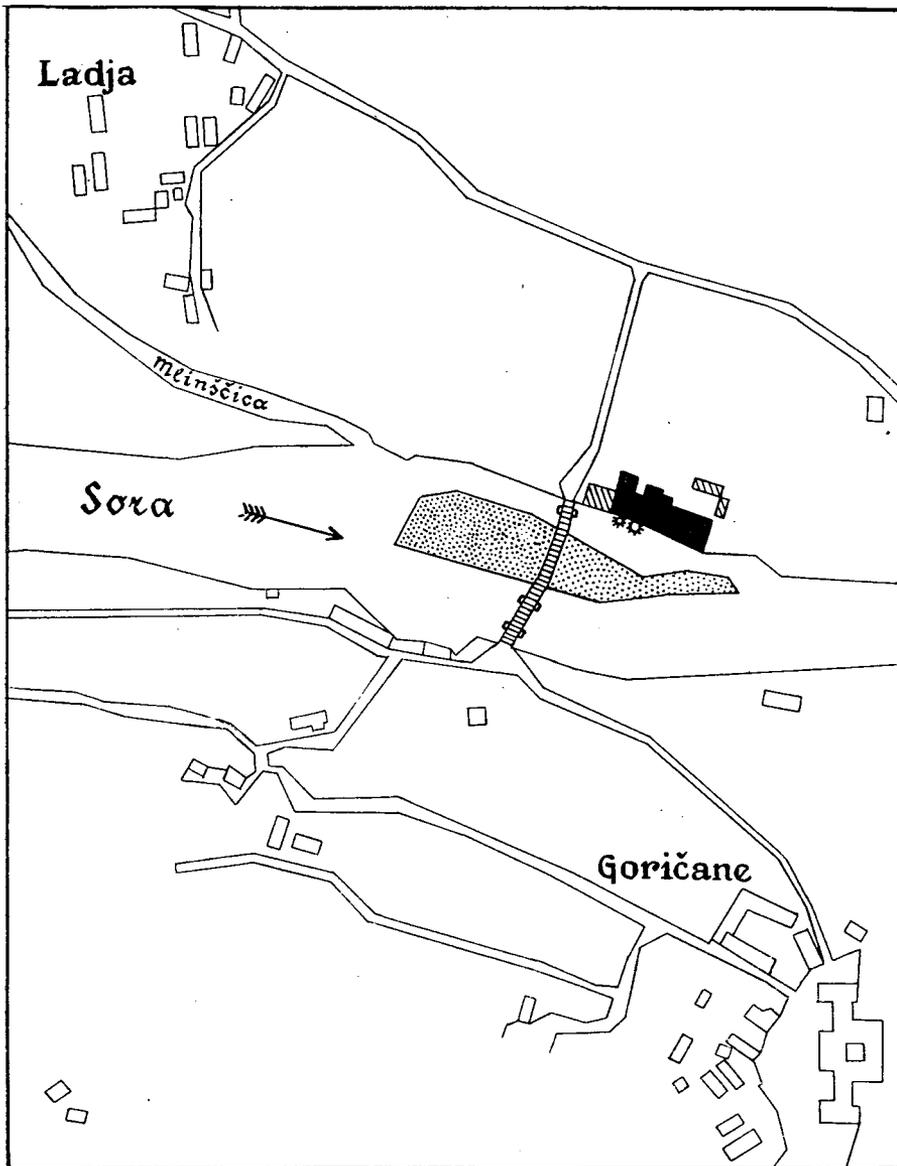
Naš znani gospodarski zgodovinar dr. Ivan Slokar je objavil v ZČ X-XI, 1956-57, str. 295—298, Nekaj dodatkov k zgodovini mlinov za papir na Sloven-skem. V svojem sestavku nekolikokrat korigira in dopolnjuje moje spise, ki jih navaja s polnim naslovom. Njegova poteza je seveda popolnoma pravilna, pa tudi osebno sem mu hvaležen, da me je opozoril na vire, ki sem jih pri svojem delu prezrl. Njegove korekture so me spodbodle k temu, da sem hotel vnesti več jasnosti zlasti glede dveh mlinov, namreč škofjeloškega in goričanskega. Tako sem se moral okoristiti z novimi viri, ki sva jih do sedaj zanemarjala tako dr. Slokar kot jaz sam.

Za radeški mlin sem pregledal vire v Mestnem arhivu ljubljanskem, ki jih citira dr. Slokar, in se prepričal, da ima prav on in ne jaz.

Mlin v Sv. Duhu pri Škofji Loki je pričel obratovati, kot sam povem,¹ »z veliko verjetnostjo... najpozneje 1749, če ne že prej«. Dr. Slokarjeva trditev,² da je papirnica v Sv. Duhu »morala že prej obratovati« (sc. pred letom 1750),

¹ Starejši mlini za papir..., ZČ VIII, 1954, str. 93, opomba 38.

² Nekaj dodatkov..., ZČ X-XI, str. 296.

Sl. 1. Poslovenjeni preris okolice goričanskega mlina za papir po franciscejski mapi iz leta 1825 (original v Drž. arhivu Slovenije). — Opomba: Mlinščica je zgolj Sorin stranski rokav, ne pa samostojen potok z lastnim imenom

ni nič novega. Da je delovala še leta 1769 in da je ne gre zamenjavati z goričansko, glej jasno v viru, ki ga citiram v opombi 42 Starejših mlinov.

Toda bolj važne in zanimive kot ta polemika so naslednje novosti za škofjeloški mlin: »Bekanntnus Tabell« za gospostvo Loka z dne 15. novembra 1751³ navaja, da stoji mlin za papir na tako imenovanem Studencu (»Item die Pappier-Mühl, so an dem sogenannten Kaltenbrunn Von dem Besitzer erbauet worden.«). — Ne dá se ugotoviti, če ga je zgradil že Henrik Stiuen. Zanimivo je, da se kraj, kjer je mlin stal, imenuje Studenec. To je prvič, da sem naletel na to ledinsko ime za zemljišče okoli mlina.⁴

Dr. Slokarjeva navedba, da je bil mlin za papir v Ladji pri Goričanah ustanovljen leta 1763, bo »brez dvoma zanesljiva«⁵ šele takrat, ko se bomo prepričali na osnovi virov, da je res tako. Literatura in W. Grundnerjeve trditve v njej mi niso merilo za točnost, ker ne vem, če so njeni podatki vzeti iz originalnih dokumentov. Znano je, da so podjetniki kaj radi potisnili datum ustanovitve obrata daleč nazaj zato, da bi bilo vse skupaj imenitnejše. Če pa je imel W. Grundner v rokah originalne dokumente v času dajanja podatkov literaturi, potem je položaj seveda bistveno drugačen!

Dr. Slokarjeva identifikacija, da je z loško papirnico »mišljena brez dvoma« tista v Ladji, me ni prepričala. Zato sem šel nazaj na vire. Novi viri, ki sem jih pred kratkim pregledal, povedo namreč naslednje: Mlin za papir je dejansko pripadal naselju Ladja in je stal tam, kjer danes trčiš ob jugozahodni vogal ograje moderne goričanske tovarne celuloze (glej sliko št. 1). Goričanskega imenujem enostavno zato, ker so bile Goričane neprimerno bolj znan kraj kot Ladja, ker je Grundner sam uporabljal za vodni znak ime »Goričane« (Gört-schach) in ker ga je od Goričan ločila samo ozka Sora, od središča vasi Ladja pa precej večja razdalja.

V terezijanskem katastru⁶ najdeš podatek z datumom 8. decembra 1749, da ima škofija (sc. ljubljanska) na Sori mlin za žito na štiri kolesa. — Ker točnejša lega ni naznačena, ne vem, če je stal mlin na levem ali desnem bregu rečice in če se je iz njega razvil mlin za papir.

V jožefinskem katastru⁷ pa že čitaš besedilo z datumom 3. julija 1789, da ima Ivan Schwerer (tudi: Schwörer) iz Ladje št. 14 mlin za papir. — Iz do sedaj pregledanih virov se dá nedvoumno postaviti samo trditev, da je goričanski mlin za papir že obratoval najpozneje leta 1789, da pa je bil zgrajen nekje med tem letom in letom 1749. Razpon je torej znaten; obsega dobo 40 let. Ne kaže drugega kot marljivo iskati nove vire iz časa med obema letnicama. Morda se bo pa le izkazalo, da je W. Grundnerjeva navedba (in posledično tudi dr. Slokarjeva) pravilna. Vsekakor bo treba pregledati tudi še zemljiško knjigo.

Franciscejski kataster⁸ je leta 1825 fiksiral, da je lastnik goričanskega mlina za papir Jožef Grundner (v ostalem lastnik še polovične hube), ki stanuje v Ladji št. 14. Najpozneje leta 1840 je bil lastnik papirnice Werner Grundner, ki je to ostal vsaj do vključno leta 1856. Točno deset let pozneje se navaja kot lastnik obrata firma »Görtschacher Papierfabrik«⁹ — kar pomeni, da se je mlin razvil če že ne v tovarno, pa vsaj v veliko manufakturo. Dve leti zatem, torej decembra 1868, so bili skupni lastniki hiše št. 14 v Ladji (istočasno tudi papir-

³ DAS (= Državni arhiv Slovenije, Ljubljana), Rektific. dominikal. akti, št. 302—307 — za gospostvo Bela peč.

⁴ Tudi dr. Pavle Blaznik mi je to ustno potrdil glede svojih raziskav.

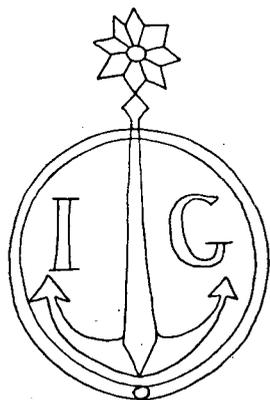
⁵ ZČ X-XI, str. 296.

⁶ DAS, Rektific. dominikal. akti za ljublj. kresijo, št. 3—5, ovoj št. 4.

⁷ DAS, Gospostvo Goričane.

⁸ DAS, K. o. Zgornja Senica, vas Ladja.

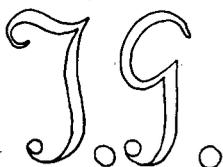
⁹ DAS, K. o. Preska, vas Goričane.

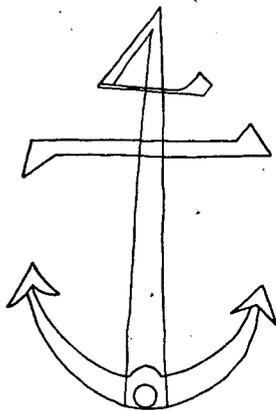
Sl. 2

Sl. 3

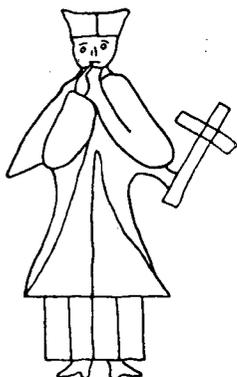

Sl. 4

Sl. 5

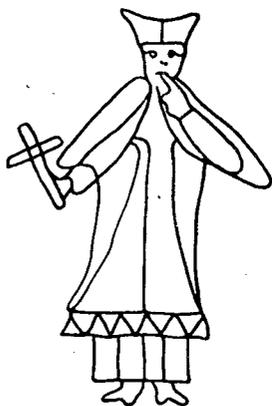
Sl. 2. Vodni znak Jožefa Grundnerja. Prvič sem ga opazil v spisu z datumom 5. novembra 1806, drugič v spisu z datumom 7. novembra 1817. Prikazuje varianto sidra (simbol upanja) z začetnicama I. G. ali J. G. točno v sredini pole. Prav prvi datum mi je za sedaj terminus ante quem za Jožefovo lastništvo mlina in za lastništvo Grundnerjev sploh. Primer, kako nam prav datum dokumenta in vodni znak pomagata »odkriti« kak mlin za papir! (Podoben primer se mi je pojavil pri Pankracovem ali protestantskem mlinu za papir. Tudi takrat sem z istima pomagaloma — datumom in vodnim znakom — ugotovil kot začetek proizvodnje leto 1579.) — Sl. 3. Vodni znak Jožefa Grundnerja iz leta 1825. V sredini pole sta na ščitu začetnici J. G. — Sl. 4. Vodni znak Jožefa Grundnerja iz leta 1827. Na levi polovici pole v sredini varianta sidra, na desni polovici pole v sredini začetnici J. G. — Sl. 5. Vodni znak goričanskega mlina za papir iz leta 1838. V sredini leve polovice pole ime Goričan, v sredini desne polovice pole školjka. Ker ni začetnic imena in priimka, ne vem, če pripadata vodni znak in mlin še Jožefu ali že Wernerju Grundnerju

3

J POTHORN

Sl. 6

3

Sl. 7

3

Sl. 8

W G

Sl. 9

Sl. 6. Pothorn iz Radeč. V sredini razgrnjene pole je odtisnjena podoba duhovnika, v desnem spodnjem voglu polni (masivni) odtis imena J Pothorn. — Sl. 7. Varianta Pothornovega simbola, odtisnjena v sredini leve polovice pole. Desna polovica pole odrezana, zato podpis neznan. — Sl. 8. Varianta Pothornovega simbola, odtisnjena prav tako v sredini leve polovice pole. Desna polovica pole manjka. — Sl. 9. Iniciali Wernerja Grundnerja, odtisnjeni v sredini leve polovice pole. Desna polovica pole manjka, zato ni zanesljivo ugotovljeno, če je odtisnjena na desni strani beseda »Goričane« ali pa znak školjke

niškega obrata) Ivan Zeschko, Karel Galle, Jožef Krisper, Fidelis Terpinc — sami veljaki iz vevške mehanične papirnice.

Zaradi novih momentov glede Kumarja naj navedem Cossàrja,¹⁰ ki trdi, da je pričel Kumar izdelovati igralne karte v Gorici že leta 1757. Če je podatek verodostojen, potem so moji podatki o letu 1762 zastareli.¹¹ Mlin za papir je postavil Kumar eno leto po brezuspešnem Zanutičevem poskusu.¹²

Lanthierijev mlin na Hublju je še vedno velik problem. Dr. Slokar¹³ ga postavlja v leto 1670, Cossàr¹⁴ pa celo v leto 1651. Če se opiram na Müllnerjeve in Valvasorjeve podatke,¹⁵ bi utegnil mlin delovati po letu 1674 in pred 1689 — ali kratko: okoli leta 1680. Obnovljen je mogel biti leta 1734 ali 1735. Nek drug pisec¹⁶ nedoločeno piše, da je bila papirnica utemeljena v Valvasorjevi dobi ali morda celo po njej.

Glede papirnice v Lobnici naj dopolnim svoja in dr. Slokarjeva izvajanja z naslednjimi podatki: Pričetek obratovanja tega mlina za papir je še vedno zavit v temo. — Poročilo graške trgovske in obrtne zbornice za leto 1852 obravnava papirnice na straneh 96—98,¹⁷ vendar lobniške ne navaja. Iz tega bi se dalo sklepati, da tedaj začasno ni obratovala. Poročilo iste ustanove za leto 1853 pa že pravi, da je lastnik obrata Karel Medič, ki zaposluje v njem 16 delavcev (10 moških in 6 žensk), da ima dve kadi za izdelavo papirja, le-tega pa je proizvedel okoli 84 ton; delo je vodil 1 nadzornik.¹⁸ Torej imamo nedvomno opravka z manufakturo (nadzornik!). Odprto pa je še vprašanje, kdaj je obrat preskočil na višjo stopnjo razvoja.

V letu 1854 je ostalo točno vse pri starem, le proizvodnja je napredovala na 112 ton.¹⁹ Naslednjega leta se je obrat nekoliko moderniziral, zaradi adaptacij pa je proizvodnja nekoliko nazadovala. Nadzorniku je bilo podrejenih 17 delavcev (11 moških in 6 žensk), ki so proizvedli s pomočjo dveh holandcev in enega papirnega »stroja« (ta naprava ni podrobno opisana, vendar to ni stroj za proizvodnjo papirja v ožjem smislu besede) vsega skupaj 82,6 tone papirja.²⁰ Da to res ni bil še moderni stroj, nam pove poročilo za leto 1856,²¹ kjer se med pripravi za izdelavo papirja našteva poleg tega stroja še dva holandca in dve kadi; pod nadzorstvom nadzornika je proizvedlo 15 delavcev (9 moških in 6 žensk) 82,6 tone papirja.

V teku leta 1857 je Karel Medič svoj obrat še bolj moderniziral. Poleg dveh kadi, dveh holandcev in znanega stroja je spustil v pogon še turbino.²² V na-

¹⁰ Ranieri Mario Cossàr, *Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia*, Pordenone 1948, str. 262.

¹¹ Prim. moj Dodatek..., ZC IX, 1955, str. 189.

¹² Ernest Klavžar, *Pred 125 leti. Zanimivosti iz prve dobe c. kr. kmetijskega društva v Gorici*. Nabral — Gorica 1891, str. 24.

¹³ Nekaj podatkov..., ZC X-XI, str. 295.

¹⁴ Op. cit., str. 262. Tu navaja Cossàr tudi to, da je zgradil podgorsko papirnico ob Soči pri Gorici že leta 1789 (in ne šele 1795) grof Francesco della Torre (Thurn) Hoffer Valasassina in da je prešla pozneje v last družine Ascoli.

¹⁵ Prim. moje Starejše mline..., ZC VIII, 1954, str. 91.

¹⁶ Postojnsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis. Spisali in izdali učitelji v okraji. V Postojini 1889, str. 151.

¹⁷ Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer... im Jahre 1852. Gratz. Vire bo treba vsekakor iskati v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu.

¹⁸ Bericht... im Jahre 1853. Gratz. Str. 46—47.

¹⁹ Statistischer Ausweis der Grätzer Handels- und Gewerbekammer für das Jahr 1854. Gratz. Str. 82—83.

²⁰ Statistischer Ausweis... für das Jahr 1855. Gratz 1857. Tabela na str. 36.

²¹ Statistischer Ausweis... für das Jahr 1856. Gratz 1857. Str. 276—277.

²² Statistischer Ausweis... für das Jahr 1857. Gratz 1859. Str. 243.

slednjih dveh letih, to je 1858 in 1859, je bil obrat le delno zaposlen.²³ Za leta 1860—1862²⁴ in 1863—1865²⁵ se sicer še omenja, vendar nimajo Poročila niti vesti o proizvodnji niti podatkov o strojih in delavcih. Poročilo za leto 1866 obrata že ne navaja več.²⁶ — Potemtakem je verjetno, da je pričel obrat spričo drugih strojnih papirnic pešati nekako z letom 1860 in dokončno ugasnil v Medičevem lastništvu nekje v letu 1865.

Namesto te papirnice se pojavi leta 1869 in 1870 izdelovalnica lepenke Boštjana Schmida v Studencih pri Mariboru.²⁷ Uporabljal je naslednje stroje: 1 vodno kolo, 1 holandec, 1 stiskalnico, 1 lepenčni stroj. Le-ta mu je proizvajal v letih 1871—1874 le 11,2 tone lepenke.²⁸

Končno naj dodam še nekaj vodnih znakov iz let 1838, 1839 in 1840. Trije pripadajo radeški manufakturi papirja, eden je goričanski (str. 269 sl.).

NOCH EINMAL ÜBER DIE PAPIERMÜHLEN IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

D. Verf. berichtet und vervollständigt seine Ausführungen über die Papiermühlen im Zgodovinski časopis VIII, 1954, und nimmt Stellung zu den kritischen Bemerkungen Slokar's im Zgodovinski časopis X-XI, 1956-1957; neu sind besonders die Angaben über die Papiermühle in Lobnica. Der Mitteilung sind acht neue Papierwasserzeichen aus dem 19. Jahrhundert angeschlossen.

STOLICA ZA SLOVENSKI JEZIK NA LJUBLJANSKEM LICEJU IN SLOMSKOVI TEČAJI V CELOVŠKEM SEMENIŠČU

(Začasno poročilo — predavanje na SAZU v Ljubljani dne 23. oktobra 1958)

Ivan Grafenauer

Obče znano je, da je *Anton Martin Slomšek*, lavantinski škof, kot bogoslovec v letih 1821 do 1825 in kot spiritual v letih 1829 do 1838 v celovškem duhovniškem semenišču ali alumnatu učil bogoslovce slovenskega jezika. Ni pa vsakomur znano, kako je do tega učenja prišlo in kakšnega pomena je bilo za razvoj slovenskega šolstva in slovenske prosvete.

Pred dobrimi 200 leti se je začela za osnovno šolo zavzemati avstrijska državna oblast — o teh začetkih je napisal celovški učiteljski profesor *Josip Apih* po arhivskih virih obširno in temeljito razpravo »Ustanovitev narodne šole na Slovenskem« (Letopis Slovenske Matice za leto 1894 in za leto 1895). Dne 28. septembra 1770 je nato cesarica *Marija Terezija* razglasila načelo: »Šola jè in ostane državna reč!« Tedaj je bila osnovna šola na Slovenskem

²³ Bericht... in den Jahren 1857, 1858 und 1859, neben einer statist. Darstellung für die Jahre 1858 und 1859. Graz 1860. Str. 211.

²⁴ Bericht... für die Jahre 1860, 1861 und 1862. Graz 1865. Str. 269.

²⁵ Bericht... für die Jahre 1863, 1864 und 1865. Graz 1866. Str. 228.

²⁶ Bericht... in den Jahren 1866, 1867 und 1868. Graz 1870. Str. 315—323.

²⁷ Statistischer Bericht... für die Jahre 1869 und 1870. Graz 1872. Str. 241.

²⁸ Statistischer Bericht... für die Jahre 1871 bis 1874. Graz 1877. Str. 327.

taka, da se ni samo imenovala »nemška šola« — v nasprotju z »latinskimi šolami«, kakor so tedaj imenovali gimnazijo, ampak da je nemška šola zares tudi bila. O tej šoli je povedal pokojni *France Kidrič* v uvodu k razpravi »Ustanovitev slovenske stolice v Ljubljani« (Ljubljanski Zvon LIV, 1934, str. 208 in 209) na kratko tole:

»Upoštevanje v šoli, ki ga je postal deležen slovenski jezik v dobi 40 let, odkar so v Avstriji proglasili osnovno šolo za državno reč, a tudi srednjo šolo vzeli jezuitom, je bilo silno skromno, vendar je predstavljalo spricho preteklosti novo pridobitev, ki je imela v okviru momentov za pospeševanje preporodnega gibanja važen položaj. Le na Kranjskem in Primorskem so bile v osnovnih šolah na kmetih oficijelno uvedene nemško-slovenske knjige, medtem ko so na Koroškem in Štajerskem imeli edino veljavo samo nemški učbeniki. Tudi na Kranjskem je bilo torej odvisno le od dobre volje posameznih učiteljev in nadzornikov, ako je zaslužila osnovna šola na kmetih namesto oficijelnega imena »nemške šole« tudi ime: slovenska šola. Izmed mestnih osnovnih šol so se ozirale na slovenščino samo kranjske glavne šole in ljubljanska normalka, a menda le v prvem razredu.« Pripomniti bi bilo tu, da se je rabila slovenščina v teh »nemških šolah«, kolikor so jo sploh upoštevali, predvsem kot pomagalo za učenje nemščine.

Dalje pravi *France Kidrič* (str. 209): »V področju strokovnega šolstva je upošteval slovenščino samo pouk babic v Ljubljani, kjer so obstajali poleg nemških tudi slovenski babiški kurzi. Za šestrazredno gimnazijo slovenščine kakor da ni bilo. Na licejih je imela slovenščina nekoliko opore v bogoslovni fakulteti v Ljubljani, kjer je profesor pastoralnega bogoslovja predaval slovenski, in sicer menda na osnovi samolastne prilagoditve določil, ki jih je dal *Jožef II.* glede nemških predavanj tega predmeta v generalnih semeniščih.« K temu je pripomniti, da so bila generalna semenišča državni učni zavodi za bogoslovje, ki jih je ustanovil *Jožef II.* z dvornim dekretom z dne 30. marca 1783 na Dunaju, v Pragi, Olomucu, Požunu (Bratislavi), Pešti, Lvovu, Innsbrucku in v Gradcu — vse samostanske in škofijske bogoslovne šole pa so bile s tem odpravljene. Graško generalno semenišče je bilo ustanovljeno za vse dežele Notranje Avstrije z Gorico in Trstom vred. Zaradi sporov med škofi in vodstvom generalnega semenišča pa so graško generalno semenišče tri mesece po smrti *Jožefa II.* (20. februarja 1790), t. j. dne 20. maja 1790, razpustili in tako je že sedem let po razpustitvi spet oživelo ljubljansko duhovniško semenišče, bogoslovno učilišče pa so vključili v ljubljanski licej. Ni pa ugotovljeno, da bi bili tedaj samolastno zamenili *Jožefovo* nemščino v pastoralni teologiji s slovenščino. Spomenica ljubljanskih študijskih ravnateljstev za ustanovitev stolice slovenskega jezika na ljubljanskem liceju z dne 10. septembra 1815 pravi namreč v začetku utemeljitve tole: Nach den bestehenden allerhöchsten Vorschriften — torej po cesarski naredbi — wird die Pastoraltheologie überall in der Landessprache, und hiemit in Krain in der slowenischen Sprache vorge-tragen. Stolica se je ustanovila in cesarske oblasti te trditve niso zavrnile. — Res pa je, da so v bogoslovnem učilišču dvojezičnih škofij — krške in lavantinske — v Celovcu pastoralko predavali latinski. Enako po ustnem sporočilu akademika prof. dr. *Fr. Zvittra* tudi v centralnem bogoslovnem učilišču v Gorici za primorske škofije s tremi »deželnimi jeziki«, slovenskim, hrvaškim in italijanskim, h kateremu so šteli tudi furlanščino; odpor zoper generalno semenišče v Gradcu je imelo tu v Gorici poleg drugih vzrokov tudi tega, da je bilo samo nemško.

V nadaljnjem poroču *France Kidrič* o usodi slovenščine v višjih šolah. Za Čehe je vlada ustanovljala po vojaških učiliščih in visokih šolah v Pragi in na Dunaju ter na liceju v Bratislavi stolice za češki jezik; na Slovenskem tega

niso storili, odkar je graška univerza ponujeno ji ustanovitev stolice za slovenski jezik 1780 odbila. Zasebnih pobud pa je bilo več. Po posredovanju mariborskega župnika in gimnazijskega ravnatelja *Andreja Kaučiča* je dobivalo od 1794 do 1805 po dvajset mariborskih gimnazijcev štipendije iz verskega sklada za izpričano marljivo učenje slovenskega jezika. Na ljubljanski bogoslovnici je *Janez Debevec* od 1795 do 1797 zasebno predaval o slovenski slovnici. *Kopitarjeva* ponudba iz leta 1808, da bi učil na ljubljanskem liceju slovenščino, in njegova zahteva v slovnici (1809) po slovenski stolici na ljubljanskem liceju pa sta zadeli ob gluha ušesa.

Doba *Napoleonove Ilirije* je prinesla odločilen napredek. V sami francoski Iliriji je francoska uprava pokazala tudi nasproti Slovincem pravilno pojmovanje nalog, ki jih ima osnovna šola, prinesla je možnost poslovenjenja štiri-razredne tedanje gimnazije, prinesla tudi prve samoslovenske učne knjige za osnovno šolo in za gimnazijo francoskega sloga. Slovincem v Avstriji pa je francoska Ilirija naklonila nadomestitev samonemških učnih knjig z nemško-slovenskimi za osnovno šolo ter stolico za slovenski jezik na filozofski fakulteti graškega vseučilišča, kjer je predaval tri semestre, od leta 1812 do 1813, *Janez Nepom. Primic*. Jeseni 1813, ko je Avstrija spet zasedla ilirske province, pa je s Primčevo neozdravljivo umobolnostjo slovenska stolica na graški univerzi osirotela za celih deset let. Šele leta 1825 jo je spet zasedel *Koloman Kvas*, ki pa nalogi ni bil prav kos.

Ko je Avstrija spet zasedla Ilirske province, je Ilirska gubernija s sedežem v Ljubljani začasno obsegala Kranjsko in Primorsko (Goriško, Trst in Istro) — Koroška je spadala tedaj pod Notranjeavstrijsko gubernijo v Gradcu; pozneje, ko so za Primorsko ustanovili posebno gubernijo s sedežem v Trstu, pa je Ilirska gubernija v Ljubljani obsegala Kranjsko in Koroško. V Ilirski guberniji je avstrijska državna oblast takoj spet upostavila staro jezikovno prakso edinozveličavne nemščine, kajpada tudi v šolah. To pa je spodbudilo narodno prebujene kroge, da so se odločno potegnili za samoslovenske šolske knjige na osnovnih šolah na kmetih ter za ustanovitev stolice za slovenski jezik na ljubljanskem liceju. Ta je bil samostojna filozofska fakulteta z dvema letnikoma (štirim semestri), tako tudi v drugih krajih, kjer ni bilo univerze. Na univerzah pa je imela filozofska fakulteta tri letnike (šest semestrov); za študij pravoslovja je bilo treba zato absolventom ljubljanskega liceja poslušati na univerzi najprej še eno leto predavanja na filozofski fakulteti, da so se mogli vpisati na juridično fakulteto — tako n. pr. tudi France Prešeren. Za bogoslovni študij je zadostoval za pripravo sam licej. Ljubljanskemu liceju je bilo priključeno tudi bogoslovno učilišče s štirimi letniki ter medicinsko-kirurgična šola.

O ustanovitvi slovenske stolice na ljubljanskem liceju in o njeni nadaljnji usodi je *France Kidrič* nadrobno razpravljal v zgoraj omenjenem spisu (LZ LIV, 1934, št. 4-5, str. 210—215, št. 6-7, 300—307, št. 8-9, 374—382), in sicer na osnovi prepisov na Dunaju ohranjenih uradnih listin, ki so jih oskrbeli *dr. Ivan Prijatelj*, *dr. Fran Vidic* in *dr. Milko Kos*; po uporabi pa jih je *France Kidrič* izročil Državni knjižnici v Ljubljani, današnji Narodni in univerzitetni knjižnici (NUK) — Ms. 574. Gl. LZ 1934, 208.

Ta stolica, ki so bila njena predavanja in vaje obvezne za bogoslovce drugega letnika v Ljubljani, če se jih niso že prej kot filozofi iz proste volje uspešno udeleževali, je dala tudi *Slomšku* pobudo za njegove slovenske tečaje v celovski bogoslovnici. Za oboje so se našli po zadnji vojni novi listinski viri; v Mariboru jih je izsledil v škofijskem arhivu lavantinski škofijski arhivar *Franc Hrastelj*, v Ljubljani pa so postali dostopni v ljubljanskem Državnem arhivu Slovenije (DAS). Ti doslej neopaženi dokumenti dodajajo Kidričevi

podobi še to in ono nadrobno potezo, Slomškove tečaje v Celovcu pa kažejo v čisto novi osvetljavi.

Poglavitna opora prošnji za ustanovitev stolice za slovenski jezik na ljubljanskem liceju je bila pastoralna teologija, ki so jo v četrtem letniku bogoslovnega učilišča predavali v slovenskem jeziku. Za uspešno udeležbo pri teh predavanjih in vajah je bilo treba bogoslovce usposobiti s primernim poukom slovenskega jezika. Odločiti pa je moral o tej stolici sam cesar Franc.

V vlogi združenih študijskih ravnateljstev ljubljanskih — licejskega rektorata, bogoslovnega, medicinsko-kirurgičnega, gimnazijskega in normalnošolskega, t. j. učiteljskega ravnateljstva z dne 10. septembra 1815, št. 239, lj. gub. št. 9975 — sestavlja jo je tedanji licejski rektor in začasni ravnatelj bogoslovnih in filozofskih študijev *Matevž Rauniker* (Raunicher) — je prav ta razlog prva izmed dvanajstih točk utemeljitve in se glasi (v slovenskem prevodu):¹

1. Po obstoječih Najvišjih predpisih se predava pastoralna teologija povsod v deželnem jeziku, zato na Kranjskem v slovenščini. Da bi pa mogla znanstvena obravnava tako važnega učnega predmeta v deželnem jeziku zares uspevati, se zdi neobhodno potrebno, da se deželni jezik znanstveno obdelja. Že od nekdaj so ravno v četrtem letniku bogoslovja profesor in učenci hudo pogrešali stoliclo slovenskega jezika; in zares je hudo žalostno, da bogoslovec na koncu svojih študijev sploh v deželnem jeziku, ki naj bi bil odslej njegov uradni jezik, pisati ne zna, kaj šele pravilno pravopisno pisati.

Predlog sam pa pravi v sklepnih dveh točkah (v slovenskem prevodu):²

d) Predavanja (t. j. o slovenskem jeziku, tedensko tri ure) naj bi smel obiskovati vsakdo, za bogoslovce pa in za tiste vse, ki so dolžni poslušati predavanja o poljedelstvu, naj bi bil ta študij obvezen učni predmet.

e) Ker bogoslovni učenci vseh drugih letnikov že prisostvujejo raznim predavanjem zakonite štiri ure na dan, bi se ta dolžnost najprimerneje naložila bogoslovcem drugega letnika, ki poslušajo dnevno po eno uro cerkveno pravo, po dve uri razlago sv. pisma nove zaveze, sicer pa le še dve tedenski uri vzgojeslovje in jim preostajajo še tri tedenske ure; slovenski jezikovni pouk pa ima tako ko tako isti namen kakor vzgojeslovje.

¹ Vloga str. 1—2: 1tes Nach den bestehenden allerhöchsten Vorschriften wird die Pastoraltheologie überall in der Landessprache, und hiemit in Krain in der slovenischen Sprache vorgetragen. Damit aber die wissenschaftliche Behandlung eines so wichtigen Lehrgegenstandes in der Landessprache gedeihen könne, dazu scheint eine wissenschaftliche Bearbeitung der Landessprache eine unumgängliche Bedingung zu seyn. Von jeher fühlten Professor und Schüler gerade im 4ten Jahre der Theologie den Abgang einer slovenischen Lehrkanzel, und es ist wirklich sehr traurig, daß der Theolog am Ende seiner Studien in seiner Landessprache, die doch von nun an seine Amtssprache werden soll, nicht einmal schreiben, viel weniger orthographisch schreiben kann.

² Vloga str. 7—8 (v točki b predlaga vloga, naj se slovenščina predava »wenigstens dreymal in der Woche«):

d) Die Vorlesungen sollen von Jedermann besucht werden dürfen, aber für Theologen, und für alle jene, welche die Landwirtschaft zu Hören verpflichtet sind, soll dieses Studium ein Zwangstudium werden.

e) Da die theologischen Schüler in allen Jahrgängen den verschiedenen Vorlesungen schon gesetzlich täglich 4 Stunden beywohnen, so könnten die Theologen des 2ten Jahrganges am füglichsten dazu verhalten werden, weil sie das Kirchenrecht täglich nur eine Stunde, das Bibelstudium des N. Bundes täglich zwey Stunden und die Erziehungskunde wöchentlich nur zwey Stunden hören, und diesen Schülern daher wöchentlich drey Stunden frey bleiben, und weil das slovenische Sprachstudium mit der Erziehungskunde ohnehin einen gleichen Zweck hätte.

Ljubljanski ordinariat (generalni vikar *Jurij Gollmayr*) je dne 24. septembra 1815, št. 993, lj. gub. št. 10451, prošnjo toplo priporočil v dobrohotno podporo na najvišjem mestu, kamor je prošnja 3. oktobra 1815, št. 10451, odšla in po Osrednji organizacijski dvorni pisarni prišla cesarju v roke. Spotoma pa je dobro pripravljena jed v dvorni pisarni močno stidnila (se ohladila — po ziljsko): cesar je sicer z odločbo dne 18. decembra 1815 ustanovitev stolice za slovenski jezik dovolil in ne le s tremi, ampak s štirimi predavanji na teden, dostopnimi vsakomur, glede obveznosti pa je odločil, naj velja le za bogoslovce in še to le, če se zdi to pristojnim ordinariatom potrebno; ni pa ovire, da bi priporočili udeležbo vsem, ki se mislijo posvetiti poljedelstvu ali se pripraviti za nastavitve v politični ali sodniški stroki, glede teh še s pripomnjo, da bodo imeli prednost pri nastavitvi tisti, ki znajo deželni jezik; to naj bi veljalo tudi za bogoslovce, če bi študij slovenščine zanje ne bil obvezen.

Konceptnemu uradniku Osrednje organizacijske dvorne komisije pa se je v razpisu na gubernij z dne 26. decembra 1815, št. 20411 (lj. gub. 6. januarja 1816, št. 228), pripetilo, da je v uvodnem stavku pač navedel datum in številko gubernijskega poročila z dne 29. septembra 1815, št. 10451, izpustil pa datum cesarske odločbe. To je sicer dopolnil odlok iste dvorne komisije z dne 7. maja 1816, št. 22330, ki odreja razpis konkurza in konkurznega izpita na dan 1. avgusta 1816 in s tem končno rešuje gubernijsko poročilo z dne 29. septembra 1815. Kljub temu pa vsi ljubljanski spisi, ki se nanašajo na to cesarsko odločbo — razen rešitve tega zadnjega razpisa z dne 21. maja 1816, št. 5089 — navajajo datum in številko razpisa Osrednje organizacijske dvorne komisije, eden celo gubernijskega poročila.

Na sporočilo ljubljanskega gubernija o tej cesarski naredbi pristojnim ordinariatom z dne 12. januarja 1816, št. 228, je prvi odgovoril tržaški generalni vikar *D'Argento* z izjavo (30. januarja 1816; prejel lj. gub. 1. februarja, št. 1239), da je redno učenje slovenskega jezika potrebno samo za tiste, ki jezika še ne znajo, za druge pa za spopolnitev le priporočljivo; redki bogoslovci njegove škofije govore ta jezik, kakor je v deželi v navadi, za dušno pastirstvo da je to dovolj; zato je zoper obveznost.

Drugi se je oglasil goriški ordinarij *Filip*, ki je bil za obveznost, vendar s pripomnjo, da je treba bogoslovce o potrebi te obveznosti prepričati (5. februarja 1816; prejel lj. gub. 9. februarja, št. 1505).

Poslednji je odgovoril ljubljanski konzistorij (*Jurij Golmayr*, gener. vikar), 8. februarja 1816 (prejel lj. gub. 11. februarja, št. 1569), pa z brezpogojno izjavo za obveznost.

Gubernij, ki se je doslej v zadregi zaletaval sem in tja, se je zdaj obrnil za strokovno mnenje na licejski rektorat (17. februarja 1816, št. 1569), in rektor *Mateož Ravnikar* je dogovorno in s sopodpisom združenih ljubljanskih študijskih ravnateljstev izjavo tržaškega generalnega vikarja ironično zavrnil, češ po njegovem bi bilo učenje svojega jezika pri vseh še živelih narodih sveta nepotrebna reč (9. marca 1816; pr. lj. gub. 10. marca, št. 2624).

Vse te izjave je ljubljanski gubernij 15. marca 1816, št. 2624, predložil tržaškemu ordinariatu in ta se je zdaj vdal ter se 13. aprila 1816 (pr. lj. gub. dne 17. aprila, št. 4072) pridružil izjavi goriškega ordinariata.

Zdaj je Osrednja organizacijska dvorna komisija 7. maja 1816, št. 22399 (pr. ljub. gub. 15. maja, št. 5089), odredila, naj se razpiše konkurz in konkurzni izpit za podelitev stolice slovenskega jezika, ki naj bi bil 1. avgusta 1816 na Dunaju, v Ljubljani, v Gradcu in Celovcu.

K izpitu se v Gradcu in v Celovcu nihče ni priglasil; na Dunaju je prišel k izpitu 26-letni duhovnik iz Gorice *Mihael Jllinzig* (Jelenčič), v Ljubljani pa so se zglasili trije kandidati, absolvirani bogoslovec *Šimen Prigel*, 27-letni stol-

niški katehet *Franc Metelko* in upokojeni gimnazijski profesor in pesnik *Valentin Vodnik*. Izmed vseh kandidatov je dotlej pokazal svojo sposobnost za razpisano mesto samo Vodnik, in to z učiteljskim in s pisateljskim delom, tudi v znanstvenem pogledu pomembnim, saj je bil *Vodnik* v svoji slovnici (Pismenost ali Gramatika za Perve Šole, 1811, str. 4—5) odkril v slovenščini — in s tem tudi prvi v kakem slovanskem jeziku — muzikalni poudarek (ga popade za vrät [t. j. vrät] ino nese do vrät) in tudi obdelava glagola v *Kopitarjevi slovnici* (*Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, 1808[—1809]) je v velikem delu Vodnikovo delo. Še réktor *Matevž Rannikar*, ki je imel pri oceni prvo besedo, si ni upal v predlogu na gubernij postaviti svojega miljenca *Metelka*, ki se je zanj na vso moč potegoval, pred Vodnika, pa si je pomagal tako, da je na »prvo mesto« postavil oba, *Vodnika* in *Metelka*, na drugo mesto *Prigla*, na tretje *Jllinziga*. Gubernijski svet je 4. oktobra 1816 na predlog študijskega poročevalca *Jožefa Wallanda* (*Balanta*) predlagal Osrednji organizacijski dvorni komisiji na prvem mestu *Valentina Vodnika*, na drugem *Franca Metelka*; o *Priglu* pa je sodil, da še sam potrebuje učitelja, *Jllinzig* pa da ne zasluži nikakega ozira.

Na Dunaju pa je *Jernej Kopitar* vse to prevrnil: postavil je (pred 30. oktobrom 1816) v svoji oceni in svojem predlogu na prvo mesto *Metelka*, na drugo mesto ničiča *Prigla* in za njim na tretje mesto *Valentina Vodnika*. Njegovemu predlogu se je pridružila tudi študijska dvorna komisija (ministrstvo za uk in bogočastje) in za njo Osrednja organizacijska dvorna komisija na seji dne 13. januarja 1817 ter v poročilu 26. januarja 1817. In cesar je 14. februarja 1817 kajpada imenoval *Franca Metelka*. Dne 16. aprila 1817 je ta začel na ljubljanskem liceju predavati o slovenskem jeziku po štiri ure na teden, v ponedeljek, sredo, petek in soboto od 5 do 6 popoldne.)

Ta odločitev bi bila kmalu postala usodna za obstoj stolice za slovenski jezik. *Metelko* se je sicer v pičlem desetletju usposobil za odličnega slovenskega šlovničarja — njegova učna knjiga »*Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen. Nach dem Lehrgebäude der böhm. Sprache des Hrn. Abbé Dobrowsky*« (Ljubljana 1825) je po mnenju učenega Poljaka francoškega rodu *Baudouina de Courtenaya* sploh najboljša izmed vseh starejših slovanskih slovníc — kot učitelj začetnik pa je *Metelko* učence bolj odbijal kot privabljal. In komaj je minilo pol leta njegovega poučevanja, že se je pojavil očitien upor zoper obveznost njegovih predavanj za bogoslovce drugega letnika. Ti so namreč s skupno vlogo na Ilirski gubernij v Ljubljani prosili, naj jih te obveznosti reši, češ da škoduje njihovemu zdravju in jih ovira v študiju glavnih predmetov in pri občnem izobraževanju, ker jim jemlje preveč časa.

Plaz je sprožil pravzaprav en sam bogoslovec drugoletnik, stanujoč ne v semenišču, ampak v mestu (Gradišču), namreč *Martin Krivic* s Tolminskega, ki je 13. novembra 1817 prosil gubernij, naj bi ga oprostil obveznega pouka slovenščine, ki mu jemlje preveč časa, ker je njegovo domače narečje tam z italijanske meje kranjskemu govoru čisto nepodobno, razen tega pa še pouka grščine, ki se je na gimnaziji v Kiseku na Ogrskem niso učili — in ravnatelj bogoslovnih študijev *A. Clementini*, ki je prošnjo oddal 16. novembra 1817 brez nasveta glede rešitve, je na gubernijski poziv z dne 19. novembra, št. 12895, v strokovnem mnenju z dne 25. novembra 1817 prošnjo glede grščine celo priporočil — glede slovenščine pa je vendar nasvetoval zavrnitev. Že tri dni poprej (22. novembra 1817) pa je moral odpraviti na gubernij še skupno prošnjo vseh bogoslovcev drugega letnika — oddal jo je pa spet brez svojega strokovnega mnenja. Gubernij pa se zdaj glede tega ni več obrnil na *Clementinija*, ampak

na *Matevža Ravnikarja*, ravnatelja filozofskih študijev (29. novembra 1817, št. 13282).

Krivčevo prošnjo je gubernij že na seji 2. decembra 1817 — v nasprotju s Clementinijevim predlogom — v vsem obsegu zavrnil — poročevalec se je pač osebno prepričal, da se je Martin Krivic že učil grščine, če ne na ogrski gimnaziji, pa na ljubljanskem liceju v študijskih letih 1815/16 in 1816/17. Na gubernijski seji dne 30. decembra 1817, št. 14379, pa je bila na vrsti skupna prošnja bogoslovcev drugoletnikov. Na osnovi izčrpnega Ravnikarjevega poročila z dne 22. decembra 1817 je poročevalec Balant ugotovil, da tudi podatki v tej prošnji niso vseskozi resnični, in gubernij je prošnjo takisto ostro zavrnil s pripomnjo, da lahkomiselnost prošnikov zasluži prej kazen kot pa ugoditev.

Za to ljubljansko burko pa je prišla resna sklepna igra s Študijsko dvorno komisijo na Dunaju. Ta dvorna komisija, tedanje ministrstvo za uk in bogočastje, ki je pred kratkim prevzela od razpuščene Osrednje organizacijske dvorne komisije vse posle na ozemlju kraljevine Ilirije, je k poročevalskim polam o seji 30. decembra 1817, ki jih je gubernij poslal na Dunaj v pregled, zahtevala dodatno posebno poročilo, kako je postala slovenščina obvezen predmet za drugi letnik ljubljanskega bogoslovja na liceju. In bilo je treba obširnega, natančno dokumentiranega poročila ravnateljstev bogoslovnih in filozofskih študijev, ki ga je sestavil kajpada Matevž Ravnikar, podpisal pa tudi Clementini, z dne 8. aprila 1818, in prav tako natančnega poročila z gubernijske seje z dne 14. aprila 1818, št. 4237, da je Študijska dvorna komisija dne 2. maja 1818, št. 83 (gub. 2. junija 1818, št. 5965) ponovila staro odločbo, »da ni pomisleka zoper obveznost slovenskega pouka za bogoslovce drugega letnika, dokler se bodo predavanja o pastoralni teologiji na liceju v Ljubljani vršila v istem jeziku« (… unterliegt es keinem Anstand, die slovenische Sprache den Theologen des zweyten Jahrganges als Zwangstudium in so lange zu belassen, als die Vorlesungen über die Pastoral Theologie in derselben Sprache am Lyceum zu Laibach gehalten werden).

V ves ta razvoj, v ta boj za veljavo slovenskega jezika in slovenskega pouka v višjih šolah, posebno na bogoslovju, se skladno uvršča tudi *Slomškovo* delo za slovenski jezik v duhovniškem semenišču (alumnatu) v Celovcu. Razloček je le ta, da se slovenščina tu ni učila na bogoslovnem učilišču, ampak v vzgojevališču, alumnatu.

Ko je prišel *Anton Slomšek* v jeseni 1819 na ljubljanski licej — ostal je tam samo en semester, ker je mislil, da bo mogel v drugem semestru v Senju dovršiti ves filozofski študij — je bilo v Ljubljani vse to še v živem spominu: tako težave s tržaškim generalnim vikarjem kakor z ljubljanskimi bogoslovci drugega letnika. Ker učna oblast senjskega drugega semestra ni priznala, še manj hrvaški enoletni študij filozofije, je moral Slomšek sicer že kot celovški bogoslovni alumnus v študijskem letu 1820/21 vendar še dovršiti vse tri manjkajoče mu avstrijske filozofske semestre. In vendar je še leta 1821 živel v njem spomin na Ljubljano: Prvi ugovor zoper učenje slovenščine, ki ga Slomšek pobija v svojem »Napeljavnem govoru k Slovenskemu zboru leta 1821« (*Fr. Kovačič, A. M. Slomšek I*, 1934, str. 36), češ »ker ga otroci tako znajo že od doma«, je kar dobesedno prvotna izjava tržaškega generalnega vikarja *D'Argenta*.

Pobudo za učenje slovenščine v celovškem semenišču je torej dobil Slomšek od ljubljanskega *zgloda*.

Razumljivo je, da pouk bogoslovca za tovariše bogoslovce, ki ga je oskrboval *Anton Slomšek* vsa svoja bogoslovna leta (1821—1825), ni mogel biti obvezen. In vendar se je v letu 1824/25 — poslednjem Slomškovem bogoslovnem letu — priglasilo za njegov slovenski učni tečaj 48 udeležencev (*Fr. Kovačič, n. d.*, 37). In to leto je Slomšek uporabljal pri pouku — po Metelkovi postrež-

ljivosti — že izvesne pole Metelkove učne knjige (Lehrgebäude) slovenskega jezika, dotiskane nekaj dni po 21. maju 1825.

Vprašanje obveznosti se je pojavilo šele, ko se je vrnil Slomšek leta 1829 kot spiritual v celovško bogoslovnico in začel spet poučevati krške in lavantinske bogoslovce tega alumnata teoretično in praktično slovenski jezik. O tem učenju pa smo bili doslej napačno poučeni. *Fr. Kovačič* pravi glede tega v že omenjeni knjigi (I, str. 74), da je Slomšek »po dvakrat na teden, v nedeljo in četrtek, zbral krog sebe *prostovoljne učence*, ki so se z veliko vnemo oprijeli učenja slovenskega jezika«; na str. 76 pa pravi isti avtor: »Za lavantinske bogoslovce so bile slovenske ure obvezne, za krške prostovoljne.«

Že pred Kovačičem je govoril o tem *France Kidrič* v biografiji krškega škofa Jurija Mayra (SBL II, 76) takole: »Slomškovih slovenskih kurzov v celovškem semenišču (sc. škof Jurij) ni oviral, a glede bogoslovcev iz krške škofije, ki so študirali na ljubljanskem liceju (sc. bogoslovje), je krški ordinarijat (t. j. škof Jurij) 1832 izjavil, naj bo obiskovanje Metelkovih kurzov za Nemce prosto, za Slovence obligatno« (navedek »*Rožič*, 125« pomeni: iz razprave *dr. Jos. Mala* »Iz zgodovine koroškega slovenskega šolstva« v knjigi *dr. Val. Rožiča* »Boj za Koroško«, Lj. 1925). Ustrezni odstavek *dr. Jos. Mala* v tej razpravi se glasi: »Ko se je na ljubljanskem liceju ustanovila stolica slovenskega jezika, se je *via facti* ukoreninil običaj, da so vsi bogoslovci obiskovali ta predavanja. L. 1832 se je to vprašanje za izvenkranjske normiralo tako, da sta se krški in lavantinski ordinarijat izjavila, naj bo študij slovenskega jezika pri čisto nemških teologih obeh škofij prost, za ostale pa obligaten. Tudi ordinariata v Trstu in Gorici sta prosila, naj bo za njune bogoslovce študij slovenščine obvezen.«

Kaj je v teh izvajanjih prava resnica, smo zvedeli šele iz uradnih spisov, ki jih je v času po zadnji vojni v mariborskem škofijskem arhivu odkril lavantinski škofijski arhivar in stolni kanonik *Franc Hrastelj* in z njimi v zvezi iz ustreznih listin Državnega arhiva Slovenije v Ljubljani.

Ko je prišel *Anton Slomšek* jeseni 1829 v Celovec kot spiritual in pričel spet slovenske učne tečaje, je bilo njegovo razmerje do udeležencev slovenskega pouka kajpada drugačno kakor poprej — prejšnje razmerje tovariša do tovarišev se je umaknilo hočeš-nočeš razmerju predstojnika do gojencev. To razmerje pa se je moralo šele sčasoma dokončno uravnati. Nedvomno so skušnje prvega spiritualskega leta Slomška nagnile, da je dne 4. oktobra 1830 naslovil na lavantinski in krški ordinarijat vlogo (lav. ord. sprejem 5. oktobra 1830, št. 1267; v krškem škof. arhivu v Celovcu se spis ni ohranil), v kateri sporoča, da je pripravljen gojencem semenišča kakor prejšnje leto predavati o slovenskem jeziku, pa oba ordinariata prosi, naj bi vsak svoje škofijske gojence zavezal k marljivemu obiskovanju potrebnih teoretičnih razlag ter k udeležbi pri praktičnih vajah in da bi jim blagovolila naročiti, naj se kar najbolj mogoče izobrazijo v tako potrebnem ljudskem jeziku, da bodo mogli kdaj kot učitelji ljudstva toliko laže delovati in s toliko večjim uspehom.

Krški škof *Jurij Mayr*, nemški Korošec iz Trebinje (Treffen) pri Beljaku, ki se je bil kot gubernijski svetnik v Ljubljani seznanil s Slovenci in s slovenskimi razmerami, je bil trdno uverjen o koristnosti slovenskega jezikovnega pouka za bogoslovce in je naročil svojim slovenskim bogoslovcem krške škofije, naj se Slomškovih tečajev redno in brez zamud udeležujejo. Odlok sam se nam sicer ni ohranil — v krškem škofijskem arhivu so vse spise glede tega Slomškovega delovanja neznano kdaj izločili in pač uničili — vendar pa ga omenja škof Jurij sam v pismu lavantinskemu škofu *Ignaciju Zimmermannu* z dne 21. januarja 1833 (lav. ord. sprejem 28. januarja, št. 124), v katerem mu priporoča predlog celovškega bogoslovnega študijskega direktorata, da bi se izrekla

Antonu Slomšku za njegovo poučevanje slovenskega jezika primerna pohvala (o tem pismu bomo čuli še kaj več). Lavantinski škof *Zimmermann*, rojak iz Slovenske Bistrice, pa je isto Slomškovo vlogo, ki jo je lavantinski ordinariat prejel 5. oktobra 1830, z odlokom z dne 13. oktobra 1830, št. 1267, zavrnil, češ da bo za priznano dobro stvar in za Slomškov položaj koristnejše, če gojence sam privabi k obiskovanju nameravanih predavanj in brez slehernega sledu siljenja. — Resnica je potemtakem prav nasprotna temu, kar je dejal *Fr. Kovačič* v svóji knjigi na strani 76.

Pri *Slomšku* je res tudi tako šlo, saj je bil boljši učitelj od *Metelka*, čeprav ga glede jezikoslovne izobrazbe ni dosegal — pač pa mu je bil več ko kos glede poznavanja slovenskih narečij in njih ljudske govorce. In lavantinski gojenci kajpada niso hoteli zaostajati za krškimi, ko so vsaj tisti iz celjskega okraja že od doma znali narečje, ki je bilo knjižnemu jeziku dosti bližje od koroških govorov v obsegu krške škofije. In še eno je značilno: ko je krški škof *Jurij* pisal 21. januarja 1833 lavantinskemu škofu *Ignaciju Zimmermannu* zgoraj omenjeno pismo, niti slutil ni, da lavantinski škof glede slovenščine ni bil prav istega mnenja kakor on sam. Pismo je vredno, da ga od konca do kraja preberemo. Glasi se takole:

Note

Es hat das hierortige theologische Studiendirektorat unterm 15. d. M. den Antrag gestellt, dem Spiritual des hierorts vereinigten Priesterhauses Herrn Anton Slomschek für den von ihm alljährlich ertheilten Unterricht in der slowenischen Sprache eine ämtliche Anerkennung seines rühmlichen und erfolgreichen Strebens zu theil werden zu lassen, und dahin zu wirken, daß die Ertheilung dieses Sprachunterrichtes jedem künftigen Spirituale zur Pflicht gemacht werden solle.

Da man nun hierorts mit dem Antrage der theologischen Studiendirektion einverstanden ist, und von der Ersprießlichkeit des fraglichen Sprachunterrichtes überzeugt, schon vor dem die slovenischen Theologen dieser Diözese angewiesen hat, demselben ununterbrochen beyzuwohnen, so wird man bereit seyn, zu Gunsten des gestellten Antrages die erforderlichen Schritte zu machen. wünscht jedoch vorerst die Wohlmeinung Eines Hochwürdigsten F. B. Ordinariates über den vorliegenden Gegenstand, und die Art dieser Anerkennung zu überkommen, zu welchem Ende man auch das Einschreiten der Direktion gegen gefälligen Rückbug beizuschließen sich die Ehre gibt.

Fürstbisthum Gurk Ordinariat zu Klagenfurt am 21. Jäner (!) 833.

Georg m. p.

Mikavno je, da se je problem obveznosti pouka slovenščine za bogoslovce prav v tem času ponovno pojavil tudi v Ljubljani. Sprožila sta ga z nasprotne strani skoraj istočasno ravnatelj bogoslovnih študijev *Andrej Albrecht*, kanonik in stolni župnik v Ljubljani ter nasprotnik metelčice, in deželnoknežji izpitni komisar *Luka Burger*, stolni prošt v Ljubljani ter pomemben pisatelj metelčičar. *Andrej Albrecht* na eni strani je predlagal v letnem poročilu bogoslovnega učilišča z dne 20. novembra 1829, ki ga je gubernij 2. januarja 1830, št. 26652, poslal študijski dvorni komisiji, naj bi se obvezni pouk slovenščine prenesel, da se razbremeni drugi letnik, ali nazaj na filozofski študij ali naprej v četrti letnik bogoslovja. *Luka Burger* na drugi plati pa je v izpitnem poročilu za leto 1830 z dne 11. septembra 1830 (gub. 16. septembra 1830, št. 21828) opozoril gubernij na to, da se frančiškanski kleriki, ki dovrše zdaj drugi letnik bogoslovja v samostanskem učilišču kostanjeviškega samostana pri Gorici in pridejo

šele tretje leto na ljubljansko bogoslovno učilišče, s tem ognejo pouku slovenščine, kar se jim tudi pozna; naj bi to nadomestili v četrtem letniku.

Študijska dvorna komisija je guberniju 17. februarja 1830, št. 852 (lj. gub. sprejem 5. marca, št. 5171), potrdila sprejem Albrechtovega poročila s pripombo, da se ji pomáknitev slovenskega pouka v četrti letnik ne zdi priporočljiva, ker morajo bogoslovci zaradi pastoralne teologije slovenski že poprej dobro znati; ker pa »*ji ni znano, kako je postala slovenščina za bogoslovce drugega letnika obvezen predmet; zahteva posebnega poročila in strokovnega mnenja, preden kaj ukrenes*«. Gubernij je 20. marca to nalogo preložil na bogoslovni študijski direktorat. Ta pa se zanj ni zmenil — *A. Albrecht* se je tedaj potegoval za prostijo v Novem mestu in jo tudi dobil. Medtem je gubernij 16. septembra 1830 prejel Burgerjev predlog glede pouka slovenščine za frančiškanske klerike, pa je bil v ne majhni zadregi, ko je dobil 15. oktobra 1830 še od Študijske dvorne komisije odlok z dne 25. septembra 1830, št. 4974 (lj. gub. 5. oktobra, št. 23284), z rešitvijo letnega poročila bogoslovnega učilišča, pa tudi s ponovno zahtevo po posebnem poročilu in predlogu glede obvezne slovenščine za bogoslovce drugega letnika pa po vrhu še »nos« z opozorilom, da se po odloku Študijske dvorne komisije z dne 31. januarja 1824, št. 925, v letno poročilo ne smejo vnašati tuje zadeve. Naročilo in »nos« je gubernij oddal 13. novembra 1830, št. 23264, novemu ravnatelju bogoslovnega študija *Juriju Zupanu*. Ta je nalogi ustregel 10. decembra 1830 z izčrpnim in temeljitim poročilom, ki razen vseh važnejših odlokov in naredb od leta 1815 do 1818 omenja tudi že uspehe slovenskega pouka za bogoslovce, ki se kažejo v literaturi in v povečani kulturi jezika (*poročilo zasluži, da bi se vse priobčilo*). Gubernij je to poročilo z velikim zadoščenjem z indorsatom z dne 5. februarja 1831, št. 29434, poslal Študijski dvorni komisiji s pripombo, da z njim popolnoma soglaša. Dvorni komisiji pa se je to nekoliko pokadilo pod nos in je zahtevala 20. marca 1831, št. 1064 (gub. št. 7792), naj poročilo potrdijo še ljubljanski, goriški in tržaški škof ter obe ljubljanski študijski direkciji, filozofska in bogoslovna. Ljubljanski gubernij pa se je zadovoljil s potrdilom ljubljanskega škofa, češ da sta tržaški in goriški delež Notranjskega priklopljena zdaj ljubljanski škofiji, povrh pa je postregel Študijski dvorni komisiji še s prepisom starega poročila obeh študijskih ravnateljstev ljubljanskih z dne 8. aprila 1818, št. 32, ki ga je pozabljiva Študijska dvorna komisija že sama imela v arhivu. Zdaj pa se je ta slavna Dvorna komisija skrila za široki hrbet Njega veličanstva in je 14. oktobra 1831, št. 5080, sporočila, da naj se po Najvišji odločbi z dne 12. oktobra 1831 puste kot dolžnostni študij namenjena predavanja o slovenskem jeziku kakor doslej v drugem bogoslovnem letniku ljubljanskega liceja.

Zdaj šele si je ljubljanski gubernij upal lotiti se obveznosti slovenskega pouka tudi za frančiškanske klerike ter poslal 26. novembra 1831, št. 15587, Burgerjevo poročilo in predlog bogoslovnemu študijskemu direktorju v izjavo. Tudi ta izjava *Jurija Zupana* z dne 16. januarja 1832 bi zaslužila, da se vsa priobči. Frančiškanskim klerikom, pravi, ki po letu 1823, odkar dovršujejo drugi letnik bogoslovnega študija na Kostanjevici, zelo primanjkuje znanje slovenskega jezika, ki ga kot bodoči dušni pastirji, kateheti ter ljudskošolski in gimnazijski učitelji nujno potrebujejo; naj to dopolnijo v četrtem letniku — bolje tedaj ko pa nikoli. *Jurij Zupan* pa opozarja tudi na to, da so z leti (*»via facti«*) bogoslovci drugega letnika iz drugih škofij kar prenehali udeleževati se Metelkovega tečaja za slovenščino (torej ravno nasprotno od tega, kar stoji v Rožičevi brošuri, str. 125). Naj se obveznost tudi zanje spet uveljavi. Predlogu je glede frančiškanskih klerikov svoje škofije pritrdil tudi ljubljanski škof *Anton Alojzij Wolf* (10. marca 1832, št. 211; lj. gub. št. 5666). Glede frančiškanskih klerikov in bogoslovcev svojih škofij sta se izrekla na pöziv *krški škof*

Jurij (12. aprila 1832, št. 467, lj. gub. št. 8479) in lavantinski škof *Ignacij* (dne 11. aprila 1832, št. 493, lj. gub. št. 8758) enako kakor *glede obveznosti Slomškovega slovenskega pouka*. Po naročilu Študijske dvorne komisije z dne 28. aprila 1832, št. 1547 (lj. gub. št. 10627) je ljubljanski gubernij uredil obojno zadevo s posredovanjem primorskega gubernija v Trstu tudi z goriškim in tržaškim ordinariatom v smislu dokončnih izjav iz leta 1816 (primorski gub. 21. septembra 1832, št. 18807; ljublj. gub. 25. septembra 1832, št. 21893).

V Celovcu je kmalu nato škof *Jurij Mayr* načel še vprašanje, kaj bi bilo ukreniti, da bi postali tečaji za učenje slovenščine v celovškem semenišču, ki je bilo dotlej samo sad zasebne prizadevnosti Slomškove, stalna ustanova obeh škofij, ki celovski alumnat vzdržujeta. V nam že znanem pismu z dne 21. januarja 1833, št. 173, je predlagal, naj bi nalogo prevzel vsak naslednji spiritual celovškega semenišča (kajpada za neko nagrado). Lavantinski škof *Ignacij Zimmermann* je s sporočilom z dne 30. januarja 1833, št. 124, soglašal s krškim škofom glede Slomškove pohvale — krški škof jo je izrekel Slomšku v imenu obeh (krški ord. 8. februarja 1833, št. 265; lav. ord. sprejem 15. februarja, št. 200); njegov predlog glede spirituala, ki naj bi bil hkrati tudi učitelj slovenščine, pa je zavrnil. Ne glede na to, da bi bilo težko vselej dobiti za to delo pripravnega spirituala, tako pravi, je proti predlogu, ker bi bilo treba dobiti za tako povečanje spiritualskih dolžnosti pristanek višjih oblasti, ker bi bilo treba tudi bogoslovcem naložiti dolžnost udeleževati se teh predavanj, ker bi bilo treba potem še izpitov iz tega predmeta, kar bi motilo pravilno razmerje med spiritualom in alumnatskimi gojenci, in ker bi vse to verjetno škodovalo celo samemu pouku, ki bi brez siljenja pač bolje uspeval.

Leto dni pozneje je celovško bogoslovno študijsko ravnateljstvo predlagalo Slomšku pohvalo tudi pri guberniju: Za njegovo požrtovovalno učenje slovenskega jezika v duhovniškem semenišču v Celovcu naj bi mu izrekla priznanje tudi državna oblast, gubernij ali celo Najvišje mesto. Krški škof *Jurij* se je glede tega obrnil za podporo tudi na lavantinskega škofa (12. novembra 1834, št. 1762; lav. ord. sprejem 14. novembra 1834, št. 1545). *Zimmermann* (19. novembra 1834) je s tem soglašal. Zadeva pa se je končala v ljubljanski gubernijski registraturi, kjer so ustrezne spise vložili v fasc. 56/115 iz leta 1834 in jih pozneje izločili. Gubernijski delovni protokol pa pravi: Akt zap. št. 22893 z dne 19. X. 1834. ref. Stelz. Detto 22.43. Anzeige über den von Herrn *Slomschek* Anton Spiritual im dortigen Priesterhaus vorgetragenen slowenischen Sprachunterricht nebst Bitte um eine a. h. Anerkennung seiner diesfälligen Verdienstlichkeit.

Slomškovo učenje slovenskega jezika v celovškem semenišču se je začelo ob sodelovanju lavantinskega konzistorija že leta 1835 razvijati v smer ustanavljanja zasebne založbe za izdajanje slovenskih mladinskih knjig — Slomškovo pobudo je podprla okrožnica lavantinskega škofijskega šolskega nadzornika *Sigismunda Juvančiča* 10. junija 1835. S tem se je začelo novo poglavje, o katerem je napisal *Janko Moder* lepo knjigo »Iz zdravih korenin močno drevo« (Celje 1952—1953), delo namreč za ustanovitev javnopravne družbe za izdajanje dobrih slovenskih knjig:

Društva in Družbe svetega Mohorja v Celovcu.

Leto 1848, ki je pokrenilo, da se je uvedel slovenski jezik kot učni predmet v srednje šole in na učiteljske, je zaključilo poglavje o slovenskem jezikovnem pouku v bogoslovnih učiliščih in semeniščih ter licejih, zato pa se je na visokih šolah začela uvajati nova slavistična in slovenistična veda; v združevanju bogoslovcev in srednješolcev in v njihovih pisanih listih pa so se začele gojiti vaje v književnem delu.

Zusammenfassung

DER LEHRSTUHL DER SLOWENISCHEN SPRACHE AM LYZEUM IN LJUBLJANA UND SLOMŠEKS SLOWENISCHE LEHRKURSE IM KLAGENFURTER PRIESTERSEMINAR

(Vorläufiger Bericht, vorgetragen an der Slowenischen Akademie
der Wissenschaften und Künste in Ljubljana am 23. Oktober 1958)

Der Literaturhistoriker *Fr. Kidrič* († 1950) hat in einer wertvollen Abhandlung die Gründung der slowenischen Lehrkanzel am Lyzeum in Ljubljana behandelt (*Ustanovitev slovenske stolice v Ljubljani, Ljubljanski Zvon* LIV, Nr. 4—9, Apr.—Sept. 1934). Bis dahin unbekannte amtliche Stücke aus Wiener Archiven waren ihm zu diesem Zwecke in Abschriften von *Dr. Ivan Prijatelj*, *Dr. Franz Vidic* und *Dr. Milko Kos* zugänglich gemacht worden — sie befinden sich nun in der National- und Universitätsbibliothek (NUK) in Ljubljana (Ms. 574).

Die Vorlesungen und Übungen dieses Lehrstuhls, viermal wöchentlich, waren allgemein zugänglich, Pflichtfach waren sie für die Theologen des II. Jahrganges, falls sie diesen Lehrkurs nicht schon als Hörer eines der philosophischen Jahrgänge am Lyzeum erfolgreich absolviert hatten.

Die Bedeutung dieser Lehrkanzel erhellt aus der unsinnigen Vernachlässigung der slowenischen Volkssprache im josephinischen Zeitalter sowohl an den Deutschschulen (wie die Volksschulen genannt wurden) und den Lateinschulen (Gymnasien); sie kommt im einleitenden Abschnitt der Abhandlung zur Sprache. Die Lehrkanzel sollte es ermöglichen, daß die Alumnus des nach Josephs II. Tode wiederhergestellten Priesterseminars in Ljubljana noch in letzter Stunde instand gesetzt werden sollten, den Vorträgen über Pastoraltheologie im IV. Jahrgang, die slowenisch gehalten wurden, zu folgen, und demnach, in anständiger, verständlicher Sprache ihrer Aufgabe als Lehrer und Erzieher des Volkes und der Jugend gerecht zu werden. Dieser Nutzen sollte übrigens auch jenen Studierenden zugute kommen, die in ihrem künftigen Beruf mit dem Volk zu tun hätten; dies wurde aber von der Wiener Zentralstelle verteilt, indem sie für diese den Slowenischunterricht als Pflichtstudium ablehnte.

Die ersten Versuche des Slowenischunterrichts an höheren Schulen waren bald nach Joseph II. Tod erfolgt, wohl nach Muster tschechischer Sprachkurse an militärischen Akademien und höheren Schulen im Norden der Monarchie, und zwar ganz privat im Priesterseminar in Ljubljana und am Gymnasium zu Maribor. Anregungen zur Gründung von Lehrkanzeln an der philosophischen Fakultät in Graz (1780) und am Lyzeum zu Ljubljana aber führten zu nichts.

Die bessere Pflege der slowenischen Sprache, namentlich durch den Dichter, Grammatiker und Lexikographen *Valentin Vodnik*, in den an Napoleon abgetretenen »Illyrischen Provinzen« hatte aber die Gründung einer slowenischen Lehrkanzel an der philosophischen Fakultät der Grazer Universität zur Folge (1811), die aber schon 1812 durch unheilbare Erkrankung des ersten Dozenten *Janez Nep. Primic* für ein Jahrzehnt verwaiste.

Nach Rückerstattung der Illyrischen Provinzen (jetzt Königreich Illyrien) fügte sich die österreichische Bürokratie wenigstens einigermaßen den neuen Verhältnissen. Die Wiener Dokumente ermöglichten es *Fr. Kidrič*, in eingehender Weise die Begründung des Lehrstuhls für slowenische Sprache am Lyzeum Ljubljana (Kap. I, S. 210-15), seine Besetzung mit *Fr. Ser. Metelko* (Kap. II, 300-7) und dessen Erfolge, bzw. Mißerfolge darzustellen (Kap. III, S. 374—381), worauf im Nachwort mit einigen Worten auch Slomšeks slowenische Lehrkurse am Priesterseminar in Klagenfurt erwähnt werden (S. 381-2).

Dabei kommen allerdings die Angelegenheiten so zur Sprache, wie sie sich an den Wiener Zentralstellen abwickelten, wobei allerhand anziehende Einzelheiten zutage treten, wie das Intrigenspiel Kopitars und der Seinen gegen den verdienstvollen alten *Valentin Vodnik*, seinen eigenen Mitarbeiter an seiner »Grammatik der Slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark« (1808/9),

dem gegenüber er die Ernennung des jungen, unerfahrenen Domkaplans *Fr. Metelko* durchsetze. In der Folge hat sich dieser zwar zu einem vorzüglichen Kenner der slowenischen Sprache herangebildet — *Baudouin de Courtenaye* hat sein »Lehrgebäude der Slowenischen Sprache« (1825) die beste aller älteren slawischen Grammatiken genannt — aber *Metelko* hatte bei weitem nicht die Lehrerfahrung des alten *Vodnik* und noch weniger dessen Anziehungskraft.

Diese Tatsache kommt im III. Kapitel der Kidričschen Abhandlung, vor allem auf Grund der lyzealen Archivalien, klar zutage. Willkommene bessere Einsicht in alles Geschehen sowohl bei der Gründung der Lehrkanzel, als auch bei späteren Krisen bieten Dokumente aus dem Archiv des Illyrischen Guberniums in Ljubljana, die vorher in Kellerräumen aufgestapelt, erst nach dem Krieg im Staatsarchiv Sloveniens zugänglich geworden sind. Zusätzlich kommen dazu noch Archivalien, die slowenischen Sprachkurse *Slomšeks* betreffend, die nach dem Krieg vom bischöfl. Archivar *F. Hrastelj* im Diözesanarchiv des Lavanter Bistums in Maribor aufgestöbert worden sind.

Da steht zuerst die Enttäuschung, dass *Kaiser Franz* in der Gründungsurkunde des Lehrstuhls vom 18. Dezember 1815 die Vorlesungen im Gegensatz zum Antrag als Pflichtstudium nur auf die Theologen des II. Jahrganges beschränkte und auch das nur, wenn die zuständigen Ordinariate sich damit eiverstanden erklärten. Und als erster äußerte sich der Triester Generalvikar *D'Argento*, für seine wenigen slowenischen Theologen genüge es, wenn sie den lokalen Dialekt beherrschten. Und es ist anziehend zu sehen, wie das Illyrische Gubernium sich aus der Verlegenheit zog, indem es dem überklugen Triester Monsignore die übrigen diözesanen Wohlmeinungen mit der Replik des Rektors der philosophischen und theologischen Studien in Ljubljana, des späteren Triester Bischofs *Matth. Ravnikar*, vorlegte, daß auf diese Weise jeder Unterricht in einer lebenden Sprache unnötig wäre. Der Triester Generalvikar gab dann kleinlaut nach.

Kaum aber hatte *Metelko*, dem am 13. Jan. 1817 der Lehrstuhl verliehen worden war, im Sommersemester 1817 seine ersten Vorträge gehalten, als im Herbst zuerst ein einzelner Theologe des II. Jahrganges, ein gewisser *Krivic* aus dem Tolminischen, wegen »Überlastung« beim Gubernium um Befreiung vom Pflichtstudium des Slowenischen ansuchte, dann aber der ganze Jahrgang. Beide Ansuchen wurden streng zurückgewiesen (am 2. u. 30. Dez. 1817); aber es folgte darauf ein Nachspiel mit Wien. Als die Studien-Hofkommission aus dem Jahresbericht von der Angelegenheit erfuhr, wußte sie von der ganzen Angelegenheit des slowenischen Pflichtstudiums nichts und mußte erst durch Vorlage aller Berichte, höchster und hoher Entscheidungen belehrt werden, um was es sich handle, worauf sie mit einem neuen Dekret den alten Stand erneuerte (2. Mai 1818).

In seinem ersten philosophischen Semester (1819/20), das er am Lyzeum zu Ljubljana absolvierte, wurde auch *Anton Slomšek*, der spätere Lavanter Bischof, mit dem *Metelkoschen* Sprachkurse bekannt und hat als Theologe 1821—25 an dem für die Gurker und Lavanter Diözese gemeinsamen Priesterseminar in Klagenfurt für seine Mitstudierenden slowenische Sprachkurse gehalten, die allgemeine Zustimmung fanden. Als Spiritual in diesem Priesterhaus (1829—38) erneuerte er diese Sprachkurse, die der Gurker Bischof *Georg Mayr* im Oktober 1830 für die Gurker slowenischen Alumnen als Pflichtstudium erklärte, während sie der Lavanter Bischof *Ign. Zimmermann* (13. Okt. 1830) nur als Freigegegenstand zuließ. Bischof *Georg* zeichnete *Slomšek* dieser seiner Mühewaltung wegen mit mehrfachen Ehrungen aus; sein Antrag einer Ehrung durch den Kaiser selbst, den auch *Zimmermann* unterstützte, blieb aber in der Registratur des Illyrischen Guberniums hängen (Okt. 1834), wo er später skartiert wurde.

Betreffs des *Metelkoschen* slowenischen Pflichtfaches für die Theologen des II. Jahrganges wiederholte sich das Possenspiel von 1818 schon nach 12 Jahren noch einmal. Als es galt, einige Mißstände zu beseitigen — Theologen anderer Diözesen hatten sich dem slowenischen Pflichtstudium entzogen, franziskanische Kleriker waren seiner nicht teilhaft geworden — und entsprechende Anträge nach Wien gelangten, da wußte die hohe Studien-Hofkommission wieder

nichts von einem slowenischen Pflichtstudium und mußte mit allen den alten Entschlüssen und Erlassen nochmals bekannt gemacht werden und ein neuer Haufen von Papier mußte beschrieben werden, darunter sogar ein neuer kaiserlicher Beschluß vom 12. Oktober 1831 und neuerliche bischöfliche Wohlmeinungen, darunter auch eine vom Gurker Bischof *Georg* (12. Apr. 1832), der für seine slowenischen Diözesantheologen die Metelkoschen Kurse als Pflichtfach erklärte, für die deutschen als Freigegegenstand, und eine vom Lavanter Bischof *Ignaz* (11. Apr. 1832), der sie für alle seine Theologen, Slowenen und Deutsche, als Freigegegenstand bezeichnete.

Mit der Schulreform vom Jahr 1848/49, als die slowenische Sprache als Pflichtgegenstand für slowenische Schüler an Gymnasien eingeführt wurde, war die Geschichte der slowenischen Lehrkanzel am Lyzeum und als Pflichtgegenstand für die Theologen zu Ende. Dafür aber kamen freie Vereinigungen zur Pflege von Literatur und Wissenschaft an den theologischen Lehranstalten und auch sonst auf.

OSMORICA ROBOTTIJEVIH TALCEV

v luči Kozakove »Lesene žlice« in italijanskih aktov

France Škerl

Fašistični oblastniki so med okupacijo naše zemlje poznali več vrst interniranja slovenskih ljudi v Italiji. Vrste so razlikovali po cilju, ki so ga hoteli pri tem doseči. Največ ljudi so zaprli in odpeljali zaradi zatiranja osvobodilnega gibanja (scopo repressivo). V mnogih primerih, zlasti ko o krivdi prizadetih niti sami niso bili popolnoma prepričani, so hoteli odhod v partizane vnaprej preprečiti, tako da so jih iz preventivnih razlogov raje sami prej zaprli in internirali (scopo preventivo ali scopo precauzionale). Mnoge, zelo številne, pa so hoteli zaščititi pred maščevanjem partizanske roke, ker so izdajali rodne brate, pa so jih zato tudi odpeljali v Italijo, toda namenili so jim boljše življenje, čeprav so jih spravili v nekaka taborišča. Pri njih je namreč v prvi vrsti šlo za zavarovanje njihovega življenja (scopo protettivo). Končno moramo omeniti še eno vrsto odvajanj slovenskih ljudi v Italijo, to je bila policijska konfinacija (il confino di polizia), ki je sicer tudi poznala več variant. Pri nas je zadela najmanjše število ljudi.

Poleg različnih namenov pri interniranju so fašistični okupatorji v tem smislu razlikovali tudi taborišča, tako da so določena taborišča bila namenjena ljudem, ki so jih internirali »a scopo protettivo«. Toda te delitve Italijani niso striktno izvajali. Nered v njihovi upravi je zakrivil, da so ljudi za internacijo deloma usmerjali v nepravna taborišča in jih tako med seboj vse pomešali. Le tako se je moglo zgoditi, da so n. pr. »stražarji« prišli v Gonars, ki je bil sicer določen za ljudi »a scopo repressivo«, v Trevisu pa so zopet bili ljudje, ki bi tudi morali priti drugam.

Pomembna značilnost je bilo tudi dejstvo, da so taborišča in vrste internirancev v njih spadale pod kompetenco vojske, čeprav je šlo za tako imenovane civilne internirance, medtem ko je policijska konfinacija bila zadeva kvesture oziroma notranjega ministrstva. Toda napačno bi bilo misliti, da med obema kompetencama ni bilo prehodnih kanalov, po katerih bi vpliv prve ne segal v drugo in obratno.

Na tem mestu želim posvetiti svojo pozornost skupini 8 Slovencev, ki so v različnih terminih leta 1942 bili poslani v policijsko konfinacijo, proti koncu leta pa postali objekt izrednega zanimanja vojaških oblasti XI. armadnega

zboru. O njih je v italijanskem arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani ohranjenih nekaj aktov v fasciklu 210 in nekaj tudi v 239, ki čudovito posvetijo v usodo pravkar omenjene skupine 8 Slovencev. Člani te skupine so bili po redu, ki ga navajajo Italijani sami: dr. Dušan Reja, Juš Kozak, ing. Ladislav Klinc, prof. Lojze Gerbec, dr. Risto Jelačin, Stane Vidmar, Ciril Vidmar in dr. France Kidrič. Vsak od njih je prehodil svojo pot skozi italijanske zapore, nekateri krajšo, drugi daljšo, preden je prišel v kraj konfinacije, ki mu ga je določila okupatorska oblast. Najbolj znana je doslej nedvomno pot Juša Kozaka, ker jo je opisal v svoji »Leseni žlici«, ki jo je sam označil za »roman iz časov fašistične okupacije«, dejansko pa je čudovito izpovedovanje in pričevanje o življenju slovenskega kulturnega delavca pod bičem fašistične Italije. Kozakova »Lesena žlica« ima poseben pomen v zvezi z omenjeno skupino 8 Slovencev, kajti Kozak, ki je bil član te skupine, je s svojega vidika na široko opisal svojo usodo v tej skupini in usodo skupine v okviru njej sicer ne čisto znanih namenov italijanskega okupatorja. Iz primerjanja italijanskih aktov in Kozakove »Lesene žlice« je mogoče rekonstruirati usodo osmoric Slovencev, zraven pa tudi spoznati dokumentarno vrednost Kozakove »Lesene žlice« za zgodovino našega narodnoosvobodilnega boja.

O življenju ostalih ljudi iz skupine osmih, ki smo jih zgoraj našli, ni doslej napisanega nič takega, kakor je o svojih doživetjih napisal Juš Kozak. Po italijanskih aktih je razvidno, da so bili vsi v policijski konfinaciji ali svobodni konfinaciji (*confino libero*), kakor so Italijani te vrste omejitev svobode označevali. Po njih je bil dr. France Kidrič interniran 26. marca 1942 v Paleni v provinci Chieti, dr. Risto Jelačin 7. maja 1942 v Lancianu v provinci Chieti, dr. Dušan Reja 31. maja 1942 v Chieti, brata Stane in Ciril Vidmar 2. junija 1942 v Borgomaneru v provinci Novara, prof. Lojze Gerbec 4. junija v Vaspolate v provinci Novara in ing. Ladislav Klinc 2. julija 1942 v Roccadimezzu v provinci L'Aquila. Brata Staneta in Cirila Vidmarja omenja Juš Kozak v svoji »Leseni žlici«, ker je z njima preživel nekaj dni skupaj v šentpetrskih zaporih. Datumi interniranja navedenih ljudi seveda ne pomenijo hkrati datumov njihovega aretiranja. Nekateri med njimi so bili aretirani mnogo prej, preden so jih odposlali v internacijo, čeprav datumi skoraj niso znani. Za prof. Gerbeca je njegov advokat navedel dan 26. marca 1942, za druge, razen za Kozaka, pa datumi niso znani.

Juš Kozak je bil v letih pred vojno profesor zgodovine na I. realni gimnaziji v Vegovi ulici v Ljubljani. Po okupaciji se je zelo zgodaj umaknil iz Ljubljane in živel v Šentvidu pri Stični. Sam pripoveduje, da so ga Italijani iskali že julija 1941. Septembra istega leta so ga prijeli, ko so partizani v Radohovi vasi ubili italijanskega oficirja in vojaka, in skupaj s sinom ter sto kmeti za en mesec zaprli v Novem mestu. Februarja 1942 ga je v Ljubljani iskala kvestura. Dne 2. marca 1942 so ga naposled v Šentvidu pri Stični dobili in zaprli. Odpeljali so ga v Ljubljano na poveljstvo XI. korpusa, od tam pa v zapor v belgijsko vojašnico. Aretacijo v Šentvidu, pot v Ljubljano in življenje v zaporu je sam zelo natančno opisal v »Leseni žlici«. Doslej še nihče ni tako naravno kakor on prikazal, kako je zunanje življenje tedanje Ljubljane odmevalo v zaporu in seveda tudi v njem samem. Nekaj njegovih opisov je mogoče podpreti celo z italijanskimi akti.

Aretacijo samo je Kozak prikazal dokaj obširno. Po njegovem so ga zaprli v ponedeljek zjutraj, toda dneva ni zapisal. Po dopisu Vita Guariglia, poveljnika karabinerjev divizije »Granatieri di Sardegna«, je razvidno, da so ga Italijani prijeli 2. marca 1942.¹ Veliko muke je Kozaku povzročalo razmišljanje,

¹ Njegova žena je v vlogi na poveljstvo XI. korpusa dne 30. januarja 1943 pomotoma navedla 3. marca.

zakaj so ga zaprli in kaj mislijo z njim napraviti. V zaporu v belgijski je preživel približno 3 tedne, preden so vzeli njegovo stvar v roke in jo začeli preiskovati. Predzadnji marčevo nedeljo — bilo je to 22. marca 1942 — ga je pisarniški brigadir izpraševal o življenjskih podatkih, toda nista prišla posebno daleč, ker se zdi, da brigadir sam ni vedel, zakaj so Kozaka pravzaprav imeli v zaporu. Po nekem dopisu kvestorja Messane od 19. aprila 1942, na katerega se homo še vrnili, je Messana 22. marca zahteval, da bi divizija »Granatieri di Sardegna« dala Kozaka na razpolago kvesturi. Zaradi tega dopisa je zelo verjetna misel, da so »Granatieri« vzeli Kozaka v pretres prav po iniciativi kvesture. Za nedeljskimi vprašanji je pa sredi tedna prišlo v posebnem poslopju v belgijski vojašnici in v posebni celici do poniževalnega srečanja z očmi ovaduhov in nato do novih spraševanj, ki Italijanom niso dala zaželenih sadov in je zato Kozak iz njih zaključil: Videti je bilo, da ne vedo, kaj bi z mano.² Do razjasnitve ni pomagal niti »sestanek« z Vitom Guariglijem 27. marca 1942. O, pač! Vpričo Kozaka in Guariglia je neki vojak natipkal dopis o rezultatu Kozakovega zasliševanja. Kozak se je trudil, da bi na skrivnem razbral vsebino dopisa, toda uspel je samo toliko, da je nekako na sredi videl napisano »OF — non«, kaj več, najmanj pa kake zveze ni mogel uganiti. Danes je ta dopis znan. V njem je Vito Guariglia obvestil šefa divizijskega štaba o rezultatih svojih dognanj o Kozaku. Pisal mu je naslednje: »A carico del KOZAK Jus, arrestato il 2 corrente mese, perchè riconosciuto aderente al OF — non sono risultati altri specifici elementi di responsabilità. — Si propone pertanto di metterlo a disposizione della R. Questura.« (V breme Kozaka Juša, ki je bil aretiran 2. t. m., ker je bil prepoznani kot pristaš OF — niso dognani [kaki] drugi posebni elementi odgovornosti. — Predlagamo ga zato staviti na razpolago Kr. Kvesturi).³ Karabinjeri torej niso veliko vedeli o Kozaku!

Kozakova skrb se po omenjenem zaslišanju ni pomirila. Brigadirjevim besedam kakor ugotovitvam sozapornikov, da se vrne domov, ni verjel. Imel je prav. Nekaj dni nato ga je res prišel klicat brigadir z besedami »con tutta la roba«, toda ni šel domov, temveč so ga odpeljali na — kvesturo. Tam so ga zopet podvrgli preizkušanju s podtaknjenim ovaduhom, toda brez uspeha. Prišla je »Marica« in ga odpeljala v zapore v šentpeterski. Življenje v njih je samo na sebi bilo ugodnejše kakor v belgijski, toda zaporniki so bili kmalu izpostavljeni psihozi streljanja talcev, ki so jih Italijani tedaj začeli jemati iz šentpeterske.

Nad Kozakom je kvestura v šentpeterski ohranila svoje zanimanje. Po prvem zaslišanju glede njega ni prišla na jasno. Dne 19. aprila 1942 se je obrnila na poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev, da bi o njem zvedela kaj več, predvsem, kateri oblasti in zaradi katerega zločina je bil prijavljen. Že naslednji dan je dobila odgovor. Divizijsko poveljstvo karabinjerjev je pisalo, da je bil Kozak po sporočilu 62. sekcije karabinjerjev prijavljen sodni oblasti, in to zaradi nehotne zamenjave z nekim drugim, glasečim se zelo podobno. Na koncu dopisa je pa Vito Gariglia ponovno poudaril, da divizijsko poveljstvo karabinjerjev ni v Kozakovo breme dognalo nobenega elementa odgovornosti.⁴ Taka izjava je bila nedvomno vzrok, da je kvestura poslej pravzaprav pustila Kozaka na miru. Junija 1942 ga je najprej odposlala v Gonars, nekaj mesecev kasneje pa v »svobodno internacijo« v Corropoli v provinci Teramo v Srednji Italiji.

Pri večini članov naše osmorice niso znani vzroki aretacij. Za Kozaka smo navedli Guariglijevo poročilo, za Gerbca pa moremo vzrok izluščiti iz

² LZ I, 128.

³ Fasc. 239/II.

⁴ Dopisi v fasc. 239/II.

seznama ljudi, ki so jih z njim vred prijeli v Novem mestu. Tisti seznam pravi, da gre v njem za ljudi komunističnih idej, ki so nasprotne italijanskim interesom, internirani pa naj bi bili, da bi se tako izognili njihovemu sodelovanju z uporniškiimi tolpani. Če se ob tej označitvi spomnimo na vrste internacij oziroma na namene, ki so jih fašistični oblastniki hoteli doseči z internacijami, moramo reči, da je pri Gerbecu v bistvu šlo za aretacijo in internacijo preventivnega značaja. Ne moremo biti daleč od resnice, če trdimo, da je ta moment bil odločilen tudi pri vseh ostalih iz »Kozakove« skupine.

Novo momente je v usodo »Kozakove« skupine vnesla likvidacija bivšega bana dr. Natlačena. Sama likvidacija je globoko zadela tako fašistične okupatorje kakor belogardistične voditelje. Okupatorji so nanjo odgovorili z ostrimi represalijami. Pred Natlačenoovo hišo so ustrelili 24 talcev, ki so jih pobrali iz zaporov šentpeterske, belgijske in iz sodišča. Manj vidna in teže dokazljiva je bila reakcija belogardističnega vodstva, ki naj bi se očitovala v odpoklicu Kozaka in sotovarišev iz konfinacije v Ljubljano. Kozak ji je po začetnih dvo-mih pripisal kar iniciativni vpliv.⁵ Vendar je po vsej priliki vpliv krvoločnega Robottija bil važnejši. Kozakovo prikazovanje usode osmorice je pa kljub temu pomembno, in to predvsem zato, ker je vanj vpletel tista spoznanja, ki jih je takrat bilo mogoče dobiti samo po ustnih kanalih. S tem sicer ni mogoče reči, da so vsa spoznanja bila tudi absolutno pravilna, zlasti ker jih je Kozak podal v literarni obliki. Poleg tega je treba upoštevati še značaj posredovalcev, zlasti pa verodostojnost primarnih virov. Toda sama zveza med Natlačenoovo likvidacijo in nevarno usodo »Kozakove« skupine je neizpodbitna.

Tok dogodkov je formalno sprožil dopis poveljstva XI. korpusa ljubljanski kvesturi dne 31. oktobra 1942. V njem je šef štaba prosil kvesturo, naj bi pri pristojnem ministrstvu za notranje zadeve v Rimu dosegla, da bi bili zaradi poizvedb, zaslišanj in primerjav takoj prepeljani v Ljubljano in stavljeni na razpolago poveljstva: dr. Reja, J. Kozak, ing. Klinc, L. Gerbec, dr. Jelačin ter S. in C. Vidmar.⁶ V tem seznamu pa ni bilo dr. Frana Kidriča. Zanj je A. Gallo kot šef štaba XI. korpusa prosil 5. novembra 1942. Kvestura je takoj ustregla Gallovi želji in se obrnila na Rim, kajti prizadeti so telegrame o nujni vrnitvi v Ljubljano dobili iz Rima. Namen vrnitve je torej bil izreden.

Vrnitev osmorice v Ljubljano ni potekala tako hitro, kakor so si morda zamislili fašisti. Prizadeti so v nekih zlih slutnjah poskušali zavirati izvedbo italijanskih načrtov. Prva sta prišla brata Vidmarja, in to 16. novembra 1942, kakor je kvestura obvestila poveljstvo XI. korpusa in jih takoj tudi oddala zaporom v belgijski na razpolago poveljstvu XI. korpusa.⁷ O ing. Klincu je 25. novembra 1942 obvestila XI. korpus, da trenutno še ne more biti prepeljan v Ljubljano, ker je zbolel na infekcijski bolezn, prepeljan pa bo takoj, ko bo mogoče.⁸ Ta odprti rok pa se je, kakor bomo videli pozneje, potegnil prav do srede marca 1943. Prof. L. Gerbec in Juš Kozak sta tudi bila zapornika, ki v belgijsko nista prišla tako hitro. Pozvana sta bila v približno istem času. Za Kozaka je žena zapisala, da 21. novembra, toda najprej sta morala v zapore na sodišču. Zakaj? To ni jasno. Ni verjetno, da bi kvestura v resnici mislila na kako stvarno zaslišanje obeh. Ali je njun zapor na sodišču bil le pretveza, da bi z njo prikrili svoje prave namene, ali pa je bila vmes kaka druga roka, ki naj bi s sodnim pocesom proti obema dosegla spremembo njune usode, ker je bilo tedaj splošno znano, da obsojenih niso n. pr. jemali za talce. Dejansko

⁵ LZ II, 296, 309, 310.

⁶ Fasc. 210/II.

⁷ Fasc. 210/II.

⁸ Fasc. 210/II.

Kozak piše, da mu je žena v tajnem pismu sporočila, da pride pred tribunal in da je vpisan pod št. 4002.⁹ Toda iz teh načrtov ni bilo nič. Kajti 15. decembra 1942 so njega in Gerbca prepeljali v zapore belgijske. Tja je 2 dni pred njima prišel že tudi dr. Fr. Kidrič, ki ga je kvestura dobila iz Palene, pa takoj odpremila v belgijsko.¹⁰ Z Gerbčevim in Kozakovim prihodom v belgijsko se je število zapornikov dvignilo na pet, moralo bi jih biti pa osem, kakor so povedali tisti, s katerimi sta se v zaporu sešla. Kozaka je ta ugotovitev začudila, ker je videl, da oni nekaj vedo, česar on še ni vedel. Povedali so mu, da morajo priti še ing. Klinc, dr. Jelačin in dr. Reja, potem pa bodo zaslišani.¹¹ Toda zadnjih treh kar ni hotelo biti. Poveljstvo XI. korpusa je še 31. decembra 1942 pisalo, da se prevoz imenovanih še ni mogel izvršiti zaradi izkazane bolezni. V trenutku ko je poveljstvo XI. korpusa zabeležilo to mnenje, je bil pa dr. Jelačin že v Ljubljani. Prišel je 28. decembra 1942, kvestura pa ga je XI. korpusu predala 4. januarja 1943.¹² Precej dalj se je odtegoval dr. Reja. Zaporom v belgijski ga je mogla kvestura predati šele 28. januarja 1943.¹³ Na ing. Klinca so pa morali čakati še nekaj tednov. Po Kozakovem sporočilu je dr. Reja zaslutil nevarnost, pa se je zatekel v bolnišnico. Fašistični miličniki so ga nazadnje pognali iz bolnišnice in ga izročili karabinjerjem.¹⁴

Število osmorice se je počasi izpopolnjevalo. Medtem so tisti, ki so se že zbrali, imeli dovolj priložnosti, da so razmišljali o svoji usodi oziroma o tem, kakšne namene so z njimi imeli Italijani. Zelo hitro jim je padlo v oči, da so jih v zaporu tretirali na poseben način. Skušali so jim kar najstrože preprečiti stik z drugimi jetniki. Ciril Vidmar je pripovedoval, da ju z bratom, dokler sta bila sama, niti na stranišče niso spuščali. Prepovedali so jima prinašati hrano od zunaj.¹⁵ O strogem odnosu karabinjerjev do članov osmorice govori zelo jasno tudi dopis poveljstva karabinjerjev XI. korpusa z dne 8. decembra 1942 poveljstvu 375. sekcije karabinjerjev, ki so neposredno nadzorovali prizadete. V dopisu Agueci direktno naroča, da člani osmorice, ki se bodo zbrali, ne bodo smeli imeti nobenega stika z ostalimi jetniki v kasarni in povrhu bodo morali biti pazljivo nadzorovani.¹⁶

Glede hrane so karabinjerji kmalu popustili. Ko je žena Staneta Vidmarja prosila 19. decembra 1942 Aguecija za dovoljenje, da bi smela možu trikrat na teden prinašati hrano od zunaj zaradi njegovih zdravstvenih pogojev, ji je tako dovoljenje dal za en mesec. S podobno prošnjo se je na Aguecija obrnila tudi Alojzija Otorepec, kuharica dr. Fr. Kidriča, češ da je profesor bolan na dvanajsterniku, in bila tudi uslišana.¹⁷

Največje skrbi je osmorici povzročala negotovost njihove usode. Ko je A. Gallo, šef štaba XI. korpusa, prosil 31. oktobra 1942 kvesturo, naj preko notranjega ministrstva doseže, da se vrnejo v Ljubljano člani nam znane osmorice, je prošnjo motiviral s potrebo novih poizvedb, zaslišanj in primerjav. Prizadeti so skoraj vsi računali, da je res šlo za ponovno zaslišanje. O tem govore debate, ki so jih po Kozaku imeli prizadeti v skupni jetniški celici. Na ta povod napeljujejo tudi vloge, ki so jih vojaškimi organom naslavljali svojci osmorice ali njihovi prijatelji. Vendar vloge zunanjih ljudi ne morejo biti do

⁹ LŽ II, 275.

¹⁰ Dopis kvesture 13. decembra 1942, fasc. 210/II.

¹¹ LŽ II, 286.

¹² Dopis Aguecija v fasc. 210/II.

¹³ Dopis kvesture v fasc. 210/II.

¹⁴ LŽ II, 333.

¹⁵ LŽ II, 286.

¹⁶ Dopis 8. decembra 1942 v fasc. 210/II.

¹⁷ Dopisi v fasc. 220/I.

kraja prepričljiv dokaz, da so oni tudi dejansko mislili tako. Vloge morejo biti tudi sredstvo, da bi se pozornost glede prizadetih usmerila na drugo, manj nevarno točko. Rekli bi celo lahko, da je vsebina vlog prej taka, da z namigo- vanjem na potrebo zaslišanja hoče preprečiti prav tisto, o čemer ne govori. Kozakov razgovor z ženo Vlasto v času, ko je najhujše že minilo,¹⁸ kaže jasno na to, da so zunaj, izven zaporov, prizadeti svojci vedeli, kakšna nevarnost je nekaj tednov oziroma celo mesecev visela nad glavami njihovih članov.

Med osmorico je bil Juš Kozak nedvomno tisti, ki se je najjasneje postavil proti tezi, da so jih poklicali v Ljubljano zaradi zaslišanja. Iz njegove »Lesene žlice« je videti, da je že ob odhodu iz Corropolija glodala v njem misel na veliko nevarnost v Ljubljani. Na sodišču je začela vrtati v njem vse močnejše, dokler ni v skupni celici v belgijski čisto odkrito izrekel mnenja, da so člani osmorice talci. To mnenje je tudi utemeljil; njegove razlage nam tu ni treba ponavljati, ker jo je mogoče brati v njegovi knjigi.¹⁹ Prav tako ni naša stvar zasledovati, kako je s svojim mnenjem zbuja »pesimizem« v svojih sozapor- niki. Naša stvar je le opozoriti, da je njegovo mnenje bilo pravilno, da ga v celoti potrjuje vloga Maria Robottija, komandanta XI. korpusa, na vrhovno poveljstvo II. armade z dne 17. novembra 1942.

V navedeni vlogi Robotti najprej pove, da je spričo možnosti, da zagreše uporniki še kaka teroristična dejanja v Ljubljani, naročil lokalni kvesturi, da zahteva od notranjega ministrstva prevoz komunističnih glavarjev, ki so bili konfinirani v kraljevini, da bi mogel po potrebi odgovoriti s krepkimi represalijami. Nato je naštel člane osmorice, potem pa rekel:

Gre za posameznike z velikim ugledom v slovenskem komunističnem gi- banju, ki jih je policija aretirala in konfinirala, kolikor v njihovo breme ni bilo ugotovljenih takih dokazov krivde, da bi moralo nastopiti vojno sodišče.

Signuren sem, da bosta navzočnost takih oseb v ljubljanskih zaporih in oznanilo, da bodo nad njimi izvršene represalije, predstavljali zavoro pomemb- nega obsega proti komunistični teroristični dejavnosti.

Na koncu je Robotti izrekel bojazen, da bi mogli policijski birokrati rešitev tega problema po svoji običajni poti predolgo zavlačevati. Zato je poprosil po- veljstvo druge armade, da bi se hotelo pozanimati za stvar in jo pospešiti.²⁰

Iz Robottijevega dopisa je mogoče videti predvsem dvoje:

1. da so člani naše osmorice v resnici bili talci (da torej niso prišli na zaslišanje),

2. da je pri določanju teh talcev imel veliko besedo krvoločni Robotti sam.

Kot dokaz za pravilnost gornjih trditev naj navedemo še pripombe, ki so jih italijanski oblastniki napisali na nekaterih aktih (kar se je v italijanski vojaški upravi sicer dogajalo zelo pogosto).

Na spremnem dopisu, s katerim je karabinjerski zvezni oficir pri visokem komisariatu poslal vlogo enega izmed sorodnikov naše osmorice, poveljstvu karabinjerjev XI. korpusa, je nekdo, verjetno tisti, ki je te akte varoval, pri- pisal: »Je eden od političnih konfinirancev, ki so se morali vrniti.« Zraven je v aktu na koncu tega stavka dodan križec v oklepaju (+), kar je bilo znak, za kakšno usodo so bili določeni. Na drugi vlogi je na enak način pripisano: »Je eden od znanih političnih internirancev, ki so se morali vrniti s posredo- vanjem kvesture.« Podobne zabeležbe so tudi na drugih aktih. Če se po vsem

¹⁸ LZ II, 370.

¹⁹ LZ II, 287—288.

²⁰ Fasc. 210/II.

tem ozremo še na Kozakove razgovore s Klančnikom in Novakom, dvema človekoma, ki sta delala v karabinjerski pisarni,²¹ moramo reči, da so Kozakove slutnje bile pač utemeljene in njegova spoznanja pravilna.

Spričo dejstva, da so člani osmorice bili talci in da so njihovi svojci to dejstvo poznali, ni bilo čudno, če je prišlo tudi do intervencij, ki naj bi zapornike rešile zle usode. Toda koliko so koristile, je težko reči. Padle so povečini v čas, ko je življenjska nevarnost osmorice že prekoračila svoj vrh. Kajti dne 25. januarja 1943 je poveljstvo karabinjerjev pri XI. korpusu obvestilo kvesturo, da ji prepušča člane osmorice, da bi se vrnili v kraje svoje konfinacije. Vendar je bilo na tem aktu spodaj pripisano, da jih je treba še zadržati v kasarni Viktorja Emanuela (belgijski!) in da je istega mnenja tudi kvestor.²²

Vzrokov za zmanjšanje nevarnosti je moglo biti več. Po mojem so bili predvsem trije. Prvi je bil odhod Robottija iz Ljubljane. Sredi decembra 1942 je namreč zelo na hitro odšel na novo mesto. Z njim je odpadel tisti faktor, ki je osmorico spravil nazaj v Ljubljano in nad njo bedel. Drugi razlog je bil v preokretu svetovnega položaja po stalingrajski bitki, ki je na Italijane vplivala precej vidno. Tretji razlog pa je bil novi komandant XI. korpusa general Gambaro, katerega kurz je bil drugačen od Robottija. Glede ocenjevanja partizanov sicer ni bil boljši, toda glede preganjanja civilistov je bil, kakor se zdi, bolj zadržan. Vsaj proti članom naše osmorice se je odnos nekako omilil. Trem od njih, to je Stanetu Vidmarju, dr. Reju in Jušu Kozaku se je posrečilo, da so 3. februarja 1943 prišli v bolnišnico. Nastanili so jih na oddelku 4.²³ Bolnišnica je zanje pomenila znatno olajšanje, čeprav negotovost še ni izginila.

Nov moment v življenju osmorice je nastopil, ko je kvestura 16. marca 1943 predala zaporom v belgijski tudi ing. Klinca. Z njim je bilo število osmorice naposled izpolnjeno. Treba je bilo čakati več kakor tri mesece! Nevarnost za njihovo življenje je pa ob Klinčevem prihodu objektivno že minila. Zdi se, da so se Klinčevega prihoda razveselili tako na kvesturi kakor pri karabinjerskih organih XI. korpusa. Odločitve so nato hitro padale druga za drugo.²⁴

Dva dni po Klinčevem prihodu v belgijsko, to je 18. marca 1943, je polkovnik Bruno Lucini, šef štaba XI. korpusa, obvestil kvesturo in poveljstvo 375. karabinjerske sekcije, da se osmorica prepušča kvesturi, da njene člane napoti v kraje njihove svobodne konfinacije. Sočasno je 375. sekciji naročil, da poskrbi za prevoz osmerih v šentpeterske zapore, to je pod kompetenco kvesture.²⁵ Glede tistih treh, ki so bili v bolnišnici, je 375. sekcija obvestila kvesturo 22. marca 1943, da bodo ravnali z njimi v skladu z odločitvijo poveljstva XI. korpusa, takoj ko bodo odpuščeni. »Bolniki« niso imeli potem nič več interesa, da bi poležavali v bolnišnici. V kratkem času so drug za drugim odšli v šentpetersko, od koder so prav tako hitro odhajali drug za drugim v stare kraje svobodne konfinacije. Datumi o njihovih odhodih doslej še manjkajo, vendar jih moremo v glavnem postaviti na konec marca in prvo polovico aprila 1943.

Namen gornje razprave je bil, ob italijanskih aktih pokazati na usodo osmih talcev, s katerimi je Robotti želel zavreti narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji, predvsem pa v Ljubljani po likvidaciji bivšega bana dr. M. Natlačena. Dalje je namen razprave bil, pojasniti, dopolniti in konfrontirati nekatere podatke v Kozakovi »Leseni žlici«. Mislim, da nam prav primerjanje z italijanskimi akti pokaže veliko vrednost te knjige tudi za zgodovinarja te dobe.

²¹ LZ II, 301 in 365—366.

²² Dopis Aguecija 25. januarja 1943 v fasc. 210/II.

²³ Dopis 375. sekcije 22. marca 1943 v fasc. 210/II.

²⁴ Dopis 375. sekcije 16. marca 1943 v fasc. 210/II.

²⁵ Dopis Lucinija v fasc. 210/II in LZ II, 394.

Kozakova trditev na koncu drugega dela knjige, kjer pravi ob vrnitvi v Corropoli, da bo pisal do skrajnosti resničen roman iz časov fašistične okupacije, ni samo pesniška izpoved, temveč v obliki, kakor je pred nami, resnično zelo živa podoba takratne stvarnosti.

ACHT GEISEL DES GENERAL ROBOTTI

Zusammenfassung

D. Verf. prüft an der Hand der Akten italienischen Archivalien aus der Zeit der italienischen Besetzung der »Provinzia Ljubljana« während des zweiten Weltkrieges die Angaben des Romans »Lesena žlica« (Der hölzerne Löffel) des slowenischen Schriftstellers Juš Kozak über eine Gruppe der slowenischen Kulturarbeiter, welche im März 1942 eingesperrt und als Geisel vorgesehen worden sind. Die Archivalien bestätigen in allen wesentlichen Punkten die Behauptungen des Romans in dieser Frage.

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

PROBLEMATIČNOSTI V SAJETOVI KRITIKI

o knjigi »Počeci partizanskega pokreta u Sloveniji«
v Zgodovinskem časopisu 1956/57

France Škerl

V Zgodovinskem časopisu 1956/57, str. 375—390, je Franček Saje napisal daljšo kritiko o moji razpravi »Počeci partizanskega pokreta u Sloveniji«, ki jo je konec 1956 izdal Vojnoizdavaški zavod »Vojno delo« v Beogradu. V kritiki je napisal dokaj sodb in stališč, ki zbuja dvome v njihovo utemeljenost. V svoji kritiki je pokazal, da je moja razprava študiral zelo natančno. Na žalost njegovi zaključki niso vselej sprejemljivi. Zdi se mi potrebno, da pokažem na kritikove nepravilnosti, da se bo bolje videlo tisto, kar je v kritiki resnično pozitivno.

Kritika so zelo motile besede »sintetična oblika« razprave, »stopnica« v razvoju obdelovanja NOB, ki naj jo pomeni razprava, in nazadnje tudi »koncept«, ki ga je dodal v smislu nekake ocene. Navedene besede gotovo ne pomenijo kake popolnosti, najmanj take, ki bi opravičevala kako »samozadovoljstvo«, toda mimo teh besed je precej hitro mogoče dognati, da kritik v moji razpravi nekaterih stvari res ni videl ali se jih ni potrudil videti: n. pr. rasti partizanskih formacij iz ilegalnih skupin v grupe in nato njihovo preraščanje v čete, razdelitev področij med te enote, dalje zelo detajlirane faze partizanskega razvoja po pokrajinah, zlasti pa ugotavljanje dogodkov na temelju konfrontacije virov, primarnih in sekundarnih, to je predvsem memoarskih, ki so že natisnjeni ali pa so še v rokopisih ali pa celo samo ustni. Na temelju te konfrontacije je bilo mogoče memoarske prikaze dogodkov dokaj očistiti legende in idealiziranja, ki sta pri memoarskih virih večkrat zelo viden pojav.

Pri uresničevanju navedenega »koncepta« je seveda bilo treba uporabiti čimveč razpoložljivega gradiva. Kritik je zelo natančno pregledal opombe in ugotovil, da so najkasnejši objavljeni viri, ki sem jih vsaj delno še upošteval, iz julija 1953, toda rokopis je šel v tisk šele junija 1956 in bil dotiskan decembra 1956. Iz tega je zaključil, da bi v tem času še marsikaj lahko popravil.

Dasi ni posebno važno, lahko povem, da je bila moja knjiga napisana pozimi 1951/52. Po tem času sem dal razpravo prebrati nekaterim ljudem, da bi mi kot nekdanji očividci morebitne pomanjkljivosti izpopolnili. Toda večidel sem vnašal popravke sam. Jeseni 1953 sem delo izročil Vojnoistoriskemu institutu v Beogradu, kjer so nekateri, ki so delo prebrali, stavili nekaj pripomb v dopolnilo. Potem pa je šla razprava tisto pot, ki je pač v navadi v Vojno-

istoriskem institutu: Kaki večji popravki v takem primeru niso bili več na mestu. To ve vsak, ki je imel kdaj opraviti s tiskarnami.

Iz kritikovih citatov dopolnjenega memoarskega gradiva je razvidno, da je tisto gradivo v glavnem šele nastajalo, ko sem jaz svoje delo že končaval, nekateri spisi so bili tiskani, ko so moje delo že prebirali nekateri nekdanji očividci, še več pa ga je nastalo ali bilo natisnjena po letu 1953, ko v mojem delu praktično že ni bilo več mogoče dosti dodajati. Kritik je lahko pomirjen, da bi vsa tista literatura, ki je bila vsaj natisnjena od 1953 dalje, ne šla mimo mene, če bi pisal knjigo kakih pet let kasneje.

K literaturi in virom, ki so nastali od 1953 dalje, naj pripomnim, da s tem, da jih po že zaključenem delu nisem uporabljal, še ni rečeno, da so dejstva, opisana po starejših virih, že kar. neresnična sama po sebi. Seveda morejo novejši viri — posebno v primeru, ko memoarski viri še niso vsi odkriti ali pa niso napisani — starejše podatke v marsičem izpremeniti, lahko pa jih samo dopolniti. Pripomnim naj, da resničnost nekega dejstva ne izvira absolutno od števila virov ali od njihove starosti, temveč od njihove objektivnosti. Glede te je samo število virov lahko čisto nevažno. Lahko je dovolj celo le en sam vir. Samò da je objektivni! Dognati objektivnost kakega vira, je pa stvar kritike virov; toda o njej kaj več razpravljati prav na tem mestu, ni prostora. Dovolj je, če na problem le opozorim.

Zaradi pravilnega gledanja na kritikova mnenja moram opozoriti še na »grehe« redakcije oziroma njene posege v razpravo, ki so se pokazali ob prevajanju dela v srbohrvaščino. Na ta račun gredo oznaka Primskovega v Ljubljani, premaknitve citatov, razlaga vermanov. V slovenskem originalnem rokopisu teh stvari ni. Na imenovani račun gredo obsežni spodrsaljaji v prikazovanju razmer v Prekmurju, ki so nastali predvsem kot rezultat prevajalčevega dela. Tak je primer z mlado gardo, ki je v prevodu pisana z velikim M, v slovenskem rokopisu pa je pisana z malim m, kar dovolj jasno pove, da gre v tem primeru za revolucionarno prekmursko mladino, ne pa za organizacijo s tem imenom, ki je sploh ni bilo. Podobno je nastal »pisar« Štefana Kovača. V slovenskem rokopisu stoji koncipient, kar je isto kakor odvetniški pripravnik. Na račun prevajalca gre tudi združitev dveh akcij, to je požiga v Rakičanu in Lendavi. Še več. Na račun prevajalca gre tudi napaka pri datiranju miniranja proge pri Mirni peči, ki ga je 17. septembra 1941 opravila novomeška »četa«. Prevajalec je namesto tega datuma napisal kar »istog dana«, kar je zaradi predidočega 17. avgusta seveda napačno. Kritik za vse te prevajalčeve napake seveda ni vedel. Toda ker je zaradi njih pokvarjen, originalni smisel, se mi zdi potrebno, da na to opozorim.

Poseben problem predstavlja kritika slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja na zasedanju v Stolicah, kjer pa ne gre za kako napako prevajalca, temveč za direkten poseg redakcije v moj prvotni prikaz te kritike. Redakcija je proti njemu izrekla svoje mnenje.

Zaradi Sajatovih navedb o kritiki v Stolicah naj navedem, da se je moja prvotna formulacija o kritiki v Stolicah skladala s Sajatovo. Takrat, ko sem pisal svojo razpravo, sicer nisem poznal stenograma razgovora z Miho Marinikom. Toda ne glede nanj, sem konferenco v Stolicah, kar zadeva NOB v Sloveniji, prikazal tako, da kritika nasproti Sloveniji ni bila upravičena. Zaključke proti njej sem napravil na temelju pogleda v celokupni položaj takratnega slovenskega osvobodilnega gibanja, katerega nekajmesečni razvoj je sam po sebi kazal, da taka kritika ni bila upravičena. Toda redakcija je bila mnenja, da dokumenti (to je kritika v Stolicah) mojih osebnih nazorov ne potrjujejo. Tako je prišlo do sedanje formulacije o stališču Stolic do NOB v Sloveniji.

Saje je storil dobro delo, da je opozoril na razgovor z M. Marinkom o tem problemu. S tem je mojo prvotno formulacijo, ki v knjigi žal ni našla prostora, podprl s formalno izjavo človeka, ki je sam takrat bil v vodstvu slovenskega osvobodilnega boja.

Gornja pojasnila so potrebna tako za boljše razumevanje kritikovih izvajanj v Zgodovinskem časopisu 1956/57, kakor tudi za moje stališče do njegovih sodb, ki ga želim tu razložiti. Pri razlagi se ne mislim držati kritikovega zaporedja, temveč hočem svoje misli povezati v večje enote, z detajli pa se ukvarjati le delno v tej povezavi, v večjem obsegu pa šele na koncu. Vnaprej moram izjaviti, da imam mnoge Sajetove pripombe in dodatke, čeprav se opirajo na gradivo, ki je nastalo, ko je bilo moje delo že napisano oziroma sploh zaključeno, za koristne. Z njimi je marsikaj izpopolnil ali pa prikazal, da so moje formulacije pri opredelitvi nekaterih pojmov preohlapne ali preskromne. Na žalost je potem sam v svojem prizadevanju po natančnosti pri nekaterih svojih trditvah zašel tako daleč, da jih ni več dovolj utemeljil. Nekatere besede je vzel izolirano in jim dal smisel, ki ga v povezavi nimajo. Zelo moti pri njem tudi dejstvo, da nima vedno pravega občutka, v katero fazo razvoja kak dogodek spada, in iz tega napravi konsekvence, do katerih za tisti čas ni upravičen.

1. Sajetove trditve »Vključevanje v OF se je v manjši meri vršilo od zgoraj preko ustanovnih in ostalih skupin... vključevanje na terenu pa je predvsem opravljala sama Partija« so neustrezne glede na čas, na katerega naj bi se nanašale. Gre namreč za poletne mesece 1941, v katere delno padajo problemi, ki jih obravnava moje delo. To so bili prvi začetki rasti Osvobodilne fronte, katere silni množični polet se je začel od poznega poletja oziroma od jesenskih mesecev 1941 dalje, kakor sem prikazal v razpravi »Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja« (Zgodovinski časopis 1951, str. 47). V začetnem stadiju je bila rast OF v prvi vrsti povezana z delom ustanovnih in nato ostalih skupin. Saj drugače organsko niti ni moglo biti. Če bi bilo drugače, potem bi OF v zadnji konsekvenci pravzaprav sploh ne bila potrebna. Tako pa seveda ni bilo. Treba je namreč vedeti, da je Partija zaradi strahotnega preganjanja v stari Jugoslaviji bila ob zlomu države številčno relativno šibka. Še huje pa je bilo, da so jo najrazličnejše meščanske stranke in politiki vse doslej klevetali na različne načine. V prvem stadiju OF je bilo treba razbiti zlasti rezultate teh klevet in vzbuditi v ljudeh zaupanje v patriotičnost partijskih delavcev. Delovanje ustanovnih skupin je bilo v tem nedvomno zelo koristno. Izražalo se je tudi v začetnih oblikah vključevanja v OF. Ponovno so mi n. pr. prav ljudje sokolske skupine zagotavljali, kako se je v prvem stadiju leta 1941 vršilo vključevanje v OF po ustanovnih skupinah, da se je šele po njih začel proces zблиževanja skupin, ki je nato rasel v vedno večjo enotnost, da naposled dejansko ni bilo več važno, kateri skupini je aktivist pripadal, samo da je delal za Osvobodilno fronto. Zasluga Partije pa je, da je tako politiko znala usmerjati. V tem je bila ena od veličin njene politike. Toda v začetku ni bilo povsod in vsem takoj vse tako jasno in enostavno, kakor bi bilo mogoče zaključiti iz Sajetovega stavka. Tudi vključevanje v OF je imelo svoje značilnosti, predvsem pa svoj čas, ki ga ni mogoče preskakovati ne naprej ne nazaj.

2. Vprašanje časa ima svoj pomen tudi pri propagandi nacionalistov izven OF. Fr. Saje (na str. 378 in 384) pri njej ne gre toliko za merjenje njene intenzivnosti, temveč bolj za njeno omalovaževanje ali celo zanikanje, češ da so v izpisovanju črke »V« bili aktivni pristaši OF, da so govornice o vstaji 14. julija Italijani in Nemci povezovali s komunisti. Še važnejše pa mu je bilo, da so »voditelji liberalne buržoazije... bili v začetku julija brez svojih ne-

kdanjih množic, ki so se že (podčrtal F. Š.) pridružile OF, niti niso imeli nikake lastne organizacije«, češ da je celo dr. Kramer, glava liberalne buržoazije, do srede julija 1941 sodeloval v klerikalni Slovenski legiji.

Zanikati neko samostojno vlogo nacionalistov izven OF v protiokupatorskem razpoloženju v prvih mesecih po okupaciji nikakor ni pravilno. Vrhovi nacionalistične buržoazije v Ljubljani so sicer res propagirali mirno sožitje in kolaboracijo z okupatorji, čeprav so tako sožitje ocenjevali kot taktično potezo, pa je treba tudi razlikovati med njimi in njihovimi borbena razpoloženimi množicami, ki so vsekakor bile zmožne neke določene aktivnosti, pa naj bo to iz lastne mržnje do okupatorja ali pa tudi pod določenim vplivom narodno-osvobodilnega gibanja. Saj bi drugače večji del teh množic kasneje tudi ne mogel preiti v OF.

Nacionalistična propaganda sredi julija 1941 tudi ni bila nekaj edino veljavnega, kakor da bi poleg nje ne eksistiralo tudi kaj drugega, tudi propaganda OF. Kolikor bi kritik to dejstvo hotel utemeljevati v moji knjigi, se seveda moti. V takem primeru je prezrl, da je na kritični strani moje knjige (str. 45) značilna besedica *i* (počeli su *i* nacionalistički krugovi). Ta *i* ne zanika dejavnosti OF, temveč kaže na »koeksistenco« obeh. Poleg tega je treba opozoriti tudi na bistveno razliko obeh propagand, ki jo za OF dobro izraža prav članek »K dejanjem!« v Slovenskem poročevalcu 11. julija 1941. Medtem ko je bila propagandna aktivnost OF usmerjena v sprostitvev borbene aktivnosti, je bila nacionalistična zaradi taktizerskega vodstva prvenstveno v besede. Prav zaradi te bistvene razlike je skromna skupna točka v črki V manj važna. Odveč je tudi kritikovo navajanje (str. 378/379), kako so Nemci in Italijani povezovali govornice o vstaji s komunisti, ker samo ponavlja, kar je v moji knjigi navedeno pod op. 86 na str. 45—46. Bralec more tam zvedeti še več.

Podobno kakor v vprašanju vključevanja ljudi v OF prehitava kritik čas, ko pravi, da so se nekdanje množice liberalne buržoazije v začetku julija že pridružile OF. Ker je OF nastala iz preimenovanja Protiimperialistične fronte šele po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo in se je tedaj razširila baza za pridobivanje pristašev, je nesmiselno trditi, da so se množice liberalne buržoazije — kakor tudi klerikalne itd. — kar čez noč priključile OF, kakor bi sledilo iz Sajeve formulacije. Tako enostavno razvoj ni šel. Osvobodilna fronta je bila ilegalna organizacija, ki se je širila od človeka do človeka. V začetku julija je bilo relativno še zelo malo ljudi izven ustanovnih skupin, ki bi OF sploh poznali, še manj pa takih, ki bi se že vključili v njeno delo. O nacionalističnih kakor o klerikalnih množicah je mogoče reči, da so zaradi razpada države in zavožene politike svojih vodstev bile grenko razočarane in zapadle pasivnosti. Iz nje jih je začela dramiti Osvobodilna fronta, ko se je razširila njena baza za vključevanje vanjo. Te nevarnosti so se zavedli propadli vodniki meščanskih strank in znova začeli s svojimi organizacijami, da bi množice obdržali na svoji strani. Množice pa tem pozivom niso prav zaupale; postopoma so se vedno bolj vključevale v OF. Toda čisto brez uspeha buržoazna prizadevanja le niso bila. Fr. Saje se čudno oklepa tistega začetka julija, ko je bil dr. Kramer član »Slovenske legije«, kakor da bi tisto stanje potem trajalo vso dobo okupacije, niti malo pa ni omenil, da je dr. Kramer ustanovil kmalu potem s svojimi pristaši lastno »Sokolsko legijo«, dasi jo dobro pozna (glej F. Saje, Belogardizem, II. izdaja, str. 215 in 216). Dr. Kramer svoje legije ni toliko ustanovil zato, da bi odtrgal liberalne množice od OF, temveč prej zato, da bi se ji nove ne priključile več in da bi sam s svojim vodstvom ne zapadel popolni izolaciji.

Na tem mestu naj poudarim posebej, da organizacije OF, kolikor govorim o njej, ne istovetim s protiokupatorskim razpoloženjem pri Slovencih. To raz-

položenje je seveda bilo mnogo širše kakor organizacija OF. Lahko rečemo, da je bilo splošno. Organi OF so ga pri svojem organizacijskem delu uporabljali v polni meri.

Na temelju vsega navedenega hočem poudariti, da je ves razvoj — tako tisti v škodo buržoaznih politikov kakor ta v korist OF — vendarle zahteval več časa, da se ni izvršil v nekaj dneh, kakor bi Saje rad to sugeriral. Zato tudi nacionalistične propagande, čeprav je bila v svojem končnem efektu obsojena na neuspeh, za obravnavani čas julija ne smemo zanikati niti omalovaževati, seveda pa tudi ne pretiravati. Zgodovinar jo mora vzeti tako, kakršna je bila.

3. Zelo slabo je Saje prebral oziroma razumel v moji knjigi besede o začetku oborožene aktivnosti proti okupatorju. Na strani 379 zgoraj je čisto napačno napisal, kakor da jaz pravim, da je Poveljstvo slovenskih partizanskih čet sredi julija postavilo *težišče* (podčrtal F.Š.) oborožene borbe na sabotaže (str. 52 v moji knjigi), ampak je to morala biti direktiva iz konca junija ali začetka julija. Kdaj je bila dana tista direktiva, o kateri govori Saje, v tej zvezi ni važno. Njeno načelno eksistenco predvideva samo dejstvo sabotaž. Te pa so se zlasti v ljubljanski pokrajini vršile že v prvi polovici julija. Toda imele so drug značaj, značaj zaostrejanja odnosov z okupatorji, ne pa neposredno borbena aktivnost. Sabotaže, o katerih govorim jaz na str. 52, naj bi bile samo prva oblika borbene aktivnosti po vsej Sloveniji, iz katere naj bi se v nadaljnjem procesu razvile še druge oblike aktivnosti proti okupatorju. Za vsakega, ki zna smiselno brati, je to nekaj absolutno drugega kakor Sajetovo »težišče«. Smislu moje formulacije ustreza razvoj vstaje v kamniškem območju, v zahodni Gorenjski, revirjih itd. In ta razvoj je tekkel po direktivah Poveljstva slovenskih partizanskih čet, ne glede na to, kako so prizadeti direktive izvajali.

4. Izreden kamen spotike je Fr. Sajetu omenitev spontanih akcij v moji knjigi. V kritiki se je lotil te »herezije« predvsem na dveh mestih: na str. 380 v prvem odstavku zgoraj in na str. 381 v zadnjem odstavku spodaj. Na prvem mestu citira celo nekaj stavkov iz moje brošure »Ljubljana v borbi« (str. 6), kakor da bi s tem odkril neko protislovje, češ da enkrat pišem tako, drugič drugače. Pri tem ni pomislil, da se v knjigi, ki na 200 straneh obdeluje čas dobrih 3—5 mesecev, napiše mnogo več o razvoju NOB kakor v brošuri, ki na 35 straneh opisuje čas 4 let, kjer je treba vse drobnejše stvari nujno izpuščati.

Zdi se, da Sajetu samemu ni popolnoma jasen pojem spontanosti. Ne ve menda, da se slovensko namesto spontan lahko reče iz lastnega nagiba, na lastno pest. Isto kakor spontan pa pomeni tudi druga tujka, ki se v sedanjem času večkrat uporablja, namreč samoiniciativen. Vse te besede so sinonimni izrazi, ki praktično tudi kritiku gotovo niso neznani.

Seveda kritiku ni šlo za razlago pojmov. S tem da se je spotaknil ob spontanost, je hotel reči, da takih akcij sploh ni bilo, ker je upor bil pri nas sistematično in smotrno organiziran. Kdor zagovarja spontane, samoiniciativne akcije, to je akcije iz lastnega nagiba ali na lastno pest, pride v konflikt z dejstvom sistematično organiziranega upora.

Ali je tak zaključek pravilen? Kaj pa, če sta v praksi obstajali obe vrsti dejavnosti oziroma da je včasih obstajala tudi spontana dejavnost? Kako jih je mogoče razložiti oziroma spraviti v sklad?

V dosedanjih virih in delih, ki obravnavajo naš narodnoosvobodilni boj, naletimo večkrat na enega od zgoraj navedenih sinonimnih izrazov oziroma oznak za posamezne vrste partizanske dejavnosti. V ilustracijo kritiku naj navedem nekaj primerov.

Jaka Bernard in Oskar Pogačnik, znana gorenjska partizana, sta junija 1941 sama od sebe odšla v gozdove. S Partijo sta se povezala šele pozneje, kakor vemo iz Nedeljrove zbirke spominov na začetke NOB.

Edvard Kardelj je v pismu Titu z dne 23. aprila 1942 pri orisu položaja na Štajerskem zapisal tudi besede: Partizanske čete so skoraj povsod nastale spontano... (Zbornik VI/2, str. 139).

Janko Jarc je v razpravi »Bela krajina v uporu« (Kronika 1953, str. 90 — 97) — ki jo Saje v kritiki moje razprave večkrat omenja, toda jo je »spontano« pozabil, ko je šlo za akcije na lastno pest — po omenitvi začetne aktivnosti v Beli krajini napisal tudi te besede: »Glas o teh akcijah je šel od ust do ust in razvnel zlasti mladino, da so nekateri začeli s podobnimi dejanji kar na lastno pest« (Kronika 1953, št. 2, str. 94).

Še bolj zanimiv je članek »Vroča kri maščevanja« v Mladini 11. novembra 1957, ki govori o spontanosti v Beli krajini z naslednjimi besedami: »Čeprav ta del mladine ni bil povezan s Partijo, je iz strastne mrznje do okupatorja in njegovih simpatizerjev samoiniciativno delal sabotaže...«

Za Štajersko je pomembna izjava Viktorja Šošterja-Dobroveljskega Miha, objavljena v knjigi »Med Mrzlico in Dobrovljami«, ki jo kritik dobro pozna. Na strani 84 pravi: »Razne sabotažne in trosilne akcije smo mnogokrat delali kar brez direktiv vodstva, posebno še, če se nam neka druga predvidena akcija ni posrečila.«

In naposled kritik sam ni vedno tako nerazpoložen proti spontanosti ali samoiniciativnosti. V oceni knjige dr. Metoda Mikuža »Pregled razvoja NOB u Sloveniji« je na str. 371 Zgod. časopisa 1956/57 kar naravnost zapisal: »Sicer pa so komunisti s svojimi simpatizerji že ob prvih znakih razpada zvečer 10. aprila začeli *samoiniciativno* (podčrtal F. Š.) zbirati in skrivati orožje, kar tudi avtor omenja na str. 109.«

O protislovjih nam torej ni treba več govoriti ali jih iskati, kje so. Kljub vsemu pa je dobro, da se še pomudimo pri spontanosti, samoiniciativnih akcijah ali akcijah na lastno pest. Gre namreč za razmerje teh akcij do organiziranosti upora. Pod spontanimi akcijami je treba razumeti tiste akcije ali dejanja, ki niso nastala kot rezultat navodil osvobodilne organizacije (včasih gre tudi le za pomanjkanje navodil vodstvenih organov osvobodilnega gibanja), temveč samoiniciativno, iz lastnega nagiba, na lastno pest, kakor bi rekli po domače. V Sloveniji pri spontanosti nedvomno nimamo nikjer opraviti z dejanji, kakršna so se pojavila 1941 n. pr. v Bosanski krajini, ko so zlasti v boju proti ustaškemu terorju nastale mimo narodnoosvobodilnih organov — oziroma če teh tam sploh še ni bilo — celo večje vojaške formacije. V skladu s to primero zato v Sloveniji o kakem protislovju z organizirano akcijo ni mogoče govoriti. Toda zanikati vsako samoiniciativnost, vsako spontanost v nasprotovanju okupatorju, je zgrešeno. Rečemo pa lahko, da spontani primeri ne samo niso imeli večjega pomena temveč tudi ne daljšega obstanka, ker so njihovi spočetniki pač spoznali, da z izolirano akcijo ne bodo mogli doseči osvobodilnih ciljev. V konkretnem primeru ocenjevanja posameznih akcij kot spontanosti moremo sicer tudi grešiti, toda v celoti in v principu jih ne moremo zanikati. Iz tega sledi logičen zaključek, da primarnega pomena spontane akcije v Sloveniji niso imele. To je tudi v moji knjigi jasno razvidno.

Toda dejstvo, da so akterji spontanosti kaj kmalu našli pot v sklop narodnoosvobodilnega gibanja, kaže, da pojav spontanosti akcij ni v ničemer zmanjšal organizacijske vloge osvobodilnega gibanja in Komunistične partije še posebej. Prav nasprotno. S svojo kratko eksistenco so take akcije v bistvu potrjevale ustvarjalno moč Komunistične partije, ker je njihove spočetnike znala najti in jih povezati v vseobsežni dejavnosti narodnoosvobodilnega boja.

Dejanja samoiniciativnosti so bila konec koncev dokaz, da je narodnoosvobodilno gibanje resnično prodiralo v mase in pritegovalo vase vedno širši krog ljudstva.

Na drugem mestu (to je na str. 381) se je kritik ustavil nad »nekako teorijo spontanosti nastanka partizanskih enot« zato, ker sem v zvezi z revirji napisal, da sta »strah pred represalijami in nevarnost, da bi mogli biti odkriti, vplivala na mnoge ljudi, da so se umaknili v ilegalo...« Ta primer je pomemben, ker hoče kritik iz elementa, ki je mnogokrat sovplival pri ljudeh na njihov odhod v ilegalo oziroma v partizane (odhod v partizane je prav tako pomenil odhod v ilegalo) sugerirati argument za herezijo spontanosti. Kakor da bi strah pred represalijami bil tako nepomemben element v življenju ljudi v dobi okupacije! Kolikor ga kritik hoče zanikati, dokazuje samo, da se ne more prav vživeti v takratna doživljanja ljudi. Tendenca osvobodilnega gibanja pa je tedaj vedno bila, kompromitirane ljudi potegniti stran in jih poslati na drugo mesto, zlasti v partizane. V partizane namreč niso vsi prišli le na direkten poziv organov osvobodilne organizacije, temveč tudi iz potrebe umika v ilegalo. Strah pred represalijami je tako v mnogih primerih bil koristen za pomnožitev partizanskih vrst. Kakor je na eni strani preprečeval, da bi v okupatorske ječe padali prištaši osvobodilnega gibanja, tako je sočasno z njihovim odhodom v partizane množil vrste partizanskih borcev.

5. V Sajetovi kritiki je zelo opazno dejstvo, da kritik ne razlikuje dovolj izredno važnih razvojnih stopenj v začetnem formiranju partizanskih enot: umik v ilegalo, zbiranje in nastajanje grup (skupin) ter njihovo preraščanje v čete, to je v enote, ki so bile v skladu z določbami partizanskega zakona. Zlasti velja Sajetovo nerazumevanje za rast oziroma razmerje grupa-četa, ki nam ga je za molniško grupo-četo tako lepo prikazal Stanko Semič-Daki v svojih spominih v Borcu 1949. Ta rast je precej jasno razvidna na Gorenjskem, nekaj manj na Pohorju, nejasno ali vsaj ne dovolj jasno pa v Savinjski dolini in na Dolenjskem. Iz Sajetovih pripomb o Beli krajini na temelju Jarčeve razprave v Kroniki 1953, št. 2, je v razvojne faze partizanskih začetkov mogoče vnesti še pollegalne skupine, ki pa so — kakor se zdi — bile posebnost predvsem Bele krajine. Toda pri vsem tem dopolnilu je kritik brez posluha za razvojno rast grupe v četo. Ne da bi na to rast gledali šablonsko, je vendar dobro opozoriti, da je pri Dakijevih spominih razvidno, da ima tudi grupa lahko svojega komandirja in komisarja, da pa zato še kljub vsemu ni četa v smislu partizanskega zakona. Manjkajo ji namreč še važni elementi iz vojaških formacij: notranja razdelitev čete na vode ali vsaj na desetine, stroga vojaška disciplina, zadostno število ljudi, včasih pa tudi sistematičen pouk o vojaških stvareh. Ta razvoj nam je zaradi Dakijevih spominov najbolj znan v molniški grupi in nato četi, dokaj manj pa pri nekaterih drugih, kakor sem omenil zgoraj. V svoji razpravi sem skušal na te momente opozoriti tudi pri vseh drugih enotah, o katerih v tem pogledu ni na razpolago nobenih ali vsaj ne zadostnih sporočil. Take enote so n. pr. novomeška grupa, stiška, ribniška, skupine v Beli krajini, celjska »četa« itd.

Fr. Saje je k nekaterim skupinam, za katere zlasti v času mojega pisanja še ni bilo znanega ali objavljenega dovolj gradiva, prispeval svoje pripombe in hkrati včasih tudi skušal obrazložiti rast iz grupe v četo. Prav te razlage pa kažejo, da Saje bistva tega problema ni razumel, zato tudi njegovi zaključki po sedaj znanem stanju niso sprejemljivi.

a) V zvezi s partizanskimi začetki v Beli krajini je po Jarčevi razpravi v Kroniki 1953, št. 2, povzet Sajetov prispevek, da je treba razlikovati med pollegalnimi in ilegalnimi grupami (str. 379). Prispevek je nedvomno koristen. Toda povsem napačna je kritikova gotovost, da se je partizanska skupina nad

Miklarji, ki je bila nastala po akciji 12. avgusta 1941, že konec avgusta »razvila v četo«. Jarc o tem preformiranju v obliki, kakor jo jaz navajam po Dakiju pri molniški grupi, ne govori nikjer. Pač pravi, da je Tine Železnik (t. j. Tone Šušteršič) iz skupine, ki je taborila pri Miklarjih, uredil četo tako, da ji je določil komandirja in komisarja. Zraven tudi dodaja, da je »proti koncu avgusta... skupina v taborišču nad Miklarji štela 12 tovarišev« (Kronika 1953, št. 2, str. 96). Saje je pri tem mimogrede iz 12 napravil 13. No, v vsakem primeru pomeni to število za vsakega, ki se vsaj malo spozna na vojaški red, da o četi v vojaškem smislu, pa tudi po določbah partizanskega zakona, ni mogoče govoriti. To število je zadostovalo komaj za desetino. Kaj pa komandir in komisar, bi utegnil kdo vprašati. Ključ za razumevanje daje molniška grupa, ki je tudi imela komandirja in komisarja, še preden se je preformirala v četo.

Glede nadaljnjih podatkov Jarčeve razprave, ki jih Jarc zelo vestno veže na avtorje (vire), je treba reči, da je Jarc v sklepih zelo previden, nedvomno bolj kakor Saje. Kdor se je kaj več ukvarjal z memoarskimi viri, bo iz Jarčeve previdnosti sklepal, da bo pri njem navedene memoariste treba še marsikje pregledati in konfrontirati z drugimi podatki ter se potem vprašati, kaj resnično drži, kaj pa morebiti ne.

b) O savinjski »četi« govori Saje na strani 382 na temelju knjige »Med Mrzlico in Dobrovljami«, ki je izšla v Celju 1955. Dasi so v njej navedeni različni datumi o ustanovitvi savinjske partizanske enote, se je Saje odločil za 24. julij, ne da bi ga kakorkoli skušal utemeljiti. Po mojem mnenju ta datum ni čisto pravilen. Na temelju konfrontacije podatkov sem v Zgodovinskem časopisu 1956/57, str. 393, skušal utemeljiti datum 26. julija.

Na osnovi knjige »Med Mrzlico in Dobrovljami« je kritik izjavil, da se je 24. julija savinjska četa tudi formirala. Albin Vipotnik sicer pravi na str. 130/131 o 24. juliju, da ta dan »pomeni pravzaprav dejansko formiranje čete...« Sodba vsebuje neko rezervo. Mislim, da opravičeno. Različni podatki v citirani knjigi govore o odhodu v gozdove — v partizane. Toda zase zelo dvomim, da bi že takrat nastala četa v smislu partizanskega zakona. Če je PK za Štajersko prosil zanj še mnogo pozneje — v septembru, potem ni verjetno, da bi ga v Savinjski dolini imeli že konec julija. Saj se je celo molniška grupa, ki je bila vendar zraven Poveljstva partizanskih čet, preformirala v četo šele v avgustu! Pa naj bi savinjska četa nastala že pred avgustom!? Ni verjetno. Poleg tega govori proti Sajetovi tezi število ljudi v savinjski »četi«. Zbornik VI/1 ima na str. 81 sicer število 17, toda Zupanc Ludvik-Ivo navaja v svojih spominih število 15, Albin Vipotnik pa celo samo 14 (Med Mrzlico in Dobrovljami, str. 130 in 163), torej komaj za dobro desetino. Iz tega je treba pač zaključiti, da se je ob odhodu Savinjanov v gozdove formirala le grupa, ne pa četa. Ta se je formirala kasneje, kdaj, pa ni znano ne jasno. Odhod v partizane so ljudje razumljivo imeli za mnogo važnejše dejanje kakor pa organizacijske reforme v partizanski enoti.

c) Sajetove pripombe k nastanku pohorskih partizanov (na str. 382/3) niso takega značaja, da bi bistveno spreminjale moj prikaz nastanka in razvoja. Uporabne pa so njegove pripombe o sklepih MK in PK ter prvih sabotažnih akcijah po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo. Le da so te akcije nekoliko dvomljive, to je, kolikor jih za sedaj še ne potrjujejo nemška poročila. Ni namreč mogoče misliti, da bi birokratski Nemci k takim akcijam molčali. S tem ne mislim negirati eksistenco akcij samih, temveč dobiti zagotovilo o njihovi pomembnosti in občutljivosti za okupatorja. Pomembnejše pa so gotovo že bile tiste proti koncu julija 1941.

V zvezi s sabotažnimi akcijami je prišlo tudi do prvih umikov v ilegalo. Toda umik v ilegalo še ni pomenil tudi zbiranja partizanov, zbiranja pohorske

grupe. Pač pa se je grupa kot nadaljnji stadij ilegale razvila iz zbiranja ilegalcev v gozdovih. Prav to zbiranje je pa zraven bilo povezano z direktivo centralnih organov o organiziranju oborožene vstaje. Toda čas zbiranja grupe pomika Saje predaleč naprej, celo v junij, ko je vsekakor realnejša misel, da se je ta proces začel vsaj v drugi polovici julija. Zbiranje grupe je bilo povezano z neposredno pripravo na vstajo, direktivo zanjo pa je prinesel Slavko Šlander.

»Reorganizirani četi je moralo dvignil Vilč Šlander...« ki je nekaj časa bil tudi njen politkomisar: V tem primeru ne gre za nobeno reorganizacijo pohorske čete, ki je ob Vilčevem prihodu sploh še ni bilo, temveč za reorganizacijo grupe ljudi, ki so ostali skupaj, potem ko so jih Nemci iznenadili v bližini Urbanca in nekaj zajeli, nekaj pa se jih je razpršilo. Koliko jih je ostalo skupaj, ni konkretno nihče napisal. Toda septembrsko poročilo PK (Zbornik VI/1, str. 86—92) omenja za nekoliko kasnejši čas zanimive podatke: Ribnico na Pohorju je 12. avgusta napadlo 16 partizanov, Klopni vrh 17. septembra 23, kjer je padel 1 partizan, ob odhodu proti Šoštanju je četa štel 22 mož. Ti podatki govore, da je po razpršitvi pri Urbancu verjetno ostalo le 16 partizanov. Zanimivo je, kar je Miha Marinko v povojnih spominih z dne 8. novembra 1951 izjavil o moči pohorske grupe poleti 1941, ko se je sam mudil v Mariboru: »Na Pohorju je bila grupa partizanov, kakšnih 20 po številu...« (Marinkovi spomini v ACK.) Po Ribičičevem prispevku v Slovenskem zborniku 1945, str. 576, jim je (»četi«) Vilč postavil vodstvo in začel prvi pošiljati in učiti obveščevalne patrulje. Toda to je premalo za četo v smislu partizanskega zakona. Zato sem pohorske partizane tiste dobe označil kot grupo. Do take oznake sem bil tudi formalno opravičen, kajti v četo se je grupa preformirala šele septembra, nekoliko pred bojem za Klopni vrh, ki je bil 17. septembra. O tem preformiranju imamo zelo lepo sporočilo v Čizmekovem prispevku »Med prvimi partizani na Štajerskem« v »Spominih na partizanska leta«, 1948, kjer na str. 10 pravi: »Dobili smo direktivo, da je treba formirati četo čisto po vojaških principih.« Ali to ni dovolj jasno? In na tem citatu delno sloni opomba 483 v moji knjigi. Da pa bo pohorska grupa še jasnejša, naj ponovno opozorim na zgoraj omenjene in kritiku dobro znane Marinkove Spomine z dne 8. novembra 1951, kjer je M. M. izjavil: Na Pohorju je bila *grupa partizanov* (podčrtal F. Š.).

Dalje Saje misli, da sem zaradi nepravilnega opisa nastanka pohorske čete izvajal tudi nepravilno končno oceno o njej, češ da sem napisal, da je njena edina specifičnost bila njen kasnejši nastop in kasnejša aktivnost. Besedilo v knjigi ne ustreza tej sodbi, kajti specifičnost se nanaša na besedo kriza, ne pa na nastanek, dasi je resnično, da so partizani na Pohorju postali aktivnejši pozneje kakor drugod in so Nemci — logično — tudi kasneje reagirali.

č) Podobno pomanjkljivo razumevanje o preraščanju grup v čete je kritik pokazal tudi pri ribniški in novomeški »četi«. Zlasti velja to za ribniško grupo, o kateri pravi kritik, da se je formirala v četo v začetku avgusta. Malo dalje pa prav tam (na str. 384) pravi, da je do začetka avgusta grupa narasla na 8 mož. Mislim, da je ob samem tem dejstvu jasno, da ribniška grupa tedaj ni mogla postati četa v smislu partizanskega zakona, pač pa je kot grupa tedaj dobila svoje odgovorno vodstvo, kakršnega je n. pr. Vilč Šlander postavil pohorskim partizanom ali ga je imela molniška grupa, preden se je formirala v četo.

Sajetove pripombe k novomeški grupi prispevajo kot resnično važno novost v bistvu le sporočilo, kdaj se je novomeška grupa preformirala v četo — sredi oktobra 1941. Toda dokumenti, ki jih dodaja (namreč postavitve komandirja in komisarja), niso takega značaja, da bi jih že mogli vzeti kot dokaz (molniška

grupa!). Na šibkost Sajatove teze kažejo tudi njegove besede, da je četa konec oktobra štela 16 borcev, to je tik pred njenim odhodom proti Bučki. Ta navedba da slutiti, da jih je v trenutku preformiranja bilo še manj. S tem se pa možnost preformiranja grupe v pravo vojaško četo še zmanjša. Po besedi »izgleda« v moji knjigi na strani 182 (vrsta 2 od spodaj) je mogoče zaključiti, da je v preformiranje novomeške grupe v četo v tistem času na eni strani nisem bil do kraja prepričan, na drugi strani se je pa ta proces itak odigral v času, ki v splošnem ni bil predmet mojega obdelovanja. Mislim, da Sajatove pripombe navedenega problema niso razčistile. Zato iz njih ni mogoče napraviti nekih dokončnih zaključkov. Pripomnim naj tudi, da se Sajatove pripombe ne ujema z njegovo izjavo, ki jo naslanjam v knjigi na opombo 612 (str. 183).

Zakaj kritik Saje teh značilnih razlik v začetnih partizanskih enotah ni videl? Ker memoarskih virov ni dovolj primerjal med seboj. Zanesel se je predvsem na tiste, ki teh razlik ne nakazujejo in povrhu grupo s četo celo identificirajo. Opisovalci začetnih partizanskih enot so v kasnejših letih doživeli preveč, da bi jim v spominih ostalo vse nedotaknjeno. Do identificiranja je pri njih prišlo, ker jim je zbledel spomin na ta člen razvoja partizanskih enot. Zbledel pa jim je tem laže, ker borbena aktivnost čete dostikrat ni bila drugačna od aktivnosti grup. Take so bile korenine za kasnejši prenos pojma čete na zgodnejšo formacijo, grupo. Takih primerov tudi ni tako malo. Razen »čet«, ki jih kritik prikazuje, je zelo otipljiv primer prve celjske »čete« julija in avgusta 1941, ki je po memoarskih virih štela komaj desetino ljudi (po Stantetu 12), pa se je spominjajo kot četo. Le redki so memoaristi, ki jim je razlika močnejše ostala v spominu. Med njimi je najboljši Stanko Semič-Daki, ki je to razliko jasno prikazal v svojih »Spominih narodnega heroja« v Borcu 1949, kar sem že zgoraj omenil.

6. Neprijetno dejstvo pri Sajetu je, da nima vedno pravega občutka za čas, za fazo razvoja, v kateri se je kaj zgodilo ali dogajalo. Na nekatere primere, ki pa so sami zase načelno imeli drug značaj, sem opozoril že zgoraj. Tu naj opozorim le na kronološko pomembnejše.

V drugem odstavku na str. 378 pravi kritik, da sem netočno uporabljal Marinkov referat na II. kongresu KPS, ker sem trdil, da so vsi begunci iz Štajerske in Gorenjske v ljubljanski pokrajini zagovarjali pasivnost do Italijanov in ker sem prezrl Marinkovo formulacijo, da so samo nekateri pribegli partizani bili proti zaostrevanju boja z Italijani. Pisec je prezrl marsikaj. Zadevni prikaz v moji knjigi na str. 27 se nanaša na zgodnji čas okupacije (saj stoji v uvodnem poglavju!). Upošteva samo civilne begunce. Tistih tisočev ne označuje niti z besedico »vsi«, niti jih ne deli z besedami »nekateri med njimi« so bili proti izzivanju Italijanov. Nekakšna generalizacija ustreza tedaj še ne do kraja razčiščenemu položaju, ker se je oborožena vstaja šele pripravljala, ni se pa še začela. Prav zaradi takega časovnega okvira je bilo treba »prezreti« Marinkove besede o nekaterih pribeglih partizanih. Ti ljudje so prišli v ljubljansko pokrajino v glavnem šele oktobra, to je po razbitju nekaterih gorenjskih enot, to se pravi v času, ki v splošnem ni več predmet obdelave v moji knjigi. Pisec je prezrl, da Marinkovo poročilo zajema časovno daljše razdobje, da ga je na mojem mestu nujno bilo treba diferencirati in uporabiti samo za tiste dele, ki se na ta čas lahko nanašajo. Ta čas je v moji knjigi podprt tudi s članki iz tedanjega Slovenskega poročevalca, to je s številkami 1, 2, 3.

Še hujše prekoračenje časa je kritik zagrešil pri problemu »države v državi«. Posvetil mu je skoraj dve strani. Toda kolikor je s tako razlago hotel kritizirati trditve v moji knjigi (na str. 192), je zgrešil cilj. Moje trditve so namreč časovno in prostorno zelo točno omejene z besedami »u ono vreme« in

z razlago, da se je proces »države v državi« začel razvijati s sklepi Vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941 in na temelju obeh sklepov. To se pravi, da se nanašajo na september 1941 itd. Preko tam označenega okvira moja »država v državi« ne sega. Saje sam pa pravi, da je OF prerasla v »državo v državi« konec oktobra in v začetku novembra, ter temu času oziroma naslednjim mesecem posveča svojo razlago. Toda proti moji postavki, da se je »država v državi« začela razvijati že septembra 1941, direktno ne nastopa. Zdi se, da bi to časovno dopolnilo, ki je v moji knjigi utemeljeno, kar vzel na znanje. Problem zanj je teritorialni obseg, toda na žalost v takih povezavah, ki v moji knjigi niso predmet obdelave. Na Gorenjskem in Štajerskem v septembru 1941, to je v času velikih kriz, praktično ni bilo mogoče govoriti o kaki »državi v državi«. V ljubljanski pokrajini je tedaj šele nastajala, če smemo tako reči, močnejši zagon pa je ta razvoj dobil le v Ljubljani. V tistem času je bil pač tak okvir. Polemiziranje o stvareh, ki presegajo ta okvir, je kot razprava lahko zelo zanimivo, toda kot kritika neumestno, ker nima časovne zveze. V kasnejših mesecih, to je v novembru, decembru, zlasti takrat, ko se je na Gorenjskem začel nov dvig narodnoosvobodilnega gibanja, potem pa tudi drugod v določenih fazah razvoja, je »država v državi« razumljivo imela mnogo večji teritorialni obseg. Dokumenti, ki jih Saje navaja, niso neznani. Postaviti jih je treba le v pripadajoči časovni okvir. Toda v moji razpravi, ki v bistvu sega do konca septembra, tega okvira ni.

7. Posebno vprašanje predstavlja pri Sajetu uporabljanje memoarskih virov. Zapisov te vrste je doslej že zelo veliko. Del teh je bil natisnjen, drugi del je pa še v rokopisu. Zgodovinarji NOB segajo in bodo segali tudi po virih te vrste. Moja razprava dokazuje, da sem jih uporabljal v obilni meri, in tudi kritik Saje jih je uporabljal. Za spoznavanje časa, o katerem ni dovolj sodobnih zapisov in poročil, bo uporaba memoarskih virov vedno aktualna. Vprašanje je samo, koliko objektivno veljavnih dejstev bo mogoče iz njih izluščiti. Zgodovinarji namreč vedo, da memoarsko gradivo ni vedno zanesljivo oziroma je njegova zanesljivost kaj različna. O razlogih ne moremo tu razpravljati, ker bi nas zavedli predaleč. Zadovoljiti se moramo s samo ugotovitvijo in dodati zaključek, da je na memoarske vire treba gledati z dokajšnjo skepto. S sigurnostjo je posebno težko tam, kjer je na razpolago en sam vir, katerega trdnosti ne moremo do kraja niti zagotoviti niti mu osporavati njegovo vrednost. Zgodovinar ga uporablja, pa naj bo s še tako rezervo. Dvomi v memoarske vire se nam pojavljajo zlasti takrat, kadar o konkretnem dogodku govori več avtorjev, pa se med sabo ne ujemajo. Takih primerov je bilo za dogodke v letu 1941 precej že takrat, ko sem jaz pisal svojo razpravo. V nekaj letih potem se je njihovo število še pomnožilo, tako da je kritik, ki je že hotel uporabiti literaturo, ki je nastala od 1953 dalje, bil v nekaterih primerih objektivno pred težjo nalogo kakor jaz takrat, ko sem pisal razpravo. Imel je na razpolago več virov, ki jih je bilo treba še kritičneje pretresti.

In kako se je kritik znašel v povečanem številu memoarskih virov? Ni dvoma, da jih zelo ceni. Pri oceni knjige dr. Metoda Mikuža v prav istem Zgodovinskem časopisu je (na str. 374) napisal: »Škoda, da ni še... bolj uporabljal sekundarnih virov, pisanih in ustnih spominov...« Pri oceni moje knjige je svoje spoštovanje do pisanih in ustnih spominov še bolj pokazal, saj je velik del kritike osnoval na uporabi memoarske literature. Že površen bralec kritike bo lahko opazil, da kritik memoarskim virom zelo rad verjame, da se ne vprašuje, ali uporabljena navedba ustreza resničnemu zgodovinskemu razvoju ali ne. Pri tem ne mislim na to, da bi kritikove kronološke navedbe brez nadaljnega in za vselej bile napačne. Lahko se bo še izkazalo, da so same na sebi pravilne. Toda on sam jih ni dokazal. Ni se namreč zavedal, da so me-

moarski viri zelo relativni. Ni vedel, da ni zadosti, da nasproti enemu memoarskemu viru postavi drugega in ga brez dokazov proglasi za edino veljavnega. S takim načinom izpodbijanja enih memoarskih podatkov z drugimi ni dokazal nič drugega kakor tisto, kar zgodovinarji sicer trdijo, namreč relativnost, negotovost in nezanesljivost memoarskih podatkov. Pozabil je na predhodno konfrontacijo memoarskih podatkov, nato pa na stvarno utemeljitev podatkov, o katerih misli, da so objektivnejši ali ustrežnejši. Utemeljitev mora sloneti na orisu okoliščin, ki pa jih zgodovinar ne spoznava samo iz memoarskih podatkov, temveč tudi kakih bližnjih sodobnih virov domačega ali tujega izvora. Ob teh ugotovitvah pa naj takoj opozorim, da tudi ob takem obdelovanju memoarskih podatkov pomote niso izključene, toda pot do objektivnih ugotovitev pelje skozi take načine obravnavanja memoarov.

Preden se lotim konkretnih primerov kritikovega uporabljanja virov, naj navedem primere, kjer so kritikove pripombe oziroma popravki utemeljeno koristni ali pravilni, ne glede, iz katerega časa je črpal svoje ugotovitve: 1. Pripombe o Ljudski pomoči namesto partijske samopomoči (str. 378). 2. Pripombe o borbenih grupah in njihovem preraščanju v VOS v Ljubljani (str. 384). 3. Dodatki o pollegalcih v Beli krajini (str. 379). 4. Datum akcije rašiške čete na Lazzarinijeve 19. avgusta 1941, dasi je o njej povedal še premalo (str. 381). 5. Pripombe o komandirju Stošiču (str. 381). 6. Pripombe k razvoju osvobodilnega gibanja v Prekmurju (str. 383). 7. Dopolnila o članih diverzantske skupine v Krškem, ki so prešli na Dolenjsko (str. 382). 8. Datiranja in dopolnila propagandnih akcij v spodnji Savinjski dolini (str. 382). 9. Izpopolnila s sklepi MK in PK v Mariboru (str. 382). 10. Dopolnila k aktivnosti ribniške »čete«, belokranjskih skupin, novomeške »čete« in delno stiške »čete« (str. 384).

Uporaba memoarskih podatkov v Sajetovih rokah kaže, da mu včasih vendarle ni bila neznana potreba po utemeljitvi zaključkov iz memoarskih podatkov. To nam je pokazal pri diskutiranju o ustanovnem dnevu Proti-imperialistične fronte (OF) (str. 376), kjer je hotel osporavati 26. april s tem, da je nakazal neko možnost 25. aprila. Nedokaznost njegovih trditev sem pokazal v Borcu 1958, str. 174. Na tem mestu naj opozorim še na pripombe Miha Marinka, ki slede iz njegovih spominov po izjavi z dne 8. novembra 1951. Na ustanovnem sestanku Protiimperialistične fronte (OF) namreč nista bila prisotna niti Tone Tomšič niti Miha Marinko, kar bi bilo v skladu z njunima funkcijama v CK KPS vsekakor pričakovati. Oba sta bila odsotna, ker sta zaradi aprilskega letaka CK potovala v Zagreb k Titu in Kardelju, kjer sta takrat bila. Miha Marinko pravi, da sta šla s Tonetom Tomšičem v Zagreb v dnevi 26., 27. ali 28. aprila 1941. Datuma 25. aprila M. M. sploh ne navaja, ker sta tega dne, če so njegovi spomini trdni, bila še v Ljubljani. Ker ju na ustanovnem sestanku ni bilo, je iz gornjega zaključiti samo eno, da sestanek ni mogel biti 25. aprila. Po mojih raziskovanjih je torej jasno ne samo, da za 27. april ne govori nobena izjava, temveč tudi to, da v dilemi med 25. in 26. aprilom za 25. april ne govori nobena kategorična izjava. O njem obstaja samo zelo labilen videz, ker je Kidrič rekel, da je ustanovni sestanek bil en dan ali pa celo dva pred 27. aprilom. Toda Kidrič je s to izjavo predvsem negiral 27. april oziroma se mu odpovedal, o drugem datumu pa se tedaj še ni definitivno izrazil, ker mu je bilo morda težko reči direktno, da se je pri 27. aprilu nekoč zmotil. Če bi bil živel dalj časa, bi verjetno tudi ta datum bolj pojasnil. Izjave vseh ostalih pa so take, da posredno ali neposredno govore samo za 26. april. V čem pa je resnična hipotetičnost tega dne, sem sam pokazal v Borcu 1956. To je hipotetičnost, ki je lastna vsem memoarskim virom in obstaja v tem, da datuma ali dogodka ni zabeležil kak sodoben vir.

Ob gornji razlagi se mora človek vprašati, zakaj kritik ni uporabil metode utemeljitve pri tistih primerih, kjer je nasproti mojim podatkom (predvsem kronološkim) postavil svoje, ne da bi jih utemeljil.

Pri podrobnem obravnavanju Sajetovih kronoloških pripomb se ne bom lotil samo kritikove uporabe memoarskih virov, temveč bom vključil tudi nekaj primerov uporabe sodobnih virov.

Sajetove pripombe k partijski konferenci 1. junija 1941 v Mencingerjevi ulici v Ljubljani niso takega značaja, da bi razjasnile moje »nejasnosti«, ki se jih je lotil, dasi niso brez pomena. Kritik je svoje pripombe pisal na dveh mestih, na strani 377 in 388. V odgovoru jih želim upoštevati skupaj.

Glede datuma konference, ki naj bi bila po Sajetu 1. in 2. junija 1941, se ne strinjam, ker je bila samo 1. junija, kakor sem zapisal. V svoji knjigi tega datuma sicer nisem postavil kategorično, toda danes bi ga. Saje je svoje datiranje povzel po Zborniku VI/1, str. 13, kjer pa ni čisto jasno, na katerem individualnem viru sloni ta podatek. Kasnejši podatki o konferenci so pač pokazali, da datiranje v Zborniku ni pravilno. Že Miha Marinko je v svojih izpovedih dne 8. novembra 1951 rekel, da je konferenca v Mencingerjevi bila »na Binkošti«, na kar je major Klanjšček dodal: »To je bilo 1. junija.«

Zelo nazorno je opisala več let kasneje potek priprav na konferenco sama gostiteljica konference, Marija Ivančičeva, ki je prikazala zraven tudi zunanji potek konference, to je, kako sta jo Bebler in Tomšič pridobila, da je dala konferenci na razpolago svoje stanovanje, kako je Mica Šlandrova poskrbela za prehrano udeležencev, kako so udeleženci prihajali na konferenco in kako so po njej tudi odhajali. Ves potek je postavila tudi v pripadajoči časovni okvir. »Dan, ki so ga določili za konferenco, je bil prvi junij 1941,« je zapisala gostiteljica. Prejšnje popoldne, to je v soboto 31. maja, je Mica Šlandrova poskrbela za prehrano. Zvečer istega dne od pol šestih dalje so začeli prihajati udeleženci natančno po določenem vrstnem redu — po dva in dva. Do policijske ure so prišli vsi in nato prespali v njeni hiši. Konferenca je bila naslednjega dne, to je 1. junija 1941. Po konferenci so se razšli, kakor so prišli. (Marija Ivančič: V hiši ob Gradaščici, Ljubljana v ilegali, str. 413—419.)

Po gornjem prikazovanju poteka partijske konference je mogoče zaključiti, da je konferenca sama bila samo prvega junija 1941. Kar je bilo prejšnjega dne, je bilo samo zbiranje in neposredno pripravljanje. Zaradi sigurnosti takega zaključka kakor poteka sploh sem povprašal za mnenje tov. Toma Brejca in dr. A. Beblerja. Oba sta mi potrdila pravilnost poteka, kakor ga je opisala Marija Ivančičeva. Tako o datumu konference ne more biti več nikake nejasnosti, navedbo v Zborniku pa bo treba popraviti.

Glede referentov na konferenci so Sajetove pripombe pravilne. Toneta Tomšiča je dr. Bebler namreč pomotoma napravil za referenta o organizacijskih vprašanjih. Po njem sem podatek povzel tudi jaz. V resnici je pa Tone Tomšič govoril le v diskusiji. Namesto Tomšiča je bil pravi referent Miha Marinko, ki je govoril o kadrovskih vprašanjih, kakor je sam izjavil v svojih izpovedih 8. novembra 1951. (»Referata sta bila dva, in sicer, Kardelj je imel referat o splošni politični situaciji, jaz pa o vprašanju kadrov.«) Razen Kardelja in Marinka so vsi drugi govorili le v diskusiji, tudi dr. A. Bebler.

Ne dovolj precizne so Sajetove pripombe k diskusiji na konferenci v Mencingerjevi ulici. Ni dvoma, da je v vseh referatih »izbijala linija na ustanake, zlasti še v Kardeljevem, ki je pokazal neizbežnost konflikta med Sovjetsko zvezo in Hitlerjevo Nemčijo. Prav tako ni dvoma, da se je »izbijanje linije na ustanak« mnogih dojmilo zelo globoko, čeprav je predvsem Brejc to vidno izrazil v dokumentih, ki jih Saje vestno citira (na str. 388). Toda nepravilno je, če misli kritik s svojimi citati sugerirati mnenje, kakor da v razpravljanju na

konferenci ni bilo o tem, kar naj sledi šele v nadaljnjem razvoju, nobene za-
 držanosti, previdnosti, opreznosti ali strahu za bodočnost. On sam navaja
 samo nekaj teh besed, ne vedoč, da strahu in ostalih besed ni nujno tolmačiti
 kot bojazljivost, temveč bolj kot skrb zaradi neke negotovosti dogodkov, ki
 bodo sledili. Zato so navedene besede v določenih okoliščinah le sinonimni
 pojmi. Tak zaključek dopuščajo zlasti Beblerjeve izpovedi, ki so, prav kar
 zadeva konferenco, zelo bogate. Bebler je izpovedal: »Ja sam trebao da održim
 referat o zadacima na području priprema oružanog ustanka, međutim je ne-
 kako onda rešeno, da to ne bude referat, da još ne bacimo toliko težište na to
 pitanje, da se kao referat ne metne na dnevni red nego kao istupanje u disku-
 siji...« Malo za to izpovedjo je Bebler tudi povedal, zakaj so se izognili refe-
 ratu oziroma zakaj so njegove glavne misli hoteli razložiti izven referatov, ko
 bi se že razvijala diskusija. »Prosto iz konspiracije,« je rekel dr. Bebler in
 nadaljeval: »To je bio prilično širok skup i možda ne treba baš svima kazati,
 đavo bi ih znao, može da se nađe neki slabić koji bi bio hapšen pa pričao—
 da ne kažem svima sve, nego da ja iznesem opšte ideje kao svoje, kao istu-
 panje u diskusiji, ali da ne ispadne kao direktiva CK za sve — jer da je bio
 referat, to bi bilo za sve — međutim jedan je delegat rekao svoje mišljenje,
 a direktive da se daju u Ljubljani sekretarima individualno...«

Kdor bo Beblerjeve izpovedi prebral pazljivo, bo lahko soglašal, da kon-
 spiracija v tem primeru vključuje tudi vse tisto, kar označujemo tudi kot
 previdnost, opreznost pa tudi skrb ali strah, da bi ne prišlo do prezgodnjega
 odkritja. Zelo važno je posebej dejstvo, da je Bebler kot diskutant razvil le
 »opšte ideje«. Ko sva pred mojim odgovorom Sajatetu osebno govorila o njegovem
 (t. j. Beblerjevem) deležu na konferenci, mi je enako zagotavljal, da je tedaj,
 ko je govoril o vojaških pripravah za oboroženo vstajo, govoril izven programa
 referentov in v zelo splošnih potezah.

Če gornjo razlago upoštevamo, potem moremo tudi uvideti, da Sajetova
 kritika mojih besed, da so bile Beblerjeve misli »pokrenute nekako uzgredno,
 a po završenom dnevnem redu vođena je pod „razno“ takva diskusija (kao da
 izneta mišljenja nemaju karakter direktiva CK)« (besede v oklepaju sem dodal,
 ker Sajetov citat zaradi iztrganosti ustvarja drugačen smisel, kakor ga imajo
 besede v celotni povezavi), ni tako na mestu, kakor bi kritik rad sugeriral.
 Kritik je prezrl, da stoji v citatu tudi besedica »nekako«, ki jasno govori, da je
 pri načinu Beblerjevega izražanja šlo za videz, za katerim je skrtil pravi cilj
 svojih izvajanj. K citiranim besedam naj dodam še to, da se nekoliko oddaljujejo
 od slovenskega originala. V njem namreč ni besede »uzgredno« (mimogrede),
 temveč »na koncu program«, kar je še vedno del programa, pa čeprav bi bil
 ta program pod »razno« ali del slučajnosti itd. V kompleksu Beblerjevega
 načina podajanja misli gre pravzaprav za dve stvari: za namen CK, da obvesti
 udeležence o nujnosti priprav za oboroženo vstajo, drugič pa za odziv med
 udeleženci konference, o katerem pa naprej ni bilo mogoče reči, kakšen bo.
 Kritik omenjenih stvari ni jasno videl. Poudaril je le tisto, kar se prvenstveno
 nanaša na namen CK, prezrl je pa začetno negotovost odziva med udeleženci
 konference. Kasnejši razvoj je pokazal, da so udeleženci razumeli namen CK
 in sprejeli oboroženi boj kot potrebno nujnost.

Za praktično izvajanje priprav na oboroženo vstajo so bili nadvse važni
 sestanki s sekretarji OK naslednji dan po partijski konferenci, to je bilo 2. ju-
 nija 1941. Teh sestankov organizacijsko ni mogoče povezovati s konferenco
 prejšnjega dne. Konferenca je bila plenarno zasedanje vseh udeležencev, ses-
 tanki naslednjega dne pa so bili razgovori s posamezniki oziroma z majhnim
 številom udeležencev, to je zastopnikov CK s posameznimi sekretarji OK, ki
 so se udeležili konference prejšnjega dne. Takih manjših skupin je bilo precej.

Vendar se jih niti dr. Bebler, ki se jih je udeležil največ, ne spominja več. Po spomilih Toma Brejca so Gorenjci imeli sestanek na Brdu pri Ljubljani. Sestali so se zastopniki kranjskega, kamniškega in jeseniškega OK, govorila pa sta Kardelj in Leskošek. Druge skupine so se sešle drugod istega dne, vendar ob različnem času (Bebler, ustni vir). Na teh sestankih so razpravljali o sklepih konference prejšnjega dne. Na njih so bili razgovori o vojaških pripravah zelo jasni, direktive za nadaljnje delo so bile zelo konkretne, konspiracije na razgovorih ni bilo več. Po Brejčevi ustni izpovedi je bil predmet obravnavanja na teh razgovorih »konkretizacija debate in sklepov s plenuma«. Po Marinkovem mnenju naj bi bil namen teh razgovorov tudi »pripraviti solidno ilegalno organizacijo na terenu pod okupacijo« (razgovor z Marinko 8. novembra 1951).

Kdaj je bila seja glavnega poveljstva, ki je sklepala o začetku oborožene vstaje? Na strani 52 svoje knjige sem napisal, da je bila najverjetneje 14. julija 1941. Napisal sem najverjetneje, ker tedaj še nisem imel nobenega datuma za do kraja dognanega, čeprav bi kritik rad sugeriral (str. 379), da sem se nesporno odločil za 14. julij. Kritik sam se je pa res odločil za 16. julij, češ da ta datum navaja večina avtorjev. Kdo so ti avtorji, ne navaja. Misliti si moremo, da je datum povzel po komentarju v Zborniku VI/1, str. 31. Tam so na koncu opombe citirane en bloc ustne izjave Marinka, Leskoška, Kidriča in B. Kraigherja, tako da ne veš, na koga konkretno se datum opira. Okoliščine, po katerih bi bilo mogoče sklepati na datum, niso navedene. Pač pa je Saje sam v kritiki moje knjige na strani 380 v zvezi z Žagarjevim prihodom na Sv. Mohor na Gorenjskem, dne 17. julija, napisal: »Dan prej je... še bil na seji Poveljstva slovenskih partizanskih čet v Ljubljani, toda iz Ljubljane je preko Kobeta sporočil, da pride 17. julija na sv. Mohor, kjer naj ga čakajo vodilni partijski delavci na Gorenjskem.« Ta podatek opira kritik na izpoved Ivke Križnarjeve.

Izpoved Ivke Križnarjeve, da je Stane Žagar sporočil po terenski liniji, da bo prišel iz Ljubljane na Sv. Mohor in naj ga tam čakajo vodilni partijski funkcionarji na Gorenjskem, je točna. Potrdil mi jo je tudi Ivan Bertonec, podpredsednik OLO Kranj. V zvezi z nekaterimi drugimi ugotovitvami nam znatno pomaga razčiščevati vprašanje kritičnega datuma seje Glavnega poveljstva.

Preden nadaljujem z razvozlanjem navedenega datuma, naj omenim, po kakšni kalkulaciji sem sam prišel na 14. julij kot dan seje Glavnega poveljstva. Oprl sem se prav na 17. julij, ko je bil prvi sestanek med Žagarjem in gorenjskimi partijskimi delavci na Sv. Mohorju. Računal sem, da Žagar kot ilegalec ni mogel potovati z vlakom in nato z avtobusom preko demarkacijske črte, to je meje med Nemčijo in Italijo, da bi v enem dnevu prišel na Sv. Mohor. Kot ilegalec je vsekakor moral peš po ilegalnem kanalu. Za tako pot je pa potreboval več časa — po mojem takratnem računu dva dni — da je prišel na dogovorjeno mesto. Ta račun je bil, kakor lahko povem naprej, tudi pravilen.

Kritik Saje je pri uporabi izpovedi Ivke Križnarjeve popolnoma prezrl vprašanje, kako je Žagar tedaj sploh potoval iz Ljubljane na Gorenjsko. Ni pomislil, da bi mu od seje, če bi bila 16. julija in ki vsekakor ni bila tako kratka, do prihoda na Sv. Mohor močno močno primanjkovalo časa, ki mu ga je on dopustil. V eni noči tako rekoč se po tisti ilegalni poti tako daleč le ni dalo priti. Treba je bilo zato nujno računati na daljši čas. Z njim bi pa prišel na kocko takoj tudi 16. julij kot datum seje Glavnega poveljstva. In tako v resnici tudi je. To naj potrdijo podatki, ki sem jih ugotovil kasneje v tej zvezi.

* Po izpovedih Križnarjeve in Ivana Bertonec je poslal Žagar po terenski liniji obvestilo, naj ga čakajo politični delavci na Sv. Mohorju. Najbrž je določil tudi čas, ker so se aktivisti po Bertoneclevi izpovedi zbrali že prejšnji

večer, to je 16. julija, in ga nato čakali vso noč. Žagar je prispel šele naslednji dan — 17. julija. Iz Ljubljane je potoval čez Polhogradske dolomite v spremstvu kurirja Matka. Na dogovorjeno mesto na Jelovici je po Bertonecljevi izpovedi hodil dva dni. Prvi dan je prišel čez nemško-italijansko mejo, drugi dan pa je potoval naprej. Na Sv. Mohor je prišel 17. julija okoli 9. ure zjutraj, na kar so takoj imeli konferenco.

Nekaj podatkov je znanih tudi o Žagarjevem odhodu iz Ljubljane na Gorenjsko. Po izpovedih Žagarjevih hčera Dane Bavconove in Savice Hočevarjeve ter tedanje kuharice ilegalcev Marije Bajde je Žagar pred odhodom še večerjal pri Bajdovih v Gledališki (sedaj Zupančičevi) ulici 10/IV. Od tam je v spremstvu Bajdinega sina Hermana odšel proti Čadu. Pri vili Marije Vere se je sestal s hčerjo Dano, ki ga ni spremljala od Bajdove dalje, temveč se je z očetom našla na mestu pri vili Marije Vere, da bi se tam poslovila od njega. Na mestu slovesa je Žagar spoznal, da je pri Bajdovih pozabil revolver. Bajdin sin Herman ga je šel iskat in mu ga prinesel. Tega se tudi Marija Bajda še danes dobro spominja, s čemer potrjuje spomine Dane Bavconove na njeno slovo z očetom pod Rožnikom.

Ker je Žagar hodil na Sv. Mohor dva dni, ni mogla biti poslovilna večerja pri Bajdovih oziroma slovo pod Rožnikom šele 16. julija zvečer, temveč nujno vsaj še en dan prej, to je najpozneje 15. julija 1941. Če bi bila stvar taka, kakor si jo predstavlja Saje, potem bi bila večerja in odhod 16. julija zvečer, Žagar pa bi na Sv. Mohor ne hodil dva dni, temveč eno noč. Nerealnost take postavke je ob gornjih izjavah vsakomur na dlani.

Za ugotavljanje seje Glavnega poveljstva more biti važen še podatek, ki mi ga je posredoval Tomo Brejc. On se namreč še spominja sestanka, ki so ga imeli nekega dne podnevi Leskošek, Žagar in on na Večni poti v Ljubljani. Na njem so Brejca obvestili, da je Žagarju s strani CK poverjeno vojaško vodstvo za vstajo na Gorenjskem. Po tem sestanku je Brejc odšel na Gorenjsko. Vprašati se moramo, kdaj je bil ta sestanek. Po vsebini, ki jo kaže, je mogel biti najkasneje 15. julija 1941.

Če gornje izpovedi in podatke povežemo z vprašanjem datuma seje Glavnega poveljstva, ki je sklepala o začetku oborožene vstaje, bomo morali priznati, da 16. julij kot datum seje absolutno ne pride v poštev. Isto bo pa držalo tudi za 15. julij, ker si pač ni mogoče misliti, da bi Žagar tako strašno hitel z odhodom, temveč si je prej mogoče predstavljati, da je po odločilni seji moral še marsikaj urediti in se pogovoriti, preden je odšel. Na to nujnost nas opozarja n. pr. Bertonecljeva izpoved, da je Žagar prinesel s seboj na Gorenjsko prisego za partizane, ne pa še partizanskega zakona, ker očitno ob njegovem odhodu še ni bil izdelan. Ta zakon pa je datiran, kakor je znano, v sredi julija 1941. Vse to je Žagar verjetno upošteval tudi takrat, ko je po terenski liniji poslal sporočilo, kdaj bo prišel na Sv. Mohor. Vse te okoliščine skupaj s prejšnjimi nekako izpodbijajo tudi možnost 15. julija kot datuma seje Glavnega poveljstva. V poštev pride potemtakem 14. julij kot najpoznejši datum omenjene seje. Seja pa je lahko seveda bila tudi prej, če je sploh bila, kakor mi je o tem izrazil svoje dvome dr. A. Bebler. Po njegovem mnenju se je namreč Glavno poveljstvo spočetka zelo redko sestajalo. Dokler so bili njegovi člani samo člani CK, je bilo za tako sestajanje še manj potrebe, ker je probleme lahko reševal kar CK. Na to kaže tudi izpoved Toma Brejca o sestanku z Leskoškom in Žagarjem na Večni poti. Zelo verjetno namreč je, da je poverilnica Žagarju za vodstvo vstaje na Gorenjskem bila izrečena prav na taki seji, ki je sklepala o začetku oborožene vstaje. V tem primeru je dan razlog več za premaknitev seje Glavnega poveljstva še bolj nazaj.

Navezujoč na italijansko čiščenje ozemlja v bližini nemško-italijanske demarkacijske črte, to je ozemlja vzhodno od Zaloga proti Sadinji vasi in Podlipoglavu, in akcijo molniške grupe 26. julija 1941, trdi Saje, da sem obe akciji združil v eno. Pazljivi bralec bo videl, da trditev ne ustreza resnici, pač pa sem obe akciji datiral 26. julija. Saje trdi, da je samo akcija molniške grupe bila 26. julija, italijansko čiščenje pa 30. julija.

Ali je to gotovo? Mislim, da ne, pa čeprav sem se pri datiranju res mogel zmotiti, ker mi ni bil na razpolago kak drug akt, kakor tisti, ki ga citira tudi Saje po Zborniku VI/1, str. 298/9. Toda prav ta akt je zanimiv. Po glavi je razvidno, da ga je poslalo poveljstvo XI. armadnega korpusa poveljstvu II. armade (na Sušaku). Datiralo ga je 30. julija 1941. Toda vprašati se je treba, ali se je italijanska akcija tudi resnično zgodila tega dne.

Dokler ne bo odkrit »prvi« popis zadevnega italijanskega čiščenja, sem upravičen sklepati drugače. Iz akta samega je razvidno, da gre pri dopisu XI. korpusa za citat iz dopisa, ki ga je poveljnik 55. legije, ki se je akcije neposredno udeležila, poslal nadrejenim. Poveljnik 55. legije črnih srjac je navedeno poročilo poslal po uradni pristojnostni poti. Kajti v konkretnem primeru ne gre za kak telegram, ki je lahko potoval direktno na višji organ. V našem primeru gre za uradni dopis, ki je moral skozi vse pristojnostne stopnje. Te stopnje je tudi v samem dopisu mogoče spoznati. Zadevni akt 55. legije je potoval najprej na grenadirsko divizijo, od tam v XI. korpus, ki je tedaj bil v Planini pri Rakeku, od tam pa na poveljstvo 2. armade. Dalje je iz dopisa razvidno, da je samo čiščenje trajalo do 11. ure, operacije pa so pravzaprav bile zaključene ob pol treh popoldne, nato pa so se operirajoči oddelki zbrali in se vrnili v vojašnice.

Ker predstavlja citirani dopis obvezno in kolikor mogoče natančno poročilo podrejene enote nadrejenim organom, ni prav verjetno, da bi bil dopis sestavljen in odposlan že na dan operacije, ki se je zavlekla v popoldne. Sestavljen je sicer bil na dan operacije (»Davi ob 3 smo zasedli...«). Toda vse ostalo so opravili naslednji dan. Naslednja enota je zopet zakasnila za en dan in naslednja zopet za en dan. Zadnji dan je dopis moral celo v Planino. Če vse to seštejemo, pa dobimo 26. ali kvečjemu 27. julij.

Primer formalno neenakopravne uporabe memoarskih virov kažejo kritične pripombe k formiranju partizanskih enot na območju kamniške okolice (str. 380). Kritik trdi celo, da nisem pokazal, kako so se enote formirale. Trditev seveda ne ustreza prikazu v knjigi. Kajti rekonstrukcija »mojih« enot v ničemer ne zaostaja za tisto v Zborniku VI/1, str. 59—60, čeprav nista imenoma navedeni dve lokaciji, sestanek v Volčjem potoku in zborna mesto na Kratni. Dalje je pri Kamničanih navedeno po drugih virih število 7 namesto »Sajetovih« 14. Zato je tudi napačna Sajetova zveza, češ da »v podrobnostih še ni popolnoma jasno«. Iz primerjave mojega teksta s Sajetovimi pripombami je mogoče hitro spoznati, da moja izvajanja slone na drugih memoarskih virih, kakor jih navaja on. Sajetovi viri so povečini nedvomno mlajši. Zato bi pri kritiki moral vse med seboj konfrontirati in objektivneje utemeljiti, zakaj so boljši. Takega načina zagovarjanja virov pa v njegovih pripombah ni.

Na drugem mestu (na str. 388) govori kritik o nekaki nezadostni pripravljenosti za vstajo na kamniškem območju, ki bi jo lahko spoznal, če bi kamniško vstajo bolje raziskal. Pri tem se sklicuje predvsem na Břejčeve pripombe k Zgodovini Partije v kamniškem okraju. Če morem k tej ugotovitvi dodati svoje mnenje, bi rekel, da se na to nezadostno pripravljenost ne sme gledati prečrno niti jo pretiravati. Take slabosti so se v večji ali manjši meri pojavljale tudi drugod, kjer je šlo za sprostitev borbene aktivnosti. Glavni razlog te »nepripravljenosti« je bil v premajhni izkušnosti v partizanski dejavnosti. Te

oblike so bile za naše ljudi tedaj nekaj novega, proti čemur so zaradi tega našli neke pomisleke. S prehodom v partizane je bilo treba namreč prelomiti s starim življenjem in se podati v novo, iz katerega ni bilo več poti nazaj. Ob tem dejstvu se je lahko pojavil neki oportunističen, pa tudi strah. To se pravi, da so te lastnosti bile bolj trenutne predpostavke, bolj psihološke posledice novega časa kakor pa same »nepripravljenosti«.

Sajetove pripombe k dnevu akcije rašiške čete na Lazzarinijev avto so pravilne toliko, da moje datiranje akcije po podatkih »Slovenije in Evrope« ni pravilno, ker akcija ni bila 21. avgusta, temveč v resnici 19. avgusta, kakor sem naknadno ugotovil po drugih virih. Toda Sajetovo utemeljevanje zanj ni docela pravilno. Zbornik VI/1 res v komentarjih na str. 39 in 338 navaja datum 19. avgusta, toda na žalost brez navedbe individualnega vira, toda Jošt datuma ne navaja, prav tako pa tudi ne nemški razglas o streljanju talcev. Prihod rašiške čete na svoj teren je pa samo podatek za ante quem non. Vendar je datum 19. avgusta kljub vsemu pravilen. Preden ga utemeljim, naj navedem, da je v moji knjigi na str. 90 napaka, ki je kritik ni opazil. V knjigi sem namreč napisal, da so partizani odprli ogenj (na avto barona Lazzarinija) in ubili baronico. To pa ni čisto res. Dejansko so jo samo ranili, pravzaprav prestrelili noge. Baron jo je takoj odpeljal preko demarkacijske črte v Ljubljano v bolnišnico v Leonišću na Zaloški cesti. Tam so jo še isti dan operirali in odrezali noge. Toda baronica tega ni prenesla in je umrla 20. avgusta ob 5. uri. Dan smrti z uro in vzrok navaja njen mrliški list (Uprava pokopališča Žale, št. 876/41). Akcija sama pa se je zgodila dan prej, torej 19. avgusta (po pripovedovanju sorodnice Lazzarinijeve T. S.).

V zvezi z akcijo rašiške čete na Lazzarinijev avto naj dodam mnenje, ki sem ga zvedel 1959 in je nastalo kot rezultat razgovorov med partizani, udeleženci partizanstva na tem območju, da je namreč kombinacija s Kutschero povsem iz trte izvita. Kot pomembno zanimivost naj dodam še, da »Slovenija in Evropa«, ko pod datumom 21. avgusta poroča o akciji na Lazzarinijev avto, piše, da so partizani napadli ta avto, »misleč, da se pelje politični komisar dr. Skalka«. Toda podatku »Slovenije in Evrope« nisem verjel, ker sem dal več vere partizanskim virom, ki jih je 1944 zbral Nedeljko.

Gornje sem navedel, ker je kritik zapisal (na str. 381), da bi moral biti zelo kritičen do belogardističnega časopisa. On sam je bil celo prekritičen, kakor dokazuje naslednji primer. Pod beležko 325 na str. 110 moje knjige sem dodal, da je miniranje pri Zasipu na Gorenjskem omenila tudi »Slovenija in Evropa« in ga datirala 6. avgusta. Saje je v kritiki ta datum sam spremenil v 1. avgusta. Podobno je tudi pri nemškem razglasu, ki je partizanom obljubljal amnestijo, če se do 25. septembra javijo nemškim oblastem, datiranje 11. septembra spremenil v 14 (glej Zbornik VI/1, str. 389).

Pri kritiki razmer v Savinjski dolini je F. Saje uporabljal knjigo Staneta Terčaka »Med Mrzlico in Dobrovljami«. Upam, da je ta knjiga, ki je izšla 1955, glede možnosti korektur tudi po Sajetovem mnenju izšla dokaj pozno. Knjiga ima mnogo memoarskih prispevkov. Saje jih je uporabil. Toda ni jih primerjal med seboj, da bi videl, da kažejo tudi razlike. Zato je svoje citate navedel brez potrebne utemeljitve. Še dalje pa je šel pri uporabi sodobnega vira, ki je kritiziral razmere na celjskem območju v septembru 1941. To je namreč poročilo PK za Štajersko iz konca septembra 1941.

O razmerah na celjskem območju sem v razpravi (str. 145) napisal, da so se ljudje iz strahu začeli »odvajati od Osvobodilne fronte, a ilegalci koji su još ostali posle raznih nesreča, nisu mogli dobiti ni stana ni prostorija za sastanke«. K tem besedam je Saje napisal, da moj zaključek ni točen, češ da poročilo PK za Štajersko nikjer kaj takega ne omenja, ampak nasprotno pravi, da OF

dobro napreduje, predvsem v mariborskem in celjskem okrožju (str. 382). Res, ta zadnji stavek je napisan tako, kakor ga navaja F. Saje (glej Zbornik VI/1, str. 92). Toda besede, na katere opiram svoj opis razmer in ki jih je Saje zamolčal, so navedene v istem poročilu PK na isti strani Zbornika VI/1, kjer je v zadnjem odstavku napisano: »Eden od subjektivnih vzrokov Feliksovega in skoro vseh ostalih padcev je šibkost organizacije (ni stanovanj, prostorov za seje, ljudi itd.) in pa silni teror, ki se je začel v zadnjem času.« Pripomnim naj še enkrat, da je poročilo po Zborniku datirano konec septembra 1941, torej je povezava »terorja« s krizo, ki jo v razpravi prikazujem glede na celjsko območje, popolnoma pravilna, logična in utemeljena, zavračanje takega zaključka pa nepravilno. Zelo čudno bi bilo, da bi v primeru, ko so Nemci zajeli toliko partijskih aktivistov, bila ravno OF aktivna, tako aktivna, da bi bilo to treba tako rekoč posebej poudariti. Ali se Sajetu ne zdi to nekoliko protislovno, da bi namreč OF brez Partije bila aktivna?

Vendar protislovje med stavkom o lepem napredovanju OF in posledicah terorja (september!) obstaja. Kako si ga moremo razložiti? Opozoriti moram takoj, da ima poročilo PK v obliki, v kakršni je prišlo do nas, vse znake koncepta. Stavek o lepem napredovanju OF je v poročilu v oklepajih, kar vsekakor ni brez pomena. Oklepaji še posebej govore za to, da zapisek ni izoblikovan do kraja. Ni pa tudi izključeno, da se v zasnovi nanaša na nekoliko starejši čas, ko terorja, o katerem govori dopis spodaj, še ni bilo, vsaj ne tako splošnega. Organizacije OF so se v času terorja ohranile samo toliko, kolikor niso bile izdane. Toda tudi v tem primeru so nujno bile pasivne, ker bi drugače ne ostale, torej so se odmaknile od aktivnosti. Ta odmik je bil nedvomno rezultat in posledica »septembrske« krize. Kidričevo poročilo, ki ga navaja Saje, v tej zvezi ne prihaja v poštev, ker se nanaša na kasnejši čas, ko so organizacije že začele obnavljati svojo aktivnost.

Sajetove pripombe k razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v Prekmurju so utemeljene in koristne, čeprav so memoarski prispevki, ki jih citira, bili pretežno natisnjeni v letu 1954. Toda prav ta literatura odkriva, kako je kritik v prikazu razmer v Prekmurju bil tudi nekritičen, ker je pozabil na konfrontacijo podatkov. Po mojem mnenju je zlasti treba biti skeptičen, kadar kak memoarski vir govori o vsemogoči dejavnosti OF v maju 1941, to je v času, ko se Protiimperalistična fronta še ni preimenovala v OF. V takem primeru gre skoraj redno za časovne premike v spominih memoaristov in stvarno za dogodke, ki so se zgodili kasneje.

Tak premik je spregledal tudi Saje v Prekmurju. V pripombah o njem je (na str. 383) na moj račun zapisal: »... videl bi, da so komunisti že maja 1941 ustanavljali OF in jo kmalu razširili po vsem Prekmurju.« Jasno je, da kaj takega v maju 1941 v Prekmurju še ni bilo. Če bi bil konfrontiral podatke v literaturi, ki jo malo dalje sam omenja, bi uvidel, da drugi memoaristi — domačini — kaj takega niso trdili, da so trdili ravno nekaj drugega in s skromnim posrednim prikazom okoliščin nekako to tudi utemeljili. Tako je Martin Žalik v članku »Narodnoosvobodilno gibanje v Prekmurju leta 1941« (Obmurski tednik 1. oktobra 1954, št. 39) napisal: »Preko teh organizacij [namreč Partije, Kmečkih fantov in deklet, CMD] in drugih naprednih ljudi je bila že julija in avgusta 1941 vpostavljena v celotnem Prekmurju po sistemu trojk in petork precej močna akcijsko politična organizacija, ki je štela avgusta že preko 200 ljudi.« To sodbo potrjuje tudi žena Štefana Kovača v svojem poročilu o položaju v Prekmurju 1941, kjer pravi: »Nekako julija 1941 so dobili [namreč prekmurski partijci] zvezo s PK na Štajerskem in po njegovih direktivah so začeli razvijati večje delo...«

Naposled še besedo o odnosu do okupatorskih virov in »njihovih ocen formiranja partizanskih grup«. Nihče ne more zanikati, da so okupatorski viri, kjer je domačih premalo ali nič, zelo dragoceni za poznavanje našega narodno-osvobodilnega boja, zlasti v letu 1941. Brez njih bi o NOB v tem času vedeli malo, prav gotovo pa mnogo manj, kakor vemo. Treba si je biti le na jasnem, v čem je zlasti njihova vrednost: v kronologiji in lokalizaciji aktivnosti NOB. Okupatorski podatki te vrste dajejo zgodovini našega NOB trden skelet, ki ga je potem mogoče napolniti z dragoceno vsebino domačih virov. Napačen pa je kritikov pripis, da bi okupatorski viri služili za oceno, poudarim naj vsebinsko oceno formiranja partizanskih enot. Vendar s tem ni rečeno, da bi tudi okupatorske ocene splošnega položaja bile neuporabne. Zelo koristno služijo za informacijo, kaj je okupatorska obveščevalna služba dognala o našem NOB oziroma kaj je mislila o njem. Za pravilno poznavanje NOB je treba čim bolj poznati vse sile, ki so se tedaj borile med seboj, akcijo in reakcijo. V tem prizadevanju imajo in bodo imeli svoje mesto tudi okupatorski viri.

Taki in toliki so moji dostavki k problematičnostim, ki jih razkriva Sajatova kritika v Zgodovinskem časopisu 1956/57 o moji zgoraj navedeni knjigi. Nisem se lotil vseh, temveč predvsem tistih, ki bi utegnile bralcu, kolikor manj pozna našo zgodovino v letu 1941, sugerirati o nekaterih dejstvih nepravilne pojme. Izpustil pa sem vse tisto, kar moj tekst v celoti ali delno le dopolnjuje. Izpustil sem tudi stvari, o katerih bo mogoče še marsikaj napisati, pa še verjetno ne bodo do kraja pojasnjene, da o nekaterih detajlih niti ne govorim. V okviru teh problematičnosti ne spadajo še posebej Sajatove pripombe o moji površnosti uporabe virov, o zmedbi v reševanju problemov, o stopnici v razvoju, ki naj jo pomeni moja knjiga, o njenem konceptu v Sajatovem smislu itd., ker si ne domišljam »samozadovoljno«, da bi bilo ravno moje delo brez pomanjkljivosti. Narobe, kritikove dolžnosti sploh jemljem zelo resno. Vedno si mislim, da mora biti kritik zelo strog, vendar ne le do dela, ki ga kritizira, temveč še bolj tudi do samega sebe, do svojih sodb in stališč. Vsakdo lahko pogrēši pri svojem delu, toda kritik je pri svojih popravkih dvakrat zavezan k preverjanju svojih navedb — ne le nasproti stvarnemu stanju, marveč tudi nasproti ocenjevanemu delu. Zato je pravična zahteva, da mora biti kritik dvakrat vesten in strog do svojega pisanja. Ker imajo moji tukajšnji dostavki v prvi vrsti pojasnjujoč značaj, se mogoče v njih proti temu načelu nisem prehudo pregrešil.

France Škerl

IN MEMORIAM

GREGOR ČREMOŠNIK

Dne 12. novembra 1958 je po dolgi in težki bolezni umrl redni profesor zgodovine balkanskih narodov na filozofski fakulteti ljubljanske univerze, dr. Gregor Čremošnik. To je bilo prvič od ustanovitve ljubljanske univerze, da je posegla smrt med redne univerzitetne učitelje zgodovine. Z njenim udarcem smo izgubili iskrenega, dobrega človeka, dobrega prijatelja, skrbnega učitelja in odličnega strokovnjaka za srednjeveško zgodovino Dubrovnika, Bosne in Srbije, kakršnega poleg njega Slovenci doslej še nismo imeli.¹

Gregor Čremošnik je bil rojen v kmečki družini v vasi Ločici ob Savinji pri Polzeli, sam je navadno napisal kar »rojen na Polzeli«, 24. februarja 1890. V nižjo gimnazijo je hodil v Celju, v višjo pa v Mariboru, kjer je leta 1910 maturiral. Po kratkem omahovanju med prirodnimi in družbenimi vedami — sam je rad pripovedoval, da so mu bile oboje enako blizu med gimnazijskim študijem — se je odločil za študij slavistike in zgodovine, ki ju je študiral

¹ O prof. Čremošniku gl. življenjepis z bibliografijo v Godišnjaku SKAN 40, 1931 (izšlo 1932), str. 188—191; *M. Mandić*, Historijat Zemaljskog muzeja kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, ter *R. Zaplata*, Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1889—1937 god., oboje v Spomenica u proslavu 50-godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, 1888—1938, Sarajevo 1938, str. 33, 35—38, 40, 41, 59, 64, 90; *A. Babić*, Enciklopedija Jugoslavije II, 1956, str. 611; lastni življenjepis in bibliografijo v Univerza v Ljubljani, 1957, str. 51—52, ter nekrologe *J. Zontarja*, Gregor Čremošnik, Südostforschungen XVIII, 1959, str. 391—394; *D. Sergejevskega*, In memoriam Dru Gregoru Čremošniku, GZM, n. s. XIII, 1959, str. 7—8; (*J. Korošca*) Gregor Čremošnik, Arheološki vestnik IX-X, 1958-1959 (1960), str. 185—186; *I. Vojeťa*, Dr. Gregorju Čremošniku v spomin, Kronika VIII, 1960, str. 130—132. Glede bibliografije, ki sem jo zbral v dodatku k temu pregledu Čremošnikovega življenja in dela, naj podčrtam, da je pokojni profesor v njih sodeloval; podatki nekaterih starejših bibliografij so zato ponekod popravljeni, pri nekaterih naslovih pa je dodano tudi pojasnilo glede vsebine — tam, kjer so v razpravi tudi stvari, ki bi jih na prvi pogled v njej ne pričakoval. Le dveh stvari (5, 77) nisem mogel sam preveriti in so zato podatki o njih prevzeti in navedeni iz druge roke. Pregleda dnevnega časopisja, v katerem bi utegnil pokojni sodelovati s svojimi članki, nisem mogel opraviti, ker v Ljubljani marsičesa tudi ni. Za očrt življenja so uporabljani tudi podatki v Seznamih predavanj na Univerzi v Ljubljani od zimskega semestra 1946/47 do leta 1957/58 ter akti v arhivu filozofske fakultete v Ljubljani.

v Gradcu od 1910 do 1914. Spomladi 1914 je nastopil svoje prvo službeno mesto kot suplent na realki v Trstu, toda že jeseni se je vrnil za leto dni vnovič k študiju na univerzi. Dokončal je svojo disertacijo o »junačkem mejdanu« v jugoslovanski ljudski pesmi (1),² ki pa je ostala v rokopisu. Leta 1915 je promoviral v Gradcu in tako dokončal svoj študij, v letnem semestru pa je kot izredni slušatelj poslušal predavanja iz svoje stroke na dunajski univerzi in tako vstopil v šolo doslej največjega mojstra za srednjeveško srbsko zgodovino, Čeha Konstantina Jirečka.

Po tako opravljenih študijah se je jeseni 1915 vrnil spet v Trst kot suplent na gimnaziji. Ostal je tu le poldrugo leto, tedaj pa ga je življenjska pot odpeljala skoraj za celi dve desetletji v novo domovino, Bosno. K srcu mu je prirasla skoraj tako kakor rodna Savinjska dolina in v svojem zadnjem prispevku, ki ga je narekoval v stroj s svoje bolniške postelje, je sam zapisal: »Najveći dio mojih radnih godina, a i najljepši, proveo sam u Muzeju u Sarajevu« (103, str. 9). Ko je Karel Patsch 1917 pripravljaval ustanovitev Bosensko-hercegovskega inštituta za proučevanje balkanskih dežel — ustanovljen je bil po končanih pripravah 1918 — je maja 1917 pridobil za novi inštitut kot tajnika mladega Gregorja Čremošnika. Ko je bil inštitut decembra 1918 vključen v Zemaljski muzej, je postal Čremošnik v muzeju bibliotekar in kustos, ter tako ostal v Sarajevu do pomladi 1935. Kako zelo se je udomačil v novi domovini, se najboljše vidi v tem, da si je v bližini mesta celo kupil manjše posestvo in tako malo kmetoval in veliko znanstveno delal vse dotlej, dokler ni spomladi leta 1935 vnovič stopil v vseučiliške učilnice. Tokrat kot dozorel znanstvenik in odličen poznavalec najpomembnejšega arhiva za srednjeveško zgodovino na Balkanu, Državnega arhiva v Dubrovniku. Če pregledujemo le *publikacije*, ki jih je Čremošnik objavil v svojih sarajevskih letih, še ne vidimo vsega pomena teh let za Čremošnikovo znanstveno delo. Toda prav v teh letih je zbral največji del novih virov, ki jih je z objavo dal na razpolago vsem zgodovinarjem. In tega je mnogo — objavil je skoraj 2000 novih listin, pri Jugoslavenski akademiji znanosti in umetnosti v Zagrebu pa jih čaka že dolgo vrsto let v povsem za tisk pripravljenem rokopisu drugega zvezka Monumenta Ragusina na objavo še okrog 1000. Vse Čremošnikovo objavljeno delo sloni torej tudi po odhodu iz Sarajeva na njegovem vztrajnem in trdem delu v dubrovniškem arhivu v tem obdobju.

Maja 1935 je postal kot izredni profesor (marca 1941 je postal redni profesor) akademski učitelj obče zgodovine srednjega veka in pomožnih zgodovinskih ved na filozofski fakulteti v Skopju. Vendar je njegovo delo v Makedoniji trajalo le okrog šest let. Po zlomu stare Jugoslavije je bil namreč — hkrati z ostalimi akademskimi učitelji skopske fakultete — pregnan po okupatorjevi oblasti. V Beogradu jih je prevzela beograjska univerza, toda Nedićeva vlada je prof. Čremošnika leta 1943 upokojila. Osvoboditev Beograda ga je začasno rešila iz tega položaja »upokojenca«, vendar njegovo reaktiviranje v Beogradu ni moglo ostati trajno, kajti filozofska fakulteta v Beogradu je imela že svojega rednega profesorja za Čremošnikove predmete. Tako je bil stavljen na

² Številke v oklepaju se nanašajo na zaporedne številke v priključeni bibliografiji dela prof. Čremošnika.

razpoloženje ministru prosvete Srbije, in ker univerza v Skopju še ni bila ustanovljena, je bil junija 1945 že drugič upokojen.

Tako se je filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je ob osvoboditvi predstavljal zgodovino le še en sam profesor, dr. Milko Kos, ponudila nenavadno ugodna priložnost, da si pridobi za zgodovino Srbov in Hrvatov priznanega strokovnjaka slovenskega rodu. Ta stolica je namreč osirotela prav ob aprilskem napadu na Jugoslavijo, ko se je prejšnji profesor, dr. Nikola Radojčić, umaknil v Beograd. Po predhodnih dogovorih je sklenila fakulteta 22. oktobra 1945 povabiti profesorja Čremošnika kot rednega profesorja za zgodovino balkanskih narodov. Februarja 1946 je bila izvolitev — po izdelavi podrobnega strokovnega poročila — predložena univerzitetnemu svetu, 8. aprila je bilo izvršeno imenovanje in s praznikom dela, 1. maja 1945, je profesor Čremošnik začel zadnjo dobo svojega življenja, ki jo je preživel v Ljubljani in — med počitnicami — pri svojih domačih v Savinjski dolini. Po dolgih letih znanstvene rasti in dela se je vrnil domov — ne na počitek, marveč da po svojih študentskih vrne slovenski kulturi del svojega bogato nakopičenega znanja tudi za čas, ko bo narava prekrizala uresničevanje vedno novih načrtov. Med trinajstletno bivanje v Ljubljani so bila seveda vpletena študijska potovanja, največ v Dubrovnik, pa tudi na Atos in na Dunaj, vedno v zvezi z iskanjem novih virov in novih podatkov za našo srednjeveško zgodovino.

Tako si je moral prof. Čremošnik pripravljati nova predavanja, ko si je naložil na ramena že polovico šestega križa. Svoja predavanja je priredil skrbno po času, ki ga prebije na univerzi povprečen študent: v štirih letih mu je podal pregled obsežne snovi. Polovico predavanj je posvetil temeljnemu kolegiju (posebno rad se je mudil pri zgodovini balkanskih narodov v zgodnjem srednjem veku — od naselitve Slovanov do 12. stoletja — ki jo je včasih tudi podaljšal za kak semester preko po načrtu odmerjenega časa, medtem ko se je mudil pri zgodovini od 12. do konca 14. ter od konca 14. do 18. stoletja vselej natanko po dva semestra). Najbolj doma se je čutil seveda v srednjem veku; saj je bil za turško dobo navezan predvsem na literaturo, prav tu pa se je z novimi raziskavami podoba skoraj od leta v leto silno menjavala. Vzporedno s tem kolegijem je imel razporejena tista predavanja, ki so mu bila najbolj pri srcu: pregled virov srbske in hrvaške zgodovine v srednjem veku, pregled novejših srbske in hrvaške historiografije (del teh predavanj je dal študentom tudi na razpolago za razmnožitev, gl. št. 79 in 85), zlasti pa iz pomožnih zgodovinskih ved (diplomatika, numizmatika). Zgodovina 19. stoletja mu je bila sicer — po njegovem znanstvenem delu — daleč, vendar pa je od letnega semestra 1949 vsako leto podajal študentom v obliki enournega kolegija tudi pregled zgodovine Srbov in Hrvatov v tej dobi. Tako je v dvanajstih letih od zimskega semestra 1946/47 do zimskega semestra 1957/58 trikrat prešel skozi svoj cikel. Ob začetku letnega semestra 1958 pa ga je vrgla na bolniško posteljo bolezen, med katero je sam še vedno skrbel za seminar in upal na vrnitev zdravja, čeprav zdravniška veda proti njej še ni našla sredstva. Še maja 1958 je vestno izdelal program za svoj predmet po novem fakultetnem statutu. Šele članek, napisan jeseni 1958, v katerem je skrčil svojo staro namero, o kateri je večkrat pripovedoval, da bo znova obdelal vprašanje srbskega denarja do začetka 14. stoletja, v kratko preciziranje svojega stališča glede Brskovega in v odločen, prepotreben protest proti spremembi sestava numizmatične najdbe v

Kragujevcu in njene uporabe v znanstveni argumentaciji v takšni potvorjeni obliki (103), kaže, da se je resnosti in dokončnosti svoje boleznj tedaj zavedal vendarle bolj, kakor pa nam je odprto pokazal.

Predavanja in seminarske vaje pa so bile le del Čremošnikove skrbi za seminar. Od konca maja 1951 je bil vodja inštituta za zgodovino na filozofski fakulteti in prav do smrti je skrbel za njegove posle; na bolniški postelji je pregledoval dopise in jih podpisoval. Hkrati pa je bila njegova največja želja, da bi vzgojil izmed svojih študentov naslednika, ki bi med Slovenci naprej proučeval tisto problematiko, ki ji je on posvetil vse svoje življenje, pa še razširjeno na turško obdobje. Prihodnost bo pokazala, v kolikšni meri je pri tem svojem individualnem vzgojnem delu uspel. Pa tudi na drug način je poskušal omogočiti delo te vrste z manjšimi težavami, kakor jih je imel nekdanj sam. Vsa zadnja leta svojega življenja je v seminarju sistematično ustvarjal zbirko mikrofilmov vseh ohranjenih cirilskih srednjeveških dokumentov za zgodovino jugoslovanskih narodov in glede listinskega gradiva to svojo namero v resnici tudi dokončal.

Čremošnikovo delo v Ljubljani pa je seveda rezultat dolgih let njegovega notranjega zorenja in znanstvenega dela, ki jih je imel ob prihodu že za seboj. Na njegovo usmerjenost med študijem v Gradcu je očitno vplival zlasti profesor Matija Murko. To se ne kaže le v Čremošnikovi disertaciji (1), marveč tudi v njegovi usmerjenosti v vprašanja kulturne zgodovine in vsakdanjega konkretnega življenja, čeprav je tu gotovo zelo pomemben Čremošnikov značaj sam: on ni le kmečki otrok, marveč je bil v resnici vse življenje tesno povezan s kmečkim življenjem, tudi s trdno konkretnostjo kmečke pameti, ki odseva marsikje iz njegovega znanstvenega dela. Tudi slovenska ljudska pesem, težišče dela njegovega drugega slavističnega profesorja Karla Štreklja, ni šla povsem mimo njega. Vendar poskuša uveljavljati ob »Pegamu in Lambergarju« (4) perspektive svoje disertacije (to je njen edini objavljeni izraz!), razprava o slovenski vojaški ljudski pesmi pa je že druge narave (63); njen namen je v prvi vrsti ugotoviti, v kolikšni meri se izražajo v teh pesmih resnične razmere preteklih časov. Čremošnik je začel z javnim delom kot literarni zgodovinar (2—8). V teh razpravah še ni čutili smeri njegovega poznejšega dela in ob Jurčiču se mu je primeril celo spodrsrljaj, ki bi ga le malo pozneje gotovo več ne doživel (gl. k št. 3 J. Jurčič, Zbrano delo V, 1952, str. 365; vendar slavisti preveč poudarjajo le pomoto glede Proschka, premalo pa, da je Čremošnik kot izhodišče Jurčičevega zanimanja za Tattenbacha poudaril konkretna Jurčičeva doživetja). Pozneje se je vrnil k tej problematiki le še ob Šantiću (23). Že v zadnjih literarnozgodovinskih člankih (zlasti 6) pa se poleg tega izraža tudi že premik Čremošnikovega zanimanja k zgodovinski resničnosti: ne analiza pisatelja, marveč njegova rast iz razmer okrog njega je pglavilni predmet članka o Čoroviću.

Čeprav se spočetka ni zdelo tako, je vendar ostal Čremošnik tesneje zvezan z drugo stranjo slavističnega študija, s filologijo. K njej se ni vračal le ob dokazovanju, da »Brskovo« izvira iz »Breisgau« (34, str. 6—10; 72 — tu del ugovorov sprejema; 103 se spet vrača povsem k prvotnemu mnenju), ki ni doživelo splošnega priznanja, marveč tudi ob poskusu razlage imena Snaci (63), ugotovitvi, od kod ime »Upravda« (94), in zlasti ob tehtnih opozorilih, da Trebnje lahko izvirajo tudi od »trebe«, ne le od trebljenja gozda (101). Posebej

pa moremo opozoriti na njegovo poudarjanje, koliko more koristiti filologija pri preiskavi stare slovanske kulture (95), in na poskuse dopolnitve podobe staroslovanskega verstva s takšnimi preiskavami (85, 101). Pred leti je obljubil podati v tem smislu tudi posebno razpravo in je na tej problematiki tudi delal, žal pa svojega načrta (95) ni mogel več uresničiti.

Prof. Murko je bil tudi tisti, pri katerem se je Čremošnik kot študent prvič srečaval z Jirečkovimi rezultati in po katerem je našel pot do svojega resničnega učitelja, čigar delo mu je pokazalo njegovo pot ne le glede predmeta njegovih preiskav, marveč v zelo veliki meri tudi glede metode. Tudi Čremošnik je postal pravi učenec Jirečkove šole, oprte na arhiv kot podlago znanstvenega dela in usmerjene v široko neobdelano problematiko »kulturne« zgodovine v najširšem smislu te besede. Ta smer ga je vodila v sarajevski inštitut. Cilj se je sicer nepričakovano spremenil v muzej, kjer je postal Čremošnik kustos in vodja biblioteke. Vendar je v njegovih objavljenih delih našlo to svoj izraz le v po dveh arheoloških (27, 28) in muzeoloških objavah (23, 32). Že objave o numizmatičnih vprašanjih (21, 34, 103) pa le delno slone na muzejskih zbirkah; prav tako pomembno je njihovo izhodišče v podatkih arhivskih virov. Temeljne Čremošnikove teze o začetku kovanja srbskega denarja in o njegovi kakovosti do okrog 1300 štejejo danes med splošno priznana dejstva v tem pogledu.

Bolj kot muzej je Čremošnikovo delo usmerjal arhivski študij. To se izraža že v njegovih objavah virov (9, 29, 30, 33, 35, 48, 77, 82, 86, 97), v katerih je objavljenih blizu 2000 novih dokumentov — ne všteti še neobjavljeni drugi zvezek Monumenta Ragusina, ki ga ima Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Velika večina teh virov pripada obdobju s še redkejšimi viri (do konca 13. stoletja), pa tudi s pisavami, ki so sorazmerno težko čitljive, in z dokumenti, ki so pogosto tudi poškodovani. Za to obdobje je veljal Čremošnik v Dubrovniku ne le kot najboljši poznavalec gradiva, marveč tudi kot najboljši pomočnik pri reševanju paleografskih ugank. Ko so se pojavili ugovori proti krajšanju stalnih fórmul v listinah, je svoj način objavljanja posebej utemeljeval ne le z večjo ekonomičnostjo, marveč tudi z večjo uporabnostjo za zgodovinarja (91).

Že objave gradiva spremljajo delno podrobne študije z diplomatično analizo objavljenih listin (35, 48, 97). Vendar se mu je usmeril študij pomožnih zgodovinskih ved sprva predvsem v drugo smer: ugotoviti je hotel postanek dubrovniškega arhiva, delo raznih kancelarjev in notarjev ter sestavo arhivskega gradiva iz tega časa (postanek 1277 ali 1288: 31; pregled kancelarjev in knjig do 1300: 20, 26; o posameznikih še pozneje: 50, 54, 60, 86; o slovanski pisarni — imenuje jo »srpska ili hrvatska« — po prvih slutnjah v št. 14 sistematičen očrt v št. 92; za Čremošnika značilno je, kako iz plače slovanskega kancelarja [v prvi polovici 14. stoletja dve petini plače latinskega kancelarja, sredi 15. stoletja sta obe plači enaki] ugotovi razvoj pomena slovanske pisarne za Dubrovnik; notariat na Lastovu: 53, 58, 59).

Kmalu pa je prehajal tudi k sistematični obravnavi problematike s področja pomožnih zgodovinskih ved. V prvi razpravi te smeri (19) sta se mu še enkrat strnili obe smeri njegovega vseučiliškega študija. Tu je prvič podan po vzoru klasičnega Traubejevega dela za latinsko paleografijo sistem kratic za »Nomina sacra« v cerkvenoslovanskih rokopisih, preiskan je izvor najpomemb-

nejših kratice in so v tem pogledu označeni najpomembnejši spomeniki od Kijeviskih lističev do Supraselskega kodeksa. Paleografije se je loteval že v uvodih v razne izdaje. Sistematično pa je obravnaval terminologijo cirilske paleografije (75) in vsaj eno obliko te pisave tudi sistematično obdelal glede njenega razvoja v naših deželah (102). K sistematični obravnavi je prešel zlasti pri diplomatiki cirilskih listin, ki ji je posvetil svoje poglavitno delo v vseh ljubljanskih letih. Po obravnavi hirografov (76) je pripravil provizoričen sistematičen oris že za predavanja (o njem obstajajo tudi na stroj razmnoženi študentski zapiski, vsekakor pa tudi rokopis v nepregledanem delu zapuščine), toda končna obdelava za objavo (106) je žal ostala torzo velike zamisli in najbrž je največja škoda prezgodnje smrti prav v tem, da se skozi desetletja zbirano znanje ni utegnilo ohraniti v končni obliki. Vendar tudi ta fragment brez dvoma zasluži svojo objavo. To velja toliko bolj, ker je vprašanje pečatov, ki mu je v zadnjih letih prof. Čremošnik prav tako posvetil mnogo časa (98, 104, 107), vendarle vsaj delno dozorelo. Pred svojo smrtjo je najbolj pogosto obžaloval prav to, da zapušča nedodelani ti dve svoji sistematični deli; gotovo bosta pa že z objavo v svoji sedanji obliki pomaknili naše znanje precej naprej.

Postopno si je izoblikoval ob poglobljanju v pomožne zgodovinske vede svoj sistem za opis in analizo listin (74; bosenske listine 78, 81, 84, 87, 90, 95; skupno je opisanih in analiziranih v paleografskem, diplomatskem in sfragističnem pogledu 167 listin) ter za njihovo kritiko (75: dokaz o neveljavnosti Dragutinove listine in o pristnosti latinskega in slovanskega originala Dušanove listine o Stonu; 100: mojstrska rešitev vprašanja listine bana Kulina, ki spada med najlepše ilustracije, kaj je vse mogoče doseči s širokim znanjem pomožnih ved in njegovo pravilno uporabo).

Že kmalu po svojem dokončnem usmerjenju v zgodovinske preiskave je podal zelo značilno mnenje o potrebi študija gospodarskih vprašanj: »Najboljšije stojimo u istoriskoj nauci sa znanjem najobičajnijih sitnica iz svakidašnjeg života. Sve može da bude važno za istoričara, i datum rođenja najneuglednijeg vladara, i pisac najpraznijeg hagiografskog spisa i, Bog bi znao, čemu je sve starina utisnula pečat važnosti i zanimljivosti! Samo o pitanjima koja, danas jednako kao u prošlim vekovima, drmaju ekonomnim životom i razvojem naroda i država, slabo tko vodi računa« (12, str. 16). Tudi pozneje (95) je poudarjal takšne elemente, čeprav je ob tej priložnosti podčrtal hkrati tudi pomen tistih dinastičnih in genealoških zvez, ki izražajo bistvene politične spremembe. Tej problematiki je posvetil vrsto svojih razprav, za katere je poleg tega značilno, da rezultatov nikoli ni želel pustiti meglenih, izraženih le v vsotah denarja, marveč je vselej našel sredstva za njihovo ilustriranje glede stvarne vrednosti, ko jih je prevedel v oblike, razumljive tudi današnjemu človeku.

Analiza načinov, po katerih so se združevali trgovci v družbe in delili med seboj dobiček (11), je še pretežno pravnega značaja. Preiskava različnih oblik najemanja posojil in obrestne mere v Dubrovniku (12) pa raste že vsa iz analize konkretnih primerov, čeprav je prikaz, spremljan povsod s takšnimi primeri, namerjen v plastično, sintetično podobo, v veliki meri povsem novo (saj se je pokazalo, da je veljala tam, kjer je mislil Jireček na 5 % obresti, v resnici 20-odstotna obrestna mera!). Še bolj iz konkretnih arhivskih podatkov pa raste račun o obsegu uvoza v Srbijo in Bosno konec 13. in v začetku 14. sto-

letja (13, 24), ilustriranega v najbolj drastični obliki (uvoz na kredit v Srbijo leta 1282 je bil vreden po teh računih 3320 konj ali 1303 tone govedine, kar je 1 % vrednosti takratnega izvoza volne iz Anglije ali 10 % vrednosti celotnega prometa preko St. Gothardskega prelaza; celotni uvoz, računan po vrednosti carine leta 1332, pa je znašal toliko kot vrednost 7000 ton govedine, 18.000 konj ali 750 vagonov pšenice). Prav tako iz podrobnih podatkov raste analiza vinogradništva v Dalmaciji (37), ki zajema vse od prirodnih pogojev za vinograde preko vrednosti vinogradov, njihove obdelave do potrošnje vina (v Dubrovniku letno 200 litrov na glavo!) in do zavarovanja proti hiperprodukciji — seveda na škodo kmečkenga prebivalstva in v korist meščanom. Z manjšimi opombami preide v gospodarsko problematiko tudi v različnih razpravah, kjer tega po naslovu niti ne bi pričakovali (99, 48) — tako n. pr. ko ob analizi pečatov Štefana Tomaža ugotovi katastrofalni gospodarski položaj bosenskega kralja (97).

Že ob gospodarskih študijah se marsikje dotika tudi družbenih razmerij. V družbeni problematiki sami je največkrat neposredno obravnaval položaj sužnjev konec 13. in v začetku 14. stoletja (10, 80, 82). Pa tudi brezobzirnost plemstva nasproti starejšim bosenskim »baštinikom« (qui habuerunt sub se domos villanorum) in nasproti dubrovniškim meščanom ob širjenju zemljiške posesti je jasno prišla do izraza (22).

Marsikje, kjer po naslovu ne bi pričakovali, trčimo tudi na široko zajeto problematiko kulturnega razvoja: na razvoj dubrovniškega šolstva (55), na ugotovitev — ob pretresu notarjev na Lastovem — o zaostajanju Srbije za evropskim razvojem za 100—150 let ob nastopu Milutina in na silen skok do srede 14. stoletja, ko je s šolami na episkopijah ta razvoj že ujela, ob čemer se pokaže tudi silen pomen prve polovice 14. stoletja pri kulturnem zblíževanju domačega kulturnega sloja v srbski državi (53); na velik dvig Bosne med Tvrtkom in Jelenu ob analizi listin te dobe in razvoja kraljevske pisarne (84, 102). Posebej so Čremošnika zanimala tudi nekatera vprašanja etničnega razvoja, kakor se vidi v utemeljevanju teze, da so se »Sasi« izredno hitro slavizirali (21; to stališče so poznejše Diničeve preiskave le še potrdile), ali v analizi spajanja albanskega in srbskega elementa v Dušanovi državi (53).

S kulturno problematiko je tesno povezan tudi problem bogumilstva (38, 51, 89), kjer je sprva napravil na Čremošnika Glušac precejšen vtis — ker so kazali dubrovniški akti (gost Radin!), da je teorija daleč od vsakdanjega življenja, hkrati pa očitki proti bogumilom, ki se vedno ponavljajo, po njegovi sodbi niso dopuščali mnenja o bistvenem teoretičnem razvoju bogumilske cerkve. Zato je bil v teh vprašanjih nenavadno zadržan in šele povojne preiskave Solovjeva in Kniewalda so mu omogočile, da se je spet odprto vrnil na stališče Račkenga. Tudi o tem je obljubljal obsežnejše poročilo — za Zgodovinski časopis II-III ga je že napisal, pa zaradi vnanjih okolištin ni moglo iziti, potem pa je čakal na Šidakove referate o glavnih povojnih publikacijah — spet eden izmed neizpoljenih načrtov, razen če najdemo v zapuščini zapis njegovega predavanja iz marca 1952, v katerem je zavzemal svoje stališče do historio-grafskega razvoja in znanstvenega stanja tega problema. Vsekakor je v teh neobjavljenih pregledih vprašanja bogumilstva opustil svoj poskus, da bi ga povezal z gotskim arijanstvom (51).

Politične zgodovine se je v svojih objavah dotikal mnogo manj, razen vprašanj dubrovniških odnosov do Normanov, Bizanca in Benetk. Njegova

domneva o obnovitvi normanske oblasti nad Dubrovnikom leta 1193 (29) je bila sicer upravičeno sprejeta z dvomom (Kos, JIČ I, 179/180), toliko večje priznanje pa je požel z analizo razmerja Dubrovnik do Benetk v 13. stoletju, kjer je ugotovil jasne izraze dubrovniškega nezadovoljstva proti trdi beneški roki, predstavljeni po silnem knezovem vplivu na vse dogajanje (36, 50); na mestu, kjer tega ne bi pričakovali, je podal svoje poglede na odnose Dubrovnik proti vnanjim silam v celoti (57). Glede Srbije je dokazoval posebej njeno oblast nad Lastovim pred prehodom tega otoka pod Dubrovnik (58) in pomembnost nemanjških stikov s Splitom (99), v bosenski zgodovini pa se je večkrat vračal na dobo Ostoje in vprašanje kraljice Grube (22; 84, str. 148/149; 93; glede Grube se je končno odločil za tezo, da je identična z Ostojevo ženo Kujavo ter hkrati z Dabiševo ženo Jeleno ali pa da je to Jelenina hčerka; M. Gecić je skoraj istočasno z njim dokazala, da je Gruba identična z Jeleno in trdila, da ne more biti Ostojeva žena, gl. Istor. glasnik 1953, št. 1—2, str. 55—63; vendar imata še obe tezi svoje težave in vprašanja ni mogoče imeti že za rešeno).³ Ob analizi listin pa je opozoril iz diplomatskega ali vsebinskega pretresa še na različne, ne malopomembne momente — na politične spremembe sredi 13. stoletja v Bosni (81), na dejstvo, da išče Tvrtko 1387 v Dubrovniku zavetišče pred turško, ne pa pred ogrsko nevarnostjo (78), posebej pa je treba spet podčrtati različne rezultate njegovega študija bosenskih pisarn, dijakov in pečatov za bosenske politične zveze.

V ocenah se je včasih omejeval le na referat, pogosto pa je — zlasti pri delih o Dubrovniku — sredi ocene natresel različne podatke iz arhiva (n. pr. 64, 65, 47), tako da se mu je ocena Rešetarjeve numizmatike razrasla v pravo razpravo (21), včasih pa ob oceni opozarjal na različne širše probleme (n. pr. 57, 66, 68, 85, 88, 89, zlasti 95).

Posebno priznanje Čremošnikovemu znanstvenemu delu sta izkazali Srpska akademija nauka, ki ga je izbrala leta 1932 za svojega dopisnega člana, in Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, ki ga je izbrala leta 1948 za člana svojega Historičnega instituta v Dubrovniku.

Odločilni vpliv na Čremošnikov način dela ima vsekakor Jireček. Vendar je vnesel tudi Čremošnik sam v to delo svoje posebne poteze. Zlasti velja to za veliko korist, ki jo je dalo najrazličnejšim stranem našega zgodovinskega poznanja njegovo delo na vprašanjih tako imenovanih »pomožnih«³ zgodovinskih ved. Ne več samo neposredni arhivski podatek, marveč tudi na različne strani obrnjena analiza vira je metala mnogokje iskro novega znanja v najbolj nepričakovanih smereh. To je pozitivistična metoda v najboljšem smislu te besede, pri kateri raste vse iz drobnih, konkretnih arhivskih podatkov, kjer pa tudi ne manjka smisel za širše prijeme in vprašanja — metoda, ki ne podcenjuje gospodarskega razvoja, kvečjemu da pojmuje vezi med gospodarstvom in ostalim življenjem preveč mehanično in da obravnava različne strani življenja preveč

³ Gruba je sicer gotovo identična z Jeleno in misel o Jelenini hčerki ni mogoča. Toda nemogoče se zdi, da bi »Kraljica Gruba«³ (v podpisu!) mogla misliti z besedami »po božji volji smo zdravi, dokler nam je zdrav gospodin kralje na kralja, ki ni njen mož. Ali ne izginejo vsi ugovori glede Radivojevičev ob predpostavki, da se utrdi Ostoja na prestolu s poroko z Jeleno — Grubo v začetku 1399 kot s svojo drugo ženo, imenovano pozneje Kujavo? Toda zakaj nosi ta tri imena?!

vsako samo zase. Ob velikem pomenu listinskega gradiva za vse Čremošnikovo delo skoraj malo osupneš, da je v enem izmed prvih svojih del, ko je dokazoval za Grubo, da je bila žena Tvrtka II., postavil historiografske vire nad arhivske akte, nad preostanke (22). Vsaj tu pa se mu je življenje oddolžilo in mu je prav ob tem vprašanju potrdilo pravilnost njegovega načina dela, oprtega vseskozi na preostanke, na listine. Saj je nekaj let pred smrtjo vendarle mogel ugotoviti, da listine v tem pogledu veljajo več kakor pa dubrovniška historiografska tradicija (95).

Naj se ob zaključku tega očrta, kjer sem poskušal zajeti vsaj približno bogate sadove Čremošnikovega znanstvenega dela, poklonim še tiho pred spominom na Čremošnika kot človeka. O tem je mogoče na tem mestu najmanj pisati, vendar pa nam je bilo ob njegovi prezgodnji smrti prav za njim najbolj hudo. Takih iskrenih, dobrih in toplih ljudi in prijateljev v življenju ne srečaš pogosto.

Bogo Grafenauer

BIBLIOGRAFIJA

1. **Der Heldenweikampf (junački mejdan) in der südslavischen Volks-poesie.** (Disertacija; rokopis.) Gradec 1915.
2. Jurčičev »Ivan Erazem Tatenbah«. Ljubljanski Zvon XXXV, 1915, str. 185—188.
3. **Nekaj literarne korespondence.** Ljubljanski Zvon XXXVI, 1916, str. 372 do 377 (dopisi tržaškega trgovca Zvanuta z Levstikom, Graselijem in Vošnjakom o »Pavlihi« in »Slovenskem narodu«).
4. **Pegam in Lambergar.** Ljubljanski Zvon XXXVIII, 1918, str. 190—194.
5. **Ivan Cankar.** Novo Djelo II, 1918, št. 1, str. 3.
6. **Svetozar Čorovič.** Ljubljanski Zvon XXXIX, 1919, str. 396—407.
7. Oc.: S. Čorović, U čelijama. Ljubljanski Zvon XXXIX, 1919, str. 506 in 507.
8. Oc.: Car. Pod sumnjom. Ljubljanski Zvon XXXIX, 1919, str. 638—640.
9. **Kotorski dukali i druge listine.** GZM 33, 1921/1922, str. 115—196 (59 še ne objavljenih listin iz 15. stoletja, 1423—1469).
10. **Naše roblje u srednjem veku.** Jugoslovenska Njiva 6, 1922, str. 21—26 (analiza podatkov v Diversa Cancellariae od 16. julija 1282 do 7. januarja 1284 v Drž. arhivu v Dubrovniku).
11. **Naša trgovačka društva u srednjem veku.** GZM 36, 1924, str. 69—81.
12. **Novčarstvo u starom Dubrovniku.** Jugoslovenska Njiva 9, 1925, str. 16 do 24.
13. **Uvozna trgovina Srbije u god. 1282 i 1283.** Spomenik SKAN 62, 1925, str. 61—69.
14. **Dubrovački gramatik Ozren.** Narodna starina IV, 1925, str. 329.
15. Oc.: Nikon P., Kavkan' Isbul', sep. iz Sbornika v' čest' na Vasil N. Zlatarski, Sofija 1925, 195—228. Narodna Starina IV, 1925, str. 358—359.
16. Oc.: Novak G., L'alleanza Veneto-Serba nel secolo XIV, Venezia 1925. Narodna Starina IV, 1925, str. 359.
17. Oc.: Radojčić N., Die Gründe einer serbischen Entlehnung aus dem byzantinischen Rechte, Bucarest 1924; sep. iz Bulletin de la Section historique de le Académie Roumaine. Narodna Starina IV, 1925, str. 359—360.
18. Oc.: Zega N., Die Münze als Schmuck; sep. iz Wiener Zeitschrift für Volkskunde XXX. Narodna Starina IV, 1925, str. 364.
19. **Kratice »Nomina Sacra« u crkvenoslav. spomenicima.** Slavia, Praha, 4, 1925, str. 238—264, 485—498.
20. **Dubrovačka kancelarija do god. 1500.** GZM 39, 1927, str. 231—253.
21. **Prilozi dubrovačkoj i srpskoj numizmatici.** Slavia, Praha, 7, 1928 do 1929, str. 564—584.

22. Prodaja Bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja. GZM 40, 1928, str. 109—126.
23. Radna soba pok. Alekse Šantića. GZM 40, 1928, str. 161—164 + 2 tabli.
24. Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu. GZM 41, 1929, str. 57 do 62 (računano po vrednosti carine u Srbiju za leto 1325 in 1332 ter v Bosno za leto 1331).
25. Dubrovački konzulati u Srbiji do Dušanovog vremena. GZM 41, 1929, str. 81—94.
26. Dodatak članku »Dubrovačka kancelarija«. GZM 41, 1929, str. 121—122.
27. Nalazi iz rimskog doba na Štupu. GZM 42, 130, str. 211—225 + 5 tabel (rimska vila iz okr. 300; analiza najdenega orodja in poudarek na kontinuiteti prebivalstva preko naselitve Slovanov spričo podobnih recentnih oblik).
28. (Z Dimitrijem Sergejevskim) *Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo*. *Novitates Musei Sarajevoensis* (Novosti iz Bosansko-Hercegovačkog Muzeja) 9, 1930, 9 str. + 3 table (cerkev iz okrog 500, ki so jo po Čremošnikovem mnenju zgradili Ostrogoti; v cerkvi desidiatski nagrobnik).
29. Nekoliko dubrovačkih listina iz XII. i XIII. stoleća. GZM 43, 1931, str. 25—54 (29 listin od leta 1186 do 1280).
30. Nekoliko lekarskih ugovora iz Dubrovnika. Zbornik Milana Rešetara, 1931, str. 43—45 (4 pogodbe iz začetka 14. stoletja, od 1305 do 1313).
31. Kada je postao dubrovački arhiv. GZM 44, 1932, str. 57—61.
32. Jedna zanimljiva pocelica. GZM 44, 1932, str. 67 + 1 tabla (okrasek z novci iz 13.—15. stoletja).
33. Istoriski spomenici dubrovačkog arhiva. Ser. III, sv. 1. *Kancelariski i notariski spisi 1278—1301*. Zbornik SKAN III. Beograd 1932, XXXI + 222 str. + 6 tabel (objava 482 dokumentov z uvodom in registri osebnih in stvarnih imen).
34. Razvoj srpskog novčarstva do kralja Milutina. Posebna izdanja SKAN, knj. 101, Beograd 1933, 79 str. + 3 table.
35. Nova istoriska građa iz Dubrovnika. *Novitates Musei Sarajevoensis* (Novosti iz Bosansko-Hercegovačkog Muzeja) 10, 1933, 12 str. + 1 tabla (9 neznanih dubrovniških listin iz 13.—14. stoletja).
36. Odnos Dubrovnika prema Mlecima do god. 1358. *Narodna Starina* XII, 1933, str. 169—178.
37. Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjeg veka. GZM 45, 1933, str. 15—38.
38. Oc.: Tri novije radnje o bosanskim bogumilima (I. Pilar, Bogomilstvo kao religiozno-povjestni te kao politički problem, Zagreb 1927; P. Jaković, Prilozi za istoriju i etnografiju Bosne. Nestanak bogumila. Islamizacija Bosne. Porijeklo Srba na sjeverozapadu, Sarajevo 1933; I. Jablanović, Posljedice islamizacije bogumila u Bosni, »Vrhbosna« XLVII, 1933). *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 105—106.
39. Oc.: Croatia Sacra, Arkiv za crkvenu povjest Hrvata, sv. 1—6. 1931 do 1934. *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 106—108.
40. Oc.: R. Marić, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933. *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 208.
41. Oc.: Vj. Celestin, Ime »Osijek«. *Osiyek* 1933. *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 208.
42. Oc.: F. Granić, Prilozi pravnoj istoriji manastira u grčkim oblastima poznorimskog carstva u IV.—VI. veku; sep. iz Bogoslovlja, Beograd 1932 (VII/1). *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 209.
43. Oc.: L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira; sep. iz Bogoslovske smotre 1932, Zagreb 1932. *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 209.
44. Oc.: N. Radojčić, Teodosijevi pogledi na društveno i državno uređenje Srbije. Ljubljana 1931. *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 211—212.
45. Oc.: Monumenta Franciscana Jugoslavica, T. I: *Acta Franciscana Hercegovinae provinciarumque finitimarum tempore dominationis othomanae*. Coll., dig. notisque illustr. P. Dr. Dominicus Mandić. Mostar 1933. *Narodna Starina* XIII, 1934, str. 215.

46. Oc.: Zbornik Ilariona Ruvarca. Odabrani istoriski radovi. Sv. I. Spremio za štampu N. Radojčić. Narodna Starina XIII, 1934, str. 222.
47. Oc.: Dubrovački liječnik, Publikacija Dubrovačkog liječničkog udruženja u Dubrovniku u spomen svoje X obljetnice (1923—33). Dubrovnik 1933. Narodna Starina XIII, 1934, str. 223—225 (s plastično sliko kuge v Dubrovniku leta 1391 ter opisom njenih posledic za volitve organov republiške uprave po arhivskem gradivu).
48. Dubrovački »Liber de introitibus stacionum et territorium communis«. GZM 47, 1934, str. 43—67 + 1 tabla (opis in izdaja popisa najemnin za zemljišča in trgovske lokale za leta 1282—1295 v Dubrovniku).
49. Rad Zemaljskog muzeja u Sarajevu na istoriskoj nauci posle oslobođenja. JIČ I, 1935, str. 243—245.
50. Dubrovački notar presbiter Johannes (1284—1293). Glas SKAN 171, 1936, str. 69—119 (z 1 tablo).
51. Oko bogumilstva u srednjovekovnoj Bosni. Prosveta, Sarajevo, XXI, 1937, str. 10—16.
52. Ob 150-letnici Vuka S. Karadžića. Misel in delo III, 1937, str. 317—319.
53. Nekoliko notara na Lastovu, poreklom iz Zete srednjega veka. Glasnik Skopskog Naučnog društva 19, 1938, str. 23—37.
54. O dubrovačkom notaru Paskalu. GZM L, 1938, str. 129—132.
55. Miha Školar, prvi dubrovački nastavnik-svetovnjak. Glasnik Jugosl. prof. društva XVIII, 1938, str. 677—686 (šolnik iz prve polovice 14. stoletja).
56. Oc.: Čurić Hajrudin, Ali paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir, Beograd 1937 (sep. iz XLVI knj. Godišnjice Nikole Čupića, 201—296). Glasnik Jugosl. prof. društva XVIII, 1938, str. 572—574.
57. Oc.: Izvori za istoriju Južnih Slovena (Fontes rerum Slavorum Meridionalium). Slavia, Praha, XVI, 1938/39, str. 125—139 (oc. J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje I—II; J. Tadić, Pisma i uputstva dubrovačke republike I; G. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi 1278—1301, I; A. Solovjev i M. Peterković, Istorisko-pravni spomenici, I. Dubrovački zakoni i uredbe; A. Sosovjev i V. Mošin, Izvori na grčkom jeziku, I. Grčke povelje srpskih vladara; poročilo o načrtu SKAN glede izdaje starejših serij dubrovniškega gradiva; ob oceni polemika proti Baričevi in Baradovi oceni Radonićevih Dubrovačkih akta i povelja).
58. Notarske listine sa Lastova. Spomenik SKAN 91, 1939, str. 1—61 (objava 83 notarskih listin od 1311 do 1360 z uvodom o zgodovini Lastova, kjer popravlja Jirečka glede srbske oblasti nad otokom, in z registri).
59. Notariat Lastova u srednjem veku. JIČ V, 1939, str. 40—103 (pregled notarjev in diplomat. analiza razvoja listine).
60. O imenu Snaci. JIČ V, 1939, str. 182—184.
61. Oc.: W. Anderssen, Materialien zum ragusanischen Maß- und Geldwesen (v VSWG XXVIII, 1935). JIČ V, 1939, str. 252—254.
62. Oc.: W. Anderssen, Verfassungsgeschichte von Ragusa I (Zeitschrift f. vergleichende Rechtswissenschaft L, 1935). JIČ V, 1939, str. 254—259.
63. Naša vojaška narodna pesem. Glasnik Muzej. društva za Slovenijo XX, 1939, str. 345—354 (o vojaških pesmih od 15. do začetka 19. stoletja).
64. (Dr. G. C.) Najstarejši dokument o našem narodnem edinstvu. Misel in delo V, 1939, str. 121—122 (poročilo Pavla Diakona o napadu na Sipont, HL IV, 44).
65. Ko je pisar dubrovačkog Liber statutorum doane. Narodna Starina 35, 1939, str. 103—105 (Tomazin de Savere).
66. Oc.: P. Skok, Dolazak Slovena na Mediteran, Split 1934. Narodna Starina 35, 1939, str. 128.
67. Oc.: Lj. Karaman, Dalmacija kroz vjekove, Split 1934. Narodna Starina 35, 1939, str. 130—131.
68. Oc.: M. Medini, Starine dubrovačke, Dubrovnik 1935. Narodna Starina 35, 1939, str. 131—133 (z več popravki).
69. Oc.: V. Lisičar, Tri dubrovačka otočiča (Dokat, Sveti Andrija i Ruda), Dubrovnik 1935. Narodna Starina 35, 1939, str. 133.

70. Oc.: H. Kreševljaković, Gazi Husrevbeg, Sarajevo 1930 (sep. iz Kalendar Napredak za 1931); Husein kapetan Gradašćević-Zmaj od Bosne, Sarajevo 1931 (isto za 1932); Željezni obrt u Varešu do godine 1891, Sarajevo 1933 (isto za 1934); Visoko, Sarajevo 1934 (sep. iz Novi Beher VIII, 1934). Narodna Starina 35, 1939, str. 136.

71. Oc.: Numismatika, Vjesnik Numismatičkog društva u Zagrebu, 1933. Narodna Starina 35, 1939, str. 143.

72. Oc.: Numizmatičar, Časopis za antički i stari jugoslovenski novac, Br. 1-2, Beograd 1934-1935. Narodna Starina 35, 1939, str. 142-143.

73. Oc.: Revue international des études balcaniques I, t. 1-2; Beograd 1934-1935. Narodna Starina 35, 1939, str. 143-144.

74. Prvi jugoslovenski student na univerzitetu u Pragu. Slavia XVII, 1939/40, str. 227-229 (provincial dominikanske provincije v Dalmaciji fra Ilija je dobio marca 1391 državno pomoć Dubrovnika za študij na praški univerzi).

74b. Originalni dokumenti južnoslovenskih vladara u mletačkom arhivu. Spomenik SKAN 93, 1940, str. 121-132 (obdelava 7 listin, po ene Milutina, Sandalja, Tvrтка, Jelene in Balše, Balše samega, ter dveh Štefana Tomaža; prvi dve sta srbski, ostale latinske).

75. Studije iz srpske paleografije i diplomatike srednjega veka. Glasnik Skopskog Naučnog društva 21, 1940, str. 1-19.

76. Hirografi u srpskoj diplomatiki srednjega veka. Godišnjak Skopskog Filozofskog fakulteta 4, 1940, str. 207-213 (le pod vplivom dubrovniškega občinskega notarja Paskala de Capalu, 1228-1262).

77. Jedinj palimpsest srpske književnosti srednjega vijeka. Objava pisma občine Popovo Dubrovniku iz tretje četrtine 13. stoletja (s fotografijoj), Politika 24. maja 1940 (št. 11484), str. 12.

78. Ugovor između kralja Tvrтка i Dubrovnika od 9. aprila 1387. GZM, n. s. I, 1946, str. 123-127.

79. Viri za srbsko zgodovino srednjega veka. Po predavanjih univ. prof. dr. G. Čremošnika. Ljubljana 1947. Izd. in zal. Nabavna in prodajna zadruga LŠM univerze v Ljubljani, 34 str. (ciklostil).

80. Pravni položaj našeg roblja u srednjem vijeku. GZM, n. s. II, 1947, str. 69-73.

81. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I. GZM, n. s. III, 1948, str. 103-143.

82. Izvori za istoriju roblja i servcijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka. Istorisko-pravni zbornik 1, Sarajevo 1949, str. 148-162 (analiza dubrovniških arhivskih podatkov za leto 1310-1313 in objava 142 registov za leto 1310).

83. Viri hrvatske zgodovine srednjega veka. Ljubljana 1949. Izd. LŠM, grupa zgodovinarjev. 77 strani (razmnoženo na stroj).

84. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka II. GZM, n. s. IV-V, 1949-1950, str. 105-199.

85. Oc.: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija I-V, 1946 do 1950, Zgodovinski časopis IV, 1950, str. 268-275.

86. Monumenta historica Ragusina I: Spisi dubrovačke kancelarije, knj. I, Zapisi notara Tomazina de Savere 1278-1282. Zagreb 1951. XV + 462 str.

87. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka III. GZM, n. s. VI, 1951, str. 81-119.

88. Oc.: Istoriski Glasnik I-III, 1948-1950. Zgodovinski časopis V, 1951, str. 423-436.

89. Oc.: Historijski zbornik I-III, 1948-1950. Zgodovinski časopis V, 1951, str. 436-446.

90. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka III. GZM, n. s. VII, 1952, str. 273-336.

91. O načinu izdavanja srednjovjekovnih notarskih koncepata. Histor. zbornik V, 1952, str. 448-452.

92. Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku I, 1952, str. 73-84.

93. **Bosanska kraljica Gruba.** Godišnjak Istor. dr. Bosne i Hercegovine 4, 1952, str. 147—163.
94. **Podlaga trditev o slovanskem poreklu cesarja Justinijana.** Zgodov. časopis VI-VII, 1952-1953, str. 110—115.
95. Oc.: Zgodovina narodov Jugoslavije. Prva knjiga. Do začetka 16. stoletja. Ljubljana 1953. Zgodov. časopis VIII, 1954, str. 216—220.
96. **Bosanske i humske povelje srednjega vijeka.** Dopuna. GZM, n. s. X, 1955, str. 137—146 + 1 tabla.
97. **Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije.** Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine III, 1955, str. 5—56 + 2 tabli (obdelava in objava 23 listin).
98. **Dubrovački pečati srednjega vijeka.** Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku IV-V, 1956, str. 31—47.
99. **Prilog biografiji Mihe Madijeva.** Histor. zbor. IX, 1956, str. 119—125 (tudi s podatki o gospodarskem stanju dubrovniškega patriciata in primerjava s položajem humske vlastele; o vezeh Nemanjiške dinastije s Splitom).
100. **Original povelje Kulina bana.** GZM, n. s. XII, 1957, str. 195—213 + 2 tabli (v razpravo je vpleten, str. 197—204, pregled načinov overavljanja listin po dubrovniškem arhivalnem gradivu).
101. **Trebnje.** Slavistična revija X, 1957, str. 325—327.
102. **Die serbische diplomatische Minuskel.** Wiener Archiv f. Geschichte des Slawentums und Osteuropas 3, 1959, str. 103—115 + 5 tabel.
103. **Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi.** GZM, n. s. XIII, 1959, str. 9—11.
104. **Doslej neznani južnoslovanski pečati.** Zgodovinski časopis XII-XIII, 1958-1959, str. 51—74 + 3 table.

ROKOPISI V ZAPUŠČINI¹

105. **Ciriliska diplomatska minuskula.** Oddano v tisk redakciji »Slova« v Zagrebu.
106. **Južnoslovenska diplomatika srednjega vijeka** (dokončan je le prvi del — I. Materijal listina, 28 tipkanih strani).
107. **Južnoslovenska sfragistika srednjega vijeka.** (Dokončan je prvi, splošni del, ki ga sestavljajo odstavki: Ovjera; Ko je radio pečat; Vreme pečačenja; Zamjena za pečat; Mijenjanje tipara; Konsekventnost u pečatima; Zajednički pečat; Sa tudim pečatom; Jedno i dvostrani; Mali i veliki; Oblik tipara; Natpisi na pečatima; Falfifikovanje pečata; za Dio II. Opis pečata pojedinih država, dostojanstvenika, komuna i privatnika, je dokončan le prvi oddelek, Srbija; splošni del ima 37 tipkanih strani, Srbija pa 25 tipk. strani; v tisku je izšel že posebni del tudi za Dubrovnik, gl. št. 98 v bibliografiji.)

¹ Zapuščina še ni bila sistematično pregledana; v njej so seveda tudi rokopisi predavanj prof. Čremošnika in morda poleg rokopisov, o katerih poročam, še kak drug. V rokah JAZU je poleg tega rokopis za drugi zvezek izdaje *Monumenta Ragusina*, ki čaka že vrsto let na tisk.

OCENE

Dietz Otto Edzard, *Die »zweite Zwischenzeit« Babylonien*. Wiesbaden 1957, Otto Harrassowitz, vel. 8°, XIV, 201 str.

D. O. Edzard, učenec prof. A. Falkensteina (Heidelberg), je za pričujočo knjigo prejel častno nagrado filozofske fakultete v Heidelbergu za leto 1954/55. Takoj spočetka lahko izrečemo svojo sodbo, da gre za delo, ki spada med najboljše asiriološke razprave, kar je bilo objavljenih v zadnjih desetletjih.

Avtor si je zastavil nalogo, da prouči mezopotamsko zgodovino v času od konca zadnje sumerske države tretje dinastije iz Ura (okrajšano Ur III) (okrog 2050—1950) do Hammurabija (1792—1750 ali 1728—1686), ki doslej še ni bila enotno obdelana. Južna Mezopotamija (Babilonija) je bila v tej dobi razdrobljena na »veliko število malih in najmanjših držav, ki so bile stalno koalirane med seboj in v borbi druga proti drugi, pri čemer so se politične konstelacije naglo menjavale«. Od tod je avtor povzel svoj naslov: »vmesno obdobje«, t. j. izraz, ki ga uporabljajo v egiptovski zgodovini za označbo kriz in prehodov od stare do srednje države in od srednje do nove države. Edzard pa tako imenuje dobo, ko Babilonija ni bila pod enotnim gospostvom. Kot izhodišče mu je predzgodovinska velikosumerska država s prestolnico v Kišu, njej sledi kot »prvo vmesno obdobje« čas zgodovinskih najstarejših sumerskih mestnih držav (Ur, Uruk, Lagaš idr.; nekako 2500—2375). Akadijci (že pred njimi pa ok. leta 2375 Sumerec Lugalzaggesi) združijo Mezopotamijo v eno državo, isto velja za Ur III. Naslednjo dobo so zgodovinarji doslej imenovali po mestnih državah v Isinu in Larsi; kot njihov naslednik je Hammurabi vnovič združil vso Mezopotamijo v svoji državi.

Uvodoma pojasnjuje E. posamezna izhodiščna vprašanja. Pri tem jasno označi pravno in kulturno stanje ob začetku vmesnega obdobja (zasebna lastnina na poljih je pripoznana; razširja se sekularizacija tempeljske imovine, spremembe se kažejo glede sklepanja zakonov; vpliv akadijskega jezika se povečuje na račun sumerskega v slovstvu ter v gospodarskih in pravnih dokumentih, v katerih se pojavljajo deloma sumerske, deloma akadijske pogodbene določbe; velike spremembe je opaziti v akadijskem silabarju in v akadijskih imenih; str. 4—8). Kot viri so avtorju predvsem napisi vladarjev na njihovih stavbah, pri prekopih in drugih gradnjah, dalje datiranja vladarskih let po najvažnejšem političnem, vojaškem, dinastičnem, verskem, gradbenem dogodku istega leta. Za pravni razvoj so na razpolago ostanki zakonskih zbirk, pravne, upravne in gospodarske listine, pisma, napisi na pečatnikih (zlasti vladarjevih) ter itinerariji, ki navajajo oddaljenost posameznih krajev.

Po uvodu deli avtor obravnavano snov na tri dele. V prvem (str. 30—69) delu obravnava prehod od tretjega Ura do nastanka države v Isinu, ki je spočetka stremela, da bi pod svojo oblastjo združila prejšnje sumersko državno ozemlje. Drugo poglavje (str. 70—100) se ukvarja z državo v Isinu. Tretje poglavje (str. 100—184) obdeluje dobo kanaanskih dinastij v Babiloniji, pričenski z Larso, nadaljeva je z različnimi beduinskimi rodovi, Ešnunno, Urukom, različnimi manjšimi mesti (Sippar, Kiš idr.) in Babilonom. V dodatkih objavlja kronološki pregled vladarskih dob (185 s.) ter napisov vladarjev tega časa. Končno sledi

kazalo, razdeljeno na devet seznamov; želeli bi le, da bi bil stvarni seznam podrobnejši.

Predaleč bi zašel, če bi skušal naštevati vsaj važnejša avtorjeva nova dognanja. Omejim naj se na kratke ugotovitve. Zgodovina cele vrste srednjih in malih držav (Ešnunna, Der, Kiš), poleg obeh vodilnih držav (Isina in Larse), se nam pokaže v novi luči. Pomen Hammurabijeve zakonodaje bomo pravilneje ocenjevali, odkar vemo, da poročajo o zakonodajnih ukrepih z bolj ali manj uresničeno socialno reformno težnjo (varstvo proti oduševanju) v raznih mestnih državah (Der, Ešnunna, Larsa, Babilon za vlade Sumulaela); tako zakonodajo imenujejo babilonsko *mešarum*. Edzard je skrbno izčrpal vse dostopne vire. Podrobno proučuje obe žalostinki: o razdejanju Ura ter o odpeljanju zadnjega sumerskega kralja Ibbisina v elamsko sužnost, zato, da kolikor mogoče pojasni stanje ob koncu zadnje sumerske države. Za Lipit-Ištarjev zakonik je E. lepo pojasni nekatera nejasna mesta iz uvoda (str. 95), za zakonik mesta Ešnunne je srečno dopolnil poškodovani uvod in je tako pokazal, da je bil ta zakonik komaj nekaj desetletij starejši od Hammurabijevega in da ga ni mogoče pripisovati kralju Bolalami (str. 72, 166).

Edzardova knjiga bo za obravnavano dobo dolgo časa ostala temeljno delo ne le za asiriologa, ampak tudi za splošnega in za pravnega zgodovinarja.

V. Korošec

Sir Leonard Woolley, Ur in Chaldäa. Zwölf Jahre Ausgrabungen in Abrahams Heimat. 2. Aufl. F. A. Brockhaus. Wiesbaden 1957, 8°, 248 str.

Angleški izvirnik »Excavations at Ur« je izšel v drugi izdaji leta 1954 v Londonu (v založbi E. Benn, Ltd.); sedaj ga je posrečeno prevedla v nemščino arheologinja Gudrun Siegerwald. Izvajanje ponazarja 55 fotografskih posnetkov, 21 risb v besedilu obenem z zemljepisno skico Južne Mezopotamije.

Avtor Leonard Woolley (1880 do 1960) je dovršil arheološke študije v Oxfordu. Potem ko se je udeleževal izkopavanj v Nubiji (1907—1911) in v Karkemišu ob gornjem Evfratu (1912—1914), je od 1922 do 1934 sam vodil izkopavanja v Uru, ki sta jih finansirala Britanski muzej v Londonu in Pennsylvanski muzej v Filadelfiji. V letih 1935 do 1949 (s prekinitvijo med drugo svetovno vojno) je pri Tell Ačana blizu stare Antiohije v sedanji turški provinci Hataj izkopaval razvaline mesta Alalaha, nekdanje prestolnice huritske države Mukiš.

Največ slave so L. Woolleyu prinesla dvanajstletna izkopavanja v Uru, nekdanjem vodilnem političnem sumerskem mestu. V Uru je začel izkopavati že leta 1854 J. E. Taylor, takratni angleški konzul v Basri. Dognal je, da sedanji Tell el-Mugajjar (= Smolnati grič) pokriva ostanke starega Ura, ki se med vsemi antičnimi mesti ponaša z najdaljšo zgodovino. Konec prejšnjega stoletja je tu izkopavala znanstvena ekspedicija Pennsylvanske univerze, leta 1918/19 so začeli zopet kopati Angleži. Woolleyeva izkopavanja so bila tako uspešna, da so leta 1934 sklenili nadaljnja izkopavanja ustaviti, da bi se najdeno gradivo pregledalo in objavilo (prim. str. 11). Avtor sam pravi: »ta knjiga govori o izkopavanju, o stavbah, grobovih in predmetih, ki smo jih našli« (str. 11). Snov obravnava po zgodovinskih periodah, čeprav nima namena pisati zgodovine mesta Ura (41). Vendar je njegova knjiga nepogrešljiv svetovalec za vsakogar, ki hoče poznati in razumeti sumersko kulturno in politično zgodovino. Ker v tem kratkem poročilu ni mogoče zajeti njene bogate vsebine, naj jo vsaj kratko naznačijo naslovi devetih poglavij. Ko je W. v obširnem uvodu spregovoril o zgodovini izkopavanj v Uru in o zaporednih predzgodovinskih obdobjih (Al Ubaid, Uruk, Djemdet Nasr), slede poglavja: Začetki Ura in potop (str. 17 ss.) — Doba Uruka in Djemdet Nasrja (35 ss.) — Pokopališče kraljev (49 ss.) — Al Ubaid in prva dinastija iz Ura (87 ss.) — Temna doba (106 ss.) — Tretja dinastija iz Ura (118 ss.) — Doba (mest) Isina in Larse (157 ss.) — Kasitska in asirska doba (188 ss.) — Nebukadnezar in zadnji dnevi Ura (208—239). V dodatku podaja sumerski seznam vladarjev (241—244). Kazalo imen in stvari olajšuje uporabnost knjige, vendar je precej kratko.

Od predzgodovinske dobe, iz katere so v Uru ohranjene že glinaste ploščice še s podobopisno pisavo (ki spada v pozno Djemdet Nasrsko obdobje, je pa starejša od pisave, najdene v Fara-Šuruppaku) preko sumerske renesanse za časa tretje dinastije iz Ura, preko babilonske in asirske dobe nas seznanja W. z najdbami iz časa perzijskega gospostva. Zadnji pisмени spomeniki so iz časa Aleksandra Velikega in njegovega polbrata Filipa Arhidajha (leta 316). Ni znano, kdaj in zakaj je Evfrat spremenil svojo strugo in se za 16 km oddaljil od dotlej trgovskega mesta Ura. Namakalno omrežje je s tem propadlo, mesto so njegovi prebivalci polagoma zapustili, puščavski vetrovi so v teku stoletij zasuli s peskom nekdanj cvetoče mesto.

V Uru je najbolje ohranjen spodnji del stopničastega svetišča, tako imenovanega zikkurrata; W. podrobno popisuje zikkurrat, ki ga je zgradil Ur-Nammu (okoli 2050), obnovil pa Nabonid (okoli leta 550). Stavba je služila za vzorec zikkurratu v Babilonu. — Drugi odstavek obsega poročilo o 16 kraljevskih (?) predzgodovinskih grobovih, izkopanih v letih 1927/28 in 1928/29. V nekaterih izmed njih so poleg vladarja ali njegove žene (Subad) našli okostja do 80 dvorjanikov, ki so z vsem sijajem svojih dostojanstev sledili gospodarju v smrt. Čudovite umetnine iz zlata in srebra pričajo o visoki materialni kulturi te dobe, o kateri ni nobenih pisanih poročil. W. meni, da so še za časa tretje dinastije iz Ura obenem z mrtvim vladarjem pokopali tudi ljudi iz njegovega spremstva (str. 151 s.). — Tudi pravnemu zgodovinarju W.-eva knjiga marsikaj nudi. Za sumersko dobo ga seznanja s podrobnim evidentiranjem prejemkov in izdatkov v kolektivističnem tempeljskem gospodarstvu. Pobotnice pričajo o oddaji olja, surovega masla, ovac, goved itd.; v mesečnem obračunu so pregledno zajete dajatve celega meseca za posameznega člana tega velikega kolektiva. Druge ploščice poročajo o dodelitvah moke, olja idr. posameznim delavcem; kot mazilo proti glavobolu je bolnik dobil nakazano osminko najboljšega olja. Točen pregled so vodili o surovinah, dobavljenih različnim obrtnikom, zlasti tkalkam (str. 159 ss.).

Ne moremo dalje zasledovati izredno zanimivih Woolleyevih izvajanj, interesantom velja: vzemi, beri!

V. Korošec

Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete, eingeleitet und übertragen von A. Falkenstein und W. von Soden. Die Bibliothek der Alten Welt, Reihe: Der Alte Orient. Artemis-Verlag Zürich/Stuttgart 1953, mali 8°, 423 str., 12 slik.

Zbirka vsebuje 46 sumerskih in 81 akadijskih himen in verskih pesnitev, ki sta jih prevedla vodilna nemška asiriologa: sumerolog A. Falkenstein (Heidelberg) in Wolfram von Soden (Dunaj). V obširnem uvodu (str. 7—56) seznanjata bralca najprej v glavnih potezah z zgodovino Sumercev ter z njihovim bogatim slovstvom; nato podrobno analizirata devet različnih tipov sumerskih verskih pesnitev. Lično opremljena zbirka bo zanimala predvsem literarnega zgodovinarja in primerjalnega veroslovca. V našem poročilu pa jo navajam zlasti zato, ker vsebuje tudi nekatere pesnitve, ki spričo pomanjkanja primarnih poročil služijo kot posredni zgodovinski vir. To velja zlasti za žalostinke o razdejanju mesta Ura, ko je propadla zadnja sumerska država (Ur III — str. 192 do 213), o odpeljanju zadnjega sumerskega kralja Ibbisina v elamsko sužnost (str. 189 ss.), o uničenju Akkada (str. 187 ss.). Nekaj pravnozgodovinskih drobcev najdemo v veliki Gudejevi himni o gradnji templja (str. 157—182), v himnah v čast različnim vladarjem (Lipit-Ištarju idr.) in končno v akadijski himni v čast sončnemu bogu Šamašu, ki ga slavi kot pravičnega sodnika (str. 240 ss.). Pregledu najpomembnejše literature in opombam sledi seznam lastnih imeu s kratkimi pojasnili. Dvanajst lepih fotografskih posnetkov v knjigi je večinoma v zvezi z zgodovinskimi ali mitološkimi osebnostmi, ki se omenjajo v pesnitvah.

Z navzočo zbirko sta avtorja odprla literarnozgodovinsko interesirani publiki vpogled v staro sumersko in akadskijsko poezijo, pri tem sta pa odkrila tudi marsikak zgodovinsko in pravnozgodovinsko važen podatek.

V. Korošec

F. R. Kraus, Ein Edikt des Königs Ammi-saduqa von Babylon. *Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui pertinentia.* Vol. V. XVI + 260 str., 4 fotografski posnetki.

F. R. Kraus, sedaj profesor za asiriologijo na nizozemski univerzi v Leidenu, objavlja besedilo obširnega odloka, ki ga je izdal četrti Hammurabijev naslednik Ammizaduga (1582—1562). Z njim je odpustil zasebnikom različne dolgove, obenem je raznim skupinam prebivalcev Babilonije prav tako črtal njihove zaostanke. Objavljeno besedilo je F. R. Kraus obširno komentiral, pri čemer je uporabljal tudi bogato listinsko gradivo iz stare babilonske dobe. Pisatelj je dovršil s tem delo, ki daje dragocen vpogled v gospodarske in družbene razmere Babilonije za časa Hammurabijevih naslednikov. Obžalovati je le, da tudi to besedilo ni ohranjeno v celoti; izgubljen je predvsem tudi uvod, ki je najbrž vseboval vsaj nekaj podatkov o uvedbi in namenu teh predpisov.

Krausova rekonstrukcija besedila se opira na besedilo, ohranjeno na plošči Ni(ppur) 632, ki jo je leta 1941 našel v zbirki muzeja za Stari vzhod v Carigradu. Pred njegovo najdbo je bilo znano znatno bolj poškodovano besedilo, ki ga je po plošči Britanskega muzeja, št. 78259, prvi objavil leta 1914 pokojni angleški asiriolog Stephen Langdon. Že leta 1915 je poljski asiriolog Moses Schorr spoznal, da gre za odpust dolgov, in je ta ukrep imenoval babilonsko seisahtejo po zgledu znane Solonove seisahtije (*Eine babylonische Seisachtie aus dem Anfang der Kassitenzeit*). Besedilo je leta 1939 dopolnil še C. J. Gadd (London). Mimogrede naj omenimo, da F. R. Kraus ne uporablja besede seisahteja.

Kraus se ne omejuje na obdelavo in razlago besedila samega, ampak v zvezi z njim razpravlja o mnogih sorodnih problemih, tako o oblikah vladarskih ediktov, o gospodarskem poslovanju babilonskega dvora (»palačex«), o vrstah in oblikah posojil, o zakupnikovih dajatvah v Babilonu, o zaslužnjenu dolžnikov.

S svojo edicijo Ammizadugovega edikta je F. R. Kraus pomembno obogatil zbirko prevedenih starobabilonskih virov, hkrati tudi objasnil mnogo podrobnih pravnozgodovinskih problemov te dobe.

V. Korošec

M. E. L. Mallowan, Twenty-five Years of Mesopotamian Discovery. Published by the British School of Archaeology in Iraq. 1956. 8°, 81 str. z ilustracijami in zemljevidom.

Leta 1932 so v Londonu ustanovili British School of Archaeology in Iraq, ki ima velike zasluge za pospeševanje britanskih arheoloških izkopavanj v Mezopotamiji. Vsako leto izdaja dva zvezka (spomladi in jeseni) revije Iraq, v katerih so poročila o novih izkopavanjih in tudi objavljeni važnejši novi napisi. Za srebrni jubilej te pomembne ustanove je njen direktor, ugledni arheolog prof. M. E. L. Mallowan, objavil lepo pregledno poročilo o uspehih njenih izkopavanj. Prvo izkopavanje je bilo leta 1932 pri griču Arpačijah, kakih 6 km vzhodno od Tigrisa in Niniv. Tu so prodrli do najstarejše plasti človeških naselbin, ki je bila starejša kakor najstarejša doslej znana El Obeidska kultura v južni Mezopotamiji. O pisavi še ni sledu, najdena pa je bila keramika, enaka keramiki v Tell Halafu in Samarru.

Prebivalstvo se je ukvarjalo s poljedelstvom in živinorejo; bilo je podjetno in preudarno. Obrtniški izdelki so dosegli pomembno višino. Avtor ugotavlja tudi nekaj sledov obstoječe občinske organizacije (ostanki cest, upravnege poslopja).

V letih 1934—1937 so izkopavali Chagar Bazar v zgornji dolini reke Habur. Tu vodijo sledovi od najstarejših naselbin do let 2000—1400. Iz tega časa, ko se

je kraj imenoval Til-ša-annim, je bil v nekem poslopju najden arhiv s 70 klinopisnimi ploščicami. V naslednjih treh kampanjah so izkopavali Tell Brak, kakih 30 km jugovzhodno od Chagar Bazarja. Naselbine so bile tam že v predzgodovinski (v Djemdet-Nasrski), v stari sumerski dobi, kakor tudi za časa Akadske velesile (2350—2170), ko je Naram-Sin v tem kraju postavil velik tempelj. Pozneje so naselbino opustili. Nadaljnja nova izkopavanja bi po Mallovanovi sodbi najbrž osvetlila stanje med 1600—1500, ko je to ozemlje spadalo k takrat mogočni Mitanski državi.

Za Tell Brakom so v novembru sledila šesttedenska izkopavanja v dolini reke Balich, ki se izliva v Evfrat zahodno od Haburja. Preiskali so šest tellov (Tell Aswad, T. Mefesh, T. Jidle, T. Hammam, T. Sahlan).

Leta 1949 je British School of Archaeology in Iraq poverila M. E. L. Mallovanu izkopavanja v Nimrudu, nekdanjem asirskem vojaškem središču Kalahu. O teh izkopavanjih govori skoraj polovica poročila (45—78). Na akropoli so v severozahodni palači Assur-nasir-pala II. izkopali njegov 153 vrstic dolg napis (iz leta 879), v katerem pripoveduje vladar o svojih uspehih v prvih petih letih vladanja. — Žal tu ni mogoče naštevati zanimivih posameznosti, odkritih v teku večletnih izkopavanj (Nimurtove tempelj, požgana palača, Nabujev tempelj). Tu so našli leta 1955 kar 350 drobcov osmih ali devetih pogodb, ki jih je (leta 672) Asarhadon sklenil z raznimi mestnimi poglavarji iz sosednje Medije. Namen teh pogodb, o katerih posebej poročamo, je zagotoviti zvestobo Assurbanipalu, ko bo po očetovi smrti zavladal v Asiriji in Samaš-sum-ukinu kot kralju v Babilonu.

Leta 1956 so nekaj tednov izkopavali kraj Balawat, ki je kakih 30 km severovzhodno od Nimruda in kakih 23 km vzhodno-jugovzhodno od Mosula. Hormuzd Rassam je tu odkril leta 1877 izredno lepo izdelana vrata, mnogi so sploh dvomili, da bi bili tako umetnino tam našli. Resničnost njegovega poročila je zdaj potrjena, ker so našli še ostanke drugih, podobno umetniško izdelanih bronastih vrat, obenem pa tudi več pogodbenih ploščic iz 7. stoletja.

Iz obsežnega poročila smo povzeli samo nekaj zanimivosti, ki naj vsaj opozorijo arheologa in zgodovinarja na njegovo izredno bogato vsebino.

V. Korošec

Adam Falkenstein, Die neusumerischen Gerichtsurkunden. Erster Teil: Einleitung und systematische Darstellung. Zweiter Teil: Umschrift, Übersetzung und Kommentar. Dritter Teil: Nachträge und Berichtigungen, Indizes und Kopien. — Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen. Neue Folge, Hefte 39, 40 (1956), 44 (1957). Veröffentlichungen der Kommission zur Erschliessung von Keilschrifttexten. Serie A/2. Stück. I.—III. Teil. München.

Kakor je iz naslova razvidno, je Bavarska akademija v Münchenu, in sicer na pobudo pok. Marjana San Nicolaja, posebni komisiji poverila izdajanje klinopisnih napisov obenem s prevodom in komentarjem. Med temi edicijami zavzema doslej najodličnejše mesto izdanje 215 dokumentov iz časa tretje sumerske dinastije iz mesta Ura. Oskrbel jo je vodilni nemški sumerolog profesor A. Falkenstein iz Heidelberga.

V svojem prvem zvezku poroča F. o gradivu in njegovi vsebini. V drugem zvezku podaja transkripcijo in prevod listin s kratkimi pojasnili. Tretji zvezek prinaša dodatke in popravke, sezname in kopije. Za pravnega zgodovinarja je izredno koristen izčrpni besedni seznam (str. 89—175), ki vsebuje obilo pravnih izrazov in je prava zakladnica za doslej tako pogrešano sumersko pravno terminologijo.

Med objavljenimi listinami je pretežna večina (183) iz sumerskega mesta Lagaša, le tri so iz mesta Umma. Listine same se v začetku imenujejo ali kot di-til-la, to je »(dokončno) razsojena zadeva«, ali pa kot di-nu-til-la, to je »(še) ne razsojena zadeva«, pogojna sodba, pri kateri je bil izid pravde odvisen od

tega, da je ena stranka glede določenega važnega dejstva podala izjavo pod prisego.

Sumerci so kot di-til-la včasih označevali sodno protokoliranje nekaterih pravnih poslov, ki so bili sklenjeni pred sodiščem. Med takimi posli je bilo zlasti mnogo rodbinskopravnih (sklenitev in razveza zakona, posinovitev, razdedinjenje, oprostitev otrok sužnje, ki jo opravi njen gospodar), nekaj je tudi imovinskopravnih (kup in prodaja, podaritev, posojilo). Iz listin ni mogoče spoznati, ali so se taki posli mogli sklepati samo pred sodišči. Še več je listin, ki vsebujejo sodbe, dokončne ali pogojne. Tu naletimo na spore o izpolnitvi ženitne pogodbe, o razvezi zakona po ženini krivdi, o ženini odpravnini ob razvezi; včasih skuša suženj s pravdo doseči pripoznanje svoje posesti, pojavljajo se spori glede prodaje sužnjev, ali spori zaradi vindikacije (uveljavljanje lastnine) glede sužnjev. Spori so tu glede hiš, vrtov, samo enkrat glede polja. Štirikrat naletimo na spor glede zastavljenega predmeta. Spori so tudi zaradi neizpolnitve delovrne pogodbe, zaradi dobave slabega ječmena, zaradi denarnega posojila, pogosto zaradi tatvine (obleke, ovac, čebule). F. je v svojo zbirko uvrstil tudi devet ovojnih napisov, ki se sami označujejo kot di-til-la, in 30 sorodnih listin.

Objavljene listine so precej težko razumljive, ker so navadno zelo kratko formulirane. Namen listin je, zabeležiti najvažnejša dejstva, ki jih je sodišče uporabilo za svoje potrebe. Kljub tem težavam nam vendar nudijo zanimiv vpogled v splošne sodne, gospodarske in družbene razmere v času zadnje sumerske države (2050—1950). Sodni postopek je bil pred mestnim knezom (ensi), pozneje pred sodniki, včasih pred knezom in sodniki. Število sodnikov je različno, največkrat so bili trije ali štirje, enkrat sedem, redko dva ali en sam. Kralj sam v teh listinah ne nastopa kot sodnik; o tempeljskem sodstvu je le nekaj rahlih sledov. Zbor mestnih prebivalcev iz mesta Nippurja, pred katerim je bil kazenski proces zaradi umora nekega Sumerca, se omenja v neki drugi listini; v obravnavanih listinah nikjer ne naletimo nanj. Falkenstein podrobno analizira položaj sodnikov, njihova funkcija ni čisto jasna. Pač pa je bil zelo važen funkcionar maškim (izjemno sta bila dva), kar se splošno prevaja kot komisar. Zdi se, da je opravljal predhodne preiskave in je zato prejel neko »darilo« (pristojbino). V listini je ime osebe, ki je bila maškim, navedeno pred imeni sodnikov; v zbirni listini pa, ki združuje po več spornih primerov, je na koncu primera. Za imeni sodnikov so navedene osebe (označene kot marza), ki so bile pri razpravi navzoče. S tem se ugotavlja, da so imele priljubljenost ugovarjati proti sklenjenemu pravnemu poslu; če so to opustile, so se zamolčale in pozneje tega niso mogle več storiti. — Zelo velik pomen je imela pri Sumercih prisega; dokaz z listino je veljal manj kakor prisega. Terminološko so že razlikovali med asertorno in promisorno prisego. Zanimivi so Falkensteinovi zaključki glede začetka pravnega postopka, dokazovanja, sodbe in sodne odpovedi.

Nato razvija F. glavna dognanja glede prava, kolikor se to kaže v obravnavanih listinah. Kulturnozgodovinsko so posebno zanimiva poglavja o osebnem in rodbinskem ter o kazenskem pravu.

V sužnjelastniških sumerskih državah je bil položaj sužnjev znatno ugodnejši kakor v klasičnem Rimu. Suženj je lahko imel svojo družino ter neko omejeno imovino in je mogel nastopati kot stranka v lastni zadevi ali pa kot priča pred sodiščem. Sužnje so prodajali, oddajali v najem, zastavljali ali podedovali. V teh listinah naletimo le na zasebne sužnje; v resnici je bilo še mnogo več državnih. Glede porekla sužnjev je F. dognal, da je bilo med njimi razmeroma malo vojnih ujetnikov, precej pa takih, ki so jih starši (včasih oče, včasih mati, ali pa oba) prodali za sužnje, nekaj je bilo zaslužjenih zaradi zločinov (tatvine), včasih so morilčeve ali roparjeve svojce prepustili svojem ubitega kot sužnje, v enem primeru se je neki Sumerec sam prodal za sužnja. Poleg sužnjev so bile tudi skupine na pol prostih (I, str. 95—98).

Sumerski zakon je bil v tem času načeloma monogamen, toda razvezljiv. Žena je imela v imovinskem pravu precejšnjo pravno in poslovno sposobnost;

sama je bila lahko lastnica sužnjev, živine in zemljišč. Pogosto jih je sama kupovala in prodajala. S podarjeno imovino in z neko svojo osebno imovino (»s srebrom svoje roke«) je prosto razpolagala. Včasih pa je skupno z možem prodala sužnje ali otroke, kar pač pomeni, da je soglašala s prodajo. Podrejena je bila ženina vloga pri sklepanju zakona, pri razvezi in pri dedovanju. Redno ni dedovala ne po možu ne po očetu; mož je lahko za vdovo poskrbel s primernimi naklonitvami.

V obravnavanih listinah naletimo primeroma redko na poroštvo in na zastavitev stvari (navadno sužnja) za dolg. Posojila imajo za predmet večinoma zlato, redkeje srebro in žito. Sumerci so že poznali fingirano posojilo s tem, da so neplačano kupnino spremenili v ustrezno posojilno obveznost. Predmet kupnih pogodb so bili sužnji, domače živali, hiše in vrtovi, ne pa polja. Primeroma mnogoštevilne podaritve so se opravljale povečini med člani iste rodbine, kar je v zvezi z vezanostjo premoženja na rodbino kot tako.

V kazenskopravnem pogledu je zanimivo, da stari Sumerci uporabljajo za zločinca besedo *lú-im-zub*, ki pomeni prvotno tatu (str. 130). Člani družine morilca ali roparja postanejo sužnji svojcev oziroma oropaneга. Med premoženjskimi zločini je na prvem mestu tatvina, nato goljufija. Podrobno proučuje F. vprašanje, v kakšnem obsegu je vladar »(palača)« posegal v ureditev posameznih zadev s svojimi ukrepi.

Za boljše razumevanje naj navedemo besedilo dveh listin (št. 145 in št. 1): *Di-til-la*. Glede škode, ki jo je hiša kraljevega pisarja *Urlama* povzročila na hiši *Ahua*, sina *Nannahilija*, je *Urmeš* prisegel v *Ninmarinem* templju. *Urigalima*, sin *Urlama*, kraljevega pisarja, je prišel pred velikega vezirja (in je izjavil): »Te povzročene škode mu ne bom povrnil. Zato pa naj si vzame hišo!« Zato je bila hiša *Urlama*, kraljevega pisarja, prisojena *Ahuu*, sinu *Nannahilija*. (...) in *Gudea*, najstarejši meščan, sta bila komisarja. (Slede imena velikega vezirja, ki je bil tudi mestni ensi, in treh sodnikov ter datum; II, str. 239 s.). *Di-til-la*. *Šašunigin*, hčerko *Ušehgina*, govedarja, je *Urnanše*, sin *Bašišaragija*, vzel (za ženo). Pred sodniki sta prisegla pri kraljevem imenu. Sledi ime maškima, treh sodnikov in datum (II, str. 1 s.).

Morda ne bo odveč, če omenimo, da je v zadnji *Zeitschrift für Assyriologie*, N. F. 19 (53), 1959, str. 51—92, *Falkenstein* skupno s turškima asiriologinjama *M. Čig* in *H. Kizilyay* objavil deset nadaljnjih listin vrste *di-til-la* iz carigrajskega muzeja.

Prof. *A. Falkenstein* je s svojo obdelavo in z zbirko bogatega besednega gradiva napravil dostopno zelo važno skupino sumerskih pravnih virov. Obenem je s tem položil trdne temelje za nadaljnje proučevanje sumerskega prava, ki je še v prvih začetkih. Založnici in pisatelju bo kulturni in pravni zgodovinar starega vzhoda ostal trajno hvaležen za monumentalno edicijo.

V. Korošec

Einar von Schuler, Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte. Ein Beitrag zum antiken Recht Kleinasiens. Archiv für Orientforschung, herausgegeben von Ernst Weidner, Beiheft 10, 4°, IV + 65 strani. Graz 1957.

Ohranjeni hetitski pravni viri pričajo, da so si hetitski vladarji prizadevali, da bi svojo državo, zlasti za časa Nove države (nekako od 1450 do 1200), uredili kolikor mogoče podrobno s pravnimi predpisi. Zato so pri Hetitih našli toliko javnopравnih določb, kakor pri nobenem drugem narodu Starega vzhoda. Znan je ustavni zakon, ki ga je izdal kralj *Telepinuš*, znane so njihove meddržavne in vazalne pogodbe. Za različne skupine funkcionarjev so bile sestavljene posebne službene instrukcije.

Hetitolog *Einar von Schuler*, ki je izšel iz šole profesorja *Johannesa Friedricha*, je sedaj obdelal najvažnejša službena navodila za višje dvorne in državne uradnike. V transkripciji in besedilu podaja najprej instrukcijo za »višje« (dobesedno bi se morda reklo »glavarje«; str. 8—17), nato instrukcijo za »prince,

gospode in višje« (str. 22—30) in instrukcijo za bel madgaltija,* ki je bil hetitski vojaški in civilni upravnik v mejni provinci. Končno dodaja Sch. še nekaj odlomkov drugih instrukcij.

Prvi dve instrukciji si prizadevata, da bi s svojimi določbami zagotovili, da bi hetitski državni funkcionarji, ki so bili pač iz višjega plemstva, ostali vladarju vedno zvesti, da ne bi podpirali morebitnih zarot proti njemu, ampak da bi ga o vsakem takem poskusu takoj obvestili. Izrecno je prepovedano medsebojno intrigiranje. Poslanstvo v tujini je bilo treba vestno opraviti. — Vsebinsko najbolj bogata je tretja instrukcija. Upravnik mejne province je imel predvsem vojaške dolžnosti (zastraženje meje, nadziranje trdnjav in zalog kuriva), skrb za tempeljska poslopja, dalje važne sodne in upravne naloge. Ko je prišel bel madgalti v kako mesto svoje province, je moral sklicati prebivalce k sodnemu zboru ter tam omogočiti vsakomur, tudi sužnju, da je prišel do svoje pravice. V lastnih zadevah, kakor tudi v zadevah najožjih svojcev ni smel soditi. Poskrbeti je moral tudi za naseljene koloniste, jim nuditi vse potrebno, hkrati pa nadzirati njihovo obdelovanje polj. Posebej je moral gledati, da ni bilo zlorab na kraljevih posestvih v njegovi provinci.

Prevodu dodaja v. Sch. stvarni in jezikoslovni komentar. Uvodoma pa obširno govori (na str. 1—7) o pomenu družbenih instrukcij. Pravilno označuje razliko med asirsko in hetitsko metodo: kjer asirski kralj grozi, si hetitski prizadeva, da bi zagotovil sebi zvestobo in korektnost svojih uradnikov (str. 6).

Avtorju je profesor H. Otten v svoji kritiki (Archiv für Orientforschung XVIII, 387 ss.) zameril, da ni besedila v ediciji klinopisnih tekstov ponovno revidiral po izvirnih napisih na ploščicah; profesor Otten je to delo naknadno sam opravil in je objavil pomembne dopolnitve (l. c., 388 ss.). V celoti pa moramo biti zadovoljni, da je E. von Schuler s svojo obdelavo napravil dostopne nove, tudi pravnozgodovinsko zelo zanimive tekste. Skoda le, da jim ni dodal nobenega stvarnega kazala.

V. Korošec

Riekele Borger, Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien. Archiv für Orientforschung, herausgeg. von Ernst Weidner. Beiheft 9. Graz 1956, 4°, X + 133 str. 5 plošč.

Nizozemski asiriolog Riekele Borger, učenec prof. F. M. de Liagre Böhla, je v tej ediciji zbral in prevedel vse doslej znane napise asirskega kralja Asarhaddona (680—669). Večino napisov je leta 1927 prvič prevedel pokojni D. D. Luckenbill v svoji zbirki Ancient Records of Assyria and Babylonia, II, 199 do 289, toda v izvirnem besedilu niso bili nikjer zbrani. R. Borger je dodal tudi neobjavljene napise, ki se nahajajo v muzejih v Londonu, Berlinu in Istanbulu.

Asarhaddonove napise je R. Borger razvrstil tako, da začenja z napisi, ki so v zvezi z novimi gradnjami ali s posvetitvami. Te objavlja po osmih najdiščih (Assur, Babilon); za njimi slede napisi, ki govore o vladarjevi gradbeni dejavnosti v raznih mestih. Drugo skupino sestavljajo monumentalni napisi, tretjo Asarhaddonovo poročilo Assurju. Četrta skupina vsebuje pogodbo z Ba'alom, vladarjem feničanskega mesta Tira. Peta skupina prinaša odlomke zgodovinske vsebine, šesta skupina različne manjše odlomke. V sedmem odstavku dodaja Borger odlomke iz Babilonske in Asarhaddonove kronike o tem vladarju.

Zgodovinarje predvsem zanima Asarhaddonovo lastno poročilo o tem, kako je prišel na prestol. Pogodba z Ba'alom je v Borgerjevi obdelavi postala bolj razumljiva. Za izdajo tekstov, ki nudi trden temelj za nadaljnje uspešno znanstveno raziskovanje, smo avtorju hvaležni.

V. Korošec

* Prim. V. Korošec, Bel madgalti, Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete, XVIII, Ljubljana 1942, 139 ss.

Ernst Weidner, Die Inschriften Tukulti-Ninurtas I. und seiner Nachfolger.
Mit einem Beitrag von Heinrich Otten. Archiv für Orientforschung. Beiheft 12.
Graz 1959, 4°, XVI + 68 str. 12 plošč.

Leta 1926 je izšel prvi zvezek napisov starih asirskih kraljev kot *Altorientalische Bibliothek I* (zbirko so priredili E. Ebeling, Br. Meissner in E. F. Weidner). Zbirka obsega napise od najstarejših (Ititi, Zariqum) do Salmanasarja I. (1272 do 1243). Ker sta prva dva sodelavca umrla, se je E. Weidner, profesor za akadologijo v Gradcu, lotil nadaljevanja in je objavil napise asirskega kralja Tukulti-Ninurte I. (1242—1206), njegovega sina Aššur-nadin-aplija (1205—1203), precej poznejšega Aššur-reš-iši-ja (1130—1113), vmes pa poročilo o šestih vladarjih, ki so vladali med leti 1202 do 1131 in niso zapustili nobenih lastnih napisov.

Napisi asirskih kraljev so kot zgodovinski viri pomembni, ker govore tudi o vojaških in zunanjepolitičnih dogodkih, medtem ko babilonski kralji o tem ne povedo ničesar. Tukulti-Ninurta I. je bil vrstnik zadnjih hetitskih vladarjev. Sam poroča, da je s hetitskega ozemlja onstran Evfrata s silo odpeljal s seboj 28.800 prebivalcev (prim. str. 26, št. 16, v. 27 ss.; str. 30, št. 17, v. 23 ss.). — Pet zelo poškodovanih pisem iz korespondence med Tukulti-Ninurto I. in hetitskim vladarjem, ki so bila najdena v hetitski prestolnici, je prevedel in komentiral H. Otten.

Zgodovinarji so hvaležni Weidnerju za nadaljevanje izdajanja asirskih napisov; želimo, da temu zvezku kmalu slede še drugi.

V. Korošec

Mission de Ras Shamra:

Tome VI: *Le Palais royal d'Ugarit*, publié sous la direction de Claude F. A. Schaeffer, Membre de l'Institut, III: *Textes accadiens et hourrites des Archives Est, Ouest et Centrales*, par Jean Nougayrol avec des études de G. Boyer et E. Laroche, 4°, XLIII + 342 str. 25 slik. Paris 1955.

Tome IX: *Le Palais royal d'Ugarit...*, IV: *Textes accadiens des Archives Sud* (Archives internationales), par Jean Nougayrol, 4°, II + 301 str. Paris 1956.

Tome VII: *Le Palais royal d'Ugarit...*, II: *Textes en cunéiformes alphabétiques des Archives Est, Ouest et Centrales*, par Charles Virolleaud, Membre de l'Institut. 4°, XLIII + 241 str., 26 plošč, Paris 1957.

Francoska izkopavanja nekdanjega trgovskega mesta Ugarita, ki ga danes pokriva grič Ras Šamra (blizu пристanišča Latakia) v severni Siriji, so šele v 10. kampanji (leta 1938) naletela na prvi klinopisni ploščici v babilonskem (= akadijskem) jeziku. V nadaljnjih izkopavanjih so odkrili kar več kraljevskih arhivov in število akadijskih listin je leta 1952 naraslo že na 257. V naslednjih letih se je število povečalo za nadaljnjih 250. Vodja ekspedicije Claude F.-A. Schaeffer je posrečeno poveril izdajo akadijskih dokumentov enemu izmed najbolj zaslužnih in vidnih francoskih akadologov Jeanu Nougayrolu, kustosu v Louvreu in profesorju na Ecole des Hautes Études v Parizu.

J. Nougayrol je objavil leta 1955 kot *Le Palais royal d'Ugarit (= PRU) III* poleg 23 pisem, ki so jih prejeli ali pisali ugaritski vladarji ali njihovi dvorjaniki, še 254 listin, med katerimi je 179 pravnih. Od teh jih je deset takih, ki so bile sestavljene pred pričami; okoli 40 pred kraljem, okrog 100 pa je takih, ki obsegajo kraljevske podelitve zemljišč. Zelo dobro je bilo, da je g. Boyer, vodilni francoski strokovnjak za klinopisna prava, v istem zvezku objavil svoj juridični komentar k novim tekstom. Med njimi so močno zastopane zlasti podaritve. Zdi se, da so se sklepale podaritve pred kraljem zato, da bi takega pravnega posla nihče ne mogel izpodbijati. Kraljeva navzočnost je bila, kakor se zdi, pogosto samo fingirana. — Za kraljeve obdaritve je obdarjenec kralju večkrat povrnil neko svoje darilo, navadno v določenem znesku srebra (100,

150, 200, 250, 1000 seklov srebra) — v bistvu gre tu za plačilo nekake prenosne pristojbine. — Listine dajejo zanimiv vpogled v gospodarsko življenje tega feničanskega mesta, zlasti v posle njegovih trgovcev, ki so trgovali z daljnjo Kreto (Kabturi) in so imeli pri tem posebne carinske prostosti.

V nadaljnjem zvezku PRU IV je J. Nougayrol objavil listine iz tako imenovanega Južnega arhiva, kjer je bila zbrana korespondenca, ki so jo ugaritski vladarji prejeli (žal popolnoma manjkajo prepisi njihovih pisem) predvsem od hetitskih vladarjev v času, ko je bilo mesto Ugarit v vazalni odvisnosti od hetitske države. Zbirka se začne s pismom, ki ga je hetitski kralj Suppiluliuma pisal ugaritskemu kralju Nikmadu in je z njim dosegel, da se Ugarit ni pridružil drugim hetitskim vazalom, ki so se z uporom hoteli otresti hetitske nadoblasti. Po svoji formulaciji je pismo prava diplomatska mojstrovina. Po hetitski zmagi nad uporniki je Suppiluliuma naložil Ugaritu zelo visoke letne davščine. Njegov sin Muršili II. je od Ugarita odtrgal del ozemlja, ker se je očitno bal premočnega vazala. Hattušili III. je s posebnim predpisom (rikiltu) odločil, da so trgovci iz hetitskega mesta Ura smeli v Ugaritu trgovati v ugodnem letnem času. Pozimi so pa morali oditi iz dežele in so smeli morebitne dolžnike odpeljati s seboj. Hiš in polj tam niso smeli pridobivati. Tuthalija IV. se je, očitno v hudi denarni stiski zaradi vojne z Asirijo, odrekel vojaški pomoči ugaritskega vladarja, pač pa mu je ta moral plačati 50 min (= 25 kg) zlata. Hetitski vladarji so vazalu v Kargamišu ob srednjem Evfratu poverili nekako nadzorstvo nad drugimi vazali v severni Siriji. Tako vidimo, kako vladar v Kargamišu izdaja o kaznovanju roparjev in morilcev predpise, ki so veljali za ozemlje Kargamiša in Ugarita. Kralj v Kargamišu in hetitski kralj sta usodno posegala tudi v razne družinske spore, ki so nastali v ugaritski dinastiji.

Zbirka PRU IV vsebuje gradivo, ki nam odkriva metode hetitske politike nasproti severnosirskim vazalom in gospodarske socialne in kulturne razmere na tem ozemlju. Pogrešamo zaenkrat le še zasebnih listin, ki jih v kraljevskem arhivu ni pričakovati, ki jih je pričakovati od izkopavanj v mestu samem.

Charles Virolleand, najboljši francoski strokovnjak za napise v alfabetskem klinopisu, to je ugaritsčini, objavlja v PRU II dokumente, najdene v letih 1951—1953 v omenjenih arhivih, katerim dodaja nekaj starejših, izkopanih v letih 1959, 1948 in 1949, ter dva alfabeta, najdena leta 1955.

Najdeni teksti so po svoji vsebini delno mitološki, delno vsebujejo nekatere ukrepe ugaritskih kraljev (podaritev polja, hiše; kraljevsko korespondenco), nekaj zasebnih pisem ter precej upravnih in gospodarskih listin, seznam oseb, obrti, funkcionarjev, trgovcev, graditeljev ladij, straž, itd.; vinogradov, vin, olja, sukna, oblek, voz, orožja idr.

Z zanimanjem pričakujemo še novih tekstov iz tega nekoč zelo pomembnega trgovskega mesta, v katerem so se srečavali egipčanski, babilonski, hetitski in drugi prednjeazijski, obenem pa tudi že krečanski in mikenski vplivi. Požrtvovalno delo izdajateljev J. Nougayrola in Ch. Virolleauda zasluži vse priznanje.

V. Korošec

Archives royales de Mari (= ARM) VII: Textes économiques et administratives par Jean Bottéro. Avantpropos par André Parrot. Paris. Imprimerie Nationale. 1957, 8°, XI + 364 str.

Mesto Mari (dandanes Tell Hariri pri Abu Kemal v vzhodni Siriji ob srednjem toku Evfrata) izkopavajo od leta 1933 dalje Francozi pod vodstvom Andreja Parrota. Izkopana je bila pri tem velikanska kraljeva palača, v kateri so našli blizu 25.000 glinastih ploščic, popisanih s klinopisnimi napisi v akadijskem jeziku. Napisi so povečini iz časa znanega babilonskega zakonodajalca Hammurabija, deloma pa nekaj desetletij starejši.

Po zaslugi A. Parrota in muzejske uprave v Louvreu so po koncu druge svetovne vojne dobro organizirali objavljanje najdenih tekstov kot Archives royales de Mari (= ARM). Začeli so z nedvomno najbolj zanimivim delom, namreč z

diplomatsko korespondenco, to je z objavo pisem vladarjev ter visokih državnih funkcionarjev. Izdaji tekstov v klinopisni (avtografski) ediciji je sledila skoraj neposredno objava istih napisov v transkripciji in prevodu ter navadno s kratkimi jezikovnimi pojasnili. Doslej je izšlo šest zvezkov take diplomatske korespondence. Za prvih pet zvezkov je izšlo tudi obširno stvarno in jezikovno kazalo (J. Bottéro-A. Finet, Répertoire analytique).

Asiriolog J. Bottéro je v sedmem zvezku ARM objavil, prevedel ter obdelal 309 upravnih in gospodarskih tekstov. Upravne listine se razlikujejo od pravnih po tem, da pri upravnih niso navedene priče. Njihova vsebina je zelo različna. Včasih gre za razne beležke in zapise, n. pr. o dobavljanju olja, vina, ovac, srebra, dragih kamnov. Drugod so ohranjeni sezname oseb, ki so morale opravljati razna dela za skupnost (tlaka).

J. Bottéroju smo za izdajo upravnih tekstov, katerih prevod je bil zelo težaven, iskreno hvaležni zlasti zato, ker je svoji izdaji dodal obsežen komentar (str. 167—353), kjer po različnih vidikih analizira vsebino prevedenih tekstov. Zajeti skuša kolikor mogoče značilne drobce, ki osvetljujejo ustroj družine (»hiše«), dalje vladavine in celotne uprave. Obširno obravnava živinorejo, poljedelstvo, prehrano, vse kar je v zvezi z obleko, z različnimi obrtnimi dejavnostmi i. dr. Veliko pozornost vzbuja poglavje o menjavi in kroženju materialnih dobrin. Ugotavlja, da je v seznamih delavcev bila nekako petina ali šestina kvalificiranih ter da so k delu za javne potrebe pritegovali tudi ženske in otroke. Podrobno preiskuje plačilo za delo, ki je bilo povečini naturalno (hrana, olje za maziljenje in obleka). Vendar se je kot splošno merilo vrednosti uporabljalo srebro. Mesto Mari je bilo v živahnih trgovskih in diplomatskih stikih s tedanjimi državami od Kapadocije v Mali Aziji do Palestine in Sirije ter Elama. Zelo važna so tudi njegova opazovanja glede davkov (§§ 119—123). V zaključnih poglavjih govori B. o verskem življenju v Mariju (§§ 124—127). Nato dodaja še važno poglavje o metrologiji, kjer je pregledno zbral podatke o starih merah.

Pregled vsebine bo vsaj nekoliko nadomestil manjkajoče stvarno kazalo.

J. Bottero je s svojo edicijo in zlasti še s svojim podrobnim komentarjem omogočil uporabljanje teh napisov gospodarskemu, kulturnemu in pravnemu zgodovinarju.

V. Korošec

Georges Boyer, Archives royales de Mari, VIII: Textes juridiques transcrits, traduits et commentés. Paris. Imprimerie nationale, 1958. 8°, IV + 245 str.

Kot osmi zvezek zbirke ARM je G. Boyer, leta 1960 umrli profesor za rimsko pravo v Toulouseu in vodilni pravni orientalist v Franciji, objavil (najprej v posebni klinopisni ediciji), nato pa prevedel in sistematično obdelal 103 pravne in upravne listine, ki so jih našli v različnih sobah kraljeve palače v Mariju. V kraljevi palači kajpak ni bilo pričakovati večje zbirke zasebnih listin. Zato je z rodbinskopravnega področja ohranjena le ena adopcijska pogodba (str. 211). Napisana je v čisti akadiščini brez sumerskih izrazov. O posinovljencu se pravi, da bo skupaj s svojimi novimi starši »užival njuno veselje in prenašal njuno trpljenje«. Če bi posinovitelja pozneje enostransko razdrla adopcijsko razmerje, izgubita za kazen hišo in premičnine; če bi to storil posinovljenec, ga posinovitelja ostrižeta in prodasta za sužnja. Tudi če bi se jima pozneje rodili otroci, ostane posinovljenec njun »najstarejši sin«, ki deduje dvojni delež. Del pogodb (št. 2—21) je ohranjenih o prodaji nepremičnin in sužnjev. Največ pa je posojilnih pogodb (št. 22—61). Njihov predmet je večinoma žito; pri posojilih v srebru gre pretežno za skromne zneske in za kratko dobo. V nekem primeru je dolžnik (št. 31, 33) zastavil za svoj dolg svojo ženo, ki je morala bivati pri upniku. Izjemno naletimo na triletno kreditiranje (št. 52), ki je po Boyerovi prepričevalni razlagi bilo namenjeno za financiranje trgovske ekspedicije. Obrestna mera je znašala navadno 30 %. Upnik je pogosto dobil garancijo s poroštvom in z zastavno pravico.

Od drugih pogodb dvakrat naletimo na hrambeno pogodbo o žitu in o srebru (št. 73; 74). Ohranjenih je dalje nekaj zadolžnic, pobotnic, 3 obračuni, več (83—88) žal fragmentarnih in poškodovanih procesualnih listin, deset upravnih listin ter eno pismo (hudo poškodovano).

Boyerov prevod, transkripcije in komentar zaslužijo vse priznanje. V posebnem poglavju razpravlja o avtentifikaciji in potrditvi pravnih aktov, v drugem o penalnih klavzulah in zagotovitvi neizpodbojnosti pravnih poslov. Splošno ugotavlja, da se v Mariju uporabljano pravo bistveno ne razlikuje od babilonskega, da pa kažejo listine vendar tudi nekaj značilnih posebnosti. Avtorju smo za njegovo vzorno obdelavo zasebnopravnih dokumentov iz Marija zares hvaležni.

V. Korošec

D. J. Wiseman, The Vassal-Treaties of Esarhaddon. (Revija) Iraq, XX (1958), part 1. 99 strani besedila z 12 slikami, 53 strani klinopisnega teksta z navedbo razmestitve posameznih odlomkov. London 1958.

M. E. L. Mallowan, vodja izkopavanj Britanskega muzeja v Nimrudu (nekdanji asirski trdnjavi in začasni prestolnici Kalahu), je leta 1955 našel v prestolni dvorani Nabujevega svetišča okoli 350 drobcev glinastih plošč. Na njih je bilo napisano besedilo osmih ali devetih, enako se glasečih pogodb, s katerimi si je leta 672 asirski kralj Asarhaddon dal od raznih mestnih poglavarjev (»gospod mesta«) v sosednji, komaj pokorjeni Mediji, obljubiti s prisego, da bodo za njegovega naslednika v Asiriji pripoznavali njegovega sina Assurbanipala, v Babiloniji pa drugega sina Šamaš-šum-ukina.

Asiriolog Donald J. Wiseman (British Museum) je iz drobcev sestavil besedilo najbolje ohranjene pogodbe, ki jo je z asirskim kraljem sklenil Ramataja, poglavar v mestu Urakazabanu. Obenem je objavil tudi drobec ostalih pogodb. Poleg prevoda je W. dodal kratek jezikovni komentar.

Besedilo pogodbe obsega vsaj 674 vrstic. Z vodoravnimi črtami je razdeljeno na odstavke. Določbe same so v 36 odstavkih, nato sledi 72 odstavkov sankcij, ki kličejo najrazličnejše zlo nad vazala, če bi kršil pogodbo. Ob sklepu besedila je datum z označbo pogodbe, ki zadeva Assurbanipala kot asirskega, ter Šamaš-šum-ukina kot babilonskega prestolonaslednika.

V prvem odstavku označuje Asarhaddon pogodbo kot določbe (ade), ki jih je on »napravil z Ramatajo«; medijski vazal je določbe potrdil s prisego. Asirski kralj se ni zadovoljil, da bi bil s pogodbo vezan samo Ramataja in njegovi potomci, ampak je kot pogodbeno stranko označil tudi vse mestne prebivalce. »mlade in stare, kolikor jih je, s sinovi in vnuki, vštévši tiste, ki bodo (rojeni) po sklenitvi pogodb«. Pogodbeni značaj se kaže v tem, da veljajo obveznosti šele z vazalovo prisego.

Besedilo samo vsebuje več državnopravnih zanimivosti. Iz Asarhaddonovih ust izvemo, kako je on pojmoval svojo vladarsko oblast. Imenuje jo »kraljevanje in gospodovanje«. Vazal je dolžan, da varuje vladarja povsod (»na deželi in v mestu«), da se zanj bori in (če treba) umrje. Govoriti mora z njim iskreno (»v resnici svojega srca«) in mu lojalno pošteno svetovati. Vladarjeva oblast je bila po Asarhaddonovih besedah neomejena, obsegala je pravico nad življenjem in smrtjo svojih državljanov. Posebno so Asarhaddona skrbele morebitne zarote, ki so se pogosto začenjale na dvoru samem. V več odstavkih prepovedujejo vazalu, da bi sodeloval pri takih zarotah, da bi dvignil roko zoper Assurbanipala, da bi mu storil kar koli zlega. Samo v enem odstavku govori o Šamaš-šum-ukinu kot babilonskem vladarju. Posebej naroča, da mu nihče ne sme odvzeti očetovih daril. Podobno določbo glede daril je uvrstil Asarhaddon v prid drugim svojim sinovom. Da bi zagotovil, da bodo tudi bodoči rodovi izpolnjevali pogodbene obveznosti, je vazalu in njegovim meščanom naročil, da so morali svoje otroke vzpodbujati k vestnemu izpolnjevanju pogodb.

Splošno je za asirsko pogodbeno formulacijo značilno, da nikjer ne govori o nobeni vazalovi pravici, medtem ko skuša zvestobo glede dolžnosti izsiliti z grožnjami in pogojnim prekletstvom, ki ga grozeče vsebujejo sankcije.

Novi državnopravno interesantni dokument bo nedvomno še predmet podrobneга proučevanja.

V. Korošec

André Dupont-Sommer avec la collaboration de M. l'abbé J. Starcky,

1. **Une inscription araméenne inédite de Sfiré.** Bulletin du Musée de Beyrouth, Liban. 4°, str. 23—41, 6 slik,

2. **Les inscriptions araméennes de Sfiré (Stèles I et II).** Extrait des Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Tome XV. Paris, Imprimerie Nationale, 1958, 4°, str. 197—351, 29 slik.

Leta 1928 so v vasi Sfiré (Sefiré), 25 km jugovzhodno od mesta Alepa v Severni Siriji, našli steber z obsežnim napisom v aramejskem jeziku in pisavi. P. S. Ronzevalle, ki je leta 1930 prvi prečital dolgi napis, je leta 1930-31 del besedila objavil v univerzni publikaciji v Beirutu. Šlo je očitno za novo državno, vazalno pogodbo. Obširneje je o tem poročal Hans Bauer v E. Weidnerjevem Arhivu für Orientforschung, VIII, 1932-33 (str. 1—16). Poleg prve stele so našli še dve manjši, ki sta vsebovali dele besedila iste pogodbe. Prvo stelo je leta 1948 kupil muzej v Damasku, ki je nato pridobil še drugo stelo, tretja pa je prešla v last muzeja v Beirutu.

Francoski asiriolog André Dupont-Sommer je v sodelovanju z J. Starckym objavil najprej leta 1956 v Beirutu besedilo, prevod in komentar tretje plošče, ki vsebuje najbolj zanimive pogodbene določbe — žal ne v celoti. Leta 1958 pa je A. Dupont-Sommer v sodelovanju z E. J. Starckym v publikacijah Francoske akademije znanosti ponovno prevedel in komentiral prvi dve plošči, na katerih je ohranjen uvod z navedbo pogodbениh strank in obširne sankcije, ki grozijo vazalu z najrazličnejšimi nesrečami, če ne bo izpolnjeval pogodbe. Avtorju bo pravni zgodovinar posebno hvaležen za obsežni filološki komentar kakor tudi za to, da je ponatisnil tudi besedilo tretje stele. — Kolikšno zanimanje je novi napis vzbudil, se vidi tudi iz dejstva, da je medtem tudi Jos. A. Fitzmyer v reviji The Catholic Biblical Quarterly (XX, 4, 444—476, Washington 1958) pod naslovom The Aramaic Suzerain by Treaty from Sefiré in the Museum of Beirut objavil prevod, transkripcijo in komentar tretje stele.

Pogodbo je sklenil Bar-ga'ajah, kralj dežele KTK (aramejska pisava ne uporablja vokalov) z Mat'elom iz Arpada v Severni Siriji. Kdo je bil Bar-ga'ajah, ni dognano; verjetno je A. Dupont-Sommerjeva domneva, da je B. drugo ime za Sardurja, kralja države Urartu (s središčem ob Vanskem jezeru v Armeniji). Mat'el je pač istoveven z Mat'elom iz kraja Bit-Agusi pri Arpadu, ki je (okoli leta 750) sklenil vazalno pogodbo z asirskim kraljem Assurnirarjem V. Aramejska pogodba je bila nedvomno pozneje sklenjena, ko se je Mat'elu ločil od Asircev in prestopil na stran njihovih sovražnikov, kar je tudi v napisih potrjeno.

V uvodu skuša Bar-ga'ajah pogodbene obveznosti razširiti na kolikor mogoče veliko število ljudi (na Mat'elove potomce, na prebivalce Arpada, na vso deželo in na bodoče rodove). Z vzhodnjaško slikovitostjo formulira najrazličnejše sankcije za kršitev pogodbe. V vsem tem kakor tudi v pogodbениh določbah samih je pogodba močno podobna asirskim, zlasti Asarhaddonovim pogodbam.

Na tretji steli je ohranjenih devet pogodbениh določb in sledovi desete; žal manjkajo prve določbe. V ohranjenem besedilu suzeren (B) nalaga vazalu dolžnost, da mu izroča osebe, ki bi zoper njega ali njegove sinove grdo govorile; z izročeniimi bo ravnal po svoji uvidevnosti. Beguncem, ki bi se zatekli v vazalovo deželo, ne sme dajati hrane, ampak jih mora izročiti suzerenu; če bo vazal tako ravnal, mu bo tudi suzeren vračal njegove begunce. Štiri določbe se ukvarjajo z vazalovim razmerjem do vladarjeve osebe. Če bi vladarja zarotniki

umorili, mora vazal maščevati njegovo smrt. Če je umor zakrivilo kako mesto ali kak visok funkcionar, mora vazal pobiti ne le krivce, ampak tudi njihove svojce, velikaše in prijatelje. Vazalu je izrecno prepovedano, da bi sam ali njegovi potomci govorili kdaj o sodelovanju pri zarotah. Posebej je vazalu prepovedano, da bi v morebitnih sporih med člani dinastije ščuval k umoru, ali da bi k temu nagovarjal dvorsko služinčad. Vse te določbe imajo svoje paralele v asirskih pogodbah, medtem ko Hetiti očitno niso imeli za potrebno, da bi lojalnemu vazalu o tem sploh govorili. Nova je določba, da mora vazal dovoliti prost prehod odposlancem, ki jih vazal pošilja k prijateljskim vladarjem, kakor tudi odposlancem, ki jih drugi vladarji pošiljajo k suverenu. Posebna določba ureja teritorialna vprašanja.

Terminološko in vsebinsko je bilo besedilo pogodbe močno vplivano po istočasni praksi asirskih vladarjev in se vsaj vsebinsko znatno loči od hetitskih in drugih pogodb, sklenjenih več kakor pol tisočletja prej.

A. Dupont-Sommerju gre zasluga, da je s svojo filološko izvrstno fundirano izdajo omogočil razumevanje pogodbe, ki pomeni vsebinsko še nadaljevanje tradicionalnih klinopisnih vazalnih pogodb, po jeziku in pisavi pa nesporno novost v razvoju državnih pogodb.

V. Korošec

Reallexikon der Assyriologie, begründet von Erich Ebeling † und Bruno Meissner †. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Erich Ebeling †. Durch den Druck geführt und ergänzt von Ernst Weidner. Dritter Band. Erste Lieferung: F — Fixterne. 1957, 80 str.; Zweite Lieferung: Flächenmass — Gebet. 1959, str. 81—160. W. de Gruyter & Co. Berlin.

Za vsako znanstveno delo prepotrebni asiriološki realni leksikon je začel izhajati pred vojno. Izšla sta dva zvezka (I: A—Bepaste, v šestih snopičih 1952; II: Ber—Ezur, v petih snopičih 1958). Uredništvo in glavno breme sta pri tem nosila asiriologa Bruno Meissner (1868—1947) in Erich Ebeling (1886—1955), oba iz Berlina. Po vojni si je zlasti E. Ebeling zelo prizadeval, da bi se delo nadaljevalo. Kakor že prej Br. Meissnerju, je leta 1955 tudi njemu smrt iztrgala pero iz rok, ko je imel že zbrano gradivo za prvi snopič. Njegov prijatelj prof. Ernst Weidner iz Gradca je požrtvovalno prevzel začasno uredništvo in tako je močje poročati o dveh sešitkih, izdanih po skoraj dvajsetletni pavzi.

Kratek pregled posameznih gesel kaže, da je pokojni Ebeling tu prispeval levji delež. Obravnaval je vse, za kar ni našel pripravljenega sodelavca. Tako je poleg splošnih gesel, kakor: basen, baklja, brod(nik), sokol, muha, bolha, reka, žolč itd. obdelal tudi precej pravno pomembnih izrazov: ponaredba (listin, literarnih in zgodovinskih spisov), rodbina, polje (razen za predsargonsko dobo, za katero je geslo obdelal Maurice Lambert), begunec, fevdalizem, fratriarhat, svoboda, osvoboditev sužnjev. Eckhard Unger obravnava predvsem simbolično uporablanje nekaterih predmetov (baklje, figove veje, ribe, lisice, noge), samostojno je obdelal ponarejanje antičnih napisov, barve v starovzhodnem slikarstvu, fato morgano, gos. Medicinske izraze (splav, mrzlica, bolezni žensk, bolezni nog, žolča itd.) obravnava René Labat; posebnosti pri Hetitih podaja v posameznih paralelnih člankih H. Otten. Gesla s področja astronomije je obdelal E. Weidner. Posamezna vprašanja obravnavajo E. Douglas Van Buren (polnilo idr.), Haladar (praznik), A. Falkenstein (molitev I. v sumerskem izročilu, II. babilonska in asirska). Pravna zgodovina je v prvem sešitku zastopana po člankih J. Klíma (Praga): malomarnost, in Gius Furlanija (Rim): rodbinska odgovornost (za očetove delikte) pri Babiloncih in Asircih ter posebej pri Hetitih; obširno obravnava tudi praznovanje praznikov pri Hetitih. V prihodnjih sešitkih, ko pride na vrsto zakonodaja na Starem Vzhodu, bo pravnozgodovinski delež nedvomno izdatnejši. Poleg naštetih gesel (navedel sem jih le nekaj) ne smemo pozabiti dragocenih podatkov o posameznih zgodovinskih in zemljepisnih imenih, ki jih oba zvezka prinašata.

Pri tako velikem delu, ki mora računati na mednarodno raznojezično publiko, tudi jezikovno vprašanje ni brez pomena. Sklenjeno je bilo že na mednarodnih zborovanjih, da bodo, najbrž pričeni s četrtem zvezkom, angleški in francoski članki izhajali v izvirnem besedilu, uvrščeni bodo pa pod ustrezno geslo v nemškem jeziku.

Vkljub nekaterim manjšim pomanjkljivostim pozdravljamo nadaljevanje asiriološkega realnega leksikona. Želimo samo, da bi mogel hitreje izhajati. Gre za tako temeljno delo, da ga nobena količaja pomembna zgodovinska knjižnica ne bi smela pogrešati.

V. Korošec

Johannes Friedrich, Die hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis. *Documenta et Monumenta Orientis Antiqui*. Vol. septimum. Leiden. E. H. Brill 1959, 4°, X + 155 strani.

Približno 200 določb hetitske pravne zbirke je ohranjenih v delnih prepisih na glinastih ploščicah, ki jih v letih 1906-07 izkopal Hugo Winckler blizu turške vasi Boghazko'i (sedaj Boghazkale). V avtografski (klinopisni) izdaji jih je leta 1921 objavil Bedrich Hrozný, ki je bil leta 1915 dognal, da je bila hetitsčina indoevropski jezik. Že leta 1922 sta bila objavljena kar dva prevoda nove pravne zbirke. Heinrich Zimmern, asiriolog v Leipzigu in dr. Johannes Friedrich, takrat mlad gimnazijski profesor, sta v zbirki *Der Alte Orient* objavila nemški prevod kot »Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazkoi (um 1300 v. Chr.)«, v Parizu pa je Hrozný objavil »Code hittite provenant de l'Asie Mineure (vers 1350 av. J. C.)« ob enem s transkripcijo in fotografskimi posnetki plošč.

V naslednjih 37 letih je bilo objavljenih več novih fragmentov, zbirka je bila mnogokrat prevedena: tako so jo iz izvirnega besedila prevedli zlasti: A. Walther leta 1931, A. Goetze leta 1950, E. Neufeld leta 1951 v angleščino, Neufeld tudi v hebrejščino; J. Holt v danščino leta 1951; J. M. Dunajevskaja leta 1952 v ruščino. Pogrešali pa smo celotne nove transkripcije, ki bi upoštevala vse nove poznejše fragmente, kakor prevoda, ki bi ustrezal sedanjemu stanju poznanja hetitskega jezika. Zato je bila zelo srečna misel, da je orientalistična založba E. J. Brill v Leidenu poverila prof. J. Friedrichu (Berlin) nalogo, da je priredil za zbirko *Documenta et Monumenta Orientis Antiqui* kot 7. zvezek novo monumentalno edicijo hetitske pravne zbirke ob enem s transkripcijo besedila. J. Friedrich je bil za to delo najbolj poklican, ker je ob raznih prilikah z večjimi ali manjšimi prispevki mnogo prispeval k jezikovnemu razumevanju posameznih določb. Filološko mu je pri tem pomagalo to, da je leta 1952 objavil doslej najboljši hetitski slovar (*Hethitisches Wörterbuch*), h kateremu je že leta 1957 izdal prvi sešitek dodatkov (42 str.).

Prevod hetitske pravne zbirke je precej težaven. O njenem nastanku ni nobenih poročil. Ali je bil to zakon, izdan od hetitskega vladarja in pozneje večkrat revidiran? Ali pa je bila morda samo zbirka razsodb — tega mnenja je J. Friedrich (str. 1), ali pa gre morda za pravno knjigo za zbirko, ki si jo je priredil kak prizadeven zasebnik? Besedilo ni popolnoma enotno, variante kažejo na to, da je bilo večkrat redigirano. Ohranjeno je na dveh ploščah, za kateri razen vsebinskih razlogov ni nobenega dokaza, da sta sestavljali isto pravno zbirko. Po sistematiki in vsebini celo sklepamo, da nista nastali istočasno. Kratka pravna pravila so pogosto težko razumljiva, ker popolnoma manjka zasebnih listin, ki bi kazale, kako so stranke določeno pravno pravilo v praksi uporabljale; vrh tega naletimo v posameznih določbah na neznane besede, ki se drugod ne pojavljajo.

Hrozný šteje v svojem prevodu določbe neprekinjeno naprej, prva plošča ima §§ 1—100, druga §§ 101—200 B (z več vrzelmi). J. Friedrich pa šteje — kakor je to storil že v prvi izdaji leta 1922 — vsako ploščo zase. Stvarno je to gotovo točneje, za citiranje pa se mi zdi Hroznýjevo štetje bolj pripravno, zlasti ker je že udomačeno.

J. Friedrich podaja v uvodu najprej izčrpen pregled edicij virov za prvo in za drugo ploščo (str. 1—4). Na podrobnih tabelah navaja, v katerih izmed 26 prepisov prve in 33 prepisov druge plošče so posamezne določbe ohranjene (5—15). Nato objavlja (86—87) zapored na levi strani transkripcijo, na desni strani prevod, pod črto pa variante besedila pravne zbirke. Sledi jezikovni komentar (88—115), ki ga je avtor precej — morda skoraj preveč — skrčil, sklicevaje se na svoj hetitski slovar (prim. str. VII). Ob koncu je avtor dodal popoln seznam besed in vseh njihovih oblik, uporabljenih v posameznih določbah (str. 116—155).

Kratek seznam (str. 155) nas seznanja z najvažnejšimi novostmi v slovniškem in stvarnem pogledu, ki jih novi prevod in njegov komentar prinašata.

Najnovejša J. Friedrichova dovršena izdaja hetitske pravne zbirke je nedvomno izrednega pomena za proučevanje najstarejšega indoevropskega pravnege spomenika. Filologu in pravnemu zgodovinarju bo z njo nadaljnje raziskovanje znatno olajšano.

V. Korošec

Anna Sadurska, Inscriptions latines et monuments funéraires romains au Musée national de Varsovie. Varsovie: Auctarium Meandream, vol. IV, 1953, p. 137, tab. XLVI.

V knjižici so zbrani vsi latinski napisi, ki jih hrani Narodni muzej v Varšavi, kamor so prispeli v glavnem iz zasebnih zbirk v poljskih gradovih, deloma kot darila. Doslej pretežno še niso bili objavljeni ali vsaj ne dovolj poznani in dostopni. Večinoma izvirajo iz Italije oziroma celo iz območja Rima samega.

Opisni del kaže na vsaki strani izredno skrbnost, natančnost avtorja, ki se trudi sleherni spomenik osvetliti s tekstokritičnega stališča, ga epigrafsko komentirati in povsod, kjer nudi spomenik le majhno oporo, analizirati tudi umetnostnozgodovinske, celo tehnične (kamnoseške) probleme. Zaradi svoje n drobnosti, ki v epigrafski literaturi v tem smislu ni več v navadi, ker so v glavnem vse malenkosti in vsa opisna zaporedja že tako rekoč iz stoletne izkušnje in po neki tihi kodifikaciji v vodilnih publikacijah in šolah do potankosti določena — je knjiga izredno primerna kot vzoren učbenik, ki seznanja mladega epigrafika z osnovno tehniko, zaporedjem analiz, s členitvijo lemme in ustreznim izrazoslovjem. Knjižici ni mogoče očitati pomanjkljivosti, kvečjemu to, da ne upošteva in da nima pregleda nad moderno pa tudi polpreteklo literaturo, za kar pa je avtor v podnaslovu k bibliografiji sam podal tehten vzrok.

Naslednje pripombe bi spadale v bistvu bolj na listek med errata-corrige kot pa na rovaš pisca.

Sistem oklepajev, ki je splošno sprejet in uporabljan, dovoljuje danes izražanje skoraj vseh malenkosti, predvsem tudi nepravilnosti teksta; avtor ga ne uporablja dosledno, in če bi ga, bi transkripcije v majuskulah — spričo dobrih fotografij — lahko odpadle. N. 11: Vrstična širina se ne da izračunati z gotovostjo, zato tudi ne dopolnila, vsekakor pa spada v v. 2 *vivus fecit*. N. 18: Gentile prejkone *Orfanius*. Spomenik objavlja že CIL VI 18738, cf. Vidman-Zgusta, LF 1954, 213—218, ter FA IX, 1954, 4597. N. 34, v. 10: *prav aedic(u)la(m)*, odvisno od fecit v. 1, ne pa *aedic(u)la* (nom.). N. 38, v. 1—2: *Ailio Getullo o(bito)*, ne pa *Ailio Getulio o(ptimo)*. N. 39: Imena oseb pa tudi pričeska bi prej kazali, da spada kamen v obrat med 2. in 3. stoletjem kot pa v dobo 240—255. *Aurelius Teres* ni mož Hermione, pač pa Aelije Antonine, hkrati pa tudi ni oče Hermione, ona je prejkone nezakonska. N. 48, v. 2: Mislim, da predpostavka A. Sadurske *Fraudali < li > d dito* ni utemeljena niti potrebna, zakaj ne *Fraudali Liddito*? N. 51, v. 6, se mora v transkripciji glasiti *pont(ifici) max(imo) trib(uitia) pot(estate)*. Kot zanimivost naj omenim na koncu še nagrobnik n. 41, latinski tekst pisan v grški abecedi.

J. Šašel

Monumenta historica ducatus Carinthiae. Fünfter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1269—1286. — Sechster Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1286—1300. — Herausgegeben von Hermann Wiessner. — L + 312 str. — VIII + 372 strani. — Klagenfurt 1956, 1958.

V vrsti zbornikov z objavami listin in drugih zgodovinskih virov za dežele, v katerih prebivajo Slovenci, gre glede na tehtnost in popolnost edicije brez dvoma prvo mesto štirim knjigam »Monumenta historica ducatus Carinthiae«, virom za zgodovino dežele Koroške, ki jih je med leti 1896 in 1906, z dodatnim zvezkom leta 1915, objavil arhivar Zgodovinskega društva za Koroško in deželni arhivar za Koroško August von Jaksch. Jakscheva vzorna objava koroških zgodovinskih virov sega po času od leta 811 do 1269, to je do konca vojvodske oblasti rodu Spanheimov v deželi.

Nadaljevanje Jakscheve edicije sta dve nadaljnji, v zadnjih letih izišli knjigi Monumenta historica ducatus Carinthiae. Obsegata zgodovinsko gradivo za Koroško v razdobju od 1269 do 1300. Priredil ju je Hermann Wiessner, ravnatelj koroškega Deželnega arhiva.

Obseg gradiva, ki zlasti v drugi polovici 13. stoletja zelo narašča, je narokoval Wiessnerju, v primerjavi z Jakschevo objavo, delno krajšanje tekstov, pa tudi poenostavljenje osebnih, stvarnih in drugih seznamov. Tudi ni tako obsežnih uvodov, kot jih je napisal Jaksch o listinah, njihovi provenienci, pisarjih in pisarnah, pečatih in še drugem. Lokalizacije niso navedene za vse v listinah omenjene kraje. Le za uvod pete knjige je Wiessner napisal obsežnejšo razpravo o provenienci listin, sicer si pa pridržuje paleografsko proučitev originalnih listin in razpravo o posameznih pisarjih in pisarnah za zaključni zvezek »Zgodovinskih spomenikov vojvodine Koroške«.

Tako Jakscheva kot Wiessnerjeva objava obsegata zelo bogato gradivo ne le za zgodovino Koroške od 9. do konca 13. stoletja, marveč, spričo tesnih vezi v preteklosti, tudi za zgodovino Koroški sosednjih dežel. Zgodovinar, ki se s to ukvarja, more vzeti v roke in uporabljati »Jakscha« s polnim zaupanjem, da bo našel kritično in vestno objavljen tekst, ki ga potrebuje. Le sorazmerno zelo malo poznam v Jakschevih Monumenta listin in drugih virov, ob katerih bi se dalo to ali ono drugače povedati, ali pa gradivo, regist, komentar ali indeks popraviti oziroma spopolniti.

Wiessner je Jakschevo delo nadaljeval. Z drugo polovico 13. stoletja se množi gradivo, ki doslej še ni bilo nikjer objavljeno, ali pa je bilo dostopno le v kratkih, večkrat kaj nepopolnih izvlečkih. Za objavo tega smo Wiessnerju zlasti hvaležni. Med njim je tudi mnogo listin, ki so izvenkoroške proveniencie in se nanašajo le delno na Koroško, včasih celo v večji meri na sosednjo Štajersko in Kranjsko.

Z nekaterimi pripombami bi želel spopolniti oziroma popraviti objavo posameznih listin v peti in šesti knjigi Zgodovinskih spomenikov vojvodine Koroške.

Pri listini, ki jo je 28. novembra 1269 izdal v Ljubljani Friderik iz Falkenberga (V, št. 3), je navedeno, da originala te listine ni. Dejansko se pa ta nahaja v zbirki Justa Fontaninija pod signaturo 2804 (stara signatura: Mss. lat., cl. 14), št. 101, fol. 143, v beneški biblioteki Marciani.

Listino opatov iz Topuskega in Kostanjevice v zadevi hospotala Špitaliča je objavil že Jaksch v Monumenta hist. ducatus Carinthiae 4, str. 589, št. 2792, po originalu v arhivu Zgodovinskega društva za Koroško, z datumom »1265 do 1268«. Zakaj jo objavlja Wiessner še enkrat, in to po nekem prepisu iz 19. stoletja v istem arhivu, s pripombo, da »originala ni«, pa z datumom »1270«, si ne vem razložiti (V, št. 4).

Listino češkega kralja Přemysla Otokarja, izdano v Stični (ne »pri Stični«) 24. novembra 1270 (V, št. 49), ni objavil Schumi v svojem Archiv für Heimatkunde 1, 235, po prepisu v Muzeju kraljestva češkega v Pragi, marveč po originalu, ki se nahaja v Državnem arhivu v Ljubljani.

Listina vetrinjskega opata Alberta o zamenjavi nekaterih vetrinjskih kmetij na Kranjskem za kmetije na Koroškem, je objavljena — ne bi vedel zakaj —

dvakrat, enkrat po prepisu v vetrinjskih kopalnih knjigah z datumom »1270 september 3«, drugič po originalu v Deželnem arhivu v Celovcu z datumom »1273 september 5« (V, št. 43, 134). Objava po originalu omenja prepis in njegove napake, kljub temu je pa listina po prepisu z drugačnim datumom tudi objavljena. Datum v prepisu — očitno napačno reproduciran — je »M^o CC^o LXX°, III° nonas septembris« (1270, september 3), datum v originalu pa glasi »M^o CC^o LXXIII°, nonas septembris« (1273, september 5). Objavo po prepisu je črtati. Pri letu 1270 bi bil opat v Vetrinju Albert z imenom nemogoč.

V obsežni listini, ki se nanaša na razsodbo v sporu med goriškim grofom in oglejskim patriarhom, z dne 24. marca 1281 (V, št. 481) so nekatera krajevna imena nedvomno napačno brana (locus Messe, pravilno locum Mosse, vas Moša pri Gorici; Michendorf, pravilno Manchindorf, Mekinje pri Kamniku; Andrea de Penina, pravilno Andrea de Peuma, vitez Andrej iz Pevme pri Gorici).

Večje število listin je v zvezi s posestjo koroških samostanov in cerkva na štajerskih tleh, tako škofije s Krke pa samostanov pri Sent Pavlu in v Vetrinju. Objavljene so tudi nekatere listine, ki se tičejo samostana v Gornjem Gradu, zlasti v zvezi z njegovo posestjo na Koroškem in grofi Vovbrskimi, ki so bili gornjegrajski odvetniki (pri teh bi omenil, da je regest listine VI, št. 75 — iz ljubljanskega Kapiteljskega arhiva — napačno datiran s 17. aprilom 1288, pravilen bi bil 17. januar). Nekaj je tudi listin, ki so v zvezi s samostanom v Marnerkeru in s sosednjimi gospodi Vuzeniškimi.

Wiessner je objavil tudi opise ustoličevanja vojvode Majnharda na Gospovetskem polju leta 1286 (Otokarjeva Rimana kronika, Janez Vetrinjski, Schwabenspiegel). Dodana jim je obsežna zadevna literatura z navedbo tudi novejših del naših zgodovinarjev (Mal 1939, Grafenauer 1952, Hauptmann 1954).

Popis desetine, nabrane v oglejskem patriarhatu leta 1296 (VI, št. 25), kolikor se nanaša na Koroško in nekatere sosednje kraje, je objavljen po Kovačevi ediciji v Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung 30 (1909). Navesti pa bi bilo tudi novejšo izdajo tega desetinskega popisa v vatiškanih Studi e testi 96 (1941). Pripominjam pa, da niti ta niti Kovačeva izdaja nista povsem točni, zlasti ne glede pravilnega čitanja krajevnih imen.

V Ljubljani 20. marca 1295 izdano listino (VI, št. 301), ki jo je sedaj v celotnem tekstu objavil B. Otorepec v Gradivu za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, je Wiessner priobčil v izvlečku oziroma v delnem latinskem tekstu, vendar ne povsem točno; med pečatniki na primer je omenjen neki Porgarus, pravilno je Lvbetze Porgarius.

Popraviti bi želel tudi nekatere napačne oziroma manjkajoče lokalizacije krajev, nekatera nepravilna določanja raznih v listinah omenjenih oseb in podobno.

V dveh vetrinjskih listinah iz leta 1270 oziroma 1273 (V, št. 36, 134) omenjen kraj Lovsach oziroma Lvsach ni Luša nad Škofjo Loko, marveč so Luže, severovzhodno od Kranja; kraj Malscip oziroma Malschputsch v teh listinah pa niso Mavčiče ob Savi pod Kranjem; iskati ga je nekje blizu Križ pri Trziču na Gorenjskem.

V listini Ortolfa iz Kraiga za grofa Ulrika iz Vovber, izdani v Laškem 8. marca 1282 (V, št. 510), ni Schaelachtal vas Savlje pri Ljubljani, marveč Šaleška dolina; na to kaže tudi v listini omenjeni grad Turn (pri Velenju).

Vegovn v listini, izdani 19. junija 1283 na gradu Waldenbergu pri Radovljici (V, št. 560), ni kraj Vigaun na daljnem Salburškem, marveč so bližnje gorenjske Begunje. Mosenako v listini, izdani 13. septembra 1283 na blejskem gradu (V, št. 567), pa so Mošnje na Gorenjskem.

Kmetije, ki jih daje 31. marca 1285 grof Valter iz Strmca (Sternberg) v fevd v vasi Zelskach v pokrajini Zirknitz (V, št. 630), ni lokalizirati v Zellsach pri Trebesingu na Koroškem, marveč v vas Selšček pri Cerknici na Notranjskem.

V loški listini iz leta 1286 (VI, št. 7) ni Obreren — Gorenja vas, marveč Sv. Duh, »in minori Saevenz« niso Staniše, marveč Lipica, Schetzel pa ni Zminec, marveč verjetno Šefert, vse vasi v okolici Škofje Loke.

V doslej neobjavljeni listini oglejskega patriarha Rajmunda iz leta 1286 za samostan Millstatt na Koroškem (VI, št. 12), ni voda oziroma vas Fons Frigidus tisti »Kaltenbrunn« — potok Studena — pri Kostanjevici na Dolenjskem, ki se v sicer povsem drugi zvezi omenja nekolikokrat v drugi polovici 13. stoletja (1252, Schumijev Urkundenbuch za Kranjsko 2, 156; 1274, Fontes rerum Austriacarum, II. Abt., 40, 10, in Mon. hist. duc. Carinthiae 5, 101, z branjem Haltenprunnen!), kakor bi sledilo iz Wiessnerjeve lokalizacije v imeniku 6. zvezka na str. 314, marveč je Fontanafredda zahodno od Pordenona v Furlaniji, kjer je samostan Millstatt prejel posest že leta 1178 (Jaksch, Monumenta hist. duc. Carinthiae 3, 471).

Rittersperch v listini iz leta 1286 (VI, št. 24, omenja se tudi V, št. 567) ni napačno zapisano ime gradu Pittersberg pri kraju Kötschach v Ziljski dolini na Koroškem (imenik VI, str. 312), marveč je grad Rittersberg v goriških Brdih. Napačno je v tej listini razrešen datum; vigilija apostola Jakoba ni 24. avgust, marveč 24. julij. Treven leta 1288 (VI, št. 81) ni kraj Treffen pri Beljaku, marveč so dolenjske Trebnje. Lyetterberch v isti in še v dveh listinah iz tega leta (VI, št. 79, 80) ni lokaliziran; je Lihtenberg, nekdanj grad pri Bogenšperku blizu Litije. V eni teh listin (VI, št. 79) navedeni fari »Creyle« in »Alba ecclesia« nista lokalizirani; sta Škrljevo ali Sentrupert in Bela Cerkev na Dolenjskem.

Dve listini, ena iz leta 1264 (julij 29, Jaksch v Monumenta hist. duc. Carinthiae 4, 614, n. 2844), druga koroškega vojvode Majnharda iz leta 1288 (datirana v Ljubljani 15. avgusta; Wiessner, VI, št. 108, toda z napako »13. avgusta«), omenjata »novi grad v Suhi« (novum castrum quod Zouch dicitur, neue haus zu Zouch). Jaksch — sicer previdno z vprašalnim znakom — Wiessner pa brez tega, lokalizirata »Zouch« v vas Suho pri Kranju na Gorenjskem. To pa ne bo držalo. Ze sama vsebina listine, gre za posest grofov iz Vovber, kaže na drug okoliš. »Novi grad v Suhi« je današnji Neuhaus, grad pri vasi, ki se slovensko imenuje Suha, blizu Drave na avstrijskem Koroškem, nedaleč od jugoslovansko-avstrijske državne meje.

Ryetz v listini 1291, julij 25, datirani v Mozirju, ni Reka pri Laškem, marveč Rečica pri Mozirju (VI, št. 191 in str. 347).

»Vinchenbercht«, po katerem se leta 1294 (september 24) imenuje neki Pilgrim, vitez goriškega grofa Albrehta, ni neki Finkenberg na Tirolskem, jugozahodno od kraja Zell am Ziller, marveč je grad Vinkenberg, ali bolj po naše Vikumberk, jugovzhodno od Trsta. Vinkenberg so imeli goriški grofje v fevd od tržaške škofije. Gospodje iz Vinkemberga so v drugi polovici 13. in v 14. stoletju ministeriali goriških grofov (prim. z dokumentacijo M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, 41).

Neka listina goriškega grofa Albrehta iz leta 1295 je datirana »bei der Geile, in dem dorf datz Wechschaide under dem Chrainperge« (VI, št. 326). »Chrainperge« ni »Kronau — Kranjska Gora« pri Podkloštru (Arnoldstein), kot lokalizira Wiessner, marveč vas Strmec, nemško Krainberg, ob cesti, ki se od ceste v Ziljski dolini odcepi čez Korensko sedlo na kranjsko stran. Torej datiranje »pri Zilji, v vasi ob razpotju pod Strmcem«. More pa »Krainberg« pomenjati tudi pogorje Karavanke vobče.

»Schorfemberch«, kraj, v katerem je izdana in datirana neka listina oglejskega patriarha Rajmunda dne 29. maja 1297, ni grad Svibno (Schärfenberg) pod Kumom na Kranjskem (VI, št. 372 in str. 349), marveč je grad Soffumbergo v Furlaniji, severozahodno od Čedadu.

Listina koroškega vojvode Otona iz leta 1298 (VI, št. 413) za Henrika Lavana, njegovega notarja na Kranjskem, ki se nanaša na grad Vinjek ali Kravjek pri Stični (castrum Weinek situm in terra Marchie prope monasterium Siticense, ki ga Wiessner ne lokalizira) z datumom »devetega dne oktobra« (die octavo octobris), je napačno datirana 24. oktobra, kakor da bi šlo tukaj za bolognski način datiranja. V tisku je tekst te listine objavljen tudi v Mittheilungen des historischen Vereins für Krain, 1865, 9.

»Ungerispach« v neki listini bratov s Krnosa iz leta 1298 (VI, št. 419) ni neki Ungersbach severno od štajerskega Gradca (VI, str. 352), marveč je Vogrsko pri Gorici. V isti listini omenjena kraja Hobfenpach (oziroma Hopfenbach) in Meingoltsberch nista lokalizirana; sta dolenski Hmeljnik in gorenjski Mengeš. Hagenbuch v tej listini je preveč mehanično, na podlagi podatka v Zahnovem Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, 247, lokaliziran v nek nesigurni Hagenpuch jugozahodno od Celja. Marsikaj govori za to, da je ta Hagenbuch vas Gaber, vzhodno od Stične na Dolenskem.

Doslej neobjavljena listina z dne 9. maja 1299 (VI, št. 437), izdana na gradu Smedniku, se ne nanaša na kraje, ki jih Wiessner išče na Koroškem. »Sanctus Georius« v tej listini je Šenčur pri Kranju. Loška rodbina Silbersach, ki ji je pripadal Peter (imel je za ženo Nedelko), je v tej dobi tudi sicer znana (prim. Schumijev Archiv für Heimatkunde 2, 243).

Osem kmetij »in Veld«, omenjeni v neki listini, izdani v Kamniku 24. decembra 1299 (VI, št. 452), ni bilo na Bledu (Veldes!), marveč v Prapretni ali pa Pšenični Polici pri Cerkljah na Gorenjskem; obe Polici se v listinah označujeta večkrat »Veld«.

Se bi se dalo k listinam, ki jih objavlja Wiessner, pripomniti to in ono. Pri nekaterih pogrešam na primer navedbe, da so bile ali v celotnem tekstu ali pa zgolj v izvlečku objavljene že tu in tam; pri tem so izpadle tudi večje edicije, ki bi jih kazalo navesti (na primer Smičiklasov Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae). Tudi se, vprašujem, zakaj nekatere listine očitno koroške vsebine niso bile sprejete. V celoti pa Wiessnerjevo objavo pozdravljamo. Nudi nam obilo novega gradiva ali pa takega, ki je bilo doslej na pomanjkljiv način objavljeno. Neobhodno potrebna bo vsakomur, kdor se bo posvečal zgodovini ne le Koroške, marveč tudi Koroški sosednjih dežel, zlasti še Štajerske in Kranjske v zadnjih desetletjih 13. stoletja.

Milko Kos

Josip Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja. Ljubljana 1957. Slovenska Akademija znanosti in umetnosti; Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 11; Inštitut za zgodovino, sekcija za občo in narodno zgodovino, 3. Besedila 124 strani, nemškega povzetka 27 strani.

Žontarjevo Svilogojstvo in svilarstvo je brez dvoma ena izmed tistih temeljnih in zato temeljnih razprav, ki se bodo v slovenski historiografiji še dolgo časa držale na površju. Avtor je preštudiral, kolikor je meni znano, vse bistvene važne vire in literaturo. Ta razprava ima vrednost tudi zato, ker obdela, gledano geografsko ali etnično, vse slovensko ozemlje (delno še več), časovno pa »od začetka do konca«. Da se zmore kaj takega, je treba pregledati in preštudirati dokaj fondov po arhivih doma in v tujini. Samo ljubljanski arhivi bi bili odločno premalo. Morda bi se dal dodati Žontarjevi knjigi tu in tam še kakšen drobnejši podatek, to pa bi bilo menda tudi vse.

Nekaj »drobiža« morem dodati že sedaj. Na str. 42 se govori o družbeni pogodbi (mislim, da bi bilo pravilneje: založniški pogodbi) med upravnikom Auerspergovih posesti G. A. de Werthom (v virih včasih tudi: von Werth) in svilarnarjem P. T. Tabouretom. — Znano je, da je pomenilo zakupništvo, upraviteljstvo in podobno zanesljiv vir za akumulacijo kapitala. Že sam sem se čudil, da de Wertha ne zasledimo pogosteje v gospodarskem življenju tiste dobe, saj je moral imeti precej kapitala. Končno sem le našel v virih (RS, fasc. I), da je plačal v nekem letu okoli 1740 premoženskega (!) davka 16 gld »von der Handlung 4000 gld«. Vprašanje je, če je imel 4000 gld dohodkov ali pa le prometa — in podobno, ni pa več vprašanje glede njegovega aktivnega odnosa do »komerčija«. Morda je tudi v tem primeru, ne samo v Tabouretovem, fungiral kot založnik, namreč kot založnik z denarjem?

Nekoliko nerodno se je izrazil Žontar na str. 43 glede Jerneja Čebula, kjer piše: »Odkod se je priselil Jernej Čebul v Ljubljano, se ne da točno ugotoviti.

Meščanske pravice je dobil leta 1722 in se je uveljavil kot trgovec s tekstilnim blagom. « Nerodno zato, ker že na naslednji strani citira čisto točno kraj »Hillen b. St. Bartlme«. Kraj je torej že znan, treba je samo razrešiti to skrivnostno ime. Sam sem zapisal Hillen pri Sentjerneju na Dolenjskem, ne da bi za to imel zanesljivo oporo (prim. moje Svilarke manufakture v Ljubljani..., Kronika I/2, 1953, str. 106). Tudi prof. Milko Kos mi je izjavil leta 1953, da ne ve, kje je bil kraj Hillen. Prav gotovo bomo našli v virih — morda celo »po naključju« — pravo lego Hillena. Glede prejema meščanstva v letu 1722 sem zapisal v svojem cit. članku, str. 111, op. 29, da je prejel meščanstvo *verjetno* takrat, kajti ljubljanski sodni protokol za to leto ni ohranjen, pregled drugih pred njim in za njim pa mi je dal negativni odgovor.

Od strani 36 dalje obdeluje Žontar ljubljanskega trgovca Matevža Franca Perra (v virih silno pogosto: Peera). Ko sem sam zasledoval po virih Perra ali Peera (vsekakor se bomo morali zgodovinarji še zediniti za enotno pisanje priimkov: Perr — Peer, Čebul — Čebulj in podobno), sem ga sam pri sebi osumil nekoliko tudi avanturizma in špekulativnosti. Ni namreč obstal samo pri eni pridobitni panogi, ampak je posegal v več področij in tako drobil svoje sile in kapital. Tako ga vidimo leta 1732, kako tovari v Trst strelni smodnik (RS, Copia Lettere... 1732—1737), leta 1742 je bil dobavitelj za ljubljansko suknarno (morda je že takrat imel v Trstu uvozno-izvozno podjetje?), tudi leta 1744 ji je dobavil napoljsko volno (RS, fasc. XIX). Peer je bil tudi »monopolistični nasilnež«: leta 1745 so kontrabant tovorili kočevski podložniki 26 tovorov špicerijskega blaga iz Trsta v Avstrijo in na Ogrsko. Peerovi ljudje so jim blago odvzeli in nam že znani de Werth je moral plačati Peeru preko 535 gld odškodnine. (Zakaj ravno de Werth? Morda je tudi tu deloval ta kot založnik ali pa trgovec v lastnem imenu, morda je plačal le kot upravitelj Auerspergovega posestva za »svoje« podložnike.) Dalje: dva ortneška podložnika sta tovorila iz zaledja v Trst 12 centov usnja. Ker sta bila zasačena, sta morala plačati istemu Peeru 15 gld kazni. Vir dodaja, da mora biti prav ta trgovec Peer tisti, ki je zasnoval v deželi to zmedo; ker ima tudi v Trstu negocij, si hoče pridobiti (recte: izsiliti) monopol (SSA, fasc. 78).

Na strani 57 navaja pisec Franca barona Taccoja kot lastnika manufakture usnja v Gorici. Naj dopolnim podatek z naslednjimi dodatki: Tovarno usnja v Podgori pri Gorici je ustanovil Karel baron Tacco morda že pred letom 1700 ali pa vsaj »okoli leta 1700«. Po njegovi smrti jo je vodil njegov sin Franc baron Tacco. Ker so okoli 1740 ali kmalu po tem letu ustanovili goriški stanovi svojo usnjarno, je Taccojeva pričela nazadovati. Leta 1743 ali 1744 je Franc prosil privativni privilegij in odpravo druge usnjarne. V Furlaniji se namreč ni konsumiralo toliko volovskega mesa, da bi bila sposobna poleg Taccojeve usnjarne predelovati te kože še kakšna druga. Oblasti so podpirale Taccojevo težnjo. Približno v istem času je nameraval postaviti še tretjo usnjarno gradiščanski Jud Mandolin Marpurgo (tudi: Morpurgo). Mandolin je imel brata Arona (fabrikant voska), ki je imel kompanjona Menašeja. Predlagalo se je, naj se Mandolinova težnja zavrne. — Franc baron Tacco se je tudi potegoval po letu 1740 za postavitev mlina za papir v Furlaniji (prim. moje Starejše mline za papir... ZC VIII, 1954, str. 92). Tudi to njegovo težnjo so podpirali, češ da gre v Benetke mnogo denarja za nakup papirja. Mnogo predlogov je bilo tudi za to, naj se ustanovi v Trstu tiskarna (okoli 1744), ker je velika potreba po brevirjih, šolskih knjigah in podobnih tiskih. Ustanovitev tiskarne naj bi se poverila Francu baronu Taccoju. — V njegovi usnjarni so bili zaposleni tudi Slovenci; v neki zadevi jih je klical okoli 1744 za priče (RS, fasc. V). — Taccoji so prav lep primer, kako se je tudi dosedanja zemljiška aristokracija pričela pod vplivom merkantilizma udeleževati industrijskega oziroma manufakturnega življenja. — Kot je videti iz Žontarjeve razprave, str. 57, je usnjarna leta 1758 še vedno delovala.

Takih drobnih dodatkov in morda tudi korektur bi mogel navesti sicer še več, toda vse to spada že v splošno poznavanje našega merkantilizma, ne pa v samo Žontarjevo specialno razpravo.

V besedilu knjige pogrešam vsaj nekaj dobrih slik in zemljevidov o razširjenju svilarstva in manufaktur. V primeru, da bi se kdaj pozneje izdelala celotna karta začetne industrializacije na slovenskem ozemlju, bi bilo s tem tako delo že olajšano. V snopiču zemljevidov, priključenem drugi knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije, Lj. 1959 (zemljevidi niso niti oštevilčeni niti paginirani!) je osmi zemljevid, ki prikazuje slovenske dežele v 18. stoletju, le dokaj pomanjkljiv poskus take »industrializacijske karte«, kolikor ima taisti sploh tak namen.

Jože Šorn

Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline. Maribor 1954. Založba Obzorja, Poljudnoznanstvena knjiga, 4. Izdala Študijska knjižnica na Ravnah. Strani 315 (ilustrirano).

Tako založnik kot izdajatelj in finančni podporniki so pokazali mnogo kulture in požrtvovalnosti, ko so se odločili za objavo Mohoričeve razprave, saj do sedaj kaj podobnega o Mežiški dolini nismo imeli. To delo je vsekakor napredek na poti k boljšemu poznavanju naše gospodarske zgodovine. Knjiga je pisana v prijetnem in lahko umljivem tonu, ker ima Mohorič umirjen in nezapleten način popisovanja. Avtor se je zavedal, da ne piše samo za strokovnjaka-zgodovinarja, pač pa za široki krog bralcev, tako tistih v Mežiški dolini, kot tistih na Krasu. Kljub temu, da upoštevam to dejstvo, je potrebno dati o knjigi neko mnenje in oceno.

Ko prebereš knjigo od konca do kraja, vidiš, da ni vse delo enake kvalitete. Najšibkejši je tisti del, ki obravnava industrijo Mežiške doline od začetkov do približno leta 1870. Od tu do prevrata je Mohorič že boljši, še boljši za čas od prevrata do osvoboditve. Sedaj, ko imamo lepo v pripovedni obliki podano zaokroženo podobo industrializacije našega dela Koroške, čaka gospodarske zgodovinarje naslednje delo: temeljita revizija in dopolnitev najšibkejšega dela, več analiz, komparacij in tolmačenj za naslednji del, tretji, »najboljši« del pa bo moral dobiti še nove statistične podatke, nove arhivalne študije itd. Če bi Mohoriča kritiziral, da se je pri svojem delu premalo opiral na vire, ne bi napravil s tem nič koristnega. Vsi viri za Mežiško dolino v času pred prvo svetovno vojno so namreč danes v tujini in nihče ne more zahtevati od pisca, da na svoje stroške potuje v zamejske arhive. Mnogi podatki za čas od prevrata do osvoboditve pa so v — Beogradu, torej spet daleč od doma.

Naj sedaj preidem h konkretnim navedbam nekaterih šibkih mest v prvem delu. Ko govori Mohorič na strani 13 svoje knjige o pričetkih železarne v Črni, pravi: »... Prvotna železarna grofov Thurnov je bila zgrajena med leti 1772 do 1775 v Črni, kjer še danes obstoje njeni sledovi. Koncesijo zanjo je dobil stari grof Franc Thurn leta 1774. Prvotna koncesija se je glasila na pravico za postavitvev kladiva. Pozneje je bila dopolnjena še s pravico na postavitvev ognjišča za presnanje jekla. Po smrti grofa Franca Thurna je prevzel podjetje Jurij Thurn...«

Tako Mohorič. Kako pa Hermann Wiessner (Geschichte des Kärntner Bergbaues, III. Teil, Kärntner Eisen; Klagenfurt 1953; Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 41. und 42. Band)? Na str. 116 tega svojega dela pravi Wiessner: »... Melhior Putz ml. iz zgornje Labotske doline, stanovski novčini mojster in rudarski špekulant, je opustil fužine in rudnike v Wölchu in Sv. Gertrudi in si zato kupil 1620 Črno. Tudi koncesijo svojih dveh talilnih peči je dal prenesti tja. Kot vsak špekulant je tudi on računl na hitri dobiček. Ker ga ni bilo, je prodal tamkajšnje rudnike in rafinerijo leta 1624 grofu Hansu Ludviku v. Thurnu. — Leta 1775 so prosili grofje za koncesijo za postavitvev ene peči, dveh kladiv, ene čarnarice, ene kosárne in štirih žičarn. Razen tega so 1780 prenesli žebllarno iz Velikovca v Črno. Tako je postala Črna eno najpomembnejših železarskih podjetij Koroške...«

Na straneh 71 in 73, kjer govori Mohorič o prevaljski železarni, ter na str. 209, kjer popisuje leški premogovnik, navaja, da je odkril premog pri Lešah »upokojeni dunajski magistratni uradnik« Blaž Mayer leta 1818 (str. 71 in 209) oziroma leta 1820 (str. 73).

Letnice in vse ostalo je močno napačno. Zanimivo je, da Mohorič navaja na koncu svoje knjige v »Seznamu virov« (!) delo Hermanna Wiessnerja, Geschichte des Kärntner Bergbaues, II. Teil, Klagenfurt 1951, torej knjigo, kjer je zapisano na str. 122, da je bil član Družbe Friderikovega rova (Friedrichstollen-Gewerkschaft) v Bleibergu okoli leta 1800 tudi Blaž Mayer. Da je ta Mayer prav naš »upokojenec« z Dunaja, morem še bolje dokazati z viri, ki sem jih študiral v Deželnem arhivu v Celovcu (dva fonda: Berghauptmannschaft, Ftl. Nr 747, 563, 537 — in: Sammlung Rosthorn, fasc. 7). Ti viri pravijo: Jožef Seifert je zaprosil leta 1810 kot »svinčarnar v Kotljah« za štiri tako imenovane »lastninske predzabeleže« na premog v guštanjski fari (točne lokacije nisem mogel ugotoviti). Leta 1810 je postala lastnica svinčevih kopov v Kotljah in Lešah Marija Ana Seifert. Leta 1812 je bilo vse prepisano na Blaža Mayerja. Ta, ki se navaja leta 1812 kot »svinčarnar v Kapli«, je prosil že leta 1810 za »lastninsko predzabeležbo« za premog v fari Žitara ves. Leta 1816 je prejel rudosledno pravico za premog v fari Sv. Daniel pri Pliberku, nekaj mesecev nato enako pravico v Lešah. Leta 1817 pravico za kopanje premoga v Mežici, leto dni pozneje spet v Lešah — itd. Leta 1824 so uradno sporočili, da je prodal Blaž Mayer svoje premogokope bratom Rosthornom. Ti so že sami naleteli leta 1823 na premog v Lešah in okolici — itd.

S tem so postale Mohoričeve in druge podobne vesti zastarele. Velika razlika je namreč med upokojencem, ki se mudi pri svojem vojaškem tovarišu in »čisto po naključju« (str. 209) naleti na premog, in med naprednim podjetnikom, ki hoče uporabljati premog v svojem obratu in ga zavestno išče na več krajih.

Na straneh 81—82 popisuje Mohorič povečanje prevaljske železarne. Navaja podatke o pečeh in strojih v obeh obratih oziroma zgradbah te tovarne. Ker ni jasno, na katero leto se podatki nanašajo, niti niso ti povsem točni, naj tu reproduciram podatke za Prevalje iz knjige Bericht des statistischen Comités in Leoben über den Zustand der Eisen-Industrie in Steiermark, Kärnten und Krain, Bruck a. M. 1859:

	1850	1853	1857	1858
pudlovke	6	10	15	15
varilne peči	7	11	3	3
žarilne peči	2	2	3	3
kovaški ognji	5	—	9	12
vodna kolesa ¹	10	13	10	8
parni stroji	—	2	13	14
parni stroji ²	—	1	3	4
udarjalniki	2	—	—	—
raztezilniki	2	2	—	—
cilindrično pihalo	1	1	3	3
valjčne proge	2	3	4	4
odri za valjarje	5	7	10	10

Izmed vseh 17 železarn na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem se je prav prevaljska modernizirala najhitreje in najizdatneje, tako da je prav ona bila vodič pri pospeševanju mašinizacije notranjeavstrijskih železarn. Morda ne bo odveč prikazati preobrazbo z naslednjo tabelo:

¹ Skupno število KM je znašalo: 1850 — 260 KM; 1853 — 300 KM; 1857 — 200 KM; 1858 — 160 KM.

² To so gotovo parni stroji za parna kladiva. Vseh 18 parnih strojev iz leta 1858 je imelo skupaj okoli 900 KM.

		1850	1853	1857	1858
Franz Mayr, Leoben	vodna kolesa	22	24	36	35
	parni stroji	—	1	2	3
Grof Henkel v. Donnersmark	vodna kolesa	9	6	8	8
	parni stroji	—	4	7	9
Karel Mayr, Judenburg	vodna kolesa	9	9	9	9
	parni stroji	—	—	—	—
Vitez v. Friedau, Donawitz	vodna kolesa	—	—	7	4
	parni stroji	—	—	—	—
C. kr. železarna, Neuberg	vodna kolesa	24	19	12	12
	parni stroji	—	2	7	7
Pesendorferjevi dediči	vodna kolesa	—	24	26	26
	parni stroji	—	—	—	—
Ignac Fürst, Büchsgut	vodna kolesa	11	11	15	11
	parni stroji	—	—	—	—
Železarna v Altenmarktu	vodna kolesa	42	36	36	36
	parni stroji	—	—	—	—
Ustanova Admont	vodna kolesa	—	26	26	26
	parni stroji	—	—	—	—
Cesarska železarna, Krems	vodna kolesa	—	—	5	5
	parni stroji	—	—	2	3
Karel Herzog, Gradenberg	vodna kolesa	8	10	10	10
	parni stroji	—	—	—	—
Erarna železarna, Eibiswald	vodna kolesa	10	9	12	10
	parni stroji	—	—	—	6
Železarska družba, Buchscheiden	vodna kolesa	8	8	9	7
	parni stroji	—	—	1	4
Pavel v. Putzer, Štore ¹	vodna kolesa	—	—	2	2
	parni stroji	—	—	8	8
Rosthorn & Dick- mann, Prevalje	vodna kolesa	10	13	10	8
	parni stroji	—	3	16	18
Barona Zoisa dediči	vodna kolesa	30	28	28	28
	parni stroji	—	—	—	—
Viktor Ruard, Sava	vodna kolesa	13	15	14	14
	parni stroji	—	—	—	—

Tabela nam pove, da sta imeli skupno železarni v Štoreh in na Prevaljah leta 1858 toliko parnih strojev kot — izvzemši erarno železarno v Eibiswaldu s 6 parnimi stroji — ostalih 14 železarn v Notranji Avstriji skupaj; z drugimi besedami: če bi imeli v Štoreh in na Prevaljah skupaj šest parnih strojev več, bi bili po številu teh modernih proizvodnih pomagal enaki celotnemu ostalemu 15-članskemu zboru notranjeavstrijskih železarn. Izmed vseh 17 obratov so uporabljale le Prevalje samo koks in premog. Drugi so uporabljali še nekako samo oglje (na primer Štore, Zoisovi dediči, Ruard itd.) ali pa vsaj oglje in premog.

Surovo železo je prihajalo na Prevalje iz koroških plavžev. Ti so približno v tem času proizvedli zaradi izdatnejše surovinske baze surovega železa nekako desetkrat več kot kranjski plavži in povprečno štiridesetkrat več kot spodnje-

¹ Železarna Štore je bila v letih 1850—1853 šele v izgradnji.

štajerski plavži. O tem nas prepriča naslednja tabela o proizvodnji surovega železa (v tonah):

	1850	1853	1857
Koroško . . .	52.726	42.207	50.906
Kranjsko . . .	3.206	3.704	5.108
Sp. Štajersko . .	473	914	1.724

Krize v letih 1858, 1866 in 1873 so učinkovale v železarstvu naravnost porazno (prim. *Entwicklung von Industrie und Gewerbe in Österreich in den Jahren 1848—1888*, Wien 1888, str. 8). Prevaljska železarna, ki je zaposlovala do septembra 1858 že 1768 delavcev in rudarjev, je obdržala po septembru le še 516 delavcev (odpustila je torej okoli 1250 delavcev ali nekako 70 %). Štore, ki so imele do septembra 1858 vsega skupaj okoli 740 delavcev, so zaposlile po septembru le še 210 delavcev; redukcija je izgnala iz tovarne nekako 530 delavcev ali skoraj 72 % (*Bericht des statist. Comité in Leoben, Bruck a. M. 1859*).

Na strani 161 piše Mohorič, da je v Zagorju ob Savi pridobivala svinec »*Gewerkschaft am Savestrom*«, ki da jo je ustanovil L. Ruard leta 1842. Naj pripomnim, da je pravilni naslov »*Steinkohlengewerkschaft am Saustrome zu Sagor*«. Ni je ustanovil L. Ruard (morda ima v mislih Leopolda Ruarda ?; ta je umrl že leta 1834), pač pa jo je utemeljil Jožef Atzl s tem, da so on in še dva družabnika podpisali poleti 1842 posebno pogodbo o organiziranju citirane premogovniške družbe. Ta je kupila znaten del nepremičnin, ki jim je bil do takrat lastnik Viktor Ruard, Leopoldov sin (nekaj podatkov ima Alfons Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 428—430, dalje arhiv rudnika Zagorje ter Drž. arhiv Slovenije v Ljubljani). To je bila ena, izmed najmočnejših družb na kukse (rudarske delnice) v premogovništvu. Imela je tudi rudnike svinca na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem in Koroškem.

Naj bo dovolj, čeprav še niso izčrpana vsa šibka mesta prvega dela.

V drugi del (čas od 1870 do 1918) spada na primer tudi kartelizacija železarske industrije. Mohorič jo obravnava na primer na str. 26, 52 sl. Morda bi bilo koristno, vriniti posebno majhno poglavje o kartelizaciji te industrije v splošnem. Saj je bila to gospodarsko zelo pomembna zadeva. Iz Mohoričeve razprave bi dobil človek vtis, da se je pričela kartelizacija železarske industrije dokaj pozno. Toda ni tako. Idejni prednik poznejše resnične kartelizacije je bil že prevaljski direktor Jožef Schlegel. Naj pripomnim, da je ta zapisal že leta 1850, da bi morali, če bi hoteli kapaciteto železarne polno izkoristiti, izdelati letno 6160—6720 ton tračnic. Nezanosljivost glede potreb po tračnicah pa da je otežkočala proizvodne razmere in da se na zalogo ni proizvajalo. Priključilo se je še stalno padanje cen in borba s tujo konkurenco. Zato da je bil on, Schlegel, za sestop (*Zusammengehen*) vseh domačih proizvajalcev tračnic, da bi preprečili padec cen (Hermann Wiessner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues*, III. Teil, *Kärntner Eisen*, Klagenfurt 1953; *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, 41. und 42. Band, str. 294). — Schlegel je torej predlagal kartel cen.

Dobra knjiga, ki ima za nas danes delno že skoraj vrednost virov, so nedvomno zajetne *Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete*. VII, *Eisenindustrie*; 17., 18., 19. und 20. Juni 1912; Wien 1912. Tu čitaš na strani 410, da je bil prvi kartel sklenjen že 15. decembra 1878, vendar da niso bili v njem včlanjeni vsi proizvajalci, in da so se v kartel iz leta 1886 vključile skoraj vse železarne. To je bil produkcijski kartel, podaljševan do prve svetovne vojne. Kartel žice in žičnikov (str. 434 sl.) so organizirali leta 1888 in podaljševali vsaj do 1912. Namen mu je bil, preprečiti hiperprodukcijo. Med drugimi je bil njegov član tudi Johann Globotschnig iz Ljubljane. Kartel tračničnih žebeljev in vijakov (str. 440) se je ustanovil leta 1893. Člani so bili tudi naši proizvajalci Prva žebeljarska in železarska zadruga v Kropi in Kamni gorici, podjetje v Muti, Jurij Magušar v Kropi in Kamni gorici. Kartelov jeklarn in železarn se je udeleževala seveda tudi *Österreichische Alpine Montangesellschaft*, lastnica prevaljske železarne od leta 1881 dalje.

Kartelizacija se je nadaljevala tudi po prevratu. V domačem, jugoslovanskem kartelu (prim. arhiv Zbornice TOI v Ljubljani, fasc. 217; sedaj v DAS) so

bile KID, Štore, Ravne, Zenica. Članice kartela srednjeevropskih železarn so bile češkoslovaške, avstrijske, madžarske in jugoslovanske železarne. Na vprašanje, kako gleda KID na kartelizacijo, je ljubljanska Zbornica TOI prejela dne 5. avgusta 1931 (kriza!) naslednji odgovor: »Naša izkustva glede kartelnih dogovorov nas utrjujejo v prepričanju, da so kartelni dogovori poleg zaščitnih carin in smotrne tarifne politike najučinkovitejše sredstvo za preprečevanje ali pa vsaj za omejevanje katastrofalnih posledic, do katerih bi dovedla popolnoma svobodna konkurenca. Kartelni dogovori omogočajo relativno stabilnost produkcije in zaposlitev delavstva, omiljujejo oscilacije cen v korist produkcije in konsuma ter zadržujejo s tem porazne učinke gospodarskih depresij.« KID je bila proti vmešavanju državne zakonodaje, razen »ako ni res neobhodne potrebe«.

Naj se vrnem k Mohoriču!

Posebno poglavje (str. 119—121) govori o ustanovitvi Alpinske montanske družbe. Ne glede na to, da nikjer ne pove točnega datuma ustanovitve te velike železarske družbe, se mu je zdelo dovolj, reči: »Čas je zahteval, da se izvede močnejša koncentracija obratov in organizira proizvodnja v velikem stilu« (podčrtal J. Š.). Čas ni zahteval ničesar, le ljudje in njihovi ekonomski razlogi so bili ti »postavljalci zahtev«. Če je že drugje šel v precejšnjo širino (na primer odstavki o medžimurski nafti, o blagovnem prometu na železniških postajah Dravograd in Prevalje, zelo šibki odstavek na str. 142 o mernini in rudarini), zakaj ni tudi tu pogledal malo globlje?

Prijetno in gladko tekoče branje moti to, da Mohorič ne piše v lepi slovenščini. Ni prav, da rabi izraze »zanimivo naključje« (str. 10), »svojevrsna naključja« (str. 72), »slučaj je hotel« (str. 77), leški premogovnik je bil odkrit »čisto po naključju« — itd. Če so to fraze ali stalna rekla, potem bi še nekako šlo, drugače pa ne, ker je znano, da — gledano filozofsko — v kosmosu in potemtakem tudi v človeški družbi (ter njeni zgodovini in zgodovinoepisju) ni naključja, ampak samo kavzalnost. Vsak »zato« ima svoj »zakaj« — in obratno. Dialektika in naključje se izključujeta.

Sicer je netočnosti še več, vendar se jih na tem mestu ne morem dotakniti.

Slikovnemu delu knjige bi mogel biti priključen vsaj en zemljevid obravnavanega ozemlja.

Jože Šorn

Janko Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, I. Od početka do 1918. Izdal in založil Občinski ljudski odbor v Trbovljah 1958. Strani 734 (ilustrirano).

Pred nami je zelo obsežen tekst našega znanega zgodovinarja Janka Orožna o zgodovini znatnega dela Zasavja. Gre za poljudnoznanstveno monografijo lokalnozgodovinskega značaja, ki pa ima v mnogih točkah celo »vseslovenski« pomen.

Vsebinsko je knjiga sestavljena v glavnem iz dveh delov: prvi ima zaradi obdelave rudarstva oziroma premogovništva in druge industrije precej več kot samo krajevnozgodovinski pomen, saj govori o raznih rudnikih na Slovenskem (in delno celo neslovenskih), o Trboveljski premogokopni družbi, o steklarni, o kemični tovarni, cementni industriji in podobno, drugi del ima izrazito ožji značaj (topografija naselij, cerkvene razmere, šolstvo, obrtništvo, kulturno življenje itd.). Ta dva dela nista ravno najbolj srečno združena. Nasprotno. Drugi del je razbit v dve polovici, med njiju pa je vrinjen prvi del, opis industrije. Tako pridemo do tega, da sledi skoraj 200 strani obsegajoči starejši zgodovini in topografiji vseh devetih katastrskih občin cezura, ki zajema okoli 250 strani in obravnava industrijo in rudarstvo. Tej cezuri sledi opis istih katastrskih občin v novejši dobi. Podatkom o kmečkem stanu, ki so objavljeni na straneh 256—282, sledi nadaljevanje šele na straneh 628—637. Itd. Mislim, da bi bilo bolje, če bi pisec oba zgodovinsko topografska dela združil, jima dodal opis kmečkega stanu, šolstva, cerkvenih razmer itd., rudarstvo in industrijo pa strnil

v drugi polovici knjige. Sicer pa to narekuje že sama metoda dela. Tako je vse skupaj, rekel bi, preveč razmetano po raznih straneh obsežne knjige.

Ker imajo zgodovinsko topografski opis občin, cerkvene razmere, šolstvo in drugo v glavnem lokalni pomen, se pri njih ne nameravam zadrževati. Pač pa se bom pomudil nekoliko pri tistem delu knjige, ki ima »vseslovenski« pomen. V vse podrobnosti ne bom mogel poseči, ker je Orožnov spis zelo obsežen, meni pa je prostor omejen. Gre mi v glavnem za to, da povem bračcu, katere dele te poljudnoznanstvene knjige mora vzeti z nekaj rezerve, katerim pa sme zaupati v celoti, ker so pisani dokaj znanstveno.

Na strani 299 pravi Orožen: Okrog leta 1670 je kot prvi kopal na Štajerskem premog knez Schwarzenberg. — To ne bo držalo, ker so »prvič« kopali premog pri Leobnu leta 1526 (namreč v avstrijskih alpskih deželah, na Češkem in Moravskem so »prvič« kopali že v 15. stoletju!), leta 1606 spet v bližini Leobna itd., šele leta 1672 je kopal tudi Ivan Adolf knez Schwarzenberg. Premogokopna družba se ni ustanovila »okrog 1768« — kot pravi Orožen — ampak prav tega leta.

Na strani 301—302 je mnogo napak, ki bi jih tu ne mogel vseh popraviti, ne da bi prešel okvir recenzije. Naj s strani 302 citiram tipični stavek: »V tridesetih letih [19. stoletja] je v Celju zaradi gojitve premogovništva ustanovila [država] provizorični rudarski urad, ki je bil podrejen rudarskemu in gozdnemu ravnateljstvu za Štajersko, Koroško in Kranjsko v Gradcu. Rudarski urad je imel nalogo, da otvarja in vodi državne (erarične) premogovnike na svojem področju. V pogledu iskanja novih ležišč je bil podrejen premogovnemu ravnateljstvu, ki je imelo svoj sedež v Vordernbergu.« — To je skoz in skoz napačno. Po mojih izsledkih (temeljijo na virih Finanzarchiva na Dunaju) je bilo takole: Ko se je država odločila za graditev proge Dunaj—Trst, se je hotela že vnaprej oskrbeti tudi s premogom za lokomotive. V ta namen naj bi erar sledil premog ob bodoči trasi v dolžini Gradec—Ljubljana. Zato je bila leta 1842 utemeljena posebna Rudosledna direkcija v Leobnu, ki ni bila podrejena tradicionalnemu Vrhovnemu rudarskemu uradu v Leobnu, ampak mu je bila prirejena, dodeljena, to je, bila je samostojna na istem nivoju. Kar je bil Vrhovni rudarski urad v Leobnu za privatno premogovništvo na vsem Štajerskem, to je bila direkcija Leoben za erarno premogovništvo približno na vsem Štajerskem (v resnici delno še več kot samo na Štajerskem). Skupno jima je bilo samo to, da sta bili obe ustanovi podrejeni Dvorni komori na Dunaju. Spomladi 1843 je bilo področje Spodnje Štajerske (spet samo v glavnem, ne v celoti; zašel bi predaleč, če bi našteval vse izjeme) razdeljeno v dva distrikta (revirja, posadna urada, Schichtamta), slovenjebistriškega (pozneje slovenjekonjiškega) in celjskega. Šele leta 1846 je bil celjski posadni urad dvignjen na stopnjo rudarskega urada. Celjski rudarski urad je bil leta 1862 prenesen v Trbovlje. — Od kod ima Orožen Vordernberg, rudarsko in gozdno ravnateljstvo za Štajersko, Koroško in Kranjsko v Gradcu v tej zvezi in kar takojšnjo ustanovitev rudarskega urada v Celju, mi ni znano.

Prvo poročilo o premogu na Spodnjem Štajerskem ni iz okolice Šoštanja, kot trdi Orožen na strani 302, ampak s terena Konjice-Ziče, ni iz leta 1767, ampak iz leta 1766, premoga ni odkril Peter Zajc, ampak pater Steiz. Drugo poročilo ne govori o premogu v Zabukovju pri Frankolovem, pač pa o premogu s terena Konjice-Ziče (torej zopet ista okolica), ne datira iz leta 1796, pač pa spet iz leta 1766, nista ga odkrila kovač Matija Oblak in ključavničar Puhar, pač pa abbé Poda. Sicer je res, da sta odkrila leta 1791 premog Oblak in Puhar, vendar moramo vedeti, da je med Steizem in Podajem ter med njima odkrila premog na Spodnjem Štajerskem še vrsta drugih rudosledcev, ki jih tu ne morem naštet. Oba obrtnika sta ga odkrila na treh krajih pri Zabukovci (zahodno od Celja), ne pa pri Zabukovju blizu Frankolovega (severno od Celja). Tretje poročilo se ne nanaša na Liboje, ampak na — Ruše; datira v leto 1767. Itd. Sicer je res, da je odkril pater Steiz leta 1767 premog blizu Šoštanja, toda to »odkritje« je bilo po vrstnem redu šele sedmo, če ne osmo, nikakor pa ne prvo.

Začetek premogovnika Trbovlje: Orožen citira na strani 302 dva popotna rudarja, ki da sta o najdbi premoga v Trbovljah obvestila v neki gostilni Dunajskega Novega mesta tamkajšnjega deželnega odvetnika Franca Maurerja. To je sicer mogoče, toda v virih nisem doslej našel nič podobnega. V virih iz leta 1804 se navaja Franc Maurer kot »privilegirani steklarnar v Celju«. Pogodbo o nakupu zemljišč v Trbovljah iz leta 1802 je, po Orožnu, podpisal Maurer kot »Werkführer« in ne kot odvetnik. Ta dejstva dajo slutiti, da so oba popotna rudarja in »advokat« Maurer osebe iz pripovedke. Zanimivo, da beseda »Werkführer«, ki je zapisana v uradnem dokumentu, Orožnu ni vzbudila nobenih asociacij. (A propos: nekatere starejše »avstrijske« in naše »slovenske« knjige včasih navajajo, da so bili »prvi odkritelji«, »prvi najditelji«, »prvi uporabljivalci«, »prvi ...« čisto Dunajčani, Gradčani, Innsbručani itd. To zveni tako, kot da domačini niso pomenili nič. Razlika je v glavnem samo v tem, da so tuji vedno imeli več denarja in zato kaj kmalu prerasli mala domača podjetja. Da so ustanovili prva podjetja po premogovnikih ali da so sploh eksploatirali premogovnike marsikje na Slovenskem prav domačini, ne morem dokazovati tu; naj le omenim Zagorje ob Savi, Liboje nad Celjem, sedaj tudi Trbovlje itd.)

Tudi gostilna mi je sumljiva. Sicer je res, da se je v gostilnah mnogo politiziralo in se sklepale kupčije že od nekdanj, ampak na Maurerja menda niso naleteli ravno v gostilni.

Mogoče je, da je Maurer prosil za podelitev 8 jamskih mer; prejel je z 8 lastninskimi pismi 5 dvojnih in 1 enojno jamsko mero. Na str. 304 bereš: Vsaka jamska mera je bila pravzaprav poseben rudnik z lastnim rovom. — To ni nujno; sicer pa v praksi nikjer ni bilo tako. Vedeti je namreč treba poleg mnovega drugega naslednje: jamska mera se je podelila prosilcu v last zato, da si ni lastil pravico do že podeljenega ozemlja še kak drug rudosledec. Neko poročilo iz leta 1846 pravi, da ima Maurer sicer mnogo jamskih mer (do takrat si je namreč pridobil 35 jamskih mer), da pa koplje vendarle samo ponekod, in še to na površini (torej v obliki dnevnega kopa). Po Orožnovem bi moralo biti takrat vsaj 35 rovon. Torej je kazno, da je Orožna spodnesel izraz »Stollen«.

Mislím, da bi bilo bolje — gledano z znanstvenega stališča — da bi izpustili odstavke, ki jih nismo gradili na virih in imajo zato pečat nezanesljivosti. Zaradi opuščanja dvomljivih odstavkov bi bila monografija sicer nekoliko krajša, zato pa bi imela večjo znanstveno vrednost. S tem bi konec koncev tudi povsem preprostemu bralcu nudili solidno izobrazbo iz rudarstva in rudarske zgodovine tudi v poljudno pisani knjigi.

Na nekaterih mestih ima Orožen presenetljivo točne podatke. Na primer, na str. 309 točno pravi, da je bilo podeljenih leta 1804 Maurerju šest jamskih mer (brez besede: dvojnih), na str. 315 (tretji odstavek) točno navaja vodje rudarskih uradov Mrouleta, Wodiczko (ne: Vodičko), Weineka itd., ter erarne kope Pečovnik, Osenico, Hrastovec, Briše itd. To pomeni: kjer je imel v rokah vire, je točen in uporaben, kjer pa ne, je vse skupaj problematično.

Kolikor bolj prehaja Orožen na novejšo dobo, toliko zanesljivejši in uporabnejši postaja. Zelo dober je tekst od Vodenske premogokopne družbe dalje do TPD (str. 316—327). Najboljši del knjige — vsaj kar se tiče zgodovine rudarstva — je poglavje o Trboveljski premogokopni družbi od strani 328 do, z vrzeli, strani 445. Te vrzeli predstavlja historiat nekaterih rudnikov pred priključitvijo Trboveljski premogokopni družbi. Prva takih vrzeli je zgodovina zagorskega rudnika pred priključitvijo. Na str. 341 piše Orožen: »Zagorski rudnik je celo nekoliko starejši od trboveljskega.« Naj dodam, da je starejši približno 50 let. Dalje pravi avtor, da je bil med prvimi, ki je tod poskušal rudarsko srečo, »ljubljski kanonik Karel Pinhak«. Pravilno bi se moralo glasiti: ljubljanski župnik (taka je označba v virih, ki sem jih do sedaj pregledal) Jožef Pinhak. Karel je bil Jožefov brat in je bil doktor prava ter ni imel osebnostno z duhovniškim poklicem nobenih zvez. Izraz »Pinhak« sem zasledil samo v viru arhiva rudnika Zagorje ob Savi; nastal je tako, da je pisec napravil pri črki »k« značilno svojevrstno špiralo, podobno črki »l«. V vseh virih v ljubljanskih arhivih (in tudi dunajskih), ki jih ni malo, piše vedno dosledno Pinhak. — Jožef je svojo vitriolnico le *prestavil* iz Ljubljane v Zagorje; to je točneje,

kot pa reči, da je »... v Lokah v početku stoletja [sc. 19. stoletja] z gradil tovarno vitriola« [sc. Jožef]. — Družba na kukse, ki jo je ustanovil leta 1842 Jožef Atzl, se je imenovala »Steinkohlgewerkschaft am Saustrome zu Sagor« (ne samo: Gewerkschaft; razlika je znatna).

Tretji, ki je prišel v skromni meri izkoriščati hrastniški premog, se ni pisal Ropoš, pač pa Rogoš (str. 342). V Ljubljani ni stolovala rudarsko-sodna delegacija, pač pa le rudarska substitucija (Oberbergamt-Substitution). Vrhovni rudarski urad v Celovcu je bil namreč kompetenten za ozemlje Koroške, Kranjske, Goriške, Trsta in Istre. Njemu podrejena ljubljanska substitucija ga je le v neki določeni meri razbremenjevala: opravljala je posle rudarskega urada za vse ozemlje južno od Karavank. Vrhovni rudarski urad v Leobnu ni imel substitucij.

Sibke so Orožnove navedbe na str. 368 o začetkih rudnikov Liboje, Krapan, Kočevje, Senovo. Libojski rudnik ni »nastal v početku stoletja«, pač pa so bile tam podeljene prve jamske mere že prej, že leta 1799. Glede Krapana (pri Labinu; nekaj v beneškem delu Istre) je res, da nekateri pisci trdijo, da sega začetek tega rudnika v 17. stoletje, toda to je *starejša* avstrijska in italijanska literatura. Po virih tega še ni nihče dokazal. Te vire bo treba vsekakor iskati v rudarskih knjigah Benetk. Benečanska rodbina, ki jo nekateri viri imenujejo Nani, drugi pa Nanny (Orožen kompromisno: Nanni), je rudnik *ponovno* odprla leta 1776. Po virih v Arhivu dvorne komore na Dunaju je kopala tam premog v prav izdatnih količinah od leta 1779 dalje tudi reška čistilnica sladkorja (ustanovljena leta 1750). Ob čistilnici in za njo se je zvrstila še dolga vrsta kopačev. — Kočevski rudnik se ni »začel leta 1849«, ampak že leta 1803. — Senovski premogovnik ni leta 1842 »prevzela posebna družba«, ampak kar »Premogokopna družba v Zagorju ob Savi«.

Zelo dober je spet tekst na straneh 369 do 445 o tehnizaciji obratov TPD, o vodstvu obratov, o proizvodnji itd.

Besedilo na str. 446—496 (o pretežno delavskih naseljih) in 542—628 (o pretežno kmečkih naseljih) je spet bolj lokalnozgodovinskega pomena, čeprav ne v celoti. Je bolj gradivo, iz katerega bi se zanesljivo dal napraviti dober pregleden izvleček, na primer o »proletarizaciji« naselij ali kaj podobnega. Delavsko gibanje, bratovske skladnice, vprašanje mezd in podobno bi bilo pregledneje, če bi jih avtor združil v eno in enotno poglavje. Tako pa so ti podatki razbiti in obdelani na primer na straneh 317—318, 326, 364, 496—524 itd. Rudniške nesreče se da prav lepo ponazoriti v obliki tabele ali tudi grafikona. Tako imaš vse to strnjeno na eni sami strani, komentar in opis lahko sledita tabeli ali grafikonu.

Skice na straneh 72, 79, 89, 93 itd. ne povedo mnogo; slike na straneh 373, 404, 507, 528 so naravnost dokumentarne. Barvne priloge so prav lepe, bilo pa bi sijajno, če bi kje pisalo, koliko so premogovi sloji debeli in koliko so že izčrpani oziroma še nedotaknjeni. Bodoča »zgodovina« premogovniškega Zasavja pač zavisi od zalog.

Jože Šorn

Danilo Klen, Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije. Prema suvremenim izvještajima Trgovinske komore. (Mijo Mirković: Predgovor.) Zagreb 1959, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 8, XIII + 96 str. 8°.

Gospodarski položaj Reke v dobi Ilirskih provinc (1809—1813) je bil do sedaj znan le v splošnih obrisih, kakor avtor pričujoče študije prikazuje z analizo del zgodovinarjev, ki so se z njim bolj ali manj obširno ukvarjali (G. Kobler, J. Mal, P. Paskiević, M. Pivec-Stelè, F. Šišić, J. Viezzoli, B. Vošnjak), ker je bilo arhivalno gradivo ali neznano ali premalo izrabljeno ali nezadostno.

Avtor študije je imel srečo, da je našel v Drž. arhivu Reke, raztresen v različnih fondih, del arhiva reške trgovske zbornice. Trgovske zbornice, ki so v Franciji nastale že v 17. stoletju, je Napoleon I. leta 1802 reorganiziral s popolnoma službenim značajem in v dekretu o organizaciji Ilirskih provinc dne 15. aprila 1811 določil ustanovitev trgovskih zbornic v Trstu, na Reki in v Dubrovniku.

Reška trgovska zbornica je začela z delom 18. novembra 1811 in njeno delovanje je trajalo do 1. oktobra 1814, ker jo je avstrijska oblast v prehodni dobi pripravljanih del za ustanovitev Kraljestva Ilirije še tolerirala, ta dan pa ukinila kot francosko, v Avstriji nepoznano ustanovo. Ves čas svojega obstoja je vestno izpolnjevala trgovskim zbornicam predpisane naloge. Francoski in pozneje avstrijski oblasti je pošiljala zahtevana poročila o industriji in trgovini Reke, pa tudi po lastni iniciativi v spomenicah povedala svoje mnenje o novih določbah gospodarskega značaja, ki so tangirale Reko, in stavila predloge za izboljšanje položaja. Uspeh je bil, žal, le redko pozitiven. Najbolj važni dokumenti so: popis pomembnejših reških trgovcev 30. decembra 1811, spomenica 16. januarja 1812, poročilo o trgovini Reke 30. julija 1814, popis tovarn in popis trgovcev Reke leta 1814. Naša študija prinaša v dodatku besedila v prevodu.

Čeprav arhiv zbornice ni ohranjen v celoti, je vendar še ohranjeno gradivo tako pomembno, da podaja izčrpno sliko, kako so kratka leta Ilirskih provinc vplivala na gospodarski položaj Reke. Ta slika je zelo temna, morda v poročilih za avstrijsko oblast namenoma nekoliko pretirana, vendar zelo važna, ker je sodobna in ker so bili sestavljalci poročil in spomenic strokovno odlično podkovani in o dejanskih razmerah zelo dobro poučeni.

Reka, z majhnim teritorijem z niti 9000 prebivalci, je živela od trgovine s proizvodi svoje industrije, ki je predelavala uvožene surovine, v še večji meri pa od tranzitne trgovine na kopnem in po morju. Imela je tovarne za sladkor, tobak, liker, ladjedelnice in vrsto manjših industrijskih podjetij, ki bi jih sicer danes imenovali obrtne delavnice. Trgovala je predvsem z žitom in s soljo, uvažala je po kopnem iz Avstrije, Češke, Ogrske, Hrvaške, Kranjske in Istre, izvažala po morju v Italijo, Sicilijo, Spanijo, Levanto, Dalmacijo, Dubrovnik in Istro.

V to tako organizirano gospodarstvo je udarila vojna 1809 s kontribucijo in rekvizicijami, in novo ustanovljene Ilirske province so prinesle francoske zakone, do zdaj neznanе davke in predvsem stroge določbe Napoleonovega kontinentalnega sistema. Sicer je mirovna pogodba 14. oktobra 1809 v Schönbrunnu določila prav Reko — in ne Trst — za mesto avstrijskega tranzita, vendar koristi ni bilo veliko zaradi previsoke carine, 6 frs za 1 avstrijski cent blaga. Trgovina na kopnem si je poiskala cenejša pota. Izvoz po morju pa je skoraj uničila angleška kontinentalna blokada, pa še delovanje gusarjev.

Reška industrijska podjetja so ostala brez surovin, deloma prenehala z delom, deloma životarila. Plovba na dolge vožnje je bila zmanjšana na minimum, ostalo je nekaj obalne plovbe. Ilirske carinske tarife 27. novembra 1810 so bile sestavljene po vidiku francoskih, ne ilirskih interesov. Proti njim so se borili tako reški kakor tržaški trgovci, uspeh pa je bil le delen, dekret 19. septembra 1812, ki je znižal nekatere carine. Dekret 19. novembra 1811, ki je določil novo carinsko mejo, ki je postavila province vzhodno od Reke izven carinskega kordona, je bil diktiran od nemoči francoske oblasti v boju proti tihotapstvu. Reška zbornica za ta motiv ni zvedela, podaja pa zelo zanimive podrobnosti o organizaciji tihotapstva, ki je prinašalo velike dobičke pa tudi velike nevarnosti, posebno z Malto in Visom, takrat v angleški posesti. Od favorizirane nove trgovske linije Francija—Ilirija—Levant Reka zaradi svojega geografskega položaja ni mogla imeti toliko koristi kakor n. pr. Trst. Konec vojne, 3. julija 1813. leta je Reka doživela tudi požar kot posledico izkrcanja angleškega brodovja, in potem v teku leta 1814 opazovala z začudenjem in nezadovoljstvom trajanje francoskih predpisov med dolgotrajnimi pripravami za novo avstrijsko ureditev. (Tu bi se dala pritegniti še študija J. Polca: Kraljestvo Ilirija I.)

Predlogi, naslovljeni na avstrijsko oblast, za rešitev iz težkega gospodarskega položaja so bili v glavnem zahteve po stanju pred 1809: oprostitvev od davkov, obnovitev tovarn, nizka carina, svoboda za tranzitno trgovino; kot nova točka se je pridružila zahteva po povečanju reškega teritorija. Zahtevi po obnovitvi privilegija svobodne luke — Trst je skoraj istočasno zahteval isto — je bilo ugodeno 1. aprila 1814 za obe mesti. Vendar so se rane, zasekane reškemu gospodarstvu, le počasi celile.

Kar smo tu navedli v splošnih obrisih, prikazujejo spisi reške trgovske zbornice prav v podrobnostih, podprti s številkami in drugimi točnimi podatki. Za nas je morda še zanimivo, da je med naštetimi 110 reškimi trgovci, ki so bili po poreklu precej mednarodni, tudi 10 Slovencev, in da je ljudstvo imenovalo prevoznike iz Kranjske in Hrvaške, ki so na Reko prinašali žito, kupovali pa sol, »furmane«.

Glavni vir študije je v določenem smislu res enostranski, ker je trgovska zbornica zastopala predvsem koristi določenega razreda, trgovcev in industrijcev. Ker pa je slab gospodarski položaj udaril ne samo lastnike industrij in trgovin, temveč povzročil tudi brezposelnost nastavljenecv, delavcev in mornarjev, in ker je zbornica zastopala ne samo koristi Reke, temveč tudi njenega zaledja in dežel, s katerimi je bila v poslovni zvezi, prerašča podana slika svoj okvir in nudi res izsek gospodarskega življenja Ilirskih provinc, ki je obenem izsek gospodarske zgodovine Hrvaške in izsek zgodovine kontinentalnega sistema.

Melitta Pivec-Stelè

Rab — Živa priča »kulture in civilizacije« italijanskega okupatorja. Maribor 1953, izd. Obzorja, str. 81, 16°.

Mariborska založba »Obzorja« je 1953 izdala drobno knjižico na 80 straneh in se z njo oddolžila spominu tisočev Slovencev in Hrvatov, ki so v času vojne 1942—1943 prebili najtežje dni v zloglasnem in za mnoge usodnem koncentracijskem taborišču na Rabu.

Vsebinsko lahko delimo knjižico na dva dela. V prvem delu opisuje pisec kratko zgodovino okupatorjevega terorja in njegovih prijemov od zasedbe do poletja 1942, ko je začel množično odganjati ljudi v koncentracijska taborišča. V drugem delu pa riše zelo nazorno in prepričljivo sliko zloglasnega taborišča na Rabu.

Italijanski okupator je sprva sicer spretno prikrival svoje namene, ki jih je imel s slovenskim prebivalstvom na novo pridobljenih krajev. Vendar je že v prvih mesecih okupacije pokazal, kakšni so njegovi cilji in nameni: s preizkušninimi fašističnimi metodami onemogočiti Slovencev svobodno življenje, ga poitalijančiti in polagama uničiti.

Slovita Roška ofenziva je dokončno odgrnila kopreno italijanske kulture, civilizacije in odnosa do Slovencev. Kaj so nameravali napraviti s Slovenci, je bilo jasno spoznati iz govora generala Robottija na sestanku s podrejenimi komandanti 2. avgusta 1942 v Kočevju. »Nadrejena oblastva ne nasprotujejo temu, da interniramo Slovence in da namesto njih naselimo Italijane.« (To je izjavil po sestanku generalov z Mussolinijem v Gorici 31. junija 1942.) Italijani so računali, da bodo z uspešno ofenzivo dosegli hkrati kar več ciljev: uničili bi slovensko partizansko vojsko, uničili in odpeljali v koncentracijska taborišča dobršen del Slovencev in zaplenili njihovo premoženje. Zaradi brezmejnega pohlepa po dobrinah je Italijanom prišlo preseljevanje več kot prav. Hkrati z odstranitvijo ljudi z njihovih domov je dobil okupator možnost, da pobere živino, živila, obleko in druge dragocenosti. Plenjenje imovine b. c. (briganti communisti) je bil gotovo najbolj priljubljen ukrep. V tem smislu je uspela tudi italijanska ofenziva. Oropali so na tisoče ljudi in jih odvlekli v taborišča, kjer so bili izpostavljeni najhujšemu fizičnemu in psihičnemu pritisku. Rabsko taborišče, v katerega so vozili v glavnem Slovence, je masovno požiralo svoje žrtve in Italijani so pri uničenju Slovencev na Rabu dosegli največji obseg.

Brošura nudi zelo dobro in popolno sliko življenja oziroma trpljenja v taborišču. Karakterističen je opis uprave in sploh vsega poslovanja v taborišču, kjer Italijani na čelu s komandantom Cuiulijem gledajo samo na to, da bi čimprej obogateli na račun internirancev. Obenem pa se vidi, da ni funkcioniral normalno in pošteno niti en sektor uprave. Že tako pičlo hrano so jemali proč vsi, ki so imeli količkaj opravka z njo: podjetje, ki je hrano dobavljalo, skladiščniki, kurirji, stražarji, kuharji in še vrsta drugih. Italijani so internirance mučili še na desetine drugih načinov.

Na intervencijo klerikalnih in cerkvenih veljakov iz tako imenovane »Ljubljanske pokrajine« so začeli Italijani novembra in decembra 1942 izpuščati domov prve »zanesljive« internirance. Nekateri so se prostovoljno, večinoma pa prisiljeni pred izbiro smrt ali življenje, javili v belogardistične vrste — MVAC.

Roška ofenziva je v taborišču divjala z nezmanjšano silo. Tihi boj z oboroženim in nadmočnim sovražnikom je trajal dalje. Komunisti tudi tu niso držali križem rok. Organizacija OF se je vedno bolj uveljavljala in zajela v svoje vrste vedno več poštenih internirancev. OF jih je povezala, idejno oblikovala in tako ustvarila enotno politično in vojaško silo, kar se je pokazalo zlasti po kapitulaciji Italije, ko so interniranci organizirano prevzeli oblast in ustanovili Rabsko brigado.

Avtor je sestavil brošuro po »Primorskem dnevniku«. Ker je uporabljenih več originalnih, predvsem italijanskih dokumentov in je ponekod postregel še z direktnimi citati, je knjižica toliko bolj zanimiva in verodostojna.

Nekateri podatki (n. pr. koliko naših ljudi je šlo skozi italijanska taborišča) v celoti gotovo ne držijo, vendar moramo pristaviti, da to ni bistveno in da tudi Italijani sami niso imeli točnih seznamov in pregledov, koliko Slovencev so spravili v internacijo.

Knjižica je pisana objektivno in podprta s številnimi konkretnimi podatki. Tako si tudi bralci, ki niso bili v taboriščih, ali mlajši rod, ki ga vojna še ni dosegla, ustvari iz nje precej verno sliko težkega življenja v taborišču na Rabu.

Matija Žgajnar

Franc Sterle, Med proletarci. Ljubljana 1953, MK, str. 76 + VIII fotografij in 6 črtežev med besedilom, 8°.

»Mladinska knjiga« je 1953 izdala zanimivo knjižico na 76 straneh, ki obravnava pohod XIV. divizije na Štajersko.

Na ukaz Glavnega štaba Slovenije je krenila divizija na pohod dne 8. januarja 1944. V svojem sestavu je imela 3 brigade: Tomšičevo, Šercerjevo in Bračičevo. Kakšen je bil glavni namen pohoda? Nemci so na partizanske enote, ki so tedaj operirale na Štajerskem (Šlandrova in Zidanškova brigada, Kamniško-Zasavski odred, Vzhodno-Koroški odred, Kozjanski bataljon) stalno in zelo močno pritiskali. Partizanske enote je bilo treba razbremeniti in jim nuditi predvsem vojaško pomoč. Še važnejši cilj pohoda pa je bil politični. V slovensko Štajersko, ki so jo Nemci držali najbolj čvrsto v svojih rokah, je bilo treba ponesti poguma in morale in ji pokazati, da je rešitev izpod okupatorja mogoča le z odločnim in neizprosним bojem; pokazati, da je edino partizanska vojska tista sila, ki bo pregnala okupatorja in narodne izdajalce ter osvobodila Štajersko.

Že v uvodu je avtor povedal, da so ga k pisanju silili mnogi preživeli borci, predvsem pa nepozabni spomini, ki jih je doživel kot udeleženec pohoda. Pripomniti moram, kar je ugotovil že sam avtor, da se je v svojem delu omejil v glavnem na brigado »Toneta Tomšiča«, ker je zbral in uredil predvsem najboljše odlomke iz dejavnosti III. bataljona Tomšičeve brigade, v katerem je bil borec tudi on.

Razumljivo je, da kot borec ni mogel vedeti za širše in obsežnejše načrte in akcije, niti ni mogel imeti pregleda nad pohodom drugih enot divizije, ki so se prav tako v najtežjih pogojih tolkle z nadmočnim sovražnikom.

Skoraj istočasno kot Sterle je pisal o pohodu XIV. divizije polkovnik Jože Klanjšček. Njegova razprava »Proboj XIV divizije u Štajersku« je izšla februarja 1953 v Vojnoistoriskom glasniku. Avtor je z uporabo naših in nemških dokumentov podal zelo verno sliko pohoda in bojev XIV. divizije ob njenem pohodu na Štajersko. Nasprotno pa Sterle ni uporabljal skoraj nobenih dokumentov in je knjiga v tem pogledu gotovo pomanjkljiva. Sam pravi, da je uporabljal le dnevnik kasneje padlega politikomisarja Nandeta Sedeja in sovražni dokument, sicer pa je vse pisal po spominu. Na srečo ima avtor zelo dober spomin, ki mu je brez dvoma pripomogel, da je opisal večkrat zelo zanimive podrobnosti, kar mu brez dvoma moremo šteti le v dobro. Kljub dobremu spominu

pa je pozabil mnogo važnih podatkov imen krajev in ljudi, s katerimi se je srečal na tem pohodu.

Vsebinsko lahko knjigo razdelimo na dva dela. V prvem delu, ko se je divizija premikala še po Dolenjski in Hrvaški, avtor dosledno navaja vse dogodke, točne datume in kraje, skozi katere se je pomikala divizija. V drugem delu pa je konkretnih podatkov vedno manj, zato pa se je avtor več zaustavljal na opisovanju hudih bojev in trpljenja, ki so ga povečevali še glad, sneg in mraz. Zato je njegovo delo bolj itinerar in kronologija dogodkov, ki jih je preživela Tomšičeva brigada oziroma njen III. bataljon. Ne glede na to pa je Sterle podal zelo prepričljivo sliko enega največjih podvigov iz narodnoosvobodilne vojne.

Potek dogodkov je kronološki, razdeljen na 18 manjših poglavij, ki so med seboj povezana in tvorijo zaokroženo vsebinsko celoto.

Na koncu knjige je dodal še dokumentarno zgodovinsko prilogo. S pomočjo preživelih borcev mu je uspelo delno rekonstruirati seznam borcev Tomšičeve brigade v času pohoda, vendar je po navedbi avtorja pomanjkljiv in manjka vsaj še 200 imen. Na zadnjih straneh je še 22 fotografij iz vrst komandnega kadra divizije in nekaj drugih bolj ali manj znanih partizanov, kar precej prispeva k pestrosti in zanimivosti knjige.

Matija Žgajnar

DISERTACIJE AVSTRIJSKIH UNIVERZ O VPRAŠANJIH SLOVENSKE ZGODOVINE

Po drugi svetovni vojni so nekateri absolventi avstrijskih univerz napisali za dosego doktorske časti disertacije s temami iz moderne politične zgodovine. Nekateri so za slovensko zgodovino tako važne, da bo prav, če seznanim z vsebino nekaterih disertacij tudi naše zgodovinarje. Druge disertacije, ki jih nisem utegnil prebrati, jih pa moramo tudi upoštevati, le citiram, da bo bralec Zgodovinskega časopisa videl, kakšne teme si izbirajo mladi absolventi za obdelavo v disertaciji. Ker je po novi avstrijski odločbi mogoče izposojati v tujino tudi disertacije (le-te oddajajo mladi doktorji osrednjim avstrijskim knjižnicam kot dolžnostne izvode, seveda v tipkopisu; le zelo redke se tiskajo), si bo mogel važnejše razprave marsikdo izposoditi in preštudirati doma.

Doliner Dorothea, Die politischen Organisationen, Verbände und Vereine in Kärnten von 1860—1914. Inaugural-Dissertation eingereicht von... an der Leopold-Franzens Universität Innsbruck im Februar 1953 (Tipkopis, str. 288).

Delo je grajeno skoraj docela na virih (v odstotkih rečeno, okoli 90 %), in sicer na virih, hranjenih v Celovcu. V koroškem deželnem arhivu je Dolinerjeva uporabljala deželne prezidialne spise za leta 1860—1914 in tako imenovano »Volkstümliche Sammlung Wutte«; iz prezidialne deželne policije je pritegnila k delu društveni kataster za leta od 1860 do 1914; v arhivu celovške škofijske palače je pregledala »društveni fascikel« krškega škofijskega arhiva; poslužila se je tudi privatnega katastra direktorja študijske knjižnice v Celovcu. Izmed tiskanih virov je pregledala stenografske deželnozborske protokole 1860—1914, državne in deželne zakonike za isti čas, dalje statistični priročnik za ta leta, končno časnike, letake in lepake; izmed literature navaja 39 knjig.

Avtorica se je lotila težke, zato pa nič manj važne in zanimive naloge: zgodovine delovanja društev in podobnih političnih združb na Koroškem od zakona o društvih z dne 15. septembra 1867 do začetka prve svetovne vojne. Dolinerjeva razdeli razpravo v uvod in tri poglavja. V uvodu da pregled političnih razmer na Koroškem v času 1860—1867; v posebnem odstavku obravnava novi društveni zakon iz leta 1867. V prvem poglavju, ki ga naslovi z

»Gründungsperiode«, zajema čas od 1867 do 1879. V njem obravnava snovanje in utemeljevanje društev ter splošni pregled liberalno demokratskih, nemških liberalnih, katoliških konstitucionalnih, socialističnih delavskih in slovenskih nacionalnih društev. Potem razpravlja o pomenu in vplivu teh društev v javnem življenju ter o tem, kakšno stališče so zavzela do notranjepolitičnih vprašanj, do madžarske nagodbe, do reforme državnih volitev, do cerkve, do vojaške reforme, do nacionalno političnih vprašanj, do položaja Galicije v monarhiji, do konflikta Francija—Prusija, do zunanjepolitičnih vprašanj, do državnopravnega odnosa do nemškega rajha, do balkanske krize, do gospodarskopolitičnih, socialnopolitičnih in kulturnopolitičnih vprašanj, končno do šolskega vprašanja na Koroškem. — Drugo poglavje obdeluje društva v času 1879—1897, v fazi programatičnega izoblikovanja in trdnjšega konstituiranja v okviru krovnih združenj oziroma strank. Ima enako metodo tudi tu: splošnemu okviru sledi »zavzetje stališča« vsakega društva posebej do pomembnih koroških in nekoroških dogodkov v tem času. — V tretjem poglavju prikazuje življenje društev v času 1897—1914, v fazi okrepljenega strankarskopolitičnega in nacionalnopolitičnega boja.

Avtorica se je zelo trudila, da bi bila pri svojem delu kolikor mogoče objektivna in vestna. Toda to ji ni vedno uspelo. Nekaj je vzrok v tem, da ni povsod obvladala obilnega gradiva, nekaj v tem, da je téma že sama po sebi precej »politična« in še vedno močno aktualna, nekaj pa v tem, da mlada doktorica nima širše filozofskozgodovinske izobrazbe. Iz teh treh razlogov ni spis vedno in povsod na akademski ravni. Ko disertacijo bereš, se ne moreš znebiti vsaj na nekaterih mestih vtisa, da se avtorica vede ali nevede živahno udeležuje diskusije in polemike z nekega določenega stališča. S katerega? Nikjer ne pove direktno, s katerega, vendar se da iz teksta samega slutiti, da se je postavila (vsaj v nekaterih vprašanjih) na stališče nedeljive in enotne Koroške. Zanj niso določeni vidni, zunanji družbeni pojavi manifestacija notranje dinamike tega pojava samega, ampak odpravi nek problem na neznanstven način. Kot primer za povsem določeno »zavzetje stališča«, pomanjkanje osnovne zgodovinske in filozofske izobrazbe ter gluhost za dinamiko zgodovinskega oziroma družbenega dogajanja naj citiram stavke s strani 32—33 disertacije. Tu piše o slovenskih nacionalnih društvih in pravi: »S členom XIX državnega osnovnega zakona iz leta 1867, ki jamči enakopravnost narodov v Avstriji, je bila dana osnova za agitacijo iz Kranjske ven za podporo radikalno-nacionalnih krogov. Da bi se mogel razširiti vpliv na vse jezikovno mešano področje, je manjkal prirodni geografski center, kajti center vsega življenja v deželi je bil in ostane ‚die reindeutsche Stadt Klagenfurt‘. Težili so k temu (namreč ti krogi), urediti v njem slovensko centralo. Prvi korak so naredili s tem, da so leta 1869 utemeljili slovensko politično društvo Trdnjava, ki je imelo svoj sedež v Celovcu. Član je bil prof. Einspieler. Ob ustanovitvi je imelo 97 članov, potem pa je nazadovalo in 1875 je morala Trdnjava ustaviti svoje delovanje.« — Mislim, da ni bil Celovec leta 1869 niti biološko niti politično niti gospodarsko (vsaj v neki meri) »reindeutsche Stadt«. — Sámó sebe demantira Dolinerjeva na straneh 122—123, kjer je govora o »Katoliškem političnem in gospodarskem društvu za Slovence na Koroškem«, ki se je ustanovilo 1890. Neposredno po ustanovitvi je vložilo društvo pri celovškem magistratu slovensko vlogo, ki pa je bila zavrnjena, češ da je treba priložiti nemško prestavo. Društvo je rekuriralo na deželni zbor, pa tudi ni uspelo. Potem se je obrnilo na notranje ministrstvo. To je odločilo 9. septembra 1890 glede na člen XVI. zakona z dne 5. marca 1862, da je deželno mesto »poškodovalo« člen XIX. državnega osnovnega zakona z dne 21. decembra 1867 in izjavilo, da bi moral biti magi-

strat obvezan, vlogo sprejeti. — Tako je torej notranje ministrstvo še leta 1890 izpričalo, da Celovec ni »reindeutsche Stadt«.

Dne 4. decembra 1891 je društvo ponovno vložilo slovensko vlogo na magistrat. Bila je zavrnjena z istim motivom. Društvo je rekuriralo na deželni zbor, ki je odločil, da bi magistrat moral sprejeti vlogo, ni pa pristal (= zbor) na zahtevo po slovenski rešitvi te vloge. Magistrat in društvo sta rekurirala na notranje ministrstvo, ki je zavrnilo magistratov rekurs in sprejelo rekurs navedenega društva. Ta odločitev je izzvala vihar protestov med nemškimi nacionalisti, ki so sklicali 13. novembra 1892 protestno zborovanje (tu citira Dolinerjeva Karla Gottfrieda Hugelmann, *Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs*. Wien-Leipzig 1934, str. 490—491). — Notranje ministrstvo je ponovno izpričalo, da nima Celovca za »reindeutsche Stadt«.

Tiste tri elemente, ki sem jih navedel dva odstavka više, naj okarakteriziram s stavki s strani 238 njene disertacije. Tu piše, da se je čutila od leta 1905 dalje na Koroškem močna propaganda, vodena iz Kranjske, naj se v smislu trializma priključi Koroška do Drave kot severne meje v troedino Slovenijo pod habsburškim vodstvom. Da bi se moglo nasprotovati tej močni jugoslovanski agitaciji, se je osnoval leta 1908 kot organizacijski center vseh nemško nacionalnih društev »Deutscher Volksrat für Kärnten«, ki da je uspešno deloval do 1919. Potem nadaljuje: »Den Höhepunkt aller nationalslowenischen Hetzpropagande gegen Kärnten stellte wohl der 1914 (namreč 17. maja) in St. Michael abgehaltene Tabor dar« (na tem taboru so govorili dr. Janko Brejc, Grafenauer, dr. Krek, kmet in puškar Mihael Türk ter živinorejski inšpektor Krištof; prisotnih je bilo 4000 ljudi). — Mislim, da je »nezgodovinarsko« in nefilozofsko, odpraviti dinamiko kateregakoli družbenega pojava z besedo »Hetzpropagande«. Kako bi Dolinerjeva okarakterizirala dogodek, ki ga sama opiše na straneh 240 in 241, pa ga pusti brez posebnega komentarja? Namreč nemški Volksverein je sklical za 14. julij 1914 v Celovec veliko protestno zborovanje. Po zborovanju je odšlo 100—200 mladeničev med prepevanjem pesmi »Wacht am Rhein« (pripominjam en passant, da niso takrat v Celovcu šele prvič peli to nemško pesem) do stanovanja vodje narodno slovenskega gibanja na Koroškem, dr. Janka Brejca, kjer so demonstrirali z glasnimi »fuj« klici. Na kolodvoru so metali kamne proti oknom nacionalno slovensko mislečega prometnika. Potem so odšli pred »Narodni dom« in kljub policiji sneli neko slovensko napisno tablo s hiše.

Na straneh 249—250 zaide celo v polemiko, in to v naslednji zvezi: Leta 1911 je sklicala Slovenska straža veliko zborovanje na Gosposvetskem polju pri Gospej Sveti. Avtorica nadaljuje: »Es wurde hier zum erstenmal die Behauptung aufgestellt, dass das Zollfeld heiliger slowenischer Volksboden sei, da dort Kärnter Herzöge durch das ‚slawische Bauerngeschlecht der Edlinger‘ auf den Herzogstuhl gekrönt worden seien. Diese Behauptung hat unter den Historikern beider Lager einen grossen Streit hervorgerufen, ohne dass es den slowenischen Gelehrten gelungen wäre, stichhältiges Beweismaterial für die aufgestellte Behauptung zu erbringen. Nach den Darlegungen Jaksch' in den Monumenta historica ducatus Carinthiae (Besprochen i. Carinthia Jg. 1931) 1896—1915 ist es mit weitgehender Sicherheit anzunehmen, dass dem Akt auf dem Fürstenstein und Herzogstuhl (der eine lateinische Inschrift aufweist und offenbar aus alten Römersteinen zusammengesetzt wurde) keinerlei staatsrechtliche Bedeutung zukam. Es könnten die Edlinger-Bauern Slowenen gewesen sein, doch nachweisen konnte man es bislang nicht.« (Tu citira: Veiter Theodor, *Die slowenische Volksgruppe in Kärnten*. — *Geschichte, Rechtslage, Problemstellung*. Wien-Leipzig 1936 [= *Kleine historische Monographien Bd L.*])

Sedaj pa še razlikovanje med »windisch« in »slowenisch«. Dolinerjeva celo v istem stavku uporablja izraza »slowenisch« in »windisch«. Tako zapiše

na str. 35 naslednje (vsa podčrtavanja v tem odstavku so moja): »Die radikal-slovenischen Bestrebungen fanden bei den Kärntner-Windischen nur wenig Anklang«, le 7 vrstic niže, že na strani 34, pa: »Dass die Kärntner Slovenen ihr Interesse einzig und allein auf die Wahrung ihres kulturellen Volkstums richteten.« Dalje na str. 129: »Neben diesem ständig wiederholten Forderungen nach Einführung des Slovenischen als Unterrichtssprache in den windischen Teilen Kärntens stand die nach Gleichberechtigung des Slovenischen im Amtsverkehr.« Končno na str. 158: Mohorjeva družba je imela močan vpliv »auf das Denken der Kärntner Windischen durch die Verbreitung slovenischer Lektüre aus.« — Zgodovinarji tostran meje sicer prav dobro vemo, kaj hočejo reči »onostranski« zgodovinarji, kadar govorijo o »Slovencih« in »Vindišarjih«, vendar v bistvu nimajo prav in ne bodo imeli toliko časa prav, dokler ne bodo svojih nazorov spravili v sklad z resničnostjo.

Spričo zelo težke teme se Dolinerjevi ni vedno posrečila razmejitev delovnega področja disertacije. Včasih citira izjave z različnih zborovanj in podobno, včasih pa pusti važnega govornika brez izjave. Na primer: ko zadovoljivo opiše razvoj socialne demokracije od ustanovitve celovškega Delavskega izobraževalnega društva v novembru 1869 dalje, pravi na str. 93, da je govoril dne 11. marca 1887 v Celovcu dr. Viktor Adler in konstatira: »Njegove besede so padle na plodna tla.« Ne bi bilo nápak, če bi pripisala, kaj je dr. Adler povedal. — Sedaj pa primer za »prestop meje« disertacije: Na strani 97 ugotovi Dolinerjeva, da se je 17. aprila 1890 konstituiralo »Politično in kmetijsko društvo za Slovence na Koroškem v Celovcu«. Pri ustanovitvi je imelo 157 članov, vodil pa ga je Gregor (drugje večkrat napačno Georg) Einspieler, takrat župnik v Podkloštru. Nadaljuje z opisom razvoja slovenstva in na str. 98 pravi: »Ein weiteres trugen manche slovenische Geistliche bei, die von Krain und anderen slawischen Gebieten nach Kärnten berufen wurden (a propos: na str. 83 pravi avtorica, da je na Koroškem primanjkovalo duhovščine in da so često bile mnoge fare in kaplanije nezasedene) und hier in nationalem Fanatismus oft ihre erste Aufgabe, die Seelsorge, vergaßen. Nicht selten kam es vor, dass in gemischtsprachigen Pfarren nur slovenisch gepredigt, gesungen und gebetet wurde, dass in der Schule der Religionsunterricht nur in Slovenisch erteilt wurde« (tu citira Viktorja Miltschinskega, Kärntens 100-jähriger Grenzlandkampf, Wien 1937, str. 49—51). — Po mojem mnenju je veliko vprašanje, če spadajo v resno disertacijo taki stavki, ki nimajo z naslovom razprave nobene zveze.

Naj bo dovolj. V splošnem moram priznati, da je avtorica nalogo, ki jo je okarakterizirala v prvem stavku Predgovora, da ji je namreč cilj »eine zusammenhängende Darstellung des politischen Vereinswesens in seinen Anfängen, in seiner Entwicklung und in seiner Einflussnahme auf das öffentliche Leben Kärntens« vendarle zadovoljujoče rešila. Iz celotnega spisa se lepo vidi, da je bila večina javnega političnega življenja dežele osredotočena prav na jezikovno mešani del Koroške in da je bilo tu društveno življenje najbolj razgibano. Ta del dežele je bil pravo bojišče, ostali del nekakšno zaledje.

Res je, da se disertacija na nekaterih mestih nevarno približa polemiki, drugje zopet nelogičnosti, premajhni splošni razgledanosti pa lokalnemu patriotizmu in politični čustvenosti (Kranjcem fino očita nekakšen imperializem, medtem ko gre mimo nemškega skoraj molče), vendar bo našel tisti, ki študira razvoj socialne demokracije, krščanskega socializma, združništva, slovenstva, nemštva, liberalizma, verske mlačnosti, konservativizma itd., tu obilico koristnih podatkov. Kdor pa bo hotel pisati o plebiscitu in poznejšem razvoju, ta bo moral vzeti disertacijo vsaj dvakrat v roke. Kljub temu, da je bila naloga očitno zelo trd oreh za mlado visokošolsko glavo, ki je poleg tega še brez

trdne filozofske in metodične šole in brez močnega občutka za selekcijo, moram odkrito priznati, da bi še kako potrebovali po eno Dolinerjevo za Trst in Goriško, za Kranjsko in Spodnje Štajersko!

Pluch Thomas, *Das Kärntner Plebiszit des Jahres 1920* (Die öffentliche Meinung Kärntens nach dem ersten Weltkrieg, untersucht im Hinblick auf die Alternative des Plebiszites vom 10. Oktober 1920). Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades an der Universität Wien. Wien, Juni 1957 (Tipkopis, strani 224 + 10).

V nekem širšem smislu vsebinsko nadaljevanje prejšnje disertacije Dotheje Dolinerjeve je Pluchova o koroškem plebiscitu. Kot časnikar in študent časnikarstva (Zeitungswissenschaft) opazuje in študira plebiscit z novinarskimi očmi. Avtor je segel po pisanih in tiskanih virih; izmed pisanih je uporabljal akte celovškega mestnega magistrata (fasc. 119, »Die Sprachenfrage«), akte Kärntner Heimatdiensta, fasc. V, VI, X, XVIII, XXIII (hranjeno v Deželnem arhivu koroškem), izmed tiskanih navaja dve strani obsežen seznam nemško in slovensko tiskanih lepakov in letakov obeh strani, nemške in slovenske. Glede literature naj omenim, da uporablja večinoma nemške pisce; izmed slovenskih navaja le dr. Ev. Kreka (Hrvati in Slovenci, 1916), Lojzeta Udeta (Slowene oder Windische? Klagenfurt 1956, in »Österreich, der Pangermanismus und Kärnten«, Ljubljana 1946, Koroški zbornik).

Razprava je razdeljena na tri dele. Prvi del, ki obsega 106 strani, obravnava politične, sociološke in psihološke — kot pravi avtor — »kulise« (Sentiments und Ressentiments). Pričenja z mlajšo kameno dobo, preide preko Rimljanov in naselitve Slovencev do germanizacije Koroške, potem piše o odnosih med obema narodoma do leta 1848 in o nacionalizmu od 1848 do prve svetovne vojne. V posebnem oddelku prvega dela govori o pravici in psihologiji manjšine, še posebej slovenske manjšine na Koroškem. V drugem delu obravnava dobo pred prevratom; govori o svetovni in domači politiki, o socialni strukturi, gospodarstvu in kulturi. Vse to je zelo zelo obsežni neposredni uvod v sam tretji del, ki ima naslov »Die propagandistische Vorbereitung der Volksabstimmung«. Govori o organizaciji propagande na obeh straneh, o metodah in temah propagande ter o njenih sredstvih (stalni in periodični tisk, optična in akustična sredstva).

V svojih obsežnih ekskurzih po raznih področjih se (v prvem delu) razpiše tudi o psihologiji množice in citira Marksa-Engelsa (Komunistični manifest), Gustava Le Bona (Psihologija množice), Siegmunda Freuda (Uvod v psihoanalizo), Herderja, Martina Wutteja, Lojzeta Udeta itd. Pozneje se »zoži« in preide na dobo med koncem vojne in plebiscitom. Na str. 142 trdi, da so imeli koroški Slovenci svoj lastni razvoj, ki je bil različen od razvoja na Kranjskem. Lokalna literatura (Jarnik, Gutmann, Slomšek, Einspieler itd.) je ta razvoj samo pospeševala. Na vprašanje, če je ta dvotirnost slovenskega kulturnega razvoja imela kak pomen pri plebiscitu, se more — pravi Pluch — komaj odgovoriti pozitivno. Nato pa namigne: »Die Fremdartigkeit serbischer und kroatischer Kultur, die die Kärntner Slowenen während der Besetzung durch serbisches Militär im ungünstigsten Lichte kennenlernten, kann schon viel eher ausschlaggebend gewesen sein. Es wäre nur natürlich, dass durch die Abneigung gegen die serbische Kultur, mit der die Kärntner Slowenen im jugoslawischen Staatsverband in einen ständigen Kontakt gekommen wären, sich auch in einer Abneigung gegen den Staat selbst geäußert hätte.« — Pozneje se nekoliko popravi in postane konkretnější: Na str. 149—151 pravi, ko govori o organizaciji propagande, da je začel že v juliju 1918 »Deutscher Volksrat für

Kärnten« kot krovna organizacija nemško nacionalnih strank in društev z izgradnjo agitacijske mreže v jezikovno mešanem področju (moja opomba: primerjaj razvoj in delo narodnih svetov v istem času). Dne 18. novembra 1918 se je ta svet preimenoval v »Nacionalno politično skupino«; ta je pričela z razširjanjem letakov v slovenskem in nemškem jeziku in z drugim agitacijskim delom. Dne 10. marca 1920 je bil ustanovljen »Kärntner Heimatdienst«. Z njim je sodelovala kot koalicijski partner tudi koroška socialna demokracija (str. 155), ki je agitirala proti režimu kralja Petra, proti reakcionarnemu absolutizmu in proti tlačanju delavskega razreda v jugoslovanski monarhiji. Njen slogan ni bila »Heimat Kärnten«, pač pa »Demokratična republika Nemška Avstrija«. Pozivala je svoje pristaše, naj glasujejo za Nemško Avstrijo — in s tem se je znašla na isti platformi z nemškimi nacionalisti. Medtem ko je imela koroška socialna demokracija vsekakor vpliv na Koroškem, je pa bila Jugoslovanska socialnodemokratska stranka pri slovenskem delavstvu na Koroškem toliko kot neznana (str. 187).

Polemična propaganda obeh strani je čestokrat obravnavala gospodarski in socialni položaj v obeh državah. Šlager jugoslovanske strani je bila izjava avstrijskega državnega kanclerja Rennerja: »Und wenn die Engel vom Himmel kämen und uns helfen wollten, es nützt nichts, Österreich ist nicht lebensfähig.« Kot odgovor je objavila avstrijska propaganda komentarje jugoslovanskih časopisov v zvezi z menjavo kron v dinarje v razmerju 4 : 1 ter poročilo ameriške in kanadske misije o nevdržnem gospodarskem stanju v Črni gori (str. 180). Dalje je avstrijska propaganda poudarjala, da je v Avstriji 5500 tovarn, v Jugoslaviji samo 406 in da tu primanjkuje surovin (str. 190). Glede kulturnih in verskih vprašanj so Nemci strašili Korošce z »Balkankultur«, ki grozi Slovincem; kaj to pomeni, pa tako že sami vedo, ker da so jo poskusili na svoji koži (str. 192). Slovenska propaganda je odgovorila z letakom »Hočete pod Pruse?« (str. 193). — Itd.

Disertacija prinaša nekaj novosti in avtor se trudi, da bi bil povsod zanimiv in razumljiv. Zelo se tudi trudi odgovoriti na vprašanje, zakaj se je izšel plebiscit tako in ne drugače. Pri tem dokazovanju se opira predvsem na publicistiko (to pove že v naslovu disertacije), manj se poslužuje drugih virov, na primer statistike, koliko delavcev je glasovalo za Avstrijo, koliko velikih in malih kmetov, meščanov ali tržanov ni hotelo k Jugoslaviji, in podobno. Mnogo slovenske literature o plebiscitu sploh ne pozna, tudi potek nekaterih zelo važnih vojaških dogodkov mu ni znan ali pa se zanj ne zanima. Kljub vsemu močno zasluži Pluchova disertacija, da se naši zgodovinarji moderne politične zgodovine z njo seznanijo.

Na koncu dodaja mladi doktor avtobiografijo. Iz nje zveemo, da je bil rojen leta 1954 v Celovcu in da je tu leta 1952 tudi končal gimnazijo. Za glavni predmet visokošolskega študija si je izbral časnikarstvo. Že v srednji šoli je delal priložnostno za koroške lokalne časopise. Kot visokošolec je bil reporter in urednik študentskega časopisa. V času pisanja disertacije je bil redaktor pri nekem tedniku.

Schopf Gertrude, Die österreichisch-ungarische Monarchie und Seton-Watson. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Eingereicht von —. Wien 1953 (Tipkopis, 168 strani).

Tretja disertacija, ki bo zanimala naše politične zgodovinarje, zajema pretežno čas med prvo svetovno vojno in po njej ter obdeluje določene dogodke iz mednarodne zgodovine, vendar je osnovna tema odnos Seton-Watsona

do avtroogrške monarhije in njegova dejavnost v vsem času političnega in publicističnega dela.

Avtorica, ki je kot visokošolka študirala zgodovino in anglistiko, je razdelila besedilo razprave v tri enostavne dele: Seton-Watson pred prvo svetovno vojno, med njo in po njej. Že iz tega se vidi, da je šla Schopfova bolj za tem, da poda njegov življenjepis, kot pa za tem, da pojasni določena poglavja iz politične in diplomatske zgodovine. Seton-Watson ali Scotus Viator (1879 do 1951) je vsekakor zaslužil tako biografijo, saj je bil dokaj znana osebnost med srednjeevropskimi publicisti.

Ker se Schopfova ne spušča vedno in povsod tudi v diplomacijo, nam mnogih važnih podrobnosti ne pojasni. Tako zvemo (str. 107), da je potoval Seton-Watson v času december 1914—februar 1915 po Balkanu in se v Nišu sešel s Protićem ter se z njim pogovarjal o avstrijskem vprašanju. V kateri smeri je potekal razgovor, avtorica ne pojasni in ne dodaja nobenih domnev. Bolj jasna je nekaj stavkov pozneje, ko piše, da so Seton-Watson, Wickham Steed, Ronald Burrows in Arthur Evans pripravili jugoslovanski odbor, ki se je formiral 30. aprila 1915 v Parizu, da je dopotoval tudi v London in tu objavil program jugoslovanskih emigrantov: državno zedinitev Jugoslovancev pri polni enakopravnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev. Morda se je razgovarjal Seton-Watson s Protićem prav o tej zedinitvi? Ker se Schopfova ne spušča kaj prida v problematiko, ostaja vedno na ravni deskriptivnosti.

Seton-Watson je spoznal vse nevarnosti londonskega pakta. Toda kljub temu ni kazala srbska vlada na Krfu, posebno premier Pašić, naklonjenosti jugoslovanskemu programu, ki je predvideval zedinitev južnih Slovanov na federativni osnovi; srbski politiki so vsekakor zastopali velikosrbsko idejo (str. 108). Mnogo bolj je bil naklonjen ideji o zedinjenju regent Aleksander, s katerim sta Seton-Watson in Steed večkrat obravnavala jugoslovansko vprašanje. Pod pritiskom okoliščin je v maju 1917 Pašić popustil in povabil Trumbića na Krf. Pred prihodom tja se je Trumbić še posvetoval s Steedom in Seton-Watsonom. O čem? Schopfova spet molči.

Seton-Watson se je udeležil tudi izravnavanj italijansko-jugoslovanskih nasprotij. Sam poskus, pripeljati Italijane in Jugoslovane do sporazuma, pa je izšel iz Steedove glave. Že v decembru 1917 so bili prvi razgovori. Po porazu pri Kobaridu sta bila povabljeni Trumbić in general Mola k neoficialnim razgovorom. Tu so spoznali, da je tak sporazum nujen zaradi obrambe skupnih interesov v jadranskem prostoru, kajti kakorkoli bi že bile potegnjene meje, bi morale pripasti znatne narodne manjšine tako Italiji kot Jugoslaviji. Le-te bi morale biti zaščitene s posebnimi pravili (str. 109).

Na str. 110—111 zvemo, da je vplival Scotus Viator tudi na izoblikovanje prve jugoslovanske vlade na ta način, da je predal nujni Korošček, Zerjavov in Čingrijin apel na regenta Aleksandra srbskemu poslaniku v Londonu Jovanoviću. Ti trije zastopniki začasne vlade v Zagrebu so zavzeli do velikosrbskega programa določeno stališče. Nato je poslal Jovanović Aleksandru brzojavko, in prav njej bi naj bilo, po Seton-Watsonovem mnenju, pripisati imenovanje Stojana Protića namesto Pašića za premiera (tu dodaja Schopfova pripombo brez navedbe vira ali literature: Dieses Telegramm wurde allerdings von Korošček bestritten). — Tu šele dobimo delni odgovor na vprašanje, o čem sta se pogovarjala Scotus in Protić pred leti v Nišu.

H Korošču se povrne Schopfova tudi na str. 148, kjer pravi, da je videl Seton-Watson v njem človeka, ki je v srcu vedno zastopal misel jugoslovanskega zedinjenja (tu avtorica citira zapiske iz dnevnika prof. Hantscha, ki je pred leti intervjuval Seton-Watsona). Nasprotno tej trditvi piše avtorica, da se je izjavil Korošček še leta 1915 za sporazum z Avstrijo (citira Friedricha Funderja,

Vom Gestern ins Heute, Wien 1952, str. 530). Korošec da bi komaj sledil tej politiki, če bi se priznaval k jugoslovanski misli. Zašel da je šele polagoma v jugoslovanske vode in da so bili vojni dogodki tisti, ki so odločali pri spremembi njegovega ponašanja (ibidem, str. 765).

Hofmann Oskar, Organisationsentwicklung der österreichischen Sozialdemokratie bis zum Beginn des ersten Weltkrieges. Dissertation... an der phil. Fakultät der Universität Wien. Wien 1948 (tipkopis, strani 194 + 16 ter 10 zemljevidov).

Četrta disertacija, ki jo podrobneje opišem, zadeva zgodovino organizacije avstrijske socialne demokracije od 1867 do 1914. Pisec je preštudiral poleg mnogo literature še naslednje vire: 1. Poročila dunajske policijske direkcije notranjemu ministrstvu. 2. Spomenico dunajske policijske direkcije notranjemu ministrstvu o socialnodemokratskem gibanju (leta 1871). 3. Protokole zborovanj avstrijske socialne demokracije iz let 1888, 1891, 1892, 1894, 1896, 1897. 5. Protokole skupnih zborovanj (Gesamtparteitage) avstrijske socialne demokracije iz let 1899, 1901, 1903, 1905. 5. Protokole zborovanj nemške socialne demokracije v Avstriji iz let 1898, 1900, 1902, 1904, 1907, 1909, 1911, 1912, 1913. — Kot je videti, ni zajel pisec v obravnavo prvih 20 let gibanja; sam to opravičuje z dejstvom, da virov za to dobo ni ali vsaj ni mnogo, ker voditelji socialne demokracije niso vodili zapisnikov, niti takrat še ni bilo obsežnejših skupnih zborovanj iz strahu pred policijskim preganjanjem.

Nekateri piščevi podatki so nepopolni, tako da se z njimi ne moremo učinkovito okoristiti. Na primer na str. 12 navaja, da so bila Delavska izobraževalna društva ustanovljena leta 1869 v Judenburgu, Leobnu, Mariboru, Brucku na Muri itd. Za nas bi seveda bilo bolje, če bi ta »itd.« zamenjal z izčrpnimi konkretnimi navedbami. Seveda bi ga to stalo mnogo truda in iskanja še po drugih izvendunajskih arhivih (a propos: sploh se vsi pisci lotevajo samo arhivov tistih mest, ki so najbližja njihovim stanovanjem; menda ni prehudo zahtevati od avtorjev, da pregledajo še kak drug arhiv, saj bi to njihovim razpravam samo koristilo).

Naj mi bo ob tej priložnosti dovoljeno dostaviti nekaj drobnih podatkov iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu. Iz tega se ravno vidi, koliko dela še čaka naše zgodovinarje socialne demokracije in koliko truda bi stalo tudi Hofmanna, če bi hotel zadovoljiti vse naše želje. Torej: dne 30. julija 1869 je sporočil mariborski okrajni glavar, da je pravkar prejel vest, da so trije delavci iz Slovenske Bistrice organizirali za 1. avgust zborovanje delavcev, ki naj bi bilo v kavarni Neuhold. Tu bi se pogovorili o osnovanju Delavskega izobraževalnega društva. Le-to je bilo registrirano 22. septembra 1869 (torej nekaj mesecev pred ljubljanskim društvom), se je pa kmalu razpustilo zaradi premajhnega zanimanja članov zanj. Predsednik utemeljitvenega odbora je bil Franz Sernetz, tajnik urar Josef Preindl, eden izmed članov Martin Stefanitsch (vir: Steiermärk. Landesarchiv, Präs. Fasz. 5, »Vereine 1869—; št. spisa 1387 ex 1869). Na dan 31. januarja 1871 je delovalo v Mariboru pet političnih društev in eno Delavsko izobraževalno društvo, v Celju le eno samo politično društvo (ibidem, št. spisa 245 ex 1871). Končno naj navedem, da je štelu Delavsko izobraževalno društvo v Gradcu konec leta 1871 kar 3789 članov in da je imelo že 8 podružnic — brez navedbe krajev (ibidem, št. 1246 ex 1871). Vesten specialist za zgodovino naše socialne demokracije bo gotovo »odkril« še kako tako društvo, kakršno je bilo slovenjebistriško.

Naj se vrnem k Hofmannu. Policijska poročila odkrivajo seveda mnoge zanimivosti. Tako zvemo na str. 15, da se iz ohranjene korespondence vidi, da

se je imela avstrijska socialna demokracija za del nemške socialne demokracije. — To seveda ni samo pojav internacionalnosti delavskega gibanja, internacionalnosti socializma kot takega, ampak je tudi že politično vprašanje. Hofmann se z dalekosežnostjo tega važnega vprašanja ne ukvarja, čeprav so imeli nemški socialni demokrati boljšo oziroma trdnejšo organizacijo in čeprav bi »germanizacija« avstrijske socialne demokracije imela nepredvidene posledice za politični razvoj v dvojni monarhiji.

Februarja 1871 je bilo v Avstriji 625 delavskih društev, od tega 197 socialnodemokratskih, od teh spet 28 na Štajerskem, 10 na Koroškem, po eno na Kranjskem in v Trstu (str. 20). Na strani 49 navaja avtor notranjeavstrijske delavske časopise, ki so izhajali v času okoli zborovanja v Hainfeldu: »Arbeiterwille« v Gradcu, »Zora«, »Delavski list« in »Avanti« v Trstu. Dogovorjeno je bilo, naj bi se alpske dežele obračale v strankarskih zadevah (podpora, agitacija itd.) za pomoč na redakcijo »Arbeiterwille« v Gradcu, italijansko področje na »Avanti« v Trstu (str. 51). Vendar je bila organizacijska zgradba utrjena šele na konferenci 25. in 26. decembra 1893. Avstrijsko ozemlje je bilo razdeljeno v 9 okrožij. Deveto okrožje so sestavljali kraji Maribor, Celje, Trbovlje — torej Spodnja Štajerska. Koroško je že deželna konferenca z dne 25. septembra 1892 razdelila v 5 okrožij, konferenca z dne 25. decembra 1893 pa na devet okrožij. Južna Koroška je bila razdeljena takole: prvo okrožje — Beljak, Bela, Bleiberg, Trbiž, Bistrica; drugo okrožje — Celovec, Borovlje, Vetrin; sedmo okrožje — Prevalje, Streiteben pri Guštanju, Leše, Homberg (?) (str. 65—66). Na Kranjskem ni mogla biti izpeljana zaključena organizacijska forma zaradi pomanjkanja članov in sodelavcev (str. 70), eanko na šibkih nogah je bil tudi Trst, kjer je bila leta 1894 ena sama organizacija, slovenska, ki ni skoraj nič funkcionirala (str. 71). Ko je bila ustanovljena v Ljubljani JSDS, je bila izvedena reorganizacija (opis na str. 91). Štajersko so reorganizirali v letih 1897—1898 tako, da je imel Maribor nove organizacije v Radgoni, Cmureku in Marenbergu (str. 107—108). Celje, ki je obsegalo Spodnjo Štajersko, je pripadlo Jugoslovanski socialno demokratski stranki (str. 91); na Koroškem ni imela JSDS nobenega zastopstva.

Disertaciji Dolinerjeve in Hofmanna se lepo dopolnjujeta za Koroško glede socialne demokracije in ne moreta tako rekoč živeti ena brez druge (enako se dopolnjujeta Dolinerjeva in Pluch za razumevanje izida plebiscita). — Hofmann je svojo razpravo tudi nekoliko ilustriral: deset manjših zemljevidov prikazuje središča socialnodemokratskega gibanja v Avstriji.

Na zaključku je dodana avtobiografija, kjer je prikazana ena izmed usod avstrijskega študenta med drugo svetovno vojno: Hofmann je maturiral 1940; takoj nato je bil vpoklican v Arbeitsdienst, že oktobra 1940 pa je bil mobiliziran v vojsko. Dve leti pozneje je bil hudo ranjen in še dve leti pozneje odpuščen iz armade zaradi invalidnosti. V jeseni 1943 je pričel študirati zgodovino in zemljepis in promoviral decembra 1948.

Thurn-Valsassina Aripand, Die wirtschaftliche Entwicklung Süd-ost Kärntens im 19. Jahrhundert. Inaugural-Disertation... an der Carl-Franzens-Universität in Graz. Eingereicht von cand. rer. pol. — Graz, im Dezember 1949 (tipkopis, strani 128).

Razen nekaj izjem bazira delo na literaturi (citira okoli 30 avtorjev in preko 75 del), zato je disertacija brez kakšnih originalnih doneskov ali vložkov in zaključkov. Kdor bo hotel brati strnjen pregled zgodovine jugovzhodne Koroške med Dravo in južnimi pobočji Pece, ta bo vzel v roke navedeno disertacijo. Avtor obravnava agrarne zadeve, industrijo, trgovino in promet. Pri

pregledu industrije se premogovnikov komaj dotakne, kdaj je bila organizirana jeklarna Streiteben, mu ni znano, tovarne lesovine na Prevaljah ne pozna (čeprav ji je bil lastnik Thurn-Valsassina, vsekakor piščev starejši sorodnik), številne žage odpravi z nekaj besedami. Glede rudarstva je postalo delo zastarelo tisti trenutek, ko so izšle knjige Hermanna Wiessnerja.

Wisshaupt Erhard, Die wirtschaftliche und soziale Lage in Österreich von 1830—1839 (nach amtlichen Berichten). Dissertation... an der phil. Fakultät der Universität Wien. Wien 1952 (tipkopis, strani 260).

Delo je formalno in vsebinsko grajeno silno enostavno. Formalno izgleda takole: nima poglavij ali oddelkov, pač pa uvaja vsako novo »poglavje« določena letnica oziroma leto. Njemu sledi kratek splošni pregled, za njim se zvrstijo detajlni pregledi po deželah, kronovinah in podobno. Na primer: 1835 — Splošni pregled — Dunaj in Spodnja Avstrija; Zgornja Avstrija; Štajerska; Kranjska; Koroška; Tirol; Češka; Moravska. Tako obdela vsako leto posebej. Vrzeli in nepopolnosti ga ne motijo; niti jih ne razloži niti ne poskuša komentirati ali opravičiti. Tako je nekajkrat izpuščena Kranjska, drugič zopet Koroška ali pa obe skupaj; včasih se spet vse skupaj skriva za imenom Ilirija. Vsebinsko izgleda takole: za splošnim pregledom se zvrstijo vsi podatki, ki jih je pisec našel v virih: vlomi v cerkve, ropanje poštnih voz, slabe letine, dobre letine, vest, da sta Prevalje in Frantschach (leto 1838) polno zaposlena z izdelavo tračnic in obročev, da cukrarna in predilnica Viljema Molineja florirata, enako Auerspergov Dvor na Dolenjskem — itd. itd. Iz vse disertacije sem si za lastno rabo izpisal bore malo podatkov. Na primer na str. 179, da so v Idriji montirali črpalni stroj majhne zmogljivosti v drugi polovici marca 1838 — in podobno. — »Schlusswort« obsega 13 vrstic, pa še te imajo štiri opombe; ena citira vir, tri pa literaturo.

Na koncu je dodana avtobiografija, ki prikazuje prav tako eno izmed usod avstrijskega študenta med vojno in po njej: maturiral je E. Wisshaupt 1939, nato je bil vpoklican v Arbeitsdienst, kjer je ostal do oktobra 1939, nakar se je vpisal na univerzo. Februarja 1941 je bil mobiliziran v vojsko in konec 1943 prišel v ujetništvo Rdeče armade. Konec leta 1945 odpuščen iz ujetništva in vrnjen Avstriji zaradi bolezni. Marca 1946 nadaljeval študije, toda samo do jeseni 1948, ko se je moral iz finančnih razlogov zaposliti kot delavec v nekem podjetju. Šele spomladi 1951 je spet nadaljeval študije in še v istem letu prejel absolutorij. — Torej je od vpisa na univerzo do absolutorija preteklo 12 let, od absolutorija do oddaje disertacije manj kot eno leto, od oddaje disertacije do promocije 2 leti.

Disertacij, ki jih navajam v naslednjih odstavkih, nisem utegnil prebrati; navajam jih zato, ker je njihova vsebina važna tudi za nas. Izpisal sem jih iz tipkanega priročnika, ki ga hrani Štajerska deželna knjižnica v Joanneumu in ima naslov Dissertationen-Verzeichnis Universität Graz 1898—1950; zusammengestellt von Helmut Mezler-Andelberg (dunajske disertacije so vnesene v posebne tiskane priročnike).

Krautforst Oskar, Nationalsozialismus in Steiermark, Graz 1939.

Wallinger Franz, Nationalsozialismus in Steiermark. I. Teil: Die NSDAP vom Beginn bis zur Julierhebung 1934. Graz 1939.

Grasenik Elfriede (verehel. Teutschert), Der Rückgang des Deutschtums in Laibach in der Zeit von 1800—1848. Graz 1940.

Raupach Vera, Probleme der älteren slowenischen Geschichte (Mit besonderer Berücksichtigung der Arbeiten von Prof. Hauptmann und J. Mal). — Graz 1942.

Maier Eduard, Die Agrarreformen Maria Theresias in ihren besonderen Auswirkungen auf die Steiermark. Graz 1947.

Gössinger Richard, Der Historiograf Jakob Unrest von St. Martin am Techelsberg und sein Werk. Graz 1949.

Kobel Sieglinde, Bauernunruhen um 1740 in Steiermark. Graz 1949.

Herzele Josef, Die josefinische Pfarrorganisation in Kärnten südlich der Drau. Graz 1950.

Pittner Anneliese, Hippolyt Tauschinski (1839—1905). Ein österreichisches Akademikerschicksal zwischen Liberalismus und Sozialismus. Graz 1954. — Ta poslednja disertacija je vpisana v posebnem tipkopisnem dodatku h gornjemu priločniku, ki ima naslov Dissertationen-Verzeichnis Universität Graz 1952—1955. Seznam za leta 1950—1952 nisem našel. Seznam za leta po 1955 najbrž še ni izdelan.

Jože Šorn

CASOPISI

Starinar. Organ Arheološkog instituta Srpske akademije nauka, Nova serija, knjiga VII—VIII/1956—1957, Beograd 1958, 468 str.

Nova dvojna številka »Starinara« je posvečena spomenu pokojnega profesorja dr. Miloja M. Vasića. Uvodno besedo v obliki nekrologa je napisal *Đurđe Bošković*, a bibliografijo del Miloja Vasića je sestavil *Rastislav Marić*.

Med razpravami je na prvem mestu članek pokojnega *M. Vasića* »Arheologija i lingvistika«. V članku podaja Vasić arheološke materialne dokaze in elemente iz Vinče, da bi na ta način dokazal ozko povezanost med lingvističnimi izsledki v grškem jeziku in prazgodovinsko materialno kulturo v Podonavju.

Charles Picard v članku »Attis-Atlante et pilier du ciel« obravnava problem Attisa, frigijskega mladeniča, izvoljenca Kybele, katerega lik je proti koncu rimske dobe uporabljan tudi v smislu Atlasa, t. j. kot nosilca neba. Takšne primere imamo na več mestih, kjer je Attis uporabljan kot steber, ki podpira posamezne arhitektonske dele. Med ostalimi je tudi v Aquileji najden kapitel, ki ga podpirajo štirje Attisi. — Z bolj lingvističnega gledišča obravnava v članku »Nestorov kondir i homerski depas amphikupellon« *Milan Budimir* vprašanje oblike in pomena posode, imenovane »depas amphikupellon«. — V razpravi »O poreklu i hronologiji balkanskog neolita« brani *Milutin Garašanin* svojo hipotezo o kronološki postavitvi balkanskega neolita, posebno vinčanske kulturne skupine, po kateri njen začetek stavlja okoli leta 2600 pred n. e. ter hipotezo o njenem izvoru, ki ga veže z jugovzhodnimi predeli Balkanskega polotoka in bližnjim vzhodom. Članek, ki je polemične narave, je odgovor na nek članek Grbića, ki je začetek vinčanske kulturne skupine postavil v čas okoli 3400 pred n. e. — Naslednji članek, ki ga je napisal *Miodrag Grbić*, »Postanak vatinske grnčarije«, obravnava vprašanje izvora vatinske keramike, za katero sodi, da se ni razvila iz tako imenovane mokriinske kulture oziroma keramike, že glede na geografsko razširjenost ene in druge kulture. Grbić zastopa medtem gledišče, da je treba izvor vatinske keramike iskati v srednjem delu Balkanskega polotoka, ne pa, kakor se domneva, v Panonski ravnini. Tipološke osnove za to naj bi ležale v poznem neolitu zahodne Srbije in v bronastem času zahodne Makedonije. — *Đurđe Bošković* in *Vojislav Korać* obravnavata v razpravi »Ratac« arhitektonske objekte oziroma razvaline cerkve in samostana benediktincev na polotoku Ratacu, ki leži med Sutomorom in Budvo v Črnogorskem primorju. Najstarejši fragmenti, ki so tu najdeni in nosijo ostanke prepleta, bi se mogli datirati v čas od 9. do 11. stoletja. Samostan se prvič omenja leta 1247, medtem ko je bil že konec 16. ali pa na začetku 17. stoletja zapuščen.

Umetnostnozgodovinskega značaja je poleg delno prejšnje razprave tudi razprava *Mirjane Corović-Ljubinković* »Uz problematiku ikonografije srpskih svetitelja«, kjer obravnava kult Stevana Simeona Nemanje, osnoveatelja dinastije Nemanjićev, in kult Save, osnoveatelja srbske pravoslavne cerkve, na temelju ikonografskih spomenikov. — Isti značaj ima tudi razprava »Isposnica Petra Koriškog«, v kateri obravnava arhitekturo *Đurđe Bošković*, umetnostnozgodovinski del z ohranjenimi freskami pa *Radivoje Ljubinković*.

Zgodovinski značaj ima razprava *Đorđe Stričevića*. »Jedna hipoteza o titularnom imenu srpskih despota XIV veka«, v kateri prihaja do sklepa, da despotska titula v Srbiji v teku 14. stoletja ni imela samo ceremonialen pomen, temveč je obsegala tudi pomembne prerogativne pravice. Sama titula se pa ni vedno podeljevala le na temelju dedne pravice, temveč tudi na temelju ugleda in moči posameznika. Srbski despoti zahodnih krajev so po avtorjevem mnenju ime »Jovan«, ki ga nahajamo vedno v zvezi s to titulou, vnašali v svoj naslov samo kot del titule, podobno kakor so tudi srbski vladarji imeli v svoji tituli ime »Stefan«.

Med prilogami in beleškami imamo v novem letniku nekaj zelo zanimivih in pomembnih člankov. Tako obravnava *Vojislav Trbuhović* v članku »Plastika vršačko-žutobrdske grupe« s tipološke strani eno najbolj zanimivih likovnih upodobitev v prazgodovini. Vpliv na to plastiko naj bi po avtorjevem mnenju bil tudi iz Egeje. Nasprotuje pa raznim poskusom, da bi se ta plastika oziroma cela kulturna skupina, v kateri se ta javlja, tudi etnično opredelila, kakor so to nekateri že skušali storiti. — *Branka Vikić-Belančić* v članku »Keramički nalazi i njihov doprinos za dataciju građevinskih faza antiknog bazena u Varaždinskim Toplicama« skuša na temelju terrae sigillate, najdene pri raziskovanju Aquae Jasae, ki so v 2. stoletju pripadale področju Poetovia, datirati posamezne arhitektonske objekte. — V članku »Prilog proučavanju Tračkog konjanika« obravnava *Đurđe Bošković* relief s trakijskim konjenikom, najdenim južno od Vranja, na katerem je ime božanstva označeno kot ATTONIPAL ali TATONIPAL. — *Nevenka Petrović* obravnava proporce in mere tlorisov cerkvenih stavb v znanem antičnem mestu na Caričinem Gradu. Uporabila je baziliko s kriptou, cerkev križnega tlorisa, škofijsko baziliko, trokonhalno cerkev in baziliko v spodnjem mestu. — *Đurđe Bošković* in *Branislav Vulović* pa podajata paralelo med tremi cerkvami trokonhalnega tločrta, katerih ena se nahaja na Caričinem Gradu, druga v Kuršumlji in tretja v Studenici. Istočasno skušata ugotoviti tudi njihovo datacijo glede na najdbo opek, vzdanih v cerkev, ki nosijo ime Maurianus. Takšne so poleg nekaterih drugih starejših elementov najdene v cerkvi v Kuršumlji in v cerkvi v Studenici.

Bolj v krog umetnostne zgodovine spada poročilo o raziskovanju Smederevske trdnjave v letu 1956, ki sta ga podala *Aleksander Deroko* in *Slobodan Nenadović*. — Etnološkega značaja je članek *Ljubice Zotović* »Ritualno klanje bika kao ostatak antičkog kulta plodnosti«. Avtorica povezuje ritualno žrtvovanje bika, ki se je ohranilo do današnjega časa v Makedoniji, Srbiji, Trakiji in Rusiji, z antičnim kultom plodnosti. — V isti krog spada tudi članek, ki ga je napisal *Petar Petrović*, »Motiv arkada i stolova na stećcima«, v katerem skuša nekatere etnografske momente povezati z raznimi predstavami na bosenskih srednjeveških nagrobnih spomenikih. — V zgodovinski krog pa spada članek »Beleške o jednoj nadgrobnoj ploči iz Velesa«, ki ga je napisal *Đorđe Radojičić*, ter članek »Mokropoljsko jevanđelje«, ki ga je podal *Milan Radeka*.

Med poročili je tudi nekaj pomembnih člankov in celo razprav, medtem ko so nekatera druga le krajša poročila o izvršenih delih ali pa poročila o delu kakšnega muzeja. *Jelena Marković-Marjanović* poroča v članku »Prethodno saopštenje o novim paleolitskim nalazištima severne Bačke« samo o zemeljskih profilih in ostankih pleistocenske flore v Bački. Od iste avtorice je tudi članek o prvih preneolitskih sledovih v puhlici na odprtem prostoru v Srbiji. V paleolitsko obdobje spada tudi članek *Stjepana Vukovića* »Arheološko-paleontološko istraživanje špilje Vindiye u godini 1955«. Med poročili, ki zajemajo kasnejše obdobje, je zanimiv članek *Branka Gavele* »Eneolitska nasebina u Grivcu«, v katerem poroča o rezultatih raziskovanja v letih 1953 in 1954 na najdišču Grivac, zahodno od Kragujevca. Na tem najdišču je zastopanih več časovnih period. Rezultate raziskavanj, ki so bila v letih 1954 do 1956 na Bubnju pri Nišu, podaja *Milutin Grašanin*. *Jovan Todorović* obravnava v članku »Bronzana ostava iz Vojilova« depot bronastih predmetov, obsegajočih tulaste sekire, fragment meča, kopje, zapestnico itd. Časovno stavlja depot v prehod med bronasto in železno dobo. O »Emisiji viminacijskih monet XI. leta lokalne ere« razpravlja *Georgije Orlov*, medtem ko *Duškanka Vučković-Todorović* poroča o »Rimskom

dvojnomo grobu iz Dobrog Dola kod Skoplja«. Grob ima bogate pridevke in časovno spada, po mnenju avtorice, v 4. stoletje. Posebno pa je zanimiv, ker je sestavljen iz šestih nagrobnih spomenikov z napisi, ki so v sekundarni uporabi. Med njimi so nekateri zelo pomembni tako za vojaško kakor za kulturno zgodovino Makedonije. Nagrobniki izvirajo od konca 1. do 3. stoletja n. e. — *Danica Dimitrijević* poroča zopet o delu Žemunskega Narodnega muzeja, ki ga je opravil pri raziskavanju rimskega limesa v Sremu. O izkopavanjih na Carčinem Gradu v letih 1955 in 1956 poroča *Dorđe Mano-Zisi*. Raziskovane so bile predvsem terme, ki leže v predmestju južnega mesta. — V članku »Ranoslovenske peči kod Višnjice« skuša *Jovan Todorović* raztolmačiti tamkaj najdene peči kot slovanske, čeprav nima nikakršnih materialnih dokazov, ki bi omogočale takšno domnevo.

Umetnostnozgodovinskemu krogu pripada razprava *Lazara Mirkovića* — »Ikone u crkvi sv. Plije u Zadru« ter razprava »Stečci Duvanjskog polja«, ki jo je napisal *Šefik Bešlagić*.

Manjša poročila o pomembnejših arheoloških delih in slučajnih najdbah ter raznih umetnostnozgodovinskih objektih so podali tudi še S. Vuković, R. Pašić, V. Lahtov, M. Baum, M. Kosorić, D. Pinterović, S. Pahić, L. Bolta, M. Vego, E. Čerškov, I. Zdravković in L. Mirković.

Pod redakcijo M. Garašanina je podan tudi kratek pregled arheoloških raziskovanj v LR Srbiji za leto 1955. Tu so upoštevana vsa terenska dela na področju Srbije. Sledijo kritike in prikazi literature. Na koncu je pod naslovom »Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1955 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie« v redakciji Đ. Stričevića dodan bibliografski pregled pomembnejših znanstvenih publikacij v Jugoslaviji.

Nova številka »Starinara«, ki je zelo dobro opremljen, ima glede na starejša letnike tudi nekaj zanimivih in tudi zelo hvalevrednih novosti. Takšno je na primer poročilo o celotnem raziskovanju v LR Srbiji v teku enega leta. Podoben primer je tudi z bibliografijo, kjer so vsi naslovi prestavljeni v francoščino. Pohvalno je dalje tudi, da se sedaj objavljajo članki in poročila raznih muzejev in rezultati raziskavanj, ki zadevajo probleme izven Srbije. Tako so med ostalim v novi številki zastopani tudi nekateri slovenski muzeji in avtorji.

J. Korošec

Vojni istoriski glasnik 1957—1959. Organ vojnog istoriskog instituta JNA. Beograd 1957—1959. Izd. Vojno istoriski institut JNA Beograd.

Vojni istoriski glasnik je v dobi od 1957 do 1959 objavil vrsto razprav, ki obravnavajo probleme, nanašajoče se tudi na Slovenijo. Z izjemo razprave polkovnika Milana Laha, ki je pod naslovom *Napredni pokreti u jugoslovenskom dobrovoljačkom korpusu* (Vojni istoriski glasnik 1957, št. 5, str. 8—21) posegel v čas prve svetovne vojne in v njej obravnaval naslovno problematiko v splošnem okviru, ne da bi jo diferenciral po narodni pripadnosti prostovoljcev, se vse druge razprave nanašajo na dobo narodnoosvobodilnega boja.

V rubriki »Kritike i prikazi« je Franček Saje skušal oceniti dve knjigi, ki jih je izdal Vojni istoriski institut in ki obravnavata problematiko NOB v Sloveniji. Pod naslovom *Dr. Metod Mikuž, Pregled razvoja NOB u Sloveniji* (Vojni istoriski glasnik 1957, št. 5, str. 81—91) je napisal oceno dr. Mikuževe knjige, pod naslovom *Dr. France Škerl, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji* (Vojni istoriski glasnik 1958, št. 1, str. 85—97) je pa napisal oceno dr. Škerlove knjige. Obe oceni sta izšli tudi v slovenščini v *Zgodovinskem časopisu*.

Podpolkovnik Miroslav Stepančić je obdelal kočljive operacije 7. korpusa na Dolenjskem v zimskih mesecih 1945 v razpravi *Dejstva ? korpusa u januaru i februaru 1945 godine* (Vojni istoriski glasnik 1958, št. 4, str. 5—38). Po predhodnem orisu obojestranskih vojnih sil je nato prikazal razvoj operacij in jih označil z vidika obeh vojskujočih se sil. S stališča nemško-domobrantskih sil je na eni strani šlo za obrambo komunikacij, na drugi strani pa tudi za napadalne

cilje, kolikor so hoteli partizane odriniti od glavnih komunikacij. V ozadju njihovih operacij pa je bilo rušenje nemške fronte na Balkanu in nenehno umikanje na zahod. S strani operacij 7. korpusa je šlo za kombinacijo elastične in aktivne obrambe svobodnega ozemlja na Dolenjskem ter hkrati za maksimalno varovanje sil in kadrov, katerih potreba bo izredna ob skorajšnji osvoboditvi. Dasi so Nemci dosegli nekaj teritorialnih uspehov, so dinamične operacije NOV bile koristne. Zlasti bitka za komunikacije je bila rešena v korist NOV.

Vsebinsko nadaljevanje navedene Stepančičeve razprave pomeni razprava istega avtorja z naslovom *Dejstva 7 korpusa od 4—20 aprila 1945 godine* (Vojni istoriski glasnik 1958, št. 5, str. 3—22). V njej je najprej orisal nemške priprave za splošni napad na partizanske sile v Suhi krajini in nenadni napad 7. korpusa, s katerim je korpus sovražnika prehitel, tako da je pokazal svoje načrte. Nato je 7. korpus razvil dinamično manevrsko obrambo, v kateri so tudi sovražne sile začele slabeti, fronta pa se je stabilizirala. Sovražnik ni mogel naprej na Rog in v Belo krajino. S tem si je 7. korpus ustvaril ugodne pogoje za kasnejše operacije proti Ljubljani.

S temi operacijami se ukvarja tretja Stepančičeva razprava *Završna dejstva 7 korpusa* (Vojni istoriski glasnik 1958, št. 6, str. 3—27). V njej je pokazal, kako so enote 7. korpusa v kooperaciji s prodiranjem 4. armade proti Trstu začele potiskati sovražnika proti severu in osvobajati mesta na Dolenjskem ter na koncu kot krono vseh operacij — osvoboditev Ljubljane.

Podpolkovnik Vid Jerič je v članku *Napad 5 brigade »Ivan Cankar« na Trebnje* (Vojni istoriski glasnik 1958, št. 4, str. 71—77) opisal napad Cankarjeve brigade na Trebnje maja 1944. V razpravi je analiziral potek bojev in napravil zaključke o uporabi artiljerije proti sovražni postojanki.

Podpolkovnik Mišo Zeković in major Ivan Antonovski sta v tabeli pod naslovom *Osnovni podatki o divizijama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije formiranim u toku Narodnooslobodilačkog rata* (Vojni istoriski glasnik 1959, št. 6, str. 58—70) zbrala temeljne podatke vseh jugoslovanskih divizij. Podatki vključujejo datume nastanka, iz katerih enot so tedaj nastale, začetno številčno stanje, pod katero enoto so neposredno bile in nato še kasnejše spremembe v številčnem stanju ter sestavi enot. Podatki vključujejo tudi slovenske divizije, in sicer 14., 15., 18., 30. in 31. ter eno divizijo KNOJ.

Fr. Škerl

Crvena zvezda 1949—1951. Organ Glavnog odbora Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata. Beograd 1949—1951. Izd. Izdavačko preduzeće »Borba« Beograd.

Po nastanku organizacije Zveze borcev je njen zvezni organ, imenovan Glavni odbor Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata, začel izdajati svoje glasilo z imenom »Crvena zvezda«. V letih 1948—1951 je glasilo imelo revialni značaj in objavljalo gradivo iz vseh republik. Tako je izšlo v njem tudi več razprav oziroma člankov, ki se nanašajo na narodnoosvobodilni boj v Sloveniji.

Narodni heroj Stanko Semič-Daki je že v prvi številki leta 1949 prispeval razpravo *Koruški Slovenci u borbi za svoja nacionalna prava* (Crvena zvezda 1949, št. 1, str. 18—25). V razpravi opisuje avtor v informativni obliki boj koroških Slovencev proti germanizatorskim tendencam avstrijskih Nemcev. V uvodu posega celo v čas habsburške monarhije, obširnejši pa je za čas med obema vojnama. Jedro razprave tvori sodelovanje koroških Slovencev v skupnem oboroženem boju vseh Slovencev in ostalih Jugoslovancev proti fašizmu. V tem delu se pisec dotakne tudi vpliva, ki ga je antifasiistični boj koroških Slovencev imel na avstrijsko nemško prebivalstvo. Za zaključek označuje pisec še povojni položaj koroških Slovencev.

S problemom koroških Slovencev je ukvarja tudi razprava Marka (Franceta) Primožiča *Borba koroških Slovencev* (Crvena zvezda 1949, št. 8—9, str. 1 do 9). Razprava je v največji meri kompilacija, delno pa vnaša tudi svoje orise. V uvodu se najprej dotika predvojnih germanizatorskih tendenc, nato pa obširneje govori o oboroženem boju koroških Slovencev in njihovih naporih za

osvoboditev. Na koncu se pisec dotakne še povojnega položaja in stališča velikih sil do prizadevanj koroških Slovencev po boljši usodi.

Stane Skrabar je v razpravi *Sedma godišnjica osnivanja Prve slovenačke proleterske brigade »Tone Tomšič«* (Crvena zvezda 1949, št. 7, str. 37–41) prikazal, predvsem na temelju spominov, ustanovitev Tomšičeve brigade 16. julija 1942, njene akcije tega leta po Dolenjskem, nato ustanovitev XIV. divizije leta 1943, v katere sestav je prišla Tomšičeva brigada, aktivnost brigade v novi diviziji in njeno pot leta 1944 iz Bele krajine na Štajersko, strahote bojev po prihodu tja in nato za zaključek še položaj brigade na Štajerskem do osvoboditve.

Odlomek iz svojih spominov na boje na Primorskem je priobčil France Bevk pod naslovom *Okršaj na Velikim Laznama* (Crvena zvezda 1949, št. 11-12, str. 33–36).

Na začetke ustvarjanja Osvobodilne fronte se nanaša razprava Toneta Fajfarja *Slovenačko proleće 1941* (Crvena zvezda 1950, št. 6-7, str. 20–23). V njej je bralcem Crvene zvezde prilagodil razpravo, ki je izšla že prej v slovenščini pod drugim naslovom. Pisec v tej razpravi prikazuje ustanovni sestanek Protiimperialistične fronte, izbruh vojne med Nemčijo in Sovjetsko zvezo ter vlogo Komunistične partije v mesecih po zlomu stare Jugoslavije.

Z nastankom in razvojem partizanstva na območju Krima, Ljubljanskega vrha in globlje Notranjske ter ozemlja do Kolpe se ukvarja razprava Toneta Vidmarja-Luke pod naslovom *Borbe krimskih partizana 1941–1942* (Crvena zvezda 1950, št. 6-7, str. 24–29). Časovno obdeluje leto 1941 in prvo polovico 1942 do nastanka prvega osvobojenega ozemlja na Dolenjskem maja 1942.

Razprava Martina Grajfa *Slovenačko Primorje u NO ratu* (Crvena zvezda 1950, št. 6-7, str. 30–34) podaja pregled narodnoosvobodilnega gibanja in partizanskih enot na Primorskem. V obeh primerih označuje pisec razvojne faze in pomembnejše momente v tem razvoju.

S posebnim poglavjem narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani se ukvarja Zima Vrščaj v prispevku *Demonstracije u Ljubljani u danima borbe — Masovna politička aktivizacija stanovništva u borbi protiv okupatora* (Crvena zvezda 1951, št. 1, str. 6–10). V njem prikazuje avtorica množične manifestacije ljubljanskega prebivalstva v letu 1941 (29. oktobra in 1. decembra) in 1942 (3. januarja in 8. februarja), propagandne akcije po mestu v letih 1942 in 1943, nato pa manifestacije žena 1943 in bojkote domobransko-fašističnih prireditev 1944.

Fr. Škerl

Crvena zvezda 1951–1959. List Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata. Beograd 1951–1959. Izd. Novinsko preduzeće »Borba«, Beograd.

Poleti 1951 je »Crvena zvezda« spremenila svojo fiziognomijo. Iz dotadanje revijalne oblike se je razvila v časnik. Spremenila pa ni samo zunanje oblike, temveč se predrugačila tudi vsebinsko, kar je bilo v skladu s pogostejšim izhajanjem. Začela je izhajati najprej štirinajstdnevno, od januarja 1953 dalje pa tedensko. V obdelovanju problematike je prevzela časniški način prikazovanja problemov. Priobčevala je gradivo iz vseh republik. Zato je v njej v tej dobi izšlo več člankov, katerih vsebina se nanaša na narodnoosvobodilni boj v Sloveniji. Ti članki so deloma bolj ali manj samostojne obdelave ali predelave problemov NOB v Sloveniji, deloma so pa prevedeni ponatisi že v Sloveniji objavljenih člankov. Teh zadnjih člankov v tem referatu nisem upošteval.

Na velikopotezni in junaški pohod četrte armade proti Trstu se nanaša reportaža, ki jo je napisal Mahmud Konjhodžić pod naslovom *Prvi maj 1945 u Trstu* (Crvena zvezda 4. maja 1952, št. 20). Kot nekdanji vojni reporter je pisec v njej opisal pohod četrte armade proti Trstu, medvojni položaj v Trstu, boje za Trst in njegovo osvoboditev.

Neimenovani avtor je pod naslovom *Jedna uspešna akcija partizana iz Beneške Slovenije* (Crvena zvezda 8. septembra 1953, št. 72) opisal akcijo Marka Redelongija na nemška letala pri Udinah spomladi 1944 in nato še Redelongijev junaški konec.

Požrtvovalnost in privrženost osvobodilnemu gibanju kaže *Pismo majke poginulog druga Skalarja* (Crvena zvezda 8. septembra 1955, št. 72).

Poučen prispevek k osvobodilnim bojem za Trst je v obliki spominov napisal komandant XX. divizije Bogdan Pecotič pod naslovom *Bitka za Trst* (Crvena zvezda 4. maja 1954, št. 106).

Pod naslovom *Anton Dežman-Tonček* (Crvena zvezda 20. julija 1954, št. 117) je Lojze Batič orisal gorenjskega narodnega heroja in njegove pomembnejše akcije, zlasti v Dražgošah januarja 1942 in na planini Sv. Mohorja ter boje na Primorskem.

Utrinek iz partizanskih bojev na Pohorju za Novo leto 1944 je napisal Milan Kranjc pod naslovom *Na straži* (Crvena zvezda 20. julija 1954, št. 117).

Na Ljubljano se nanaša članek D. Popovića *Ljubljana u danima borbe* (Crvena zvezda 20. julija 1954, št. 117). V njem je pisec na reportažni način opisal nekaj primerov privrženosti Ljubljančanov narodnoosvobodilnemu gibanju.

Odlomek iz daljše razprave predstavlja Iva Pirkovića *Napad na Rožni dol* (Crvena zvezda 20. julija 1954, št. 117). V njem govori pisec o uspeli akciji junija 1942, ko so belokranjski partizani napadli italijansko postojanko v Rožnem dolu.

Lepo oddolžitev spominu na komandanta slovenskih partizanov Franca Rozmana-Staneta predstavlja članek Lazara Brajića *Stane u akciji* (Crvena zvezda 9. novembra 1954, št. 133), v katerem je pisec po beležkah Petra Tomazina in Leona Zalaznika opisal Stanetovo bivanje med koroškimi partizani pozimi in spomladi 1942/43 ter njegovo akcijo v Mežici in posledice.

Nekaj primerov izrednega junaštva narodnega heroja Toneta Okrogarja-Nestla je opisal D. D. v članku *Sećanja na Okrogarove podvige* (Crvena zvezda 22. februarja 1955, št. 148). Podobno je M. Vidic pod naslovom *Uspomene nezaborane* (Crvena zvezda 19. julija 1955, št. 169) prikazal spomine primorskega borca Danila Loviščka na pomembnejše akcije na Primorskem, a Jurij Pretnar je opisal svoje spomine v članku *Tada sam imao jedanaest godina. Sećanja na omladinske akcije i zadatke u okviru Oslobođilne fronte* (Crvena zvezda 19. julija 1955, št. 169).

Na sodelovanje beograjskega Slovenca v osvobodilnem gibanju je pokazal članek Milana Jovanovića *Kolona je zaustavljena* (Crvena zvezda 19. julija 1955, št. 169).

Domobranskega nasilja na hribu Sv. Urha se je dotaknil S. Bek v članku *Žrtve sa Urha* (Crvena zvezda 4. oktobra 1955, št. 180). V prikaz je vpletel pripovedovanje Slavke Dežmanove, ki je bila sama mučena pri Sv. Urhu.

Dva večja in temeljitejša prispevka je napisal Franta Komel. V prvem *Stane i njegovi borci* (Crvena zvezda 15. novembra 1956, št. 238) je orisal dejavnost Staneta-Franca Rozmana v operacijah na Štajerskem leta 1941, nato njegovo snovanje drugega štajerskega bataljona na Dolenjskem, pohod II. grupe odredov preko Gorenjske na Štajersko, bivanje na Štajerskem v letih 1942 in 1943, nato pa vrnitev v Glavni štab, v katerem je jeseni 1944 končal ob nesreči z minometom. V drugem članku *Bitka kod Dražgoša* (Crvena zvezda 15. januarja 1957, št. 247) je za uvod najprej prikazal partizansko aktivnost na Gorenjskem leta 1941, nato pa premik Cankarjevega bataljona na Dražgoše, nemške priprave za napad na partizane in naposled potek bojev ter rezultat.

Drobni, toda junaški doživljaj kurirja Franca Sušteršiča prikazuje članek neznanega avtorja pod naslovom *Podvig kurira Franca* (Crvena zvezda 22. januarja 1957, št. 248), ki je na Žumberku postrelil grupo Nemcev in rešil dva zajeta partizana.

Na mladinsko dejavnost se nanaša tudi članek Ivana Jana *Ispunjena reč* (Crvena zvezda 3. decembra 1957, št. 293), ki govori o življenju in smrti skojevca Stanka Mlakarja, ki je bil med mladinci, ki so jih Nemci zajeli na Okroglem. Na Gorenjsko posega tudi drugi prispevek Ivana Jana *Poverenje u vlastite snage* (Crvena zvezda 21. julija 1958, št. 378), ki v reportažni obliki govori o vstaji v Bohinjski dolini v decembru 1944.

Z najpomembnejšo akcijo na Notranjskem leta 1941 se ukvarja B. Popov članek *Napad na Lož — Akcija prvih Šercerovaca* (Crvena zvezda 21. julija 1958, št. 378). Pisec ga je prikazal po pripovedovanju udeleženca Franca Kelvišarja.

Na skrajni meji reportažnega načina prikazovanja je prispevek Matevža Haceta *Tri jula* (Crvena zvezda 21. julija 1958, št. 378). V njem opisuje pisec po spominu tri dogodke, ki so se zgodili v treh različnih julijih, in to govor komandanta Slavca iz Zidanskovega bataljona na Petelinjku 1942, požrtvovalnost aktivista v Suhi krajini 1943 in boje na Pohorju 1944.

Na območje partizanskih tehnik sega Bojan Ajdič s člankom *Prva partizanska štampartija u Primorskoj* (Crvena zvezda 28. oktobra 1959, št. 340). V njem je opisal historiat tehnike »Nanos«.

O malo znanem udarnem bataljonu XV. divizije je Mile Pavlin napisal članek *Uvek tamo gde je najteže* (Crvena zvezda 28. oktobra 1959, št. 340). V njem je prikazal njegovo dejavnost od ustanovitve 1. decembra 1944 do konca januarja 1945.

Fr. Škerl

Arhiv za pravne i društvene nauke 1945—1959. Organ Saveza udruženja pravnika Jugoslavije. Beograd 1945—1959.

Arhiv za pravne i društvene nauke je v 15 letih svojega izhajanja objavil več razprav, ki obdelujejo tudi probleme, ki se nanašajo na Slovenijo. Delno obdelujejo direktno probleme iz NOB v Sloveniji, delno pa imajo razprave bolj splošni okvir in se toliko nanašajo tudi na Slovenijo. Razprav takega značaja je izšlo največ ob desetletnici drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu (1945—1953).

S pravnimi problemi iz dobe NOB v Sloveniji se je največ ukvarjal dr. Makso Šnuderl. V prvi razpravi z naslovom *Razvoj materijalno-krivičnog prava u narodnooslobodilačkoj borbi Slovenije* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1948, št. 1, str. 120—152) je pisec orisal historiat kazenskega prava in njegovih organov v dobi NOB v Sloveniji. Razvoj je zasledoval od 1941 dalje preko osvobojenega ozemlja na Dolenjskem 1942 v drugo osvobojeno ozemlje po kapitulaciji Italije 1943 in dalje do 1945. Na koncu razprave je dodal sistematičen pregled kazenskega prava v NOB v Sloveniji z navedbo pristojnih odlokov organov NOB v Sloveniji. V drugi razpravi *Sudsko pravo. Organizacija sudova i krivični postupak za vreme narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1948, št. 4, str. 581—587) prikazuje pisec razvoj sodstva in sodnih organov s posebnim pogledom na vojsko in posebej za civilno območje sodne aktivnosti. V prikazu poudarja oziroma opozarja na revolucionarni značaj sodnega postopka.

O rušenju starog i izgradnji novog državnog aparata u toku narodnooslobodilačke borbe (Arhiv za pravne i društvene nauke 1949, št. 2, str. 278 do 288) razpravlja dr. Leon Geršković in prikazuje, kako so rasli organi narodnoosvobodilnega gibanja in kakšne naloge so opravljali.

Problem javnega tožilstva v Sloveniji je obdelal Marjan Vivoda v razpravi *Nastanak i razvoj javnog tužništva u NR Sloveniji u toku oslobodilačkog rata i narodne revolucije* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1950, št. 1, str. 140 do 152). Pisec je prikazal, iz kakšnih osnov je raslo javno tožilstvo v Sloveniji pred kapitulacijo Italije. Pri orisu časa po kapitulaciji Italije se pisec ukvarja predvsem s strukturo organizacije javnih tožilcev, njihovimi dolžnostmi in formalnim postopkom. Na koncu je pisec priobčil pod naslovom: »Pravni propisi na osnovu kojih su radili javni tužioc i u NR Sloveniji 1943—45« seznam odlokov, razpisov, pravilnikov, uredb in navodil, po katerih so morali javni tožilci opravljati svoj posel.

V članku *29. novembra 1943* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1951, št. 4, str. 509—513), ki je ponatis govora, ki ga je imel Moša Pijade na seji Srpske akademije znanosti 27. novembra 1951, je avtor označil pomen 29. novembra 1945 in kako so nastale najpomembnejše odločbe, ki jih je potem sprejelo drugo zasedanje AVNOJ.

Pretežno teoretičnega značaja je razprava dr. Leona Gerškovića *Deset godina narodnih odbora* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1951, št. 4, str. 514 do 532), v kateri je objavil fragmente o razvoju teorije o ljudskih odborih.

Poseben pomen imajo razprave, ki so izšle ob praznovanju desetletnice drugega zasedanja AVNOJ. Pokazale so na pomen zasedanja z različnih strani.

Moša Pijade je v prispevku *Sećanje na 29. novembar 1943* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1953, št. 4, str. 514—532) spregovoril prvenstveno o pripravah za drugo zasedanje AVNOJ, medtem ko je pri samem poteku bil zelo skromen.

Dr. Makso Šnuderl je v razpravi *Odluka AVNOJ-a o federaciji* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1953, št. 4, str. 292—297) ugotavljal ustavnopravni pomen drugega zasedanja AVNOJ.

Druge strani o pomenu zasedanja AVNOJ se je lotil dr. Ferdo Čulinović v razpravi *Državnopravni značaj drugog zasedanja AVNOJ-a* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1953, št. 4, str. 297—308). V njej razglablja pisec, ali je zasedanje imelo v okviru državnopravnega značaja konstitutiven ali deklaratoričen značaj. Na to razglabljanje naveže vprašanje nastanka novega jugoslovskega prava pod pogoji NOB in vprašanje pravne veljavnosti drugih aktov organov narodnoosvobodilnih oblasti pred drugim zasedanjem AVNOJ.

O datumu nastanka nove Jugoslavije (Arhiv za pravne i društvene nauke 1953, št. 4, str. 308—314) razglablja dr. Rad. D. Lukić in si postavlja vprašanje, ali je 29. november ustanovni datum nove Jugoslavije, ali pa pri nastanku gre za daljše nastajanje, za daljši proces.

Pomen drugega zasedanja AVNOJ je predmet razglabljanja tudi dr. Jovanu Đorđeviću v razpravi *Istorisko mesto drugog zasedanja AVNOJA* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1953, št. 4, str. 314—320). Rezultat njegovga razglabljanja je bilo spoznanje, da ima drugo zasedanje AVNOJ mnogovrsten pomen.

Ob smrti Moše Pijada je dr. Leon Geršković v razpravi *Moša Pijade kao organizator narodne vlasti u prijeme narodnooslobodilačke borbe* (Arhiv za pravne i društvene nauke 1957, št. 1, str. 8—15) prikazal izredni organizatorski talent Moše Pijada in kako je sodeloval pri ustvarjanju formalnih predpisov pri različnih organih v dobi NOB od najnižjega organa do Vrhovnega štaba in AVNOJ.

Fr. Škerl

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA SLOVENSKE ZGODOVINE

(Publikacije iz let 1951—1958)

Sestavili Slavka Kajba, Vasilij Melik, Majda Smole in Ema Umek

Uvod

V petem letniku Zgodovinskega časopisa smo objavili v bibliografiji slovenske zgodovine publikacije iz let 1945 do 1950. Ko zdaj to bibliografijo nadaljujemo s publikacijami iz let 1951 do 1958, nas marsikaj sili, da kriterije izbora in način objave nekoliko spremenimo.

Izza prvih let po osvoboditvi se je izredno povečalo število knjig in razprav, ki izhajajo pri nas in obravnavajo zgodovinsko tematiko. Od zgodovinskih revij je začela na novo izhajati Kronika. Zgodovinski članki izhajajo skoraj v vseh naših revijah in časnikih, od osrednje Naše sodobnosti pa do zadnjega lokalnega glasila. Članki, spomini in razprave v teh listih so posvečeni predvsem našemu delavskemu gibanju ter boju za svobodo. V zadnjih letih izhaja cela vrsta ožje krajevnih in širše pokrajinskih lokalnih zbornikov, ki so posvečeni dostikrat posebej ali v celoti predvojnemu naprednemu gibanju ter NOB, pa poleg tega tudi siceršnji preteklosti in sedanji problematiki. Nekateri teh zbornikov preraščajo že v redne periodične publikacije.

Poleg tega se je v zadnjih letih zelo razmahnila in izpopolnila bibliografska dejavnost, ki se je v prvih letih po osvoboditvi borila še z mnogimi začetnimi težavami. Leta 1950 je začela izhajati zvezna bibliografija časopisnih člankov,¹ leta 1951 pa je začela tudi Slovenska bibliografija, ki jo izdaja Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani,² objavljati bibliografijo člankov in leposlovnih prispevkov v časopisu in zbornikih.³

¹ Bibliografija Jugoslavije, ki jo izdaja Bibliografski institut FLRJ v Beogradu, izhaja v dveh publikacijah. Prva, Knjige, brošure i muzikalije, izhaja štirinajstdnevno z letnim registrom. Druga, Članci i prilozhi u časopisima, novinama i zbirnim delima, izhaja dvomesečno v treh serijah: Serija A: Društvene nauke, Serija B: Prirodne i primenjene nauke. Serija C: Filologija, umetnost, sport, književnost, muzikalije.

² Slovenska bibliografija izhaja za posamezna leta v skupnem enem zvezku za knjige in članke. Doslej so izšli: I. letnik za leta 1945—1947 (izšel 1948), II. letnik za leto 1948 (1950), III. letnik za leto 1949 (1951), IV. letnik za leto 1950 (1952), V. letnik za leto 1951 (1953), VI. letnik za leto 1952 (1954), VII. letnik za leto 1953 (1956), VIII. letnik za leto 1954 (1957), IX. letnik za leto 1955 (1958). Tekoča bibliografija knjig izhaja v mesečniku Knjiga, glasilu slovenskih založb.

³ Najboljši pregled o stanju bibliografije pri nas (v LRS in FLRJ) daje sedaj članek Bibliografija v 1. zvezku Enciklopedije Jugoslavije (1955).

Zasnovana na isti način kakor bibliografija 1945—1950, bi bila bibliografija slovenske zgodovine 1951—1958 brez publikacij o Narodnoosvobodilni borbi zelo obsežna. Vsebovala bi precej nad 2000 del, od katerih pa bi bila ogromna večina že obseženi v zvezni in slovenski splošni bibliografiji. Taka dvojnost seveda ne bi imela nobenega smisla in bi predstavljala za Zgodovinski časopis in njegove bralce le nepotrebno tratenje prostora.

Iz teh razlogov smo se odločili, naj bo izbor upoštevanih del precej ožji kakor pa je bil v naši prvi bibliografiji. Načela, ki so nas vodila pri sestavljanju, so naslednja:

Kakor pri prejšnji bibliografiji, zajemamo tudi to pot dela, ki zadevajo zgodovino Slovencev ali zgodovino ozemlja, na katerem žive, oziroma ozemlja, na katerem so nekdanj bivali, če se vsebina dela posredno ali neposredno nanaša na slovensko življenje na tem ozemlju. Od zgodovinskih del, ki zajemajo celotno ozemlje FLRJ ali vse jugoslovanske narode, smo upoštevali le najvažnejša in tista, ki v veliki meri govore o slovenski zgodovini in njenih problemih. Del, ki zajemajo Slovence ali Slovenijo (deloma ali v celoti) v širšem okviru (n. pr. zgodovin diplomatskih in vojnih dogajanj, avstrijske, italijanske, srednjeevropske, jugovzhodnoevropske, evropske zgodovine, del o izvoru ali preseljevanju Slovanov itd.) praviloma nismo upoštevali.

Del s področja zgodovine literature, likovne umetnosti, glasbe, filozofije, znanosti, s področja etnografije, lingvistike, geografije, numizmatike in drugih v celoti ali deloma zgodovini bližnjih ved nismo upoštevali. Pač pa smo v prvem poglavju od takih publikacij našli nekatera pregledna dela, ki zajemajo daljša obdobja slovenske preteklosti.

Upoštevana so dela, ki govore o slovenski zgodovini v zgoraj naznačenih mejah, ne glede na to, ali so izšla v LR Sloveniji, v FLR Jugoslaviji ali v inozemstvu, v naših ali v tujih jezikih in ne glede na to, ali so samostojne knjige in brošure ali razprave in članki v zbornikih, časopisih, časnikih in drugih periodičnih publikacijah. V bibliografjo smo vključili dela, ki imajo kot letnico izida označena leta 1951 do 1958. Pri revijah nam je bila merodajna letnica letnika, ne pa leto dejanskega izida.

Izločali smo učbenike za osnovne in srednje šole, članke, ki ne prinašajo ničesar novega, ki so le splošno informativnega ali popularizacijskega značaja, ki so le odlomki ali okrajšave iz prej ali pozneje objavljenih širših del, ki so zgolj priložnostni prikaz nekega dogodka ali skupine dogodkov, ki samo na kratko podajajo spomine tega ali onega udeleženca ali očividca, ne da bi hoteli dati kritično ali globljo sliko dogodkov, ki so le kratke notice posameznih lokalnih dogodkov. Izločali smo kratke obravnave zgodovinskega razvoja posameznih šol, podjetij, društev, ulic, poslopij. Izločali smo večino drobne krajevne literature. S tem kriterijem seveda nikakor nočemo in ne smemo odrekli člankom, ki smo jih izpustili, vrednosti in pomembnosti. Mnogi med njimi predstavljajo za vsakogar, ki bo sestavljal kritičen zgodovinski prikaz tistih časov, krajev ali dogodkov, neobhodno potrebno gradivo z dragocenimi podatki. Mnogi teh člankov, posebno za čas stare Jugoslavije, za zgodovino delavskega gibanja, so pravi zgodovinski viri. Iskalec takih člankov bo s pridom uporabil zvezo in slovensko splošno bibliografijo, medtem ko je naša le izbor.

Ta bibliografija slovenske zgodovine svojega naslova ne nosi povsem upravičeno. Že bibliografija publikacij iz let 1945—1950 je bila, tako kakor je

tudi sedanja bibliografija publikacij iz let 1951—1958, omejena na dela, ki govorijo o dogodkih do leta 1941. Bibliografija del, ki opisujejo NOB, je že vseskozi izhajala posebej. Začela je izhajati prej in je že v predzadnjem letniku zajela publikacije iz leta 1955.⁴ Naša sedanja bibliografija pa je še bolj omejena kakor je bila tista pred leti. Iz nje smo namreč izločili slovansko in pred-slovansko arheologijo in zgodovino starega veka. Arheološka bibliografija namreč že izhaja v Arheološkem vestniku.⁵ Ta bibliografija zajema publikacije, ki obravnavajo preteklost celotnega jugoslovanskega ozemlja oziroma njegovih delov. Sprva je bila omejena na domače publikacije, od leta 1952 naprej pa zajema tudi dela, ki so izšla v tujini. Zaradi tega bi bilo nesmiselno, da bi v Zgodovinskem časopisu ponavljali navedbe del, ki jih že prinaša Arheološki vestnik.

Bibliografija za leta 1945—1950 je bila urejena po abecednem redu piscev. Za sedanjo bibliografijo se nam je zdelo primernejše, da jo uredimo drugače. V prvem poglavju navajamo dela, ki obravnavajo celotno slovensko zgodovino ali zgodovino kakega večjega predela ali posameznih panog, kakor gospodarstva, literature, umetnosti in podobno, pa tudi širše zgodovinske preglede za večja obdobja. V drugem poglavju navajamo dela, ki obravnavajo dogodke in probleme iz fevdalne dobe slovenske zgodovine, ali točneje, od naselitve⁶ do leta 1848. Navajana dela so povezovana v skupine po času, ki ga obravnavajo, po problematiki in teritoriju. Na podoben način je urejeno tretje poglavje, to pa zajema dela, ki opisujejo dogodke in probleme iz kapitalističnega obdobja slovenske zgodovine, to se pravi, od leta 1848 preko 1918 do konca stare Jugoslavije 1941. V četrtem in zadnjem poglavju navajamo dela, ki obravnavajo zgodovino posameznih krajev, mest, manjših pokrajinskih enot. Pri tem prehajamo od Ljubljane preko Dolenjske, Gorenjske, Posavja, Štajerske, Prekmurja, ozemlja Rabskih Slovencev na Koroško, Notranjsko, Primorsko z Gorico, Beneško Slovenijo, Trstom ter Slovensko Istro.

Taka ureditev ima svoje prednosti, ima pa tudi svoje nedostatke. Marsikatero delo je težko uvrstiti v eno samo skupino, pri marsikaterem se je težko odločiti, ali naj bo uvrščeno v oddelek lokalne zgodovine ali v splošna poglavja. Tem neugodnostim smo se skušali izogniti na ta način, da smo v splošnih poglavjih opozarjali na literaturo iz lokalnega poglavja in narobe ter da smo tudi sicer uporabljali kazalke.⁷ Da bi bilo iskanje olajšano, smo odstavke označili z debelo tiskanimi zaporednimi arabskimi številkami.

Taka ureditev bibliografije je seveda v matsičem subjektivnega značaja, prav tako kakor izbor, ki se bo nekomu zdel preoster, drugemu premil.

Nedvomno bo treba v bodoče ureditev naše bibliografije še nadalje spremeniti. Prva zgodovinska bibliografija se je začela sestavljati v času, ko

⁴ France Škerl: Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev: 1945 do 1949: Zgodovinski časopis 4, 1950, str. 278—316; 1950: 5, 1951, str. 492—500; 1951—1953: 8, 1954, str. 355—428; 1954—1955: 9, 1955, str. 287—348.

⁵ Staško Jesse: Bibliografski prispevki k jugoslovanski arheologiji: 1945 do 1949: Arheološki vestnik 1, 1950, str. 236—241; 1950: 2, 1951, str. 265—273; 1951: 5, 1952, str. 337—353; 1952: 4, 1953, str. 351—357; 1953: 5, 1954, str. 408—420; 1954: 6, 1955, str. 364—375; 1955: 7, 1956, str. 479—491; 1956: 8, 1957, str. 339—355.

⁶ Vključen je torej tudi še določen čas pred nastankom fevdalizma.

⁷ Nekatera dela smo uvrstili v ta ali oni oddelek iz čisto tehničnih razlogov; v takih primerih smo na drugem mestu postavili kazalke.

primernih splošnih bibliografij še ni bilo, nastala je kratko malo iz potrebe po bibliografiji. Danes te potrebe v prejšnji obliki ni več. Zato bo mogoče preiti iz strogo bibliografskega načina, ki smo ga že letos v določeni meri opustili, na bolj kritičen pregled novih domačih in tujih zgodovinskih del o slovenski preteklosti, kar bo nedvomno tudi interesom in potrebam naših bralcev mnogo bolj ustrezalo.

Sestavljalci se zahvaljujemo vsem, ki so nam pri zbiranju podatkov pomagali na ta ali oni način. Posebej pa se moramo zahvaliti Bibliografskemu oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, ki nam je ljubeznivo dajal na razpolago svoj še neobjavljeni material.

Kratice smo uporabili le pri nekaterih periodičnih publikacijah z dolgimi naslovi. To so:

Razprave RZD SAZU: Razprave razreda za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Razprave RFL SAZU: Razprave razreda za filološke in literarne vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

ZHVS: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark.

MIÖG: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Namesto Carinthia I navajamo vseskozi samo Carinthia.

I

1. V obdobju, ki ga zajema naša bibliografija, je izšla druga, pregledana in dopolnjena izdaja knjige **Razvoj slovenskega narodnega vprašanja**, ki jo je napisal **Edvard Kardelj** (Ljubljana 1957, 477 strani). Delo zajema celotno slovensko zgodovino in predstavlja marksistično osvetlitev glavnih momentov slovenske zgodovine, njen »politično-teoretično-analitični komentar«. V prevodu je izšlo v Beogradu (Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, 1958) in Skopju (Razvoj na slovenečkoto nacionalno prašanje, 1959).

2. V tem obdobju so izšli trije splošni pregledi slovenske zgodovine do 15. oziroma 16. stoletja. **Milko Kos: Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja** (Ljubljana 1955, 426 strani) je zaključeno delo, katerega kratek uvod govori tudi o času pred prihodom Slovencev. Na koncu navaja vire in literaturo.¹ **Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda** je na osem zvezkov preračunano delo, ki naj obsega celotno slovensko zgodovino do osvoboditve 1945. Doslej so izšli prvi trije zvezki (I. zvezek: Od naselitve² do uveljavljenja frankovskega fevdalnega reda, Ljubljana 1954, 170 strani; II. zvezek: Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljenja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov, Ljubljana 1955, 222 strani; III. zvezek: Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem od začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja, Ljubljana 1956, 176 strani).³ Tretji,

¹ Ocení B. Grafenauerja v Naših razgledih (4, 1955, str. 538—539) ter Zgodovinskem časopisu (10-11, 1956-7, str. 337—341).

² Velik del tega zvezka je posvečen slovenskemu ozemlju pred prihodom Slovencev.

³ Ocena 1. zvezka: Stane Gabrovec (Naši razgledi 4, 1955, str. 240—241); ocena 1. in 2. zvezka: V. Melik (Naša sodobnost 4, 1956, str. 560—565), J. Koropec in M. Ževart (Nova obzorja 9, 1956, str. 422—427).

a po času izida prvi, je prikaz slovenske zgodovine v kolektivnem delu **Zgodovina narodov Jugoslavije**, katere prva knjiga (Do začetka XVI. stoletja, Ljubljana 1953, 763 strani)⁴ je izšla v redakciji Boga Grafenauerja, Dušana Perovića in Jaroslava Šidaka. Tudi to delo obravnava naše ozemlje od najstarejših časov dalje. Slovensko zgodovino od naselitve naprej so napisali Bogo Grafenauer, Milko Kos, France Stele in Fran Zwitter. Za vsako poglavje so navedeni viri in literatura.⁵

3. Od **Slovenske zgodovine 1813—1914**, ki sta jo 1950 napisala **Ferdo Gestrin** in **Vasilij Melik**, je izšel zdaj srbski (Slovenačka istorija 1813—1914, Beograd 1951, 168 strani) in hrvaški (Povijest Slovenaca 1813—1914, Zagreb 1952, 283 strani) prevod. Zadnji predstavlja nekoliko popravljeno in dopolnjeno izdajo prvotnega dela.

4. Splošna dela o obdobju stare Jugoslavije navajamo v 100. odstavku.

5. Naše osvobodjene pokrajine so dobile obsežen zbornik z naslovom **Slovensko Primorje in Istra** (Beograd 1953, 662 strani).⁶ Publikacija se deli na tri dele, od katerih sega prvi od najstarejših časov do druge svetovne vojne, drugi opisuje osvobodilni boj, tretji pa politično diplomatski boj, obnovo in graditev. Zgodovinski del do druge svetovne vojne so napisali Milko Kos, Fran Zwitter, Bogo Grafenauer, Matko Rojnić, Ive Mihovilović, Lavo Čermelj in Tone Peruško. Prikazana je tudi kulturna zgodovina (Tone Peruško, France Stele, Vasilij Mirk, Lino Legiša).

6. **Fran Erjavec** je pri Družbi sv. Mohorja v Celovcu izdal zgodovino **Koroški Slovenci** (Prvi zvezek: Srednji vek, Celovec 1955, 192 strani; Drugi del: Od reformacije do prosvetljenstva, Celovec 1956—1959, 975 strani).

7. Slovenska gospodarska zgodovina je zajeta v knjigi **Mijo Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije** (Zagreb 1958, 443 strani). Posebne gospodarske zgodovine slovenskega ozemlja nimamo, pač pa moremo zabeležiti nekatere splošne prikaze razvoja posameznih gospodarskih panog, nekatere v slovenskem merilu, druge v okviru starih deželnih meja. Sem spada knjiga **Albert Struna: Vodni pogoni na Slovenskem** (Ljubljana 1955, 450 strani), ki daje obilo podatkov tudi o našem železarstvu, rudarstvu, steklarstvu in drugih dejavnostih, povezanih z vodno silo.⁷ Na splošno je naše rudarstvo zajeto v knjigi **Vasilije Simić: Istoriski razvoj našeg rudarstva** (Beograd 1951, 438 strani). Posebej je obdelano koroško železarstvo v delu **Hermann Wiessner: Geschichte des Kärntner Bergbaues** (I. Teil: Geschichte des Kärntner Edel-

⁴ Knjiga je izšla v treh izdajah, v Beogradu (Istorija naroda Jugoslavije, Prva knjiga, Beograd 1953, 821 strani), v Zagrebu (Historija naroda Jugoslavije, I, Zagreb 1953, 892 strani) in v Ljubljani.

⁵ Glej diskusijo o knjigi (Nova misao 1, 1953, II. knjiga, str. 758—797, ter 2, 1954, str. 70—84) ter ocene J. Dinića (Živa antika 4, 1954, str. 411 ss.), J. Kastelica in G. Čremošnika (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 212—220), V. Melika (Naša sodobnost 2, 1954, str. 548—556), Ju. V. Bromleja, I. S. Dostjanec in S. A. Nikitina (Voprosy istorii 1956, št. 10, str. 158—162).

⁶ Izdaja v srbohrvaškem jeziku: Istra i Slovensko Primorje (Beograd 1952, 752 strani).

⁷ Tu nepopolno objavljeni mlinski red iz leta 1814 v takratnem slovenskem prevodu je v celoti objavil in jezikovno komentiral Rudolf Kolarič (Slavistična revija 10, 1957, str. 296—305).

metallbergbaues, Klagenfurt 1950, 301 stran; II. Teil: Geschichte des Kärntner Buntmetallbergbaues mit besonderer Berücksichtigung des Blei- und Zinkbergbaues, Klagenfurt 1951, 298 strani; III. Teil: Kärntner Eisen, Klagenfurt 1953, 353 strani). Kot kratek pregleden članek naj omenimo na tem mestu **Franz Kahler: Die Gewinnung der »Steine und Erden« im Wandel der Kärntner Wirtschaftsentwicklung** (Carinthia 142, 1952, str. 434—442). **Josip Žontar** je obdelal **Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja** (Ljubljana 1957, 160 strani).

8. Deželno gospodarsko zgodovino predstavlja delo **Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart** (Klagenfurt 1953, 496 str.), ki ga je pod vodstvom Karla Dinklageja in Alfreda Wakolbingerja izdala koroška obrtna zbornica (Kammer der gewerblichen Wirtschaft für Kärnten).

9. **Viktor Paschinger** je objavil **Grundzüge der Verkehrsgeschichte Kärntens** (Carinthia 143, 1953, str. 353—384). **Janko Tavčar** je opisal **Razvoj planinskih poti v naših Alpah** (Geografski vestnik 24, 1952, str. 145—176). Zgodovino pošt obravnava **Bogdan Kurbus: Zgodovinski razvoj naših pošt** (Poštni zbornik 5, 1951, str. 2—6, 17—20, 25—31, 49—52, 63—69, 73—77, 87—91, 101—103, 111—116, 130—132; 6, 1952, str. 14—15, 31—32, 54—55).

10. V članku **Kärnten in Reisebeschreibungen und Lebenserrinerungen** (Carinthia 141, 1951, str. 16—49)⁸ daje **Gustav Gugitz** bibliografijo potopisov in memoarske literature, ki se nanaša na Koroško, od 15. stoletja pa do časa med obema svetovnima vojnama, s kratkimi opombami, kaj ta dela opisujejo, ter z avtorskim, osebnim, stvarnim in krajevnim kazalom.

11. Kratek pregled upravne razdelitve Slovenije od srede 18. stoletja do danes daje **Živko Šifrer: Upravna razdelitev slovenskega ozemlja** (Prikazi in študije 4, 1958, št. 8, str. 1—14). **Živko Šifrer: Narodnostni sestav ozemlja LRS v času do ustanovitve Jugoslavije po prvi svetovni vojni** (Prikazi in študije 2, 1956, št. 11, str. 5—11) zajema v glavnem čas od začetka 19. stoletja pa do 1910.⁹

12. Splošne probleme slovenske pravne zgodovine zadevata razpravi **Sergij Vilfan: Slovenska pravna zgodovina in njene zveze s prakso** (Pravnik 9, 1954, str. 15—29) in **Josip Žontar: Zur Problematik der Rechtsarchäologie bei den Völkern Jugoslawiens** (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 2, 1956, str. 169—202).

13. Iz zgodovine šolstva na Slovenskem naj tu navedemo nekaj splošnih preglednih člankov: **France Ostanek: Nekaj podatkov o razvoju osnovne šole na slovenskem ozemlju** (Sodobna pedagogika 2, 1951, str. 374—384), ki daje »posnetek gradiva za obdobje 1751—1951«, **France Ostanek: O jezikovnem vprašanju v osnovnih šolah na slovenskem ozemlju** (prav tam 4, 1953, str. 155 do 174), **France Ostanek: Slovenski šolski muzej v Ljubljani**. (Ljubljana 1956, 126 strani), **France Ostanek: Iz kronike slovenskega tržaškega ozemlja** (Pro-

⁸ Dopolnil Günther Hermann Neckheim v Carinthia 142, 1952, str. 739 in 740.

⁹ O razvoju prebivalstva na Slovenskem glej še 74. odstavek ter v IV. poglavju navedene razprave, kakor n. pr. za Ljubljano (109. odstavek), Škofjo Loko in Kranj (123. odstavek), kamniški okraj (136. odstavek), Celje (148. odstavek), Maribor (150. odstavek), Prekmurje (156. odstavek), goriški okraj (174. odstavek), Trst (191. odstavek) in še drugod.

svetni delavec 4, 1953, št. 15—16), **France Ostanek: Iz kronike slovenskih šol v Gorici in okolici** (Prosvetni delavec 4, 1953, št. 17), Lojze Ude: v 93. odstavku navedeno delo o koroških šolah, **France Ostanek: Pregled slovenskega periodičnega pedagoškega tiska** (Sodobna pedagogika 3, 1952, str. 215—226).¹⁰

14. Izšlo je nekaj cerkvenih zgodovin, tako **Alois Maier: Kirchengeschichte von Kärnten** (I. Teil: Altertum, Klagenfurt 1951, 38 strani; II. Teil: Mittelalter, Klagenfurt 1953, 94 strani; III. Teil: Neuzeit, Klagenfurt 1956, 116 strani), **Rudolf Klinec: Zgodovina goriške nadškofije 1751—1951** (Gorica 1951),¹¹ **Rudolf Klinec: Marija v zgodovini Goriške** (Gorica 1955, 138 strani). Knjiga **Vatikan i Jugoslavija** (I. deo: Odnosi Vatikana prema južnoslovenskim narodima do kraja prvog svetskog rata, Beograd 1953, 180 strani) daje dokumente o vatikanski politiki tudi za slovensko ozemlje. O isti problematiki glej članka **Franček Saje: Vatikan in Slovenci** (Dolenjski list 4, 1953, št. 15—32), **Franček Saje: Vatikan — tradicionalni nasprotnik svobodoljubnih Jugoslovancev** (Slovenski poročevalec 14, 1953, št. 255—262).

15. S področij jezikoslovja, ki so pomembna tudi za zgodovinarja, naj tu navedemo le nekaj splošnih razprav: **France Bezljaj: Predslovanski ostanki v slovenščini** (Naša sodobnost 6, 1958, str. 673—693), isti: **O besedah in imenih** (Jezik in slovstvo 1, 1955—6, str. 170—172, 239—241, 291—292), isti: **Stratigrafija Slovanov v luči onomastike** (Slavistična revija 11, 1958, str. 35—56), obsežno delo istega pisca **Slovenska vodna imena** (I, A—L, Ljubljana 1956, 365 strani)¹² ter **Tine Logar: Dialektološke študije** (Slavistična revija, od letnika 5—7, 1954 dalje).

16. Od literarnih zgodovin je v našem obdobju izšel prvi zvezek na tri knjige preračunanega kolektivnega dela **Zgodovina slovenskega slovstva** (I: Do začetkov romantike, Ljubljana 1956, 459 strani), ki ga je s sodelovanjem **Alfonza Gspana** uredil **Lino Legiša**, napisali pa so ga **Alfonz Gspan**, **Lino Legiša**, **Milko Matičetov**, **Boris Merhar**, **Mirko Rupel** in **France Tomšič**, obsega pa poleg poglavij o razvoju knjižnega jezika, ljudskem slovstvu (ljudski pesmi, pregovorih, ugankah, ljudski prozi) literarno zgodovino do leta 1809, z navajanjem virov in literature.¹³ Celotno slovensko literarno zgodovino zajemajo v našem obdobju izdane knjige: **Stanko Janež: Pregled zgodovine jugoslovanskih književnosti**, Prva knjiga: Slovenska književnost (Maribor 1953, 542 strani),¹⁴ isti: **Zgodovina slovenske književnosti** (Druga, predelana

¹⁰ Več razprav obravnava šolstvo v dobi protestantizma (glej 52. odstavek), terezijanskih in jožefinskih reform ter v predmarčni dobi (65., 66. odstavek), v drugi polovici 19. stoletja (95. odstavek) ter v stari Jugoslaviji (104. odstavek). Obilo je izšlo tudi zgodovinskih opisov posameznih šol, od katerih navajamo v IV. poglavju le nekatere najobširnejše.

¹¹ V publikaciji so priobčeni še življenjepisi **Gollmayerja**, **Hrasta** in **Mahniča**.

¹² Več specialnih **Bezljajevih** del je izšlo v **Slavistični reviji** ter **Jeziku** in **slovstvu**.

¹³ Glej oceno **Dušana Pirjevca** (Naša sodobnost 5, 1957, str. 62—75, 162 do 172, 275—281, 348—365, 451—458, 545—556, 649—656), odgovor avtorjev (prav tam 6, 1956, str. 155—161) ter **Pirjevčev** odgovor (str. 256—261). Glej tudi **J. Pogučnik: Poglavja iz starejše slovenske književnosti** (Nova obzorja 10, 1957, str. 555—573, 669—688, 758—770).

¹⁴ Glej oceno **B. Teplyja** (Nova obzorja 7, 1954, str. 249—254, 314—320).

izdaja s sodelovanjem Miroslava Ravbarja, Maribor 1957, 751 strani), **Marja Boršnik: Kratek bibliografski pregled slovenskega slovstva** (Ljubljana 1955, 102 strani),¹⁵ **Anton Slodnjak: Geschichte der slowenischen Literatur** (Berlin 1958, 363 strani).¹⁶

17. Kot deželno literarno zgodovino moremo navesti knjigo **Erich Nussbaumer: Geistiges Kärnten** (Literatur- und Geistesgeschichte des Landes, Klagenfurt 1956). Za vrednotenje tega dela beri **Rok Arih: Razmišljanje o knjigi »Duhovno življenje Koroške«** (Naša sodobnost 6, 1958, str. 182—188, 266—274, 374—381, 470—474, 557—559). Omeniti je še razpravo **Erich Nussbaumer: Italienisch-kärntnerische Beziehungen im Spiegel der Geistesgeschichte** (Carinthia 148, 1958, str. 636—667).

18. Tu naj navedemo delo **Arturo Cronia: La conoscenza del mondo slavo in Italia** (Bilancio storico-bibliografico di un millennio, Padova 1958, 792 strani), v katerem podaja avtor, »kar se je od najstarejših časov do naših dni mislilo in pisalo v Italiji« o Slovanih in torej tudi o Slovencih. Opozorimo naj tudi na članke kakor **Englesko-južnoslavenski odnosi** ali **Francusko-jugoslovenski odnosi** v Enciklopediji Jugoslavije.

19. Izšla je prva knjiga **Zgodovine glasbene umetnosti na Slovenskem**. Napisal jo je **Dragotin Cvetko** (Ljubljana 1959, 413 strani), sega pa do 18. stoletja, tako da zajema še barok, ter obsežno navaja vire in literaturo.

20. V letih 1951—1958 ni izšel noben splošen pregled zgodovine slovenske likovne umetnosti. Navedemo pa naj nekatere v tem času izšle pregledne študije za posamezna obdobja: **Emilijan Cevc: Srednjeveška plastika na Slovenskem** (Ljubljana 1956, 54 strani), galerijska kataloga **Emilijan Cevc: Umetnost srednjega veka na Slovenskem** (Ljubljana 1956, 86 strani) in **France Stele: Umetnost baroka na Slovenskem** (Ljubljana 1957, 90 strani), razstavniki katalog **Klasicizem in romantika na Slovenskem** (Ljubljana 1954, 58 strani, uvod Izidorja Cankarja), **Izidor Cankar: Slovensko slikarstvo v dobi realizma** (Likovni svet 1951, str. 87—111).

20 a. Glede zgodovine posameznih znanosti na Slovenskem naj opozorimo na članke **Arheologija, Botanika, Etnografija, Farmacija, Filologija, Filozofija, Fizika, Geografija, Geologija** v Enciklopediji Jugoslavije ter na tam navedeno literaturo.

21. **Anton Melik** je v obdobju, ki ga tu zajemamo, izdal od svojega obsežnega geografskega opisa Slovenije dva zvezka opisov slovenskih pokrajin: **Slovenski alpski svet** (Ljubljana 1954, 608 strani) ter **Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino** (Ljubljana 1957, 596 strani).

22. S področja zgodovine našega zgodovinopisja je omeniti oceno slovenskega zgodovinopisja preteklosti in sedanjosti, ki jo daje **Boris Zihert: O nekaterih teoretičnih in praktičnih problemih slovenskega zgodovinopisja** (Novi svet 6, 1951, str. 481—495),^{16a} življenjepise in ocene nekaterih starejših

¹⁵ Glej oceno Franceta Dobrovoljca (Naša sodobnost 3, 1955, str. 516—521).

¹⁶ Glej oceno Dušana Pirjevca (Naši razgledi 8, 1959, str. 134—135, 166 in 167, 187—188, 217—219, 240—242, 264—266, 288—290).

^{16a} Ponatisnjeno v Zihertovi knjigi O nekaterih aktualnih vprašanih socializma (Ljubljana 1959, str. 95—110).

zgodovinarjev, ki jih navajamo v 31. odstavku, življenjepis **Josipa Stareta** (Janko Polec v Koledarju Mohorjeve družbe 1953, str. 134—142), razprave **Bogo Grafenauer: Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovino-pisja** (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 118—124), **Sergij Vilfan: Anton Aškerc — mestni arhivar ljubljanski** (Kronika 4, 1956, str. 99—107), **Bogo Grafenauer: Znanstveno delo Milka Kosa** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 9—29, z bibliografskim pregledom), nekrologe **Valterju Šmidu** (Jože Kastelic v Zgodovinskem časopisu 5, 1951, str. 292—299), **Dragotinu Lončarju** (Fran Zwitter prav tam 8, 1954, str. 181—191), **Josipu Mravljaku** (Bogo Teply prav tam, str. 192—194, Franjo Baš v Kroniki 1, 1953, str. 204—205), **Janku Polcu** (Viktor Korošec v Letopisu SAZU 8, 1956-7, str. 48—60, z dodatkom k bibliografiji, Sergij Vilfan v Zgodovinskem časopisu 10-11, 1956-7, str. 315—324, z bibliografijo), **Antonu Urbancu** (Sergij Vilfan v Zgodovinskem časopisu 10-11, 1956-7, str. 325—326).¹⁷ V 195. odstavku govorimo o historiografiji Trsta, v 94. odstavku pa o italijanski iredentistični historiografiji. Delo jugoslovanskih in s tem tudi slovenskih zgodovinarjev po osvoboditvi do leta 1955 prikazuje knjiga **Dix années d'histoire Yougoslave oziroma Ten years of Yugoslav History** (Beograd 1955, 686 strani), ki jo je uredil Jorjo Tadić.¹⁸ Omenimo naj še delo **Josip Žontar: Zur Problematik der älteren Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Völker Jugoslawiens** (MIÖG 60, 1952, str. 369—383).

23. Od enciklopedičnih del, ki zajemajo tudi pregledne in specialne članke s področja slovenske zgodovine ter biografije pomembnih Slovencev, moramo omeniti široko zasnovano publikacijo **Enciklopedija Jugoslavije**, ki je v tem obdobju začela izhajati. Doslej so izšli trije zvezki (1: A—Bosk, Zagreb 1955, 708 strani; 2: Bosna—Dio, Zagreb 1956, 716 strani; 3: Dip—Hidj, Zagreb 1958, 686 strani). Od **Slovenskega biografskega leksikona** je v tem obdobju izšel osmi zvezek (Pregelj—Qualle, Ljubljana 1952), tako da je zaključena druga knjiga (M—Q).

II

24. Za fevdalno obdobje so izšle v času 1951—1958 razne zbirke virov. **Milko Kos** je izdal **II. del Urbarjev Slovenskega Primorja**¹ (Ljubljana 1954, 410 strani), ki obsega predvsem urbarje posesti goriških grofov ter urbarje za Devin, Senožeče, Prem, Postojno in Vipavo, največ iz 15. stoletja. V zbirki **Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark** je izšel 1. zvezek, ki vsebuje seckauska urbarja iz let 1270 in 1295 ter urbarje ptujskih minoritov in dominikancev (izdali Benno Roth, Hans Pirchegger in Wolfgang Sittig, Graz 1953, 319 strani). Od zbirke **Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens** je izšel 1. zvezek **Gurker Urbare**, ki daje izbor urbarjev iz let 1285—1502 (izdal Herman Wiessner, Graz 1951, 580 strani). Friederike Klos-Bužek je izdala **Das Urbar der Vordern Grafschaft Görz aus dem Jahre 1299** (Wien 1956, 201 stran).

¹⁷ Omejujemo se na slovenske zgodovinarje. Vendar pa naj opozorimo na nekrolog tržaškemu italijanskemu zgodovinarju Fabiju Cusinu (Fran Zwitter v Zgodovinskem časopisu 9, 1955, str. 220—222).

¹⁸ Glej oceno B. Grafenauerja (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-7, str. 327 do 356).

¹ I. del (tolminski urbar 1377) je izšel 1948. K njemu glej A. Šavli: Sporna imena krajev v tolminskem urbarju iz leta 1377 (Kronika 1, 1953, str. 130—131).

25. Kot nadaljevanje Jakschevega dela sta izšla od **Monumenta historica ducatus Carinthiae** peti (Die Kärntner Geschichtsquellen 1269—1286, Klagenfurt 1956, 511 strani) in šesti (isto 1286—1300, Klagenfurt 1958, 370 strani) zvezek v redakciji Hermanna Wiessnerja.

26. V seriji **Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich** sta izšla drugi zvezek, ki objavlja pečatne listine 1216—1279² (uredila Heinrich Fichtenau in Erich Zöllner, Wien 1955), ter tretji zvezek, ki prinaša pečate Babenberžanov od 11. do 13. stoletja (uredila O. Mitis in Franz Gall, Wien 1954).

27. V delu **Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten**, ki ga izdaja Hermann Wiesflecker, je po prvem zvezku iz leta 1950 izšel 1. snopič 2. zvezka (Die Regesten Meinhards II 1271—1295, Innsbruck 1952, 238 strani).³ O raznih virih za goriško zgodovino glej **Giorgio E. Ferrari: I codici di privilegi »contra Comitum Goricie« nell'Archivio dei Consultori della Repubblica Veneta** (Gorizia nel medioevo, Gorizia 1956, str. 107—150) ter **Guido Manzini: Documenti medioevali su Gorizia ed il Friuli trascritti in una miscellanea inedita di G. D. Della Bona** (prav tam, str. 151—159). **Ada Toscano** je pod naslovom **Pergamene inedite degli archivi goriziani** objavila listine goriškega pokrajinskega arhiva, ki zadevajo plemiške rodbine Strassoldo (Studi Goriziani 21, 1957, str. 91—122), Mels-Albana (prav tam 22, 1957, str. 91 do 109), Savorgnan in drugih (prav tam 23, 1958, str. 127—162)⁴ z orisom zgodovine teh rodbin, katerih posest je bila deloma tudi na slovenskem ozemlju.

28. V zbirki **Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark** je izšel prvi del III. zvezka: **Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396—1452** (izdala Burkhard Seuffert in Gottfriede Kogler, Graz 1953, 169 str.).

29. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku omenjamo podrobneje v 106. odstavku.

30. Istrske listine zadeva razprava **Milko Kos: Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunden Istriens** (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 2, 1956, str. 49—62).

31. Letopisne notice vuzeniškega župnika iz 13. stoletja objavlja **Erich Zöllner: Die Annalen des Pfarrers Werand von Saldenhofen** (Carinthia 147, 1957, str. 296—305). **Hans Gille** obširno analizira pesem o benečanskem obleganju Trsta 1463 kot zgodovinski vir: **Michel Beheims Gedicht »Von der Statt Triest«** (Zeitschrift für deutsche Philologie 77, 1958, str. 259—281; 78, 1959, str. 50—71, 291—309). **Magda Roscher** objavlja **Eine Rechtfertigungsschrift des Abtes Johann von Viktring an das Cistercienser Generalkapitel** (1489; Klagenfurt 1956, 68 strani), ki ima tudi podatke o kmečkih puntih. Unrestovo Avstrijsko kroniko je izdal na novo **Karl Grossmann** (Scriptores rerum Germanicarum, nova series, tomus XI, **Jacob Unrest: Österreichische Chronik**, Weimar 1957, 369 strani) z orisom življenja in dela pisca.⁵ **Gotbert Moro** je

² Prvi zvezek s pečatnimi listinami do leta 1215 je izšel 1950.

³ Glej o njem poročilo Milka Kosa, ki ocenjuje delo tudi z vidika našega ozemlja (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 262—264).

⁴ Z indeksom krajev in oseb.

⁵ Glej tudi Jakob Obersteiner: Zur Biographie von Jakob Unrest (Carinthia 143, 1953, str. 948—951).

na novo izdal Paracelsovo Koroško kroniko (*Die Kärntner Chronik des Paracelsus*, Klagenfurt 1955). Isti avtor je tudi opisal to kroniko v članku *Die Kärntner Chronik des Theophrastus Paracelsus eine landeskundliche Quelle* (ZHVS 46, 1955, str. 57—67). O Kristalniku govori delo *Wilhelm Neumann: Michael Gothard Christalnick* (Kärntens Beitrag zur Geschichtsschreibung des Humanismus; Klagenfurt 1956, 124 strani). O Martinu Bavčarju piše *Valentin Jelinčič: Martino Bauzer, il primo storico goriziano* (Studi Goriziani 23, 1958, str. 45—55). Izbor iz Valvasorjeve Slave je izdal, uredil, prevedel v slovenščino ter opremil z uvodom o Valvasorju ter z opombami *Mirko Rupel: Valvasorjevo berilo* (Ljubljana 1951, 365 strani).⁶

32. O splošnih problemih kolonizacije in germanizacije na srednjeveških slovenskih tleh govorita razpravi **Milko Kos: Kolonizacija in germanizacija slovenske zemlje** (Historijski zbornik 4, 1951, str. 9—21) ter isti: **Odnosi med kolonizacijo in oblikovanjem narodnostnih in etničnih meja** (Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 140—145; objavljeno v povzetku v *Atti del X Congresso internazionale di Scienze Storiche*, str. 52—54 ter v *Riassunti delle comunicazioni*, str. 19—20).

33. Naselitveno zgodovino Koroške obravnava **Eberhard Kranzmayer: Ortsnamenbuch von Kärnten**. Prvi del je *Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen* (Klagenfurt 1956, 216 strani), drugi del pa *Alphabetisches Kärntner Siedlungsnamenbuch* (Klagenfurt 1958, 260 strani) »z uradnimi in narečnimi oblikami, najstarejšimi in najvažnejšimi omembami v listinah ter etimologijo«.

34. V razpravi **O imenih nekaterih krajev v Slovenskem Primorju** (Zbornik primorske založbe Lipa, Koper 1956, str. 7—26) osvetljuje **Milko Kos** z imeni pokrajin in naselij naseljevanje in življenje starejšega srednjega veka v tej pokrajini. **A. Cronia** obravnava *Revision der slavischen Eigennamen im alten Evangelium von Cividale* (Wiener slavistisches Jahrbuch 2, 1954).

35. Več del se posebej ukvarja s slovansko naselitvijo v Istri, vendar obravnavajo predvsem ali v celoti le ozemlje hrvaške Istre, zato naj tu omenimo le eno izmed njih: **Stjepan Antoljak: Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena — Hrvata u Istri** (Starine 48, 1958, str. 47—83). Razna arheološka in lingvistična dela o istem problemu pa tudi sicer ne spadajo v okvir naše bibliografije.

36. Razvoj fevdalizma na Slovenskem od začetka do konca prikazuje pregledni članek **Boga Grafenauerja** v Enciklopediji Jugoslavije (**Feudalizam kod jugoslavenskih naroda**).

37. **Bogo Grafenauer: Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev** (Ljubljana 1952, 623 strani)⁷ obravnava ob centralnem problemu ustoličevanja in kosezov ter virov zanje vso glavno problematiko najstarejše slovenske zgodovine: naselitev, odnose do Obrov in drugih sosedov, nastanek in razvoj karantanske države, gospodarstvo in družbo tega časa itd. Precej je del iz našega obdobja, ki se ukvarjajo z enim ali drugim

⁶ Prva polovica tega izbora je izšla prvič že pred vojno.

⁷ Od pomembnejših ocen naj navedemo oceno Milka Kosa (Zgodovinski časopis 8; 1954, str. 247—253) ter Ljudmila Hauptmanna (Historische Zeitschrift 178, 1954, str. 553—556).

ali naenkrat z več naštetimi vprašanji.⁸ To so Ernst Klebel: *Das Fortleben des Namens »Noricum« im Mittelalter* (Carinthia 146, 1956, str. 481—492), Karl Öttinger: *Das Werden Wiens*⁹ (Wien 1951, 238 strani), Erich Zöllner: *Ein Markgraf des károlingischen Südostens im französischen Epos?* (Carinthia 143, 1953, str. 794—804), Hermann Braumüller: *Zur Geschichte der Karolingerzeit in Kárlnten* (Carinthia 148, 1958, str. 295—301), Ljudmil Hauptmann: *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (Ljubljana 1954, 162 strani),¹⁰ Bogo Grafenauer: *Vprašanje županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod* (Naša sodobnost 3, 1955, str. 1125—1146),¹¹ Georg Graber: *Der Karnburger Fürstenstein im Licht und Dunkel der Geschichte* (Carinthia 147, 1957, str. 186—210), Ljudmil Hauptmann: *Zemaljski sudac u švapskom zrcalu* (Istoriski časopis 5, 1954-5, str. 131—138), isti: *Der kárlntnische Pfalzgraf* (Südostforschungen 15, 1956, str. 108—123), Herwig Ebner: *Von den Edlingern in Innerösterreich* (Klagenfurt 1956, 90 strani), Fritz Popelka: *Die Judenburger Ritterstadt und das karolingische Wehrsystem in Karantanien* (MIÖG 62, 1954, str. 299—316),¹² Josip Mal: *Kontinuiteta Slovenske karantanske kneževine* (Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 48—63), isti: *Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država* (Razprave RZD SAZU 2, 1953, str. 105—137).¹³ Stjepan Antoljak: *Hrvati u Karantaniji* (Filozofski fakultet na univerzitetot-Skopje, Istorisko-filološki oddel: Godišen zbornik 9, 1956, str. 15—38),^{13a} Ernst Klebel: *Die historischen Individualitäten der österreichischen Alpenländer* (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 5, Graz 1957), Milko Kos: *Carta sine litteris*¹⁴ (MIÖG 62, 1954, str. 97—100), Franjo Baš: *Pripombe k požigalništvu* (Slovenski etnograf 6-7, 1953-4, str. 83—102).

38. Žitje Konstantina in Metodija in nekatere druge tekste je pojasnil in v novem prevodu izdal France Grivec (Ljubljana 1951, 178 strani). Od literature, ki obravnava probleme Cirila in Metoda, naj imenujemo tu le članek Franceta Grivca in Kruna Krstića v Enciklopediji Jugoslavije (*Ciril i Metodije*), članke Franca Grivca o Metodovih ječah (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 159—170; 8, 1954, str. 139—143; 10-11, 1956-7, str. 282—284), kjer bomo našli navedena še druga dela, in na M. V. Anastos: *Political Theory in the Lives of the St. Constantine and Methodius* (Harvard Slavic Studies, Camb-

⁸ Tu ne navajamo literature, ki obravnava na splošno naseljevanje Slovanov ali razmerje med Obri in slovanskimi plemeni. O zadnjem glej Bogo Grafenauer: *Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada* (626) in njegove gospodarsko-družbene podloge (Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 145—153) in tam navedeno literaturo ter Bohumila Zástěrová: *Avári a Slované* (Vznik a počátky Slovanů II, Praha 1958, str. 19—54), ki daje pregled današnjega stanja raziskovanja.

⁹ Postavlja Samovo prestolnico na Dunaj. Primerjaj oceno Karla Lechnerja in Eberharda Kranzmayerja (Unsere Heimat 23, 1952), odgovor Öttingerja (prav tam, str. 123—127) ter ponovni odgovor Lechnerja in Kranzmayerja (prav tam, str. 127—133).

¹⁰ Ocena Milka Kosa v Zgodovinskem časopisu 9, 1955, str. 255—259.

¹¹ Ocena Hauptmannove Staroslovenske družbe.

¹² Glej še Popelkin v 50. odstavku navedeni članek.

¹³ Ocena B. Grafenauerja v Zgodovinskem časopisu 8, 1954, str. 253—258.

^{13a} Ocena B. Grafenauerja v Historijskem zborniku 11-12, 1958-9, str. 313 do 319.

¹⁴ Se tiče omembe kneza Inka v *Conversio*.

ridge 1954, str. 17—73). Vprašanje Pribinove in Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji obravnavajo **Alojz Trstenjak: Kje je bila Pribinova Businica?** (Svet ob Muri 1, 1956, str. 90—96),¹⁵ **France Grivec: O papeških pismih knezu Koclju** (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 134—138), **Bogo Grafenauer: Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji** (prav tam 6-7, 1952-3, str. 171—190). V glavnem v arheološko literaturo spadajo objave izsledkov izkopavanj na ozemlju Pribinove kneževine. Od teh precej številnih del naj omenimo le nekaj najpreglednejših: **Géza Fehér: Les fouilles de Zalavár** (Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 4, 1954, str. 201—265), **Ljubo Karaman: A propos de l'église de Pribina à Blatnograd** (Archaeologia Jugoslavica 1, Beograd 1954), **Aladár Radnóti in László Gerö: A Balaton régészeti és történeti emlékei**¹⁶ (Budapest 1952), **Tamás Bogyay: Mosapure und Zalavár** (Südostforschungen 14, 1955, str. 349—405).

39. O slovanskem prebivalstvu na Madžarskem pred prihodom Madžarov, njegovi nadaljnji usodi ter medsebojnih madžarsko-slovanskih vplivih glej pregledno predavanje **István Kniezsa: A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántulon**¹⁷ (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 2, 1952, str. 373—397), **Géza Fehér: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens** (Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 8, 1958, str. 269—318), **E. Moor: Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter** (Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 2, 1956, str. 31—117).

40. **Vasilij Melik** obravnava **Vprašanje bitke pri Ljubljani v dobi madžarskih napadov** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 202—217).

41. Razvoj zemljiških gospostev, topografijo posameznih posesti, podrobnejšo sliko kolonizacije, upravo in sodstvo, dajatve podložnikov, gospodarsko in socialno strukturo vasi v času fevdalizma ter etnične razmere nam kažejo **Milko Kos** v že omenjeni izdaji primorskih urbarjev,¹⁸ uvodi v druge prav tam navedene izdaje urbarjev, **Pavle Blaznik** v svojih delih **Kolonizacija in kmetско podložništvo na Sorškem polju** (Razprave RZD SAZU 2, 1953, str. 139 do 243),¹⁹ **Zemljiška gospostva na besniškem ozemlju** (prav tam, str. 243—277), **Freisinška županija Dovje** (Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 7—25), **Zemljiška gospostva v območju freisinške dolensjske posesti** (Razprave RZD SAZU 4, št. 6, 1958, 94 strani), **Günther Glauert: Deutsche und slowenische Hof- und Geländennamen im Bereich der Wasserscheide zwischen Drau, Sann und Sawe** (Südostforschungen 11, 1946-52, str. 46—83), **Ferdo Gestrin: Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 473—514), **Ljudmil Hauptmann: Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja** (prav tam, str. 270 do 284), **Günther Glauert: Siedlung und Wirtschaft im oberen Sawegebiet** (Nord-

¹⁵ Primerjaj Hans Pirchegger v ZHVS 49, 1958, str. 174—175.

¹⁶ Balatonski arheološki in zgodovinski spomeniki.

¹⁷ Jezik Slovanov pred naselitvijo Madžarov v Zadonavju (Dunántulu).

¹⁸ Glej 24. odstavek.

¹⁹ Glej oceno in dopolnila **Sergija Vilfana** (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 269—276).

westslowenien) während des 16. Jahrhunderts und heute (Südostforschungen 16, 1957, str. 388—426). Pod naslovom *Od vinskega hrama do bajte* (Slovenski etnograf 5, 1952, str. 107—142) daje **Sergij Vilfan** prispevke k zgodovini bajtarstva in gostašiva v dolenjskih vinogradih ter govori pri tem splošno o naseljevanju v dolenjskih gorinah zlasti s pravnozgodovinskega vidika, pa o naseljevanju v vinogradniških objektih v vasi Gornji Lakenc v zadnjih 150 letih. O kajzarstvu v logaškem gospostvu je pisal Ignacij Voje (glej 168. odstavek). **Janko Orožen**: *Gmajne na področju srednje Savinje in njenih pritokov* (Celjski zbornik 1957, str. 153—190) govori predvsem o razdelitvi gmajn v 19. in 20. stoletju.²⁰

42. O položaju kmeta na Koroškem govori obsežno delo **Walther Fresacher**: *Der Bauer in Kärnten* (1. Teil: Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten, Klagenfurt 1950, 176 strani;²¹ 2. Teil: Das Freistiftsrecht, Klagenfurt 1952, 173 strani; 3. Teil: Das Kaufrecht, Klagenfurt 1955, 201 stran).²² K tej problematiki spada še **Walther Fresacher**: *Die bäuerlichen Besitzrechte in Altbayern und Kärnten* (Klagenfurt, 1956, 19 strani), **Fritz Posch**: *Die Verkaufsrichtungen auf den landesfürstlichen Pfandherrschaften Kärntens im 16. Jahrhundert* (Carinthia 147, 1957, str. 465—487). O bamberski posesti na Koroškem govorita **Ernst Klebel**: *Zur Herkunft des Bamberger Besitzes in Kärnten* (Carinthia 1945, 1955, str. 245—248) ter **Gotbert Moro**: *Zur Entstehung und Ausdehnung bambergischen Besitzes in Kärnten* (prav tam 147, 1957, str. 243—260). **Hans Lessiak** opisuje *Die Entstehung der Ministerialität in Kärnten* (prav tam 142, 1952, str. 226—248; 145, 1955, str. 275—303).

43. **Fritz Posch** opisuje *Die Entstehung des steirischen Landesfürstentums* (MIÖG 59, 1951, str. 109—117). **Hans Pirchegger**: *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters* (1. Teil: Graz 1951, 205 strani; 2. Teil: Graz 1955, 356 strani) govori o nastanku štajerskega deželnega ozemlja, o posesti in genealogiji plemiških rodbin. Naj navedemo še **Hans Pirchegger**: *Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark* (Klagenfurt 1956, 32 strani), isti: *Die Herren von Pettau* (ZHVS 42, 1951, str. 5—56), isti: *Die Herrschaft Marburg* (ZHVS 43, 1952, str. 14—55). **Franjo Baš**: *Celjski grofi in njihova doba* (Celjski zbornik 1951, str. 7—22), **Hans Pirchegger**: *Die Grafen von Cilli, ihre Grafschaft und ihre untersteirischen Herrschaften* (Ostdeutsche Wissenschaft 2, 1955, str. 157—200), **Janko Orožen**: *Fevdalno omrežje v srednjem in spodnjem Posavinju* (Celjski zbornik 1951, str. 22—39), **Fritz Posch**: *Die steirische Landtafel* (Mitteilungen des steiermärkischen Landesarchivs 3, 1953, str. 28—45). O sodstvu za kmečko prebivalstvo, njega izvoru ter razmerju do gosposke je pisal **Hermann Baltl**: *Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter* (Archiv für öster-

²⁰ V IV. poglavju navajamo še nekaj del te vrste. Naj tu opozorimo le na Kosove razprave o ljubljanski (107. odstavek), kostanjeviški (118. odstavek), goriški (174. odstavek) okolici ali Krasu (178. odstavek).

²¹ Glej k temu Ljudmil Hauptmann: *Postanek kmetskega stanu na Koroškem* (Zgodovinski časopis 4, 1951, str. 186—191) ter Fresacherjev odgovor (Carinthia 144, 1954, str. 1086—1091).

²² K celoti glej oceno Sergija Vilfana (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-7, str. 554—567).

reichische Geschichte 118, Wien 1951, 264 strani).²³ Istega problema se dotika **Anton Adalbert Klein: Landgemeinde und Dorfherrschaft in Steiermark** (ZHVS 46, 1955, str. 82—111). Na 18. stoletje se nanaša razprava **Anton Gütl: Der Kampf der Freisassen in Steiermark um ihre Freiheit** (ZHVS 48, 1957, str. 156—174).

44. O posvetnem gospostvu oglejskih patriarhov do konca Staufov (tudi v naših deželah) govori **Heinrich Schmidinger: Patriarch und Landesherr** (Graz-Köln 1954, 194 strani). Istega pisca je tudi delo **Die Besetzung des Patriarchenstuhles von Aquileja bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts** (MIÖG 60, 1952, str. 335—354).²⁴ **Ernst Klebel: Zur Geschichte der Patriarchen von Aquileja** (Carinthia 143, 1953, str. 326—352) razpravlja o vrstnem redu in kronologiji oglejskih patriarhov do 15. stoletja. Na goriške grofe se nanašajo razprave **Hermann Wiesflecker: Meinhard der Zweite** (Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts; Innsbruck 1955, 372 strani), **Gino Venuti: La politica italiana di Enrico II conte di Gorizia** (Studi Goriziani 16, 1954, str. 95—133), isti: **La lenta agonia della Contea di Gorizia** (prav tam 19, 1956, str. 57—106, ter v zborniku *Gorizia nel medioevo*, Gorizia 1956, str. 23—72), **Igino Valdemarin: Il diritto di patronato dei Conti di Gorizia** (Gorizia nel medioevo, str. 77—95). O goriško-gradiščanskih deželnih stanovih piše **Francesco Spessot: Le Convocazioni di Gorizia e Gradisca** (Studi Goriziani 16, 1954, str. 65—93). **Carlo di Levetzow Lantieri** daje zgodovino grofov Lantieri: **I Lantieri nel Goriziano** (prav tam 13, 1952, str. 77—102).²⁵ **Francesco Spessot** daje življenjepis **Riccardo conte Strassoldo, barone di Villanova** (1571 do 1651; prav tam 20, 1956, str. 83—105) z odlomkom urbarja iz leta 1653-4, ki obsega med drugim tudi Gorico in Solkan. Nekaj drobcev iz goriške zgodovine 16. stoletja prinaša **Gaetano Perusini: Note per la storia del Goriziano nel sec. XVI**²⁶ (Memorie storiche forogiuliesi 42, 1956-7, str. 199—208).

45. **Branko Marušič** piše **Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju** (Jadranski zbornik 2, 1957, str. 237—279).

46. V zbirki **Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer** so v drugem oddelku (II. Abteilung: Die Kirchen- und Grafenschaftskarte) izšli zvezki: 4. Teil: **Steiermark** (Wien 1951, 27 strani), v katerem daje **Hans Pirchegger** pregled razvoja cerkvene organizacije, pregled srednjeveških seznamov župnij kot virov, seznam pražupnij in župnij z dopolnili 1. delu tega oddelka, ki je bil obravnaval cerkveno razdelitev Štajerske pred letom 1218.²⁷ 8. Teil: 1. **Kärnten südlich der Drau** (Klagenfurt 1956, 149 strani), ki ga je oskrbel **Walther Fresacher**, 2. **Ost- und Mittelkärnten nördlich der Drau** (Klagenfurt 1958, 411 strani), ki so pri njem sodelovali **Walther Fresacher**, **Gotbert Moro**, **Jakob Obersteiner**, **Richard Wanner** in **Hermann Wiessner**. Navedemo naj še **Jakob Obersteiner: Das Bistum Gurk in seiner**

²³ Primerjaj ocena A. A. Kleina (ZHVS 44, 1953, str. 192—196).

²⁴ Primerjaj oceno P. S. Leichta v *Memorie storiche forogiuliesi* 40, 1952-3, str. 261.

²⁵ S kronološkim seznamom glavnih listin rodbinskega arhiva.

²⁶ O procesu in pritožbah tolminskih kmetov proti tolminskemu glavarju 1556, o sonetu o stanovskem zastopstvu kmetov (1705), o obisku nadvojvode Karla v Gradišču in Ogleju 1567.

²⁷ Izšel 1940.

Entwicklung und in seiner reichs- und kirchenrechtlichen Stellung (Österr. Archiv für Kirchenrecht 8, 1957, str. 185 ss.), Viktor Paschinger: Die ursprünglichen Grenzen der Diözese Gurk (Carinthia 142, 1952, str. 248—256), Walther Fresacher: Die Kirchen um Villach (prav tam 144, 1954, str. 644—660), Rudolf Wurzer: Ein System der Klostergründungen des 10. und 11. Jahrhunderts in Kärnten? (prav tam 144, 1954, str. 244—247). Enrico Marcon opisuje najstarejše cerkve in župnije oglejskega patriarhata ob zahodni slovenski meji in preko nje: »Tituli« e »plebes« nel Basso Isonzo (Studi Goriziani 24, 1958, str. 93 do 121). O načrtu ustanovitve goriške škofije v 16. stoletju piše Pio Paschini: Vescovi di Gorizia prematuri (prav tam 17, 1955, str. 101—103). Obširen opis nastajanja goriške nadškofije daje Enrico Marcon: La genesi dell'Archidiecesi di Gorizia (prav tam 13, 1952, str. 119—171).²⁸ H goriški cerkveni zgodovini spadajo še Francesco Spessot: Francesco Filippo conte d'Inzaghi, vescovo di Trieste, Gradisca e Gorizia (prav tam 14, 1953, str. 107—121), isti: Chiese e clero a Gorizia nel 1789 (prav tam 22, 1957, str. 77—89), isti: Chiese e clero del Gradiscano nel 1789 (prav tam 24, 1958, str. 123—137).

47. O gradovih na Slovenskem govori Ivan Komelj v članku Grad v Enciklopediji Jugoslavije. O gradovih na Koroškem govori Werner Knapp: Zur Burgenkunde Kärntens (Carinthia 145, 1955, str. 309—352; 146, 1956, str. 102 do 118; 148, 1958, str. 314—321). Franz X. Kohla opisuje Kärntens Burgen, Schlösser und wehrhafte Stätten (Klagenfurt 1953, 373 strani).²⁹ Utrjene cerkve opisuje Karl Kafka: Kärntner Wehrkirchen (začetek v Carinthia 1932, v našem obdobju 145, 1955, str. 361—369; 147, 1957, str. 390—408; 148, 1958, str. 322—335). V isto vrsto spada delo Herwig Ebner: Die steirischen Tabore (Anzeiger 91, 1954, str. 292—309) ter isti: Steirische Burg- und Schlosskapellen und ihre Patrozinien (ZHVS 49, 1958, str. 67—82).

48. Problem nastanka mest obravnava Fran Zwitter: K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 218—245), prav tako Fritz Popelka: Zur Entstehung der österreichischen Städte und Märkte (Veröffentlichungen des Verbandes österr. Geschichtsvereine 2, 1952). O razvoju mest na Slovenskem v celoti pišeta Milko Kos in Fran Zwitter v Enciklopediji Jugoslavije (Gradovi). Prav tam je izšel tudi pregleden članek Josipa Žontarja o cehih na Slovenskem (Cehovi). O cehih glej tudi Modest Golia: Obrtniško življenje v preteklosti (Celjski zbornik 1951, str. 39—53).³⁰

49. Franz Pagitz: Über die Freieung in Kärnten (Carinthia 148, 1958, str. 336—353) obravnava pojave te vrste v cerkvenih ustanovah, mestih in trgih ter v rudarstvu.

50. O vinogradništvu govori Richard Wanner: Spuren des ältesten Weinbaues in Kärnten (Carinthia 147, 1957, str. 434—464). Franc Goršič pojasnjuje Die rechtsgeschichtliche Bedeutung des Terminus »Schild und Krug« (ZHVS 49, 1958, str. 137—151). Ferdinand Tremel daje Studien zur Wirtschaftspolitik

²⁸ S seznamom vseh oglejskih in gradeških patriarhov, goriških in videmskih škofov in nadškofov.

²⁹ Glej tudi istega pisca Der Turm im Kärntner Burgenbau (Carinthia 144, 1954, str. 597—624).

³⁰ Govori v glavnem o cehih v 17. stoletju.

Friedrichs III. 1435—1453 (Carinthia 146, 1956, str. 549—580). »Cesta« na Slovenskem v starem in srednjem veku³¹ (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 56-59, 1954-7, dio drugi, str. 169—174) je naslov in vsebina razprave, ki jo je napisal Milko Kos. O trgovskih potih govori Herbert Klein: Das Geleitsrecht der Grafen von Görz »vom Meer bis zum Katschberg« (Carinthia 147, 1957, str. 316—333). Fritz Popelka obravnava Die Alpenstrassen im Mittelalter (ZHVS 47, 1956, str. 3—10).³²

51. Ludwig Kobel in Hans Pirchegger sta izdala knjigo Steirische Ortswappen einschliesslich jener der ehemaligen Untersteiermark (Graz 1954, 316 strani).³³ O deželnih grbih razpravlja Heinrich Appelt: Die Entstehung des steirischen Landeshwappens (ZHVS 46, 1955, str. 50—56).

52. Iz dobe 16. stoletja, obdobja reformacije in kmečkih uporov, je opozoriti na razpravo Josip Žontar: Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-7, str. 32—121), na Drugi Trubarjev zbornik (Ljubljana 1952, 194 strani),³⁴ ki je izšel ob štiristoletnici slovenske knjige in katerega glavni historični članki so Boris Zihlerl: Družbeno-politični temelji reformacijskega gibanja na Slovenskem (str. 7—14),^{34a} Ferdo Gestrin: Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija (str. 15—56), Anton Melik: Prometni položaj Raščice v Trubarjevi dobi (str. 57—64), Mirko Rupel: Primož Trubar in formula concordiae (str. 65 do 112), France Stele: Vloga reformacije v naši umetnostni zgodovini (str. 119 do 150), Anton Svetina: Protestantizem v Ljubljani (str. 161—174). Omeniti je še pregledni razpravi Ferdo Gestrin: Reformacija u Slovenačkoj (Istoriski pregled 1, 1954, št. 2, str. 15—21), isti: Pobeda protivreformacije u Slovenačkoj (prav tam 1, 1954, št. 4, str. 28—32). Zbornik Cvetnik naše reformacijske misli (Ljubljana 1951, 174 strani) daje odlomke iz znanstvenih in literarnih del o reformaciji na Slovenskem ter iz del naših protestantov. V posebni knjigi opisuje Vlado Schmidt Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju (Ljubljana 1952, 224 strani). Reformacijo obravnavajo še Mirko Rupel: Namestitve Felicijana Trubarja v Ljubljani (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 588—595), Mijo Mirković: Pokušaj Matije Vlašića da osnuje sveučilište u Regensburgu i u Celovecu (Rad 500, 1954, str. 537—573), Jakob Obersteiner: Beiträge zur Gurker Bistumsgeschichte aus der Zeit der Reformation und Gegenreformation (Carinthia 145, 1955, str. 543—576; 146, 1956, str. 189—228), isti: Aus dem Tagebuche des Gurker Weihbischofs und Dompropstes Karl von Griming (prav tam 1948, 1949 ter 142, 1952, str. 337—354), Franz in Gustava Kahler: Über die Edelmetallverluste Kärntens durch den Auszug der Protestanten (prav tam 145, 1955, str. 596—601), Paul Dedic: Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts (prav tam 1948, 1949, 1950 ter v našem obdobju 142, 1952,

³¹ V tisku je beseda Cesta v naslovu ostala pomotoma brez narekovajev.

³² Primerjaj Atti del X Congresso internazionale di Scienze storiche, str. 409 do 411, ter Riassunti delle comunicazioni, str. 227.

³³ Primerjaj zelo ostro kritiko Krasslerja v Mitteilungen des steierm. Landesarchivs 6, 1956, str. 33—61.

³⁴ Glej oceno Boga Grafenauerja (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 276—284).

^{34a} Ponatisnjeno v Zihlerlovi knjigi Književnost in družba (Ljubljana 1957, str. 33—42).

str. 350—380; 145, 1955, str. 577—589; 147, 1957, str. 628—634), Pio Paschini: *Eresia e riforma cattolica al confine orientale d'Italia* (Roma 1951).

53. O kmečkih puntih posebej govore dela Rudolf Bičanić: *Začetki kapitalističnih odnosov v hrvatsko slovenskem kmečkem uporu l. 1573* (Ekonomska revija 2, 1951, str. 411—421, ter v knjigi Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952, str. 5—21), Ju. V. Bromlej: *Vosstanie horvatskih i slovenskih krestjan 1573 g.* (Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija Akademii nauk SSSR 11, 1955, str. 154—216) ter k obema Bogo Grafenauer: *Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu 1573* (Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 170—188), Jože Šorn: *Ljubljana in kmečki upor v letu 1635* (Kronika 3, 1955, str. 22—25), Bogo Grafenauer: *Veliki tolminski kmečki punt*³⁵ (Kronika 2, 1954, str. 81—89).

54. S problemi turških napadov in obrambe pred njimi se ukvarja Stanko Jug: *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593)* (Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 26—62), pa tudi Wilhelm Neumann: *Die Türkeneinfälle nach Kärnten* (Wahrheit und Dichtung in der Kärntner Geschichtsschreibung von Jakob Unrest bis zur Gegenwart; Südosforschungen 14, 1955, str. 84—109). V ta okvir spada tudi članek Ivan Božić: *Ludovik Kozjakar u Dubrovniku* (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 522—530).

55. Gospodarsko zgodovino tega časa zajema poleg nekaterih že v 52. in 53. odstavku naštetih del (Žontar, Gestrin, Bičanić in drugi) Ferdinand Tremel: *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich* (Graz 1954, 175 strani). Razne študije govore o posameznih panogah gospodarstva od 16. do srede 19. stoletja (ali celo še dlje). Jože Šorn prikazuje v razpravi *Ob 200-letnici premogovnika Zagorje ob Savi* (Kronika 5, 1957, str. 1—5) glavne črte razvoja premogovništva na Slovenskem. Glede železarstva naj opozorimo na dela, ki jih navajamo v IV. poglavju, tako za Kropo (127. odstavek), Bohinj (134. odstavek) in druge kraje. O idrijskem delavstvu v 16. stoletju govori Marija Verbič.³⁶ Vlado Valenčič je v več razpravah opisal steklarne na Kranjskem: *Vloga steklarn pri izkoriščanju gozdov na nekdanjem Kranjskem* (Gozdarski vestnik 11, 1953, str. 185—195), *Steklarni na notranjskem Javorniku* (Kronika 3, 1955, str. 87—93), *Še nekaj steklarn na Kranjskem* (Kronika 5, 1957, str. 61—68). O pohorskih steklarnah glej v 151. odstavku navedena dela. Jože Šorn je opisal *Starejše mline za papir na Slovenskem* (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 87—117) z *Dodatkom* (prav tam 9, 1955, str. 189—191).³⁷ K tej razpravi objavlja nekaj dodatkov še Ivan Slokar (prav tam 10-11, 1956-7, str. 295—298). Josip Mal opisuje *Slovenske fajančne delavnice* (Tkalčičev zbornik, Zagreb 1955, str. 157—167). Josip Žontar je popisal zgodovino svilarstva (glej 7. odst.), Jože Šorn ljubljanske suknarne (glej 111. odstavek), Franjo Baš cehovsko tkalstvo v Dravski dolini (glej 151. odstavek), Josip Žontar platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu (glej 123. odstavek), Vlado Valenčič sladkorno

³⁵ Iz leta 1713.

³⁶ Glej 172. odstavek.

³⁷ Povzetek v nemščini je izšel v časopisu *Papiergeschichte* 6, Darmstadt 1956, št. 3.

industrijo (glej 111. odstavek). O gozdarstvu³⁸ so pisali **Josef Schmid**: *Der Kärntner Wald und seine Geschichte* (Carinthia 142, 1952, str. 442—465), **Lojze Kiauta**: *Beneška republika in njeno gozdno gospodarstvo* (Gozdarski vestnik 15, 1957, str. 226—233), **Vlado Valenčič**: *Nekdanji deželnoknežji gozdovi na Primorskem* (prav tam 14, 1956, str. 233—251), isti: *O gozdarski politiki osemnajstega stoletja* (prav tam 15, 1957, str. 234—237, 281—288), isti: *Slovensko gozdarstvo v predmarčni dobi* (prav tam 16, 1958, str. 285—288, 313—322, z nadaljevanjem v letniku 1959).

56. O cestah in prometu v času do 18. stoletja govorijo **Ludovik Modest Golia**: *Razvoj cestnega omrežja na Kranjskem in Primorskem v 16. in 17. stoletju* (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 612—618), **Albert Schluga**: *Der Waren- und Postverkehr in Oberkärnten im 17. und 18. Jahrhundert* (Carinthia 145, 1955, str. 665—679), **Erhard Riedel**: *Aus Steiermarks Postgeschichte* (ZHVS 45, 1954, str. 17—32), **Velimir Sokol**: **Ivan Vajkard Valvasor — prvi kroničar i historičar pošta kod nas** (PTT arhiv, Beograd 1, 1958, str. 5—38, z nadaljevanjem v letniku 1959), **Ferdo Gestrin**: *Trgovina z medom in voskom na Reki v 16. stoletju* (Slovenski čebelar 59, 1957, str. 163—169), **Josip Žontar**: **Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716** (prispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizaciji trgovine na Slovenskem v 18. stoletju) (Tržič 1957, ponatis iz Tržiškega vestnika).

57. Vprašanje mer obravnava **Sergij Vilfan**: **Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero** (16.—19. stoletje; Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 27—86).

58. Posebej o zgodovini davkov govori **Rafael Ogrin**: **Nekaj o neposrednih davkih v XVI., XVII. in XVIII. stoletju** (Kronika 6, 1958, str. 35—38).

59. Pravno zgodovino tega časa obravnavajo **Josip Žontar**: **Kranjski sodni red za deželska sodišča iz leta 1535** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 566—587), **Anton Svetina**: **Pravice in dolžnosti ljubljanskega deželskega sodnika** (Kronika 5, 1957, str. 45—47), isti: **Prispevki k starejši zgodovini odvetništva v Ljubljani**³⁹ (Pravnik 9, 1954, str. 214—224) ter v 64. odstavku omenjena razprava **Jožeta Žontarja** o posebnem sodišču za kmečke podložnike.

60. O čarovništvu govori **Vladimir Deduš**: **Istina o vješticama** (Zagreb 1952, 101 stran), v slovenskem prevodu **Rojstvo in smrt čarovnice** (Ljubljana 1952, 110 strani). Slovenskemu prevodu je dodano poglavje **Čarovništvo med Slovenci** (str. 79—108), za katero je »poskrbel uredniški odbor«.

61. **Ema Umek** opisuje **Kugo na Štajerskem v letih 1679—1683** (Kronika 6, 1958, str. 80—84), **Majda Smole** pa **Kugo na Kranjskem v XVI. stoletju** (Kronika 5, 1957, str. 97—98). Dela o kugi v Gorici 1682 navajamo v 176. odstavku.

62. **Jože Šorn** opisuje **Merkantilista Franca Rakovca-Reigersfelda (1647 do 1760)** (Kronika 5, 1955, str. 81—87). **Josip Žontar**: **Christian Wilhelm Heil, ein Diplomat, Projektenmacher und nationalökonomischer Theoretiker des 18. Jahrhunderts** (Südostforschungen 17, 1958, str. 376—406) opisuje Heilovo bivanje in delo na Slovenskem.

³⁸ Nekaj opisov zgodovine posameznih gozdnih področij navajamo v IV. poglavju; poleg tega pa je objavil Gozdarski vestnik še več krajših zgodovinskih člankov.

³⁹ Se nanaša na 16. in 17. stoletje.

63. Čas druge polovice 18. stoletja in začetka 19. stoletja opisujejo **Bogo Grafenauer: Zgodni kapitalizem na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja** (Zbornik Prešernove knjižnice 1952, str. 87—93), **Alfred Hoffmann: Die Wirtschaft Kärntens im Prinzenunterricht für Joseph II.** (Carinthia 147, 1957, str. 640—650), **Erika Weinzierl-Fischer: Die Reisebeschreibungen Kaiser Franz I. über Kärnten** (prav tam, str. 651—662), **Bogo Teply: Razvoj kmetijstva pri nas v stoletju pred marčno revolucijo** (Nova obzorja 4, 1951, str. 20—30), isti: **Podložniško vprašanje v stoletju pred marčno revolucijo** (prav tam, str. 362 do 373, 451—467), isti: **Odsevi gospodarskih in socialnih razmer v stoletju pred marčno revolucijo v našem slovstvu** (prav tam 5, 1952, str. 145—159, 239—245, 310—317, 377—381, 444—457, 537—542, 585—593, 662—671), isti: **Književnost in gospodarstvo**^{39a} (prav tam 6, 1953, str. 113—121, 160—167, 225—232, 297—306, 379—383), **Vlado Schmidt: Doneski k problemu otroškega dela v začetkih kapitalističnega razvoja na Slovenskem** (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-7, str. 122—153), **Vladimir Murko: Josip Ressel, življenje in delo** (Ljubljana 1957, 212 strani).

64. Že nekatera doslej naštetih del govore o položaju kmeta in reformah 18. stoletja. Posebej o tem razpravljajo še **Jože Žontar: Posebno sodišče za kmetijske podložnike, njihove pritožbe ter poskusi regulacij podložniškega položaja v terezijanski dobi na Kranjskem** (Zgodovinski časopis 9, 1953, str. 87—106), **Majda Smole: Podložniki in vojaška služba v terezijanski dobi** (Kronika 4, 1956, str. 21—24). **Jože Žontar: Neznana pisma Žige Zoisa** (Kronika 2, 1954, str. 188—191) govori o Zoisovi korespondenci z upravnikom na Brdu; pisma zadevajo predvsem gospodarske zadeve. V zvezi s tem je razprava istega pisca: **Upor podložnikov gospodstva Brdo pri Kranju v letih 1781 do 1783** (Kronika 4, 1956, str. 24—29).

65. O problemih šolstva v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja so pisali **Vlado Schmidt: Odnos cerkve do osnovne šole na Slovenskem ob prehodu fevdalizma v kapitalizem** (Sodobna pedagogika 4, 1953, str. 129—147, 193 do 210),⁴⁰ **France Ostanek: Povsodni duželski šolni red** (prav tam 5, 1954, str. 112—116),⁴¹ isti: **O šolskih zadevah v celjskem okrožju v času 1787—1792** (prav tam 5, 1954, str. 288—290), **Vlado Schmidt: Učiteljsko izobraževanje na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja** (prav tam 9, 1958, str. 1—12, 102—112, 190—201, 286—298), isti: **Doneski k problemu otroškega dela...** (glej 63. odstavek), **Hermann Braumüller: Kärntens Bemühungen um eine Landesuniversität** (Carinthia 147, 1957, str. 565—578).

66. Dosti je bilo pisano o Linhartu ob dvestoletnici njegovega rojstva. Tako mu je bila posvečena 12. številka Naše sodobnosti leta 1956. Posebej naj omenimo članka **Alfonz Gspan: Naš odnos do Linharta v preteklosti in sedanjosti** (Naša sodobnost 4, 1956, str. 1079—1100) in **Fran Zwitter: Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo** (prav tam 5, 1957, str. 1—13). Linharta se tiče še **Vlado Schmidt: A. Linhart kot okrožni šolski nadzornik** (Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 143—154).

^{39a} Obravnava »odmeve kapitalističnega razvoja in meščanskega življenja v naši književnosti v stoletju pred marčno revolucijo«.

⁴⁰ Obravnava predvsem 18. stoletje.

⁴¹ Opisuje obči deželni šolski red iz leta 1774 ter njegov slovenski prevod.

67. O dobavah orožja s slovenskega ozemlja za prvo srbsko vstajo so pisali **Lojze Žitnik: Dolenjci so obročili srbsko armado za prvo vstajo proti Turkom** (Dolenjski list 4, 1953, št. 1), **Vladimir Šenk: Slovenačko oružje za Karadjordja** (Trideset dana 13, 1952, str. 302—305), **Ivan Stojilković: Topovi slovenske industrije na srbskih bojiščih pred 150 leti** (Slovenski poročevalec 1954, št. 13).

68. O Ilirskih provincah govori pregledna članka **Fran Zwitter: Napoleonova Ilirija** (Radio univerzitet 1, Beograd 1953, str. 38—47) ter isti: **Les Provinces Illyriennes de Napoléon** (Questions actuelles du socialisme, Paris mars-avril 1956, str. 101—119). Za to dobo glej še nekaj del v 181. odstavku.

69. Na vprašanje upravne ureditve naših dežel po propadu francoske oblasti se nanaša razprava **Arthur G. Haas: Kaiser Franz, Metternich und die Stellung Illyriens** (Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 11, 1958, str. 373—398).

70. V **Izbranih esejih in razpravah Ivana Prijatelja** je ponatisnjena obsežna študija **Duševni profili slovenskih preporoditeljev** (I, Ljubljana 1952, str. 79—314). **Borisa Zihlerla** razprava **France Prešeren — pesnik in mislec** je z malenkostnimi popravki izšla ponatisnjena v njegovi knjigi **Književnost in družba** (Ljubljana 1957, str. 43—81).

III

71. O periodizaciji slovenske zgodovine 1848—1918, zlasti še zadnjega dela te dobe, piše **Dušan Kermauner: Obdobja novejšje slovenske politične in kulturne zgodovine**¹ (Novi svet 7, 1952, str. 72—77).

72. Najobsežnejše delo za to obdobje je **Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895**, ki izhaja zdaj v novi izdaji pod uredništvom Antona Ocvirka ter z obširnimi političnozgodovinskimi opombami Dušana Kermaunerja (Prva knjiga: Obdobje tvornega konservativizma, Ljubljana 1955, 420 strani; Druga knjiga: Obdobje okorelega konservativizma, Ljubljana 1956, 626 strani; Tretja knjiga: Obdobje romantičnega realizma, Ljubljana 1958, 536 strani).

73. V **Zbranem delu Borisa Kidriča**, ki je začelo izhajati, so izšle tudi njegove predvojne razprave, ki obravnavajo slovenska zgodovino 19. stoletja ter obdobje med obema vojnama (I. knjiga, Ljubljana 1958, 425 strani). Naj posebej omenimo razprave **Evropske krize in slovenski narod** (str. 72—109),² **Pripombe k slovenski literarni zgodovini** (str. 110—122), **Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom** (str. 131—141).

74. Podatke o rasti prebivalstva na ozemlju današnje LR Slovenije od leta 1857 dalje daje v uvodu **Krajevni leksikon Ljudske republike Slovenije** (Ljubljana 1954). **Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno** popisuje **Vasilij Melik** (Ekonomska revija 7, 1950, str. 507—524). **Stane Zrimec** daje **Izpopolnitev podatkov o naravnem gibanju prebivalstva v letih 1922 do 1940 na današnjem ozemlju LRS** (Prikazi in študije 4, 1958, št. 1,

¹ Kritika Lončarjevih pripomb (Zgodovinski časopis 1950) k Prijateljevi Kulturni in politični zgodovini Slovencev.

² Obravnava predvsem revolucijo 1848 ter razpad Avstro-Ogrske.

str. 12—15). Vladimir Klemenčič je prikazal Rast prebivalstva na Slovenskem Koroškem v obdobju 1934—1951 (Geografski vestnik 24, 1952, str. 115—134). Julij Felaher pa Strukturne spremembe prebivalstva Slovenske Koroške v pogledu kmetijstva, industrije in obrti (Gospodarski koledar 1957, str. 45—57).

75. Publikacija **Ekonomski položaj žene na območju današnje LR Slovenije v 100 letih** (Ljubljana 1955, 60 strani), ki jo je izdelala Katja Vodopivec, daje statistične podatke o deležu in položaju žena v prebivalstvu, šolanju, poklicih itd. v času od revolucije 1848 do današnjih dni.

76. **Problematiki domače obrti v zadnjem stoletju** je posvečen članek Ivana Mohoriča (Slovenski etnograf 3-4, 1950-1, str. 9—27).³ Paul Mechtler piše *Zur Geschichte der ersten Eisenbahnen in Kärnten* (Carinthia 145, 1955, str. 803 do 810). O razvoju na kmetih glej tudi še zadnja dela, našteva v 41. odstavku.

77. Na obdobje neposredno po revoluciji 1848 se nanašata deli Janko Polc: »Župan« in »občina« v **novejšem slovenskem izrazoslovju** (Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 222—234), isti: **Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850** (prav tam 6-7, 1952-3, str. 686—732).

78. O dobi taborov je omeniti članek Zmago Vrbnjak: **90-letnica 1. slovenskega tabora** (Pomurski vestnik 22. maja—26. junija 1958). Bratko Kreft, Franjo Baš in Bogo Teplý so pisali o ljutomerskem taboru (Svet ob Muri 3, 1958, str. 1—24). Isti čas zajema Kosta Milutinović: **Problematika ljubljanskega jugoslovenskega programa 1870 kod Srba i Hrvata** (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-7, str. 154—182).

79. Rudi Kyovsky opisuje **Malthusianizem slovenskega meščanstva ob začetku delavskega gibanja pri nas** (Socialistična misel 2, 1954, str. 764—776). Isti: **Narodno vprašanje ob prvih začetkih socialističnega gibanja med slovenskim delavstvom** (prav tam, str. 4—19) govori o Delavskem izobraževalnem društvu v Ljubljani v sedemdesetih letih ter o Železnikarju. Isti pisec opisuje **Socialne razmere našega delavstva v Kropi, Kamni gorici in Železnikih proti koncu XIX. stoletja** (Kronika 1, 1953, str. 81—89) ter **70 let inšpekcije dela na slovenskem ozemlju** (Socialistična misel 1, 1952-3, str. 695—702, 768—774). Pod naslovom **Družbeno politični vzroki slovenske Moderne** (Kronika 3, 1955, str. 15—21) razpravlja Dušan Pirjevec o družbenih in političnih spremembah na Slovenskem proti koncu 19. stoletja.

80. Od zgodovin delavskega gibanja jugoslovanskih narodov, ki zajemajo tudi slovenski razvoj, naj omenimo le Jovan Marjanović: **Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata** (Beograd 1954, 183 strani). Kratek slovenski pregled dajeta Ferdo Gestrin: **Radnički pokret u Sloveniji do prvog imperialističkog svjetskog rata** (Nastava istorije 1, 1951, str. 40—51) in France Klopčič: **Kratek oris zgodovine delavskega gibanja od l. 1869 do l. 1914** (Delavska enotnost 16, 1957, 21. junija—5. julija). Glavno zbirko virov za zgodovino delavskega gibanja predstavlja **Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920** (Beograd 1951, 512 strani), ki je izšlo kot 5. tom Zgodovinskega arhiva KPJ v redakciji Dušana Kermaunerja in Rudolfa Golouha.⁴

³ O raznih domačih obrtih govori dobršen del 5. letnika Slovenskega etnografa.

⁴ Od ocen naj tu navedemo le Rudija Kyovskega (Delo 20, 1951, št. 4, str. 62—71).

81. Delavsko gibanje opisuje poleg nekaterih del, ki smo jih navedli v zadnjih dveh odstavkih, še vrsta člankov, od katerih naj omenimo: **Rudi Kyovsky: Zakon o koaliciji, prvi razredni spopadi in ustanovitev strokovnih društev ljubljanskega delavstva**⁵ (Socialistična misel 3, 1955, str. 357—371, 433 do 448, 523—536), **Ferdo Gestrin: Prvi koraki delavskega gibanja in odmevi Pariške komune na Slovenskem** (prav tam 1, 1952-3, str. 293—301, 360—368), **Dragotin Lončar: Dva doneska o početkih socializma med Slovenci**⁶ (Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 234—240), **Rudi Kyovsky: Prva preganjanja slovenskega delavskega gibanja** (Delavska enotnost 1. maja 1952), **France Svetek: Zapiski iz delovanja delavskih kulturnih organizacij Slovenije** (Delavska enotnost 9. maja—6. junija 1952), isti: **Izlet v delavsko preteklost** (prav tam 25. julija—12. septembra 1952), **Rudolf Golouh: Iz zgodovine delavskega gibanja v Ljubljani**⁷ (Kronika 1, 1953, str. 46—49), **Rudi Kyovsky: Stavke ljubljanskega delavstva v letih 1871—1874 in ustanovitev prvih sindikatov v Ljubljani** (Kronika 3, 1955, str. 150—159), isti: **Ilegalni tisk v delavskem gibanju v Ljubljani okrog osemdesetih let prejšnjega stoletja** (Kronika 2, 1954, str. 6—20), isti: **Delavsko gibanje in ilegalni sestanek ljubljanskih delavcev pri Slepem Janezu v Šiški 18. nov. 1882** (Socialistična misel 2, 1954, str. 266—274), isti: **Novo gradivo za zgodovino socialističnega gibanja v Sloveniji**⁸ (Naši razgledi 1, 1952, št. 22), isti: **Zvesto je širil idejo socializma France Železnikar, pionir slovenskega planinstva** (Delavska enotnost 12, 1953, št. 2), isti: **Prva prvomajska proslava slovenskega delavstva** (Socialistična misel 1, 1952-3, str. 445—464), **Rudolf Golouh: O prvem slovenskem delavskem listu** (Kronika 4, 1956, str. 57—59), **Dušan Kermauner: Prvi slovenski socialnodemokratski list »Novi čas«**⁹ (prav tam, str. 60—67, 121—131), isti: **O prvi stavki in o razmerah na Jesenicah pred začetkom političnih bojev**¹⁰ (prav tam 4, 1956, str. 1—6), **Ivan Regent: Ob 60-letnici ustanovnega kongresa Jugoslovanske socialno-demokratske stranke v Avstriji** (Sodobna pota 1, 1956, str. 337—344), **Dušan Kermauner: Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiske kritike** (Naša sodobnost 4, 1956, str. 733 do 747), **Jože Petejan: Jugoslovansko vprašanje in naše delavstvo** (Nova obzorja 4, 1951, str. 88—95), **Dušan Kermauner: Slovenske stranke v volilno-reformni situaciji in narodnostna politika slovenske socialne demokracije v l. 1905—07** (Novi Svet 7, 1952, str. 253—262, 341—351, 449—463), **Etbin Kristan: Cankar kandidira**¹¹ (Socialistična misel 1, 1952-3, str. 729—732, 803—808), **Dušan Kermauner: Narodnjaštvo in socializem pred pol stoletjem**¹² (Naša sodobnost 2, 1954, str. 1091—1108), isti: **Zakaj ni slovenska socialna demokracija organi-**

⁵ Zajema leta 1868—1874.

⁶ Objavlja pisma Josipa Zavertnika in Frana Petriča o socialističnem gibanju pri nas in o Antonu Klemenčiču.

⁷ Opisuje dobo okrog leta 1870.

⁸ Opisuje Železnikarjev ilegalni letak iz leta 1883.

⁹ 1889.

¹⁰ 1891.

¹¹ Članek je ostal zaradi avtorjeve smrti nedokončan ter obsega le prvo poglavje (Boj za volilno reformo).

¹² Govori predvsem o razmerah na Primorskem. Zavračanje nekaterih trditev v Razgovorih s pesnikom Gradnikom (Nova obzorja 1953 in 1954).

zirala delavstva na Koroškem (Naša sodobnost 5, 1957, str. 782—788),¹³ isti: »Koroška« krivda in nekrivda slovenske socialne demokracije (Naša sodobnost 6, 1958, str. 62—69, 161—168). Janko Orožen: O delavskih stavkah v naših glavnih premogovnih revirjih (Celjski zbornik 1951, str. 123—130). V Zborniku sindikata grafičarjev Slovenije¹⁴ (Ljubljana 1958, 71 strani) prikazujeta Rudi Kyovsky (Iz obdobja nastanka grafične organizacije, str. 11—16) in Vinko Kralj (Med dvema vojnama, str. 17—25) razvoj te delavske organizacije do leta 1941.

82. V knjigi **Poglavja iz boja za socializem** (Ljubljana 1958, 431 strani) so zbrani in ponatisnjeni razni članki, poročila in govori Ivana Regenta iz let 1906—1934. Tisti izpred prve svetovne vojne se nanašajo predvsem na Trst in delavsko gibanje v Trstu, povojni pa predvsem na delavsko gibanje na Primorskem pod italijanskim režimom. Tu je prvič v slovenščini objavljena brošura **Julijska krajina za časa okupacije in aneksije ter terorja in nasilja fašističnega režima**, ki je izšla 1929 v Parizu kot anonimna brošura italijanske sekcije Mednarodne rdeče pomoči v Parizu. O delavskem gibanju na Primorskem govore še **Ivan Regent: Utrinki iz neobjavljenih spominov** (Kronika 2, 1954, str. 1—6), **Lado Kozak: »Visoka šola« Ivana Regenta** (Naša sodobnost 2, 1954, str. 78—85), isti: **Socialistični Trst je bil njihova domovina** (Ljudska pravica 20, 1954, št. 6—8), **Andrej Bahun: Socialni boji delavcev bivše južne železnice** (Primorski dnevnik 12, 1956, št. 146—152), **Ivan Regent: Tržaški ljudski oder** (Razgledi 6, 1951, str. 386—392), **Jože Petejan: Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno** (glej 174. odstavek).

83. Glede Ivana Cankarja naj opozorimo posebej na članke **Boris Zihlerl: Ivan Cankar in njegova doba** (izšlo kot predgovor k zadnjemu zvezku Cankarjevih izbranih spisov v Beogradu 1956 ter v Zihlerlovi knjigi Književnost in družba, Ljubljana 1957, str. 83—109), isti: **Ivan Cankar in naš čas** (Slovenski poročevalec 10. maja 1956 ter Književnost in družba, str. 111—117), isti: **Ivan Cankar in slovensko delavsko gibanje** (Sodobna pota 1, 1956, str. 209 do 216), **Ivan Regent: Ivan Cankar v Trstu** (Socialistična misel 1, 1952-3, str. 84 do 90, 154—157), **Fran Zwitter: Vprašanje koroške kandidature Ivana Cankarja leta 1907** (Koledar Slovenske Koroške 1958).

84. Kratek življenjepisa Antona Dermote ter 20 njegovih pisem objavlja **Branko Berčič: Prezrti jubilej dr. Antona Dermote** (Loški razgledi 3, 1956, str. 183—204).

85. O socialističnem tisku posebej glej **Cvetko Anton Kristan: Šestdeset let slovenskega socialističnega tiska** (Socialistična misel 2, 1954, str. 166—169, 241—245, 341—346, ter dodatek o prvih socialističnih listih, str. 836—837),¹⁵ **Ivan Kreft: Nastanek in razvoj progresivnega slovenskega tiska** (Nova obzorja 4, 1951, str. 540—546), isti: **Delavski tisk na Slovenskem v letih 1918—1940** (Naši razgledi 3, 1954, 8. maja). Kljub tej omejitvi v naslovu daje članek po-

¹³ Polemika z Udetovo Teorijo o vindišarjih (glej 93. odstavek). Udetov odgovor v Naši sodobnosti 5, 1957, str. 926—928, nadaljnji Kermaunerjev odgovor pa je naslednji zgoraj citirani članek (»Koroška« krivda...).

¹⁴ Naslov na platnicah: 90-letnica grafične organizacije na Slovenskem.

¹⁵ Glej tudi istega avtorja članek Slovenski socialistični tisk in Trst (Delavska enotnost 12, 1953, št. 47).

datke tudi za dobo pred prvo svetovno vojno.¹⁶ Prav o tej dobi, o začetkih slovenskega socialističnega tiska se je razvila polemika: **Cvetko Anton Kristan**: Še nekaj o delavskem tisku na Slovenskem (Naši razgledi 19. junija 1954), **Dušan Kermauner**: Prvi trije slovenski socialistični listi (prav tam 18. septembra 1954), **Cvetko Anton Kristan**: Nekaj pojasnil k razpravi o prvih socialističnih listih na Slovenskem (prav tam 3. februarja 1955), **Dušan Kermauner**: Prvi slovenski socialistični listi (prav tam 19. februarja, 5. in 19. marca 1955). Glej tudi zgoraj v 81. odstavku navedeni Kermaunerjev članek o »Novem času«.

86. O periodičnem tisku nasploh govori **Fran Vatovec**: Razvojne tendence slovenskega časniškega tiska (Naši razgledi 4, 1955, str. 438—439, 487—489). **Rudolf Cefarin**: Beiträge zur Geschichte des kärntnerischen Tagesschrifttums (Carinthia 142, 1952, str. 540—609) daje razvoj nemškega in slovenskega, buržoaznega in socialističnega periodičnega tiska na Koroškem od začetkov do danes z bibliografijo nemških, slovenskih in tujejezičnih časopisov in časnikov. Opozorimo naj tu na bibliografijo tržaškega periodičnega tiska, navedeno v 194. odstavku; v IV. poglavju navajamo tudi še nekaj drugih del o razvoju tiska v posameznih mestih, tako n. pr. za Celovec (161. odstavek), Beljak (164. odstavek) ali Gorico (176. odstavek). O Mohorjevi družbi glej predvsem **Boris Ziherl**: Ob stoletnici Mohorjeve družbe (Novi svet 7, 1952, str. 1057—1060). Nedokončano zgodovino Mohorjeve družbe daje **Janko Moder**: Iz zdravih korenin močno drevo (Celje 1952 in 1953, 384 strani). Posebej je objavil **Janko Moder** tudi **Mohorsko bibliografijo** (Celje 1957, 548 strani) s statističnimi pregledi o članstvu in publikacijah v uvodu.

87. O sokolstvu govori **Zoran Polič**: Vloga sokolske organizacije v zgodovini slovenskega naroda (Vodnik 3, 1951, str. 169—217, ter posebej Ljubljana 1952, 51 strani), **Viktor Murnik**: Ustanovitev prvega slovenskega telovadnega društva in nekaj njegove zgodovine (Vodnik 3, 1951, str. 125—145).

88. Od precej obsežne literature, ki obravnava zgodovino našega planinstva (več življenjepisnih monografij, razprav v Planinskem vestniku in drugod) naj navedemo le **Jože Pretnar**: 60 let slovenskega planinstva (Planinski vestnik 10, 1954, str. 6—17, 65—79, 141—144, 195—198, 232—234, statistični dodatek str. 332—333). O planinskih poteh glej v 9. odstavku navedeno Tavčarjevo razpravo.

89. **Branko Božič** daje **Kratek pregled zgodovine slovenskega gasilstva** (Gasilski vestnik 10, 1956, str. 10—14, 39—44) od začetkov do druge svetovne vojne.

90. **Ivan Logar** je začel v Zdravstvenem vestniku 22, 1953, str. 91, objavljati obširno kroniko za **Društvo zdravnikov na Kranjskem**, ki je v letniku 27, 1958, segla do konca leta 1912. Dvanajsta številka 27. letnika Zdravstvenega vestnika 1958 je bila posvečena zgodovini medicine. v 112. odstavku navajamo tudi zgodovino ljubljanske babiške šole.

91. O septembrskih dogodkih leta 1908 piše **Metod Mikuš**: **Ljubljanski septembrski dogodki** (Naši razgledi 7, 1958, str. 425—426). **Ju. A. Pisarev** raz-

¹⁶ Glej tudi istega avtorja članek **Nastanek in razvoj naprednega tiska v jugoslovanskih deželah od prvih začetkov do leta 1941** (Slovenski poročevalec 15, 1954, št. 159—171).

iskuže Nacionaljno-osvoboditeljnoe dvizenie v jugoslavjanskih zemljah Cis-lejtanii v 1908—1909 godah (Novaja i novejšaja istorija 1957, št. 2, str. 90—111). Adolf Ponikvar popisuje Kako so Preporodovci leta 1914 proslavljali 500-let-nico zadnjega ustoličenja koroških vojvodov (Svoboda 5, 1952, str. 101—109).

92. Matija Škerbec je napisal v emigraciji Pregled novodobnega sloven-skega katoliškega gibanja (Cleveland, I. del, 1957, 168 strani; II. del: 1957, 143 strani). Jegličev življenjepis je izdal Jože Jagodic, nekdanji tajnik nje-gove škofijske pisarne (Nadškof Jeglič, Celovec 1952, 483 strani). O politiki Vatikana do Slovencev glej v 14. odstavku navedeno knjigo Vatikan i Jugo-slavija ter dvoje Sajatovih člankov. O Mahničevih zadnjih letih po prvi svetovni vojni glej Franček Saje: Preobrat škofa Mahniča v jugoslovanskega rodoljuba (Slovenski poročevalec 14, 1953, št. 251).

99. Koroške politične probleme obravnava Lojze Ude: Zgodovina sloven-skega pouka na koroških ljudskih šolah (Pedagoški zbornik, Ljubljana 1955, str. 3—53), isti: Teorija o vindišarjih — Windische (Celovec 1956, 108 strani). Politični profil koroškega časopisa »Mir« (1882—1920) daje Janko Pleterski (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-7, str. 183—216). Objavljeni so bili spomini, ki jih je napisal slovenski koroški politik France Grafenauer (Moja leta, Svoboda 3, 1950; 4, 1951, str. 14—17, 59—64, 106—112, 148—157, 193—204; 5, 1952, str. 116—125), uredil in dopolnil pa Julij Felaher. Polemiko med Kermaunerjem in Udetom glede socialne demokracije na Koroškem smo navedli v 81. odst.

94. Knjižica Milan Marjanović: Borba za Jadran (1914—1946, Iredenta i imperijalizam, Split 1953, 128 strani) daje pregled za čas od izpred prve sve-tovne vojne pa do pariške mirovne konference po drugi vojni. O italijanskem iredentizmu, težnjah in politiki italijanske buržoazije na naših zahodnih mejah navajamo vrsto del v IV. poglavju v odstavkih o Trstu (179. odstavek in naslednji) pa tudi o Gorici (176. odstavek). Bernard Stulli: Talijanska historiografija i jadranski iredentizam (Historijski zbornik 7, 1954, str. 215 do 224) daje pregled glavnih središč, ki so organizirala zgodovinska raziska-vanja od časa pred prvo svetovno vojno pa do danes. Srečko Vilhar govori O nekaterih vprašanjih naše politične in kulturne zgodovine na Primorskem¹⁷ (zbornik Bori, Koper, jesen 1954, str. 49—57). Vilharjev članek o družbenih koreninah italijanskega iredentizma v Istri navajamo v 198. odstavku.

95. France Ostanek je opisal Prizadevanje slovenskih šolnikov za reformo šolstva v razdobju 1889—1914 (Pedagoški zbornik 1956, str. 71—86). O organi-zacijah in delu slovenskega učiteljstva na Primorskem pred prvo svetovno vojno in po njej govori Jože Pahor: Učiteljstvo v Slovenskem Primorju in Istri v letih 1906—1926 (Zbornik primorske založbe Lipa, Koper 1956, str. 69 do 81).

96. O odmevih makedonskega gibanja med Slovenci je pisal H. G. Ando-novski: Odjek ilindenskog ustanka u Sloveniji (Nastava istorije 1, 1951, str. 126—133), isti: Nekaj prispevkov k odmevu makedonske ilindenske vstaje med Slovenci (Kronika 2, 1954, str. 201—204), isti: Makedonski begunci u Slo-veniji posle ilindenskog ustanka (Istoriski pregled 1, 1954, str. 50—52) ter v publikaciji Ilindenski zbornik 1903—1953 (Skopje 1953). V zborniku Stranskiot

¹⁷ Govori predvsem o nacionalnem problemu.

pečat za Ilindensko vstanie (Skopje 1953) so objavljeni izpisi iz sodobnega slovenskega časopisja o ilindenski vstaji.

97. O odmevih Oktobrske revolucije na Slovenskem, razpadu Avstro-Ogrske, nastanku stare Jugoslavije ter revolucionarnem vrenju v teh letih glej članke: **France Klopčič: Razstava »Oktobrska revolucija in delavska gibanja na Slovenskem l. 1917—1920«** (Kronika 5, 1957, str. 155—158),¹⁸ isti: **Odmevi Oktobrske revolucije v Sloveniji l. 1917—1920** (Sodobna pota 2, 1957, str. 441—446), isti: **Novi dokumentarni podatki iz sovjetskih virov**¹⁹ (Slovenski poročevalec 15. in 16. decembra 1957), **Dušan Kermauner: O odmevu oktobrske revolucije pri Slovencih v letih 1917—1921** (Nova obzorja 10, 1957, str. 595—612), **Ivan Kreft: Politična dogajanja pri nas v času obeh ruskih revolucij** (Svet ob Muri 2, 1957, str. 108—117), **Metod Mikuž: Eppure si muove** (Naši razgledi 7, 1958, str. 354—355), **Bernard Stulli: Od majske deklaracije do januarskega memoranduma Jugoslovanskega kluba** (Pregled, Sarajevo 10, 1958, knj. 2, str. 179—198), **Franček Saje: Revolucionarno valovanje na Dolenjskem pod vplivom oktobrske revolucije** (Dolenjski list 3, 1957, št. 43—50; 9, 1958, št. 1—5), isti: **Dolenjski zimzelen** (TT 5, 1957, št. 45), **Rudi Kyovsky: Upori slovenskih vojakov leta 1919** (Delo 21, 1952, št. 2—3, str. 47—93). Članke o Prekmurju v letu 1919 navajamo v 156. odstavku. Tu ne omenjamo vrste del, ki so izšla o Narodnem vijeću SHS, diplomatskem položaju 1918—1919, pogajanjih za perimirje itd. in ki zajemajo celotno jugoslovansko problematiko.²⁰ **Boj za Maribor in Štajersko Podravje v letih 1918—19** je opisal **Lojze Ude** (Večer 14, 1958, št. 21—32). Kratek pregled koroških bojev z avstrijske strani daje major **Franz Kohla: Der Kärntner Freiheitskampf** (Österreich in Geschichte und Literatur 2, 1958, str. 212—219).

98. Glede položaja našega človeka pod fašistično Italijo glej zgoraj v 82. odstavku omenjeno Regentovo zbirko člankov, knjigo **Italian Genocide Policy against the Slovenes and the Croats** (Beograd 1954, 199 strani), ki so jo izdali **Lavo Čermelj, Ivo Mihovilović** in **Stane Peterin**, knjižico **Vinko Ropotec: Praksa Italije s Slovenci in Hrvati** (1918—1940, Koper 1952, 75 strani), zbirko dokumentov **Lavo Čermelj: Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati della diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria** (Ljubljana 1953, 155 strani), članke **Ive Mihovilović: Talijanska kolonizacija Julijske Krajine** (Anali Jadranskega instituta 1, 1956, str. 117—156) in **Lavo Čermelj: Fašistični plebiscit 1929 na Goriškem** (Bori 1, 1955, str. 86—91), ki govori o izvedbi volitev v italijanski parlament leta 1929.

99. Koroško med obema vojnama zadeva pregled razvoja Zveze koroških združenj v Celovcu, ki ga je napisal **Mirt Zwitter: 30 letnica samostojnega združenja središča za Slovensko Koroško** (Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 115—130).

¹⁸ Glej tudi članek istega pisca v Slovenskem poročevalcu 15. novembra 1957 (Dokumenti slovenskih udeležencev Oktobrske revolucije).

¹⁹ O udeležbi Slovencev in ostalih Jugoslovancev v revolucionarnih dogodkih v Rusiji.

²⁰ Več teh člankov je napisal **Bogdan Krizman** (v zborniku *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*, ki ga navajamo v 100. odstavku, v Istoriskem pregledu, Historijskem zborniku in drugod).

100. Od del, ki obravnavajo zgodovino stare Jugoslavije v celoti, naj navedemo tu le nekatera. Zbornik predavanj **Iz istorije Jugoslavije 1918—1945** (Beograd 1958, 444 strani) vsebuje med drugim naslednje članke: Bogdan Krizman: Stvaranje Jugoslavije, Edib Hasanagić: Revolucionarni polet u Jugoslaviji i stvaranje Komunističke partije Jugoslavije, Dragoslav Janković: Vidovdanski ustav, Ferdo Čulinović: Ekonomsko i političko stanje Jugoslavije od 1921 do 1929, Jovan Marjanović: Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921—1929), Edib Hasanagić: O nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, Ferdo Čulinović: Sestojanuarska diktatura i Oktroirani ustav, Dimitrije Mišić: Industrija Jugoslavije do Drugog svetskog rata, Mihailo Vučković: Poljoprivreda stare Jugoslavije, Sergije Dimitrijević: Vladavina stranog kapitala u bivšoj Jugoslaviji, Julijana Vrčinac: Spoljna politika Jugoslavije u periodu 1919—1941, Čedomir Đurđević: Jugoslavija u oči Drugog svetskog rata i politika Narodnog fronta. Mijo Mirković: **Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941** (Zagreb 1952, 126 strani) je nespremenjena druga izdaja dela iz leta 1950. **Stjepan Lovrenović: Ekonomska politika Jugoslavije** (Sarajevo 1956, 342 strani) daje v 1.delu (str. 11—84) Osvrt na ekonomsku politiku predratne Jugoslavije. **Sergije Dimitrijević** analizira v posebni knjigi **Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije** (Beograd 1958, 323 strani).

101. Kratak Pregled političnega življenja Slovencev v bivši Jugoslaviji daje **Metod Mikuž** v svoji knjigi **Pregled razvoja NOB u Sloveniji** (I, Beograd 1957, str. 69—93). **Metod Mikuž** daje tudi **Razvoj slovenskih političnih strank** (1918 do začetka 1929; Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 107—139) v stari Jugoslaviji. **Ivan Kreft** popisuje **Slovenske meščanske stranke v boju proti progresivnemu gibanju med dvema vojnama** (Ljudska pravica 13, 1952, št. 36—44).

102. Izšla je razprava **Janeza Marentiča: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom** (Ljubljana 1957, 174 strani). V knjigi je ponatisnjena iz Dela 1949 tudi razprava **Vlada Kozaka: Nekaj o delu Partije med slovenskim kmečkim ljudstvom v predvojni dobi** (str. 13—38).

103. Iz delavskega gibanja in zgodovine Partije v Sloveniji med obema vojnama naj navedemo članke **France Klopčič: Obletnica prvega zbora slovenskih komunistov** (Slovenski poročevalec 9. aprila 1958),²¹ isti: **Prispevek k zgodovini Komunistične partije v dvajsetih letih** (Naša sodobnost 6, 1958, str. 357—362, 462—467, 543—548), isti: **Borba protiv frakcija unutar Komunističke partije u Sloveniji** (Istoriski pregled 4, 1958, str. 127—129). **Prežihov zbornik** (Maribor 1957, 420 strani), ki je dal poleg življenjepisa tudi obilo pisem in spominov na **Lovra Kuharja-Prežihovega Voranca**, je vzbudil tudi pripombe in polemiko k nekaterim dogodkom iz dvajsetih let: oceno **Dušana Kermaunerja** (Naši razgledi 6, 1957, str. 575—578, 306—606; 7, 1958, str. 8—11), popravek **Dragotina Gustinčiča** (Naši razgledi 7, 1958, str. 33) in pripombe **Franceta Klopčiča** (prav tam, str. 63—64, 89—90).²² Naj navajamo dalje: **France Klopčič: Konferenca KP Slovenije je bila maja L. 1924** (Komunist 30. maja 1958), **Miha Marinko: Trideset let po spopadu z Orjuno v Trbovljah** (Ljudska

²¹ O kongresu 11. aprila 1920 v Ljubljani.

²² S pisanjem o Prežihovem Vorancu je povezano tudi pojasnilo **Franceta Klopčiča** k politiki naše Partije v zvezi z nacionalnim problemom Koroške okrog leta 1930 (Nova obzorja 10, 1957, str. 719—720).

pravica 20, 1954, št. 129), **France Vreg: Živa barikada** (Kronika trboveljskih dogodkov leta 1924, Ljudska pravica 18, 1953, št. 140), **Ivan Kreft: O delavskem in ljudskem gibanju v času boja proti Orjuni** (Ljudska pravica 18, 1952, št. 18—19), **France Klopčič: Stanje partije v Sloveniji 1926. leta** (Komunist 16, 1957, št. 21), **Ivan Kreft: Spomini ljudskega agitatorja** (Maribor 1954, 214 str.), isti: **Množično narodnoobrambno delo Partije v letih 1933—1941** (Vestnik, Maribor 8, 1952, 26. avgusta—7. septembra, ter Mladina 10, 1952, št. 29—37). **Franček Saje: Dvajset let naše Partije** (Naši razgledi 6, 1957, str. 168—170). Ob proslavi dvajsetletnice Ljudske pravice je izšla slavnostna številka Obmurskega tednika (6, 1954, št. 39) s prispevki Edvarda Kardelja (Prekmurškemu ljudstvu ob 20-letnici »Ljudske pravice«), Naceta Voljčca, Rudija Čačinoviča (spomini), Jožeta Tivadarja (Klub prekmurskih akademikov), Miška Kranjca, Toma Brejca, Vaneka Šiftarja, Ivana Krefta in drugih. Več spominskih prispevkov je tudi v številki Ljudske pravice z dne 5. oktobra 1954 (Tomo Brejc, Rudi Čačinovič, Janko Liška in drugi). Dne 3. oktobra 1954 je govoril v Lendavi **Miha Marinko** (govor objavljen v dnevnikih), 5. oktobra v Ljubljani **Boris Zihherl** (Ob prazniku slovenskega naprednega tiska, Naša sodobnost 2, 1954, str. 769—780).^{22a} Poleg tega naj navedemo še: **Ivan Kreft: »Ljudska pravica« močno orožje naše Partije** (Socialistična misel 2, 1954, str. 408—416), isti: **Ob dvajsetletnici »Ljudske pravice«** (Nova obzorja 7, 1954, str. 488—492), isti: **Skupina »Ljudske pravice« in njen prvi zaveznik** (Ljudska pravica 20, 1954, št. 27—28), isti: **Dogajanja, ki jim je dala pečat »Ljudska pravica«** (Večer 10, 1954, št. 35—75), isti: **Dopolnilni podatki k zgodovini**²³ (Ljudska pravica 21, 1955, št. 234), isti: **O pospešenem progresivnem preusmerjanju slovenskih političnih sil v obdobju od »Ljudske pravice« do NOB** (Svet ob Muri 1, 1956, str. 71—83), isti: **Delo Partije med kmečko mladino** (Mladina 11. januarja 1951), isti: **Volilni boj ob občinskih volitvah pred dvajsetimi leti in njegov odmev v tisku**²⁴ (Ljudska pravica 21, 1955, št. 268—273), **Franc Zadravec: Ferdo Kozak kot urednik Sodobnosti** (Naša sodobnost 6, 1958, str. 1085 do 1103), **Ivan Kreft: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja** (Naša sodobnost 1, 1953, str. 357—367). Zadnji članek, ki je nastal v odgovor na Škerlovo razpravo v Zgodovinskem časopisu 5, se v veliki meri dotika Zveze delovnega ljudstva in drugih progresivnih predvojnih gibanj.²⁵ **Slavko Kremenshek** opisuje **Razvoj študentskega gibanja med obema vojnama** (Tribuna 5, 1955, št. 2—10), **Alenka Nedog Antifašistično in narodnoobrambno gibanje študentov pred vojno** (Naši razgledi 7, 1958, str. 332—333). Zbornik **Velika tekstilna stavka Slovenije 1936** (Kranj 1956, 146 strani) vsebuje obširen zgodovinski opis stavke (Ivka Križnarjeva, str. 15—64), spomine udeležencev ter nekaj dokumentov, dnevnikov iz časa stavke, v dodatku k zborniku pa je objavljen med drugim govor Franca Leskoška v Kranju dne 16. septembra 1956.²⁶

^{22a} Ponatisnjeno v knjigi Književnost in družba (str. 481—493).

²³ O Ljudski pravici.

²⁴ V letih 1935 in 1936.

²⁵ Odgovor Fr. Škerla v Naši sodobnosti 1, 1953, str. 955—960, 1030—1035, ter novi odgovor I. Krefta prav tam, str. 1036—1047.

²⁶ Glej tudi članek Ivka Križnar: Nekaj misli k veliki tekstilni stavki leta 1936 v Sloveniji (Naši razgledi 5, 1956, str. 408).

104. O našem šolstvu med obema vojnama govori **Milica Bergant: Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919—1929 od prevrata do uvedbe diktature** (Ljubljana 1958, 212 strani). **Gorazd Kušej** in **Rudolf Sajovic** sta prikazala **Pravno fakulteto v prvih treh desetletjih** (Zbornik znanstvenih razprav pravne fakultete 24, 1954, str. 195—226).

IV

105. Izšla je prva knjiga široko zasnovane **Zgodovine Ljubljane** z naslovom **Geologija in arheologija** (Ljubljana 1955, 458 strani). S to vsebino je delo pravzaprav izven okvira naše bibliografije.

106. Ljubljanski mestni arhiv je začel izdajati **Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku**. Doslej so izšli trije zvezki: I. zvezek: listine 1243—1397 (Ljubljana 1956, 102 listini), II. zvezek: listine 1299—1450 (Ljubljana 1957, 100 listin), III. zvezek: listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1320—1470 (Ljubljana 1958, 79 listin). Tekst ni tiskan, ampak razmnožen, cela publikacija pa je urejena kartotečno.

107. Topografski opis mesta in okolice daje knjižica **Milko Kos: Srednjeveška Ljubljana** (Ljubljana 1955, 78 strani). Kolonizacijsko zgodovino in topografijo ljubljanske okolice tega obdobja zajemata razpravi **Milko Kos: Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane** (Geografski vestnik 23, 1951, str. 157—177) ter **Pavle Blaznik: Doneski k historični topografiji ljubljanske okolice** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 391—397). Vprašanje, kje je bila najstarejša Ljubljana, kje najstarejša mestna hiša in še druga rešuje **Sergij Vilfan: Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane** (Kronika 4, 1956, str. 132 do 148).

108. Vprašanje podelitve mestnih pravic, pridobitve mestne avtonomije ter najstarejših patricijskih rodbin obravnava **Ferdo Gestrin: Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku** (Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 192—209). **Milko Kos: O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku** (prav tam 10-11, 1956-7, str. 7—31) govori o izvoru in sestavi ljubljanskega prebivalstva do 15. stoletja ter o izvoru in rodovnikih nekaterih patricijskih rodbin tega časa. **Milko Kos: Una lettera in volgare spedita verso il 1320 da Lubiana a Cividale** (Ce Fastu? 32, 1956, str. 3 ss.) govori o poslovnem pismu Jakoba Porgerja. **Sergij Vilfan** daje **Zgodovino neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 417—442). **Josip Mal: Stara Ljubljana in njeni ljudje** (Ljubljana 1957, 226 strani) prikazuje način življenja, navade, igre, moralo itd. v Ljubljani v zadnjih stoletjih fevdalizma.

109. Razvoja in strukture prebivalstva Ljubljane se dotikajo dela **Vlado Valenčič: Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane** (Kronika 5, 1957, str. 111—125), isti: **Popis družinskih poglavarjev leta 1660 in število prebivalstva v Ljubljani** (prav tam 3, 1955, str. 179—182), isti: **O gospodarski strukturi ljubljanskega prebivalstva v začetku XVIII. stoletja** (prav tam 5, 1957, str. 5—13), isti: **Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti** (prav tam 2, 1954, str. 191—200)¹ ter **Igor Vrišer: Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane** (Ljubljana 1956, 67 strani), ki zajema čas po letu 1869.

¹ Obravnava leto 1754.

110. **Sergij Vilfan: Zgodovina ljubljanske mestne hiše** (Ljubljana 1958, 127 strani) vsebuje tudi prvič objavljeni (Dolničarjev?) rokopis iz leta 1679-80 z opisom starega rotovža in načrtom za zidavo novega, poročilo o obnovitvenih delih na ljubljanskem magistratu 1954-58 ter Josipa Černivca perspektivni program za asanacijo in rekonstrukcijo magistrata. **Alojzij Potočnik** je v dolgi vrsti člankov, ki so izhajali najprej v tedniku Gradimo (od 5. januarja 1951 do konca izhajanja časopisa 29. junija 1951 z naslovom *Iz zgodovine Ljubljane*), nato v Ljudskih novicah (od 13. februarja 1953 do konca izhajanja časopisa 12. junija 1953, z naslovom *Naše mesto skozi stoletja*) ter v Ljubljanskem dnevniku (od 19. junija do 28. septembra 1953, z naslovom *Ljubljana skozi stoletja*), obravnaval zgodovino Ljubljane po posameznih cestah in poslopijih. **Angelos Baš** daje podatke **K stavbnemu in zemljiškemu značaju Ljubljane v franciscejskem katastru** (Slovenski etnograf 5, 1952, str. 76-100). **Alojzij Potočnik** opisuje **Javno razsvetljavo v stari Ljubljani** (Kronika 2, 1954, str. 47-52). **Vlado Valenčič** prikazuje **Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze** (Ljubljana 1958, 69 strani) ter **Gozdove in preskrbo z lesom v stari Ljubljani** (Gozdarski vestnik 12, 1954, str. 178-195). Neposredno bližino Ljubljane zajema članek **Ema Umek: Gradnja kanalov na Ljubljanici v prvi polovici XVIII. stoletja** (Kronika 4, 1956, str. 82-86).

111. Zgodovino podjetij v Ljubljani in njeni najbližji okolici obravnava **Vladislav Fabjančič: Prvi ljubljanski livarji zvonov in topov** (Kronika 1, 1953, str. 23-39), **Jože Šorn: Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 663-685) z nadaljevanjem **Ljubljanske suknarne** (prav tam 9, 1955, str. 62-87), isti: **Svilarske manufakture v Ljubljani** (1725-okrog 1800, Kronika 1, 1953, str. 103-110), **Ivan Slokar: Prva majolikarna v Ljubljani** (Kronika 2, 1954, str. 183-187), **Vlado Valenčič: Sladkorna industrija v Ljubljani** (Ljubljana 1957, 64 strani). V reviji **Moščanska kronika** je pisal **Jože Šorn** o industriji v Mostah ter o tovarni kleja, **Vlado Leban** o razvoju Most (1957-8). **Jože Šorn** je obdelal **Razvoj papirnice Vevče** (Ljubljana 1956, 152 strani). O trgovini govori **Ivan Mohorič: Razvoj ljubljanske trgovine od fevdalnih dob do socializacije gospodarstva** (Beograd 1951, 75 strani).

112. **200 let ljubljanske babiške šole (1753-1953)** opisuje v posebni knjižici **Vito Lavrič** (Ljubljana 1953, 70 strani).

113. Iz politične zgodovine naj navedemo članek **Marija Lah: Borba ljubljanske občine za slovensko uradovanje** (Kronika 5, 1957, str. 135-146), ki obravnava leta 1848-1918. Več razprav o delavskem gibanju v Ljubljani smo navedli v 81. odstavku. Omenimo naj še članek **Marije Draksler, Mirka Trtnika in Franceta Klopčiča: Hiša na Marxovem trgu** (Slovenski poročevalec 2. junija 1957), ki govori o bivšem Delavskem domu na sedanjem Novem trgu.

114. **Vlado Valenčič: Iz preteklosti štangarskega gozda** (Gozdarski vestnik 13, 1955, str. 215-222) govori o krčenju gozda od 16. do 18. stoletja.

115. **Dolenjski kmet v prejšnjih stoletjih** je naslov članku **Rafaela Ogrina** (Kronika 6, 1958, str. 67-73), ki opisuje razmere na posesti ljubljanskega avguštinskega samostana blizu Radeč v 18. stoletju.

116. Na Krško kotlino in njeno obrobje se nanaša **Blaznikova** razprava o freisinški dolenjski posesti, ki smo jo omenili v 41. odstavku. **Bajtarstvo** in

gostaštvo v Gornjem Lakencu opisuje v istem odstavku navedeno Vilfanovo delo.

117. Zbornik **Videm-Krško nekdanj in danes** (Videm-Krško 1957, 114 strani) vsebuje s področja, ki nas zanima v tej bibliografiji, članek o Krškem v srednjem veku (Stanko Škaler) ter razne zgodovinske podatke o obdobju med obema vojnama ter o posameznih podjetjih v mestu in okolici.

118. Zbornik **Kostanjevica na Krki ob sedemstoletnici mestnega obstoja** (Kostanjevica 1953, 116 strani) govori med drugim o nastanku mesta in mestnega prava (J. Likar, str. 25—52), Milko Kos pa je v posebnem članku prikazal življenje kmetov kostanjeviške okolice v 14. stoletju (str. 53—62).

119. **Začetki Novega mesta** je naslov razprave Milka Kosa (Kronika 2, 1954, str. 171—177). Novo mesto opisujeta **Jopis Wester: Novomeški spomini** (Novo mesto 1958, 106 strani)² in **Otmar Skale: Novo mesto pred desetletji** (Dolenjski list 2, 1951, št. 13—33). **Bogo Komelj** obravnava **Novomeški tisk** (prav tam 6, 1955, št. 47—48).

120. O Beli krajini govore **Niko Županič: Imena rodbin, domov in naselij kot pomožni viri za zgodovino migracij ter nekoliko belokranjskih primerov** (Zbornik Etnografskega muzeja u Beogradu 1901—1951, Beograd 1953, str. 143 do 147), **Ivan Simonič: Krajevna, ledinska in rodbinska imena v Beli Krajini** (Dolenjski list 7, 1956, št. 45—48), **Modest Golia: Slovenica v spisih metliškega čevljarskega ceha**³ (Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 214—222). **Jože Dular** objavlja **Navratilov zapis iz leta 1849** (Kronika 3, 1955, str. 99—109, 176—179), rokopisni prikaz metliške preteklosti, ki ga je po Valvasorju, časopisju, izročilu in lastnih spominih napisal Janez Navratil. **Ivan Mohorič** obravnava **Železarno Gradac v Beli Krajini** (Kronika 1, 1953, str. 183—190). O dogodkih v Vinici leta 1918 glej v 97. odstavku navedena Sajetova dela. O naprednem gibanju v Beli krajini med obema vojnama govori prvi del članka **Janko Jarc: Bela Krajina v uporu** (Kronika 1, 1953, str. 3—15).

121. **Majda Smole** opisuje **Gospodarski položaj ribniških podložnikov v začetku XIX. stoletja** (Kronika 4, 1956, str. 170—173). Obširen prikaz zgodovine ribniškega Sokola daje publikacija **50 let telesne vzgoje v Ribniški dolini** (Ribnica 1956, 90 strani).

122. V zborniku **Kočevsko** (Kočevje 1956, 247 strani), ki daje »zemljepisni, zgodovinski in umetnostno-kulturni oris kočevskega okraja«, je napisal Ivan Simonič **Zgodovino kočevskega ozemlja od naselitve do leta 1941** (str. 73 do 128).

123. Za področje Škofje Loke je največ zgodovinskih člankov zbranih v **Loških razgledih** (Škofja Loka I: 1954, 178 strani; II: 1955, 232 strani; III: 1956, 282 strani; IV: 1957, 178 strani; V: 1958, 245 strani). Tu je obravnavana zgodovina mesta, posameznih umetnostnih spomenikov, preteklo in sedanje gospodarstvo v mestu in na vsem škofjeloškem področju, obdobje NOB, delo znamenitih Ločanov, razvoj raznih društev in organizacij. Naj posebej navedemo članke: **Pavle Blaznik: Na obisku v Freisingu** (1, str. 55—64), isti: **Upor loških podložnikov konec XV. in v začetku XVI. stoletja** (2, str. 65—70), isti:

² Izhajalo v Kroniki 1956 in 1957. V knjižici dopolnjeno z opombami Janka Jarca ter Westrovo bibliografijo.

³ Iz 17. stoletja.

Popis kmetij na ozemlju loškega gospostva leta 1510 (5, str. 119—127), istega opis mestnega obzidja (4), stolpa na Kranclju in Starega gradu pod Lubnikom (3), Jože Zontar: Novi škofjeloški mestni red iz leta 1747 (5, str. 128—136), Josip Zontar: Ločan Volbenk Schwarz (4, str. 25—34),⁴ Ivan Mohorič: Pravila bratovščine kovačev in ključavničarjev v Škofji Loki iz leta 1678 (3, str. 103 do 108), Josip Zontar: Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju (3, str. 89—102), Ivan Mohorič: Škofjeloško platnarstvo in njegov zaton (2, str. 71—80), Doroteja Gorišek: Loški klobučarji (5, str. 173—177),⁵ Marijan Masterl: Gradnja škofjeloških vodovodov v letih 1898—1902 (3, str. 109—128), Franc Braniselj: Osnovanje in razvoj gorenjske predilnice do leta 1945 (3, str. 178—184). Izven Loških razgledov naj omenimo članek Pavle Blaznik: **Gradovi na loškem ozemlju** (Kronika 1, 1953, str. 97—102), statistiko **Razvoj naselij na območju mest Kranj in Škofja Loka ter njune okolice**⁶ (Mesečni statistični pregled 3, 1954, str. 659—665).

124. **Zgodovino plavža v železnikih je opisal Ivan Mohorič** (Kronika 2, 1954, str. 95—104). Glej še 127. odstavek.

125. Blaznikove študije o zemljiških posestih in kmetih na Sorškem polju in na besniškem ozemlju smo navedli že v 41. odstavku.

126. V zborniku **Kranj v boju in svobodi** (Kranj 1954, 63 strani), ki je v glavnem posvečen dobi NOB, je napisal Črto Zorec Nekaj podatkov o razvoju tekstilne industrije in delavskega gibanja v Kranju (str. 7—13). Za tekstilno stavko leta 1936 glej 103. odstavek, za razvoj prebivalstva pa 123. odstavek.

127. Za zgodovino Kropce naj navedemo knjižici **Jože Gašperšič: Vigenje** (Vodnik po zgodovinskih žebeljarskih kovačnicah v Kamni gorici, Kolnici, Kropi in Železnikih; Ljubljana 1956, 105 strani) ter **Slovenska peč** (Vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo; Ljubljana 1954, 73 strani), v kateri sta pisala Franjo Baš in Ciril Rekar, razpravi **Franjo Baš: Iz zgodovine hiše v Kropi** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 619—649) ter isti: **Eine historische Schmiedesiedlung in Kropa** (Stahl und Eisen, Düsseldorf 75, 1955, str. 1393 do 1397) in podatke iz šestdesetletne kronike Plamena (Glas Gorenjske 8, 1955, št. 16—19) ter razpravo Kyovskega, ki jo citiramo v 79. odstavku.

128. Nekdanje fevdalno gospostvo Brdo pri Kranju konec 18. stoletja je opisoval Jože Zontar. (glej 64. odstavek).

129. Na Trzič se nanaša monografija **Ivan Mohorič: Zgodovina obrti in industrije v Trziču** (Ljubljana 1957, 379 strani). Vrsto člankov o preteklosti Trziča in njegove okolice je objavil **Tržiški vestnik**, tako n. pr. izpod peresa Simona Milača opise preteklosti Leš (1955).

130. Na področje Save od Radovljice navzgor se nanašata razpravi Ljudmila Hauptmanna in Güntherja Graluerta, navedeni v 41. odstavku. **Cene Avguštin** je opisal **Zgodovinsko-urbanistične osnove Radovljice** (Gorenjska 1, 1957—1958, str. 64—70, 122—125, 211—228). **Meta Čampa** je opisala **Reformacijo na Bledu** (prav tam, str. 133—139). **Boris Orel** je pisal **O izdelovanju živinskih zvoncev v okolici Gorjan pri Bledu** (Slovenski etnograf 3-4, 1951, str. 132—141).

⁴ »Prispevek k zgodovini finančnega gospodarstva« okrog leta 1500.

⁵ V 19. stoletju.

⁶ 1869—1953.

131. Posebej na Jesenice se nanašajo članki **Kurt Hoffmann: Nastanek in razvoj železarstva na Jesenicah** (Jeseniški kovinar 4, 1951, št. 3—8), **Viktor Ropret: Jubilej jeseniške železarne** (Železar 3, 1954, str. 102—121), **Slavko Smolej: Železarske Jesenice** (Glas Gorenjske 9, 1956, št. 18—35), Dušan Kermauner: v 81. odstavku citirano delo.

132. O Dovjem v fevdalnem času je pisal Pavle Blaznik (glej 41. odst.).

133. O zgornjem delu doline Save Dolinke, posebej o Ratečah in njeni nekdanji cerkveni pripadnosti na Koroško je pisal **Ivan Grafenauer: Die Reichweite der Urfarre Maria Gail im Süden** (Carinthia 147, 1957, str. 261 do 274), isti: **Celovski rokopis iz Rateč** (Razprave RFL SAZU 3, 1958, str. 7—61).

134. Bohinjsko fužinarstvo opisujejo **Marija Verbič: Bohinjsko rudarstvo in fužinarstvo konec 18. stoletja** (po Zoisovem opisu leta 1778; Kronika 4, 1956, str. 6—14), **Miha Klinar: Pred 65 leti je v Bohinju zatonilo železarstvo** (Glas Gorenjske 9, 1956, št. 37—39), **Slavko Smolej: Najstarejša livarna železa na Slovenskem** (Kronika 1, 1953, str. 54—57).⁷ **Piparstvo na Gorjušah v Bohinju — naša stara domača obrt** (Slovenski etnograf 3-4, 1951, str. 51—86) je naslov članka **Borisa Orla**.

135. **50 let zadrugištva v Komendi 1905—1955** (Ljubljana 1955, 34 strani) opisuje posebna brošura.

136. Kamniku in okolici so posvečeni štirje v našem obdobju izdani **Kamniški zborniki** (Kamnik I: 1955, 270 strani; II: 1956, 241 strani; III: 1957, 343 strani; IV: 1958, 291 strani). Od daljših člankov naj posebej omenimo **Avguštin Lah: Historia vitae magistra** (1, str. 22—50), ki daje nekaj beležk iz občne, narodne in kamniške mestne zgodovine, **Tajtana Kraut-Šifrer: Geografski momenti v razvoju Kamnika do začetka XIX. stoletja** (3, str. 5—22), **Božo Otorespec: Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku** (2, str. 67—100), isti: **Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528** (4, str. 87—110), isti: **Donesek h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stoletja** (3, str. 43—61), **Janko Polec: Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih** (1, str. 51—110), **Angelos Baš: Stavbni značaj Kamnika v franciscejskem katastru** (3, str. 62 do 68), **Vlado Valenčič: Bistriški gozd in kamniški meščani** (3, str. 69—10), isti: **Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja**⁸ (4, str. 41—86). Izven Kamniških zbornikov je omeniti še razpravi **Vladimir Klemenčič: Urbanizacija okolice Kamnika** (Geografski vestnik 25, 1953, str. 73—90) ter **Ivan Mohorič: Zgodovina fužin ob Bistrici pri Kamniku** (Kronika 3, 1955, str. 25—32, 95—99).

137. **Mengeški zbornik 1154—1954**⁹ (Ljubljana 1954, 244 strani) prinaša med drugim razpravi **Božo Otorespec: Iz preteklosti Mengša** (str. 21—54) in **Vladimir Klemenčič: Razvoj Mengša v zadnjih 80 letih**¹⁰ (str. 92—98), objavlja pisma **Janeza Trdine**, ki zadevajo mengeško preteklost, oris gospodarskega razvoja in sedanosti. Ob tridesetletnici podjetja **Induplati** v Jaršah je izšla posebna publikacija **Trideset let dela, borb in zmag** (Ljubljana 1953, 92 strani).

138. Področje okrog Gornjega grada opisujeta dve v 41. odstavku navedeni deli (**Gestrin, Glauert**). **Franc Hribernik** je objavljal **Odlomke iz pre-**

⁷ Plavž v Nomnju.

⁸ Podatki se nanašajo na nekdanji (avstrijski) politični okraj Kamnik.

⁹ Naslov na platnicah: 800 let Mengša.

¹⁰ Obravnava predvsem razvoj prebivalstva.

klosti Gornjegrajskega (Turistični vestnik 4, 1956, str. 258—261, 328—331, 350 do 354).

139. Zbornik **Med Mrzlico in Dobrovljami** (Celje 1955, 268 strani) je posvečen predvsem obdobju NOB, razen tega pa govori precej tudi o delavskem gibanju med obema vojnama. O tem, na kratko pa tudi o starejši dobi, piše Franc Hribar: **Tovarna Prebold in njeno delavstvo** (str. 17—40). Tudi nekateri drugi krajši članki govore o delu Partije in naprednem gibanju v Preboldu in Zabukovici med obema vojnama, stavki tekstilnih delavcev 1936, kulturno-prosvetnem delu itd. Zbornik **Liboje (25-letnica »Svobode« 1929—1954; Liboje 1954, 150 strani)** govori prav tako predvsem o dobi NOB, pa tudi o času med obema vojnama. Sem spadata članka Rudi Cilenšek: **Razvoj delavskega gibanja v Libojah med obema vojnama** (str. 21—33) ter Anton Vočko: **Delavska prosveta med obema vojnama** (str. 34—47). V posebnih člankih je popisana še razvoj rudarstva in keramične industrije v Libojah.

140. Brošura **Dve sto let rudnika Zagorje 1755—1955** (Zagorje 1955, 48 str.) vsebuje tudi pregled zgodovine rudnika in delavskega gibanja v Zagorju. Zasavski vestnik je po pripovedovanju starih rudarjev objavljaval **Odlomke iz zgodovine delavskega gibanja v Zagorju** (6, 1953, št. 20 in naslednje). France Klopčič je v članku **Župan-komunist v Zagorju** (Slovenski poročevalec 22. junija 1957) opisal občinske volitve 1927. leta.

141. Izredno obsežna monografija **Janko Orožen: Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola** (I: od početka do 1918, Trbovlje 1958, 725 strani) daje zelo podroben prikaz razvoja naselij, posestnih razmer, gospodarske in kulturne dejavnosti opisanega področja. O delavskih stavkah v premogovnih revirjih glej tudi v 81. odstavku navedeni Orožnov članek. O delavskem gibanju med obema vojnama glej nekaj podatkov v 103. odstavku.

142. **Ivan Mlinar** je prikazal **Zidani most v zgodovini** (Kronika 4, 1956, str. 67—76).

143. **Ivan Čerin** piše v zborniku **Rimske Toplice v borbi in svobodi** (Rimske Toplice 1954, 83 strani) o krajevni zgodovini (str. 64—71). V zborniku **Iz trpljenja in krvi** (Laško-Rečica 1958, 252 strani) opisuje Janko Orožen naravo in preteklost teh krajev, v kratkih sestavkih pa je opisana tudi zgodovina zdravilišča, rudnika in podjetij v Laškem.

144. **Vlado Jenko** opisuje **Bohorske gozdove v preteklosti** (Gozdarski vestnik 16, 1958, str. 25—30).

145. Zbornik **Posavje I** (Brežice 1957, 133 strani) obsega s področja, ki ga zajemamo v tej bibliografiji, članke Milko Kos: **Brežice v srednjem veku** (str. 7—15), Stanko Škaler: **Posavje v uporabi 1573** (str. 29—42), Boris Lipužič: **Geografski opis Brežic** (str. 52—71), ki prikazuje tudi razvoj mesta in prebivalstva v 19. in 20. stoletju, Franjo Baš: **Iz narodnostnih bojev v brežiškem Posavju** (str. 72—90).

146. V posebni brošuri **Olimje** (Maribor 1955, 52 strani) je opisal **Franc Minařik** zgodovinsko lekarno v tem kraju.

147. V zborniku **Šentjur skozi borbo v svobodo** (Šentjur 1956, 85 strani) opisuje Marjan Žagar Šentjur v preteklosti (str. 27—62). Članek obravnava tako starejše obdobje kot napredno gibanje med obema vojnama ter seveda najbolj obširno čas NOB.

148. Za Celje so izšli predvsem trije **Celjski zborniki**: Celjski zbornik 1951 (Celje 1951, 271 strani), Celjski zbornik 1957 (Celje 1957, 293 strani), Celjski zbornik 1958 (Celje 1958, 321 strani). Glavni zgodovinski članki v prvem zborniku so članek F. Baša o celjskih grofih, J. Orožna o fevdalnih gospostvih (glej oba v 43. odstavku), M. Golie o cehih (glej 48. odstavek), J. Orožna o stavkah v premogovnikih (glej 81. odstavek), Janko Štrukelj: Razvoj tekstilne industrije v Celju in okolici (str. 256—265). V drugem zborniku (1957) je poleg Orožnovega članka o gmajnah, navedenega v 41. odstavku, omeniti članke Jože Curk: Grad Gornje Celje (str. 103—152), isti: Razvoj celjske mestne vedute (str. 251—269), Fran Roš: Maistrova celjska doba (str. 270—283), Gustav Grobelnik: Petdeset let srednje gospodarske šole v Celju (str. 284—291). V tretjem zborniku (1958) so prikazani med drugim razvoj celjske gimnazije (Ivan Mlinar), čitalnice (Bruno Hartman) in gospodarjenja občine (Janko Orožen). **Janko Orožen** in **Justin Felicijan** sta pisca **Kratke gospodarske zgodovine Celja in okolice Celja** (Celje 1952, 72 strani). **Celje in olepševalno društvo** (Celje 1955, 78 strani) je naslov knjižici, ki govori o mestni zgodovini in delu tega društva. Izšel je zbornik **Osemdesetletnica prve slovenske šole v Celju 1875—1955** (Celje 1955, 102 strani), ki podaja v različnih člankih zgodovino slovenskega šolstva v Celju. Poleg tega naj omenimo še **Ivan Mlinar: Borba za slovenske razrede na celjski gimnaziji pred 60 leti** (Poročilo I. gimnazije v Celju za šolsko leto 1954/55, Celje 1955, str. 5—16), **Janko Orožen: Teritorij in uprava mesta Celja od davnih dni do danes** (Kronika 4, 1956, str. 149—156), isti: **Posestna in gradbena zgodovina mesta Celja** (Bilten, Celje 1957), isti: **Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov** (Kronika 4, 1956, str. 15—20) ter statistiko **Razvoj naselij na območju mesta Celje in sosednjih občin v letih 1869 do 1953** (Mesečni statistični pregled 3, 1954, str. 383—388).

149. **Danijel Omerzu** je objavljajl **Zgodovinske in statistične črtice mesta Slovenska Bistrica** (Glasnik delovnih ljudi občine Slovenska Bistrica 2, 1953, št. 1—4; 1955, št. 16—17). **Jože Koropec** je opisal **Slovenjebistriški svet v luči prvih deželnoknežjih urbarjev** (Kronika 5, 1957, str. 20—25).

149 a. **daje **Podatke o zdravstvu v žički dolini do leta 1782** (Zdravstveni vestnik 27, 1958, str. 446—454).**

150. Zgodovinski pregled razvoja Maribora je dal **Bogo Teplý** v svojem Vodniku po Mariboru in okolici, ki zavzema največji del publikacije **Maribor** (Maribor 1955, 285 strani). **Ermin Kržičnik** je napisal **Gospodarski razvoj Maribora** (Maribor 1956, 190 strani). **Anton Vončina** je orisal zgodovino poimenovanja mariborskih ulic (**Imena ulic v Mariboru**, Kronika 6, 1958, str. 21—35) ter opisal **Maribor v letih 1918—1919** (prav tam 4, 1956, str. 94—98). Statistika prikazuje **Razvoj naselij na območju mesta Maribor in okolice** (od 1869 naprej; Mesečni statistični pregled 3, 1954, str. 457—460). Nekaj podatkov o rasti Maribora v zadnjih desetletjih ter deležu mariborskih študentov na ljubljanski univerzi daje **Vladimir Bonač: Maribor in slovenska univerza** (Kronika 1, 1953, str. 49—54). **Razvoj in zgodovina Predilnice in tkalnice** (Maribor 1953, 27 strani) je naslov posebni brošuri.

151. Področja od Maribora do Dravograda, tako severno od Drave (Kozjak) kot ob Dravi in južno od nje (Pohorje) se dotikajo dela: **Otto Lamprecht: Die Besiedlung des Remschnickberglandes** (ZHVS 47, 1956, str. 20—27), isti:

Der mittelalterliche Besitz des Stiftes St. Paul i. L. auf dem Remschnik (Carinthia 147, 1957, str. 334—349), isti: Der älteste Besitz des Stiftes St. Paul im steirischen Draulande¹¹ (ZHVS 46, 1955, str. 112—124), **Drago Korent: Pohorske glažute in njihov vpliv na gozdove** (Gozdarski vestnik 10, 1952, str. 240—246), **Franjo Baš: Pohorsko steklo** (Likovni svet 1951, str. 215—229), **Franc Minařik: Slika nekdanje glažute ob Spodnji Lobnici pri Rušah** (Kronika 1, 1953, str. 191 do 194), **Josip Mravljak: Muta** (Koroški fužinar 2, 1952, št. 4-6, str. 30, št. 7-9, str. 18—19), **Franjo Baš: Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini** (Vuzenica; Slovenski etnograf 3-4, 1951, str. 159—179).

152. **Slovenj Gradec ob 700-letnici** (Slovenj Gradec 1951, 82 strani) je naslov zborniku, ki prikazuje zgodovinski razvoj Slovenjega Gradca predvsem v srednjem veku (Ivan Grobelnik) ter v času reformacije (Josip Mravljak). Zabeležiiti je še članek **Marijan Zadnikar: Srednjeveška arhitektura na gradu pri Slovenj Gradcu v luči zgodovine in novih odkritij** (Kronika 4, 1956, str. 156 do 169).

153. O zgodovini Velenja, velenjskega rudnika ter delavskega gibanja je bilo objavljenih več člankov v **Velenjskem rudarju**.¹²

154. **Ptujski zbornik 1893—1953** (Ptuj 1953, 112 strani) vsebuje arheološke, umetnostnozgodovinske članke, prikaze iz dobe NOB, pa tudi pregled dela ptujskega Muzejskega društva (Karel Šepec) ter opise življenja in dela lokalnih zgodovinarjev S. Povodna, F. Raispa, F. Ferka in V. Skrabarja (F. Alič). **Jože Maučec** je napisal **Vodnik po Ptuj in okolici** (Ptuj 1957, 60 strani), ki daje tudi zgodovinski pregled. Omenimo naj še članka **Franjo Baš: Ptujski grad in njegova okolica v novem veku** (Kronika 1, 1953, str. 171—176), **Jože Curk: Ptujski grad** (Kronika 6, 1958, str. 57—66).

155. Zbornik **Prlekija** (Ljutomer 1955, 100 strani) obsega tudi krajše članke o zgodovini Prlekije, med katerimi je posebej omeniti tistega o medvojnem obdobju (Ivan Kreft: Progresivno usmerjanje političnega razvoja v Pomurju, str. 12—16). V zborniku je orisan tudi zgodovinski pregled šolstva in ljudske prosvete. **Alojzij Trstenjak** je pisal **Iz zgodovine vinogradništva v ormoško-ljutomerskih gorica** (Ptujski tednik 8, 1955, št. 45—51). **Otto Lamprecht** opisuje **Die Wüstungen im Raume Spielfeld-Radkersburg** (Graz 1953, 64 strani).

156. Prekmurje obravnavajo predvsem naslednji članki: **Ivan Zelko: Kolonizacijsko stanje ob Kučnici v XIII. stoletju** (Kronika 5, 1957, str. 105—111), isti: **Statistika prebivalstva v Prekmurju l. 1698** (Kronika 6, 1958, str. 85—93), **Franc Šebjanič: Gmotni temelji prvih prekmurskih protestantskih župnij v XVII. stoletju** (Svet ob Muri 2, 1957, str. 155—158), **Franc Gumilar: Zgodovinska slika Prekmurja v 17. stoletju** (Topoli 1956, št. 2—4), **Dragica Černy: Rast prebivalstva v Prekmurju** (Kronika 1, 1953, str. 131—137), ki daje pregled gibanja prebivalstva v času 1869—1948, **Jože Ftičar: Slovenski taborit Božidar Raič, budetelj prekmurskih Slovencev** (Svet ob Muri 3, 1958, str. 25—34), **Rudi Kyovsky: Slovenska Krajina (Prekmurje) 1918—1919** (Delo 21, 1952, št. 5-6, str. 51 do 90), isti **Boljševiški režim v Prekmurju leta 1919** (Obmurski tednik 6, 1954,

¹¹ Področje okrog Lovrenca na Pohorju.

¹² Glej posebej članek **Jožeta Vrabiča** (z začetkom v 2. številki letnika 1, 1953), posebno številko 31. decembra 1953 ter številko 3. julija 1954.

št. 39), isti: **Novi dokumenti o boljševiškem režimu v Prekmurju leta 1919** (Naši razgledi 5, 1956, str. 185—186), **Miroslav Kokolj: Prekmurje v prevratni dobi 1918—19** (Svet ob Muri 2, 1957, str. 177—211, 241—280), **Rudi Čačinovič: Postanek in razvoj kapitalizma v Prekmurju** (Svet ob Muri 2, 1957, str. 63—77, 121—132), **Franc Zadravec: Nacionalna in socialna vloga prekmurskega tiska do 1941** (Obmurski tednik 6, 1954, št. 39), **Miroslav Kokolj: Prekmurje v letih pred »Ljudsko pravico«** (prav tam, št. 32, 33), **Franc Zadravec: Nekateri prekmurski problemi tridesetih let med vojnama** (Svet ob Muri 1, 1956, str. 2—27, 122—138, 209—221), **Rudi Čačinovič: Prekmursko mladinsko gibanje med dvema vojnama** (Obmurski tednik 6, 1954, št. 50), nekatera v 102. odstavku imenovana dela o Ljudski pravici, **Vanek Šiftar: Razdrobljenost kmetijskih zemljišč** (Svet ob Muri 3, 1958, str. 47—62), **Koloman Čigiti: Prispevek k zgodovini pomurske naftne industrije** (prav tam, str. 100—113), **Ludvik Olas: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva** (Geografski vestnik 27-28, 1955-6, str. 176—208). Publikacija **Lendava 10 let v svobodi** (Lendava 1955, 43 strani) vsebuje tudi kratek pregled krajevne zgodovine.

157. O Porabskih Slovencih piše **Janez Dobravec: Porabski Slovenci** (Svet ob Muri 1, 1956, str. 84—89) ter opisuje narodnoprosvetne in socialne prilike s statistiko po letu 1890.

158. **Ivan Mohorič** je napisal knjigo **Industrializacija Mežiške doline** (Maribor 1954, 315 strani). Mnogo člankov iz zgodovine Mežiške doline in okoliških področij je bilo objavljenih v Koroškem fužinarju. Tu naj navedemo le naslednje: **Franjo Baš: Iz starih časov mežiškega rudarstva** (6, 1956, št. 1-3, str. 16—17), isti: **Tehniški spomeniki in njihov pomen za gospodarsko zgodovino Mežiške doline** (7, 1957, št. 10-12, str. 6—12), isti: **V času, ko so Turki odšli** (4, 1954, št. 5-6, str. 28—29), isti: **Turške šance pri Kotljah** (prav tam, št. 7-12, str. 17—18), **Josip Mravljak: Početki Guštanja** (1, 1951, št. 1-2, str. 8—9), članki iz rudarske zgodovine, ki jih je napisal **Ciril Vončina** (2, 1952, št. 1-3, 4-6, 10-12; 3, 1953, št. 5-7). **Fran Sušnik** je objavil postave za delavce prevaljske železarne iz leta 1852 (3, 1953, št. 1-3, str. 16—17).

159. **Richard Wanner: 700-Jahrfeier der Stadt Völkermarkt** (Carinthia 143, 1953, str. 945—948) raziskuje vprašanje, kdaj je postal Velikovec mesto. **Julij Felaher** piše **Ob 60-letnici narodne šole v Št. Rupertu pri Velikovcu** (Koledar Slovenske Koroške 1957, str. 117—125).

160. **Hans Wagner** piše **Zur Fischereigeschichte des Freibaches** (Carinthia 145, 1955, str. 622—636).

161. Od raznih del, ki se nanašajo na Celovec, naj omenimo **Wilhelma Müllerja** beležke k celovškemu grbu (Carinthia 143, 1953, str. 385—386; 147, 1957, str. 181—185), **Richard Wanner: Die Begräbnisstätten der Stadt Klagenfurt** (Carinthia 145, 1955, str. 810—821), knjižica **100 Jahre Gewerbe und Handelsbank Klagenfurt** (Klagenfurt 1951, 84 strani), katere glavni avtor je Dinklage,¹³ **Karl Ernst Newole: Die Offizin Kleinmayr in Klagenfurt bis zur Gründung der Zeitschrift »Carinthia«** (Carinthia 144, 1954, str. 417—539), isti: **Die Offizin Kleinmayr in Klagenfurt seit der Gründung der Zeitschrift »Ca-**

¹³ Dopolnilo temu delu je Bericht über die Feier anlässlich des 100 jährigen Bestandes der Gewerbe- und Handelsbank in Klagenfurt (Klagenfurt 1951, 56 strani).

rinthia« (Carinthia 146, 1956, str. 295—403) s seznamom tiskov te tiskarne v letih 1688—1955, **Fran Zwitter: Prebivalstvo Celovca pred sto leti** (Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 112—114).

162. O narodnosti in socialni sliki ozemlja ob Vrbskem jezeru (posebej občin Loga ves, Škofiče in Vrba) v 19. stoletju govori **Julij Felaher** v članku **Ob Vrbskem jezeru** (Koledar Slovenske Koroške 1953, str. 67—86). Na isto področje se nanaša članek istega avtorja: **Košatov rod** (Koledar Slovenske Koroške 1952, str. 92—104), ki opisuje med drugim tudi tabor koroških Slovencev v Zopračah leta 1870.¹⁴

163. **Max Doblinger** opisuje **Die Herrschaft Rosegg und die Perkheim in Kärnten** (Carinthia 143, 1953, str. 386—391). Lego nekaterih krajev v Rožu in Hodišah obravnava **Walther Fresacher: Wo lagen Freiach, Trostenheim und Wartberg** (Carinthia 145, 1955, str. 353—360). Železarstvo in puškarstvo opisuje **Ferdo Miler: Nastanek in razvoj železarske, jeklarske in puškarske industrije v Spodnjem Rožu** (Koledar Slovenske Koroške 1954, str. 63—72), **Karl Dinklage: 400 Jahre Ferlacher Büchsenmacher** (1958, 9 strani), **Josip Šasel: Puškarske Borovlje** (Koroški fužinar 4, 1954, št. 5-6, str. 11—13).

164. Carinthia je v letniku 1958 posvetila več člankov beljaški zgodovini. Poleg Görlichovega in Dolenzovega, ki se nanašata predvsem na najstarejše obdobje in arheologijo, je tu članek **Walther Fresacher: Das Werden des mittelalterlichen Villach** (Carinthia 148, 1958, str. 272—288). **Rudolf Wurzer: Die bauliche Entwicklung Villachs in der Neuzeit** (prav tam 141, 1951, str. 488 do 554) je nadaljevanje članka iz leta 1949. Omenimo naj še članke **Rudolf Cefarin: Die Entwicklung der Presse in Villach** (Carinthia 147, 1957, str. 681 do 694), isti: **Der Leitenböck** (Ein Beitrag zur Geschichte des Bäckerhandwerkes in Villach; prav tam 141, 1951, str. 458—488), **Richard M. Allesch: Der Rats- und Handelsherr Georg Allesch in Villach** (prav tam 145, 1955, str. 608 do 694). V brošuri **Das Rathaus von Villach** (Villach 1952, 48 strani) opisuje Maas zgodovino uprave Beljaka ter zgodovino starega rotovža s seznamom vseh županov. **Franz Pichler: Die bildenden Künste, das Kunsthandwerk in Kärnten und die Bundesgewerbeschule in Villach** (Villach 1954, 94 strani) je brošura, posvečena 75-letnici preselitve te šole v Beljak.

165. **Guido Schöner** popisuje **Die Bezirksgerichte Arnoldstein und Tarvis im ersten Weltkrieg** (Carinthia 145, 1955, str. 826—837).

166. **Julij Felaher** piše o **Šoli in šolnikih v Melvičah v dobi od leta 1789 do 1877** (Koledar Slovenske Koroške 1956, str. 99—109).

167. **Vlado Valenčič** je ob jubileju mlekarске zadruge opisal **Petdeset let mlekarstva na Vrhniki** (Vrhnika 1954, 56 strani). V knjižici **Grega Novak: Ob petdesetletnem jubileju vrhniške šole 1904—1954** (Vrhnika 1954, 55 strani) je opisana zgodovina šole in podan kratek oris zgodovine Vrhnike in njene okolice (napisal Franc Habe).

168. **Ignacij Voje** opisuje **Kajzarstvo v logaškem gospostvu** (Zgodovinski časopis 6-7, 1052-3, str. 650—662).

169. **Peter Ribnikar** prikazuje **Posestne in gospodarske razmere loško-snežniškega gospostva od XVI.—XVIII. stoletja** (Kronika 3, 1955, str. 35—39).

¹⁴ Podatke o Košatovem rodu dopolnjuje avtor v zgoraj navedenem članku **Ob Vrbskem jezeru**.

Viljem Kindler daje **Beležke iz preteklosti snežniških gozdov** (Gozdarski vestnik 13, 1955, str. 42—54).

170. Roman Savnik poroča **Iz zgodovine postojnske jame** (Kronika 6, 1958, str. 138—145).

171. Gospodarsko zgodovino Ilirske Bistrice in njene okolice, posebej kmetijstva in zadruga opisuje **Vlado Valenčič: Od zadružne mlekarne do mlekarne in poljedelske industrije** (Ilirska Bistrica 1956, 92 strani).

172. Razne drobce iz idrijske zgodovine objavljajo **Idrijski razgledi** (1956 do 1958). Posebej so pisali Karel Bezeg (razni odlomki iz rokopisa Doprinosi k zgodovini Idrije), Lado Božič in Cvetko Kristan (o delavskem gibanju). Opozorimo naj še na dela: **Marija Verbič: Idrijski delavec v 16. stoletju** (Zgodovinski časopis 6-7, 1952-3, str. 531—551), **Erna Lesky: Arbeitsmedizin im 18. Jahrhundert**¹⁵ (Wien 1956, 79 strani), **Franjo Baš: Rudarska hiša v Idriji** (Slovenski etnograf 10, 1957, str. 29—48), **Stanislav Mazi: Klavže nad Idrijo** (Ljubljana 1955, 71 strani).

173. **Tolminski zbornik** (Tolmin 1956, 147 strani) vsebuje tudi dva kratka članka o zgodovini (Hinko Uršič) ter o gibanju prebivalstva od 18. stoletja naprej (Janko Berginc).

174. **Goriški zbornik 1947—1957** (Nova Gorica 1957, 270 strani), ki je izšel ob deseti obletnici priključitve Slovenskega Primorja, prinaša članke Milko Kos: Na Lijaku in Okroglici pred pet sto leti (str. 9—13), Joško Humar: Goriški Slovenci v letu 1848 (str. 18—28), France Bevk: Naša knjiga pod fašizmom (str. 43—48), Jože Petejan: Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno (str. 49—58), Ivan Murovec-Joško Humar: Od čitalnic do Svobod (str. 233—252). Opozoriti je še na tabelo na zadnji strani (270), ki prikazuje gibanje prebivalstva od leta 1869 do 1953 na območju sedanjih občin okraja Gorica.

175. V stari Gorici je izšel ob petstoletnici goriškega mesta zbornik **Gorizia nel medioevo** (Gorizia 1956, 159 strani). Del razprav je posvečen deželni zgodovini in smo jih že navedli v 44. odstavku, del pa mestni zgodovini. Med temi so Pier Silverio Leicht: I Conti di Gorizia e la formazione del Comune Goriziano (str. 9—22), Pio Paschini: La pieve di Solcano-Gorizia nei secoli XIV—XV (str. 73—76) Leonardo Pedrini: Gorizia dalle origini al secolo XV (str. 97—105). Ta zadnja razprava je le povzetek prvega dela obširnejše študije **Gorizia: ricerche di geografia urbana** (Annali di Ricerche e Studi di Geografia 10, 1954, št. 1), ki obravnava topografski, demografski in ekonomski razvoj Gorice.

176. Izven zbornikov naj zabeležimo o zgodovini Gorice še tele članke: **Igino Valdemarin: La chiesa e la parrocchia dei Santi Ilario e Taziano di Gorizia** (Studi Goriziani 24, 1958, str. 145—216),¹⁶ **Giovanni Manzini: La peste a Gorizia nel 1682** (prav tam 22, 1957, str. 23—36), **Zdravko Jelinčič: Črna smrt v Gorici leta 1682** (Kronika 2, 1954, str. 115—121) — ta dva članka opisujeta na podlagi sodobnega dnevnika goriškega kaplana Marušiča kugo v Gorici leta 1682, pri tem pa objavlja Manzini seznam preko 500 goriških prebivalcev z imeni in priimki, Jelinčič pa daje na podlagi priimkov narodnostno sliko

¹⁵ Daje predvsem sliko zdravstvenih razmer in ukrepov v idrijskem rudniku.

¹⁶ S seznamom župnikov ter nekaterimi še neobjavljenimi listinami.

tedanje Gorice — **Guido Manzini: L'arte della stampa a Gorizia nel secolo XVIII** (Studi Goriziani 14, 1953, str. 85—106), **Jolanda Pisani: La stampa a Gorizia dal 1800 ai giorni nostri** (prav tam 19, 1956, str. 39—49), **Attilio Venezia: Gorizia nei primi dell'Ottocento** (prav tam 13, 1952, str. 47—65). Precej so pisali o Carlu Favettiju.¹⁷ **Ranieri Mario Cossar** je objavljval različne članke iz goriške zgodovine s precej heterogeno vsebino: o plesih v 18. stoletju,¹⁸ o prostozidarstvu,¹⁹ raznih političnih, strelskih, pevskih in drugih goriških društvih,²⁰ raznih političnih dogodkih iz 19. stoletja in izpred prve svetovne vojne.²¹

177. Na Beneško Slovenijo se nanaša knjižica **H. Špekonja: Rod za mejo** (Zgodovinska in socialna slika Beneške Slovenije in Rezije; Trst 1954, 72 str.), ki govori tako o preteklosti kot o razmerah med drugo svetovno vojno in po njej. Omenimo naj še **Rihard Orel: Kako in zakaj so nastali gradovi v Beneški Sloveniji** (Primorski dnevnik 6, 1951, št. 120—123, in Matajur 7, 1956, št. 10—20).

178. Na Kras se nanaša članek **Milko Kos: Kmet na Krasu pred pet sto leti** (Razgledi 7, 1952, str. 226—237).

179. Knjiga **Vladimir Pertot: Trst, mednarodni privredni problem** (Beograd 1954, 251 strani) zajema gospodarsko problematiko Trsta, tako pogoje nastanka tržaškega pristanišča in gospodarstvo Trsta v obdobju med obema vojnama kot Trst po drugi svetovni vojni. Knjiga **Ive Mihovilović: Trst problem dana** (Zagreb 1951, 184 strani) je posvečena predvsem problemom Trsta po drugi svetovni vojni, daje pa tudi razvojno sliko za prejšnja obdobja. Posebej Trstu in tržaškemu problemu je bila posvečene ena od števil **Medunarodne politike** (4, 1953, št. 14-15 z dne 1. avgusta) z raznimi zgodovinskimi članki (n. pr. Lavo Čermelj: Mentalitet i metodi italijanskog iredentizma; Viktor Novak: Vatikan u službi denacionalizacije Jugoslavena u Julijskoj Krajini; Ive Mihovilović: Kriza Trsta pod Italijom između dva rata; Fran Zwitter: Trščansko zaleđe u istoriji.²²

180. Zgodovino Trsta do 18. stoletja prikazuje **Fabio Cusin: Venti secoli di bora sul Carso e sul Golfo** (Udine 1952, 470 strani). **Marino Szombathely** piše o **Aspetti della vita di Trieste nei secoli XV e XVI** (Archeografo Triestino 20, 1955-6, str. 3—37; 21, 1957-8, str. 229—236). Pod naslovom **Note sulla storia del collegio dei Gesuiti a Trieste** govori **Giulio Cervani** o motivih naselitve jezuitov v Trstu v začetku 17. stoletja, o njihovi ekonomski in vzgojni dejavnosti ter objavlja vrsto dokumentov tržaškega državnega arhiva o tej problematiki (Italia del Risorgimento,²³ str. 187—307). Osemnajsto stoletje opisujejo **Elio Apih: Lo società triestina nel secolo XVIII** (Torino 1957, 230 strani),

¹⁷ Attilio Venezia: Il pensiero politico di Carlo Favetti (Studi Goriziani 15, 1954, str. 71—146), Ranieri Mario Cossar: Carlo Favetti e l'italianità di Gorizia nella seconda metà dell'Ottocento (prav tam 13, 1952, str. 111—117), ponatis Venutijevega posmrtnega govora iz leta 1892 (prav tam 21, 1957, str. 123—143).

¹⁸ Studi Goriziani 20, 1956, str. 21—35.

¹⁹ La Porta Orientale 28, 1958, str. 120—130.

²⁰ La Porta Orientale 25, 1955, str. 470—497; 26, 1956, str. 111—126.

²¹ La Porta Orientale 26, 1956, str. 386—415; 27, 1957, str. 463—485; 28, 1958, str. 188—202.

²² Izšlo v št. 16.

²³ Več o tem zborniku v 184. odstavku.

Gino Luzzatto: Il portofranco di Trieste e la politica mercantilistica austriaca nel 700 (Problemi del risorgimento triestino,²⁴ str. 7—17), **Franco Catalano: Su alcuni problemi del Settecento triestino** (Storigrafia del Risorgimento triestino,²⁵ str. 19—26), **Alfonso Fragiaco: La provenienza e gli apporti degli immigrati a Trieste nel secolo XVIII** (La Porta Orientale 28, 1958, str. 281—300), **Peter Gasser: Österreichs Levantehandel über Triest 1740—1790** (Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 7, 1954), **Walter Markov: Sporna pitanja oko trščanske indiske kompanije (1775—1785)** (Istoriski časopis 8, 1958, str. 69—82), **Mita Kostić: Srpsko trgovačko naselje u Trstu XVIII veka** (Istoriski časopis 5, 1954-5, str. 167—187), **Oscar de Incontrera: Vita triestina nel settecento nelle cronache dell'«Osservatore Triestino»**²⁶ (La Porta Orientale 23, 1953 do 28, 1958), **Elio Apih: Contributo agli studi su Antonio de Giuliani** (Problemi del risorgimento triestino, str. 129—142).

181. Dobo francoskih vojn ter Ilirskih provinc opisuje **Giovanni Quarantotti: Trieste e l'Istria nell'età napoleonica** (Firenze 1954, 356 strani), **Guido Saba: Regesto dei documenti riguardanti Trieste e l'Istria durante il periodo napoleonico esistenti negli Archivi di Parigi** (Problemi del risorgimento triestino, str. 259—324),²⁷ **Liliana Fragiaco-Tassini: Il governo francese a Trieste** (La Porta Orientale 26, 1957, str. 190—222), **Ranieri Mario Cossar: L'avvocato Angelo Calafati, prefetto, barone ed intendente napoleonico** (Archeografo Triestino 18-19, 1952-3, str. 39—80),²⁸ **Oscar de Incontrera: Giuseppe Labrosse e gli emigrati francesi a Trieste** (prav tam 18-19, 1952-3, str. 81—132, 361—423; 20, 1955-6, str. 77—153; 21, 1957-8, str. 71—141).

182. Predmarčno dobo obravnavajo **Elio Apih: La società triestina tra il 1815 ed il 1848** (Italia del risorgimento, str. 25—38), **Attilio Gentile: Fantasie scientifiche e traversie politiche di Domenico Rossetti** (Archeografo triestino 21, 1957-8, str. 45—70), **Bernard Stulli: Trščanska »Favilla« i Južni Slaveni** (Anali Jadranskog instituta 1, 1956, str. 7—82).

183. O letu 1848 govori **Elio Apih: Gli studi sugli avvenimenti del 1848 a Trieste** (Problemi del risorgimento triestino, str. 143—150).

184. Glavna tema zbornika **Italia del Risorgimento e mondo danubiano-balcanico** (Udine 1958, 315 strani) so stiki med Italijo in madžarskimi, hrvaškimi, srbskimi in drugimi gibanji, politiki in vladami sredi 19. stoletja (pred in po 1848 ter v šestdesetih letih) ter položaj Trsta sredi teh problemov. O tem govore uvodni članek **Angelo Tamborra: L'Europa danubiano-balcanica e l'Italia nel Risorgimento: la »porta« di Trieste** (str. 7—24), članki **Giuliano Gaeta: In che modo Trieste possa considerarsi porta orientale d'Italia** (str. 85 do 94), **Carlo Schiffrer: La »porta« di Trieste e la funzione della lingua italiana** (str. 127—137), **Giuseppe Stefani: L'Adriatico nelle guerre del risorgimento** (str. 139—155). Ostali članki zbornika se ne nanašajo posebej na Trst

²⁴ Več o tem zborniku v 183. odstavku.

²⁵ Več o tem zborniku v 195. odstavku.

²⁶ Izvlečki novic, ki se tičejo Trsta in Tržačanov, iz Osservatore Triestino od začetka izhajanja 1784 do 1790 s komentarji. Objavljanje se nadaljuje v letu 1959.

²⁷ Daje poleg regest tudi besedilo nekaterih najvažnejših dokumentov.

²⁸ Objavlja tudi vrsto dokumentov iz Calafatijevega življenja. Dopolnjuje jih Guido Saba (prav tam, str. 439—445).

ali pa so izven glavne tematike zbornika in jih navajamo na ustrežajočem mestu.

185. Zbornik Problemi del Risorgimento triestino (Trieste 1953, 329 strani) je posvečen predvsem obdobju 1848—1915. Giulio Cervani: *Aspetti della cultura liberale triestina verso la metà dell'Ottocento: il pensiero politico di Alessandro Mauroner* (str. 185—257) obravnava predvsem petdeseta leta. Giuseppe Stefani: *L'Austria e il giornalismo triestino dopo Villafranca* (str. 151 do 183) se nanaša na šestdeseta. Nadaljnji članki so: Franco Catalano: *Irredentismo di Sinistra e di Destra dal 1870 al 1915* (str. 59—77), Giovanni Spadolini: *La politica trasformistica e l'irredentismo* (str. 79—97), isti: *Crispi e l'irredentismo* (str. 99—110), Giulio Cervani: *L'economia triestina e il Canale di Suez nelle lettere del barone Pasquale Revoltella* (str. 19—58), Piero Pieri: *La Venezia Giulia nella strategia della prima guerra mondiale* (str. 111—128).

186. O Revoltelli in Sueškem kanalu govori še članek Andrea Benedetti: Pasquale Revoltella e l'opera da lui svolta per la realizzazione del canale di Suez (*La Porta Orientale* 26, 1956, str. 264—282).

187. Več člankov obravnava življenjepise in delovanje italijanskih politikov in kulturnih delavcev v Trstu, kakor so bili n. pr. Jacopo Cavalli,²⁹ Felice Venezian,³⁰ Scipio Slataper,³¹ Arrigo in Attilio Hortis,³² Riccardo Pitteri,³³ Attilio Tamaro³⁴ in drugi. Lavo Čermelj piše *O ljudskem štetju v Trstu leta 1910* (*Anali Jadanskog instituta* 2, 1958, str. 7—51).

188. Dokumente o delavskem gibanju v Trstu pred prvo svetovno vojno predstavljajo izbrani Regentovi članki iz tega časa, ki smo jih omenili v 82. odstavku; prav tako govore o tržaškem delavskem gibanju še nekatera druga tam navedena dela.

189. Na prvo svetovno vojno se nanašajo Dragovan Šepić: *Misija Carla Gallija u Trstu* (u siječnju 1915; *Anali Jadranskog instituta* 2, 1958, str. 53—80), Lina Gasperini: *Retrosceca austriaca alla vigilia della Redenzione nel diario di Konrad Gollitz* (*La Porta Orientale* 27, 1957, str. 118—141),³⁵ *Interesantan dokument o zahtevima tršćanskog stanovništva 1918 godine*³⁶ (*Spoljnopolitička dokumentacija* 4, 1952, str. 541), *Dragovan Šepić: Raspad Austro-Ugarske i Trst* (*Jadranski zbornik* 2, 1957, str. 169—198).

190. Političnemu razvoju v Trstu po prvi svetovni vojni je posvečena razprava Elio Apih: *Avvento del fascismo a Trieste* (*Italia del risorgimento*, str. 157—186), knjižica *Il fascismo a Trieste negli anni 1919—1922*, ki jo je pod psevdonimom Tiberio napisal G. Piemontese, s predgovorom Vittoria Vidalija

²⁹ Piero Sticotti: *Il carteggio di Jacopo Cavalli* (*Archeografo Triestino* 20, 1955-6, str. 155—215; 21, 1957-8, str. 143—228).

³⁰ Corrado Jona v *La Porta Orientale* 28, 1958, str. 268—280.

³¹ Naj tu navedemo le bibliografijo Guido Manzini: *Quarantacinque anni di bibliografia italiana su Scipio Slataper* (*Studi Goriziani* 18, 1955, str. 113—135).

³² Attilio Gentile v *Rassegna storica del Risorgimento* 42, 1955, str. 281 ss.

³³ Attilio Gentile v *La Porta Orientale* 1954.

³⁴ Cesare Paganini v *La Porta Orientale* 27, 1957, str. 18—30.

³⁵ *Dnevnik sobarja zadnjega avstrijskega namestnika v Trstu, sega od avgusta 1917 do maja 1918.*

³⁶ *Iz Corriere di Trieste* 20. aprila 1952.

(Udine 1956) ter vrsta člankov, ki jih je objavil **Claudio Silvestri** v reviji Trieste 1957-8.³⁷

191. O razvoju prebivalstva v Trstu piše **Renato Fuchs**: **Lo sviluppo demografico di Trieste dalle origini della città ai giorni nostri** (Rivista mensile della città di Trieste 4, 1953, št. 10; 5, 1954, št. 5—11).

192. Na zgodovino posameznih podjetij se nanašajo pomembnejša dela **Giovanni Gerolami**: **Cantieri riuniti dell'Adriatico** (origini e sviluppo 1857—1907—1957; Trieste 1957, 103 strani), **L'Istituto Tecnico Nautico »Tommaso di Savoia Duca di Genova« nel bicentenario della sua fondazione (1754—1954;** Trieste 1954, 479 strani), **Giovanni Gerolami: L'Arsenale Triestino** (Trieste 1953, 76 strani).

193. Tržaška revija **Umana** je posvetila posebno številko januar—avgust 1958 (letnik 7) kulturnim ustanovam današnjega Trsta, (Le istituzioni di cultura della Trieste moderna). Tu je govora o visokem, srednjem, strokovnem in drugem šolstvu,³⁸ arhivih, bibliotekah, muzejih, gledališčih, kulturnih društvih in organizacijah, periodičnem tisku, vseskozi s podatki o zgodovinskem razvoju in sedanjem stanju ter z najvažnejšo literaturo.

194. **Cesare Pagnini** je že 1945 začel objavljati bibliografijo vseh tržaških časnikov in časopisov. V obdobju, ki ga zajemamo, se je ta bibliografija nadaljevala in končala: **Giornali triestini dal 1777 al 1955** (Archeografo Triestino 18-19, 1953-4, str. 357—360 za čas 1901—1918; 20, 1955-6, str. 289—351 za čas 1919—1955; 21, 1957-8, str. 237—256 indeks 1777—1955). Fausta Mancini Lappenna in Petrisso de Petris sta predvsem na podlagi Pagninijeve bibliografije sestavila bibliografijo časnikov in časopisov po strokah (v prejšnjem odstavku navedena številka *Umana*, str. 179—201).

195. Historiografiji Trsta, posameznih obdobj in področij njegove zgodovine (predvsem 19. stoletja) je posvečen zbornik **Storiografia del Risorgimento triestino** (Trieste 1955, 295 strani). Tu so izšli članki Giulio Cervani: Dall'Ottocento al Novecento: la storia di Trieste nella storiografia (str. 67—104), Giovanni Quarantotti: La storiografia istriana nell'Ottocento (str. 55—65), Elio Apih: Gli studi sul Settecento triestino (str. 27—35), Oscar de Incontrera: Storiografia del periodo napoleonico (str. 181—192), Lina Gasparini: Storiografia della Restaurazione (str. 193—198), Fabio Suadi: Storiografia del 1848—49 a Trieste (str. 199—203), Giulio Cervani: Dal Quarantotto all'Irredentismo (str. 205 do 219), Giovanni Quarantotti: Bibliografia essenziale dell'Irredentismo giuliano (1867—1915; str. 221—229), Attilio Gentile: Una Storia di Trieste mancata³⁹ (str. 171—180), Carlo Schiffrer: L'Irredentismo adriatico di Angelo Vivante nel quadro della storiografia austrofila (str. 231—237), Giuseppe Stefani: Bibliografia della storia economica (str. 105—114), Remigio Marini: La storiografia dell'arte triestina nell'Ottocento (str. 115—129), Giuseppe Stefani: Teatro e musica (str. 131—138), Francesco Collotti: Studi su filosofi triestini dell'Otto-

³⁷ Dannunzianesimo e fascismo a Trieste (št. 20), Il socialismo a Trieste dopo la prima guerra mondiale (št. 21), Tramonto liberal-nazionale (št. 22), La tradizione repubblicana (št. 23), Il furto del morto (št. 24), Le elezioni del 1921 a Trieste (št. 25), »Il popolo di Trieste« e le origini del fascismo giuliano (št. 26).

³⁸ Primerjaj Aurelia Gruber Benco: Sviluppo cronologico dell'istuzione pubblica a Trieste (str. 63—74).

³⁹ Govori o življenju in delu Simona Dellagiacoma.

cento (str. 139—154), Cesare Pagnini: La storiografia del giornalismo triestino dell'800 (str. 155—162), Silvio Rutteri: I lasciti privati ai musei di storia di Trieste e la storiografia ottocentesca cittadina (str. 165—169) ter poleg uvodnega članka o jadranskem problemu⁴⁰ še nekateri drugi, ki ne spadajo v okvir naše bibliografije.

196. **Alojz Gregorevčič** je opisal **Lipico skozi stoletja** (Slovenski Jadran 4, 1955, št. 37—40).

197. Na Milje se nanaša članek **Marino Szombathely: I podestà di Muggia** (Atti e memorie 55, 1954, str. 160—174).

198. V Kopru sta izšla dva zbornika. Prvi, **Slovinci ob Jadranu** (Koper 1952, 64 strani) je obenem vodnik po istoimenski razstavi, ki je bila tedaj prirejena v Kopru. Drugi, **Istrski zgodovinski zbornik** (Koper 1953, 300 strani) prinaša med drugim razprave B. Nacella:⁴¹ Gli Slavi al placito di Risano (str. 5—16), P. V. Vesel:⁴² Nekatero ugotovitve o Slovencih v koprskih štatutih (str. 17—28); Miroslav Pahor: Koprski upor leta 1348 (str. 29—68), Srečko Vilhar: Družbene korenine italijanskega iredentizma v Istri (str. 69—100), G. A. Facchinetti: Gli slavi istriani⁴³ (str. 101—145). Objavljenih je tudi okrog 50 dokumentov iz zgodovine Koprščine od 14. stoletja do današnjih dni (str. 191 do 297).

199. Za Koper naj navedemo še naslednja dela: **Emil Smole: Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad** (Kronika 5, 1957, str. 26—38), **Sergij Vilfan: Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni 1508—1516** (Kronika 2, 1954, str. 24—29), **Vittorino Meneghin: Fra Giulio Morato da Capodistria dei Frati Minori Conventuali processato del S. Ufficio per idee luterane** (Atti e memorie 55, 1954, str. 131—146), **Miroslav Pahor: Nastanek apelacijskega sodišča v Kopru** (Kronika 6, 1958, str. 73—79), **Baccio Ziliotto: Primi moti anti-oligarchici a Capodistria 1763—1769** (Archivio Veneto, quinta serie 54-55, 1954, str. 71—79), **Vjekoslav Štefanić: Glagoljaši u Kopru g. 1467—1806** (Starine 46, 1956, str. 203—329).⁴⁴

200. O proizvodnji in trgovini s soljo naše istrske obale govore razprave: **Roman Savnik: Solarstvo Savrinskega primorja** (Geografski vestnik 23, 1951, str. 137—155), **Miroslav Pahor: Solna pogodba med Piranom in Benetkami iz leta 1616** (Kronika 5, 1957, str. 14—20), isti: **Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapcih** (Kronika 5, 1957, str. 123—134).

201. Posebej na Piran se nanaša še članek **Miroslav Pahor: Oblastni in upravni organi Pirana v dobi beneške republike** (Kronika 6, 1958, str. 109 do 130).

202. O Izoli govori **Nikola Žic: O podrijetlu stanovništva u gradu Izoli u Istri** (Historijski zbornik 5, 1952, str. 63—70).

203. Agrarno problematiko Slovenske Istre obravnavajo **Sergij Vilfan: Slike iz Brkinov** (Kronika 1, 1953, str. 119—130), isti: **Podobe iz nekdanje živinoreje med Trstom in Slavnikom** (Kronika 5, 1957, str. 69—87) ter dopolnilo

⁴⁰ Roberto Cessi: Il problema adriatico (str. 7—18).

⁴¹ Bruno Canella.

⁴² Srečko Vilhar in Miroslav Pahor.

⁴³ Ponatis iz časopisa L'Istria 1847. Opis navad slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Istri.

⁴⁴ Daje zgodovino in objavlja dokumente.

K obdelavi polja v Slovenski Istri (Slovenski etnograf 10, 1957, str. 61—70).
Ema Umek: Prispevki k zgodovini ovčereje na Krasu in v Slovenski Istri
(prav tam, str. 71—76).

204. Precejšnje število del govori o zgodovini Istre v devetnajstem stoletju ter v obdobju med obema vojnama, opisujejo pa v celoti ali večinoma hrvaški del dežele. Tu jih ne bomo naštevali; opozorimo pa naj na izbor bibliografije jugoslovanskih del o Istri, izšlih v letih 1945—1953, ki ga je objavila Miroslava Despot (Istoriski pregled 1, 1954, str. 76—79); prav tako objavlja istrsko bibliografijo tudi Riječka revija. Vendar naj opozorimo na dela **Fran Barbalić: Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine** (Zagreb 1952, 202 strani), ki daje sliko predvsem političnega, pa tudi kulturnega in gospodarskega razvoja Istre v tem času po poročilih v Naši slogi, ter **Fran Barbalić: Prvi istarski sabori (1861—1877;** Rad 300, 1954, str. 281—429), ki daje po stenografskih zapisnikih obširen prikaz dela istrskega deželnega zbora v označenem obdobju, poleg tega pa še seznam hrvaških in slovenskih deželnih poslancev vse do konca Avstrije.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1958/1959

941/949

119590250

COBISS •